

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ Γ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ

ΘΕΟΜΗΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ
ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2011

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ Γ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ

ΘΕΟΜΗΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ
ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ

Διατριβή ἐπὶ διδασκαλία
στὴν Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία

Τριμελὴς ἐπιτροπή:

Καθ. κ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη (ἐπόπτρια)

Καθ. κ. Μαρία Παναγιωτίδου

Καθ. κ. Νικόλαος Γκιολές

ΑΘΗΝΑ 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	11
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	16

Μ Ε Ρ Ο Σ Α΄

Ἡ γραπτὴ μαρτυρία:

Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματεία-Λατρεία-Ἰδεολογία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΟΙ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ.....	26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ.....	52

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΟΙ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ.....	62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΟΙ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ.....	73

Μ Ε Ρ Ο Σ Β΄

Ἡ εἰκονογραφία:

Παράδοση-Ἐξέλιξη-Ἀνάπτυξη τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΚΛΙΜΑΞ ΙΑΚΩΒ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	84
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ.....	84
1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία.....	86
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆσις.....	86
3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	87
3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγια περίοδο.....	92
3.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος	
3.3.1 Τὰ μνημεῖα	

3.3.1.1 Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.).....	96
3.3.1.2 Πρωτᾶτο (1290 π.).....	101
3.3.1.3 Παναγία Περίβλεπτος (Ἀγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5).....	104
3.3.1.4 Ἀγ. Θεοδώρα Ἀρτης (τέλη 13 ^{ου} -ἀρχ. 14 ^{ου} αἰ.).....	108
3.3.1.5 Μονὴ Χώρας (1315-1321).....	111
3.3.1.6 Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334).....	114
3.3.1.7 Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2).....	118

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΦΛΕΓΟΜΕΝΗ ΒΑΤΟΣ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	123
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ.....	123
1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία	126
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆσις	127
3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	127
3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξις τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγια περίοδο.....	132
3.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος	
3.3.1 Αὐτοτελεῖς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα	
3.3.1.1 Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.).....	140
3.3.1.2 Πρωτᾶτο (1290 π.).....	141
3.3.1.3 Παναγία Περίβλεπτος (Ἀγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5).....	145
3.3.1.4 Ἀγ. Θεοδώρα Ἀρτης (τέλη 13 ^{ου} -ἀρχ. 14 ^{ου} αἰ.)	150
3.3.1.5 Μονὴ Χώρας (1315-1321).....	155
3.3.1.6 Ἀγ. Νικόλαος Ὁρφανὸς Θεσσαλονίκης (β' δεκαετία 14 ^{ου} αἰ.).....	158
3.3.1.7 Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334).....	163
3.3.2 Συνοπτικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα	
3.3.2.1 Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374)	165

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΡΑΒΔΟΣ ΕΚΒΛΑΣΤΗΣΑΣΑ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	168
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ.....	168
1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία.....	171
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση.....	172
3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	172
3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγια περίοδο.....	175
3.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος	
3.3.1 Τὰ μνημεῖα	
3.3.1.1 Ἀρτα, Πλησιοί, Ἀγ. Δημήτριος Κατσοῦρη (β' φάση, τελ. τέτ. 13 ^{ου} αἰ.)	180
3.3.1.2 Πρωτᾶτο (1290 π.).....	181
3.3.1.3 Μονὴ Χώρας (1315-1321).....	183
3.3.1.4 Ναὸς Τιμίου Προδρόμου Χρυσάφων Λακωνίας (1367/8).....	183
3.3.1.5 Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374).....	185
3.3.1.6 Ἀγ. Παρασκευὴ Πλάτσας Ἑξω Μάνης (1412).....	186
3.3.1.7 Παντάνασσα Μυστρᾶ (1430 π.).....	186
4. Συγγενῇ θέματα-Ἀλληλεπιδράσεις.....	188

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΠΟΚΟΣ ΕΝΔΡΟΣΟΣ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	193
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ.....	194
1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία.....	195
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση.....	196
3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	196

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο.....	207
3.3 Ἡ Παλαιολόγεια περίοδος	
3.3.1 Αὐτοτελεῖς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα	
3.3.1.1 Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1374).....	214
3.3.1.2 Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2).....	217
3.3.2 Συνοπτικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα	
3.3.2.1 Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374).....	219

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΚΛΙΝΗ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	223
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφή.....	223
1.2.2 Ἡ ὕμνογραφία.....	225
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση.....	225
3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	226
3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο.....	228
3.3 Ἡ Παλαιολόγεια περίοδος	
3.3.1 Τὰ μνημεῖα	
3.3.1.1 Παναγία Περίβλεπτος (Ἀγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5)	231

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄

ΑΝΘΡΑΚΟΦΟΡΟΣ ΛΑΒΙΔΑ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	235
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφή.....	235
1.2.2 Ἡ ὕμνογραφία.....	238
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση.....	239
3. Ἡ σχέση τοῦ Ἡσαΐα μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση	
3.1 Στὴν λατρεία.....	240

3.2 Στὴν τέχνη.....	241
4. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
4.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	243
4.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγια περίοδο.....	247
4.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος	
4.3.1 Τὰ μνημεῖα	
4.3.1.1 Παναγία Περίβλεπτος (Ἁγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5)	253
4.3.1.2 Ἁγ. Εὐθὺμιος Θεσσαλονίκης (1302/3).....	258
4.3.1.3 Ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334).....	261
4.3.1.4 Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2).....	263

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

ΠΥΛΗ ΚΕΚΛΕΙΣΜΕΝΗ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	267
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφή.....	268
1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία	270
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση.....	271
3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	272
3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγια περίοδο.....	281
3.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος	
3.3.1 Τὰ μνημεῖα	
3.3.1.1 Μονὴ Παμμακαρίστου (δεκαετία 1290).....	285
3.3.1.2 Παναγία Περίβλεπτος (Ἁγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5)	288
3.3.1.3 Μονὴ Χώρας (1315-1321).....	293
3.3.1.4 Ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334).....	296

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄

ΑΛΑΤΟΜΗΤΟΝ ΟΡΟΣ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	301
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ.....	302
1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία.....	304
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆσις.....	304
3. Ἡ σχέσις τοῦ Δανιὴλ μὲ τὴν Θεοῦ Ἐνανθρώπησι	
3.1 Στὴν λατρεία.....	305
3.2 Στὴν τέχνη.....	306
4. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
4.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	308
4.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξις τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγια περίοδο.....	313
4.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος	
4.3.1 Αὐτοτελεῖς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις –Τὰ μνημεῖα	
4.3.1.1 Παναγία Περίβλεπτος (Ἅγιος Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/95).....	318
4.3.1.2 Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334).....	324
4.3.2 Συνοπτικὲς παραστάσεις –Τὰ μνημεῖα	
4.3.2.1 Μονὴ Χώρας (1315-1321).....	328
4.3.2.2 Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374).....	330

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ΄

ΤΡΕΙΣ ΠΑΙΔΕΣ ΕΝ Τῇ ΚΑΜΙΝῳ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση	
1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.....	332
1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία	
1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ.....	332
1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία.....	334
2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆσις.....	336
3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία	
3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση.....	337

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγια περίοδο.....	340
3.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος	
3.3.1 Αὐτοτελεῖς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα	
3.3.1.1 Πρωτᾶτο (1290 π.).....	344
3.3.1.2 Παναγία Περίβλεπτος (Αγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5).....	346
3.3.1.3 Μονὴ Βατοπαιδίου (1312).....	348
3.3.1.4 Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2).....	349
3.3.2 Συνοπτικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα	
3.3.2.1 Παναγία Χρυσοφίτισσα Λακωνίας (1289/90).....	351
3.3.2.2 Μονὴ Χώρας (1315-1321).....	353
3.3.2.3 Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσῶνος (1332-1348).....	354
3.3.2.4 Ταξιάρχες Ἀγριακόνας (1400 π.).....	355
3.3.2.5 Παναγία Βρεστενίτισσα (1400 π.).....	356
3.3.2.6 Ἀγ. Παρασκευὴ οἰκισμοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου Λακωνίας (1430 π.).....	358
3.3.2.7 Ἀγ. Ἀνδρέας Ρουσούλη Καστοριάς (1441/2).....	358

Μ Ε Ρ Ο Σ Γ΄

Οἱ κύκλοι:

Ἡ θέση τους στὸ ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον καὶ στὸ
ἱστορικό/ιδεολογικὸ πλαίσιο τῆς Παλαιολόγιας ἐποχῆς

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ἡ ΘΕΣΗ ΚΑΙ Ἡ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΥΚΛΩΝ ΤΩΝ
ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΩΝ ΣΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΩΝ
ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ.....

362

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Ἡ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΔΙΑΘΗΚΙΚΩΝ ΘΕΟΜΗΤΟΡΙΚΩΝ
ΠΡΟΤΥΠΩΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.....

370

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ.....	378
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ.....	396
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	400

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ πρῶτο ἔναυσμα γιὰ τὴν ἐνασχόλησὴ μας μὲ τὸ θέμα τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων δόθηκε ἀπὸ μιὰ ἐπιμέρους ἐργασία στὰ πλαίσια ἐνὸς σεμιναρίου τοῦ Α' Κύκλου Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν. Τὸ εἰκονογραφικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θέματος καθὼς καὶ ὁ σύνθετος –ἀπὸ θεολογικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἄποψη– χαρακτήρας του, ἦταν στοιχεῖα ποὺ κίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ περαιτέρω προσέγγιση καὶ ἔρευνα τοῦ θέματος, πράγμα ποὺ ἔγινε τελικὰ στὰ πλαίσια τῆς ἀνὰ χεῖρας ἐργασίας.

Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς παρουσίης ὑπῆρξε προῖον ἐπίπονης προσπάθειας καὶ ἔρευνας, ἡ ὁποία ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴν βοήθεια πολλῶν ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους θερμὰ εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτῇ. Μεταξὺ αὐτῶν θὰ ἤθελα ἰδιαίτερος νὰ ἀναφερθῶ στὴν ἐπόπτριά μου, κυρία Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ γιὰ τὴν καθοδήγηση καὶ τὴν συμπαράστασή της σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐργασίας. Ἐπίσης, στὰ ἄλλα δύο μέλη τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς, τὴν ὁμότιμη καθηγήτρια κυρία Μαρία Παναγιωτίδου καὶ τὸν ὁμότιμο καθηγητὴ κύριο Νικόλαο Γκιολέ, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ γιὰ τὴν γόνιμη πολυετῇ συνεργασία μας. Ἐπιπλέον, θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὰ ὑπόλοιπα μέλη ποὺ συμπληρώνουν τὴν ἑπταμελῆ ἐπιτροπὴ, ἐπικούρους καθηγητὲς κυρία Βικτωρία Κέπετζη, κύριο Πλάτωνα Πετρίδη, κυρία Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη καὶ τὴν ἀναπληρώτρια καθηγήτρια κυρία Θεοδώρα Ἀντωνοπούλου. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὴν ἐπίκουρη καθηγήτρια κυρία Ἑλένη Δεληγιάννη-Δωρῇ γιὰ τὴν διευκόλυνση ποὺ μοῦ παρείχε στὴν μελέτη μιᾶς ἀπὸ τίς ἐξεταζόμενες παραστάσεις. Ἐπίσης, τοὺς φίλους καὶ συναδέλφους π. Ἀβιβο Ταριάδη, Ἀγγελικὴ Μέξια, Δημήτρη Ζαχοκώστα καὶ Γεωργία

Βαρσαμᾶ γιὰ τὴν πολυειδῆ βοήθεια σὲ ποικίλα θέματα ἀπτόμενα διαφόρων πτυχῶν τῆς ἐργασίας.

Καθοριστικῆς, τέλος, σημασίας ὑπῆρξε ἡ συμπαράσταση τῆς οἰκογενείας μου σὲ ὅλα τὰ βήματά μου, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ γιὰ ὅσα μοῦ ἔχει προσφέρει στὴν μέχρι σήμερα πορεία μου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

I. Συντομογραφίες βιβλίων Ἀγίας Γραφῆς

Α' Παλαιὰ Διαθήκη

Γεν.	Γένεσις
Ἐξ.	Ἑξοδος
Ἀρ.	Ἀριθμοί
Δευτ.	Δευτερονόμιον
Κρ.	Κριταί
Α' Βασ.	Α' Βασιλειῶν
Γ' Βασ.	Γ' Βασιλειῶν
Δ' Βασ.	Δ' Βασιλειῶν
Ψαλμ.	Ψαλμοί
Παρ.	Παροιμίαι
ᾠσμ.	ᾠσμα ᾠσμάτων
Ἰων.	Ἰωνᾶς
Ἀββ.	Ἀββακούμ
Ἡσ.	Ἡσαΐας
Ἰεζ.	Ἰεζεκιήλ
Δαν.	Δανιήλ

Β' Καινὴ Διαθήκη

Ματθ.	Κατὰ Ματθαῖον
Μάρκ.	Κατὰ Μᾶρκον
Λουκ.	Κατὰ Λουκᾶν
Ἰω.	Κατὰ Ἰωάννην
Ἐβρ.	Πρὸς Ἑβραίους

II. Συντομογραφίες περιοδικῶν καὶ σειρῶν

ΑΑΑ	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
AnBoll	Analecta Bollandiana
ArtB	Art Bulletin
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers Archéologiques
CPG	M. Geerard, Clavis Patrum Graecorum, Brepols-Turnhout 1974-1998
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΘΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΕΕΘΣΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ZLU	Zbornik za Likovne Umetnosti
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία
JAC	Jahrbuch für Antike und Christentum
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ΛακΣπουδ	Λακωνικαὶ Σπουδαί
MonPiot	Monuments et mémoires, publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Fondation E. Piot
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
ΝΣ	Νέα Σιών
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium
PG	Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeca

RACr	Revue d'Archéologie Chrétienne
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
RÉB	Revue des Études Byzantines
SC	Sources Chrétiennes
VizVrem	Vizantiiskii Vremennik

III. Διάφορες Συντομογραφίες

A	ἀνατολικό/ά
αι.	αἰώνας
ἄ.τ.	ἄνευ τόπου
ἄ.χ.	ἄνευ χρόνου
B	βόρειο/α
BA	βορειοανατολικό/ά
BΔ	βορειοδυτικό/ά
βλ.	βλέπε
Δ	δυτικό/ά
εἰκ.	εἰκόνα/ες
ἐνθ' ἄν.	ἐνθ' ἄνωτέρω
κεφ.	κεφάλαιο
N	νότιο/α
NA	νοτιοανατολικό/ά
NΔ	νοτιοδυτικό/ά
N.Σ.	Νέα Σειρά
π.	περίπου
παρ.	παράγραφος
περ.	περίοδος
πίν.	πίνακας/ες
σ.	σελίδα/ες
στ.	στήλη/ες
σχ.	σχέδιο
τ.	τόμος
τχ.	τεῦχος
ὑποσ.	ὑποσημείωση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μὲ τὸν ὄρο παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις δηλώνεται ἓνα σύνολο ἀντικειμένων καὶ γεγονότων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὰ ὅποια θεωρήθηκαν ὡς τύποι, δηλαδή ὡς σύμβολα ἢ ὡς προαναγγελία μελλοντικῶν γεγονότων.¹ Ἡ τυπολογία αὐτὴ ἦταν γνωστὴ καὶ στὸν ἰουδαϊσμό, ὅπου χρησιμοποιοῦνταν μέσα σὲ συγκεκριμένες θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς προοπτικὲς.²

Στὸν χριστιανισμό οἱ παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις χρησιμοποιήθηκαν ἀποκλειστικὰ πρὸς μία κατεύθυνση: ὡς ἀποδείξεις περὶ τῆς πραγματώσεως τοῦ σχεδίου τῆς Θεῆς Οἰκονομίας καὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσία στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ.³ Ἐτσι, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, στὰ Εὐαγγέλια, γίνονται συνεχεῖς ἀναδρομὲς στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ὥστε νὰ καταδειχθεῖ ἡ ὑπάρχουσα ἀντιστοιχία, ἄρα καὶ ἀξιοπιστία τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας.⁴

¹ Ὅπως εὐστοχα σημειώνει ὁ Στ.Ν. Σάκκος: «Ὁ τύπος εἶνε μία αἰνιγματικὴ ἢ καὶ ἄλλος προφητεία ἐξ ἴσου ζωηρὰ πρὸς τὴν διὰ λόγων ἀποκαλυπτομένην». Ὁ Σταυρὸς, σ. 7. Σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο προτυπώσεις βλ. A. Kazhdan, A. Weyl Carr, «Prefiguration», ODB, τ. 3, σ. 1714. Ἐπίσης, Μ.Λ. Φαράντου, *Ἡ περὶ Θεοῦ ὀρθόδοξος διδασκαλία*, Αθήναι 1985, σ. 21-24.

² Εὐρέως χρησιμοποίησε καὶ ἐν πολλοῖς ἀνέπτυξε τὴν τυπολογία ὡς μοχλὸ τῆς ἐρμηνευτικῆς ὁ Φίλων (30 π.Χ.-45 μ.Χ.). Βλ. σχετικὰ Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Α'*, σ. 138-139, 336-337, ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία. Ἐνδιαφέροντα παραδείγματα γιὰ τὴν χρῆση τῆς τυπολογίας ἀπὸ τὸν ἰουδαϊσμό παρατίθενται στὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἰουστίνου († περὶ τὸ 165) *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*. Σὲ αὐτὸ διαφαίνεται ξεκάθαρα καὶ ἡ διαφοροποίησις ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ προσέγγισις τῶν θεμάτων αὐτῶν. Ἐτσι, στὴν ἐρμηνεία ἀπὸ τὸν Τρύφωνα τῆς προφητείας τοῦ Ἡσαΐα «ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει ...» (7, 14) ὡς ἀναφερόμενης στὸν ἰουδαῖο βασιλῆα Ἐζεκία καὶ ὄχι στὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Χριστό, ὁ ἀγ. Ἰουστίνος ἀπαντᾷ: «Ἐὰν οὖν ἀποδείξω τὴν προφητείαν ταύτην τοῦ Ἡσαΐου εἰς τοῦτον τὸν ἡμέτερον Χριστὸν εἰρημένην, ἀλλ' οὐκ εἰς τὸν Ἐζεκίαν, ὡς φατε ὑμεῖς, οὐχὶ καὶ ἐν τούτῳ δυσωπήσω ὑμᾶς μὴ πείθεσθαι τοῖς διδασκάλοις ὑμῶν ...». 68, 7. Bobichon, *Dialogue*, I, σ. 372.

³ Ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ ἀγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (349/50-407): «Ἄ πάλαι πατριάρχαι μὲν ὠδινον, προφῆται δὲ προύλεγον, δίκαιοι δὲ ἰδεῖν ἐπεθύμουν, ταῦτα ἐξέβη, καὶ τέλος ἔλαβε σήμερον· καὶ Θεὸς ἐπὶ γῆς ὤφθη διὰ σαρκός, καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανέστραφεν». *Λόγος εἰς τὴν γενέθλιον ἡμέραν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, PG 49, 351.

⁴ Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὰ τὰ χωρία τοῦ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου, τὰ ἀναφερόμενα στὴν κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία καὶ τὴν γέννησις τοῦ Χριστοῦ, στὰ ὅποια παρατίθεται

Τὴν χρῆση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν τύπων, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀριοθέτηση αὐτῶν, ἀνέπτυξε ἰδιαίτερα ὁ ἀπ. Παῦλος στὴν *Πρὸς Ἑβραίους* ἐπιστολὴ του.⁵

Ἡ Ἐκκλησία, διὰ τῶν Πατέρων, χρησιμοποίησε εὐρέως τοὺς παλαιοδιαθηκικοὺς τύπους, ὅχι ὡς ὑποκατάστατα τῆς περιόδου τῆς Χάριτος, ἀλλὰ ὡς ἀποδεικτικὰ μέσα τῆς ἀλήθειας τῆς διδασκαλίας τῆς καὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν πηγῶν τῆς παράδοσής της. Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ συγκεκριμένα θέματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης συσχετίστηκαν εἰδικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ κατανοήθηκαν ὡς παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις.⁶ Τὰ θέματα αὐτὰ ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα στὴν πατερικὴ γραμματεία καὶ τὴν ὕμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἀποκορύφωμα τὴν μετὰ τὴν εἰκονομαχία περίοδο, ὅποτε τὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τὰ σχετιζόμενα μὲ αὐτὸ πρόσωπα ἀπέκτησαν κρίσιμη σημασία στὸν ἀνακύψαντα θεολογικὸ ἀγῶνα.

Ἡ εὐρεῖα χρῆση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν πατερικὴ γραμματεία καὶ στὴν ὕμνογραφία εἶχε ὡς φυσικὸ

σειρὰ ὁλόκληρη παλαιοδιαθηκικῶν προφητειῶν, ὥστε νὰ τονισθεῖ ἀκριβῶς ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ προανήγγειλαν οἱ προφῆτες. Βλ. Ματθ. 1-2.

⁵ Ἀναφέρεται π.χ. μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο στὴν προτύπωση τοῦ Νόμου τῆς Χάριτος ἀπὸ τὸν Παλαιὸ Νόμο, τονίζοντας παράλληλα τὸν ἀτελῆ χαρακτήρα τοῦ δευτέρου: «Σκιὰν γὰρ ἔχων ὁ νόμος τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, οὐκ αὐτὴν τὴν εἰκόνα τῶν πραγμάτων ... οὐδέποτε δύναται τοὺς προσερχομένους τελειῶσαι» (Εβρ. 10, 1).

⁶ Γιὰ τὴν χρῆση τῶν θεμάτων αὐτῶν σὲ σχέση μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ὁ ἀγ. Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος (1134-1219) ἀναφέρει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «Δέον <οὖν> ἡμᾶς συντόμως καλέσαι ταύτην (ἐνν. τὴν Θεοτόκο) Μητέρα Θεοῦ, τὸ μέγα τοῦτο καὶ ἐξαίσιον ἀκουσμά τε καὶ θέαμα. Ἀλλ' ἐπειδὴ πᾶσα φύσις κτιστῶν οὐκ ἐν μιᾷ ῥοπῇ τὸ τέλος εἰσδέχεται, – οἷόν τι λέγω ... πρόκειται γενέσθαι ἡμέραν; καὶ προηγεῖται αὐτῆς αὐγὴ ἀμυδρά, εἶτα τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, καὶ μετὰ μικρὸν ἀνέτειλεν ἡλιος – οὕτω δὴ καὶ ἐνταῦθα. Ἐμελλε γὰρ ἡ Πανάμωμος "διὰ σπλάγχνα ἐλέους Θεοῦ ἡμῶν" γενέσθαι τε καὶ κληθῆναι Μήτηρ Θεοῦ καὶ προεικόνιζον ταύτην τύποι καὶ αἰνίγματα, καὶ συνελάμβανον καὶ ἔτικτον στεῖραι γεγηρακυῖαι· ἔπειτα δὲ καὶ ἡ Παρθένης ἀγνή ἐξ ἀγίου Πνεύματος συλλαβοῦσα, μὴ παρασαλευθέντων τῶν σημάντρων τῆς παρθενίας, καὶ σαρκοφόρον τεκοῦσα Θεὸν διέμεινεν ἀφθορος ... Καὶ οὐδὲν ἀπεικὸς τοὺς τύπους πρότερον διελθεῖν καὶ τὰ αἰνίγματα καὶ μετὰ ταῦτα τρανῶς ἀτενίσαι τῷ ἡλίῳ καὶ θαλφθῆναι ὑπ' αὐτοῦ». *Λόγος εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*, παρ. 10-12. Α. Σακελλαρίδου-Σωτηροῦδη, Κ. Κωνσταντινίδου, Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδου, Β. Κατσαροῦ, Δ. Σοφianoῦ, Ἀπ. Καρποζήλου (ἐκδ.), *Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, Συγγράμματα*, τ. Ε', Πάφος 2005, σ. 78-79.

έπακόλουθο αντίστοιχη διάδοση καὶ στὴν εἰκονογραφία. Ἡ μεγαλύτερη ἀκμὴ τῶν θεμάτων αὐτῶν στὸν συγκεκριμένο τομέα σημειώνεται κατὰ τὴν περίοδο τῶν Παλαιολόγων καὶ ὀφείλεται σὲ συνδρομὴ παραγόντων, πολιτικο-ιδεολογικῆς, θεολογικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς φύσεως.

Ἀκριβῶς γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἐπελέγη ἡ συγκεκριμένη περίοδος στὴν μελέτη μας γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων, καθὼς τότε δημιουργήθηκαν τὰ περισσότερα καὶ ἀντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν θεμάτων ἐπέβαλε τὴν ὀριοθέτηση τῆς μελέτης μας, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐμβάθυνση καὶ πληρέστερη ἐξέταση τῶν θεμάτων. Ἔτσι, ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὰ παραδείγματα ποὺ ἀπαντοῦν στὰ μνημεῖα τῶν περιοχῶν ποὺ ἀνήκαν κατὰ τὴν Παλαιολόγια περίοδο –ἔστω καὶ γιὰ μικρὸ διάστημα– στὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια, ἐνῶ τὰ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς χρησιμοποιήθηκαν εὐρέως ὡς συγκριτικὸ ὕλικό.

Ἐπιπλέον, ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἴδια τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα, ἐπελέγησαν νὰ ἐξεταστοῦν τὰ σημαντικότερα μεταξὺ αὐτῶν, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὴν εὐρύτερη διάδοση καὶ τὸ πλεόν σύνθετο θεολογικὸ ὑπόβαθρο, ἀρα προσφέρουν περαιτέρω ἐρμηνευτικὴ δυνατότητα.

Οἱ παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις ἔχουν ἀπασχολήσει ἐπανειλημμένως τὴν ἐπιστημονικὴ συγγραφὴ, μὲ τρόπο, ὅμως, ἀποσπασματικό. Τὰ θέματα ἐξετάζονται, δηλαδὴ, κατὰ περίπτωσιν εἴτε παρεπιπτόντως, στὰ πλαίσια εὐρυτέρων εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων, εἴτε ἀπὸ μία σκοπιὰ –π.χ. ἀπὸ εἰκονογραφικῆς μόνο ἢ θεολογικῆς ἐπόψεως– καὶ ὅχι συνολικά.

Ἀναφέρουμε π.χ. τὸ ἀρθρο τοῦ M.N.L. Okunev, «Lesnovo» στὸ *L'art Byzantin chez les Slaves. Les Balkans, Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, τ. I, 2, Paris 1930, σ. 222-263 καὶ αὐτὸ τῆς S. der Nersessian, «Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion» στὸ *The Kariye*

Djami, τ.4, *Studies in the Art of the Kariye Djami and its intellectual Background*, London 1975, σ. 303-349 καὶ εἰκ. 1-19, ὅπου ἐξετάζονται οἱ κύκλοι τῶν προτυπώσεων στὰ πλαίσια τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων τοῦ Lesnovo καὶ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Χώρας ἀντιστοίχως. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐξετάζονται οἱ ἀνάλογοι κύκλοι σὲ μονογραφίες γιὰ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο διαφόρων μνημεῖων. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὰ ἔργα τῶν P. Miljković- Pepek, *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij*, Skopje 1967, H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington D.C. 1978, C. Stephan, *Ein byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Worms 1986 καὶ Ἀ. Τσιτουρίδου, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986.

Ἀπὸ τὰ θεολογικὰ ἔργα τὰ ἀσχολούμενα μὲ τὶς προτυπώσεις ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ αὐτὰ τῶν Ἰω.Ἀν. Τσαγγαλίδου, *Προτυπώσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐν τῇ Παλαιᾷ κατὰ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1975 καὶ P. Ladouceur, «Old Testament Prefigurations of the Mother of God», *St Vladimir's Theological Quarterly* 50 (2006), τχ. 1-2, σ. 5-57.

Ἡ ὑπαρξὴ εἰδικῶν μελετῶν ἐπὶ τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων σχετίζεται μὲ ἐπιστημονικὰ ἀρθρα, τὰ ὅποια ἀναφέρονται εἴτε σὲ ἓνα σύνολο παραστάσεων αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου εἴτε ἐξετάζουν μιὰ μεμονωμένη παράσταση τοῦ συγκεκριμένου κύκλου.

Στὴν πρώτη κατηγορία ἐντάσσεται τὸ θεμελιῶδες ἀρθρο τῆς Ντ. Μουρίκη, «Αἱ βιβλικαὶ προεικονίσεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ», *ΑΔ* 25 (1970), Μέρος Β', Μελέται, σ. 217-251 καὶ πίν. 72-93, ὅπως καὶ τὰ ἀρθρα τῶν Στ.Ν. Μαδεράκη, «Προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου στὸ χωριὸ Μερτές Σελίνου», *Υδωρ ἐκ Πέτρας* 1 (1978), τχ. 1, σ. 59-98, Τ. Παπαμαστοράκη, «Ἡ ἔνταξη τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου

καὶ τῆς Ὑψωσης τοῦ Σταυροῦ σὲ ἓνα ἰδιότυπο εἰκονογραφικὸ κύκλο στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-88), σ. 315-327, V. Milanović, «“Proroci su te nagovestili” u Peći», στὸ V.J. Djurić (ἐπ.), *L'Archévêque Danilo II et son époque. Colloque Scientifique International à l'occasion du 650e anniversaire de sa mort, Décembre 1987*, Beograd 1991, σ. 409-424, εἰκ. 1-10, M. Gligorijević-Maksimović, «Ikonografija bogorodičinih praobrazu u slikarstvu XIV i XV veka», ZRVI 43 (2006), σ. 281-317.

Στὴν δεύτερη κατηγορία ἀναφέρουμε τὰ ἀρχαῖα τῶν M.N. Bêljaev, «Le “Tabernacle du Témoignage” dans la peinture balkanique du XIVe siècle» στὸ *L'art Byzantin chez les Slaves. Les Balkans, Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, τ. I, 2, Paris 1930, σ. 315-324, S. der Nersessian, «Le lit de Salomon», ZRVI VIII/1 (1963), σ. 77-82 καὶ εἰκ. 1-3, A. Xyngopoulos, «Au sujet d'une fresque de l'église Saint-Clément à Ohrid», ZRVI VIII/1 (1963), σ. 301-306 καὶ εἰκ. 1-3, G. Engberg, «“Aaron and His Sons” – A Prefiguration of the Virgin?», DOP 21 (1967), σ. 279-283, G. Babić, «L'image symbolique de la “Porte fermée” à Saint-Clément d'Ohrid», *Synthronon*, Paris 1968, σ. 145-151, J. Radovanović, «Runo Gedeonovo u srpskom srednjovekovnom slikarstvu», *Zograf* 5 (1974), σ. 38-43 καὶ τοῦ ἰδίου, «San cara Navuhodonosora i pijanstvo Nojevo u priprati Pečke Patrijaršije», *Balkanica* XV (1984), σ. 293-305. Τέλος, τὰ ἀρχαῖα τῶν M. Gligorijević-Maksimović, «Skinija u Dečanima poreklo i razvoj ikonografske teme», στὸ V.J. Djurić (ἐπ.), *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle, Septembre 1985*, Beograd 1989, σ. 319-337, εἰκ. 1-8 καὶ Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου μὲ τὶς προεικονίσεις καὶ ὁ Μελισμὸς στὴν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγιάς στὴν Κόνιτσα», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΚΘ' (2008), σ. 87-100.

Ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα καταδεικνύεται μὲν ὁ πλοῦτος τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπουσία μιᾶς εἰδικῆς μονογραφίας, ὅπου τὰ θέματα τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων θὰ ἀντιμετωπίζονται συνολικά, τόσο ἐρμηνευτικά ὅσο καὶ εἰκονογραφικά.

Μέ την παροῦσα ἐργασία ἐπιδιώκεται ἡ ἐπίτευξη διαφόρων στόχων, οἱ κυριώτεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) Ἡ συνολικὴ-συστηματικὴ ἐξέταση τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖο ἕως τώρα εἶχε μελετηθεῖ μόνο ἀποσπασματικά, συνιστᾷ τὸν πρῶτο καὶ βασικὸ σκοπὸ.

β) Ἐπιδιώκεται, ἐπίσης, ἡ ἔρευνα ὅλων τῶν πτυχῶν τοῦ θέματος, τῆς πορείας του σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου μὲ εἰδικὰ ξεχωριστὰ κεφάλαια (πατερικὴ γραμματεία, ὑμνογραφία, λατρεία, εἰκονογραφία), ὥστε νὰ δειχθεῖ ὁ σύνθετος χαρακτήρας του ἀφενὸς καὶ οἱ παράγοντες ποὺ συνετέλεσαν στὴν τελικὴ του διαμόρφωση, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπεικόνισή του στὴν τέχνη, ἀφετέρου. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἔγινε ἀναδρομὴ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ πηγῶν, μέσω κριτικῶν ἐκδόσεων, ὅπου ἦταν δυνατόν, ὥστε νὰ προσδιοριστοῦν κατὰ περίπτωσιν τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐμφανίζουν τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν θέματα στοὺς προαναφερθέντες τομεῖς καὶ ἡ μεταξὺ τους σύνδεση ἢ ἐξάρτηση.

γ) Κατὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος ἐπιδιώκεται, ἐπίσης, ἡ ἐρμηνεία τῶν προεικονίσεων ὡς ἱστορικοῦ φαινομένου μέσα στὶς ἰδιαίτερες πολιτικές, ἱστορικές καὶ θεολογικές συνθήκες τῆς Παλαιολόγειας περιόδου. Αὐτὸ ἕως τώρα ἔχει γίνεῖ μόνο ἀποσπασματικά μὲ σποραδικές ἀναφορές. Πρὸς θεμελίωσιν τοῦ ἰδιάζοντος αὐτοῦ χαρακτήρος τοῦ θέματος γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὶς πηγές, κατὰ τὸ δυνατόν μέσω κριτικῶν ἐκδόσεων, μὲ ἐξέταση διαφόρων τύπων κειμένων (ὁμιλιῶν, ἐγκωμίων, δημηγοριῶν, ἐπιστολῶν κ.ά.), ὥστε νὰ προκύπτουν ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

δ) Πέραν τῆς καθαρὰ εἰκονογραφικῆς προσέγγισης, βάρος δίδεται καὶ στὴν ἐρμηνεία τῶν θεμάτων. Ἐπιχειρεῖται ἐμβάθυνση στὸ ἰδιαίτερο περιεχόμενο τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων μὲ βάση τὰ ἐκάστοτε εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ, τὸ εἰκονογραφικὸ περιβάλλον, τὸ σημεῖο τοῦ ναοῦ, στὸ ὁποῖο ἔχουν ἱστορηθεῖ, καὶ τὸ θεολογικὸ τους ὑπόβαθρο.

Ἐπιδιώκεται, ἔτσι, ἡ κατὰ τὸ δυνατόν σφαιρική ἐρμηνευτική προσέγγισή τους.

ε) Ἐπιδιώκεται, τέλος, ἡ ἀναθεώρηση ὀρισμένων ἀπόψεων σχετικῶν μὲ τὰ ἐξεταζόμενα θέματα, ὅπως ὁ συσχετισμός τους, σὲ μιὰ περίπτωση, μὲ τὸ λατινικὸ δόγμα περὶ τῆς ἀσπίλου συλλήψεως καὶ κυρίως ἡ σύνδεση τῆς παρατηρούμενης μείωσης τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν εἰκονογραφία ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ ἐξῆς μὲ τὴν θεολογία τῶν ἡσυχαστῶν Πατέρων, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν ἴδια ἀποψη, ἀπέρριπτε τὴν χρῆση τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων καὶ τῶν συμβολικῶν θεμάτων γενικότερα.

Ἡ δομὴ τῆς ἐργασίας ἔχει ὡς ἐξῆς: Προτάσσονται καταρχάς, τὰ περιεχόμενα, ὁ πρόλογος καὶ ἡ εἰσαγωγή. Γιὰ τὴν ἐποπτικότερη ἀνάλυση καὶ παρουσίαση τοῦ ἐξετασθέντος ὕλικου ἐπελέγη ὁ χωρισμός τῆς μελέτης σὲ τρία μέρη.

Στὸ Α' Μέρος περιλαμβάνονται τέσσερα κεφάλαια: Στὸ πρῶτο ἐξετάζεται ἡ διαχρονικὴ παρουσία τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν πατερικὴ γραμματεία. Μὲ χρῆση παραδειγμάτων ἀπὸ διαφορετικὲς περιόδους τεκμηριώνεται ἡ συνεχὴς καὶ εὐρεῖα χρῆση τῶν θεμάτων στὸν λόγο, τὴν σκέψη καὶ τὴν συγγραφὴ τῶν Πατέρων. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ παρουσία τῶν θεμάτων στὴν ὕμνογραφία, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης ἐκτεταμένη καὶ βρίσκεται σὲ ἀμεση σχέση μὲ τὴν χρῆση τους στὴν πατερικὴ γραμματεία. Στὸ τρίτο κεφάλαιο μελετᾶται ἡ λειτουργία τῶν θεμάτων στὰ πλαίσια τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ χρῆση, δηλαδή, τῶν παλαιοδιαθηκικῶν περικοπῶν πού περιλαμβάνουν τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς ὡς ἀναγνωσμάτων στὶς ἀκολουθίες διαφόρων ἐορτῶν, κατεξοχὴν δὲ τῶν θεομητορικῶν. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται διεξοδικά, μὲ παράθεση σειρᾶς συγχρόνων πηγῶν, ἡ ἰδιαίτερη σχέση τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου γενικὰ καὶ τῶν παλαιοδιαθηκικῶν τῆς προτυπώσεων εἰδικότερα μὲ τὴν δυναστεία τῶν Παλαιολόγων, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν

ιδεολογία τῆς Αὐτοκρατορίας συνολικά, καθώς ἐπίσης καὶ οἱ «συνέπειες» τῶν δεδομένων αὐτῶν στὸ ἤδη πλούσιο ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο τῶν θεμάτων αὐτῶν.

Στὸ Β' Μέρος, τὸ κυρίως εἰκονογραφικόν, περιλαμβάνονται ἐννέα κεφάλαια ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμα εἰκονογραφικὰ θέματα. Ἡ σειρά, μὲ τὴν ὁποία ἔχουν τεθεῖ, ἀντιστοιχεῖ σὲ αὐτὴ μὲ τὴν ὁποία ἀπαντοῦν στὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τὰ κεφάλαια αὐτὰ ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὴν Κλίμακα τοῦ Ἰακώβ, τὴν φλεγόμενη Βάτο τοῦ Μωυσέως, τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο τοῦ Ααρών, τὸν ἔνδροσο Πόκο τοῦ Γεδεών, τὴν Κλίνη τοῦ Σολομώντος, τὴν ἀνθρακοφόρο Λαβίδα τοῦ Ἡσαΐου, τὴν κεκλεισμένη Πύλη τοῦ Ἰεζεκιήλ, τὸ ἀλατόμητον Ὅρος τοῦ Δανιήλ καὶ τοὺς ἐν τῇ καμίνῳ Τρεῖς Παῖδας.

Τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ κεφάλαια αὐτὰ διαιρεῖται σὲ ὑποκεφάλαια γιὰ τὴν ἐποπτικότερη παρουσίαση τῶν ἐπιμέρους ἐνοτήτων. Τὰ ὑποκεφάλαια αὐτὰ εἶναι κοινὰ γιὰ ὅλες τὶς ἐξεταζόμενες θεομητορικὲς προεικονίσεις. Συγκεκριμένα, ἀναφέρονται στὴν θέση καὶ χρῆση τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ θέματα στὴν πατερικὴ γραμματεία, τὴν ὕμνογραφία καὶ τὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, στὴν εἰκονογραφικὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξή τους ἕως τὴν Παλαιολόγια περίοδο καὶ στὴν καθ' ἕκαστον -ἀνὰ μνημεῖο- ἐξέταση τῆς κάθε παράστασης ποὺ ἐμπίπτει στὰ χρονικὰ καὶ γεωγραφικὰ ὅρια τῆς μελέτης μας. Ἐξαίρεση στὴν περιγραφεῖσα ὁμοιόμορφη διάρθρωση, ἀποτελοῦν δύο περιπτώσεις στὰ κεφάλαια περὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐου καὶ τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους τοῦ Δανιήλ ἀντιστοίχως. Σὲ αὐτὰ κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ προσθήκη μιᾶς ἐπιπλέον ἐνότητος μὲ δύο ὑποκεφάλαια ποὺ ἀναφέρονται στὴν εἰδικὴ σχέση τῶν δύο αὐτῶν προφητῶν μὲ τὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ στὴν ἀποτύπωσή της στὴν λατρεία καὶ τὴν τέχνη.

Στὸ Γ' Μέρος ἔχουν διαμορφωθεῖ δύο ἐπιμέρους κεφάλαια. Στὸ πρῶτο παρουσιάζονται μὲ ὀργανωμένο καὶ ἀνακεφαλαιωτικὸ τρόπο τὰ

δεδομένα πού προκύπτουν ἀπὸ τὰ μελετηθέντα θέματα, ἀναφορικὰ μὲ τὴν χρῆση καὶ λειτουργία τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὰ πλαίσια εὐρέων εἰκονογραφικῶν κύκλων καὶ στὰ ποικίλα περιβάλλοντα τῶν ἐκάστοτε προγραμμάτων διακοσμήσεων τῶν ναῶν. Στὸ δεύτερο, ἐν εἵδει συμπερασμάτων, παρατίθενται τὰ κύρια πορίσματα τῆς μελέτης σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία καὶ χρῆση τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὸν βίο τῆς Ἐκκλησίας (θεολογία, ὕμνογραφία, λατρεία, εἰκονογραφία) καὶ στὸ ἱστορικό, πολιτικό καὶ πολιτιστικὸ γίνεσθαι τῆς Παλαιολόγειας περιόδου.

Ἐν κατακλείδι ἔχουν τεθεῖ τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης καὶ κατόπιν ὁ κατάλογος τῶν παραστάσεων καὶ τῶν μνημείων, ἡ βιβλιογραφία, ὁ κατάλογος τῶν εἰκόνων καὶ οἱ εἰκόνες.

Μ Ε Ρ Ο Σ Α΄
Η ΓΡΑΠΤΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ:
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ-ΛΑΤΡΕΙΑ-
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΟΙ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Ἡ παρουσία καὶ ἡ θεολογικὴ ἀνάπτυξη τῶν παλαιοδιαθηκικῶν προτυπώσεων τῆς Θεοτόκου στὰ κείμενα τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων σχετίζεται στενὰ μὲ τὸ γενικότερο θέμα τῆς πρόσληψης, ἐρμηνείας καὶ «ἀξιοποίησης» συνολικὰ τῶν προφητειῶν στὴν διδασκαλία καὶ τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐκπλήρωση τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὰ γεγονότα τῆς Καινῆς καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσα ἐνότητα τῶν δύο Διαθηκῶν κατέχει ξεχωριστὴ θέση στὴν πατερικὴ θεολογία καὶ ἐρμηνευτικὴ, καθὼς συνιστᾷ βασικὴ ἀπόδειξη τῆς γνησιότητος τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας.⁷

Ἦδη στὰ κείμενα τῶν Εὐαγγελιστῶν γίνεται ἐκτεταμένη χρῆση τῶν προφητειῶν. Τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπό του συνιστοῦν τὴν ἐκπλήρωση τῶν προφητικῶν προρρησεων. Οἱ Εὐαγγελιστὲς ὑπομνηματίζουν κατὰ κάποιον τρόπο τὰ περιγραφόμενα γεγονότα παραθέτοντας τὶς σχετικὲς προφητείες.⁸ Τὸ γεγονὸς τῆς

⁷ Οἱ Πατέρες ἀναφέρονται ἐπανειλημμένα στὸ καίριο θέμα τῆς συμφωνίας τῶν δύο Διαθηκῶν. Ὁ ἀγ. Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου (340 π.-400 π.) π.χ. ἀναφέρει: «Σφόδρα γὰρ τὰ παλαιὰ συμφωνεῖ τῇ νέᾳ. Ἐπειδὴ εἷς καὶ ὁ αὐτὸς θεὸς ὁ κακεῖ νομοθετήσας καὶ ὧδε βραβεύσας». Λόγος II, *Εἰς τὴν θεοτόκον καὶ εἰς τὸν Συμεῶνα καὶ Ἄνναν*, παρ. 8. Datema, *Amphilochii Opera*, σ. 71. Ἡ ἴδια ἀλήθεια ἐκφράζεται μὲ ἀποφθεγματικὸ τρόπο καὶ στὴν ἀποδιδόμενη στὸν ἀγ. Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο (349/50-407), ἀνήκουσα ὁμῶς πιθανότατα στὸν Σεβηριανὸ Γαβάλων († λίγο μετὰ τὸ 408), ὁμιλία *Εἰς τὸ "Ἐξῆλθε δόγμα παρὰ Καίσαρος Αὐγούστου"* καὶ εἰς τὴν ἀπογραφὴν τῆς ἁγίας Θεοτόκου: «... προέλαβε τὴν Καινὴν ἢ Παλαιά, καὶ ἡρμήνευσε τὴν Παλαιὰν ἢ Καινὴν. Καὶ πολλάκις εἶπον, ὅτι δύο Διαθῆκαι, καὶ δύο παιδίσκαι, καὶ δύο ἀδελφαί, τὸν ἓνα Δεσπότην δορυφοροῦσι. Κύριος παρὰ προφήταις καταγγέλλεται· Χριστὸς ἐν Καινῇ κηρύσσεται· οὐ καὶ τὰ καινὰ· προέλαβε γὰρ τὰ παλαιὰ· οὐκ ἐσβέσθη τὰ παλαιὰ· ἡρμηνεύθη γὰρ ἐν τῇ Καινῇ». PG 50, 796. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Ἱ. Φούντα, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη (Περιεχόμενο καὶ Θεολογία της)*, Ἀθῆναι 2003², σ. 11-23. Ἐπίσης Ρωμανίδου, *Πατερικὴ Θεολογία*, σ. 149-150. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς πατρότητος τῆς ὁμιλίας βλ. CPG II, 4520.

⁸ Βλ. π.χ. τὴν διήγηση περὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ στὸ β' κεφάλαιο τοῦ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου.

ἐκπλήρωσης τῶν προφητειῶν στο πρόσωπό του τονίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χριστός. Εὐρισκόμενος στήν συναγωγή τῆς Ναζαρέτ καὶ διαβάζοντας τὴν προφητεία τοῦ Ἡσαΐα, «Πνεῦμα Κυρίου ἐπ’ ἐμὲ, οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με», τὴν ἐρμηνεύει ἀξιωματικὰ ὡς ἐξῆς: «σήμερον πεπλήρωται ἡ γραφὴ αὕτη ἐν τοῖς ὡσὶν ὑμῶν».⁹

Τὸ θέμα τῆς ἐκπλήρωσης τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στο πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξε προσφιλὲς ἐπιχείρημα τῶν Ἀπολογητῶν, κυρίως ἔναντι τῶν Ἰουδαίων.¹⁰ Τὸ ζήτημα θὰ ἀναπτύξει ιδιαίτερα ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς Ἰουστίνος († π. 165), κυρίως στο ἔργο του *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, μὲ τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ στήν ἰουδαϊκὴ πολεμικὴ. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ: «Ὁ ἱερὸς Ἰουστίνος, ἀναπτύσσοντας τὴ θέση του αὐτῇ, ἄρχισε, αὐτὸς πρῶτος, στο χῶρο τῆς Ἐκκλησίας, τὴ βαθύτερη ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεία τῆς ΠΔ, χρησιμοποιώντας τὴν ἀλληγορικὴ καὶ τυπολογικὴ μέθοδο ...».¹¹

Ὁ ἁγ. Ἰουστίνος γνωρίζει σὲ βάθος τὶς προφητείες, τὶς ὁποῖες καὶ ἐρμηνεύει ὡς τύπους γεγονότων σχετιζομένων μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι, δὲν φθάνει μὲν στήν εὐθεῖα θεομητορικὴ ἐρμηνεία τῶν τύπων, βρίσκεται, ὅμως, ἀκριβῶς στήν συγκεκριμένη θεολογικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ λογικὴ. Ἄλλωστε, οἱ τύποι, τοὺς ὁποῖους ἐρμηνεύει ὡς προεικονίζοντες τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση, σχετίζονται στενὰ καὶ μὲ τὴν Θεοτόκο, ἡ ὁποία ἔπαιξε κομβικὸ ρόλο στο σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας.

Στο πνεῦμα αὐτὸ ὁ ἁγ. Ἰουστίνος θὰ ἐρμηνεύσει τὸ χωρίο 2, 34 ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ περὶ τοῦ λίθου ποῦ «ἐτμήθη ἐξ ὅρους ἄνευ χειρῶν» ὡς τύπο τῆς ὑπερλόγου συλλήψεως καὶ γεννήσεως τοῦ Κυρίου: «Καὶ τὸ λίθον τοῦτον εἰπεῖν ἄνευ χειρῶν τμηθέντα, ἐν μυστηρίῳ τὸ αὐτὸ κέκραγε·

⁹ Λουκ. 4, 18-21.

¹⁰ Γιὰ τὴν ταυτότητα καὶ τὸ ἔργο τῶν Ἀπολογητῶν βλ. Νικ.Ε. Τζιράκη, *Ἀπολογητές. Συμβολὴ στὴ σχέση τῶν Ἀπολογιῶν μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία*, τχ. Α', Αθήνα 2003.

¹¹ Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Α'*, σ. 236.

τὸ γὰρ ἀνευ χειρῶν εἰπεῖν αὐτὸν ἐκτετμηθῆναι <δηλοῖ> ὅτι οὐκ ἔστιν ἀνθρώπινον ἔργον, ἀλλὰ τῆς βουλῆς τοῦ προβάλλοντος αὐτὸν πατρὸς τῶν ὅλων θεοῦ.¹² Ἡ ἀναφορὰ εἶναι σαφῶς στὴν ἐκ Παρθένου γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὸ βάρος δίδεται στὸ δικό του πρόσωπο, ὥστε νὰ τεκμηριωθεῖ ἡ θεότητά του, ἡ ὁποία ἀμφισβητεῖτο.

Σε ἄλλο σημεῖο ὁ ἅγ. Ιουστίνος ἀπαριθμεῖ συμβολικὰ ὀνόματα-τύπους ποὺ περιλαμβάνονται στὶς προφητικὲς ρῆσεις καὶ τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὡς ἀναφερόμενα στὸν Χριστό. Αναφέρει μεταξὺ ἄλλων: «... ὃς (ἐνν. ὁ Χριστὸς) καὶ σοφία καὶ ἡμέρα καὶ ἀνατολή καὶ μάχαιρα καὶ λίθος καὶ ῥάβδος καὶ Ἰακώβ καὶ Ἰσραὴλ κατ' ἄλλον καὶ ἄλλον τρόπον ἐν τοῖς τῶν προφητῶν λόγοις προσηγόρευται, καὶ διὰ τῆς παρθένου ἀνθρώπων γεγονέναι, ἵνα καὶ δι' ἧς ὁδοῦ ἡ ἀπὸ τοῦ ὄφους παρακοῇ τὴν ἀρχὴν ἔλαβε, διὰ ταύτης τῆς ὁδοῦ καὶ κατάλυσιν λάβῃ».¹³ Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ἀναφορὲς προσιδιάζουν καὶ στὴν Θεοτόκο. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ, ὅτι οἱ πρῶτες, ἔστω ἔμμεσες, ἀναφορὲς σὲ παλαιοδιαθητικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις ἀπαντοῦν στὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Ιουστίνου *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*.

Τὰ προαναφερθέντα στοιχεῖα δείχνουν, ὅτι ἤδη σὲ αὐτὴ τὴν πρῶτη περίοδο ἀπαντᾷ διαμορφωμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ θεολογικὴ σκέψη καὶ ὁ τρόπος ἐρμηνείας ποὺ θὰ ἀναπτύξουν στοὺς ἐπομένους αἰῶνες σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν διατύπωση τῆς περὶ Θεοτόκου διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε τὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Εἰρηναίου Λουγδούνου (130/140-200 π.), ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε τὴν θεολογία τῆς Ἀνακεφαλαιώσεως καὶ τῆς Παραδόσεως ἔναντι τοῦ ἰσχυροῦ τότε γνωστικισμοῦ.

¹² *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, 76, 1. Bobichon, *Dialogue*, I, σ. 392.

¹³ *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, 100, 4. Bobichon, *Dialogue*, I, σ. 454. Γιὰ τὴν διδασκαλία τοῦ ἁγ. Ιουστίνου περὶ τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου βλ. καὶ Α. Θεοδώρου, *Ἡ θεολογία τοῦ Ιουστίνου, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν*, Αθήναι 1960, σ. 111-120.

Στὰ πλαίσια αὐτῶν τόνισε τὴν σημασία τῆς ὑπακοῆς τῆς Θεοτόκου στὸ θεῖο θέλημα, ἡ ὁποία ἔγινε πρόξενος σωτηρίας γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, στὸν ἀντίποδα τῆς παρακοῆς τῶν πρωτοπλάστων –καὶ δὴ τῆς Εὕας– ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε ἡ πτώση.¹⁴ Γράφει στὸ ἔργο του *Κατὰ Αἱρέσεων*, βιβλίο III, 22, 4: «... sic et Maria habens praedestinatum virum, et tamen Virgo, obaudiens, et sibi et universo generi humano causa facta est salutis».¹⁵ Καὶ συνεχίζει: «Quod enim adligavit virgo Eva per incredulitatem, hoc Virgo Maria solvit per fidem».¹⁶

Τὸν κομβικὸ ρόλο τῆς Θεοτόκου στὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας καταδεικνύουν καὶ οἱ διάφοροι τύποι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, στοὺς ὁποίους ὁ ἁγ. Εἰρηναῖος ἀναφέρεται συχνά. Ἑρμηνευτικὸς ἀξονὰς του εἶναι, βεβαίως, τὸ πρόσωπο καὶ τὸ γεγονὸς τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου, ὅπου δίδεται καὶ ἡ ἔμφαση, ἡ σύνδεση, ὅμως, τῶν τύπων αὐτῶν καὶ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, ἔστω καὶ μὲ ἔμμεσο τρόπο, εἶναι δεδομένη. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τέτοιων

¹⁴ Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Α'*, σ. 298. Τὸ δίπολο Εὕα-Θεοτόκος κατέχει σημαντικὴ θέση στὴν πατερικὴ θεολογία. Τὸ ἀναπτύσσει ἤδη πλήρως τὸν 2^ο αἰ. ὁ ἁγ. Ιουστίνος στὸ προαναφερθὲν ἔργο του *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*: «Παρθένος γὰρ οὖσα Εὕα καὶ ἀφθορος, τὸν λόγον τὸν ἀπὸ τοῦ ὀφείως συλλαβοῦσα, παρακοὴν καὶ θάνατον ἔτεκε· πίστιν δὲ καὶ χαρὰν λαβοῦσα Μαρία ἡ παρθένος, εὐαγγελιζομένου αὐτῇ Γαβριὴλ ἀγγέλου ... ἀπεκρίνατο· "Γένοιτό μοι κατὰ τὸ ῥῆμά σου"». *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, 100, 5. Bobichon, *Dialogue*, I, σ. 454, 456. Περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. Α. Σπουρλάκου-Εὐτυχιάδου, *Ἡ Παναγία Θεοτόκος τύπος χριστιανικῆς ἀγιότητος. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον τοποθέτησιν ἔναντι τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἀσπίλου Συλλήψεως καὶ τῶν συναφῶν ταύτῃ δογμάτων*, (διατρ. ἐπὶ διδ.), Ἀθῆναι 1990, σ. 410-414, 498-507, 629. Μαυροσκᾶ, *Οἱ πρωτόπλαστοι*, σ. 194-197, 201-204. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι τὸ δίπολο Εὕα-Θεοτόκος ἔχει ἐκφραστεῖ μὲ διαφόρους τρόπους καὶ στὴν τέχνη. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν ἀνάγλυφη «ζωφόρος» στὴν ὄψη τοῦ τυμπάνου τοῦ Ν προσώου τῆς Ἀγίας Σοφίας Τραπεζοῦντος (1260 π.) καὶ τὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως στὸν ναὸ τοῦ Pološko (1343-1345). Βλ. Eastmond, *Narratives*, σ. 219-236 καὶ εἰκ. 1-33. Babić, *Pološko*, σ. 172-175.

¹⁵ Βλ. τὸ κείμενο στὸ Rousseau, *Doutreleau, Irénée*, σ. 440. Οἱ ἐκδότες ἔχουν ἀποδόσει στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τὸ κείμενο αὐτό, ὅπως καὶ ἄλλα τοῦ ἁγ. Εἰρηναίου ποὺ σώζονται σὲ λατινικὴ μετάφραση, σὲ μιὰ προσπάθεια ἀνασυστάσεως τοῦ χαμένου ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, ὡς ἐξῆς: «οὕτω δὴ καὶ Μαρία, ἔχουσα τὸν προωρισμένον ἄνδρα καὶ ὁμῶς παρθένος, ὑπακοῦσασα, ἑαυτῇ τε καὶ τῇ πάσῃ ἀνθρωπότητι αἰτία ἐγένετο σωτηρίας». Ἐνθ' ἄν., σ. 441.

¹⁶ Rousseau, *Doutreleau, Irénée*, σ. 442, 444. Ἡ προτεινόμενη ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ κειμένου εἶναι ἡ ἐξῆς: «ὅπερ γὰρ ἔδησεν ἡ παρθένος Εὕα διὰ τῆς ἀπειθείας, τοῦτο ἡ παρθένος Μαρία ἔλυσε διὰ τῆς πίστεως». Ἐνθ' ἄν., σ. 445.

ἀναφορῶν βρίσκεται καὶ πάλι στὸ τρίτο βιβλίο τοῦ ἔργου του *Κατὰ Αἱρέσεων*, κεφ. 21, παρ. 7: «Propter hoc autem et Daniel, praevidens eius adventum, lapidem sine minibus abscisum ait venisse in hunc mundum. Hoc est enim quod “sine manibus” significabat, quod non operantibus humanis manibus, hoc est virorum illorum qui solent lapides caedere, in hunc mundum eius adventus erat, hoc est non operante in eum Ioseph, sed sola Maria cooperante dispositioni».¹⁷

Στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα συνδέεται, λοιπόν, στενὰ ἡ Θεοτόκος μέ τὸ θέμα τοῦ «ἀχειροτμήτου λίθου» καὶ κατ' ἐπέκτασιν τοῦ «ἀλατομήτου ὄρους» ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Δανιήλ (2, 34), τὸ ὁποῖο ἀπέβη μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς καὶ ὡς ἐκ τούτου εὐρέως χρησιμοποιούμενες προεικονίσεις της.

Οἱ θέσεις τοῦ ἀγ. Εἰρηναίου διασαφηνίζουν τὴν τοποθέτηση τῆς Θεοτόκου ἐν σχέσει πρὸς σύνολο τὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας. Ἦδη ἐνωρίτατα παρουσιάζεται, λοιπόν, μιὰ πλήρης ἐπὶ τοῦ θέματος διδασκαλία. Οἱ μεταβολές στὴν ὀρολογία ἢ ὁ τονισμὸς συγκεκριμένων σημείων αὐτῆς, σύμφωνα μέ τὶς ποιμαντικὲς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὶς ἐκάστοτε αἰρετικὲς προκλήσεις, δὲν ἔχουν φυσικὰ ἐπίπτωση στὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό της, ἡ οὐσία τοῦ ὁποίου παραμένει ἀναλλοίωτη.

Οἱ ἀναφερθεῖσες θεολογικὲς τοποθετήσεις σαφῶς ἀποκαλύπτουν μιὰ ἀνεπτυγμένη περὶ τῆς Θεοτόκου διδασκαλία μέσα στὸν β' αἰώνα, ὁπότε ἡ ξεκάθαρη πλέον ἀναφορὰ τοῦ Ἰππολύτου (170 π.-235) σέ θεομητορικὲς προτυπώσεις στὴν ἀρχὴ τοῦ γ' αἰώνα ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴ ἐξέλιξη ἐνὸς ἐν πολλοῖς ἤδη διαμορφωμένου τρόπου σκέψεως καὶ ἐρμηνείας.

¹⁷ Rousseau, Doutreleau, *Irénee*, σ. 420. Τὸ ἀπόσπασμα σέ ἐλληνικὴ ἀπόδοση ἔχει ὡς ἑξῆς: «Διὰ τοῦτο δὲ καὶ Δανιήλ, προῖδὼν αὐτοῦ τὴν παρουσίαν, λίθον ἄνευ χειρῶν τμηθέντα φησὶν ἐληλυθέναι εἰς τὸν κόσμον. Τοῦτο γὰρ τὸ “ἄνευ χειρῶν” ἐσημαίνειν, ὅτι μὴ ἐργαζομένων ἀνθρωπίνων χειρῶν, τουτέστιν ἀνδρῶν τῶν εἰωθότων λίθους λατομεῖν, ἢ εἰς τὸν κόσμον αὐτοῦ παρουσία ἦν, τουτέστι μὴ ἐνεργοῦντος τοῦ Ἰωσήφ, ἀλλὰ μόνης τῆς Μαρίας συνεργούσης τῇ οἰκονομίᾳ». Ἐνθ' ἄν., σ. 421.

Ὁ Ἰππόλυτος, στὰ 204 περίπου, στὸ *Υπόμνημα εἰς τὸν Δανιήλ* ὀνομάζει τὴν Θεοτόκο «κιβωτό», χρησιμοποιώντας γιὰ πρώτη φορὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς παλαιοδιαθηκικοὺς θεομητορικοὺς τύπους. Συγκεκριμένα ἀναφέρει: «Ἐν ᾧ χρόνῳ παρὼν ὁ Σωτὴρ ἐκ τῆς Παρθένου τῆς Κιβωτοῦ· τὸ ἴδιον σῶμα τῷ κόσμῳ προσήνεγκεν».¹⁸

Ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψιν, ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι «τὸ ἀρχαιότερο ἐξηγητικὸ ὑπόμνημα σὲ βιβλίον τῆς Γραφῆς»,¹⁹ γίνεται κατανοητό, ὅτι στὴν πατερική ἐρμηνευτικὴ ἐξαρχῆς καθιερώθηκε ἡ τυπολογικὴ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῶν προφητικῶν προρρήσεων μὲ ἄξονα τὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας, καὶ δὴ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου.²⁰

Ἡ ἐρμηνευτικὴ ὁδὸς ποὺ χάραξαν οἱ προαναφερθέντες Πατέρες θὰ ἀποβεῖ κοινὸς τόπος τὸν δ' αἰῶνα, ὅποτε εἶναι μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναφορῶν σὲ παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις ποὺ ἀπαντᾷ στὰ κείμενα τῶν θεολόγων τῆς περιόδου.

Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος (295 π.-373) στὸ ἔργο του *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας*

¹⁸ PG 10, 648A. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ, ὅτι ὁ ἐκδότης σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο τοῦ κειμένου θέτει μιὰ σημαντικὴ ὑποσημείωση ποὺ ἀφορᾷ στὴν στάση τῶν Πατέρων ἔναντι τῆς Θεοτόκου καὶ στὴν τιμὴ ποὺ ἀπελάμβανε στὴν Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ τὸν πρῶτο ἥδη αἰῶνα. Τὸ περιεχόμενό της, σὲ δική μας ἀπόδοση ἀπὸ τὴν λατινική, ἔχει ὡς ἐξῆς: «Εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐξαιρετικὴ εὐσεβεία τοῦ Ἰππολύτου πρὸς τὴν Θεοτόκο, ἡ ὁποία, κληρονομικῶς τιμὴ δικαίῳ, εἶχε φθάσει σ' αὐτόν. Ἀπὸ τὸν ἀπόστολο, δηλαδὴ, Ἰωάννη στὸν Πολύκαρπο, ἀπὸ τὸν Πολύκαρπο στὸν Εἰρηναῖο, ἀπὸ τὸν Εἰρηναῖο στὸν Ἰππόλυτο καὶ στοὺς ἄλλους, (ἡ εὐσεβεία) αὐξάνεται καὶ ἐπεκτείνεται». PG 10, 647, ὑποσ. 65.

¹⁹ Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Α'*, σ. 375.

²⁰ Ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρεται ἐκτενῶς καὶ μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο στὴν τυπολογικὴ ἐρμηνευτικὴ μέθοδο στὴν ὁμιλία του *Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ῥητόν*: «οὐ θέλω ἡμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, ὅτι οἱ πατέρες ἡμῶν πάντες ὑπὸ τὴν νεφέλην ἦσαν, καὶ πάντες διὰ τῆς θαλάσσης διήλθον», παρ. δ': «Καὶ ἴδε συγγένειαν τύπου πρὸς ἀλήθειαν, καὶ ἀληθείας ὑπεροχὴν πρὸς τύπον. Οὐτε γὰρ ἀπηλλοτριώσθαι πάντῃ χρητὸν τὸν τύπον τῆς ἀληθείας, ἐπεὶ οὐκ ἂν εἴη τύπος· οὐτε πάλιν ἐξισάζειν πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἐπεὶ πάλιν καὶ αὐτὸς ἀλήθεια ἔσται· ἀλλὰ δεῖ μένειν ἐπὶ τῆς οἰκείας συμμετρίας, καὶ μῆτε τὸ πᾶν ἔχειν τῆς ἀληθείας, μῆτε τοῦ παντός ἐκπεπτωκεῖν. Ἄν μὲν γὰρ τὸ πᾶν ἔχῃ, ἀλήθεια πάλιν ἐστὶ καὶ αὐτός· ἂν δὲ τοῦ παντός ἐκπέσῃ, τύπος εἶναι λοιπὸν οὐ δύναται· ἀλλὰ δεῖ τὸ μὲν ἔχειν, τὸ δὲ τῇ ἀληθείᾳ τηρεῖν». PG 51, 248.

αὐτοῦ ἀναφέρεται μὲ ἔμφαση στὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ ἐκ Παρθένου γέννησις τοῦ Κυρίου εἶχε πολλάκις προαναγγελεῖ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη: «Προφῆται μὲν γὰρ ἀνωθεν περὶ τοῦ κατὰ τὴν παρθένον θαύματος καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς γενομένης γεννήσεως προεμήνυνον...». ²¹ Καὶ συνεχίζει παραθέτοντας, πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῶν λεγομένων του, σειρὰ σχετικῶν προφητειῶν, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἡσαΐα «Ἰδού ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει...» (Ἡσ. 7, 14), αὐτὴ περὶ τοῦ ἀστρου τοῦ ἐξ Ἰακώβ (Ἀρ. 24, 17), περὶ τῆς κούφης νεφέλης (Ἡσ. 19, 1) κ.ά.²²

Καὶ στὴν περίπτωσιν αὕτη βασικὸς στόχος εἶναι ἡ ἀπόδειξις τῆς θεότητος τοῦ Κυρίου καὶ τῆς πραγματικότητος τῆς Ἐνανθρωπήσεώς του, γεγονὸς πού τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν τυπολογικὴ ἐρμηνεία τῶν προφητικῶν προρρήσεων. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος στηλιτεύει τοὺς Ἰουδαίους ἰδιαίτε-
 ρως, καθὼς ἀπιστοῦν στὴν πραγματικότητα τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, ἐνῶ ἔχουν τὴν ρητὴ μαρτυρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· «πάσης ἀπλῶς θεοπνεύστου βίβλου περὶ τούτων βοώσης», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέ-
 ρει.²³

Ὁ ἅγ. Κύριλλος Ἱεροσολύμων (313-387) στὴν *IB' Κατήχησή* του ἀναφέρεται στὸ γεγονὸς τῆς ὑπέρλογης γέννησης τοῦ Κυρίου χρησιμο-
 ποιώντας παραδείγματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ὅπως αὐτὸ τῆς εἰς ὄφιν μεταβληθείσης ράβδου τοῦ Μωυσέως (Ἐξ. 4, 5) καὶ τῆς ἐκβλαστη-
 σάσης ξηρᾶς ράβδου τοῦ Ἀαρών (Ἀρ. 17, 23). Καὶ τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ὑπερβαίνουν τὴν φύσιν καὶ κατὰ τοῦτο συσχετίζονται μὲ τὴν ἐπίσης ὑπερφυσικὴ ἐκ Παρθένου γέννησιν τοῦ Κυρίου: «ὀδόντας εἶχεν ἡ ράβδος καὶ δρακοντικούς ὀφθαλμούς. ἐκ ράβδου τοίνυν ὀφθαλμοὶ βλέποντες

²¹ Κεφ. 33, παρ. 3, 13-15. Kannengiesser, *Athanase*, σ. 382.

²² κεφ. 33, παρ. 3-5. Kannengiesser, *Athanase*, σ. 382, 384.

²³ Κεφ. 33, παρ. 3, 11-12. Kannengiesser, *Athanase*, σ. 382. Γιὰ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου στὴν θεολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου γενικότερα βλ. Εὐθ. Ἐλευθεριάδης, «Ἡ Θεομητορολογία τοῦ Μ. Ἀθανασίου» στὰ *Πρακτικὰ ΙΖ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου* μὲ θέμα Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, 11-14 Νοεμβρίου 1996, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 119-171.

ἐκφύονται, καὶ ἐκ παρθενικῆς γαστρὸς παιδίον οὐ γεννᾶται θεοῦ θέλοντος;».²⁴

Περὶ τῆς Θεοτόκου μιᾷ καὶ ὁ ἅγ. Ἐπιφάνιος Κύπρου (310/320-402) στὸ ἔργο του *Πανάριον*, ἀντιμετωπίζοντας τοὺς ἀρειανούς καὶ παραφυάδες αὐτῶν.²⁵ Σέ ἀρκετὰ σημεία ἀναλύει παλαιοδιαθηκικές θεομητορικές προτυπώσεις τονίζοντας τὸν προφητικὸ χαρακτήρα τους γιὰ τὰ ὅσα ἔμελλε νὰ συμβοῦν. Μεταξύ ἄλλων, μνημονεύονται ὁ Οἶκος τῆς Σοφίας (Παρ. 9, 1), ἡ φλεγόμενη Βάτος (Ἐξ. 3, 2-3) καὶ ἕνας συνδυασμὸς χωρίων γιὰ τὸ θέμα τῆς καταβάσεως τῆς δρόσου ἢ τοῦ ὑέτου ἐπὶ Πόκον (πρβλ. Δευτ. 32, 2· Κρ. 6, 36-40· Ψαλμ. 71, 6). Γιὰ τὸ τελευταῖο θέμα ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐξῆς: «Καὶ Μαρία μὲν ἀνιμᾶται τὸν λόγον εἰς σύλληψιν, ὥς ὑέτον ἢ γῆ, ἑαυτὸν δὲ καρπὸν ἅγιον ἀποδείκνυσιν ὁ τοῦ θεοῦ λόγος προσλαμβανόμενος θνητοῦ φύσιν».²⁶

Τὴν ἴδια περίοδο (340 π.-400 π.) δραστηριοποιεῖται καὶ ὁ ἅγ. Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου. Στὸν πρῶτο λόγο του *Εἰς τὰ γενέθλια τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, ὕμνεῖ τὴν Θεοτόκο ὡς πρόξενον σωτηρίας, διότι: «Ἠλευθέρωται κόσμος διὰ παρθένου, ὁ διὰ ταύτης τὸ πρὶν ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν πεσών»,²⁷ ὑπαινισσόμενος τὴν προηγούμενη παρακοὴ τῆς Εὕας. Χρησιμοποιεῖ καὶ αὐτὸς παλαιοδιαθηκικές προτυπώσεις καὶ μάλιστα αὐτὴ τῆς κεκλεισμένης Πύλης (Ἰεζ. 44, 1-2), μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες καὶ εὐρέως διαδεδομένες: «Αὕτη ἡ πύλη τοῦ κυρίου καὶ εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται καὶ ἔσται ἡ πύλη κεκλεισμένη. Ὡς πρὸς τὴν παρθενικὴν τοίνυν φύσιν οὐδ' ὅλως ἠνεώχθησαν αἱ παρθενικαὶ πύλαι· ὥς δὲ πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ τεχθέντος δεσπότης οὐδὲν κέκλεισται τῷ κυρίῳ,

²⁴ Παρ. 28. Reischl, Rupp, *Cyrrilli opera*, σ. 38.

²⁵ Γιὰ τὴν θέση τῆς Θεοτόκου στὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Ἐπιφανίου βλ. Ν.Ι. Νικολαΐδη, «Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ρόλος τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ Θεοτόκου στὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου κατὰ τὸν Ἅγιο Ἐπιφάνιο Κύπρου» στὸ *Ἀνάλεκτα ἡ Περὶ τοῦ ὄντως ὄντος καὶ τῶν ὄντων*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2002, σ. 51-74.

²⁶ Αἴρεσις 74, 3, 6. K. Holl, *Epiphanius (Ancoratus und Panarion)*, τ. 3, (GCS 37), Leipzig 1933, σ. 317.

²⁷ Παρ. 4. Datema, *Amphilochii Opera*, σ. 8.

ἀλλὰ πάντα ἡνέφκται. Οὐδὲν τὸ παρεμποδίζον, οὐδὲν τὸ παρενοχλοῦν· πάντα τῷ κυρίῳ ἡνέφκται».²⁸

Ὁ ἁγ. Γρηγόριος Νύσσης (335/40-394) σὲ σειρὰ ἔργων του χρησιμοποιεῖ πολλές προεικονίσεις καὶ ἐρμηνεύει καὶ ὀρισμένα μὴ συνήθη θέματα καὶ χωρία ὡς προτυπώσεις τῆς ἐκ Παρθένου γέννησης τοῦ Κυρίου, μὲ πλεον χαρακτηριστικὸ τὸ ἀναφερόμενο στὴν ἀνάληψη τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ ἐπάνω σὲ πύρινο ἄρμα (Δ' Βασ. 2, 11-13).²⁹

Στὸ ἔργο του *Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως*, τὸ ὁποῖο στὸ σύνολό του ἀποτελεῖ ἀναγωγικὴ ἐρμηνεία τῶν περιστατικῶν τῆς ζωῆς τοῦ Μωυσέως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ τὸν πνευματικὸ ἀγώνα τοῦ κάθε πιστοῦ πρὸς τελείωση καὶ σωτηρία, ἀναφέρεται συχνὰ στὴν Θεοτόκο καὶ ἐρμηνεύει πολλὰ γεγονότα ὡς τύπους τοῦ προσώπου της καὶ τοῦ μυστηρίου πού συντελέστηκε μὲ τὴν δική της συνέργεια. Ἔτσι, ἡ φλεγομένη Βάτος,³⁰ οἱ Πλάκες τοῦ Νόμου,³¹ τὸ μάννα³² κ.ά. ἐρμηνεύονται μὲ συμβολικὸ καὶ ἐν πολλοῖς πρωτότυπο τρόπο.

Στὴν ἴδια ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ βρίσκεται καὶ ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (349/50-407), ὁ ὁποῖος σὲ ἔργα του ἐξαίρει τὴν Θεοτόκο

²⁸ Λόγος II, *Εἰς τὴν θεοτόκον καὶ εἰς τὸν Συμεῶνα καὶ Ἀνναν*, παρ. 3. Datema, *Amphilochii Opera*, σ. 45, 47.

²⁹ «Ὡς γὰρ ἀνωφερές ὄν τῇ φύσει τὸ πῦρ θεία δυνάμει πρόσγειον γίνεται, ὁ δὲ Ἥλιος περισχεθεὶς τῷ οὐρανίῳ πυρὶ πάλιν πρὸς τὴν κατὰ φύσιν ἐπανατρέχοντι κίνησιν καὶ αὐτὸς συνεπαίρεται, οὕτως αὐλὸς τις οὖσα καὶ αειδής ἡ τοῦ ὑψίστου δύναμις τὴν δουλικὴν μορφήν τὴν διὰ τῆς παρθένου ὑποστᾶσαν διαλαβοῦσα πρὸς τὸ ἴδιον ὕψος ἀνήγαγεν εἰς τὴν θείαν τε καὶ ἀκηρατον μεταστοιχειώσασα φύσιν». *Πρὸς τὰ Ἀπολινάριου ἀντιρρητικὸς*. F. Müller, *Gregorii Nysseni opera dogmatica minora*, III1, Leiden 1958, σ. 170.

³⁰ «... δι' οὗ διδασκόμεθα καὶ τὸ κατὰ τὴν Παρθένον μυστήριον ἀφ' ἧς τὸ τῆς θεότητος φῶς ἐπιλάμψαν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ διὰ γεννήσεως ἀδιάφθορον ἐφύλαξε τὴν ἐξάψασαν θάμνον, τοῦ βλαστοῦ τῆς παρθενίας μὴ καταμαρανθέντος τῷ τόκῳ», II, 21. Daniélou, *Grégoire de Nysse*, σ. 118.

³¹ II, 215-216. Daniélou, *Grégoire de Nysse*, σ. 252-254.

³² «Τὸ δὲ σῶμα τούτου τοῦ ἄρτου (ἐνν. τὸ μάννα) οὔτε ἄροσις οὔτε σπορὰ ἐγεώργησεν, ἀλλ' ἡ γῆ, οἷα ἐστὶ μέινασα, πλήρης εὐρίσκεται τῆς τοιαύτης θείας τροφῆς, ἧς οἱ πεινῶντες μετέχουσι, τὸ κατὰ τὴν Παρθένον μυστήριον διὰ τῆς θαυματοποιίας ταύτης προπαιδευόμενοι». II, 139. Daniélou, *Grégoire de Nysse*, σ. 192. Γιά τὴν ἐρμηνεία τῶν θεμάτων βλ. καὶ Ἀγ. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν βίον τοῦ Μωϋσέως*, (εἰσ.-κείμε.-μτφρ.-σχόλ. Π. Μπρούσαλη), Ἀθῆναι 1990, σχ. 199, σ. 413-414.

χρησιμοποιώντας ενίοτε και παλαιοδιαθηκικές προτυπώσεις. Στὸ β' π.χ. κεφάλαιο τοῦ ἔργου *Ἑρμηνεία εἰς τὸν Δανιὴλ τὸν προφήτην*, ἀναφερόμενος στὸ γνωστὸ θέμα τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους καὶ τοῦ Λίθου ποῦ «ἐτμήθη ἄνευ χειρῶν» (Δαν. 2, 34), σημειώνει: «Τὴν κατὰ σὰρκα γέννησιν αἰνίττεται». ³³ Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικὸ δεδομένου ὅτι: «ἡ θεολογικὴ του ἐρμηνευτικὴ, ἐφαρμοσμένη στὴν μέγιστη δυνατὴ ἔκταση στὰ ἀποφασιστικότερα βιβλία τῆς Γραφῆς, ἔγινε ἡ ἐρμηνευτικὴ τῆς Ἐκκλησίας». ³⁴

Στὰ 431 συνήλθε στὴν Ἐφεσο ἡ Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ Νεστορίου, ὁ ὁποῖος πρέσβευε μιὰ χαλαρὴ ἔνωση τῶν δύο φύσεων τοῦ Κυρίου καὶ ὁδηγοῦσε ἔτσι στὴν ὑπαρξὴ δύο προσώπων. Σύμφωνα μὲ τὴν λογικὴ αὐτὴ ἡ Παναγία γέννησε «ψιλὸν ἄνθρωπον», στὸν ὁποῖον ἐνοίκησε ἀργότερα ἡ θεότητα. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Νεστόριος τὴν ὀνόμαζε Χριστοτόκο. Ἡ Σύνοδος διεκήρυξε τὴν τελειότητα καὶ τῶν δύο φύσεων στὸ ἓνα πρόσωπο τοῦ Κυρίου καὶ ἐπομένως ἐπεκύρωσε τὸν ὄρο Θεοτόκος ἀναφορικὰ πρὸς τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας. ³⁵ Ὁ ὄρος αὐτὸς δὲν ἦταν καινοφανής. ³⁶ Χρησιμοποιεῖτο καὶ πρὸ τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου, ἡ

³³ PG 56, 207. Γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου, τμήματα τοῦ ὁποῖου θεωροῦνται χρυσοστομικά, ἐνῶ ἄλλα ὄχι, βλ. CPG II, 4448, 4554. Βλ. καὶ τὸ ἀρθρο τῆς Β.Γ. Σιδερί-Παπαδοπούλου, «Ἡ ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἐρμηνεία τοῦ ὄνείρου τοῦ Ναβουχοδονόσορα (Δαν. 2, 1-49)» στὸ *Χρυσοστομικὸ Συμπόσιο. Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Αθήνα 2007, σ. 747-764, στὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἀνάλυση ἀποσπασμάτων τοῦ ἔργου χωρὶς νὰ τίθεται ζήτημα γνησιότητος αὐτοῦ, καθὼς ἐκλαμβάνεται αὐτονόητα ὡς χρυσοστομικό. Σὲ ὁμιλία, ἐπίσης, πιθανότατα τοῦ ἀγ. Ἰωάννου *Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου*, ἡ ὁποία λανθασμένα εἶχε ἀποδοθεῖ παλαιότερα στὸν ἀγ. Γρηγόριο Νεοκαισαρείας, ὑπάρχουν ἀναφορὲς σὲ πολλὰς προεικονίσεις, ὅπως εἶναι ἡ Πόλις τοῦ Θεοῦ, ἡ κεκλεισμένη Πύλη, ἡ ἐσφραγισμένη Βίβλος, ἡ κούφη Νεφέλη, ἡ φλεγόμενη Βάτος κ.ά. Βλ. τὸ κείμενο παρὰ PG 10, 1172-1177. Γιὰ τὸ θέμα τῆς πατρότητος τῆς ὁμιλίας βλ. Κ. Φούσκα, *Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας ἐπίσκοπος ὁ θαυματουργὸς* (ca. 211/3-270/5), Αθήνα 1969, σ. 203, ὁ ὁποῖος τὴν ἀποδίδει στὸν Χρυσόστομο. Βλ. ἐπίσης CPG II, 4519 γιὰ ἐπιπλέον ἀποδόσεις.

³⁴ Παπαδοπούλου, *Χρυσόστομος*, τ. Β', σ. 113.

³⁵ Γιὰ τὴν Σύνοδο αὐτὴ καὶ τὴν θεολογία τῆς βλ. ἐνδεικτικὰ Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 214-219. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ*, τ. 2, σ. 95-100, 205-207. Εἰρ.Π. Χριστινάκη-Γλάρου, *Τὸ Βιβλίον τοῦ Ἡρακλείδου καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Νεστορίου. Ἱστορικοκανονικὴ θεώρηση*, Αθήνα 2009.

³⁶ Γιὰ τὸν ὄρο Θεοτόκος καὶ τὴν χρῆσιν του, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν ἀποψὲ τῶν περισσοτέρων ἐρευνητῶν, ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 3^ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Ὠριγένη, βλ. μετὰ F.J.

όποια δὲν θεολόγησε ἀπροϋπόθετα, ἀλλὰ μὲ ὑπόβαθρο τὴν ὑπάρχουσα παράδοση καὶ τὴν πατερικὴ σκέψη.³⁷ Ἡ χρῆσι τοῦ ὅρου Θεοτόκος καὶ ἡ γενικότερη ἀπόδοση τιμῆς πρὸς τὸ πρόσωπό της παίρνει ἀπλῶς ἐπισημότερο χαρακτήρα μέσῳ τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων.³⁸ Οἱ παρατεθεῖσες ἀναφορὲς σὲ πατερικὰ ἔργα δείχνουν, ὅτι παρόμοια διαδρομὴ ἔχει ἀκολουθήσει καὶ ἡ χρῆσι τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων.

Οἱ ἁγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (375/80-444)³⁹ καὶ Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως (390 π.-446), ἰδίως ὁ πρῶτος, συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν ἀντιμετώπισι τοῦ νεστοριανισμοῦ. Στὰ ἔργα τους βασικὴ θέσι λαμβάνει –λόγῳ καὶ τῆς φύσεως τῆς ἑτεροδιδασκαλίας– τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ χρῆσι τῶν προεικονίσεων καθίσταται πλέον κοινὸς τόπος.

Στὸν πρῶτο λόγο τοῦ ἔργου τοῦ *Γλαφυρῶν εἰς τὴν ἔξοδον* ὁ ἁγ. Κύριλλος ἀναφέρει καὶ τὰ ἑξῆς: «Καὶ “ὁ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον”, τουτέστι Θεός, τῷ ἐκ παρθένου ναῷ κατηυλίζετο, καθεὶς ἑαυτὸν εἰς ἀξιάγαστον ἡμερότητα, καὶ οἶονεὶ περιστέλλων τὴν ἀκρατον τῆς ἰδίας φύσεως προσβολὴν, ἵνα γένηται χωρητός, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἀκάνθας τὸ πῦρ. Ὅτι δὲ τὸ φθείρεσθαι πεφυκός, τουτέστι, τὴν σάρκα φθορᾶς ἀπετέλει

Dölger, «Die eigenartige Marienverehrung der Philomarianiten oder Kollyridianer in Arabien», *Antike und Christentum* 1 (1974), σ. 107-142, ἰδίως τὶς σ. 118-123. Βασ.Α. Τσίγκου, «Ἡ διαμόρφωσι τοῦ ὅρου “Θεοτόκος” κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ἡ χριστολογικὴ καὶ σωτηριολογικὴ σημασία του», *ΕΕΘΣΠΘ*, Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, Ν.Σ. 7 (2001), σ. 171-201.

³⁷ Εἶναι σημαντικό νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ σύνοδος αὐτή, ὅπως καὶ ὅλες οἱ σύνοδοι καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, θεολογοῦν μὲ βάση τὴν ἀπαξ παραδεδομένη ἀλήθεια, τὴν διδασκαλία, δηλαδὴ, τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία παραμένει ἀναλλοίωτη. Ἡ ὁποία ἐξέλιξι ἀφορᾶ στὴν διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «αὔξησι τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐμπειρίας τῆς ἀληθείας ἐκ μέρους τοῦ πιστοῦ καὶ ὄχι σὲ αὔξησι τῆς ἰδίας τῆς ἀληθείας». Βλ. Ν.Γ. Ξεξάκη, *Ὁρθόδοξος Δογματικὴ, τ. Α': Προλεγόμενα στὴν Ὁρθόδοξη Δογματικὴ*, Ἀθήνα 2009², σ. 80 καὶ τὶς σ. 194-195.

³⁸ Τὴν κοινὴ χρῆσι τοῦ ὅρου πολὺ πρὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Τρεμπέλας: «Ἀπὸ τοῦ Ὠριγένους ὁμως καὶ μετέπειτα, καὶ πρὶν ἢ αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι περιβάλλωσιν αὐτὸν διὰ τοῦ κύρους αὐτῶν, ἀπαντᾶται ὁ ὅρος οὗτος εἰς κοινὴν χρῆσιν παρὰ τοῖς πατράσι». *Δογματικὴ, τ. 2*, σ. 206.

³⁹ Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο του βλ. Στ.Γ. Παπαδοπούλου, *Ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Βίος, Θεολογία, Χριστολογία, Ἑρμηνευτικὴ*, Ἀθήνα 2004.

κρείττονα, διαδείξειεν ἂν αἰνιγματωδῶς τὸ ἐπὶ τῷ βάτῳ πῦρ ἀδιαλώβητον παντελῶς τηρῆσαν τὸ ξύλον. ... Ἐφείδετο τοίνυν τῆς ἀκάνθης τὸ πῦρ, καὶ οἷστί γεγονεν ἡ φλόξ σμικρῶ καὶ ἀσθενεστάτῳ ξύλῳ. Κεχώρηκε γάρ, ὡς ἔφην, θεότης ἀνθρωπότητι».⁴⁰

Ὁ ἅγ. Πρόκλος γράφει σειρὰ ὁμιλιῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου καὶ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Σὲ αὐτὲς ἀναπτύσσει τὴν σχετικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ λεγόμενά του ὑπομνηματίζει μὲ πολλὰ γραφικὰ παραδείγματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύει, ὅτι τὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας δὲν εἶναι ἀποκυήματα φαντασίας, ἀλλὰ εἶχαν ἐπακριβῶς προφητευθεῖ στοὺς ἀνθρώπους στὰ πλαίσια τῆς διαρκῶς ἀνανεούμενης ἐπαγγελίας τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Στὸ σημαντικότερο γεγονὸς τῆς ἐπαγγελίας αὐτῆς, τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση, βασικὸ ρόλο εἶχε ἡ Θεοτόκος, ἡ ὁποία ὀνομάζεται «κιβωτός· οὐ τὸν νόμον βαστάσασα ἀλλὰ τὸν νομοθέτην κυοφορήσασα».⁴¹

Ἐκτενεῖς ἀναφορὲς σὲ παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις κάνει ὁ ἅγ. Πρόκλος σὲ διάφορα ὁμιλητικὰ ἔργα του. Στὸν ΣΤ' ἰδίως λόγῳ του μὲ τὸν τίτλο *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Θεοτόκον* τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρουσιάζονται πλεον πλῆρως ἀποκρυσταλλωμένα καὶ συστηματοποιημένα, ὅπως θὰ ἐπικρατήσουν σὲ ὅλους τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς (ἅγ. Ἀνδρέα Κρήτης, ἅγ. Ἰωάννη Δαμασκηνὸ κ.ά.). Παραθέτουμε ἐνδεικτικῶς τὰ λεγόμενά του περὶ τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεών (Κρ. 6, 36-40): «Αὕτη (ἐνν. ἡ Θεοτόκος) ὁ τιθέμενος ἐν τῇ κοσμικῇ ἄλῳνι ἀσπίλος πόκος, ἐν ᾗ ὁ σωτήριος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατελθὼν ὑετὸς πᾶσαν ἐξήρανε τὴν γῆν ἐκ τῆς ἀμέτρου φορᾶς

⁴⁰ PG 69, 413CD.

⁴¹ Λόγος Ε', *Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγίαν παρθένον καὶ Θεοτόκον Μαρίαν*, παρ. III. Constatas, *Proclus*, σ. 262. Βλ. καὶ τίς σ. 131-135 γιὰ τὸ θέμα τῶν τύπων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὶς ὁμιλίες τοῦ ἁγ. Πρόκλου γενικότερα.

τῶν κακῶν, καὶ πάλιν τὸν πόκον ἐξήρανε ἐκ τῆς ὑπονοστούσης ἱκμάδος τῶν παθῶν καὶ τὴν γῆν ἐπλήρωσε τῆς ἀφθόνου δωρεᾶς τῶν ἀγαθῶν».⁴²

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7^{ου} αἰῶνα καὶ ἐξῆς γράφεται σειρὰ σημαντικῶν ὅσο καὶ ἐκτεταμένων λόγων πού ἀναφέρονται στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἀπὸ Πατέρες, ὅπως οἱ ἁγ. Ἀνδρέας Κρήτης, Ἰωάννης Δαμασκηνός, Γερμανὸς καὶ Ταράσιος Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρος Στουδίτης κ.ά.⁴³ Τὴν περίοδο αὕτη ἔχουν πλεον θεσπιστεῖ καὶ οἱ βασικὲς θεομητορικὲς ἐορτές, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων τροφοδοτοῦσε μὲ πλούσιο ὕλικὸ μεγάλο ἀριθμὸ ὁμιλητικῶν κυρίως ἔργων.⁴⁴

Τὸ περιορῶν κλίμα τῆς ἐποχῆς ἔδωσε ἐπίσης ἔναυσμα γιὰ τὴν σύνθεση τέτοιων ἔργων. Ἡ ἀρνητικὴ ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατοῦσε, προῖόν τῶν ἀναταράξεων πού δημιουργοῦσαν οἱ διάφορες αἱρέσεις, τὴν ὁποία προσπάθησε νὰ ἀνατρέψει ἡ ΣΤ' ἐν Τρούλλῳ Σύνοδος (691/2),⁴⁵ ἐπετείνετο καὶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀπώλεια τῶν ἀνατολικῶν – μονοφυσιτικῶν σὲ μεγάλο βαθμό– ἐπαρχιῶν λόγῳ τῆς προελάσεως τῶν

⁴² XVII. 12. Leroy, *Homilétique de Proclus*, σ. 323-324.

⁴³ Ὅπως ἔχει ἐμφατικὰ σημειωθεῖ: «Ἡ (ἐνν. περὶ Θεοτόκου) θεολογία ἀναπτύσσεται σὺν ἀναρίθμητες θεομητορικὲς ὁμιλίες, τὶς ὁποῖες ἡ πατρολογικὴ ἐπιστῆμη δὲν μπόρεσε ἀκόμη ὀχι μόνον νὰ ἐκδώσῃ, ἀλλὰ οὔτε κἀν νὰ καταμετρήσῃ!». Νέλλα, *Καβάσιλας*, σ. 27.

⁴⁴ Συγκεκριμένα, ἡ καθιέρωση τῶν κυριωτέρων θεομητορικῶν ἐορτῶν τοποθετεῖται χρονικῶς ὡς ἐξῆς: ἡ ἐορτὴ τῆς Συλληψεως στὰ τέλη τοῦ 7^{ου}-ἀρχές τοῦ 8^{ου} αἰ., ἡ ἐορτὴ τοῦ Γενεσίου τὸν 7^ο αἰ., ἡ ἐορτὴ τῶν Εἰσοδίων τὸν 7^ο αἰ., ἡ ἐορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὰ τέλη τοῦ 6^{ου}-ἀρχές τοῦ 7^{ου} αἰ., ἡ ἐορτὴ τῆς Κοιμήσεως στὰ τέλη τοῦ 6^{ου} αἰ. Βλ. Φίλια, *Θεομητορικὲς ἐορτές*, σ. 28, 46-47, 61-62, 96-98, 128-131, ὅπου καὶ παρατίθεται πλούσια ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, «Οἱ Θεομητορικὲς ἐορτές» στὸ *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον, Πρακτικὰ Ἡ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Βόλος, 18-20 Σεπτεμβρίου 2006*, Ἀθῆναι 2007, σ. 323-361. Σημειώνεται, ὅτι οἱ περισσότερες ἐορτές καθιερώθηκαν καταρχὴν στὴν Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων πού βρισκόταν στὰ μέρη, ὅπου διαδραματίστηκαν τὰ τιμώμενα γεγονότα. Ἀπὸ ἐκεῖ μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κατόπιν στὴν ὑπόλοιπη αὐτοκρατορία. Σημαντικὸ ρόλο στὴν εὐρύτερη διάδοση ὁρισμένων ἀπὸ τὶς ἐορτές φαίνεται νὰ ἔπαιξε ὁ ἐξ Ἱεροσολύμων ἁγ. Ἀνδρέας Κρήτης κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἰδιαίτερη ἀφοσίωσή του στὴν Θεοτόκο εἶναι ἄλλωστε φανερὴ στὰ πολυάριθμα ὁμιλητικὰ ἔργα του τὰ ἀφιερωμένα στὸ πρόσωπό της. Βλ. Φίλια, *Θεομητορικὲς ἐορτές*, σ. 46-47, 61-62.

⁴⁵ Περὶ τῆς Συνόδου αὐτῆς καὶ τοῦ ἔργου της βλ. Π. Μενεβίσογλου, *Ιστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σ. 276-301. Γ.Χ. Γκαβαρδῖνα, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ της ἔργο*, (διδ. διατρ.), Κατερίνη 1998.

Αράβων. Πέραν τοῦ μονοφυσιτισμοῦ σημαντικές ἔριδες εἶχε δημιουργήσει καὶ ὁ μονοθελητισμός, κυρίως ἐπὶ Κώνσταντος Β' (641-668), ὅποτε καὶ ἐπιχειρήθηκε ἡ βίαιη ἐπιβολή του.⁴⁶

Μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα αὐτή, στὴν μετάβαση ἀπὸ τὸν 7^ο στὸν 8^ο αἰώνα, τοποθετεῖται ἡ δράση τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου Κρήτης (660-740), ὁ ὁποῖος ἔγραψε σειρὰ ὁμιλητικῶν ἔργων, μέγας ἀριθμὸς τῶν ὁποίων εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Θεοτόκο.⁴⁷ Στούς λόγους κάνει εὐρύτατη χρῆση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων.⁴⁸ Τὴν θέση του γιὰ τὴν σημασία τῆς Θεοτόκου στὸ ἔργο τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ τὴν σχέση της μὲ τὶς προφητικές ρήσεις συνοψίζει ἡ παρακάτω φράση του ἀπὸ τὸν ΙΓ' Λόγο του *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου*: «Ἐπὶ ταύτῃ τῇ θεοτυπῶτῳ σκηνῇ, ὁ νόμος ἅπας, καὶ οἱ προφῆται, πραγματιωδῶς ἐκπεπλήρωνται· καὶ ταύτῃ, τὰ σκιάδῃ τῶν τυπικῶν προχαράγματων ἡμαυρώθη μορφώματα, λυθέντων τῶν ἐσόπτρων τῇ ἀληθείᾳ».⁴⁹

Ἡ περίοδος τοῦ 8^{ου} καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 9^{ου} αἰώνα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ μείζον ζήτημα τῆς εἰκονομαχίας, τὸ ὁποῖο ταλάνισε ἐπικίνδυνα τὴν αὐτοκρατορία. Ἡ εἰκονομαχία ἦταν μιὰ κίνηση μὲ σαφές μονοφυσιτικὸ ὑπόβαθρο, ἀρα καθαρὰ θρησκευτικὸ περιεχόμενο καὶ στόχο, ἡ ὁποία περιβλήθηκε ἀργότερα μὲ τὸν μανδῦα ἐνὸς προγράμματος εὐρείας

⁴⁶ Τὴν συγκεκριμένη θεολογικὴ πρόκληση ἀντιμετώπισε κυρίως ὁ ἁγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς (580 π.-662), περὶ τοῦ ὁποίου βλ. Π.Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1992, σ. 294-300. Α. Ραντοσάβλιεβιτς, *Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν*, Ἀθῆναι 1975. Βλ. ἐπίσης τὰ *Πρακτικὰ ΚΑ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου μὲ θέμα «Ὁ Ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς»*, Θεσσαλονίκη 2001.

⁴⁷ Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο του βλ. Θ.Ε. Δετοράκη, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία*, (διατρ. ἐπὶ διδ.), Ἀθῆναι 1970, σ. 160-190. Ἐπίσης Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ ὑμνογραφία*, σ. 182-210. Θ. Ζήση, «Ἀνδρέας Κρήτης Ἱεροσολυμίτης (660-740). Περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του», *ΕΕΘΣΠΘ*, Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, Ν.Σ. 4 (1995), σ. 9-19.

⁴⁸ Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις παραθέτει ὁλόκληρη σειρὰ συμβόλων καὶ παλαιοδιαθηκικῶν χωρίων, τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύει ὡς προτυποῦντα τὴν Θεοτόκο. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναφερομένων χωρίων εἶναι πολὺ μέγας καὶ ἡ ἐρμηνεία τους συχνὰ ἐντελῶς πρωτότυπη. Χαρακτηριστικὰ τέτοια ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του βλ. σὲ PG 97, 868C-873B καὶ 1096A-1100A.

⁴⁹ PG 97, 1077C.

πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς μεταρρύθμισης. Ἡ «θεολογία» τῆς εἰκονομαχίας εἶχε μονοφυσιτικὴ χροιά, καθὼς ἀρνούμενη τὴν δυνατότητα ἀπεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ –καὶ βεβαίως τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων– ἀπέρριπτε στὴν οὐσία τὴν πραγματικότητα τῆς Ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ κίνησις αὐτὴ εἶχε, ἐπομένως, ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς χριστολογικῆς αἰρέσεως στὰ ἴχνη τῶν προηγουμένων. Ἐνδεικτικό, ἄλλωστε, τοῦ θρησκευτικοῦ τῆς χαρακτῆρα εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐμπνευστές τῆς ἐπεδίωξαν καὶ τὴν ἐκκλησιολογικὴ θεμελίωσὴ τῆς διὰ συνόδων, ὅπως εἶναι π.χ. αὐτὴ τῆς Ἱερείας (754).⁵⁰

Ἡ κρισιμότητα τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου στὴν ἀγώνα κατὰ τῆς εἰκονομαχίας εἶναι κατανοητὴ, καθὼς ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως βάσιζαν οἱ Πατέρες τὴν δυνατότητα ἀπεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἱερῶν προσώπων γενικότερα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὅλοι οἱ σημαντικοὶ θεολόγοι τῆς περιόδου ἔχουν γράψει σειρὰ ἔργων –κυρίως ὁμιλιῶν– γιὰ τὴν Θεοτόκο καὶ τὴν δι’ αὐτῆς Ἐνανθρώπησι τοῦ Κυρίου. Αὐτὸς πού κατεξοχὴν ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου εἶναι ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (675 π.-750 π.), ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι Πατέρες,

⁵⁰ Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 255-263. Περὶ τῆς εἰκονομαχίας βλ. ἐπίσης S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the reign of Leo III. With particular attention to the oriental sources*, (CSCO 346), Louvain 1973. Τοῦ ἰδίου, *Byzantine Iconoclasm during the reign of Constantine V. With particular attention to the oriental sources*, (CSCO 384), Louvain 1977. Βασ.Ν. Γιαννοπούλου, *Αἱ χριστολογικαὶ ἀντιλήψεις τῶν Εἰκονομάχων*, Ἀθῆναι 1975. Μπάκου, *Βυζαντινὴ ποίησις*, ἰδίως τὸ κεφ. Β' Θεολογικαὶ ἀντιλήψεις τῶν εἰκονομάχων, σ. 67-106. Ν.Ι. Νικολαΐδης, *Ἡ εἰκονομαχία καὶ ἡ εἰκονολογία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*, Θεσσαλονίκη 2007. Στὰ ἔργα αὐτὰ ἀναδεικνύεται ὁ θεολογικὸς χαρακτῆρας τῆς εἰκονομαχίας, ἡ διδασκαλία τῆς ὁποίας ἀμφισβητοῦσε κατ’ οὐσίαν τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, ἄρα καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέουσα δυνατότητα σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ Πατέρες τόνισαν ἰδιαίτερος τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχοντας ἐπίγνωσι τῆς σημασίας του. Τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν ἁγ. Θεόδωρο τὸν Στουδίτη (759-826) σὲ ἐπίγραμμα του συνοψίζουν, τρόπον τινά, τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας: «Ὁ Χριστὸς ἐστὶ τῇ γραφῇ δεδειγμένος, ἐπεὶ βροτὸς πέφηνεν, ὦν Θεὸς φύσει. Ὁ μὴ γὰρ οὕτως προσβλέπειν αὐτὸν θέλων, φαντασματωδῶς σωματοῦσθαι προσλέγει». Ἐπίγραμμα XXXIV. P. Speck, *Theodoros Studites Jamben auf verschiedene Gegenstände*, Berlin 1968, σ. 183.

ὅπως οἱ ἅγ. Γερμανὸς (655 π.-πρὸ τοῦ 741;) καὶ Ταράσιος (730-806), πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὁ ἅγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (759-826), ἔχουν ἀφιερῶσει ὁμιλίες τους σὲ διάφορες θεομητορικές ἐορτές. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα παρατηρεῖται εὐρύτατη χρῆση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προεικονίσεων.⁵¹

Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (675 π.-750 π.) χρησιμοποιεῖ εὐρὲως στὰ ἔργα του τὶς παλαιοδιαθηκικές θεομητορικές προτυπώσεις.⁵² Αναφέρει π.χ.: «Σέ (ἐνν. Θεοτόκε) βάτος προέγραψε, πλάκες θεόγραφοι προεχάραξαν, νόμου κιβωτὸς προϊστόρησε, στάμνος χρυσῇ καὶ λυχνία καὶ τράπεζα καὶ ῥάβδος Ἀαρὼν ἢ βλαστήσασα ἐμφανῶς προετύπωσαν».⁵³ Ἄλλοῦ γράφει: «Ποῦ δὲ θήσομεν τῶν προφητῶν τὰ κηρύγματα; Οὐκ ἐπὶ σέ, εἴπερ ἀληθῆ ταῦτα δεικνύναι θελήσαιμεν; Τίς γὰρ ὁ Δαυϊτικὸς πόκος, ἐφ' ὃν ὁ τοῦ βασιλέως τῶν ἀπάντων, θεοῦ υἱὸς ὁ συνάναρχος καὶ συμβασιλεύων τῷ οἰκείῳ γεννήτορι, ὡς ὑετὸς καταβέβηκεν; Οὐχὶ σύ τηλαυγέστατα; Τίς δὲ ἡ παρθένος, ἣν Ἡσαΐας προβλεπτικῶς προηγόρευσεν, ἐν γαστρὶ ἔξειν καὶ τέξεσθαι υἱὸν τὸν μεθ' ἡμῶν ὄντα θεόν, τουτέστι μετὰ τοῦ γενέσθαι ἄνθρωπον καὶ θεὸν διαμείναντα; Τί δὲ τὸ ὄρος τοῦ Δανιήλ, ἐξ οὗπερ ὁ ἀκρογωνιαίος ἐτμήθη λίθος Χριστὸς οὐχ ὑποστὰς ἀνδρὸς ἐγχειρίδιον; Οὐ σύ ἡ ἀσπόρως κύουσα καὶ πάλιν παρθένος μένουσα; Ἐλθέτω Ἰεζεκιήλ ὁ θειότατος καὶ δεικνύτω κεκλεισμένην πύλην διωδευμένην ὑπὸ κυρίου καὶ οὐκ ἀνοιγομένην καθὰ προφητικῶς προεκήρυξε, δεικνύτω τῶν λεγομένων τήν ἔκβασιν. Σέ δείξει πάντως, ἣν διελθὼν ὁ ἐπὶ

⁵¹ Γιὰ τὰ θεομητορικοῦ περιεχομένου ἔργα τῶν ἁγ. Γερμανοῦ καὶ Ταρασίου βλ. PG 98, 292C-384A καὶ 1481A-1500B ἀντιστοίχως. Μία χαρακτηριστικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἁγ. Ταρασίου στὴν Θεοτόκο ἔχει ὡς ἐξῆς: «Σὺ εἰ τῶν προφητῶν ἡ διόπτρα, καὶ τῶν ῥημάτων αὐτῶν ἡ ἐμπλήρωσις». *Λόγος εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*, PG 98, 1492D. Γιὰ τὸ συναφές ἔργο τοῦ ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω.

⁵² Γιὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου σχετικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου βλ. Ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἡ Θεοτόκος. Τέσσερις θεομητορικές ὁμιλίες*, (κείμ.-εἰσ.-σχόλ. Ἀ. Γιεβτις), Ἀθῆναι 1970, σ. 22-58. Ἐπίσης Ἰακ. Ἀθανασίου, «Ἡ περὶ Θεοτόκου διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ» στὰ *Πρακτικὰ Κ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου μὲ θέμα «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός»*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 37-49.

⁵³ *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας θεοτόκου λόγος πρῶτος*, παρ. 8. Kotter, *Die Schriften*, σ. 492.

πάντων θεὸς καὶ σάρκα λαβὼν τὴν τῆς παρθενίας οὐκ ἀνέωξε πύλην· μένει γὰρ ἡ σφραγὶς ὄντως διαιωνίζουσα». ⁵⁴

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (759-826) ⁵⁵ σημαντικό για τὶς ἀναφορὲς τοῦ στὶς θεομητορικὲς προτυπώσεις εἶναι τὸ *Ἐγκώμιον εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου*, στὸ ὁποῖο παρατίθεται σειρά προεικονίσεων μὲ τὴν μορφή, μάλιστα, καταλόγου, ὅπου ἀντιστοιχίζονται τὰ σύμβολα μὲ τὰ πρόσωπα τῶν πατριαρχῶν καὶ προφητῶν. ⁵⁶

Ἡ χρῆση προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη στὶς πατερικὲς συγγραφές ἐξακολουθεῖ καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνες. Ἀπὸ τὶς πολλὲς σχετικὲς περιπτώσεις ἀναφέρουμε τοὺς Μ. Φώτιο (μεταξὺ 810 καὶ 820-891), ⁵⁷ Θεοφύλακτο Ἀχρίδος (1030 π.-1126 π.) ⁵⁸ καὶ Ἰάκωβο μοναχό (12^{ος} αἰ.), ⁵⁹ σὲ ἔργα τῶν ὁποίων ἀπαντοῦν ἀναφορὲς στὰ θέματα αὐτά.

⁵⁴ *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας θεοτόκου λόγος πρῶτος*, παρ. 9. Kotter, *Die Schriften*, σ. 493-494.

⁵⁵ Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου γενικότερα βλ. Κ.Ι. Κορναράκη, *Ἡ θεολογία τῶν ἱερῶν εἰκόνων κατὰ τὸν ὅσιο Θεόδωρο τὸ Στουδίτη*, Κατερίνη 1998, ὅπου καὶ ἐκτενὲς βιβλιογραφία.

⁵⁶ Βλ. τὸ κείμενο τοῦ ἐγκωμίου σὲ PG 99, 720C-729B. Ὁ ἁγ. Θεόδωρος ἀπαριθμεῖ στὸν «κατάλογο» αὐτὸν δώδεκα τύπους, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς συχνότερα ἀπαντῶμενους στὰ κείμενα. Συγκεκριμένα παραθέτει τὰ ζεύγη: Ἰακώβ-κλίμαξ, Μωσῆς-βάτος, Γεδεὼν-πόκος, Δαβὶδ-πόλις, Μιχαίας-Βηθλεέμ/οἶκος Ἐφραθᾶ, Ἀββακούμ-ὄρος δασύ, Ζαχαρίας-λυχνία, Μαλαχίας-ἰλαστήριο, Ἡσαΐας-κούφη νεφέλη, Ἱερεμίας-βίβλος/νόμος χάριτος, Ἰεζεκιήλ-πύλη, Δανιήλ-ὄρος ἀλατόμητον. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὰ λεγόμενα γιὰ τὸν Γεδεὼν καὶ τὸν πόκο: «Χαίροις, ὁ θεόδεκτος πόκος, ἐξ ἧς ἀπερρύη ἡ οὐράνιος δρόσος, πλήρης λεκάνη ὕδατος, κατὰ Γεδεὼν τὸν θαυμασιώτατον». PG 99, 725B.

⁵⁷ Ὁ Μ. Φώτιος ἔχει γράψει δύο ὁμιλίες γιὰ τὸν Εὐαγγελισμό καὶ μία γιὰ τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, ὅπου ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως σὲ παλαιοδιαθηκικοὺς τύπους. Βλ. τὰ κείμενα τῶν ὁμιλιῶν ἐν Λαούρδα, *Φωτίου Ὁμιλίες*, σ. 53-61, 74-82 καὶ 89-98. Περισσότερα γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο του βλ. στὸν τιμητικὸ τόμο *Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Επίσημοι Λόγοι Ἐκφωνηθέντες ἐπὶ τῇ Ἱερᾷ Μνήμῃ του κατὰ τὰ ἔτη 1970-2010*, Ἀθῆναι 2011.

⁵⁸ Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ ἔργο τοῦ *Ἐξήγησις εἰς τὸν προφήτην Ἀββακούμ*, PG 126, 880BC.

⁵⁹ Ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος ἔγραψε ἕξι λόγους, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στὴν Σύλληψη τῆς ἁγ. Ἀννης, τὸ Γενέσιον, τὰ Εἰσόδια, τὴν Μνηστεία, τὸν Εὐαγγελισμό καὶ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Θεοτόκου στὴν Ἐλισάβετ. Σὲ αὐτοὺς χρησιμοποιεῖ καὶ ἀναλύει μεγάλο ἀριθμὸ προεικονίσεων. Τὰ δύο μάλιστα σωζόμενα εἰκογραφημένα χειρόγραφα τῶν ὁμιλιῶν του περιλαμβάνουν ὁρισμένες ἀπὸ τὶς πρωιμότερες ἀπεικονίσεις τῶν θεμάτων αὐτῶν στὴν

Κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο ἀπαντοῦν συχνές ἀναφορές σὲ παλαιοδιαθηκικές προεικονίσεις. Τὰ θέματα αὐτά, ὅπως καὶ ὅλα τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴν Θεοτόκο, γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλῆ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, κατὰ τὴν ὁποία σημειώνεται ἔξαρση τῆς τιμῆς πρὸς τὸ πρόσωπό της, καθὼς στὴν δικὴ της βοήθεια ἀποδόθηκε ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Λατίνους στὰ 1261.⁶⁰ Ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς περιόδου, οἱ ὅποιοι στὰ κείμενά τους κάνουν χρῆση τῶν θεμάτων αὐτῶν, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τοὺς ἀγ. Γερμανὸ Β' Κωνσταντινουπόλεως (1175-1240),⁶¹ Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ (1294-1357),⁶² Ἀντώνιο Λαρίσης (τέλη 13^{ου} αἰ.-1364;),⁶³ Φιλόθεο Κόκκινο Κωνσταντινουπόλεως (1300 π.-1377/8),⁶⁴ Ἰωσήφ Βρυνένιο (1350 π.-μεταξὺ 1431 καὶ

τέχνη. Γιὰ τὸ πρόσωπο βλ. R.S. Nelson, A. Kazhdan, «James of Kokkinobaphos», *ODB*, τ. 2, σ. 1031. Ἐπίσης E. καὶ M. Jeffreys, *Iacobi Monachi Epistulae*, Turnhout 2009, ιδίως τὶς σ. XV-XXIV, ὅπου ταυτίζεται ὁ συγγραφεὺς τῶν ὁμιλιῶν μὲ αὐτὸν τοῦ δημοσιευομένου corpus ἐπιστολῶν. Γιὰ τὰ κείμενα τῶν ὁμιλιῶν βλ. PG 127, 543-700D, ὅπου ὁμως παραδίδονται ἐλλιπῆ καὶ μὲ ἀρκετὰ λάθη. Βλ. Linardou, *Couch of Solomon*, ὑποσ. 1, σ. 73. Στὸ ἀρθρο αὐτὸ δίδεται καὶ ἡ βιβλιογραφία ἢ σχετικὴ μὲ τὶς μικρογραφίες τῶν δύο χειρογράφων τῶν ὁμιλιῶν.

⁶⁰ Βλ. ἐνδεικτικὰ Παπαμαστοράκη, «Ἐνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο, σ. 237-238.

⁶¹ Ὁ ἀγ. Γερμανὸς στὴν ΣΤ' ὁμιλία του *Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν* χρησιμοποιεῖ πολλές προεικονίσεις, στοιχεῖο ποὺ καταδεικνύει τὸ κλίμα τῆς περιόδου, τὸ ὁποῖο ἀντανακλᾷ καὶ στὴν εἰκονογραφία. «Καὶ μάρτυς ἡ κλίμαξ τῆς ἀναβάσεως, ἐκ γῆς ἀφικνουμένη πρὸς οὐρανόν. Ἐπεστήρικτο δὲ ταύτῃ Θεός, ὃ καὶ τὴν κεφαλὴν κάτω ὑπῆρειδεν ὁ Ἰακώβ· ἵνα τὴν διὰ μέσης τῆς νοητῆς κλίμακος, τῆς Παρθένου, ἀρόρητον ἔνωσιν τῆς τε θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως ὑποτυπώσειεν· ὁ αὐτὸς γὰρ καὶ εἷς, καὶ κάτω ἔσται καὶ ἄνω, τὸ ἀπερίγραπτον ἔχων θεότητα, τὸ δὲ περιγραφτὸν ἀνθρωπότητα». PG 140, 717B. Ἐπίσης χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς τοῦ Γερμανοῦ σὲ θεομητορικές προτυπώσεις σὲ ὁμιλία του *Εἰς τὴν Κοίμησιν*, τὴν ὁποία δημοσιεύει ὁ A. Wenger, «Un nouveau témoin de l'Assomption: Une homélie attribuée à Saint Germain de Constantinople», *RÉB* XVI (1958), σ. 43-58.

⁶² Ὁ ἀγ. Γρηγόριος σὲ ὁμιλίες του σὲ θεομητορικές ἐορτὲς ἀναφέρεται σὲ παλαιοδιαθηκικούς τύπους τῆς Θεοτόκου, ὅπως ἡ Λαβίδα τοῦ Ἡσαΐα καὶ ἡ φλεγόμενη Βάτος. Στὴν ΛΖ' ὁμιλία του *Εἰς τὴν πάνσεπτον Κοίμησιν τῆς πανυπεράγνου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας* ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «Τίς δὲ οὐκ οἶδεν, ὡς ἡ Παρθενομήτωρ ἐκείνη τε ἡ βάτος καὶ αὕτη ἡ λαβὶς ἐστίν, ἡ τὸ θεῖον πῦρ ἀπυρπολήτως συλλαβοῦσα ...». PG 151, 472AB. Γιὰ ἄλλες τέτοιες ἀναφορὲς βλ. τὰ κείμενα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἀγ. Γρηγορίου –μὴ περιληφθέντα στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Migne– στὴν ἐκδόσή τους ἀπὸ τὸν Σοφ.Κ. τὸν ἐξ Οἰκονόμων, *Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμά, Ὁμιλίας ΚΒ',* Ἀθήνησι ἈΟΞΑ, σ. 5-6, 137-138, 158-159, 163-164.

⁶³ Ὁ Ἀντώνιος ἔγραψε σειρὰ ὁμιλιῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πέντε λόγους θεομητορικοῦ περιεχομένου, ὅπου κάνει εὐρεῖα χρῆση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν τύπων.

1438),⁶⁵ Μάρκο Ἐφέσου τὸν Εὐγενικὸ (1394-1445)⁶⁶ καὶ Γεννάδιο Σχολάριο (1400 μὲ 1405-1472 π.).⁶⁷

Παραθέτουμε ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα: «Πάλιν οὖν οἰκεῖα καὶ οὐκ ἐξωθεν δέχου (ένν. Θεοτόκε) τὰ ὑμνητήρια· τὸ ὅρος τὸ πῖον, τὸ τετυρωμένον, τὸ ἀλάξευτον, τὸ ἀλατόμητον, τὸ ὅρος τὸ ἅγιον, ἐν ᾧ εὐδόκησεν ὁ στήσας τὰ ὄρη ζυγῶ καὶ τὰς νάπας σταθμῶ, “ὃ ἐκτίσατο ἡ δεξιὰ αὐτοῦ”, ὃ εἶδεν ὁ Δαυὶδ καὶ ἐφθέγγετο μέγαρα καὶ θαυμαστά. ... Καὶ κλίμαξ, ἣν εἶδεν ὁ Ἰακώβ καὶ ἀνύμνησε λέγων· “καὶ ἰδοὺ κλίμαξ ἐστηριγμένη εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ’ αὐτήν”. ... Ἡ γὰρ κιβωτός, ἐν ᾗ ἡ στάμνος τοῦ μάννα καὶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης καὶ ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα, καὶ τὰ ὑπὸ χρυσοῦ γεγεννημένα χερουβὶμ κατασκιάζοντα τὸ ἱλαστήριον, σὲ προεζωγράφουν ἀριδηλότατα». Λόγος γ’, εἰς τὴν ἁγίαν Κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας. Βλ. Ψευτογκᾶ, Ἀντωνίου Λόγοι, σ. 106-107.

⁶⁴ Ὁ ἁγ. Φιλόθεος ἔγραψε, μεταξύ ἄλλων, τρεῖς ἐρμηνευτικῶν περιεχομένου λόγους στὸ ρητὸ τῶν Παροιμιῶν «ἡ σοφία ὥκοδόμησεν ἑαυτὴ οἶκον καὶ ὑπῆρξε στύλους ἐπτὰ ...» (9, 1), στοὺς ὁποίους δίδει πολλαπλές ἐρμηνεῖες στὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τὰ ἀναφερόμενα στὸ ἐν λόγω χωρίο. Σύμφωνα μὲ μία ἀπὸ τίς ἐρμηνεῖες ὁ Οἶκος τῆς Θείας Σοφίας εἶναι ἡ Θεοτόκος: «ὥκοδόμησεν ἡ τοῦ θεοῦ σοφία ναὸν ἀχειροποίητον, ταύτην δηλαδὴ τὴν ἁγίαν παρθένον, αὐτὴ ἑαυτὴ ... Δικαίως οὖν καὶ κατὰ τὸν ὀρθόν τε καὶ ἀληθῆ λόγον ἡ παναγία παρθένος καὶ θεοτόκος καὶ οἶκος γέγονε τε καὶ λέλεκται τῆς σοφίας καὶ ναὸς ἅγιος καὶ θεότης δοχεῖον καὶ τάλλα δὴ τὰ θεοπρεπῆ ...». Λόγος γ’. Ψευτογκᾶ, Φιλοθέου Λόγοι, σ. 134-135.

⁶⁵ Παραδίδεται σειρὰ λόγων τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου σὲ θεομητορικές ἐορτές καὶ διὰ τὸ Γενέσιον καὶ τὸν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου. Στὸν λόγο Β’ *Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν* ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «ἐκεῖ γὰρ (ένν. στὰ ἅγια τῶν ἁγίων) ἡ τοῦ μαρτυρίου σκηνὴ ἦν, ἡ κιβωτός τῆς διαθήκης Κυρίου, ἡ χρυστὴ στάμνος, ἡ τὸ μάννα φέρουσα, αἱ θεοχάρακτοι πλάκες, ἡ βλαστήσασα ῥάβδος, θυμιατήριον τὸ χρυσοῦν, τὰ χερουβὶμ, τὸ ἱλαστήριον, ἡ τράπεζα, ἡ λυχνία, ἡ λαβὶς, καὶ ἐνὶ λόγω, πάντα τὰ εἰκονίζοντα ταύτην (ένν. τὴν Θεοτόκο) κειμήλια ἐκεῖ ἦν· ὅπου τοίνυν τὰ σύμβολα ταύτης ἐτεθησαύριστο, ἐνταῦθα καὶ ταύτην ἐχρῆν ἀναστρέφεσθαι ...». Βουλγάρεως, *Τὰ Εὐρεθέντα*, σ. 130. Περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ βλ. Ν.Χ. Ἰωαννίδου, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος. Βίος-Ἔργο-Διδασκαλία*, Ἀθῆνα 1985.

⁶⁶ Τὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Μάρκου εἶναι σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀνέκδοτο. Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ καὶ τῶν σχετικῶν μὲ αὐτὸ προβληματισμῶν βλ. Εἰρ. Μπούλοβιτς, *Τὸ μυστήριον τῆς ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας κατὰ τὸν ἅγιον Μάρκον Ἐφέσου τὸν Εὐγενικόν*, Ἀθῆνησι 1980, σ. 567-580. Παρὰ ταῦτα στὸ ὑμνογραφικὸ τοῦ ἔργου καὶ μάλιστα στοὺς παρακλητικoὺς κανόνες ποὺ εἶναι ἀφιερωμένοι στὴν Θεοτόκο ὑπάρχουν πολυάριθμες ἀναφορές σὲ προεικονίσεις. Οἱ παρακλητικοὶ κανόνες, στὸ σύνολό τους ὀκτώ, ἐκδόθηκαν πληρῶς πρῶτον ἀπὸ τὸν Κ. Οἰκονόμο ἐξ Οἰκονόμων, *Γυμνῶν ἀνάλεκτα ἐκ τῶν ἀπογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Ἀθῆνησιν 1840. Μέρος αὐτῶν περιέλαβε ὁ Σ. Εὐστρατιάδης στὸ *Θεοτοκάριον*, τ. Α’, Paris 1931, βασιζόμενος στὴν ἔκδοσιν τοῦ Οἰκονόμου. Ἡ δευτέρη καὶ κριτικὴ ἔκδοσιν τῶν κανόνων ἔγινε ἀπὸ τὴν Ε. Μίνεβα, *Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργον τοῦ ἁγ. Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ*, Ἀθῆνα 2004, σ. 603-676. Παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ τὸ α’ τροπάρειο τῆς ε’ ᾠδῆς ἀπὸ τὸν πρῶτον κανόνα, ὁ ὁποῖος εἶναι σὲ ἦχο α’:

«Τὴν πολύνυμον καὶ περικλυτον
στάμνον καὶ τράπεζαν,
ὅρος ἅγιον, βάτον καὶ κλίμακα προοραθεῖσαν
πάντες ἀνυμνήσωμεν ἐκ γῆς μεταβαίνουσιν».

Πλὴν τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ, ὁ ὁποῖος ἔζησε σὲ προγενέστερη περίοδο, οἱ προαναφερθέντες Πατέρες σχετίζονται στενὰ μὲ τὸν ἡσυχασμὸ. Τὸ πνευματικὸ αὐτὸ κίνημα συμπύκνωσε καὶ ἐξέφρασε μὲ δυναμικὸ τρόπο –σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ κρίσιμη γιὰ τὴν αὐτοκρατορία περίοδο– ὅλη τὴν προϋπάρχουσα ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ πατερικὴ ἐμπειρία καὶ τὴν ἀντιπαρέταξε στὴν πρόκληση τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ, τὴν ὁποία στὸν ὀρθόδοξο χώρο προσωποποιοῦσε ἀρχικὰ ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς καὶ οἱ ὁπαδοί του.⁶⁸

Ἡ ἔμφαση στὶς ἀναφορὲς τῶν συγκεκριμένων Πατέρων σὲ παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προεικονίσεις δίδεται σκόπιμα στὰ πλαίσια μιᾶς προβληματικῆς πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ σχετικὰ μὲ τὴν χρῆση τῶν τύπων καὶ τῶν συμβόλων κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῆς ἡσυχαστικῆς θεολογίας.

Μίνεβα, ἔνθ' ἄν., σ. 605.

⁶⁷ Ὁ ἁγ. Γεννάδιος κάνει περιορισμένους ἀναφορὲς σὲ παλαιοδιαθηκικὲς προεικονίσεις σὲ δύο ὁμιλίες του εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου ἀντιστοίχως. Περὶ αὐτῶν βλ. L. Petit, X.A. Siderides, M. Jugie, *Ceuvres complètes de Georges Scholarios*, τ. I. Paris 1928, σ. 27, 168. Περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου του γενικότερα βλ. Θ.Ν. Ζήση, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος-Συγγράμματα-Διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1980. Βλ. ἐπίσης, M.-H. Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin*, Paris 2008, ὅπου ἀποτυπώνεται ἡ δυτικὴ ὀπτικὴ ἀναφορικὰ μὲ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γενναδίου.

⁶⁸ Περὶ τοῦ ἡσυχασμοῦ βλ. Θ.Ν. Ζήση, *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 63-126, 139-180, ὅπου γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴν θεολογία ὁρισμένων ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἡσυχαστὲς Πατέρες καὶ στὶς ἀπόψεις τοῦ Βαρλαάμ καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν του. Ἀναλύεται ἡ οὐσία τῆς διδασκαλίας πού ἐξέφραζε ἡ κάθε πλευρὰ, ἡ ὁποία ἦταν ἐνδεικτικὴ τῆς πλήρους θεολογικῆς διαφοροποιήσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ζητήματα, ὅπως ἡ κτιστὴ χάρις, ἡ διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν στὴν Ἁγία Τριάδα, ἡ δυνατότητα μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὸ θεῖο μέσω τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν ἔχουν καθαρὰ δογματικὸ χαρακτήρα καὶ σχετίζονται στενὰ μὲ τὴν δυνατότητα σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ τελευταία ἀμφισβητεῖτο κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὴν δυτικὴ νησιαρχία, ἡ ὁποία δεχόταν μόνο ὅτι ἐμπίπτει στὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας καὶ γνωσιολογίας, προτάσσοντας τὴν διὰ λογικῶν-διανοητικῶν μεθόδων κατανόηση τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ὁποία –ὡς ἀνθρώπινη προσπάθεια– εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ πεπερασμένη. Ἡ ἀντίδραση ὑπῆρξε ἀνάλογη τοῦ διακυβεύματος. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ βλ. ἐπίσης Παν.Κ. Χρήστου, «Περὶ τὰ αἷτια τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος», *Γρηγόριος Παλαμάς* ΛΘ' (Μάρτιος-Απρίλιος 1956), σ. 128-138. Γ.Ι. Μαντζαρίδου, *Παλαμικά*, Θεσσαλονίκη 1973, ιδίως τὶς σ. 31-38, 77-94, 149-292. J. Meyendorff, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Μυστικὴ παράδοση*, (μτφρ. Ἐλ. Μάϊνα), Ἀθήνα 1983. Γ. Καψάνη, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς διδάσκαλος τῆς θεώσεως. Τέσσαρες Ὅμιλοι γιὰ τὴν Θεολογία του*, Ἅγιον Ὄρος 2000. Ρωμανίδου, *Πατερικὴ Θεολογία*, σ. 231-238.

ἔχει, δηλαδή, διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη, ὅτι οἱ ἡσυχαστές Πατέρες δέν εὐνοοῦσαν τὴν χρῆση τύπων καὶ συμβόλων, ἀρα καὶ τῶν προεικονίσεων. Σέ ἐπίδραση τῶν θεσεῶν τους ἀποδίδει ἡ συγκεκριμένη ἀποψη τὴν μείωση τῶν θεμάτων αὐτῶν στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ, ἡ ὁποία σημειώνεται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς.⁶⁹

Ἡ ἐξέταση τῶν συγγραφῶν τῶν Πατέρων τῆς «ἐπίμαχης» περιόδου δείχνει, ὅτι οἱ προεικονίσεις ἐμφανίζονται τακτικὰ στὰ ἔργα τους –ιδίως στὶς πολλές ὁμιλίες πού γράφουν μέ θέμα διάφορες θεομητορικές ἐορτές– σέ κάποιους δέ φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ἀγαπητές. Δέν συνάγεται, ἐπομένως, ἀπὸ πουθενὰ ὅτι οἱ ἡσυχαστές ἀπέφευγαν ἢ ἀπέρριπταν τὴν χρῆση τῶν θεμάτων αὐτῶν. Ἀντιθέτως, τὰ συγγράμματά τους ἀποκαλύπτουν μιὰ ἀρκετὰ εὐρεῖα χρῆση τῶν θεμάτων αὐτῶν, σέ μικρότερο μὲν βαθμὸ ἐν συγκρίσει μέ ἄλλες περιόδους (π.χ. τὸν 8^ο καὶ 9^ο αἰ.), ἐπαρκῆ ὅμως, ὥστε νὰ καταρρίπτει τὴν ἀποψη περὶ ἀντιθεσεῶς τους στὰ συγκεκριμένα θέματα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ νὰ παρατεθεῖ ἡ μαρτυρία ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ἡσυχαστές, τοῦ ἀγ. Φιλοθέου Κοκκίνου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ἀκριβῶς στὸ θέμα αὐτό. Στὸν α' λόγο του εἰς τὸ ρητὸν 9, 1 τῶν Παροιμιῶν καθορίζει μέ σαφήνεια τὰ ὅρια καὶ τὸν τρόπο χρήσης τῶν τύπων καὶ τῶν συμβόλων στὴν θεολογία, συνοψίζοντας οὐσιαστικὰ τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπαντώντας ὀριστικὰ στὸν διατυπωθέντα προβληματισμό: «Εἰ μὲν γὰρ νοῦς ἡμεν ἀπλοῦς τις καὶ μονοειδὴς μόνον καὶ ἀπαθὴς ὅλος τὴν φύσιν, ἀπλαῖς ἂν καὶ ἀπαθέσι ταῖς θεωρίαις τοῖς θείοις πράγμασιν ἐπεβάλλομεν μόνον, ἀμέσως ἐκ πρώτης καὶ δίχα τῶν αἰσθητῶν τουτωνὶ συμβόλων, ἐν παντὶ καὶ πᾶσιν ἀξίως ἐκείνοις ἐνούμενοι δήπου, κατὰ μίμησιν τῶν ὑψηλοτέρων τε καὶ

⁶⁹ Τὴν ἀποψη αὐτὴ διατύπωσε ἡ Babić, *Ikonografski program*, σ. 126 καὶ τὴν ἀναπαράγουν ἀρκετοὶ ἐρευνητές. Βλ. π.χ. Παπαμαστοράκη, *Ἡ ἑντάξη*, σ. 323 καὶ ὑποσ. 60, σ. 323. Καλομοιράκη, *Παρατηρήσεις*, σ. 206 καὶ ὑποσ. 86, σ. 207.

αὐτῶν νόων, ὅπερ ἔφη τις τῶν ὑψηλῶν θεολόγων. Ἐπεὶ δὲ καὶ τοῦτο καὶ κεῖνο πεφύκαμεν καὶ τὸ μὲν ἐστὶ νοῦς, τὸ δὲ πρὸς τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰ κάτω πεφυκὸς βλέπειν, ἐκεῖθεν τὰς τῶν πραγμάτων φαντασίας συλλέγει, κἀντεῦθεν εἰς γε τὰ μεριστὰ διανοήματα καὶ τὴν ἐντεῦθεν καταγινόμεθα γνῶσιν, διὰ τοῦτο καὶ συμβόλων αἰσθητῶν ἐξ ἀνάγκης χρῆζομεν καὶ εἰκόνων, ἵν', ἐπειδὴ τοῖς ὑπὲρ ἡμᾶς πράγμασιν ἀμέσως ἐπιβάλλειν οὐκ ἔχομεν, ὅπερ εἶπον, διόλου, λόγοις καὶ πράγμασιν αἰσθητοῖς αὐθις διὰ τινων εἰκόνων καὶ τύπων καταλλήλως ἡμῖν αὐτοῖς ὁδηγώμεθα πρὸς ἐκεῖνα τὰ κεκρυμμένα, οὐχ ἵνα τούτοις ἐναπομείνωμεν, εἰκόσι τε καὶ συμβόλοις ἑαυτοὺς ὅλους ὥσπερ εἰς δεδωκότες, οὐδὲ γὰρ ἂν εἶεν ὁδηγοὶ τε καὶ σύμβολα, παρ' ἑαυτοῖς καθάπαξ κατέχοντα τοὺς παρεπομένους. Ἀλλὰ χρῆ, κατὰ τὸν μέγαν εἰπεῖν Διονύσιον, καὶ αὐτὰ περιελθόντας τὰ σύμβολα μετὰ τὴν αὐτῶν φημι χρῆσιν, αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ γυμνὰ καθορᾶν τὰ θεῖα καὶ τῆς ἱερᾶς ἐκείνων λαμπρότητος μετέχειν ἀξίως».⁷⁰

Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τονίζεται, λοιπόν, ὅτι τὰ σύμβολα εἶναι ἓνα σημαντικό μέσον πού βοηθεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν προσέγγιση βαθύτερων ἀληθειῶν. Τὸ μέσον, ὅμως, δὲν θὰ πρέπει νὰ γίνεται σκοπός. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει, προχωρώντας πρὸς τὴν πνευματικὴ τελείωση, νὰ τὰ ὑπερβαίνει καὶ νὰ μετέχει ἀμέσως στὶς ἀκτιστες θεῖες ἐνέργειες. Μόνο τότε ἐκπληρώνουν τὰ σύμβολα καὶ οἱ τύποι τὸν σκοπὸ τους.

Πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν λεγομένων του ὁ ἁγ. Φιλόθεος παραθέτει στὴν συνέχεια παραδείγματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, τὰ ὅποια θεμελιώνουν τὴν χρῆση τῶν συμβόλων, καὶ σημειώνει ὅτι καὶ ὁ Χριστὸς ἔκανε συχνὰ χρῆση εἰκόνων καὶ συμβόλων, γιὰ νὰ καθιστᾷ πιὸ εὐληπτο στοὺς ἀνθρώπους τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του.⁷¹ Τονίζει ἐπίσης, ὅτι καὶ οἱ Πατέρες χρησιμοποιοῦν πολὺ συχνὰ εἰκόνες καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Θεό, γιὰ τὴν Θεοτόκο κ.ο.κ. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Θεοτόκο σημειώνει τὰ

⁷⁰ Ψευτογκᾶ, Φιλοθέου Λόγοι, σ. 70-71.

⁷¹ Ψευτογκᾶ, Φιλοθέου Λόγοι, σ. 72.

ἐξῆς: «Καὶ μὴν καὶ τὴν παναγίαν παρθένον μετὰ τὸ θεοτόκον γενέσθαι καὶ πᾶσιν ἐκφανῆναι τὸ μυστήριον ὅτι θεοῦ μήτηρ κατ' ἀλήθειαν κεχηρμάτικεν, ἀνθρώπου γενομένου διὰ φιλανθρωπίαν, ὡδαῖς ἀνυμνοῦσι καὶ λόγοις πολὺ τὸ συμβολικὸν ἔχουσι καὶ αἰνιγματῶδες· “μυστικὸν γὰρ παράδεισον” αὐτὴν ἀνυμνοῦσι, καὶ “πηγὴν ὕδατος ζῶντος”, “θρόνον τε καὶ καθέδραν βασιλέως”, καὶ “θύραν τοῦ μυστηρίου”, καὶ “κλεῖν τῶν ὑπερφῶν βασιλείων”, καὶ “βασίλειον” αὖθις· “οὐρανὸν τε καὶ πρῶϊνὸν ἀστέρα” καὶ “ὄρθρον” καὶ ἅττα τοιάδε. Τὸ σαφές, ὅπερ ἔφην ἐκεῖνο, καὶ πᾶσιν ἐγνωσμένον καὶ λόγοις καὶ πράγμασιν, ὅτι θεοῦ μήτηρ ἀληθῶς ἡ παρθένος, συμβόλοις καὶ εἰκόσι καὶ πράγμασιν αἰσθητοῖς αὖθις, οἰονεῖ ταῖς ψυχαῖς ἐνιδρύσαι μηχανώμενοι τῶν ταῖς αἰσθήσεσι καὶ τοῖς αἰσθητοῖς προσπασχόντων ἀνθρώπων».⁷²

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὁποια ἐπιφύλαξη τῶν Πατέρων ἔναντι εἰκόνων, τύπων καὶ συμβόλων ἔγκειται στὸ νὰ μὴν ἀποβαίνουν αὐτὰ ὑποκατάστατα τῶν ἀληθειῶν, ἀλλὰ νὰ παραμένουν μέσα. Ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἡ βίωση-ἐμπειρία τῶν θείων ἀληθειῶν βρίσκονται πέρα καὶ πάνω ἀπὸ ἀνθρώπινα διανοητικὰ σχήματα. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο βρίσκόταν στὸ κέντρο τῆς ἀντιπαραθέσεως μὲ τὸν ὀρθολογισμό τῶν βαρλααμιστῶν, οἱ ὅποιοι πρέσβευαν τὴν δυνατότητα προσεγγίσεως καὶ κατανοήσεως τοῦ θείου μὲ τὴν ἀνθρώπινη διάνοια. Οἱ ἡσυχαστὲς Πατέρες ἐπισήμαναν τὸν κίνδυνο, ὁριοθέτησαν τὴν χρῆση τῶν συμβόλων καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρωπίνων μέσων στὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ χρησιμοποίησαν οἱ ἴδιοι μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ –σὲ σημαντικὸ μάλιστα βαθμό– τὰ μέσα αὐτὰ πρὸς οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν. Τὰ σύμβολα καὶ οἱ τύποι, ἐπομένως, δὲν ἀπορρίπτονται, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ σωστὸ τρόπο, σύμφωνα μὲ τὴν προϋπάρχουσα ἐκκλησιαστικὴ παράδοση.

⁷² Ψευτογκᾶ, *Φιλοθέου Λόγοι*, σ. 73-74. Στὸ παράθεμα ἐκτίθενται μὲ πληρότητα καὶ σαφήνεια τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ρόλο, τὴν λειτουργία καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων.

Σύμφωνα με τὰ παραπάνω, θὰ ἦταν σκόπιμο σὲ πρώτη φάση νὰ ἀποσυνδεθεῖ ὁ ἡσυχασμὸς ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτη ἀντίθεση στὴν χρῆση τῶν συμβόλων γενικὰ καὶ τῶν προεικονίσεων εἰδικότερα. Ἐπομένως, ἡ ὑποχώρηση τῶν θεμάτων αὐτῶν στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ, ἀν εἶναι πράγματι τέτοιας ἐκτάσεως, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἄλλα αἷτια, ὅπως π.χ. στὶς δυσμενεῖς ἱστορικὰ συγκυρίες ποὺ ἐπικρατοῦσαν σὲ ὅλη τὴν βαλκανικὴ κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 14^{ου} καὶ τὸν 15^ο αἰ. Λόγῳ τῆς προέλασης τῶν ὀθωμανῶν, οἱ ὁποῖες ὁδήγησαν στὴν καταστροφὴ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ναῶν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἔχουν σωθεῖ δύο μόνο παραδείγματα ἀπεικόνισις τέτοιων θεμάτων στὴν Παμμακάριστο (1290 π.) καὶ τὴν Μονὴ Χώρας (1315-1321), ἐνῶ σίγουρα θὰ ὑπῆρχαν περισσότερα, μιὰ καὶ ἐκεῖ ἦταν τὸ κέντρο τῆς θεολογικο-πολιτικῆς ιδεολογίας ποὺ ἐκφραζόταν καὶ μέσω τῶν συγκεκριμένων θεμάτων.⁷³

Στὸ σημεῖο, πάντως, αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι ἡ ἀποψη περὶ τῆς ὑποχώρησης τῶν προτυπώσεων ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῆς συγκεκριμένης περιόδου δὲν ὑποστηρίζεται ἐπαρκῶς οὔτε ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα εἰκονογραφικὰ δεδομένα. Αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ λεχθεῖ, εἶναι ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν «ἐν ἑτέρῃ μορφῇ». Ἀντί, δηλαδή, τῶν εὐρέων κύκλων ἀφηγηματικῶν παραστάσεων τῆς πρώιμης παλαιολογεῖου περιόδου, ὅπως π.χ. στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5),⁷⁴ προτιμᾶται πλέον κατὰ κανόνα ἡ συνοπτικότερη ἀπόδοσίς τους μὲ ἐπίκεντρο τὴν μορφή τοῦ προφήτου ἢ τοῦ πατριάρχου καὶ τὸ συνοδευτικὸ αὐτῆς σύμβολο.⁷⁵

⁷³ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 251. Βαρδαβάκη-Ἀσπρά, Ἐμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, σ. 332.

⁷⁴ Βλ. Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 13, 1-2.

⁷⁵ Τὴν μεταβολὴ αὐτὴ στὸν τρόπο ἀπεικόνισις τῶν θεμάτων ἐπισημαίνει καὶ ἡ Gligorijević-Maksimović, *Ikonografija praobrazu*, σ. 290-293. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα παραδείγματα ὕστερων ἀπεικονίσεων παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως στὸ Volotovo (1390 π.) τῆς Ρωσίας, τῆς Κόκκινης

Ἡ χρήση τῶν προεικονίσεων στήν πατερική γραμματεία ἐξακολουθεῖ καί κατὰ τήν μεταβυζαντινὴ περίοδο ἕως καὶ τὰ νεώτερα χρόνια, ἀπόδειξη τῆς ἐνότητος τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, ἀλλὰ καὶ τῆς σημαντικῆς θέσης ποὺ κατεῖχαν τὰ θέματα αὐτὰ μέσα στοὺς κόλπους της. Ἐνα ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα μιᾶς «ὄψιμης» ἀναφορᾶς σὲ θεομητορικὲς προτυπώσεις ἀπαντᾷ στὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου (1749-1809). Σὲ ἐγκωμιαστικὸ λόγο του στοὺς δύο ἀρχαγγέλους, Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, ἀναφερόμενος στὰ γεγονότα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, σημειώνει ὅτι ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ εἶναι «αἱ γαληναὶ αὖραι, οἱ ἡμεροὶ ἀσπασμοί, τὰ ἱλαρὰ φῶτα, καὶ αἱ ἀψοφητὶ ἐπὶ πόκον ἐρχόμεναι σταγόνες τῆς καταβάσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου, εἰς τὴν κοιλίαν τῆς Μαριάμ».⁷⁶

Ἡ μελέτη τῆς πατερικῆς γραμματείας διαφόρων περιόδων ἀναφορικὰ πρὸς τὶς θεομητορικὲς προεικονίσεις κατέδειξε τὴν πρωιμότητα τῆς χρήσης τους, ἀπὸ τὸν 3^ο ἤδη αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐρείαν στήν συνέχεια διάδοσή τους, ὅποτε ἡ παρουσία τους, κυρίως στὶς ὁμιλίες τὶς σχετικὲς μὲ τὶς θεομητορικὲς ἐορτές, ἀπέβη κοινὸς τόπος. Ἡ πορεία τῶν θεμάτων συνδέεται στενὰ καὶ μὲ τὶς ἰδιαίτερες ἱστορικὲς καὶ πνευματικὲς συνθήκες τῆς κάθε περιόδου, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐπηρεάζει τὸ βασικὸ θεολογικὸ τους περιεχόμενο. Οἱ προεικονίσεις ἀναφέρονται στὸν ρόλο τῆς Θεοτόκου στὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς Πατέρες γιὰ νὰ ὑμνηθεῖ τὸ πρόσωπό της. Ἀλλες σημειολογικὲς ἐκφάνσεις τοῦ

Παναγιᾶς Κονίτσης (τέλος 14^{ου}-ἀρχὲς 15^{ου} αἰ.), καὶ τὴν Παλαιὰ Μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.), ὅπου μάλιστα ὑπάρχουν ἀφηγηματικὲς παραστάσεις παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων. Vzdornov, *Volotovo*, σ. 57-59, 65-66 καὶ πίν. 181-195. Κωνσταντινίδη, *Κόκκινη Παναγία*, σ. 87-100. Βέρρα-Γεωργοπούλου, *Μονὴ Ταξιαρχῶν*, πίν. 126α. Συνοπτικὲς ἀποδόσεις τῶν θεμάτων ἀπαντοῦν π.χ. στὸν Ἅγ. Γεώργιο Βιάννου (1401) καὶ στὸν Ἅγ. Ἰωάννη τὸν Θεολόγο στὸ Σελλὶ Ρεθύμνου (1411), στὸν γεωργιανὸ ναὸ τοῦ Nabakhtevi (1412-1431), στήν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ (1430 π.) καὶ σὲ μιὰ σειρὰ μνημείων τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μοράβα, ὅπως ἡ Jošanica (1400 π.) καὶ ἡ Resava. (1407-1418). Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 132, 144. Lordkipanidze, *Nabakhtevi*, εἰκ. 9, 13. Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ, Ἑμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, εἰκ. 70-71, σ. 170-171. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, πίν. 136α-β, 143γ, 145.

⁷⁶ Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τοὺς δύο μεγίστους Ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, *Τρεῖς ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι*, (ἐπιμ. ἱερομ. Νεκταρίου), Ἅγιον Ὅρος 1991, σ. 19.

θέματος, οί όποϊες ένδεχομένως ύφίστανται, συνυπάρχουν παραπλεύρως τῆς δεδομένης θεολογικῆς βάσεώς του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΎΜΝΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ὑμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας ἔχει σαφῆ δογματικὸ χαρακτήρα. Σχετίζεται ὥς ἐκ τούτου στενὰ μὲ τὰ βιβλικά κείμενα καὶ τὴν πατερικὴ θεολογία. Σὲ αὐτὴ ἀναπτύσσονται ὅλα τὰ βασικά σημεῖα τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἔμφαση στὰ θέματα ποὺ ἦταν στὸ ἐπίκεντρο ἀνάλογα μὲ τὶς πνευματικὲς προκλήσεις τῆς κάθε ἐποχῆς.⁷⁷

Οἱ προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου ἐμφανίζονται ἀρκετὰ νωρὶς στὴν ὑμνογραφία.⁷⁸ Καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν θέσπιση τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν ἀπαντοῦν συχνὲς ἀναφορὲς σὲ ὕμνους ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν Ἐνανθρώπιση τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἑορτὴ τῆς Γεννήσεως.

⁷⁷ Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκη, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις καὶ ἡ συμφωνία αὐτῆς πρὸς τὸ δόγμα καὶ πρὸς τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν», *Ἀθηνᾶ* 53 (1949), σ. 94-118, ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς ἀναφέρεται στὴν σχέση τῆς ὑμνογραφίας μὲ τὴν Γραφή καὶ τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γενικότερα. Ε.Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, ἐν Ἀθῆναις 1958. Γ.Δ. Μεταλληνῶ, «Ἱστορία καὶ δόγμα ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ τῆς ἑορτῆς τῆς Ὁρθοδοξίας», *Κοινωνία Κ'* (1977), τχ. 2, σ. 137-157, τχ. 3, σ. 214-225 (ιδίως τὶς σ. 217-221). Β. Κοτσαμανίδη, «Ὁρθόδοξος Σωτηριολογία εἰς τοὺς Ἀσματικούς Κανόνας τῶν ἀκινήτων Δεσποτικῶν ἑορτῶν», *Θεολογία ΜΘ'* (1978), τχ. Δ', σ. 907-923, Ν' (1979), τχ. Α', σ. 205-230, τχ. Β', σ. 409-423. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. ἐπίσης Ἀθ.Θ. Βουρλῆ, *Δογματικοθητικά ὄψεις τῆς Ὁρθοδόξου Ψαλμωδίας*, (διδ. διατρ.), Ἀθῆναι 1994. Τοῦ ἰδίου, *Θέματα χριστολογίας*, ὅπου ἐξετάζονται βασικὲς πτυχὲς τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας, ὅπως ἐκφράζονται σὲ ὑμνολογικὰ κείμενα.

Γιὰ βασικούς ὅρους καὶ ζητήματα καθὼς καὶ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθόδοξο ὑμνογραφία βλ. Π.Β. Πάσχου, *Λόγος καὶ Μέλος: Εἰσαγωγή στὴν βυζαντινὴ-λειτουργικὴ Ὑμνογραφία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Α' Τόμος: Προεισαγωγικά*, Ἀθῆνα 1999, σ. 19-65. Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ὑμνογραφίας*, σ. 5-101.

⁷⁸ Περὶ τῶν ὅρων μὲ τοὺς ὁποίους προσαγορεύεται ἡ Θεοτόκος στὴν ὑμνογραφία, στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται καὶ τὰ προφητικὰ σύμβολα-τύποι, βλ. Σ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ*, Paris 1930. Ἐπίσης Ν.Β. Τωμαδάκη, «Θεώνυμα καὶ ἱερόνυμα ἤτοι ἡ ἐλληνικὴ ὀρολογία εἰς τὴν ἐλληνικὴν χριστιανικὴν γλῶσσαν», *ΕΕΒΣ ΜΣΤ'* (1983-86), σ. 143-145. Γιὰ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου στὴν βυζαντινὴ ὑμνογραφία γενικότερα καὶ γιὰ τὶς παλαιοδιαθηκικὲς προεικονίσεις εἰδικότερα βλ. Ἰω.Ἀν. Τσαγγαλίδου, *Προτυπώσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐν τῇ Παλαιᾷ κατὰ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 33-45. Ch. Hannick, «Exégèse, typologie et rhétorique dans l'hymnographie byzantine», *DOP* 53 (1999), σ. 207-218. Τοῦ ἰδίου, «The Theotokos in Byzantine hymnography: typology and allegory» στὸ M. Vassilaki (ἐπ.), *Images of the Mother of the God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot-Burlington 2005, σ. 69-76 (ιδίως τὶς σ. 72-76).

Ἦδη στοὺς ὕμνους τοῦ ἁγ. Ἐφραίμ τοῦ Σύρου (306-373) τοὺς ἀφιερωμένους στὴν Γέννηση τοῦ Κυρίου γίνεται χρῆσι τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προεικονίσεων. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἁγ. Ἐφραίμ κινεῖται σὲ ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ κλίμα ὅσον ἀφορᾷ στὴν γλῶσσα, ἐν μέρει στὴν τεχνικὴ, τὸ φιλολογικὸ ὑπόβαθρο, ἀν καὶ ὄχι στίς θεολογικὰς προϋποθέσεις –καθὼς ὀρθοτόμησε περὶ τὴν πίστιν– δίδει ἀκόμη μεγαλύτερη ἀξία στὴν χρῆσι τῶν προεικονίσεων, καθὼς δείχνει τὴν ἀποδοχὴ τοὺς στὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση καὶ ὕμνογραφία καὶ μάλιστα σὲ ἓνα ποιητικὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον θεωρεῖται τὸ σημαντικότερον μέχρι τὴν ἐμφάνισιν αὐτοῦ τοῦ ἁγ. Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ.⁷⁹

Τὸ ἐπόμενο σημαντικό βῆμα τῆς ὕμνογραφίας ἔγινε μὲ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ κοντακίου,⁸⁰ εἶδος μὲ τὸ ὁποῖον ταυτίστηκε ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπός του, ἁγ. Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς (τέλη 5^{ου} αἰ.-μετὰ τὸ 555).⁸¹ Στὰ πολυάριθμα σωζόμενα κοντάκια, δικά του καὶ ἄλλων ἐπωνύμων ἢ ἄνωνύμων ὕμνογράφων, παρατηρεῖται ἐκτεταμένη χρῆσι τῶν προεικονί-

⁷⁹ Στὸν πρῶτον ὕμνον του εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, στὴν 17^η στροφὴ, ὁ ἁγ. Ἐφραίμ ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων στὴν ἐκπλαστήσασα Ράβδον τοῦ Ααρὼν, σημειώνοντας ὅτι ὁ συμβολισμὸς τῆς ἐξηγήθηκε μὲ τὴν ἐκ Παρθένου γέννησιν τοῦ Χριστοῦ. Παραθέτουμε τὸ κεῖμενον στὴν γερμανικὴ μετάφρασιν τοῦ E. Beck. «Der Stab Aarons sproßte und das trockne Holz brachte Frucht. –Sein Symbol fand heute die Erklärung: es ist der jungfräuliche Schoß, der gebär». *Des heiligen Ephraem des Syrers Hymnen de Nativitate (Epiphania)*, (übersetzt von E. Beck), (CSCO 187), Scriptores Syri 83, Louvain 1959, σ. 3. Περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἁγ. Ἐφραίμ βλ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Β'*, σ. 327-345.

⁸⁰ Περὶ τοῦ κοντακίου γενικῶς βλ. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία*, σ. 53-59. Μητσάκη, *Ὑμνογραφία*, τ. Α', σ. 171-329. Ἐπίσης De Matons, *Les origines*, ἰδίως τίς σ. 3-156. Π.Κ. Χρήστου, *Θεολογικὰ Μελετήματα 4. Ὑμνογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1981, τὸ κεφ. ΣΤ' Ἡ γένεσις τοῦ Κοντακίου, σ. 137-214. Δ.Λ. Δρίτσα, *Ὁ εὐρυθμος πατερικὸς λόγος εἰς τὴν ἱστορικὴν του ἐξέλιξιν (Ἡ προϊστορία τοῦ Κοντακίου)*, Αθήναι 1986. Α.Σ. Κορακίδη, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνος καὶ λόγος*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 15-69. Στίς τρεῖς τελευταῖες ἐργασίες δίδεται ἰδιαίτερη ἐμφασι στίς πηγὰς καὶ τὴν γένεσιν τοῦ κοντακίου, ὥστε νὰ ἀποδειχθεῖ ἢ καθαρὰ ἐλληνικὴ προέλευσί του καὶ νὰ καταρριφθεῖ ἡ ἀποψη τῶν ξένων κυρίως ἐρευνητῶν, ὅτι αὐτὸ δημιουργήθηκε ἐξ ἐπιδράσεως τῆς συριακῆς ὕμνογραφίας.

⁸¹ Γιά τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἁγ. Ρωμανοῦ βλ. Σ. Εὐστρατιάδου, «Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ τὰ ποιητικὰ αὐτοῦ ἔργα», *ΕΕΒΣ* ΙΕ' (1939), σ. 182-255 καὶ ΚΕ' (1955), σ. 211-283. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία*, σ. 81-181. J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode, Hymnes*, τ. I-V, (SC 99, 110, 114, 128, 283), Paris 1964-1981, ὅπου γίνεται ἐρευνα περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου του καὶ ἐκδίδονται κριτικῶς οἱ ὕμνοι του. Τοῦ ἰδίου, *Les origines*, σ. 159-327. Μητσάκη, *Ὑμνογραφία*, τ. Α', σ. 357-509.

σεων, οἱ ὁποῖες θὰ ἔχουν στὸ ἐξῆς σταθερὴ παρουσία στὴν ὀρθόδοξο ὑμνογραφία, κυρίως στὰ τροπάρια τὰ ἀναφερόμενα στὴν Θεοτόκο καὶ τὸ μυστήριό τῆς Ἐνανθρωπήσεως γενικότερα.

Στὸ προοίμιο τοῦ 3^{ου} ὕμνου τοῦ ἁγ. Ρωμανοῦ μὲ θέμα τὴν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«Κατεπλάγη Ἰωσήφ τὸ ὑπὲρ φύσιν θεωρῶν,
καὶ ἐλάβανεν εἰς νοῦν τὸν ἐπὶ πόκον ὑετὸν
ἐν τῇ ἀσπόρῳ κυήσει σου, Θεοτόκε,
βάτον ἐν πυρὶ ἀκατάφλεκτον,
ῥάβδον Ἀαρὼν τὴν βλαστήσασαν·
καὶ μαρτυρῶν ὁ μνήστωρ σου καὶ φύλαξ τοῖς ἱερεῦσιν ἐκραύγαζεν·
Παρθένος τίκτει καὶ μετὰ τόκον πάλιν μένει παρθένος».⁸²

Στὸν ἴδιο ὕμνο, στὸν Ε' Οἶκο, ὁ ἁγ. Ρωμανὸς σημειώνει:

«Οὕτω ποτὲ καὶ πῦρ ἐν βάτῳ ἦν φωταυγοῦν καὶ μὴ καῖον τὴν
ἀκανθα,
ὥς νῦν ἐν τῇ παρθένῳ ὁ Κύριος·
οὐ γὰρ φαντάσαι ἠθέλε τὸν Μωσέα ὁ Θεὸς
οὐδέ καταπτοῆσαι·
γνωρίζων δὲ αὐτῷ τὰ μετὰ ταῦτα,
ἐδείκνυε πυρφόρον τὴν βάτον, ὅπως μάθῃ ὅτι Χριστὸν
παρθένος τίκτει καὶ μετὰ τόκον πάλιν <μένει παρθένος>».⁸³

Ἀναφορὲς σὲ προεικονίσεις περιέχει καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ συζήτηση γιὰ τὴν χρονολόγησή καὶ τὸν συγγραφέα τοῦ ὁποίου συνεχίζεται.⁸⁴ Ἀποκαλεῖται π.χ. ἡ Θεοτόκος «κλίμαξ ἐπουράνιος,

⁸² De Matons, *Hymnes*, II, σ. 118.

⁸³ De Matons, *ἐνθ' ἁν.*, σ. 122-124.

⁸⁴ Γιὰ τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο καὶ τοὺς σχετικούς μὲ αὐτὸν προβληματισμούς τῆς ἔρευνας βλ. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ ὑμνογραφία*, σ. 153-172, ὅπου καὶ παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία. Μητσάκη, *Ὑμνογραφία*, τ. Α', σ. 483-509. Βλ. καὶ Θ.Ε. Δετοράκη, *Ὁ "Ἀκάθιστος Ὑμνος" καὶ τὰ προβλήματα του*, Αθήνα 1993, ὅπου ὑποστηρίζει τὴν ἀπόδοσιν τοῦ κοντακίου στὸν ἁγ. Κοσμᾶ τὸν Μελωδὸ. Σημειώνουμε, τέλος, τὴν πρόσφατη ἐργασία

δί' ἧς κατέβη ὁ θεός», στὸν Γ' Οἶκο, καὶ «κιβωτὸς χρυσωθεῖσα τῷ πνεύματι» στὸν ΚΓ'.⁸⁵

Οἱ προαναφερθεῖσες ὕμνογραφικὲς μαρτυρίες εἶναι πολὺ σημαντικές, διότι ἀνάγονται σὲ μιὰ πρῶιμη ἐποχὴ, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ διαμόρφωση καὶ καθιέρωση τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν. Ἔτσι ἀποδεικνύεται ἡ σημαντικὴ θέση τῆς Θεοτόκου στὴν ὕμνογραφία καὶ μάλιστα καὶ κατὰ τὴν περίοδο πρὸ τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅπως καὶ ἡ υἱοθέτηση καὶ εὐρεῖα χρῆση, ἥδη ἀπὸ νωρίς, τῶν παλαιοδιαθηκικῶν προεικονίσεων καὶ στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας.

Ἐξάλλου, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τῶν θεμάτων τῆς ὕμνογραφίας σχετίζεται καὶ μὲ τὸ ἔργο τῶν Πατέρων τῆς κάθε περιόδου, καθὼς μάλιστα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὕμνογράφους ὑπῆρξαν καὶ σημαντικοὶ θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως, τὰ ἔργα τῶν Πατέρων, τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας, σαφῶς ἐπηρεάζουν τὴν ὕμνογραφία. Ὑπὸ τὸ φῶς αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἔκπληξη ἡ πρῶιμη καὶ γενικευμένη, ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ μετὰ, χρῆση τῶν προεικονίσεων στὴν ὕμνογραφία, ἐφόσον ἡ παρουσία τους στὰ ἐξηγητικά-ἐρμηνευτικὰ καὶ ὁμιλητικὰ συγγράμματα ἀνάγεται, ὅπως ἔχει ἥδη ἀναφερθεῖ, στὰ τέλη τοῦ 2^{ου} μὲ ἀρχὲς τοῦ 3^{ου} αἰῶνα.

Ἡ παράλληλη ἐξέλιξη πατερικῆς γραμματείας καὶ ὕμνογραφίας φαίνεται ξεκάθαρα καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐμφάνισης τοῦ νέου

τῆς L.M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden-Boston-Köln 2001, στὴν ὁποία ὑποστηρίζεται ἡ χρονολόγηση τοῦ Ἀκαθίστου μετὰ τῆς τρίτης καὶ τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, δηλαδὴ κατὰ τὸ α' μιστὸ τοῦ 5^{ου} αἰῶνα.

⁸⁵ Κατὰ τὴν ἐκδοση Trypanis, *Fourteen Cantica*, σ. 31, 39. Στὴν ἐργασία αὕτῃ δημοσιεύονται δεκατέσσερα κοντάκια, τὰ ὁποῖα ὁ ἐκδότης χρονολογεῖ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} ἕως τὰ μέσα τοῦ 7^{ου} αἰῶνα. Πέραν τοῦ Ἀκαθίστου ὑπάρχουν ἄλλα τρία κοντάκια, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴν Θεοτόκο (τὰ δύο μὲ τὴν Κοίμησίν της, τὸ τρίτο ἀναφέρεται γενικότερα στὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ προσώπου της καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐνανθρωπήσεως). Trypanis, ἔνθ' ἀν., σ. 117-125, 129-138, 161-164. Καὶ στὰ τρία ὑπάρχουν ἀναφορὲς σὲ θεομητορικὲς προτυπώσεις.

ὕμνογραφικοῦ εἴδους τοῦ κανόνος, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ ἐπικρατῇσει καθολικὰ στὴν λατρεία ἐξοβελίζοντας τελικὰ τὸ κοντάκιο.⁸⁶

Ὁ κανόνας, ὁ ὁποῖος ἐμφανίστηκε κατὰ τὰ τέλη περίπου τοῦ 7^{ου} καὶ κυρίως τὸν 8^ο αἰώνα, ἀναπτύχθηκε καὶ ἐξελίχθηκε στὸ ἔπακρο ἀπὸ σημαντικούς θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως οἱ ἁγ. Ἀνδρέας Κρήτης, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Κοσμάς ὁ Μελωδός, Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρος Στουδίτης, Κασσιανή κ.ἄ., πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν καὶ πλούσιο ὁμιλητικό, δογματικό καὶ ἀπολογητικό ἔργο.

⁸⁶ Περί τοῦ κανόνος γενικὰ βλ. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία*, σ. 59-66. Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ὕμνογραφίας*, σ. 45-53. Θ.Ε. Δετοράκη, *Βυζαντινὴ θρησκευτικὴ ποίηση καὶ ὕμνογραφία*, Ρέθυμνο 1992, σ. 65-82. Ὁ κανόνας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑννέα τὸ πολὺ ᾠδές, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ποικίλει κατὰ περίπτωσιν. Τὸ πρῶτο τροπάριο κάθε ᾠδῆς ὀνομάζεται Εἰρμός καὶ ἀποτελεῖ τὸ μουσικὸ πρότυπο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τροπάρια. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του ὁ Εἰρμός συνδέεται μὲ τὶς ὁκτὼ ᾠδές τῆς Παλαιᾶς καὶ τὴν μία τῆς Καινῆς Διαθήκης, οἱ ὁποῖες ὑπῆρξαν τὸ πρότυπο γιὰ τὶς ἑννὲς ᾠδές τοῦ κανόνος. Οἱ δύο πρῶτες βιβλικές ᾠδές εἶναι τοῦ Μωυσέως, μία εὐχαριστήριος γιὰ τὴν διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας καὶ μία ἐν εἰδει διαμαρτυρίας πρὸς τοὺς Ἰσραηλίτες γιὰ τὴν ἔναντι τοῦ Θεοῦ ἀχαριστία τους (Ἐξ. 15, 1-19 καὶ Δευτ. 32, 1-43). Ἡ τρίτη εἶναι τῆς Ἀννης, μητέρας τοῦ προφήτου Σαμουὴλ (Α' Βασ. 2, 1-10), ἡ τέταρτη τοῦ προφήτου Ἀββακούμ (Αββ. 3, 1-19), ἡ δὲ πέμπτη ᾠδή εἶναι ὕμνος τοῦ προφήτου Ἡσαΐου (Ἠσ. 26, 9-21). Ἡ ἕκτη εἶναι ὁ ὕμνος τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ στὴν κοιλιὰ τοῦ κήτους (Ἰων. 2, 3-10), ἐνῶ ἡ ἕβδομη καὶ ἡ ὄγδοη εἶναι ὕμνοι τῶν Τριῶν Παίδων, τοὺς ὁποίους ἔψαλλαν εὐρισκόμενοι μέσα στὴν κάμινο (Δαν. 3). Ἡ ἑνάτη ᾠδή εἶναι καινοδιαθηκικὴ καὶ ἀποτελεῖ ὕμνο, τὸν ὁποῖο ἀνέπεμψε ἡ Θεοτόκος πρὸς τὸν Θεὸ κατὰ τὴν συνάντησή της μὲ τὴν Ἑλισάβετ (Λουκ. 1, 47-55). Οἱ Εἰρμοὶ μὲ τὸ περιεχόμενό τους συνδέουν τὶς ᾠδές τοῦ κανόνος μὲ τὰ βιβλικά τους πρότυπα, λειτουργία στὴν ὁποία ὀφείλουν καὶ τὴν ὀνομασία τους -ἀπὸ τὸ ρῆμα εἶρω, δηλαδὴ συνδέω- ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τροπάρια ἀναφέρονται στὴν ἐκάστοτε ἑορτή. Τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἐξυπηρετεῖ καὶ ἡ χρῆση συγκεκριμένων λέξεων ἢ φράσεων στὶς ᾠδές τοῦ κανόνος, οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν, αὐτούσιες ἢ παρεμφερεῖς, καὶ στὶς ἀντίστοιχες βιβλικές ᾠδές, π.χ. Α' ᾠδή: «ὅτι δεδόξασται», Γ' ᾠδή: «ἐστερεώθη» κ.ο.κ. Παραθέτουμε ἐνδεικτικῶς τὸν Εἰρμό τῆς Α' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τῆς Ἑορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς: «Χέρσον ἀβυσσοτόκον, πέδον ἡλιος, ἐπεπόλευσε ποτέ· ὥσει τείχος γὰρ ἐπάγη, ἐκατέρωθεν ὕδωρ, λαῶ πεζοποντοποροῦντι καὶ θεαρέστως μέλποντι· ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ· ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται». *Μηναιὸν Φεβρουαρίου*, σ. 22-23. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται, ὅτι ὁ κανόνας ὥς πρὸς τὴν δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο συνδέεται στενὰ μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἓνα ἐπιπλέον στοιχεῖο πού εὐνόησε τὴν χρῆση τῶν παλαιδιαθηκικῶν προτυπώσεων στὸ ὕμνογραφικὸ αὐτὸ εἶδος. Γιὰ τὸ εἰδικὸ αὐτὸ ζήτημα τῆς δομῆς τοῦ κανόνος καὶ τῆς σχέσης αὐτοῦ πρὸς τὴν Παλαιὰ Διαθήκη βλ. Θεοδωροπούλου, *Ἀκάθιστος*, σ. 23-35. Ὁ ἴδιος, στὶς σ. 155-187, ἐρμηνεύει καὶ ἀναλύει ἐμπεριστατωμένα τὶς προεικονίσεις πού ἀπαντοῦν τόσο στὸ κοντάκιο ὅσο καὶ στὸν κανόνα τοῦ Ἀκαθίστου. Βλ. ἐπίσης Μπάκου, *Βυζαντινὴ ποίησις*, σ. 199-206 καὶ ὑποσ. 36, σ. 199-202. Α. Φυτράκη, «Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις κατὰ τὰς κυριωτέρας αὐτῆς φάσεις», *ΕΕΘΣΠΑ* 1955-1956, σ. 267-282.

Τὴν ἴδια περίοδο τῆς ἀκμῆς τοῦ κανόνος ἔχουν πλέον θεσπιστεῖ καὶ ὅλες οἱ θεομητορικὲς ἐορτὲς. Ὁ ἁγ. Ἀνδρέας Κρήτης μάλιστα –ἀπὸ τοὺς πολὺ σημαντικοὺς κανονογράφους– συνέβαλε, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, στὴν καθιέρωση ὁρισμένων ἀπὸ τὶς ἐορτὲς στὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ θέσπιση τῶν ἐορτῶν τῆς Θεοτόκου καὶ οἱ θεολογικὲς προκλήσεις τῆς εἰκονομαχίας ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν αὐξηση τῶν ἀναφορῶν στὸ πρόσωπό της στὶς συγγραφές καὶ δὴ στὰ ὁμιλητικὰ ἔργα. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὕμνογράφους ἔχουν γράψει καὶ ὁμιλητικὰ ἔργα γιὰ τὶς θεομητορικὲς ἐορτὲς (π.χ. ἁγ. Ἀνδρέας Κρήτης, Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Ἰωάννης Δαμασκηνός, Θεόδωρος Στουδίτης). Στὰ ἔργα τοὺς αὐτά, ὅπως διαπιστώθηκε στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο, οἱ προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου χρησιμοποιοῦνται πληθωρικὰ, σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὰ προγενέστερα ἔργα. Εἶναι, λοιπόν, ἐπόμενο, ὅτι καὶ στοὺς κανόνες ἰδίως τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων σχετικῶν ἐορτῶν, ὅπως τῶν Χριστουγέννων, ἡ χρῆση τῶν προτυπώσεων εἶναι γενικευμένη.⁸⁷ Παραδείγματα αὐτῆς τῆς χρήσης παρατίθενται κατωτέρω.

Στὸν ὀρθρο τῶν Χριστουγέννων ψάλλονται ἕως καὶ σήμερα δύο κανόνες, ρυθμοτονικὸς καὶ ἱαμβικός, ἔργα τῶν ὕμνογράφων ἁγ. Κοσμᾶ,

⁸⁷ Περὶ τῆς σχέσεως τῆς ὕμνογραφίας μὲ τὴν εἰκονομαχία βλ. Μπάκου, *Βυζαντινὴ ποίησις*, σ. 245-266, ὅπου τονίζεται ὅτι ἡ ἀρνηση τῆς ἀγιότητος, τῆς ἀειπαρθενίας καὶ τῆς τιμῆς τῆς Θεοτόκου, τὴν ὁποία οἱ εἰκονομάχοι ὀνόμαζαν Χριστοτόκο, ὁδήγησε στὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν μὲ ὕμνους ποὺ προέβαλαν τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ εἰκονομαχικὴ θεολογικὴ πρόκληση. Στοὺς ἴδιους λόγους ἀποδίδει ὁ συγγραφέας καὶ τὴν εὐρεία χρῆση τῶν βιβλικῶν προεικονίσεων ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ποιητές, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν θεομητορικὴ ὕμνογραφία τῆς περιόδου, καὶ παραθέτει σειρὰ παραδειγμάτων σχετικῶν ἀναφορῶν. Σημειῶνει: «Ἡ πληθὺς τῶν βιβλικῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου ἔχει σχέσιν μὲ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, κλονιζομένην ἐπὶ εἰκονομαχίας, καὶ μὲ τὴν ὕμνογραφικὴν θεματογραφίαν καὶ δραστηριότητα τῶν ὕμνογράφων τῆς περιόδου ταύτης πρὸς θεμελίωσιν τῆς πίστεως καὶ ἀναίρεσιν τῆς αἰρέσεως τῶν αἰρέσεων». Μπάκου, *ἐνθ' ἁν.*, σ. 254.

ἐπισκόπου Μαΐουμᾶ (674/6-751/2),⁸⁸ καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (675 π.-750 π.).⁸⁹ Οἱ κανόνες αὐτοὶ λόγῳ τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τῆς ἐορτῆς ἀναφέρονται συνεχῶς στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, γίνεται δὲ σὲ αὐτοὺς εὐρεῖα χρῆση παλαιδιαθηκικῶν προτυπώσεων. Ἡ ἐνδεικτικὴ παράθεση τῶν Εἰρμῶν τῆς Δ' ᾠδῆς τῶν δύο κανόνων δείχνει τὸν τρόπο ἐπεξεργασίας τοῦ θέματος ἀπὸ τοὺς δύο ποιητές.

α) ρυθμοτονικὸς κανόνας:

«Ράβδος ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί, καὶ
 ἄνθος ἐξ αὐτῆς Χριστέ, ἐκ τῆς
 Παρθένου ἀνεβλάστησας· ἐξ ὅρους ὁ
 αἰνετὸς κατασκίου δασέος, ἦλθες σαρκωθεὶς
 ἐξ ἀπειράνδρου, ὁ αὔλος καὶ
 Θεός. Δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε».

β) ἱαμβικὸς κανόνας:

«Γένους βροτείου τὴν ἀνάπλασιν πάλαι,
 ᾄδων Προφῆτης Ἀββακούμ, προμηνύει,
 Ἰδεῖν ἀφράστως ἀξιωθεὶς τὸν τύπον.
 Νέον βρέφος γάρ, ἐξ ὅρους τῆς Παρθένου,

⁸⁸ Περί αὐτοῦ βλ. Σ. Εὐστρατιάδου, «Κοσμᾶς Ἱεροσολυμίτης ὁ ποιητὴς ἐπίσκοπος Μαΐουμᾶ», ΝΣ ΚΗ' (1933), τχ. Β', σ. 83-99, τχ. Γ', σ. 143-158, τχ. Δ', σ. 202-218, τχ. Ε', σ. 257-272, τχ. ΣΤ', σ. 330-338, τχ. Ζ', σ. 400-416, τχ. Η', σ. 489-505, τχ. Θ', σ. 530-544. Βλ. καὶ τὴν μονογραφία τοῦ Θ.Ε. Δετοράκη, *Κοσμᾶς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο*, Θεσσαλονίκη 1979, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁸⁹ Περί αὐτοῦ βλ. Σ. Εὐστρατιάδου, «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ τὰ ποιητικὰ αὐτοῦ ἔργα», ΝΣ ΚΣΤ' (1931), τχ. Ζ', σ. 385-401, τχ. Η', σ. 497-512, τχ. Θ', σ. 530-538, τχ. Ι', σ. 610-617, τχ. ΙΑ', σ. 666-681, τχ. ΙΒ', σ. 721-736. ΚΖ' (1932), τχ. Α', σ. 28-44, τχ. Β', σ. 111-123, τχ. Γ', σ. 165-177, τχ. Δ'-Ε', σ. 216-224, τχ. ΣΤ', σ. 329-353, τχ. Ζ', σ. 415-422, τχ. Η', σ. 450-472, τχ. Θ', σ. 514-534, τχ. Ι', σ. 570-585, τχ. ΙΑ', σ. 644-664, τχ. ΙΒ', σ. 698-719. ΚΗ' (1933), τχ. Α', σ. 11-25. Βλ. ἐπίσης Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία*, σ. 210-216. Π.Β. Πάσχου, «Τὰ δογματικὰ θεοτοκία τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση (Α' Τμῆμα)», ΕΕΘΣΠΑ ΚΣΤ' (1984), σ. 455-491. Στὸ ἀρθρο ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν ἁγ. Ἰωάννη. Ἐπιπλέον ἀναπτύσσεται τὸ περιεχόμενο τριῶν ἀπὸ τὰ δογματικὰ του θεοτοκία, τὰ ὅποια περιλαμβάνουν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὶς προεικονίσεις τῆς κούφης νεφέλης καὶ τῆς κεκλεισμένης πύλης, καὶ γίνεται ἐντοπισμὸς τῶν βιβλικῶν καὶ πατερικῶν πηγῶν, ἀπὸ ὅπου αὐτὰ ἀντλοῦν.

Ἐξῆλθε λαῶν, εἰς ἀνάπλασιν Λόγος».⁹⁰

Στὴν συνέχεια παραθέτουμε καὶ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν κανόνα μιᾶς θεομητορικῆς καθαρὰ ἐορτῆς καὶ συγκεκριμένα αὐτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸ Ε' τροπάριο τῆς Θ' ᾠδῆς:

«Δανιήλ σε ὄρος καλεῖ νοητόν. Γεν-
νήτριαν Θεοῦ ὁ Ἡσαΐας· Βλέπει
δὲ ὡς πόκον Γεδεών· ὁ Δαυῖδ δέ, Α-
γίασμα φάσκει, πύλην δέ σε ἄλλος· ὁ
δὲ Γαβριήλ σοι κραυγάζει· Χαῖρε
κεχαριτωμένη· ὁ Κύριος μετὰ σοῦ».⁹¹

⁹⁰ *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 311.

Ὁ ἀγ. Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης στὸ ἔργο του *Ἑορτοδρόμιον* ἐρμηνεύει τὸ περιεχόμενο τῶν κανόνων ἀναλύοντας τοὺς συμβολισμοὺς καὶ παραθέτοντας τὶς πηγές ἀπὸ τίς ὁποῖες αὐτοὶ προέρχονται. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐρμηνεύει διεξοδικὰ τὶς προεικονίσεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ τροπάρια τῶν κανόνων καὶ καταδεικνύει τὴν στενὴ σχέση τῆς ὕμνογραφίας καὶ μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ὅπως προανεφέρθη. Συγκεκριμένα ἀναφέρει γιὰ τὸν Εἰρμὸ τῆς Δ' ᾠδῆς τοῦ πεζοῦ κανόνος μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς: «Φέρει δὲ ἀκολουθῶς ὁ θεοπέσιος Μελωδὸς καὶ τὸ ῥητὸν τοῦ Προφήτου Ἀββακούμ τὸ λέγον “Ἦξει ὁ Ἅγιος ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος”, (γ' 3.) καὶ τοῦτο εὐφυῶς προσαρμόζει εἰς τὴν ἐορτὴν τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως, καὶ εἰς τὴν τετάρτην ταύτην ᾠδὴν, τῆς ὁποίας ποιητὴς εἶναι ὁ Ἀββακούμ. ... Βουνὸν δὲ δασὺ καὶ κατάσκιον εἶναι ἡ Θεοτόκος· βουνὸν μὲν λέγεται, διότι, καθὼς τὸ ὄρος καὶ τὸ βουνὸν οὔτε ἀροτριᾶται, οὔτε γεωργεῖται, οὔτε σπεύρεται ἀπὸ ἀνθρώπων, ἀλλ' αὐτοφυῶς καὶ ἀγεωργήτως βλαστάνει τὰ ὑψηλὰ δένδρα καὶ τὰ χαμόκλαδα καὶ τὸ χορτάρι· οὕτω καὶ ἡ Θεοτόκος ἀσπόρως καὶ ἀγεωργήτως ἐβλάστησε τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς δένδρον μὲν ὑψηλόν, διὰ τὸ ὕψος τῆς Θεότητος, ὡς χαμόκλαδον δέ, διὰ τὴν ταπεινότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καὶ ὡς χορτόν, διότι τρέφει τοὺς αὐτῷ πιστεύοντας». *Ἑορτοδρόμιον*, σ. 76. Καὶ γιὰ τὸν Εἰρμὸ τῆς Δ' ᾠδῆς τοῦ ἱαμβικοῦ: «... (ἐνν. ὁ Ἀββακούμ) ὡς Προφήτης Θεοῦ ἡξιώθη νὰ προθεωρήσῃ ἀφράστως· ἦτοι μὲ τρόπον ἀρῶντον, καὶ μὲ νοερὸν ὀφθαλμὸν καὶ προφητικόν, τὸν τύπον τοῦ Μυστηρίου τῆς τοιαύτης ἀναπλάσεως. Ποῖος δὲ ἦτον ὁ τύπος αὐτός; Ποῖος ἄλλος, πάρεξ τὸ ὄρος τὸ δασὺ καὶ κατάσκιον, καὶ ὁ ἐκ τοῦ ὄρους ἐκεῖνου ἐξελθών; Καὶ τῇ ἀληθείᾳ κατὰ τὴν πρόρρησιν τοῦ Προφήτου τούτου, ὄρος μὲν δασὺ καὶ κατάσκιον ἀπὸ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς τοῦ Θεοῦ χάριτας, ἦτον ἡ Παρθένος καὶ Θεοτόκος Μαρία· ὁ δὲ ἐκ τοῦ ὄρους τούτου ἐξελθών, ἦτον ὁ ἐνυπόστατος καὶ ὁμοούσιος Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὅς τις βρέφος νέον ἐγεννήθη ἀπὸ τὸ κατάσκιον αὐτὸ ὄρος τῆς Θεομητορῆς. Διὰ τί τέλος; Διὰ νὰ ἀναπλάσῃ καὶ σῶσῃ ἡμᾶς τοὺς πιστεύοντας εἰς αὐτόν». *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 107. Ἡ βαθεῖα καὶ πρωτότυπη ἐν πολλοῖς αὕτῃ ἀνάλυση ἀποκτᾷ ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι γίνεται στὸν 19^ο αἰῶνα, καθὼς μέσα ἀπὸ αὐτὴν ἀποκαλύπτεται ἡ ἀδιάσπαστη συνέχεια στὴν ἐρμηνευτικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν χρῆσιν τῶν προεικονίσεων στὴν ὕμνογραφία καὶ τὴν λοιπὴ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, τὸ ὁποῖο καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐν προκειμένῳ. Τὸ θεολογικὸ σκεπτικὸ παραμένει ἀναλλοίωτο, ὅπως καὶ οἱ σχετικὲς ἐρμηνευτικὲς ἀρχές, ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ ἕως καὶ τὰ νεώτερα χρόνια.

Ἡ παρουσία προεικονίσεων σέ κανόνες καὶ τροπάρια συνεχίζεται καὶ στίς μεταγενέστερες περιόδους. Ἐνδεικτικές εἶναι π.χ. οἱ περιπτώσεις ποῦ ἀπαντοῦν στὰ τροπάρια τῶν κανόνων τῶν Θεοτοκαρίων. Τὸ Θεοτοκάριο εἶναι λειτουργικὸ βιβλίον ποῦ περιλαμβάνει κανόνες πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου γραμμένους ἀπὸ διαφόρους ὑμνογράφους. Οἱ ποιητὲς αὐτοὶ ἔδρασαν σέ διαφορετικές ἐποχές, δηλαδή ἀπὸ τὸν 7^ο /8^ο αἰ. ἕως καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο. Στούς κανόνες ὅλων ἀπαντοῦν προεικονίσεις, γεγονὸς ἐνδεικτικὸ τῆς διαχρονικότητος τοῦ θέματος. Οἱ περιεχόμενοι στὰ Θεοτοκάρια κανόνες ποικίλουν, δὲν εἶναι σταθεροί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση διαφορῶν ἐκδόσεών τους.⁹²

Ἕνα ἐνδιαφέρον ὕστερο παράδειγμα συνιστᾷ καὶ ὁ Μέγας Παρακλητικὸς Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, ποίημα τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Θεοδώρου Β' Λασκάρεως (1222-1258). Παραθέτουμε τὸ Δ' τροπάριον τῆς Η' ῥοῆς:

«Χαῖρε, θρόνε, πυρίμορφε Κυρίου, χαῖρε, θεία
καὶ μανναδόχε στάμνε· χαῖρε, χρυσῇ λυχνία, λαμπὰς ἀσβεστε·
χαῖρε, τῶν παρθένων δόξα καὶ μητέρων ὠράϊσμα καὶ κλέος».⁹³

⁹¹ *Μηναιὸν Μαρτίου*, σ. 163-164.

⁹² Γιὰ ἐκδεδομένα Θεοτοκάρια βλ. π.χ. ἀγ. Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, *Θεοτοκάριον*, Ἐνετίησι 1796, ὅπου ἐκδίδει ἐξήντα δύο κανόνες εἴκοσι δύο μελωδῶν. Εὐστρατιάδου, *Θεοτοκάριον*, μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἐκδοση ἑκατὸν ἑπτὰ κανόνων ἀπὸ τὸν α' ἕως τὸν γ' ἤχο βασισμένη σέ πολλοὺς κώδικες. E. Follieri, *Un Theotocarion Marciano del sec XIV (cod. Marciano cl. I, 6)*, Roma 1961, ὅπου δημοσιεύει δεκατρεῖς κανόνες. Βλ. ἐπίσης Ν.Β. Τωμαδάκη, «Μικρὸν ἀγιορειτικὸν Θεοτοκάριον τῆς Ἀκαθίστου ἑορτῆς», *ΕΕΒΣ* ΛΒ' (1963), σ. 1-25, ὅπου ἐκδίδει δύο κανόνες ἀπὸ ἀγιορειτικὰ χειρόγραφα. Βλ. καὶ Θ. Ξύδη, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Ἀθήνα 1978, σ. 297-305. Ἐνδεικτικὰ παραθέτουμε τὸ Α' τροπάριον τῆς Ε' ῥοῆς ἀπὸ κανόνα τοῦ ἀγ. Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ:

«Τὴν πολυώνυμον καὶ περικλυτον
στάμνον καὶ τράπεζαν
ὅρος ἅγιον
βάτον καὶ κλίμακα προοραθεῖσαν
πάντες ἀνυμνήσωμεν
ἐκ γῆς μεταβαίνουσας».

Εὐστρατιάδου, *Θεοτοκάριον*, σ. 101.

⁹³ *Ὡρολόγιον τὸ Μέγα*, σ. 568.

Ἐν κατακλεῖδι παραθέτουμε ἓνα παράδειγμα χρήσης τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στήν σύγχρονη ὑμνογραφία, ἐνδεικτικό ἀφενὸς τοῦ ἐνιαίου χαρακτήρα τῆς ὑμνογραφικῆς παράδοσης καὶ ἀφετέρου τῆς συνεχοῦς χρήσης τῶν ἐν λόγῳ θεμάτων ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε ποιητῆς. Πρόκειται γιὰ τὸ Θεοτοκίον τῆς Δ' Ὑδῆς τοῦ κανόνα τοῦ ὁρθοῦ τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγ. Ἀρσενίου τοῦ Νέου τοῦ ἐν Πάρῳ, ποιήματος ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικούς σύγχρονους ὑμνογράφους, τοῦ μοναχοῦ Γερασίμου τοῦ Μικραγιαννανίτου (1904-1991). Τὸ τροπάριο ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Ὅρος θεῖον προωράθης, καὶ δασὺ καὶ κατάσκιον, Πνεύματι Ἁγίῳ,
 Ἀββακούμ τῷ θείῳ Πανάμωμε· ἐκ σοῦ γὰρ ὤφθη ἡμῖν Χριστὸς
 ὁ Κύριος, καὶ διέσωσε, τοὺς τὸν σὸν τόκον γεραίροντας».⁹⁴

⁹⁴ Φ. Ζερβάκου, *Βίος Πολιτεία καὶ Θαύματα τοῦ Πατρὸς Ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ Νέου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Πάρῳ ἀσκήσαντος*, ἄ.τ., 1960, σ. 88.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ἡ παρουσία τῶν παλαιοδιαθηκικῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου στήν λατρευτική πράξη τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρεται στήν χρήση τῶν οἰκείων ἀποσπασμάτων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὡς ἀναγνώσμάτων σέ διάφορες ἐορτές τῆς Ἐκκλησίας καί δὴ τὶς θεομητορικές.

Κατὰ τὴν ἰσχύουσα πρακτικὴ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας παλαιοδιαθηκικὰ ἀναγνώσματα διαβάζονται μόνο α) κατὰ τὴν παραμονή, δηλαδὴ στήν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ, συγκεκριμένων ἐορτῶν καὶ συγκεκριμένα σέ ὅλες τὶς δεσποτικές καὶ θεομητορικές ἐορτές καὶ σέ αὐτές τῶν σημαντικότερων ἀγίων β) τὶς ἡμέρες τῆς ἐβδομάδος κατὰ τὴν Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ γ) στὶς ἀκολουθίες τῶν Μεγάλων Ὁρῶν τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανίων καὶ τῆς Μεγάλῃ Παρασκευῇ.⁹⁵

Ἡ ἀνάγνωση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὰ πλαίσια τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴ ἡδὴ ἐποχὴ.⁹⁶ Ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες σχετικὲς μαρτυρίες εἶναι αὐτὴ τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ιουστίνου († 165), ὁ ὁποῖος στήν 67^η παράγραφο τοῦ ἔργου του *Ἀπολογία Α'* ἀναφέρει: «καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων, ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται μέχρις ἐγχωρεῖ».⁹⁷ Σημαντικὲς μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ περιέχονται καὶ στὸ κείμενο τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (τέλη 4^{ου} αἰ.). Στὴν περιγραφὴ τῆς χειροτονίας, ἡ ὁποία τελεῖται ἐντὸς τῆς Θείας

⁹⁵ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 124.

⁹⁶ Dürig, *Lesungen*, σ. 982. Π.Ν. Τρεμπέλα, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας* (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας), Ἀθῆναι 1962, σ. 37-38, 116-117. Εὐ. Θεοδώρου, «Ἀνάγνωσμα. (Λειτουργική)», *ΘΗΕ* 2 (1963), σ. 461. Δ.Ν. Μωραΐτου, *Ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀρχαῖοι χρόνοι (Α'-Δ' αἰών)*, Ἀθῆναι 1964, σ. 28-29. Βουρλῆ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως*, σ. 11-16.

⁹⁷ PG 6, 429B.

Λειτουργίας, αναφέρονται τὰ ἐξῆς: «καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν, τῶν τε Ἐπιστολῶν ἡμῶν καὶ τῶν Πράξεων καὶ τῶν Εὐαγγελίων ἀσπασάσθω ὁ χειροτονηθεὶς ...».⁹⁸

Ἡ παρουσία παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων στὴν Θεία Λειτουργία μαρτυρεῖται σαφέστατα, ὅσον ἀφορᾷ στὴν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο (349/50-407), εἶναι δὲ γνωστὴ καὶ στὸν ἁγ. Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ (580π.-662).⁹⁹

Απὸ τὸ χρονικὸ αὐτὸ σημεῖο καὶ ἐξῆς τὰ παλαιοδιαθηκικὰ ἀναγνώσματα φεύγουν σταδιακὰ ἀπὸ τὴν Θεία Λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ μετατοπίζονται στὶς ἀκολουθίες τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τῶν Μεγάλων Ὁρῶν. Τὸ γεγονὸς τῆς ἐξαφάνισης τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων ἀπὸ τὴν Λειτουργία, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τοῦ κωνσταντινουπολιτικοῦ συστήματος ἀναγνωσμάτων, συνιστᾷ στοιχεῖο μὲ βάση τὸ ὁποῖο οἱ ἐρευνητὲς ἀνάγουν

⁹⁸ Βιβλίον Η', V, 11, ΒΕΠΕΣ 2, σ. 144. Ἄλλη βασικὴ μαρτυρία ὑπάρχει στὸ βιβλίον Β', LVII, 5-7, ΒΕΠΕΣ 2, σ. 52-53.

⁹⁹ Οἱ σχετικὲς χρυσοστομικὲς μαρτυρίες εἶναι ἀρκετές. Ενδεικτικὰ θὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν 4^η παράγραφο τῆς 8^{ης} Ὁμιλίας τοῦ *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολὴν*, ὅπου ἐπιπληττοντας τοὺς παρισταμένους γιὰ παχυλὴ ἀγνοία τῶν Γραφῶν καίτοι ἀποσπάσματά τους διαβάζονται δύο καὶ τρεῖς φορές τὴν ἐβδομάδα, σημειώνει: «καὶ ἀνελθὼν ὁ ἀναγνώστης λέγει πρῶτον τὸ βιβλίον τίνος ἐστὶ, τοῦ δεινὸς τυχὸν προφήτου, ἢ ἀποστόλου, ἢ εὐαγγελιστοῦ, καὶ τότε λέγει ἅ λέγει, ὥστε εὐσημότερα ὑμῖν εἶναι, καὶ μὴ μόνον τὰ ἐγκείμενα εἰδέναι, ἀλλὰ καὶ τὴν αἰτίαν τῶν γεγραμμένων, καὶ τίς ταῦτα εἶρηκεν». PG 63, 75. Ὁ ἁγ. Μάξιμος στὸ ἔργο του *Μυσταγωγία*, στὸ ΚΓ' κεφάλαιο «Ὅτι σύμβολον τῶν κατὰ ψυχὴν ἀρετῶν ἐστὶν ἡ πρώτη εἴσοδος τῆς ἀγίας συνάξεως», τονίζει ὅτι διὰ τῶν ἀναγνωσμάτων ἐντὸς τῆς Θείας Λειτουργίας ὠφελεῖται ἡ ψυχὴ καὶ διδάσκεται ὅλη τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως «καὶ τὸ θαυμαστὸν καὶ μέγα τῆς ἐν νόμῳ καὶ προφήταις δηλουμένης θείας πρόνοιος μυστήριον». PG 91, 697D, 700A. Σημειώνεται, ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἁγ. Μαξίμου ἀναφέρεται στὴν λατρεία καὶ διὰ τὴν Θεία Λειτουργία ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνειον ἐποχὴ. H.J. Schulz, *Ἡ Βυζαντινὴ Λειτουργία. Μαρτυρία πίστεως καὶ συμβολικὴ ἔκφραση*, (ἀπόδοση Δ.Β. Τζέρπος), Ἀθήνα 1998, σ. 86. Γιὰ τὶς μαρτυρίες αὐτές βλ. Π.Ν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας)*, ἐν Ἀθῆναις 1961, σ. 126-127, ὅπου παραθέτει σειρὰ χρυσοστομικῶν μαρτυριῶν. Βλ. ἐπίσης J. Mateos, *La célébration de la Parole dans la Liturgie Byzantine, Étude historique*, (Orientalia Christiana Analecta 191), Roma 1971, σ. 131. Π.Ν. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθῆναις κώδικας*, Ἀθῆναι 1997³, σ. 48-49. Dürig, *Lesungen*, στ. 983. Βουρλῆ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως*, σ. 20. Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 218.

τουλάχιστον στὸν 7^ο αἰ. τὸ κυριαρχῆσαν σὲ ὅλη τὴν ὀρθόδοξο Ἐκκλησία καὶ ἕως καὶ σήμερα ἰσχύον κωνσταντινουπολιτικὸ σύστημα.¹⁰⁰

Κατὰ τὸν 7^ο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 8^{ου} αἰ. ἐπισημαίνεται, ὅτι εἶχαν ἀποκρυσταλλωθεῖ πλέον καὶ ὅλες οἱ θεομητορικὲς ἐορτὲς στὴν ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, ἡ πρᾶξις τῆς ὁποίας ἀπετέλεσε ἐν πολλοῖς τὸν κανόνα καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες κατὰ τόπους ὀρθόδοξες ἐκκλησίες.¹⁰¹ Ἀναφερόμαστε δὲ ἰδιαίτερος στὶς θεομητορικὲς ἐορτὲς, διότι ὡς ἀναγνώσματα αὐτῶν ἔχουν ὀριστεῖ κατεξοχὴν οἱ παλαιοδιαθηκικὲς διηγήσεις, στὶς ὁποῖες γίνεται ἀναφορὰ στὰ σύμβολα-τύπους τῆς Θεοτόκου.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖον ἐπιλέγονται τὰ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ παλαιοδιαθηκικὰ βιβλία γιὰ τὶς ἐν λόγῳ ἐορτὲς, δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἀπολύτως βέβαιοι. Ὑπάρχουν μαρτυρίες, ὅτι συγκεκριμένες βιβλικὲς περικοπὲς διαβάζονταν, λόγῳ τοῦ εἰδικοῦ περιεχομένου τους, ἤδη τὸν 5^ο αἰ. στὴν ἐορτὴ τῆς 15^{ης} Αὐγούστου στὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπως π.χ. τὸ γνωστὸ χωρίο 7, 10-15 τοῦ Ἡσαΐα, «ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει ...», καὶ τὸ ἐπίσης γνωστὸ 43, 27-44, 4 τοῦ Ἰεζεκιήλ, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν κεκλεισμένη Πύλη καὶ ἀπετέλεσε τελικὰ κοινὸ ἀνάγνωσμα καὶ τῶν τεσσάρων μεγάλων θεομητορικῶν ἐορτῶν.¹⁰²

Μὲ βάση τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, ὅτι τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 5^ο αἰ., πρὶν δηλαδὴ τὴν καθιέρωση τῶν βασικῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν πού ἀπέβησαν κοινὲς γιὰ ὅλες τὶς κατὰ τόπους Ἐκκλησίες, στὶς θεομητορικὲς ἐορτὲς τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων

¹⁰⁰ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 217-219. Βασ.Κ. Ἐξάρχου, *Τὸ παρ' ἡμῖν ἰσχύον σύστημα βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων*, τχ. Α' Ὁ κινητὸς κύκλος, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 22. Βλ. ἐπίσης Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία*, σ. 34-35 καὶ τὶς οἰκείες ὑποσημειώσεις. Περίπου στὶς ἀρχές τοῦ 8^{ου} αἰ. τοποθετεῖ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ὁ H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 249.

¹⁰¹ Περὶ τοῦ θέματος βλ. Φίλια, *Θεομητορικὲς ἐορτὲς*, σ. 28, 46-47, 61-62, 96-98, 128-131.

¹⁰² Kniazeff, *Mariologie*, ὑποσ. 3, σ. 271 καὶ σ. 272-273. A. Renoux, «Un manuscrit du Lectionnaire arménien de Jérusalem (cod. Jérus. arm. 121)», *Le Muséon* LXXIV (1961), τχ. 3-4, σ. 383.

χρησιμοποιοῦντο ὡς ἀναγνώσματα συγκεκριμένες παλαιοδιαθηκικές περικοπές ἀναφερόμενες σέ γεγονότα ἢ σύμβολα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐρμηνευθεῖ σέ σχέση μέ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

Ἡ πρακτικὴ, ἐπομένως, τῆς χρήσης τῶν συγκεκριμένων ἀναγνωσμάτων πού περιλαμβάνουν προτυπώσεις –ἀρα καὶ ἡ ἴδια ἡ παρουσία τῶν παλαιοδιαθηκικῶν προεικονίσεων στὴν λατρεία– τεκμηριώνεται τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 5^ο αἰ. σέ τοπικὸ ἐπίπεδο στὴν ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπέδρασε προφανῶς στὴν διαμόρφωση τοῦ συστήματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅσον ἀφορᾷ στὶς προκείμενες ἐορτές. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ, ὅτι ὁρισμένες θεομητορικὲς ἐορτές εἰσῆχθησαν ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα στὸ ἐορτολόγιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Γενέσιον, Εἰσόδια) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καθιερώθηκαν σέ ὅλο τὸν ὀρθόδοξο κόσμο.¹⁰³

Ἡ γενικευμένη χρήση συγκεκριμένων ἀναγνωσμάτων τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν σέ πανορθόδοξο ἐπίπεδο μαρτυρεῖται ἤδη σέ χειρόγραφα τοῦ 9^{ου}/10^{ου} αἰ. Ἐκεῖ τὰ ἀναγνώσματα αὐτὰ ἐμφανίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποκρυσταλλωμένα. Οἱ μικρὲς διαφοροποιήσεις εἶναι δευτερεύουσας σημασίας. Ἐπιπλέον πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὁμοφωνία σέ σημαντικό βαθμὸ μεταξύ τῆς μαρτυρίας τῶν χειρογράφων ἀναγνωστικῶν καὶ τυπικῶν καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων πού ὀρίζονται στὰ ἔντυπα Μηναῖα, τὰ ὁποῖα καὶ χρησιμοποιοῦνται ἕως σήμερα στὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας.¹⁰⁴ Ἡ διαπίστωση αὐτὴ καταδεικνύει τὴν παλαιότητα τῆς ἐπιλογῆς τῶν συγκεκριμένων ἀναγνωσμάτων (9^{ος}/10^{ος} αἰ. τουλάχιστον), ὅπως καὶ τὴν διαχρονικὴν χρήσιν τους.

Ἀποκαλυπτικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα τοῦ Rahlfs, ὁ ὁποῖος μελέτησε τὰ παλαιοδιαθηκικὰ ἀναγνώσματα τῶν

¹⁰³ Φίλια, *Θεομητορικὲς ἐορτές*, σ. 46-47, 61-62.

¹⁰⁴ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 148. Εἰδικὰ γιὰ τὰ Μηναῖα βλ. Φουντούλη, Μηναιόν, σσ. 1117-1120. Βλ. ἐπίσης Δ. Στρατῆ, *Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός (1772-1851). Βιογραφία-Εργογραφία*, Ἅγιον Ὄρος 2002, σ. 350-401, ὅπου γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴν συμπλήρωση, τὴν διόρθωση καὶ τὴν ἐκδοτικὴ ἱστορία τῶν Μηναιῶν.

ἀκολουθίων τοῦ ὅλου ἔτους σὲ πέντε χειρόγραφα ἀναγνώσματα χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 10^ο ἕως τὸν 13^ο αἰ. Τὰ ἀναγνώσματα τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν μελέτησε βασιζόμενος σὲ τρία ἀπὸ αὐτά, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν καὶ τὶς ἀκίνητες ἑορτὲς· τὸν κώδικα τὸν λεγόμενο S. Simeonis (10^{ος}/11^ο αἰ.) καὶ τοὺς κώδικες Par. gr. 273 καὶ 308 ἀντιστοίχως (12^{ος}/13^{ος} αἰ.).¹⁰⁵ Στὶς ἑορτὲς τοῦ Γενεσίου καὶ τῆς Κοιμήσεως παραδίδονται κοινὰ ἀναγνώσματα: Γεν. 28, 10-17, Ἰεζ. 43, 27-44, 4¹ καὶ Παρ. 9, 1-11.¹⁰⁶ Τὰ ἀναγνώσματα τῶν Εἰσοδίων μαρτυροῦνται μόνο ἀπὸ τὸν Par. gr. 308 καὶ διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὰ δύο πρῶτα. Εἶναι τὰ ἐξῆς: Ἐξ. 40, 1-3. 4. 5. 7. 9. 14. 28-29, Γ' Βασ. 8, 1-7. 9¹. 10-11 καὶ Ἰεζ. 43, 27-44, 4¹.¹⁰⁷ Στὴν περίπτωση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τὰ τρία ἀναγνώσματα ὀρίζουν διαφορετικὰ ἀναγνώσματα. Ὡς πρὸς τὰ δύο συμπίπτουν μετὰξὺ τους: Ἐξ. 3, 12-8¹ καὶ Παρ. 8, 22-30. Γιὰ τὸ ἄλλο προσφέρουν ἰσάριθμες ἐκδοχὲς: ὁ κώδικας Sim. ὀρίζει τὸ Γεν. 18, 1-10¹, ὁ Par. gr. 273 τὸ Ἰεζ. 43, 27-44, 4¹ καὶ ὁ Par. gr. 308 τὸ Παρ. 9, 1-11.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 124.

¹⁰⁶ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 140, 145.

¹⁰⁷ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 142.

¹⁰⁸ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 144. Τὸ θέμα τῶν ἀναγνωσμάτων τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ σύνθετο, καθὼς τὸ τυπικὸ τῆς ἑορτῆς παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ὀφειλόμενες στὴν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, κατὰ τὴν ὁποία ἑορτάζεται τὸ γεγονός, ὅποτε γιὰ τὴν κάθε περίπτωση ἀπαιτοῦνται ἰδιαίτερες ρυθμίσεις. Πολλῶν δὲ μᾶλλον πού μὲ τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο ἡ ἑορτὴ μποροῦσε νὰ συμπέσει μὲ τὸ Πάσχα ἢ καὶ μέσα στὴν Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα. Ἔτσι, στὰ διάφορα Τυπικὰ ἐμφανίζονται μὲν τὰ Ἐξ. 3, 12-8¹ καὶ Παρ. 8, 22-30 ὡς τὰ βασικὰ ἀναγνώσματα τῆς ἑορτῆς, ἀλλὰ ἐναλλάσσονται ἢ καὶ συνδυάζονται μὲ τὰ συνήθη τρία ἀναγνώσματα τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν, Γεν. 28, 10-17, Ἰεζ. 43, 27-44, 4¹ καὶ Παρ. 9, 1-11, σὲ ὀρισμένες δὲ περιπτώσεις καταλιμπάνονται πρὸς ὄφελος τῶν τελευταίων, ἀνάλογα μὲ τὸ χρονικὸ σημεῖο ἑορτασμοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μέσα στὸν λειτουργικὸ χρόνο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ἢ τοῦ Πάσχα. Βλ. π.χ. τὰ ὀριζόμενα στὸ Τυπικὸ τῆς Μονῆς Εὐεργετίδος Κωνσταντινουπόλεως (τέλη 11^{ου} ἢ α' μισὸ 12^{ου} αἰ.) καθὼς καὶ τὴν πρόσφατη μαρτυρία τοῦ Τυπικοῦ τοῦ Γεωργίου Ρήγα. Jordan, *March-August*, σ. 30-81. Γ. Ρήγα, *Τυπικόν*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 553-602. Ἡ ὑπάρχουσα δυσκολία ἤρθη ἐν πολλοῖς, ὅταν στὰ ἔντυπα Μηναῖα ὀρίστηκαν τὰ συνήθη θεομητορικὰ ἀναγνώσματα ὡς κύρια ἀναγνώσματα τῆς ἑορτῆς, τὰ δὲ Ἐξ. 3, 12-8¹ καὶ Παρ. 8, 22-30 μετατέθηκαν στὸν ἑσπερινὸ τῆς ἐπομένης ἡμέρας, ἑορτῆς τῆς Συνάξεως τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ. Βλ. *Μηναῖον Μαρτίου*, σ. 166-167. Εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι καὶ σὲ παλαιὰ Μηναῖα, αὐτὰ τῆς Ρώμης, παρότι ἀναφέρεται ἐκτενῶς τὸ σχετικὸ τυπικὸ καὶ ὁ συνδυασμὸς ἢ ἡ ἐπιλεκτικὴ χρῆση τῶν πέντε ἀναγνωσμάτων

Από τὰ στοιχεῖα αὐτὰ διαπιστώνεται ἡ στὰ περισσότερα σημεῖα πλήρης ὁμοφωνία τῶν τριῶν χειρογράφων. Ὁ ἐρευνητὴς συνέκρινε τὰ πορίσματα του αὐτὰ μὲ τὰ ὀριζόμενα ἀναγνώσματα στὰ ἔντυπα Μηναῖα, ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν ὁποίων θεωρεῖται αὐτὴ πού ἔγινε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1526-1533 στὴν Βενετία.¹⁰⁹ Οἱ ἐμφανιζόμενες διαφορὲς περιορίζονται στὰ ἀναγνώσματα τῆς ἐορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Οἱ περικοπὲς πού ὀρίζονται στὰ ἀναγνωσματοάρια ἔχουν ἀλλάξει καὶ ἔχουν υἱοθετηθεῖ αὐτὲς πού προβλέπονται γιὰ τὶς ἐορτὲς τοῦ Γενεσίου καὶ τῆς Κοιμήσεως.¹¹⁰ Στὶς περιπτώσεις τῶν ἄλλων ἐορτῶν τὰ Μηναῖα συμφωνοῦν μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν χειρογράφων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ Rahlfs, ὁ ὁποῖος σημειώνει, ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ τῶν ἀναγνωσμάτων στὴν συνολικὴ του θεώρηση κυριαρχοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ τοποθετεῖ τὴν προέλευσή του, γύρω στὰ 900. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐπεκτάθηκε καὶ στὶς κατὰ τόπους Ἐκκλησίες, ἐξακολουθεῖ δὲ νὰ ἰσχύει ἕως καὶ σήμερα.¹¹¹

Πληροφορίες γιὰ τὰ παλαιοδιαθητικὰ ἀναγνώσματα δίδουν καὶ τὰ χειρόγραφα Τυπικά, στὰ ὁποῖα ὀρίζεται ἡ τάξη τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. Σὲ δύο ἀπὸ τὰ παλαιότερα δημοσιευμένα χειρόγραφα Τυπικά διαπιστώνουμε –παρὰ τὶς ἐλλείψεις καὶ τὶς μικρὲς διαφοροποιήσεις– ὅτι οἱ μαρτυρίες συμπίπτουν μὲ τὰ δεδομένα τοῦ Rahlfs, πλὴν τῆς ἐορτῆς τῶν Εἰσοδίων, γιὰ τὰ ἀναγνώσματα τῆς ὁποίας τὰ δύο Τυπικά δὲν δίδουν πληροφορίες. Τὸ πρῶτο χειρόγραφο, τὸ λεγόμενο Τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, εἶναι ὁ κώδικας 40 τῆς Μονῆς Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἱερουσαλὴμ (10^{ος} ἢ 11^{ος} αἰ.), τὸν ὁποῖο δημοσίευσε ὁ J. Mateos. Σὲ αὐτὸ παρατίθεται μεταξύ ἄλλων τὸ τυπικὸ ἐορτασμοῦ τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν καὶ ἀνα-

τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἐορτή, τὰ τρία συνήθη ὀρίζονται στὸν Ἑσπερινὸ τῆς 25^{ης} καὶ τὰ ἄλλα δύο σὲ αὐτὸν τῆς 26^{ης} Μαρτίου. Βλ. *Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*, τ. Δ' *Μάρτιος-Ἀπρίλιος*, ἐν Ρώμῃ 1898, σ. 145-170, 171-172 καὶ 185-186.

¹⁰⁹ Φουντούλη, *Μηναῖον*, στ. 1119.

¹¹⁰ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 152.

¹¹¹ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 165.

φέρονται τὰ οἰκεῖα ἀναγνώσματα ὅλων πλὴν αὐτῆς τῶν Εἰσοδίων.¹¹² Γιὰ τὴν ἑορτὴ αὐτὴ, ὅπως σημειώνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἓνα χειρόγραφο Τυπικὸ τοῦ 1063, ὁ κώδικας Par. gr. 1590, ὁρίζει τὴν ἀνάγνωση τῶν περικοπῶν τῆς ἑορτῆς τοῦ Γενεσίου.¹¹³ Ἐπομένως, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Par. gr. 308 ποὺ ἀναφέρει ὁ Rahlfs, ὅπου προβλέπονται ἄλλα ἀναγνώσματα ἀνταποκρινόμενα καλύτερα στὸ θεολογικὸ περιεχόμενον τῆς ἑορτῆς, τὰ ὁποῖα καὶ πέρασαν τελικὰ στὰ ἔντυπα Μηνναῖα καὶ καθιερώθηκαν καὶ διαβάζονται ἕως σήμερα.¹¹⁴

Ἡ ἴδια σιωπὴ γιὰ τὰ ἀναγνώσματα τῆς ἑορτῆς τῶν Εἰσοδίων χαρακτηρίζει καὶ τὸ δεύτερο Τυπικὸ, τὸ ὁποῖο ἔχει καὶ ἄλλες ἐλλείψεις στὶς ἀναφορὲς τοῦ γιὰ τὶς θεομητορικὲς ἑορτές. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα 266 τῆς Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου (9^{ος}-10^{ος} αἰ.), τὸ λεγόμενο Τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Στὰ δεδομένα τοῦ Τυπικοῦ αὐτοῦ παρατηροῦμε, ὅτι ἐλλεῖπει ἡ ἡμέρα τῆς 8^{ης} Σεπτεμβρίου. Ἐπιπλέον, δὲν ἀναφέρονται τὰ ἀναγνώσματα τῶν Εἰσοδίων καὶ τῆς Κοιμήσεως.¹¹⁵ Στὴν ἑορτὴ δὲ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ οἱ ὀριζόμενες περικοπὲς εἶναι οἱ ἴδιες μὲ αὐτὲς τοῦ κώδικος 40 τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τοῦ Par.gr. 308, δηλαδὴ, Ἐξ. 3, 12-8¹, Παρ. 8, 22-30 καὶ Παρ. 9, 1-11.¹¹⁶

Σὲ ὀρισμένα Τυπικά, ὅπως π.χ. στὸν ἤδη ἀναφερθέντα κώδικα Par. gr. 1590 (1063) ἢ στὸ Τυπικὸ τῆς Μονῆς Εὐεργετίδος Κωνσταντινουπόλεως –κώδικας Athen. gr. 788– (τέλη 11^{ου} ἢ α' μισὸ 12^{ου} αἰ.), παρατηρεῖται μιὰ τάση ἐξομοιώσεως τῶν ἀναγνωσμάτων, ἀφοῦ καὶ γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν

¹¹² Mateos, *Typicon*, I, σ. 18, 110, 254 καὶ 370.

¹¹³ Mateos, *Typicon*, I, σ. 108.

¹¹⁴ Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 142.

¹¹⁵ Dmitrievskij, *Opisanie*, I, σ. 3, 25, 104-106.

¹¹⁶ Dmitrievskij, *Opisanie*, I, σ. 57. Mateos, *Typicon*, I, σ. 254. Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 144.

Εἰσοδίων ὁρίζονται τὰ ἀναγινωσκόμενα στίς ἑορτές τοῦ Γενεσίου καὶ τῆς Κοιμήσεως.¹¹⁷

Ἀντιπροσωπευτικὴ εἰκόνα τῆς ὅλης διαδικασίας ἐξελίξεως καὶ σταδιακῆς ἀποκρυσταλλώσεως τῶν ἀναγνωσμάτων τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν παρέχει τὸ Τυπικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Μεσσήνης, ἀκριβῶς χρονολογημένο στὰ 1131. Σὲ αὐτὸ δίδονται πλήρη στοιχεῖα γιὰ ὅλες τὶς θεομητορικὲς ἑορτές, τὰ ἀναγνώσματα δὲ ποῦ ὁρίζονται εἶναι πανομοιότυπα μὲ τὰ προβλεπόμενα στὰ ἔντυπα Μηναῖα, αὐτὰ δηλαδή ποῦ ἰσχύουν καὶ σήμερα.¹¹⁸ Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἔχει οὐσιαστικὰ διαμορφωθεῖ τὸ σῶμα τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνωσμάτων τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν καὶ ἔχουν ἐν πολλοῖς ἐξαλειφθεῖ οἱ μικρὲς οὕτως ἢ ἄλλως διαφορὲς ποῦ μαρτυροῦνται στίς διάφορες πηγές.

Τὰ στοιχεῖα τῶν πηγῶν ποῦ ἐξετάστηκαν, οἱ ὁποῖες εἶναι δύο εἰδῶν –ἀναγνωσματάρια καὶ τυπικά– ἐπιτρέπουν τὴν ἐξαγωγή ὁρισμένων συμπερασμάτων.

Καταρχάς, ἡ ὁμοφωνία τῶν πηγῶν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὰ ἀναγνώσματα τῶν ἑορτῶν τοῦ Γενεσίου καὶ τῆς Κοιμήσεως εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Τὰ συγκεκριμένα ἀποσπάσματα, δηλαδή τὰ Γεν. 28, 10-17, Ιεζ. 43, 27-44, 4¹ καὶ Παρ. 9, 1-11, συνοδεύουν σταθερὰ τὶς δύο αὐτὲς ἑορτές, ἐνίοτε δὲ καὶ τὶς ἀντίστοιχες τῶν Εἰσοδίων καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, γεγονός ποῦ καταδεικνύει ὅτι ἀπὸ νωρὶς (9^ο-10^ο αἰ. τουλάχιστον) εἶχαν θεωρηθεῖ καὶ καθιερωθεῖ ὡς τὰ κατεξοχὴν θεομητορικὰ ἀναγνώσματα, καθὼς ἀναφέρονται

¹¹⁷ Mateos, *Typicon*, I, σ. 108. Dmitrievskij, *Opisanie*, I, σ. 320, 429-430. R.H. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, September-February*, (Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.5), Belfast 2000, σ. 218.

¹¹⁸ M. Arranz, *Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, Codex Messinensis gr. 115 A.D. 1131*, (Orientalia Christiana Analecta 185), Roma 1969, σ. 18, 59, 130, 132, 180.

σέ όρισμένους ἀπὸ τούς σημαντικότερους παλαιοδιαθηκικούς τύπους τῆς Θεοτόκου.¹¹⁹

Οἱ παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις στὰ ἀναγνώσματα ἀφοροῦν στὶς ἐορτές τῶν Εἰσοδίων καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μέ στόχο τὴν καλύτερη ἀπόδοση τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τους. Τὰ δύο πρῶτα ἀναγνώσματα ἰδίως τῆς ἐορτῆς τῶν Εἰσοδίων, τὰ ὅποια ἀναφέρονται στὴν εἴσοδο τῆς Κιβωτοῦ στὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου (Ἐξ. 40, 1-3. 4. 5. 7. 9. 14. 28-29) καὶ στὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων τοῦ Ναοῦ (Γ' Βασ. 8, 1-7. 9¹. 10-11) ἀντιστοίχως, παραπέμπουν ἀμεσα στὴν εἴσοδο τῆς ἐμψύχου Κιβωτοῦ, τῆς Θεοτόκου δηλαδή, στὸν Ναό. Λόγῳ αὐτῆς τῆς στενῆς σύνδεσῆς τους τὰ συγκεκριμένα ἀναγνώσματα διατηρήθηκαν αὐτούσια στὰ ἔντυπα Μηναιᾶ, παρότι δὲν μαρτυροῦνται στὶς ἀρχαιότερες ἀπὸ τὶς ἐξετασθεῖσες πηγές.¹²⁰ Ἀντιθέτως, τὰ διαφοροποιημένα ἀναγνώσματα τῆς ἐορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πέρασαν μὲν στὰ ἔντυπα Μηναιᾶ, ἀλλὰ μετετέθησαν στὴν ἐπομένη ἡμέρα, ὅποτε τιμᾶται ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα τοῦ γεγονότος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ.¹²¹

Παρὰ τὶς παρατηρούμενες, σέ ὁρισμένα μόνο σημεία, διαφοροποιήσεις τῶν ἀναγνωσμάτων τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν καθιστοῦν σαφῆ τόσο τὰ κριτήρια ὅσο καὶ τὴν χρονικὴ περίοδο ἐπιλογῆς τῶν συγκεκριμένων παλαιοδιαθηκικῶν χωρίων.

Τὰ παλαιοδιαθηκικὰ ἀναγνώσματα τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν εἶναι, λοιπόν, τὰ ἐξῆς: στὴν ἀκολουθία τοῦ ἐσπερινοῦ τῶν ἐορτῶν τοῦ Γενεσίου, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου διαβάζονται τὰ ἴδια ἀναγνώσματα, δηλαδή τὰ Γεν. 28, 10-17, Ἰεζ. 43, 27-44, 4¹ καὶ

¹¹⁹ Εἶναι ἐνδεικτικό, ὅτι οἱ περικοπές αὐτές στὸ Τυπικὸ τῆς Μονῆς Εὐεργέτιδος ἀναφέρονται ὡς «ἀναγνώσματα τῆς Θεοτόκου». Dmitrievskij, *Opisanie*, I, σ. 320, 429-430, 487. Jordan, *March-August*, σ. 30, 258.

¹²⁰ Βλ. *Μηναιὸν Νοεμβρίου*, σ. 209-210.

¹²¹ *Μηναιὸν Μαρτίου*, σ. 166-167. Βλ. ἐπίσης *Προφητολόγιον*, σ. 598-601.

Παρ. 9, 1-11. Στὸν ἑσπερινὸ τῆς ἑορτῆς τῶν Εἰσοδίων διαβάζονται τὰ Ἑξ. 40, 1-3. 4. 5. 7. 9. 14. 28-29, Γ' Βασ. 8, 1-7. 9¹. 10-11 καὶ Ἰεζ. 43, 27-44, 41.¹²²

Τὰ προαναφερθέντα χωρία περιλαμβάνουν διηγήσεις σχετικές μὲ ἀντικείμενα ἢ γεγονότα πού θεωροῦνται τύποι-σύμβολα τῆς Θεοτόκου. Συγκεκριμένα, τὸ ἀπόσπασμα τῆς Γενέσεως ἀναφέρεται στὴν Κλίμακα τοῦ Ἰακώβ, τοῦ Ἰεζεκιήλ στὴν κεκλεισμένη Πύλη, τὸ χωρίο τῶν Παροιμιῶν στὸν Οἶκο τῆς Σοφίας, αὐτὸ τῆς Ἑξόδου στὴν τοποθέτηση τῆς Κιβωτοῦ στὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου καὶ τὸ χωρίο τοῦ Γ' Βασιλειῶν στὴν μεταφορὰ καὶ τοποθέτηση τῆς Κιβωτοῦ στὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων τοῦ Ναοῦ.¹²³

Ὅλα τὰ θέματα αὐτὰ συνιστοῦν ὁρισμένες ἀπὸ τὶς βασικότερες θεομητορικές προτυπώσεις, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται εὐρύτατα, ὅπως κατεδείχθη, τόσο στὴν πατερικὴ γραμματεία ὅσο καὶ στὴν ὑμνολογία τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐξηγεῖ καταρχὰς τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο προεκρίθησαν αὐτὰ τὰ χωρία ἔναντι ἄλλων. Πέραν ὅμως αὐτοῦ, ἡ εὐρεῖα καὶ πρῶιμη διάδοση καὶ καθιέρωση τῶν θεμάτων αὐτῶν σὲ τρεῖς βασικούς τομεῖς τῆς ὀρθοδόξου λατρείας καὶ θεολογίας, στοιχεῖο ἀδιαμφισβήτητο μὲ βάση τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, ἀποκαλύπτει καὶ τὴν αἰτία γιὰ τὴν διάδοση τῶν προκειμένων θεμάτων σὲ ἓνα τέταρτο ἐξίσου σημαντικό πεδίο τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης.

Ἡ ἰδιαίτερη διάδοση, πάντως, τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν εἰκονογραφία κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδο ἴσως –ἐκτὸς καὶ

¹²² Βλ. Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 140, 142, 145, 152. *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 77-78. *Μηναιὸν Νοεμβρίου*, σ. 209-210. *Μηναιὸν Μαρτίου*, σ. 156-157. *Μηναιὸν Αὐγούστου*, σ. 107-108. *Προφητολόγιον*, σ. 446-451, 508-513, 596-599, 648-649.

¹²³ Γιὰ μιὰ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ περιεχομένου τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναγνώσμάτων τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν βλ. Kniazeff, *Mariologie*, σ. 272-282. Ἰ. Βλάχου, «Τὰ ἀναγνώσματα τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν», στὸ *Ἱερουργεῖν τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ Ἁγία Γραφή στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία, Πρακτικὰ Ἐ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Ν. Προκόπι Εὐβοίας, 2-5 Νοεμβρίου 2003, Ἀθήνα 2004*, σ. 161-200 (ιδίως τὶς σ. 195-199). Ἐπίσης, Δαμ. Δοῖκου, «Τὰ θεομητορικά ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὴν ὀρθόδοξη λατρεία καὶ ἡ σημασία τους», στὸ *Διακονία καὶ Λόγος, Χριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χριστοδούλου*, Ἀθήνα 2004, σ. 1-11.

άλλων ιστορικής φύσεως αιτίων– να μὴν εἶναι ἀσχετὴ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς εἶχε κατὰ βάσιν ὁριστικοποιηθεῖ τὸ σύνολο τῶν συγκεκριμένων παλαιοδιαθηκικῶν περικοπῶν ὡς ἀναγνωσμάτων τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν. Πολλῷ μᾶλλον δὲ ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψιν τὸ γεγονός, ὅτι τόσο ἡ κυριαρχήσασα μορφή τοῦ συστήματος τῶν ἀναγνωσμάτων ὅσο καὶ ἡ εἰκονογραφία τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων προερχόταν/ἐκπορευόταν ἀπὸ τὸ θεολογικόν, πολιτικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου γενικότερα, τὴν Κωνσταντινούπολη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΟΙ ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Ἡ σκιαγράφηση πού ἐπιχειρήθηκε στὰ προηγούμενα κεφάλαια κατέδειξε τὸ μέγεθος τῆς τιμῆς πρὸς τὴν Θεοτόκο σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ἀπὸ τὴν πρώτη ἤδη χριστιανικὴ περίοδο. Ἡ σημασία τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου στὴν Ἐκκλησία, λόγῳ τοῦ ρόλου τῆς στὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας, εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν θέση τῆς στὴν «πολιτικὴ» ιδεολογία τῆς νέας αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τῆς. Κέντρο τῆς ιδεολογίας αὐτῆς ὑπῆρξε, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, ἡ νέα πρωτεύουσα, ἡ Κωνσταντινούπολη.¹²⁴

¹²⁴ Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι θεωροῦσαν τὴν Κωνσταντινούπολη «τῆς Χριστιανῶν ὀφθαλμὸν ὑπάρχουσα πίστεως». Βλ. Baynes, *Supernatural defenders*, ὑποσ. 3, σ. 166. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἡ μητρόπολη ὅλων τῶν χριστιανῶν. Κάθε κίνδυνος πού τὴν ἀπειλοῦσε ἀφοροῦσε προσωπικὰ τὸν κάθε χριστιανὸ τῆς οἰκουμένης. Τὴν ιδέα αὐτὴ ἐκφράζει ὁ ἁγ. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως (655 π.-πρὸ τοῦ 741;) στὴν ὁμιλία του ἐπὶ τῇ ἀπελευθερώσει τῆς Πόλεως ἀπὸ τὴν πολιορκία τῶν Ἀράβων στίς 15 Αὐγούστου 718: «... διὰ τῆς μεγαλοδυνάμου αὐτῆς ἀντιλήψεως παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα μεγίστων κινδύνων ἀπαλλαγὴ καὶ τοιούτων ὧν οὐ πώποτε ἡ ἡμετέρα πεπείραται πόλις, μᾶλλον δὲ καὶ τῆς οἰκουμένης ὅλης τὰ πέρατα, ἐν οἷς τὸ τῶν χριστιανῶν ὄνομα πολιτεύεται· συνκινδυνεύειν γὰρ ἡμῖν δίχα τινὸς δισταγμοῦ ὡμολόγητο ἀπαν τῆς Χριστοῦ ποιήνης τὸ πλήρωμα εἰ σαρακηνοῖς τοῖς ἀντιτασσομένοις τῇ ὁμολογίᾳ τῆς δόξης αὐτοῦ ἐξεγένετο τῆς καθ' ἡμῶν ἐκστρατείας εἰς πέρας ἀγαγεῖν τὸν σκοπόν». Grumel, *Homélie de saint Germain*, σ. 193-194. Ἐπιπλέον, ὁ Μέγας Φῶτιος (μεταξὺ 810 καὶ 820-891) σὲ δύο ἀποστροφές τοῦ πρώτου λόγου του *Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρῶς* ἀναφέρει: «Ὡ πόλις βασιλεύουσα μικροῦ συμπάσης τῆς οἰκουμένης» καὶ «Ὡ βασιλὶς πόλεων βασιλίδων». Λαοῦρδα, *Φωτίου Ὁμιλίες*, σ. 35 καὶ 36 ἀντιστοίχως. Μὲ ἀκόμη θερμότερο τρόπο ἐκφράζεται ὁ Ἰωσήφ Βρυνένιος (1350 π.-μεταξὺ 1431 καὶ 1438) στὴν δημηγορία του *Περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος*: «Ὅτι ἡ μεγαλόπολις αὕτη, καὶ Πόλις πασῶν τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον πόλεων, καὶ πολυνύμος ἐστὶ Πόλις, καὶ μεγαλόνυμος· Πόλις γὰρ ἐστὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως Θεοῦ, περὶ ἧς δεδοξασμένα λελάληται, καὶ ἀξιάκουστα ἡκουσται· Πόλις βασιλίσσα αὕτη, τῇ τοῦ κόσμου δεσποίνῃ, τῇ Θεοτόκῳ, ἐκ πρώτης ἀνατεθεῖσα καταβολῆς· ἐπτάλοφος Πόλις, καὶ Βυζαντίς, καὶ Κωνσταντινούπολις, καὶ πολυκρατίστη τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐτοκράτορος· Πόλις τῆς οἰκουμένης τὸ ἀγαλμα, τῆς καλλονῆς ἢ ἐστίᾳ, τὸ πρόσκαιρον τῆς τρυφῆς χωρίον, ἢ ξένη θεὰ πασῶν χαρίτων, τοῦ ἡμετέρου γένους τὸ ἔδαφος, τὸ τῶν ἀγαθῶν πρυτανεῖον, ὁμόροις τὸ θέλητρον, καὶ ἄλλογενέσιν ἡδύτατον λάλημα· Πόλις ἁγία καὶ μητρόπολις πιστῇ, νέα τε Ῥώμη, καὶ νέα Ἱερουσαλήμ ἢ αὐτή». Καὶ παρακάτω, ἀναφερόμενος στὴν σημασία τῆς προσθέτει: «ἐπεὶ ταύτης τῆς Πόλεως ἰσταμένης, συνίσταται πως αὐτῇ καὶ ἡ πίστις ἀκράδαντος·

Ἡ βασιλεύουσα πόλη ὑπῆρξε πολυώνυμη, κάθε δὲ ὀνομασία ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ιδιότητά της (Νεᾶ Ρώμη, Νεᾶ Σιών, Νεᾶ Ἱερουσαλὴμ κ.ά.).¹²⁵ Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι σὲ αὐτὰ τὰ προσωνύμια συνδυάζονται ἡ πολιτικὴ καὶ θεολογικὴ διάσταση, καθὼς γνώμονας τῆς πρώτης ὑπῆρξε πάντοτε ἡ δεύτερη σὲ ὅλο τὸν βίον τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ βασικότερη ιδιότητα, πάντως, τῆς Κωνσταντινουπόλεως-Νεᾶς Ρώμης εἶναι τὸ ὅτι αὐτὴ ἦταν θεοφρούρητος. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τονίζεται ἀπὸ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς καὶ ἀποτελοῦσε σταθερὴ πίστη ὅλων τῶν Βυζαντινῶν, γι' αὐτὸ καὶ ἡ Πόλις θεωρεῖτο ἀπόρρητη.¹²⁶ Τὰ αἷτια ποὺ μποροῦσαν νὰ τὴν καταστήσουν τρωτὴ ἦταν καθαρὰ πνευματικῆς καὶ ὄχι ὕλικῆς-στρατιωτικῆς φύσεως· ἦταν ἡ ἁμαρτωλότητα καὶ ἡ ἀμετανοησία τῶν κατοίκων της, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάκρυνση τῆς θείας προστασίας.¹²⁷ Γι' αὐτὸ καὶ οἱ σημαντικὲς ἐκκλησιαστικὲς προσωπι-

ἐδαφισθείσης δέ, ἡ ἀλούσης, ἀπερ Χριστὲ μου μὴ γένοιτο! ποία ἔσται ψυχὴ κατὰ τὴν πίστιν ἀκλόνητος;». *Τὰ Εὐρεθέντα*, τ. Β', σ. 222-223, 225.

¹²⁵ Για τὰ ὀνόματα καὶ τὶς ιδιότητες τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. μεταξύ ἄλλων Alexander, *The Strength*, σ. 340. Dagron, *Constantinople Imaginaire*, σ. 18. E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968. Pélékidou-Nystazopoulou, *Constantinople*, σ. 19-25.

¹²⁶ Ἡ πίστις στὸ θεοφρούρητον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκφράζεται ἐπανειλημμένως σὲ διάφορα κείμενα. Στὸν προαναφερθέντα π.χ. λόγο τοῦ ἀγ. Γερμανοῦ ἐπὶ τῇ διασώσει ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ πολιορκία τοῦ 718 σημειώνεται, ὅτι οἱ ἐχθροὶ ἐπετέθησαν στὴν Πόλη: «... οὐκ εἰδότες, ὡς ἔοικεν, ὡς κρείττονός τε καὶ ὑπερφυοῦς τείχους περιβολῆς ἡ πόλις τὴν θεομήτορα κέκτηται, πρὸς ἣν τὰ τῆς ὀπλητικῆς αὐτῶν μηχανουργίας ἐνεργεῖν ὑπῆρχεν ἀμηχανον». Grumel, *Homélie de Saint Germain*, σ. 194. Ἐπιπλέον, στὸ Συναξάριο Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, τὴν 7^η Αὐγούστου, ἡμέρα μνήμης τῆς σωτηρίας τῆς Πόλεως ἀπὸ τὴν ἀβαροσλαβικὴ πολιορκία, ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνημὴν ἐπιτελοῦμεν τῆς ὑπὲρ λόγον καὶ πᾶσαν ἐλπίδα δωρηθείσης ἡμῖν τελείας βοηθείας παρὰ Χριστοῦ ... μεσιτευσάσης τὴν σωτηρίαν τῆς θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος πόλεως, τῆς ἀσπόρως αὐτὸν τεκούσης παναγίας ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας». Delehaye, *Synaxarium*, σ. 872. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Baynes, *Supernatural defenders*, σ. 165-177. Pélékidou-Nystazopoulou, *Constantinople*, σ. 24. Alexander, *The Strength*, σ. 343-346. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, σ. 97-131. Cutler, *Transfigurations*, σ. 111-141.

¹²⁷ Ἡ πεποιθήσις αὐτὴ ἐκφράζεται ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας σὲ διάφορες περιόδους τοῦ βίου τῆς αὐτοκρατορίας ἀναφορικὰ μὲ ποικίλα ἱστορικὰ γεγονότα. Ὁ Μέγας Φώτιος π.χ. ἀναφερόμενος στὴν ἐφοδο τῶν Ρῶς στὴν β' σχετικὴ ὁμιλία τοῦ σχολιάζει ὅτι: «... τὸ τῆς ἐφόδου παράλογον καὶ τοῦ τάχους τὸ παράδοξον, τοῦ τε βαρβάρου φύλου τὸ ἀπάνθρωπον καὶ τῶν τρόπων τὸ ἀπότομον καὶ τῆς γνώμης τὸ ἀνήμερον οὐρανόθεν τὴν πληγὴν ὡς σκηπτὸν μηνύει ἐπαφεθῆναι. ... Ὁργὴ γὰρ Θεοῦ διὰ τὰς ἡμῶν ἁμαρτίας ἐπέρχεται καὶ τῆς ἀπειλῆς ὕλη τῶν ἁμαρτανόντων αἱ πράξεις

κότητες τῆς τελευταίας φθίνουσας περιόδου τῆς αὐτοκρατορίας ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνύψωση τοῦ λαοῦ καὶ προέτρεπαν σὲ μετάνοια ὡς τὴν μόνη λύση γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὰ δεινά.

Σὲ ὅλη τὴν πορεία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Πόλεως σὲ κάθε κίνδυνο, πέραν τῶν στρατιωτικῶν ἐνεργειῶν, ὅλοι κατέφευγαν στὴν θεία προστασία καὶ ζητοῦσαν τὴν θεία βοήθεια γιὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε ἐπιβουλή. Ἡ δὲ ἀποτροπὴ τοῦ κινδύνου ἀποδιδόταν κατὰ κανόνα σὲ κάποια θαυμαστὴ παρέμβαση. Ἐνδεικτικὸ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ –πού ἀποτελοῦσε συνείδηση ὅλων τῶν Βυζαντινῶν– εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι πολυάριθμες θαυμαστὲς διασώσεις τῆς Πόλεως ἔχουν περάσει καὶ ἀναφέρονται ὡς ἐορτὲς στὰ Συναξάρια τῆς Ἐκκλησίας.¹²⁸

Ἡ στενὴ αὐτὴ σχέση τῆς πρωτεύουσας μὲ τὴν θεία προστασία ἀναφερόταν κατεξοχὴν στὴν Θεοτόκο. Ἡ Κωνσταντινούπολη θεωρεῖτο ὅτι βρισκόταν ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Θεοτόκου, ἡ ὁποία ἐπανειλημμένως εἶχε παρέμβει γιὰ νὰ τὴν προστατεύσει.¹²⁹ Εἶναι ἐνδεικτικόν, ὅτι τὸν 14^ο αἰ. ὁ

τυγχάνουσι καὶ τῆς τιμωρίας ἢ εἰσπραξίς τῶν ὀλισθημάτων τὸ ἀνεπίστροφον». Λαοῦρδα, *Φωτίου Ὁμιλίες*, σ. 40-41. Στὸ ἴδιο μῆκος κύματος ὁ ἀγ. Ἀθανάσιος Κωνσταντινουπόλεως (1235 π.-μετὰ τὸ 1310 καὶ πρὸ τοῦ 1323) σὲ μιὰ ἐποχὴ ἐξαιρετικὰ κρίσιμη γιὰ τὴν αὐτοκρατορία σημειώνει στὴν 13^η ἐπιστολὴ του: «ἡνιάθημεν δὲ πῶς ὅλως ἰσχύουσι καθ' ἡμῶν οἱ μισοῦντες ἡμᾶς, δι' ἄλλο οὐδὲν ἢ δι' ἀθέτησιν τῶν τοῦ Θεοῦ νόμων καὶ καταφρόνησιν, καὶ πλέον οὐδέν». Καὶ στὴν 37^η, τὴν ὁποία μάλιστα ἀπευθύνει πρὸς τὸν αὐτοκράτορα: «... καὶ μὴ νομίσης ὡς δι' ἐπιβολῆς στρατευμάτων ἰσχύσομέν τι· λέγω γὰρ καὶ πάλιν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὡς οὐδ' ἂν αὐτὴ ἡ ἐσπέριος, εἰ ἦν δυνατόν, ὅλη συνήχθη εἰς τὴν βοήθειαν. ἀλλὰ τί; ἐπιστροφή καὶ μετάνοια εἰς δύναμιν πρὸς Θεόν, δι' ἧς καὶ μακροθυμεῖ ἀναμένων». Talbot Maffry, *Correspondence*, σ. 30, 78, 318, 345-347. Καὶ ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος λίγα χρόνια πρὸ τῆς Ἀλώσεως τονίζει τὴν ἀποστασία ὡς αἰτία τῶν δεινῶν τῆς αὐτοκρατορίας: «καθωρινοὶ πόλεμοι, ἀνδραποδισμοὶ ἀπαυστοι, τειχομαχίαι συχναί, σφαγαί, λοιμοί, καὶ λιμοί, πνιγμονή, στενοχωρία οὐ φορηταί, ἀπώλειαι μυρία κύκλω, καὶ πανταχόθεν ἡ τοῦ Θεοῦ ὀργὴ ἀφικνεῖται· ἡμεῖς μέντοι ὡς μηδενὸς καινοῦ γενομένου, ἀναλγήτως ἀπαντες διακεῖμεθα». Λόγος Γ' *Εἰς τὴν σωτήριον Σταύρωσιν. Τὰ Εὐρεθέντα*, τ. Β', σ. 202-203.

¹²⁸ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικῶς δύο ἀπὸ τίς σημαντικότερες πολιορκίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες διασώθηκε ἡ Κωνσταντινούπολη· αὐτὴ τῶν Ἀβαροσλάβων στὰ 626 καὶ τῶν Ἀράβων στὰ 718. Τὸ πρῶτο γεγονός ἐορτάζεται στίς 7 Αὐγούστου καὶ τὸ δεύτερο στίς 16 τοῦ ἰδίου μηνός. Βλ. Delehay, *Synaxarium*, σσ. 872-876 καὶ 901-904. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. καὶ Baynes, *Supernatural defenders*, σ. 175-176.

¹²⁹ Ἀπὸ τίς πολυάριθμες ἀναφορὲς στὸ θέμα παραθέτουμε αὐτὴ τοῦ Μεγάλου Φωτίου στὴν β' ὁμιλία του *Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρώγ*, ὅπου σημειώνει: «Εἵπωμεν τῇ μητρὶ τοῦ λόγου

Ἀντώνιος, ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης, ἔγραψε ἕναν λόγο πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου μὲ ἀποκλειστικὸ θέμα τὶς θαυματουργικὲς παρεμβάσεις της γιὰ τὴν σωτηρία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τὸν εὐγλωττο τίτλο *Λόγος ε' διαλαμβάνων τὰς θαυματουργίας τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, ἃς ἐνεδείξατο κατὰ διαφόρους χρόνους, ῥυσσάμενη τὴν θεοφύλακτον Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τῶν ἐπιτιθεμένων αὐτῇ Σκυθῶν καὶ Ἀγαρηνῶν, μεταφρασθεὶς παρ' αὐτοῦ*.¹³⁰

Ἡ πρώτη ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὰ 1204 ἀπὸ τοὺς Λατίνους ὑπῆρξε συνταρακτικὸ γεγονὸς γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, καθὼς γιὰ πρώτη φορὰ ἐπλήγη τὸ πολιτικὸ καὶ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Πόλεως στὰ 1261 σήμανε τὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ βίου τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἀνάκτηση τῆς Βασιλεύουσας ἀποδόθηκε στὴν βοήθεια τῆς Θεοτόκου, ὁ δὲ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ Η' θέλησε ἰδιαίτερος νὰ τονίσει τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἰσερχόμενος στὴν ἀπελευθερωμένη πρωτεύουσα στὶς 15 Αὐγούστου 1261, ἀνήμερα τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως, καὶ προτάσσοντας τῆς θριαμβευτικῆς πομπῆς τὴν εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας.¹³¹ Οἱ κινήσεις

καὶ γνώμης εὐθύτητι καὶ ψυχῆς καθαρότητι. Ἡμεῖς τὴν πρὸς σὲ πίστιν καὶ τὸν πόθον ἀδιστάκτως φυλάττομεν· αὐτὴ τὴν σὴν πόλιν, ὡς οἶδας, ὡς βούλει, περισώσον· ὅπλα σε καὶ τεῖχος καὶ θυρεοὺς καὶ στρατηγὸν αὐτὸν προβαλλόμεθα, αὐτὴ τοῦ λαοῦ σου ὑπερμάχῃσον». Λαοῦρδα, *Φωτίου Ὁμιλίας*, σ. 52. Στὴν δύση τῆς αὐτοκρατορίας ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος συνοψίζει ὅλες τὶς σχετικὲς παραδόσεις γιὰ τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἀνέθεσαν τὴν τύχη τῆς Πόλεως στὴν Θεοτόκο ὡς ἑξῆς: «... ὅτι καὶ ὁ πρωτόκλητος Ἀνδρέας, μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ὀρθοδόξων πατριαρχῶν, καὶ ὁ πρῶτος ἐν βασιλεῦσι χριστιανὸς Κωνσταντῖνος ὁ μέγας, καὶ κτίτωρ τῆς πόλεως, καὶ πάντες οἱ ὀρθόδοξοι βασιλεῖς, οἳ τε πατέρες ὑμῶν τῶν ἐν τέλει, καὶ οἱ πάπποι, καὶ οἱ πρόπαπποι, μέχρι τῶν ἐλθόντων ἀπὸ τῆς Ῥώμης· πρὸς δὲ καὶ οἱ τριακόσιοι δέκα καὶ ὀκτώ θεοφόροι πατέρες, οἱ λειτουργήσαντες ἅμα καὶ ἀφιερῶσαντες τὴν πόλιν ταύτην τῇ Θεοτόκῳ, ἅπαντες οὗτοι παρίστανται τῷ θρόνῳ τῆς μεγαλωσύνης ἐν τοῖς ὑψίστοις, καὶ ἱκετεύουσιν, ὥστε ταύτην ἀνάλωτον μεῖναι, μέχρι τῆς κρίσεως». *Λόγος εὐχαριστήριος εἰς τὴν Θεοτόκον. Τὰ Εὐρεθέντα*, τ. Β', σ. 326-327. Βλ. γιὰ τὸ θέμα καὶ C. Mango, «Ἡ Κωνσταντινούπολις ὡς Θεοτοκοῦπολις» στὸ Μ. Βασιλάκη (ἐπ.), *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη*, Ἀθήνα-Μιλάνο 2000, σ. 17-25.

¹³⁰ Ψευτογκᾶ, *Ἀντωνίου Λόγοι*, σ. 127-145.

¹³¹ Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης ἀναφέρει, ὅτι ὁ Μιχαὴλ εἰσῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη «... ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ τῆς Θεοτόκου ἐκτύπωμα τὸ οὕτω πως ἐκ τῆς μονῆς παρωνομασμένον τῶν Ὁδηγῶν, ...», *Χρονικὴ συγγραφή*, κεφ. 88. A. Heisenberg, *Georgii*

αὐτὲς τοῦ Μιχαήλ ἀνταποκρίνονταν καταρχὰς στὴν σταθερὴ πίστι τῶν Βυζαντινῶν, ὅτι ἡ Θεοτόκος προστατεύει τὴν Πόλη. Ἦθελε, ἐπίσης, νὰ τονίσει καὶ τὴν προστασία καὶ εὐνοία τῆς Θεοτόκου καὶ πρὸς τὸ πρόσωπό του, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ στερεώσῃ τὴν ἐξουσία του. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους καὶ μὲ τὴν ιδιότητά του ὡς ἐλευθερωτοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἀποδόθηκε καὶ ὁ τίτλος τοῦ Νέου Κωνσταντίνου.¹³²

Ἡ ἀπελευθερωμένη πρωτεύουσα καὶ τὰ λίγα ἐδάφη ποὺ εἶχαν ἀπομείνει ἀντιμετώπιζαν μεγάλα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ προβλήματα ποὺ καθιστοῦσαν ἀμφίβολη τὴν ἐπιβίωση. Ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος καὶ οἱ διάδοχοί του εἶδαν στὸ γεγονὸς τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Πόλεως ἀπὸ τὴν Θεοτόκο, ὅπως καὶ στὴν προβολὴ τοῦ προσώπου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τοῦ πρώτου αὐτοκράτορος, τὸ θεολογικὸ καὶ πολιτικὸ στοιχεῖο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει τὸν συνεκτικὸ κρῖκο τῶν ὑπηκόων τῆς κατακερματισμένης αὐτοκρατορίας, τὸ ὁποῖο θὰ τοὺς ἐνίσχυε καταρχὰς πνευματικὰ καὶ ἐπιπλέον θὰ τοὺς κρατοῦσε μόνιμα στραμμένους πρὸς τὸ

Acropolitae Opera, τ. I, (ἀνατύπωσης ἐκδ. 1903 διορθ. ὑπὸ P. Wirth), Stuttgart 1978, σ. 187. Βλ. γιὰ τὴν ιδιαίτερη αὐτὴ νοσηματοδότηση τῆς Ὁδηγήτριας μεταξὺ ἄλλων C. Angelidi and T. Papamastorakis, «Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria» στὸ M. Vassilaki (ἐπ.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot-Burlington 2005, σ. 215-217. Στὴν σ. 216 τοῦ ἀρθροῦ ἐπισημαίνεται ἡ ἀναντιστοιχία τῆς ἐρμηνείας μιᾶς ἀποστροφῆς ἐνὸς λόγου τοῦ Ἰωσήφ Βρυννίου σχετικὰ μὲ τὴν προστασία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν Θεοτόκο ὡς ἀναφερομένης στὴν ὁθωμανικὴ πολιορκία τοῦ 1453, καθὼς ἡ κοίμησις τοῦ συγγραφέως τοποθετεῖται ἀρκετὰ νωρίτερα, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1431 καὶ 1438. Ἡ εἰδικὴ χρῆσις εἰκόνων τῆς Θεοτόκου ἀπὸ βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης π.χ. ἀναφέρει, ὅτι οἱ βασιλεῖς ἐπαιρναν μιὰ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου στὴν μάχη ὡς «συστράτηγον». I.A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, (CFHB 11/1), Berlin-New York 1975, σ. 567, γρ. 49-50. Γιὰ τὸν προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς εἰκόνας αὐτῆς βλ. C. Angelidi and T. Papamastorakis, ἔνθ' ἄν., σ. 216.

¹³² Περὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν τοῦ Μιχαήλ Η' βλ. Παπαμastoράκη, Ἐνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο, σ. 235-238. Kalopissi-Verti, *Aspects of Byzantine Art*, σ. 1-18. Γιὰ τὸν τίτλο τοῦ Νέου Κωνσταντίνου καὶ τὰ συνδεόμενα μὲ αὐτὸν ζητήματα βλ. H. καὶ H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien 1976, σ. 146-147, 153-154 καὶ εἰκ. 19. R. Macrides, «The New Constantine and the New Constantinople-1261?», *BMGS* 6 (1980), σ. 13-41. Ἐπίσης, C. Walter, *The iconography of Constantine the Great Emperor and Saint. With associated Studies*, Leiden 2006, σ. 98-110.

θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο τους, την Κωνσταντινούπολη.¹³³ Τò στοιχείο αὐτὸ θὰ τόνιζε, δηλαδή, πέραν τῆς δεδομένης θρησκευτικῆς καὶ τὴν πολιτικὴ ταυτότητα τῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας, συντελώντας στὴν διατήρηση τῆς συνοχῆς κατὰ τὴν κρίσιμη ἐκείνη περίοδο.

Τὸ μήνυμα αὐτὸ σαφέστατα ἀπευθυνόταν καὶ πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν λατινοκρατουμένων περιοχῶν, ὥστε καὶ αὐτοὶ νὰ παραμείνουν προσανατολισμένοι πρὸς τὸ κοινὸ κέντρο καὶ νὰ διατηρήσουν τὴν ταυτότητά τους. Οἱ μαρτυρίες προσώπων –κυρίως ἐκκλησιαστικῶν ἀπεσταλμένων–, οἱ συχνές ἐξεγέρσεις καθὼς καὶ ἡ μαρτυρία τῶν τοιχογραφικῶν συνόλων καὶ τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν δείχνουν τὴν προσκόλλησιν τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν πρὸς τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.¹³⁴

Μέσα στὸ περιγραφέν κλίμα, ἡ ταύτιση τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη γίνεται ἀκόμη ἐντονότερη, παρότι δὲν ἀποτελεῖ ιδεολογικὴ-θεολογικὴ καινοτομία τῆς Παλαιολογείου περιόδου. Οἱ περι-

¹³³ Ἐπ' αὐτοῦ βλ. καὶ Ἐ. Γλύκατζη-Ἀρβελέρ, *Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, (μτφρ. Τούλας Δρακοπούλου), Ἀθήνα 1992⁴, σ. 116-131. Ἐπίσης, D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press 2007, σ. 102-104, 114.

¹³⁴ Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. τὴν σημαντικὴ μελέτη τοῦ Ν.Β. Τωμαδάκη, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυνένιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400*, ἐν Ἀθήναις 1947. Ἐπίσης, Ζαχ.Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17^{ος} αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967. Ἰω. Μπολανάκη, *Ἐκκλησία καὶ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο 2002. Δ. Τσουγκαράκη, «Ἡ συνείδηση τῆς ταυτότητας τῶν κοινοτήτων τῆς Κρήτης στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ στὴν πρώιμη βενετοκρατία» στὰ *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ελοῦντα, 1-6 Ὀκτωβρίου 2001), *Κεντρικὲς Εἰσηγήσεις*, Ἡράκλειο 2006, σ. 36-45. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Ἐπιπτώσεις τῆς Δ' Σταυροφορίας στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας ἕως τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνα» στὸ Π.Λ. Βοκοτοπούλου (διεῦθ.), *Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη μετὰ τὴν Τέταρτη Σταυροφορία. Ἡ Τέταρτη Σταυροφορία καὶ οἱ ἐπιπτώσεις της*, Διεθνὲς Συνέδριο, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 9-12 Μαρτίου 2004, Ἀθήνα 2007, σ. 79-81. Γιὰ τὸ θέμα τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν τοιχογραφικῶν συνόλων μὲ ἀντιλατινικὸ περιεχόμενο βλ. Καλοκύρη, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι*, σ. 177-185, 190-192. Παπαμαστοράκη, *Ἡ ἔνταξη*, σ. 315-327. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς περὶ τὸ 1300 στὸν ἑλλαδικὸ καὶ νησιωτικὸ χῶρο (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μακεδονία)» στὸ *Ὁ Μανουὴλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1999, σ. 88-89.

στάσεις οδήγησαν στον τονισμό της σχέσης αυτής με άφετηρία την άπελευθέρωση του 1261.

Ενδεικτικό της πραγματικότητας αυτής είναι το γεγονός της αφιέρωσης από τον διάδοχο του Μιχαήλ Η', Ανδρόνικο Β', όλου του μηνός Αυγούστου στην Θεοτόκο λόγω της έορτης της Κοιμήσεως.¹³⁵ Έξισου εύγλωττη είναι η κατά την βασιλεία του Μιχαήλ Η' για πρώτη φορά κοπή υπερπύρων, τα οποία στην μία πλευρά τους έφεραν την προτομή της δεομένης Θεοτόκου περιβαλλομένης από τα τείχη της Πόλεως, σε μια σχηματική αποτύπωση της ιδέας της θεοφρούρητης πρωτεύουσας.¹³⁶

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η όνομασία του 14^{ου} αϊ. ως «θεομητορικού».¹³⁷

Η πιο χαρακτηριστική αποτύπωση της θεολογικής και συνάμα πολιτικής ιδεολογίας της περιόδου γίνεται στην τέχνη. Τα θεομητορικά θέματα γνωρίζουν ευρύτατη διάδοση. Τα ήδη υπάρχοντα έμπλουτίζονται, ενώ δημιουργούνται νέα θέματα, ακόμη και νέοι κύκλοι (Στιχηρόν Χριστουγέννων, κύκλος Ακαθίστου Ύμνου, κύκλος Κοιμήσεως κ.ά.).

Μέσα στο ιστορικό, πολιτικό και θεολογικό αυτό κλίμα τοποθετούνται και λειτουργούν και τα θέματα των παλαιοδιαθηκικών θεομητορικών προεικονίσεων, τα οποία είχαν ήδη μια μακρά παράδοση

¹³⁵ Στην σχετική Νεαρά του ό Ανδρόνικος αναφέρει μεταξύ άλλων και τα εξής χαρακτηριστικά: «Καί γοῦν τό θέσπισμα βούλεται μή κατὰ μίαν μόνην ήμέραν κατὰ τό πάλαι κρατήσαν έθος τήν έορτήν ταύτην τελείσθαι, άλλ' έξ αρχής τής και πρώτης του μηνός έν ώ τό μυστήριον άρξαμένην μέχρις αυτού παντός έξήκειν, κάκει δή συμπεραίνειν όποι και ό μὴν περαίνει». PG 161, 1095C. Για τό θέμα βλ. επίσης V. Grumel, «Le mois de Marie des Byzantins», *Echos d' Orient* 31 (1932), σ. 257-269. Todić, *King Milutin*, σ. 121.

¹³⁶ Βλ. Cutler, *Transfigurations*, σ. 111-141 και εις. 41-43. Kalopissi-Verti, *Aspects of Byzantine Art*, σ. 12, όπου δίδεται και ευρεία επί του θέματος βιβλιογραφία. Η κοπή του συγκεκριμένου νομίσματος συνεχίστηκε έως τα μέσα του 14^{ου} αϊ. περίπου, τό επανέφερε δε ό Μανουήλ Β' Παλαιολόγος. Επί της βασιλείας του ή Κωνσταντινούπολις κινδύνευσε πολλές φορές από τούς Όθωμανούς και ή σωτηρία της απέδόθη στην παρέμβαση τής Θεοτόκου. Βλ. μια από τις σχετικές μαρτυρίες παρὰ P. Gautier, «Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotokos pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 Juillet 1403)», *RÉB* XIX (1961), σ. 340-357.

¹³⁷ Νέλλα, *Καβάσιλας*, σ. 29.

χρήσεως, ιδίως στην εκκλησιαστική ρητορική και ύμνογραφία και πιο περιορισμένα στην τέχνη, όπου διαδόθηκαν ευρύτατα κατά την εξέταζόμενη περίοδο, χωρίς να χάσουν και την δεδομένη θέση τους στην εκκλησιαστική γραμματεία. Πέραν, όμως, του γεγονότος της διάδοσης και ευρείας χρήσης τους πρέπει να επισημανθεί και η ανανομηματοδότησή τους. Χωρίς να απεμπολήσουν την βασική θεολογική τους σημασία, δηλαδή την σχέση τους με το γεγονός της Θείας Ἐνανθρωπήσεως, αποκτοῦν και νέο νόημα, συνδεδεμένες στενά με την περιγραφείσα ιδεολογία και κυρίως με την Κωνσταντινούπολη.¹³⁸ Τὰ διάφορα ἀντικείμενα πού φέρουν οἱ προφήτες συμβολίζουν και την ἐξουσία τῶν αὐτοκρατόρων και γενικότερα την ἴδια την ιδέα τῆς αὐτοκρατορίας.¹³⁹ Ἡ πρωτεύουσα ταυτίζεται με ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σύμβολα, ὅπως π.χ. την κεκλεισμένη Πύλη, ἡ ὁποία συμβολίζει τὸ ἀπαράβιαστο τῆς Βασιλεύουσας ὡς ἀπόρροια τῆς θείας προστασίας πού αὐτὴ ἀπελάμβανε, και μέσω αὐτῶν και με την προστάτιδά της, την Θεοτόκο.¹⁴⁰

Ὑπ' αὐτὸ τὸ φῶς εἶναι ἀπόλυτα κατανοητό, τὸ γιατί οἱ παραστάσεις αὐτές ἀπαντῶμενες σὲ λατινοκρατούμενες περιοχές ἐρμηνεύονται σὲ ἀρκετές περιπτώσεις ὡς φορεῖς ἀντιλατινικοῦ περιεχομένου.¹⁴¹

¹³⁸ Τὴν σύνδεση αὐτὴ ἀποδεικνύει, μεταξύ ἄλλων, και τὸ περιεχόμενο τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἀνδρονίκου Β', με τὴν ὁποία ἐπεξέτεινε τὸν ἐορτασμὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καθ' ὅλο τὸν μῆνα Αὐγουστο. Στὸ κείμενό της γίνεται διεξοδικὴ ἀναφορὰ σὲ παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις, ὅπως ἡ Βάτος, ἡ Νεφέλη, ὁ Πόκος, τὸ Ὅρος, ἡ Στάμνος, οἱ Πλάκες τοῦ Νόμου κ.ά. PG 161, 1097-1099. Ἡ ἔντονη προβολὴ τῶν προεικονίσεων σὲ ἓνα αὐτοκρατορικὸ νομοθετικὸ κείμενο, ὅπως τὸ παρόν, μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς σημασίας τῶν θεμάτων αὐτῶν στὴν θεολογικο-πολιτικὴ ιδεολογία τῶν αὐτοκρατόρων τῆς περιόδου.

¹³⁹ Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ ἔνταξη, σ. 320.

¹⁴⁰ Τὴν πραγματικότητά αὐτὴ ἐκφράζει ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν δημηγορίαν τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου *Περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος*: «Ὅτι ἡ μεγαλόπολις αὕτη, και Πόλις πασῶν τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον πόλεων, και πολυώνυμος ἐστὶ Πόλις, και μεγαλώνυμος· Πόλις γάρ ἐστὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως Θεοῦ, περὶ ἧς δεδοξασμένα λελάληται, και ἀξιάκουστα ἠκουσται· ... γῆ ἀγαθὴ, και καλὴ γῆ ῥέουσα μέλι και γάλα, και πηγὴ παντοδαπῶν ἀγαθῶν· ὅρος τετυρωμένον και πῖον, ὅρος δασὺ και κατάσκιον, ὅρος ἅγιον, ἐν ᾧ ὁ τῶν ὅλων Θεὸς κατοικεῖν ἠρετίσατο». *Τὰ Εὐρεθέντα*, τ. Β', σ. 222-223.

¹⁴¹ Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στοὺς ναοὺς τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου στὸν Μερτέ (1344) και τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸν Βιάννο (1401) τῆς Κρήτης. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ ἔνταξη, σ. 326-327.

Τὰ θέματα αὐτὰ ἐκπορεύονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ ἀπαντοῦν σημαντικές ἀπεικονίσεις τους στὴν Παμμακάριστο (1290 π.) καὶ τὴν Μονὴ Χώρας (1315-1321),¹⁴² μικρὸ μόνο δείγμα τῶν ὧσων θὰ ὑπῆρχαν, ἀλλὰ δὲν διέφυγαν τὴν καταστροφὴ.

Τὴν δύναμη, ὅμως, καὶ τὴν διάδοση τῶν θεμάτων αὐτῶν ἀποδεικνύει ἡ ἐξάπλωσή τους ὅχι μόνο σὲ ὅλα τὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ σὲ περιοχές, ὅπως ἡ Σερβία, ἡ Ρωσία καὶ ἡ Γεωργία,¹⁴³ οἱ ὁποῖες υἱοθετοῦσαν, συχνὰ οἰκειοποιούμενες στὰ πλαίσια τῶν βλέψεών τους, τὴν βυζαντινὴ θεολογικο-πολιτικὴ ἰδεολογία.¹⁴⁴

Προϊόντος τοῦ χρόνου παρατηρεῖται μιὰ κάμψη τῆς ἀπεικόνισης τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἀποδιδόμενη κατὰ μία ἀποψη στὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση,¹⁴⁵ τὴν ὁποία ἐκπροσώπησαν σημαντικὲς ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες, ὅπως οἱ Ἀθανάσιος Κωνσταντινουπόλεως, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Φιλόθεος Κόκκινος, Ἰωσήφ Βρυέννιος, Μᾶρκος Εὐγενικός καὶ Γεννάδιος Σχολάριος. Σημειώνεται, πάντως, ὅτι στὰ κείμενα πολλῶν ἀπὸ τοὺς Πατέρες αὐτοὺς χρησιμοποιοῦνται, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, θεομητορικὲς προεικονίσεις. Ὅσον

Μαδεράκη, Προεικονίσεις, σ. 59-98. Στὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα οἱ προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου συνδυάζονται καὶ μὲ ἄλλα ἀντιλατινικὰ θέματα (ἀγ. Μανδῆλιο, Θρόνος Ἑτοιμασίας χωρὶς τὸ Εὐαγγέλιο κ.ά.). Γιὰ τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου βλ. Ν. Γκιολέ, «Εἰκονογραφικὰ θέματα στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση καὶ τὰ σχίσματα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν» στὸ *Θωράκιον. Τόμος στὴ μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 263-284 καὶ πίν. 85-92.

¹⁴² Γιὰ τὴν Παμμακάριστο βλ. Engberg, Aaron, σ. 279-283. Ἐπίσης Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, σ. 107-111, εἰκ. 108-110. Γιὰ τὴν Μονὴ Χώρας βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ.3, πίν. 437-468. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 305-349.

¹⁴³ Ἀπὸ τὴν Σερβία ἀναφέρουμε τὰ παραδείγματα ἀπεικονίσεως τέτοιων θεμάτων στὴν Παναγία Ljeviška (1309), τὸ Staro Nagoričino (1317-1318) καὶ τὴν Gračanica (1321). Ἀπὸ τὴν Ρωσία στὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως στὸ Volotovo (1390 π.) καὶ ἀπὸ τὴν Γεωργία στὴν Zarzma (μέσα 14^{ου} αἰ.) καὶ τὸ Nabakhtevi (1412-1431). Βλ. Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 138-139. Todić, *Nagoričino*, σ. 85-86 καὶ εἰκ. 26. Τοῦ ἰδίου, *Gračanica*, εἰκ. 27, 45-46. Vzdornov, *Volotovo*, εἰκ. 181, 190-194. Evseeva, *Zarzma*, πίν. 1-2. Lordkipanidze, *Nabakhtevi*, εἰκ. 9, 13.

¹⁴⁴ Βλ. γιὰ τὸ θέμα μεταξύ ἄλλων, Τ. Παπαμαστοράκη, «Εἰκαστικὲς ἐκφάνσεις τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τοῦ Στέφανου Dušan σὲ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ βυζαντινὰ πρότυπά τους» στὸ *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν 14^ο αἰῶνα*, Αθήνα 1996, σ. 140-157 καὶ εἰκ. 6-7, 26-32.

¹⁴⁵ Βλ. Babić, *Ikonografski program*, σ. 126.

ἀφορᾷ δέ στήν μνημειακή ζωγραφική, ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπαντοῦν σέ μνημεῖα τῆς περιφέρειας, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγ. Γεώργιος Βιάννου (1401) καὶ τὸ Nabakhtevi (1412-1431), ἀλλὰ καὶ σέ μνημεῖα σχετιζόμενα ἄμεσα μέ τὴν πρωτεῦσά, ὅπως εἶναι ἡ Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ (1430 π.).¹⁴⁶ Εἶναι δέ ἀξιοσημείωτο, ὅτι οἱ προεικονίσαις ἀπετέλεσαν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῶν μεταβυζαντινῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων.¹⁴⁷

Οἱ προεικονίσαις τῆς Θεοτόκου, ἐπομένως, συνυφασμένες μέ τὴν κεντρικὴ πολιτικὴ-θεολογικὴ ἰδεολογία στήν κρίσιμη τελευταία φάση τοῦ βίου τῆς αὐτοκρατορίας, διαδραμάτισαν καίριον ρόλο στήν σκέψη καὶ τὴν τέχνη τῆς συγκεκριμένης περιόδου. Τὰ θέματα αὐτὰ ἀποκτοῦν, ἔτσι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἐμβληματικὸ χαρακτήρα συμπυκνώνοντας τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποῦ συνθέτουν τὴν εἰκόνα τῆς Παλαιολόγειας περιόδου.

¹⁴⁶ Παπαμαστοράκη, Ἡ ἔνταξη, σ. 315-323. Lordkipanidze, *Nabakhtevi*, εἰκ. 9, 13. Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ, Ἑμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, σ. 82-86, 169-173.

¹⁴⁷ Ἀπὸ τὰ πολλὰ σχετικὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε τὴν Παναγία Ποδύθου στήν Γαλάτα (ἀρχὲς 16^{ου} αἰ.), τὴν Μονὴ Ἀγ. Νικολάου Ἀναπασᾶ (1527), τὴν Μολυβοκκλησιὰ (1541), τὴν Μονὴ Διονυσίου (1546/7) κ.ά. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *Μυριανθέως, Ποδύθου*, σ. 26-28. Σοφianoῦ, *Τσιγαρίδα, Ἀναπασᾶς*, σ. 88, 261-263, 267. Παντζαρίδου, *Μολυβοκκλησιὰ*, σ. 127-134 καὶ εἰκ. 72-74, σ. 351-353. *Τοιχογραφίαι Μονῆς Διονυσίου*, εἰκ. 136-143, 197-202. Ν. Γκιολέ, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου στὸ Ἅγιο Ὅρος*, Ἀθήνα 2009, σ. 28-29.

Μ Ε Ρ Ο Σ Β΄
Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ:
ΠΑΡΑΔΟΣΗ-ΕΞΕΛΙΞΗ-ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΝ
ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΚΛΙΜΑΞ ΙΑΚΩΒ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση

1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη

Τὸ θέμα τῆς Κλίμακος προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐνύπνιο τοῦ Ἰακώβ, τὸ ὁποῖο περιγράφεται στὸ 28^ο κεφάλαιο τῆς Γενέσεως. Ὁ πατριάρχης, πηγαίνοντας πρὸς τὴν Μεσοποταμία σὲ ἀναζήτησι συζύγου, κοιμήθηκε σὲ τόπο ὀνομαζόμενον Βαιθήλ καὶ εἶδε τὸ ὄνειρο τῆς Κλίμακος μετὰ τὸ ὁποῖο ὁ Κύριος τὸν ἐνίσχυσε καὶ τοῦ ὑποσχέθηκε εὐλογία στοὺς ἀπογόνους: «καὶ ἐνυπνιάσθη, καὶ ἰδοὺ κλίμαξ ἐστηρικμένη ἐν τῇ γῇ, ἧς ἡ κεφαλὴ ἀφικνεῖτο εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ’ αὐτῆς. ὁ δὲ Κύριος ἐπεστήρικτο ἐπ’ αὐτῆς καὶ εἶπεν· ...». ¹⁴⁸

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ

Ἡ Κλίμαξ νωρὶς ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὡς τύπος τῆς Θείας Ἐνανθρώπησι καὶ τῆς Θεοτόκου, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ιδιότητός της νὰ ἐνώνει τὴν γῆ καὶ τὸν οὐρανόν, ὅπως ἀναφέρει ἡ σχετικὴ διήγησις. Τὸ θέμα ἀπέβη ἔτσι μιὰ ἀπὸ τὶς πλέον σημαντικὰς προτυπώσεις, ὅπως καταδεικνύει καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀπαντωμένων ἀναφορῶν. ¹⁴⁹

¹⁴⁸ Γεν. 28, 12-13.

¹⁴⁹ Ἡ κυρίαρχη αὐτὴ ἐρμηνεία τοῦ θέματος δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων ἐρμηνευτικῶν παραμέτρων. Ἐτσι ἡ Κλίμαξ ἔχει καὶ εὐχαριστιακό-σωτηριολογικὸ περιεχόμενο, ἀφοῦ συμβολίζει τὴν κάθοδο καὶ Ἐνανθρώπησι τοῦ Κυρίου, διὰ τῆς θυσίας τοῦ ὁποίου προήλθε ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐπιπλέον ἡ ἀμεση σύνδεσίς της μετὰ τὸ γεγονός τῆς δι’ ἐλαίου χρίσεως τοῦ λίθου ἀπὸ τὸν Ἰακώβ καὶ τὴν δημιουργίαν θυσιαστηρίου στὴν Βαιθήλ (Γεν. 28, 18-22), ὡς εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεὸ γιὰ τὸ ἐνισχυτικὸ ὄραμα καὶ ὡς σῆμα γιὰ νὰ ὑποδεικνύει τὸν τόπο τῆς θεοφανείας, ἐπιτείνει τὸν εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα τοῦ θέματος. Ἡ εὐχαριστιακὴ διάστασις τοῦ θέματος ὁδήγησε, σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις, στὴν τοποθέτησι τῆς σχετικῆς παράστασις καὶ στὸν χώρον τοῦ Ἱ. Βήματος (π.χ. στὴν Ἀγ. Σοφία Ἀχρίδος, τὸ Πρωτᾶτο κ.ά.) χωρὶς αὐτό, φυσικὰ, νὰ

Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (675 π.-750 π.) π.χ. ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὸν συγκεκριμένο συμβολισμό καὶ τὸ θεολογικὸ του περιεχόμενο: «Μικροῦ με τοῦ Ἰακώβ ἡ κλίμαξ διέφυγε. Τί γάρ; Οὐ παντὶ δήλον, ὅτι σου προγραφὴ καὶ τύπος γνωρίζεται; Ὅν γὰρ τρόπον ἐκεῖνος τεθέαται διὰ τῶν ἀκρῶν τῆς κλίμακος οὐρανὸν τῇ γῇ συναπτόμενον καὶ διὰ ταύτης ἀγγέλους κατιόντας καὶ ἀνιόντας καὶ τὸν ὄντως ἰσχυρὸν καὶ ἀήττητον τυπικῶς αὐτῷ προσπαλαίοντα, οὕτως καὶ σύ μεσιτεύσασα καὶ κλίμαξ γεγονυῖα τῆς πρὸς ἡμᾶς τοῦ θεοῦ καταβάσεως τοῦ τὸ ἀσθενεῖ ἡμῶν ἀναλαβόντος φύραμα καὶ ἑαυτῷ συμπλέξαντος καὶ ἐνώσαντος καὶ νοῦν ὁρῶντα θεὸν δεδρακότος τὸν ἄνθρωπον τὰ διεστῶτα συνήγαγες».¹⁵⁰

Ἐπίσης, ὁ ἅγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (759-826), στήν ἐν εἶδει καταλόγου ἀπαρίθμηση θεομητορικῶν παλαιοδιαθηκικῶν τύπων, τὴν ὁποία ἔχει ἐντάξει στὸ Ἐγκώμιό του *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου*, περιλαμβάνει καὶ τὴν Κλίμακα τοῦ Ἰακώβ, θέτοντας μάλιστα αὐτὴ πρώτη στὴν σειρά: «α. Χαίροις, φησί, κλίμαξ (sic) ἐστηριγμένη ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανόν, δι' ἧς ἡ καθ' ἡμᾶς κάθοδος, καὶ ἡ εἰς οὐρανούς ἀνοδος γέγονε τοῦ Κυρίου, κατὰ τὸν μέγαν πατριάρχην Ἰακώβ».¹⁵¹

σημαίνει, ὅτι ἀποστερεῖται ἔτσι καὶ ἄλλου περιεχομένου, τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως θὰ προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ ἢ τὰ ἐξωτερικὰ συμφραζόμενα. Στὸ Πρωτᾶτο π.χ. ἡ Κλίμαξ εἰκονίζεται μὲν στὴν πρόθεση, συνυπάρχει, ὅμως, στὸν χώρῳ μὲ ἄλλες δύο παραστάσεις θεομητορικῶν προτυπώσεων· τὴν φλεγόμενη Βάτο καὶ τὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου. Γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ ἐρμηνεία τῆς Κλίμακος βλ. καὶ Dufrenne, *Mistra*, σ. 52. Wessel, Jakob, σσ. 519-520. Τὸ θέμα τῆς Κλίμακος ἔχει ἐπιπλέον ἐρμηνευθεῖ καὶ ὡς τύπος τῆς πνευματικῆς ἀναβάσεως τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς ἀσκήσεως τῶν ἀρετῶν. Ἡ πρώτη, μάλιστα, πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ τονίζει ἰδιαίτερος τὴν διάσταση αὐτή. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος π.χ. ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Καὶ οὕτω, καθάπερ βαθμοῖς τισιν ἀναβαίνοντες, φθάσωμεν πρὸς τὸν οὐρανὸν διὰ τῆς κλίμακος τοῦ Ἰακώβ. Καὶ γὰρ ἡ κλίμαξ ἐκείνη καὶ τοῦτό μοι διὰ τῆς ὁψεως ἐκείνης αἰνίττεσθαι δοκεῖ, τὴν μετὰ μικρὸν διὰ τῆς ἀρετῆς ἀνάβασιν, δι' ἧς ἀπὸ τῆς γῆς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβῆναι ἐνι, οὐ βαθμοῖς αἰσθητοῖς χρωμένοις, ἀλλ' ἐπιδόσει τρόπων καὶ διορθώσει». Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, Ὁμιλία ΠΓ', PG 59, 454.

¹⁵⁰ *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Θεοτόκου λόγος πρῶτος*. Kotter, *Die Schriften*, τ.V, σ. 493.

¹⁵¹ PG 99, 725B.

1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία

Ἡ καθιέρωση τῆς Κλίμακος ὡς βασικοῦ τύπου τῆς Θεοτόκου στήν πατερική σκέψη καὶ συγγραφή εἶχε ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο τὴν εὐρεῖα χρήσης της μὲ αὐτὴ τὴν ιδιότητα καὶ στήν ὑμνογραφία. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα σχετικὰ παραδείγματα παραθέτουμε μόνον τὸν γ' χαιρετισμὸ τοῦ Γ' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου:

«χαῖρε, κλίμαξ ἐπουράνιε, δι' ἧς κατέβη [ὁ] θεός·

χαῖρε, γέφυρα μετάγουσα τοὺς ἐκ γῆς πρὸς οὐρανόν·».¹⁵²

2. Ἡ λειτουργικὴ χρήση

Ἡ θεώρηση τῆς Κλίμακος, ὡς μιᾶς ἀπὸ τὶς βασικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις, ἀποτυπώνεται καὶ στήν λειτουργικὴ χρήση τοῦ οἴκειου παλαιοδιαθητικοῦ ἀποσπάσματος. Τὸ χωρίο τῆς Γενέσεως ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἐνύπνιο τοῦ Ἰακώβ συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ ὅλων τῶν βασικῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν –πλὴν τῶν Εἰσοδίων– μαζί μὲ αὐτὰ ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιήλ γιὰ τὴν Πύλη καὶ τῶν

¹⁵² Trypanis, *Fourteen Cantica*, σ. 31. Γιὰ ἄλλες ὑμνογραφικὲς ἀναφορὲς τῆς Κλίμακος ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 36.

Στὴν συνάφεια αὐτὴ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἐνδιαφέρουσα ἀποψη τοῦ K. Wessel, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει –μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα– σὲ ἐπίδραση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀποστροφῆς τοῦ Ἀκαθίστου, ὅπου συνδυάζονται τὰ σύμβολα τῆς Κλίμακος καὶ τῆς Γέφυρας, τὸν τρόπο ἀπεικόνισης τῆς Κλίμακος στήν οἰκεία παράσταση τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Χώρας (1315-1321). Ἐκεῖ ἡ Κλίμαξ ἔχει ἀποδοθεῖ χτιστή, ἀκριβῶς μὲ τὴν μορφή γέφυρας. Ἐχει, ἄλλωστε, τὴν ἐννοια τῆς γέφυρας ποὺ ἐνώνει οὐρανὸ καὶ γῆ καὶ ἡ ιδιότητά της αὐτὴ ἀποτυπώνεται, ἐν προκειμένῳ, καὶ ὀπτικά. Μὲ παρόμοιο τρόπο ἔχει εἰκονιστεῖ ἡ Κλίμαξ καὶ στὸ τρίπτυχο τοῦ Ubissi (14^{ος} αἰ.)· εἶναι χτιστὴ καὶ ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ἱστορεῖται ὁλόσωμη σὲ τυφλὴ κόγχη ποὺ ἀνοίγεται στήν πλευρά της. Εἶναι, τέλος, ἀξιοσημείωτη καὶ ἡ περίπτωση μιᾶς ρωσικῆς φορητῆς εἰκόνας (ἀρχὲς 15^{ου} αἰ.) ποὺ φέρει εἰκονογράφηση μέρους τοῦ Ἀκαθίστου. Σὲ αὐτὴ δὲν εἰκονογραφοῦνται μόνον οἱ Οἴκοι, ἀλλὰ καὶ ἐπιλογή ἀπὸ τὰ «χαῖρε». Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ οἱ ἐξεταζόμενες ἀναφορὲς στήν Κλίμακα καὶ τὴν Γέφυρα, οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται σὲ γειτονικὰ διάχωρα. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὸ ἐκάστοτε σύμβολο, καθὼς βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴν Κλίμακα καὶ ἐπάνω στήν γέφυρα. Γιὰ τὰ παραπάνω ζητήματα βλ. Wessel, Jakob, στ. 521. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 438. Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80. Spatharakis, *Pictorial cycles*, εἰκ. 259-260.

Παροιμιῶν γὰρ τὸν Οἶκο τῆς Σοφίας.¹⁵³ Ἐπομένως καὶ λειτουργικὰ τὸ σύμβολο τῆς Κλίμακος εἶναι στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

3. Ἡ εἰκαστική μαρτυρία

3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ εἶναι θέμα μὲ σταθερὴ παρουσία στὴν τέχνη ἀπὸ τὴν πρώτη ἤδη χριστιανικὴ περίοδο.

Εἰκονίζεται μὲ δύο τρόπους: α) ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση καὶ β) συνοπτικά, μὲ τὴν μορφή τοῦ Ἰακώβ συνοδευομένου ἀπὸ τὸ σύμβολο τῆς Κλίμακος ἢ σχετικοῦ περιεχομένου εἰλητὸ ἢ καὶ τὰ δύο, ὡς τμῆμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται».¹⁵⁴

Στὴν πρώτη περίπτωση μποροῦν νὰ διακριθοῦν δύο κατηγορίες, οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἔνταξη τοῦ θέματος σὲ συγκεκριμένους εἰκονογραφικοὺς κύκλους ἢ συμφραζόμενα: εἶναι οἱ καθαρὰ «ἱστορικὲς» ἀπεικονίσεις πού ἀπαντοῦν στοὺς εἰκονογραφικοὺς κύκλους τῶν Ὁκτατεύχων καὶ σὲ αὐτοὺς τῶν θαυμάτων τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ οἱ συμβολικοῦ χαρακτῆρος, αὐτές, δηλαδή, πού σχετίζονται μὲ τὸν εὐχαριστιακὸ καὶ τὸν κύκλο τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων.

¹⁵³ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 77. *Μηναιὸν Μαρτίου*, σ. 156. *Μηναιὸν Αὐγούστου*, σ. 107. *Ἐπίσης, Προφητολόγιον*, σ. 446, 598, 648.

¹⁵⁴ Στὸν ναὸ τῆς Παναγίας Ljenciška στὸ Πρίζρεν συνυπάρχουν στὸν ἐξωνάρθηκα καὶ οἱ δύο τύποι ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος· στὸ ἐσωρράχιο τοῦ Ν τόξου ἱστοροῦνται ὁ Ἰακώβ μὲ τὴν Κλίμακα ὡς τμῆμα τῆς παραστάσεως «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», ἐνῶ στὸν Δ τοῖχο, σὲ τύμπανο τυφλοῦ ἀψιδώματος, εἰκονίζεται ὁ πατριάρχης κοιμώμενος καὶ ὁραματιζόμενος τὴν Κλίμακα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐμφανίζονται τρεῖς ἄγγελοι καὶ στὴν κορυφῇ τῆς Ὁ Χριστὸς εὐλογῶν σὲ ἡμικύκλιο. Panić, Babić, *Ljenciška*, σχ. 30, σ. 138-139.

Ἐπισημαίνεται, ὅτι ὑπάρχουν παραστάσεις ἐντεταγμένες στὸ θέμα «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» ἢ σὲ συμφραζόμενα τῆς αὐτῆς λογικῆς, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀφηγηματικὲς, καθὼς ἐμφανίζουν ἐπιπλέον εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Τέτοιες εἶναι π.χ. οἱ περιπτώσεις ἀπεικονίσεως τῆς Κλίμακος στὴν εἰκόνα τῆς Κυκκώτισσας τοῦ Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.), στὸν γεωργιανὸ ναὸ τῆς Betania (μετὰ τὸ 1207) καὶ στὸν Ἀγ. Θεόδωρο στὸν Μερτέ Σελίνου (1344). Βλ. Βοκοτοπούλου, *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, εἰκ. 22, σ. 48. Μαδεράκη, *Προεικονίσεις*, σ. 64 καὶ εἰκ. 2, σ. 85.

Ἡ «ιδιότητα» αὐτὴ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπηρεάσει ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς παραστάσεως, μὲ κυριώτερο τὴν ἐπιλογὴ τοῦ προσώπου ποὺ τίθεται στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος, ὅπου –κατὰ κανόνα μέσα σὲ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ– ἀπαντᾷ ὁ Χριστὸς ὥριμος ἢ ὡς Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν ἢ ὡς Ἐμμανουὴλ μαζί μὲ τὴν Θεοτόκο ἢ καὶ μόνη ἡ Θεοτόκος, ἐνῶ τὸ ἡμικύκλιο μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ κενό.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Ὁ Χριστὸς ὥριμος εἰκονίζεται π.χ. στὰ δύο χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (12^{ος} αἰ.), στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5), τὴν Παναγία Ljeviška (1309) καὶ τὸ Lesnovo (1349). Βλ. Lazarev, *Storia*, πίν. 252. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 25. Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Okunev, *Lesnovo*, πίν. XXXV. Ὡς Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν εἰκονίζεται στὴν παράσταση τῆς Ἀγ. Σοφίας Ἀχρίδος (μεταξὺ 1037 καὶ 1056), τῆς Cappella Palatina στὸ Παλέρμο (μεταξὺ 1150 π. καὶ 1171) (μορφὴ ἐπιδιορθωμένη) καὶ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ στὸ Μονρεάλε (δεκαετία 1180;). Βλ. Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, εἰκ. 23. Demus, *Mosaics*, πίν. 36, 108. Ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἐμμανουὴλ ἀπαντοῦν στὸ παρεκκλησιὸ τῆς Μ. Χώρας (1315-1321) καὶ στὸν κατεστραμμένο σήμερα ναὸ τοῦ Volotovo (1390 π.), ἐνῶ μόνη ἱστορεῖται στὴν κεφαλὴ τῆς Κλίμακος στὸ Dečani (1346-50). Βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 437-438, 442. Vzdornov, *Volotovo*, πίν. 190.1-190.4. Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXV, 2. Στὸ Πρωτάτο (1290 π.), τέλος, καὶ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334) τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ, ὅπου ἀπολήγει ἡ Κλίμαξ, εἶναι κενό. Βλ. *Μανουὴλ Πανσέληνος*, εἰκ. 117, σ. 247. Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 86 καὶ σχ. 86, σ. 54 καὶ σ. 135.

Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ καὶ/ἢ τῆς Θεοτόκου στὴν κεφαλὴ τῆς Κλίμακος ἐκφράζει πλήρως τὸ συμβολικὸ νόημα τοῦ θέματος, ὅποτε δὲν ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη τῆς ἱστορήσεως τοῦ μεταλλίου μὲ τὴν προτομὴ τους ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου πρὸς ὑπογράμμισιν τοῦ εἰδικοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου. Καὶ τὸ σχῆμα, ἄλλωστε, τῆς Κλίμακος δὲν ἐξυπηρετεῖ. Παρόλα αὐτὰ ἔχουν ἐπιλεγεῖ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἰδιότυπες λύσεις, γιὰ νὰ τονιστεῖ περαιτέρω ἡ ιδιότης τῆς Κλίμακος ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Στὸν Ἀγ. Θεόδωρο Μερτέ ἡ Θεοτόκος ἔχει ἱστορηθεῖ ὄρθια στὴν βάση τῆς Κλίμακος, ἡ ἀπόληξη τῆς ὁποίας δὲν σώζεται, ἐνῶ στὸ τρίπτυχο τοῦ Ubissi ἡ Κλίμαξ εἶναι χτιστὴ καὶ ἡ Θεοτόκος ἀπεικονίζεται ὁλόσωμη σὲ τυφλὴ κόγχη ποὺ ἀνοίγεται στὴν πλευρὰ τῆς. Μαδεράκη, *Προεικονίσεις*, σ. 64 καὶ εἰκ. 1, σ. 82. Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80.

Αὐτοτελεῖς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις τοῦ ἐνυπνίου τῆς Κλίμακος ἀπαντοῦν καὶ στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο, ἀν καὶ ἡ κυρίαρχη ἐπιλογὴ εἶναι ἡ συνοπτικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος ἐντεταγμένου στὸ «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται». Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὶς παραστάσεις στὴν Μολυβοκκλησιὰ (1541), τὴν τράπεζα τῆς Μ. Σταυρονικήτα (1546), τὸ καθολικὸ τῆς Μ. Διονυσίου (1546/7), τὸ καθολικὸ τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρώνα (μεταξὺ 1573 καὶ 1592), τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους στὸ Πυργὶ Χίου (1665) κ.ά. Βλ. Παντζαρίδου, *Μολυβοκκλησιὰ*, σ. 130-131 καὶ εἰκ. 73, σ. 352. Χατζηδάκη, *Θεοφάνης*, εἰκ. 204. *Τοιχογραφίες Μονῆς Διονυσίου*, εἰκ. 136-138. H. Deliyanni-Doris, *Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*, München 1975, σ. 31-32 καὶ εἰκ. 10. Κ.Νικ. Σκαμπαβιά, *Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Πυργὶ Χίου*, Ἀθήνα 2005, σ. 28. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι σὲ ὅλες τὶς παραπάνω περιπτώσεις στὴν κεφαλὴ τῆς Κλίμακος εἰκονίζεται σταθερὰ ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἐμμανουὴλ.

Έτσι, σέ παραστάσεις τοῦ θέματος πού ἀνήκουν π.χ. στὸν κύκλο τῶν Ἀρχαγγέλων, προτιμᾶται ὁ Κύριος –συμφώνως πρὸς τὴν παλαιοδιαθηκική ἀφήγηση.¹⁵⁶ Ἀντιθέτως, σέ παραστάσεις ἐντεταγμένες στὸν κύκλο τῶν προεικονίσεων, μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἰκονίζεται ὁ Κύριος μόνος καὶ ὄχι ἡ Θεοτόκος, καθὼς ὁ συμβολικὸς χαρακτήρας προσφέρει μεγαλύτερη ἐλευθερία. Ἀλλωστε, σέ κάθε περίπτωση, τὸ νόημα τοῦ θέματος, πού εἶναι ἡ Θεία Ἐνανθρώπησις, ὑπηρετεῖται ἀριστα.¹⁵⁷

Κατὰ τὴν ἴδια λογική, σέ μιὰ παράστασις τῆς Κλίμακος στὸν χώρου τοῦ Ἰ. Βήματος ἡ παρουσία τῆς Θεοτόκου εἶναι δόκιμος ὅσο καὶ τοῦ Χριστοῦ, καθὼς ἡ διὰ τῆς Θεοτόκου Ἐνανθρώπησις ὑπῆρξε προϋπόθεσις τῆς σωτηριώδους θυσίας τοῦ Χριστοῦ.¹⁵⁸

Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐπιβάλλουν τὴν κατὰ περίπτωσιν ἐξέτασις τῆς κάθε παραστάσεως, ὥστε νὰ προσδιοριστεῖ κατὰ τὸ δυνατόν σωστὰ ὁ ἐκάστοτε πρυτανεύων θεολογικὸς ἀξονας.

Πέραν τοῦ προσώπου πού ἐμφανίζεται στὴν κορυφή τῆς σκάλας, καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῶν ἀφηγηματικῶν ἀπεικονίσεων τῆς Κλίμακος, τὰ

¹⁵⁶ Γιὰ τὴν Κλίμακα ὡς τμῆμα τοῦ κύκλου τῶν Ἀρχαγγέλων βλ. Κουκιάρη, *Θαύματα Ἀγγέλων*, σ. 117-121. Σημειώνεται, ὅτι καὶ στὴν περίπτωσις αὕτῃ ἡ διάκρισις δὲν γίνεται μὲ ἀπολύτους ὅρους, καθὼς δὲν ὑπάρχουν στεγανά. Ἐνα χαρακτηριστικὸ μεταβυζαντινὸ τέτοιο παράδειγμα ἀπαντᾷ στὴν Τράπεζα τῆς Μ. Δοχειαρίου (1700)· στὸν Β τοῖχο εἰκονίζεται ἐκτεταμένος κύκλος θαυμάτων τῶν Ἀρχαγγέλων μὲ εἴκοσι δύο σκηνές. Μία ἀπ' αὐτὲς εἶναι καὶ τὸ ἐνύπνιο τοῦ Ἰακώβ περὶ τῆς Κλίμακος, στὴν κεφαλὴ τῆς ὁποίας ἔχει εἰκονιστεῖ ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν παράστασις τῆς φλεγομένης Βάτου στὸν ἴδιο κύκλο μὲ μόνη διαφορὰ τὴν ἐγγραφή τῶν μορφῶν αὕτῃ τὴν φορὰ σὲ μετάλλιο. Ἡ ἔνταξις, ἐπομένως, τοῦ θέματος στὸν κύκλο τῶν ἐμφανίσεων-θαυμάτων τῶν Ἀγγέλων δὲν τοῦ ἀφαιρεῖ τὴν ιδιότητα τῆς θεομητορικῆς προτυπώσεως. Βλ. Κουκιάρη, *Ἐμφανίσεις Ἀγγέλων*, σ. 80, 82 καὶ εἰκ. 47, σ. 243.

¹⁵⁷ Στὶς ἀπεικονίσεις π.χ. τῆς Κλίμακος στὰ δύο χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου, στὴν κεφαλὴ τῆς ἱστορεῖται ὁ Χριστός, σὲ μιὰ παράστασις δομημένη μὲν μὲ αὐστηρὰ «ἱστορικὸ» τρόπο, μὲ καθαρὰ ὅμως συμβολικὸ περιεχόμενο, ὅπως δείχνει ἡ πρόταξις τῆς τῆς Ὁμιλίας εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 312. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν παράστασις στὸν νάρθηκα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος, ὅπου στὴν κορυφὴ τῆς σκάλας προβάλλει ὁ Χριστός· ἡ ἀπεικόνισις εἶναι ἐντεταγμένη σὲ εὐρὺ κύκλο παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων πού ἐκτείνεται σὲ μεγάλο τμῆμα τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ χώρου. Βλ. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 25.

¹⁵⁸ Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς παράστασις στὸ Dečani· στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος, ἡ ὁποία ἔχει εἰκονιστεῖ στὴν πρόθεσις, ἐμφανίζεται ἡ Θεοτόκος. Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXV, 2.

όποια πλαισιώνουν τὸν κορμὸ τοῦ θέματος –τὴν μορφὴ τοῦ Πατριάρχου, δηλαδή, καὶ τὴν Κλίμακα–, μπορεῖ νὰ ποικίλουν. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα αὐτῶν εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπὶ τῆς Κλίμακος ἀπεικονιζομένων ἀγγέλων, ὁ ὁποῖος κυμαίνεται ἀπὸ ἕναν (κιβωτίδιο Brescia, 350-370 π.) ἕως ἑπτὰ (Ταξιάρχης Ἑλλανίου Αἰγίνης, α' μισὸ 14^{ου} αἰ.),¹⁵⁹ καὶ ἡ ἡλικία (νέος, ὥριμος ἢ γέρον) καὶ ἡ στάση τοῦ Ἰακώβ (κοιμώμενος καὶ ἐνυπνιαζόμενος ἢ σὲ ἐγρήγορη).¹⁶⁰

Ὁ δεύτερος, συνοπτικός, τρόπος ἀπεικόνισης τῆς Κλίμακος περιλαμβάνει τὴν μορφὴ τοῦ Πατριάρχου –όλόσωμου ἢ σὲ προτομὴ– φέροντος εἰλητό, συνοδευομένη κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ σύμβολο τῆς Κλίμακος, καὶ συνιστᾷ τμήμα τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται».¹⁶¹ Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος μὲ αὐτὴ τὴν μορφὴ ἀπαντᾷ σὲ ἀρκετὰ βυζαντινὰ μνημεῖα,¹⁶² διαδίδεται δὲ ἀκόμη εὐρύτερα κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο.¹⁶³

¹⁵⁹ Γιὰ τὴν παράσταση στὸ κιβωτίδιο βλ. Volbach, *Elfenbeinarbeiten*, σ. 56 καὶ πίν. 31, εἰκ. 107. Delbrueck, *Lipsanotek*, πίν. 3 καὶ σ. 6-7. Γιὰ τὸν Ταξιάρχην στὴν Αἶγινα βλ. Πέννα, *Βυζαντινὴ Αἶγινα*, εἰκ. 36, σ. 36-37. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν διαφόρων ἐπιμέρους εἰκονογραφικῶν στοιχείων τοῦ θέματος βλ. καὶ Κουκιάρη, *Θαύματα Ἀγγέλων*, σ. 117-118.

¹⁶⁰ Ὁ Ἰακώβ εἰκονίζεται κατὰ κανόνα ἀνακεκλιμένος καὶ κοιμώμενος, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς βιβλικῆς διηγήσεως, ἢ ὅποια σαφῶς ἀναφέρει τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐνυπνίου πού εἶχε τὸ ὄραμα τῆς Κλίμακος. Σπανίως εἰκονίζεται ὄρθιος καὶ σὲ ἐγρήγορη μὲ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τὴν σχετικὴ παράσταση στὸ Πρωτάτο. Βλ. Μανουὴλ Πανσέληνος, εἰκ. 117, σ. 247. Ἐπίσης Κουκιάρη, *Θαύματα Ἀγγέλων*, σ. 117, ὅπου παρατίθεται καὶ ἄλλο παράδειγμα.

¹⁶¹ Στὶς ἀπεικονίσεις αὐτές τοῦ θέματος τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἡ Κλίμαξ δέν κοσμεῖται ἀπὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου, ὅπως κατὰ κανόνα συμβαίνει μὲ τὰ ἄλλα προεικονιστικὰ σύμβολα (Βάτο, Ὄρος, Πύλη, Πόκο κ.λπ.). Τὸ στοιχείο αὐτὸ ἀπαντᾷ σὲ ὀρισμένες μεταβυζαντινὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, ὅπως π.χ. στὸν Τίμιο Σταυρὸ τοῦ Ἀγιασμάτι (1494), τὴν Παναγία Ποδύθου (ἀρχ. 16^{ου} αἰ.), τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μεγίστης Λαύρας (1560) κ.ά. Βλ. Ἀργυροῦ, Μυριανθέως, *Ἀγιασμάτι*, σ. 50. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθέως, *Ποδύθου*, σ. 26. Ν.Β. Δρανδάκη, «Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα “Ἄνωθεν οἱ Προφῆται” σὲ τοιχογραφία τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὁρους», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Κ' (1998), εἰκ. 5, σ. 199.

¹⁶² Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρουμε τίς ἀπεικονίσεις στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Παναγίας Ljeviška (1309), τὸν νάρθηκα τοῦ Ρεć (γ' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), τὸν Ἀγ. Γεώργιο Βιάννου (1401) καὶ στὶς εἰκόνες τῆς Ἰρλανδίας (14^{ου}/15^{ου} αἰ.) καὶ τῆς Φλωρεντίας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.). Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 138. Milanović, Proroci, εἰκ. 4. Παπαμαστοράκη, Ἡ ἑνταξη, σ. 318. Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 132. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 91. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XV, σ. 462. Lazarev, *Storia*, εἰκ. 575.

¹⁶³ Βλ. τὰ παραδείγματα τῆς ὑποσ. 155. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐμφανίζεται μιὰ ἰδιαίτερη εἰκονογραφικὴ ἐξέλιξη στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τῆς Κλίμακος. Ἐπιπλέον τοῦ

Ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ ὀρίζει ὡς ἐξῆς τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἰακώβ:

«Ἐγὼ καθ' ὕπνους ἱστορῶ κλίμακά δε
ἀπὸ γῆς μέχρι φθάνουσιν εἰς Χριστοῦ πόλον».¹⁶⁴

Ἡ περιγραφεῖσα νοηματικὴ καὶ θεολογικὴ πολυσημία τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ἰακώβ περὶ τῆς Κλίμακος τοῦ προσέδιδε εὐελιξία καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν δυνατότητα νὰ ἀπεικονιστεῖ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ναοῦ, ἀφοῦ μπορεῖ εὐλόγως νὰ συνδυαστεῖ μὲ διαφορετικὰ εἰκονογραφικὰ περιβάλλοντα. Ἔτσι, τὸ θέμα ἀπαντᾷ καὶ στὸ Ἰ. Βῆμα (Πρωτᾶτο) καὶ στὸν κυρίως ναὸ (Betania) καὶ σὲ μιὰ ποικιλία δευτερευόντων χώρων, ὅπως νάρθηκες (Ἁγ. Κλήμης, Παναγία Ljeviška), παρεκκλησία (Μ. Χώρας), περίστωα (Ἁγ. Ἀπόστολοι) καὶ προστώα (Ἁγ. Σοφία Τραπεζοῦντος).¹⁶⁵

ἀφηγηματικοῦ καὶ τοῦ συνοπτικοῦ τύπου δημιουργεῖται καὶ ἓνας ἀκόμη πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θεματος σὲ ἐσωρράχια τόξων: στὸ κλειδὶ ἱστορεῖται μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο Βρεφοκρατοῦσα καὶ στὰ δύο σκέλη κλίμαξ μὲ πλῆθος ἀγγέλων πού ἀνεβοκατεβαίνουν. Στὸ ἓνα ἄκρο τῆς ἀπεικονίζεται ὁ Ἰακώβ κοιμώμενος. Γιὰ τὸν ἰδιαίτερο αὐτὸ εἰκονογραφικὸ τύπο, ἡ ἐμφάνιση τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται πιθανὸν στὸ β' μισὸ τοῦ 16^{ου} αἰ., βλ. Α. Καραμπερίδη, *Ἡ Μονὴ Πατέρων καὶ ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 16^{ου} καὶ 17^{ου} αἰῶνα στὴν περιοχὴ τῆς Ζίτσας Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα 2009, σ. 192-193 καὶ εἰκ. 112-113. Στὰ ἀναφερόμενα παραδείγματα πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ αὐτὸ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Θεοτόκου στὴν Μ. Διονυσίου (1615), ὅπου τὸ θέμα τῆς Κλίμακος ἔχει διπλὴ παρουσία καθὼς ὁ Ἰακώβ μὲ τὸ σύμβολο ἔχει περιληφθεῖ καὶ στὴν παράσταση «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», καὶ αὐτὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Παναγίας Χρυσοσπηλιωτίσης Γουργιανῶν Ἀρτης, ὁ διάκοσμος τοῦ ὁποίου χρονολογεῖται στὰ 1801, στοιχεῖο σημαντικὸ, γιὰτὶ καταδεικνύει τὴν ἐπιβίωση τοῦ τρίτου τύπου ἀπεικονίσεως τῆς Κλίμακος, ἕως τὰ νεώτερα χρόνια. Βλ. Καλοκύρη, *Ἄθως*, πίν. 34, εἰκ. Α'-Β', σ. 157 καὶ Μ. Τσιάπαλη, «Ἰερὰ μονὴ Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας: Πρῶτη παρουσίαση τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς», *ΑΑΑ XXXII-XXXIV* (1999-2001), σ. 256 καὶ εἰκ. 6, σ. 257, ὅπου ὅμως ἡ παράσταση ἐρμηνεύεται λαθασμένως ὡς «ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων» μὲ βάση μιὰ ἀναφορὰ τῆς *Ἑρμηνείας* τοῦ Διονυσίου, ἡ ὁποία ὅμως ἀφορᾷ στὴν ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου στὸν τροῦλλο, ἐνῶ στὴν προκειμένη περίπτωσι προκειται ξεκάθαρα γιὰ τὴν Κλίμακα, ὅπως καταδεικνύει καὶ ἡ σύγκρισι μὲ ἄλλες παρόμοιες ἀπεικονίσεις.

¹⁶⁴ Διονυσίου, *Ἑρμηνεία*, σ. 282.

¹⁶⁵ Καλομοιράκη, *Παρατηρήσεις*, σ. 206. Pepel-Miljković, *Deloto*, σ. 51. Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 334. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 327. Eastmond, *Art and Identity*, σ. 67-68.

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Στὴν εἰκονογραφία τὸ θέμα τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ ἐμφανίζεται νωρίς, καθὼς ἀπαντᾷ ἤδη στὶς τοιχογραφίες τῶν κατακομβῶν καὶ συγκεκριμένα σὲ αὐτὴ τῆς Via Latina (4^{ος} αἰ.) (Εἰκ. 1). Ἀπεικονίσεις του ὑπάρχουν ἐπίσης σὲ σαρκοφάγους καὶ ἀντικείμενα μικροτεχνίας (π.χ. τὸ κιβωτίδιο τῆς Brescia π. 350-370), χωρὶς πάντως τὴν συχνότητα ἄλλων θεμάτων, ὅπως ὁ κύκλος τοῦ Ἰωνᾶ, ὁ Δανιήλ στὸν λάκκο τῶν λεόντων καὶ οἱ Τρεῖς Παῖδες.¹⁶⁶

Στὰ χειρόγραφα ἡ Κλίμαξ ἔχει σταθερὴ παρουσία, καθὼς ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τῶν εἰκονογραφημένων Ὀκτατεύχων.¹⁶⁷

Εἰκονίζεται ἐπίσης στὸ παρισινὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Par. gr. 510) (879, φύλλο 174v) σὲ ἐνδιαφέροντα εἰκονογραφικὰ καὶ θεολογικὰ συμφραζόμενα (Εἰκ. 2).¹⁶⁸ Καταρχάς, συναπεικονίζεται μὲ τὶς παραστάσεις τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ μὲ τὸν ἄγγελο, τῆς ιδρύσεως ἀπὸ τὸν ἴδιο τοῦ βωμοῦ στὴν Βαιθήλ καὶ τῆς Χρίσεως τοῦ Δαβὶδ στὰ πλαίσια ὁλοσελίδης μικρογραφίας, ἡ ὁποία προτάσσεται τῆς 28^{ης} Ὁμιλίας μὲ τίτλο *Περὶ θεολογίας*, ὅπου περιλαμβάνονται ἀναφορὲς στὰ γεγονότα αὐτὰ μὲ χριστολογικὸ

¹⁶⁶ Ὁ χαρακτήρας τῆς παράστασης στὸν συγκεκριμένο χώρο εἶναι σωτηριολογικός. Ἡ Κλίμαξ συμβολίζει τὴν ἀνοδὸ τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεό. Ferrua, *Via Latina*, πίν. XCVII. Kötzsche-Breitenbruch, *Neue Katakomben*, σ. 66-70 καὶ πίν. 12a-e, ὅπου ἀναφέρονται καὶ διάφορα παραδείγματα πρῶτων ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος σὲ ποικίλα ἀντικείμενα. Εἰδικὰ γιὰ τὸ κιβωτίδιο τῆς Brescia καὶ τὴν προβληματικὴ περὶ τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο βλ. Volbach, *Elfenbeinarbeiten*, σ. 56 καὶ πίν. 31, εἰκ. 107, ὅπου τὸ θέμα λανθασμένα ταυτίζεται μὲ τὴν πάλη τοῦ Δαβὶδ μὲ τὸν Γολιάθ, καὶ Delbrueck, *Lipsanothek*, πίν. 3 καὶ σ. 6-7, ὅπου δίδεται καὶ ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς παράστασης. Στὴν ἐξωχριστιανικὴ εἰκονογραφία σημειώνεται καὶ ἡ παρουσία τῆς Κλίμακος μεταξὺ τῶν παραστάσεων τῆς συναγωγῆς στὴν Δοῦρα Εὐρωπὸ (β' τέταρτο 3^{ου} αἰ.). Weitzmann, Kessler, *Dura Synagogue*, εἰκ. 7, 10 καὶ σ. 17-21. Βλ. καὶ εἰκ. 11-17, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος.

¹⁶⁷ Γιὰ σχετικὰ παραδείγματα βλ. Weitzmann, Bernabò, Tarasconi, *Octateuchs*, τ. 1, σ. 101, τ. 2, πίν. 391-394.

¹⁶⁸ Βλ. Brubaker, *Vision and Meaning*, σ. 207-210 καὶ εἰκ. 23.

έρμηνευτικό άξονα.¹⁶⁹ Ἡ προκειμένη, λοιπόν, ἀπεικόνιση, «ὑπηρετεῖ» τήν συγκεκριμένη θεολογική-έρμηνευτική προσέγγιση καί ἀποκτᾷ συμβολικό χαρακτήρα, στοιχεῖο πού τήν καθιστᾷ τὸ πρῶτο παρᾶδειγμα συσχετισμοῦ στήν τέχνη τοῦ θέματος μέ τήν Θεία Ἐνανθρώπηση, ἄν καί ὄχι ἄμεσα μέ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

Στήν μνημειακή ζωγραφική τῆς μέσης περιόδου ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ ἀπαντᾷ στὰ σικελικά μνημεῖα, τήν Cappella Palatina στὸ Palermo (μεταξὺ 1150 π. καί 1171) καί τὸν καθεδρικό τοῦ Monreale (δεκαετία 1180;), στὰ πλαίσια ἀπεικονίσεων θεμάτων ἀπὸ τήν Γένεση, ἀλλὰ καί σέ εὐρύτερα θεολογικά-ιδεολογικά συμφραζόμενα.¹⁷⁰

Ἡ Κλίμαξ εἰκονίζεται, ἐπίσης, στὸν χώρο τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος τῆς Ἀγ. Σοφίας Ἀχρίδος (μεταξὺ 1037 καί 1056) σέ συνδυασμὸ μέ τοὺς ἐν τῇ καμίνῳ Τρεῖς Παῖδας, τήν θυσία καί τήν φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ καί ἄλλα θέματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν εὐχαριστιακὸ πρωτίστως χαρακτήρα (Εἰκ. 3).¹⁷¹ Ὅμως στὸ σύνολο ὑπάρχει καί μιὰ σαφὴς ἀναφορὰ στήν Θεία Ἐνανθρώπηση καί τήν Θεοτόκο, καθὼς τόσο ἡ Κλίμαξ ὅσο καί οἱ Τρεῖς Παῖδες συνιστοῦν παλαιοδιαθηκικές θεομητορικές προτυπώσεις. Ἐπιπλέον, οἱ εὐχαριστιακοῦ περιεχομένου σκηνές σχετίζονται καί μέ τήν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία ὑπῆρξε προϋπόθεση τῆς σωτηριώδους θυσίας του. Ἐπομένως, ἡ ἀπεικόνιση τῆς Κλίμακος στήν Ἀγ. Σοφία μπορεῖ

¹⁶⁹ «Ἰακώβ δὲ κλίμακα μὲν ὑψηλὴν ἐφαντάσθη τινά, καί ἀγγέλων ἀνοδὸν, καί στήλην ἀλείφει μυστικῶς –ἴσως ἵνα τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀλειφέντα λίθον παραδηλώσῃ– καί “εἶδος Θεοῦ” τόπῳ τινὶ προσηγορίαν δίδωσιν εἰς τιμὴν τοῦ οφθέντος, καί ὡς ἀνθρώπῳ τῷ Θεῷ προσπαλαίει –ἡτις ποτὲ ἐστὶν ἡ πάλῃ Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπον, ἡ τάχα τῆς ἀνθρωπίνης ἀρετῆς πρὸς Θεὸν ἀντεξέτασις;– καί σύμβολα τῆς πάλῃς ἐπὶ τοῦ σώματος φέρει, τὴν ἦτταν παραδεικνύντα τῆς γεννητῆς φύσεως, καί ἄθλον εὐσεβείας τὴν μεταβολὴν τῆς προσηγορίας λαμβάνει, μετονομασθεὶς ἀντὶ Ἰακώβ Ἰσραήλ, τοῦτο δὲ τὸ μέγα καί τίμιον ὄνομα». *Περὶ θεολογίας*, παρ. 18, στ. 11-21. P. Gallay, *Grégoire de Nazianze, Discours 27-31 (Discours Théologiques)*, (SC 250), Paris 1978, σ. 136, 138.

¹⁷⁰ Βλ. Demus, *Mosaics*, σ. 44-45, 122, 245-265 καί πίν. 36, 108. Ἐπίσης Borsook, *Messages*, σ. 31-33, 36-37, 62-63 καί εἰκ. 55, 90.

¹⁷¹ Βλ. Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, εἰκ. 19-23. Grozdanov, *Saint Sophia*, σ. 22-23, 25-26.

νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ πρώτη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος συνδεδεμένη, μέ ἕναν πιὸ ἔμμεσο ἔστω τρόπο, μέ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.¹⁷²

Ἡ πρωιμότερη ἀπεικόνιση τῆς Κλίμακος σέ ἄμεσο τυπολογικὸ συσχετισμὸ μέ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου τοποθετεῖται τὸν 12^ο αἰ., μιὰ περίοδο ἐντόνων θεολογικῶν ἐρίδων, οἱ ὁποῖες ἐπέδρασαν πολλαπλῶς καὶ εἰς βάθος στὴν εἰκονογραφία μέ ἀποτέλεσμα σημαντικὲς ἀλλαγές.¹⁷³ Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ σύνδεση τῆς Κλίμακος μέ τὴν Θεοτόκο σέ καλλιτεχνικὰ προϊόντα τῆς περιόδου, πού θεωροῦνται ἀπότοκα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας καὶ συγκεκριμένα στὶς «συγγενεῖς» εἰκόνες τῆς Κυκκώτισσας σέ Σινᾶ καὶ Ἑρμιτᾶζ ἀντιστοίχως, στὰ δύο εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου καὶ στὶς λίγο μεταγενέστερες, ἀλλὰ τῆς αὐτῆς ομάδος, τοιχογραφίες τῆς Betania (μετὰ τὸ 1207), ὅπου, στὰ πλαίσια τοῦ πρώτου ἀφηγηματικοῦ κύκλου θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ, ἐμφανίζεται καὶ τὸ ἐνύπνιο τοῦ Ἰακώβ για πρώτη ἐπίσης φορὰ στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ –κατὰ τὰ σωζόμενα παραδείγματα– συσχετισμένο μέ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.¹⁷⁴

Στὴν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.) ἡ ἀπεικόνιση εἶναι ἀφηγηματικὴ (Εἰκ. 4).¹⁷⁵ Ὁ νέος τὴν ἡλικία Ἰακώβ, ἀνακεκλιμένος, ἐνυπνιάζεται τὴν Κλίμακα, ὅπου βρίσκεται ἕνας ἄγγελος. Στὴν ἀπόληξή της, μέσα σέ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ, εἰκονίζεται ἕνα ἀστέρι. Ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια συνιστᾷ μιὰ νεανικὴ μορφή, πιθανὸν ἀγγελικὴ, ἡ ὁποία προβάλλει ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο καὶ ἀπευθύνεται στὸν ἀνερχόμενο ἐπὶ τῆς Κλίμακος ἄγγελο. Ἀκριβῶς δίπλα ὁ πατριάρχης εἰκονίζεται γιὰ δευτέρη φορὰ –σέ

¹⁷² Για τὸν προεικονιστικὸ χαρακτήρα τοῦ συνόλου βλ. Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 164.

¹⁷³ Βλ. γιὰ τὸ θέμα G. Babić, «Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIIe siècle. Les évêques officiant devant l'Hétimasie et devant l'Amnos», *Frühmittelalterliche Studien* 2 (1968), σ. 368-386 καὶ πίν. XXIII-XXXI.

¹⁷⁴ Βλ. Piatnitsky, *Panagiarion*, σ. 46-47.

¹⁷⁵ Βλ. Weyl Carr, *Enthroned Virgin*, σ. 372-373. Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 314-316.

γεροντική ηλικία τώρα– να δείχνει προς την Θεοτόκο και να φέρει ειλητό που αναπαράγει πιστά το χωρίο της Γενέσεως· «καὶ ἰδοὺ κλῖμαξ ἐστηριγμένη ἐν τῇ γῇ ἣς ἡ κεφαλὴ ἀφικνεῖτο εἰς τὸν οὐρανόν».

Μὲ παρόμοιο τρόπο εἰκονίζεται τὸ θέμα καὶ στὴν ὁμολογὴ εἰκόνα τοῦ Ἑρμιτάζ, ὅπου ὁ Ἰακώβ ἐμφανίζεται ἐπίσης δύο φορές, τὴν πρώτη κοιμώμενος, σὲ νεανικὴ μᾶλλον ἡλικία, δίπλα στὴν βάση τῆς Κλίμακος καὶ δίπλα γέρον σὲ ὀρθία στάση (Εἰκ. 5). Ἐπὶ τῆς Κλίμακος, τῆς ὁποίας δὲν ἔχει ἱστορηθεῖ ἡ ἀπόληξη, εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι.¹⁷⁶

Στὰ δύο εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (Vat. gr. 1162, φύλλο 22ν καὶ Par. gr. 1208, φύλλο 29ν) ἡ ἀπεικόνιση περιλαμβάνει τὰ συνήθη βασικὰ στοιχεῖα (Εἰκ. 6).¹⁷⁷ Τέσσερις ἄγγελοι βρίσκονται ἐπὶ τῆς Κλίμακος, ἐνῶ στὴν κεφαλὴ τῆς ἐμφανίζεται ὁ Χριστὸς εὐλογῶν. Ἡ εἰδικὴ σύνδεση τοῦ θέματος μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν πρόταξη τῆς συγκεκριμένης μικρογραφίας τῆς Ὁμιλίας *Εἰς τὴν γέννησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* καὶ στὰ δύο χειρόγραφα.¹⁷⁸

Στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ τὸ πρωιμότερο παράδειγμα ἀμέσου συσχετισμοῦ τῆς Κλίμακος μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾷ, ὅπως προανεφέρθη, στὶς τοιχογραφίες τοῦ γεωργιανοῦ ναοῦ τῆς Betania (μετὰ τὸ 1207) ὡς τμῆμα ἑνὸς κύκλου αὐτοτελῶν παραστάσεων, μὲ κοινὸ ἄξονα τὴν ιδιότητά τους ὡς παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων (Εἰκ. 7).¹⁷⁹ Ἡ παράσταση εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένη, περιλαμβάνει, πάντως, τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ θέματος: τὸν Πατριάρχη ἀνακεκλιμένο κοιμώμενο καὶ τὴν Κλίμακα μὲ δύο ἄγγελους, στὴν κεφαλὴ τῆς ὁποίας βρίσκεται μιὰ ἀπροσδιορίστου ταυτότητος μορφή. Εἶναι ἓνα πρόσωπο νέο καὶ ἀγένειο –

¹⁷⁶ Piatnitsky, *Icon*, σ. 110-112.

¹⁷⁷ Stornajolo, *Omilie*, πίν. 7.

¹⁷⁸ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 312. Linardou, *Depicting the Salvation*, σ. 136.

¹⁷⁹ Ὁ Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156, δὲν τὴν ἀναφέρει στὸν κατάλογο τῶν παραστάσεων τῶν προεικονίσεων ποὺ παραθέτει.

σίγουρα όχι ο Χριστός– τὸ ὁποῖο προβάλλει ἀπὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ. Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ ἓναν ἐπιπλέον ἄγγελο. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὕτη εἶναι σωστὴ, τότε ἔχουμε μιὰ ἀσυνήθιστη εἰκονογραφικὴ ιδιοτυπία. Μοναδικὸ σχετικὸ παράλληλο συνιστᾷ ἡ ἀγένεια νεανικὴ μορφή ποὺ ἐπίσης προβάλλει ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ στὴν προαναφερθεῖσα εἰκόνα τοῦ Σινᾶ.

3.3 Ἡ Παλαιολόγεια περίοδος

Οἱ ἀπεικονίσεις τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ, μὲ ἀποκλειστικὸ πλεόν προεικονιστικὸ χαρακτήρα, γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση κατὰ τὴν Παλαιολόγειο περίοδο, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἀνάλογα τυπολογικὰ θέματα. Ἡ κατὰ τόπους διασπορὰ τῶν σχετικῶν παραδειγμάτων ἀπὸ τὴν Κρήτη (Ἀγ. Γεώργιος Βιάννου) ἕως τὴν Γεωργία (Zarzma) καὶ τὴν Ρωσία (Volotono) δείχνει τὴν σημασία ποὺ ἀποδιδόταν στὸ θέμα, τὸ ὁποῖο θεωρεῖτο μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς προτυπώσεις τῆς Θεοτόκου.

Οἱ παραστάσεις ποὺ ἐμπίπτουν στὰ πλαίσια τῆς μελέτης μας ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὴν κατηγορία τῶν αὐτοτελῶν ἀφηγηματικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος.

3.3.1 Τὰ μνημεῖα

3.3.1.1 Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.) (ἀρ. κατ. 1α)

Στὸν ναὸ τῆς Ἀγ. Σοφίας Τραπεζοῦντος ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος βρίσκεται στὸν Β τοῖχο τοῦ Β προστώου (Εἰκ. 8).¹⁸⁰ Ὁ νέος τὴν ἡλικία Πατριάρχης εἰκονίζεται ἀνακεκλιμένος καὶ κοιμώμενος στὴν βάση τῆς Κλίμακος, τὴν ὁποία ἀνεβαίνουν τρεῖς ἄγγελοι.¹⁸¹ Ἡ ἀπόληξή της δὲν

¹⁸⁰ Βλ. Talbot Rice, *Haghia Sophia*, εἰκ. 112, σ. 150 καὶ πίν. VIII, 63A. Lukovnikova, *Ikonograficheskaja programma*, σ. 146-148 καὶ εἰκ. 9. Eastmond, *Art and Identity*, εἰκ. 40-41, σ. 68.

¹⁸¹ Τρεῖς ἄγγελοι ἐπὶ τῆς Κλίμακος ἀπαντοῦν καὶ στὴν ἀφηγηματικὴ παράσταση τοῦ θέματος στὸν ναὸ τῆς Παναγίας Ljeviška στὸ Πρίζρεν (1309), τοῦ Σωτῆρος στὸ Dečani

φαίνεται, λόγω φθοράς. Αποδίδονται, επομένως, στην περίπτωση αυτή με πιστότητα τὰ στοιχεῖα τῆς παλαιοδιαθηκικῆς διήγησης ποῦ συνιστοῦν καὶ τὰ βασικὰ εἰκονογραφικὰ σημεῖα τῆς παράστασης τοῦ θέματος.¹⁸²

Ἡ ἀπεικόνιση εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως «ἱστορική», ὁ συμβολικός της, ὅμως, χαρακτήρας μπορεῖ εὐκόλα νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ της περιβάλλον: δίπλα ἀκριβῶς στὴν Κλίμακα, σὲ συνεχῆ μάλιστα ἱστορῆση, εἰκονίζεται τὸ «ὁμόλογο» ἐπεισόδιο τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ με τὸν ἄγγελο¹⁸³ καὶ ὁ Μωυσῆς πρὸ τῆς φλεγομένης Βάτου, γνωστὰ καὶ βασικά, δηλαδή, θέματα-τύποι τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως,¹⁸⁴ ἐνῶ στὴν ἀμέσως

(1346-50) καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Volotovo (1390 π.). Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXV, 2. Vzdornov, *Volotovo*, πίν. 190.1-190.3.

¹⁸² Ἐνδειξη τῆς πιστότητος στὴν διήγηση τῆς Γενέσεως συνιστᾷ π.χ. ἡ ἀπεικόνιση πολλῶν λίθων δίπλα στὸν κοιμώμενο Ἰακώβ, καθὼς, σύμφωνα με τὸ κείμενο, ὁ Πατριάρχης «ἔλαβεν ἀπὸ τῶν λίθων τοῦ τόπου, καὶ ἔθηκεν πρὸς κεφαλῆς αὐτοῦ καὶ ἐκοιμήθη ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ» (Γεν. 28, 11).

¹⁸³ Ἡ συναπεικόνιση τῆς Κλίμακος καὶ τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ εἶναι κοινὸς τύπος στὴν εἰκονογραφία, παρότι τὰ γεγονότα ἀπέχουν χρονικῶς, σύμφωνα με τὸ κείμενο τῆς Γενέσεως (Γεν. 28, 10-22 καὶ 32, 24-32). Τὸ φαινόμενο ὀφείλεται στὴν ταυτότητα, καταρχάς, τοῦ «πρωταγωνιστοῦ», καὶ ἐπίσης στὸν σημαίνοντα συμβολικὸ χαρακτήρα τῶν δύο ἐπεισοδίων, τὰ ὁποῖα, ὅπως ρητῶς ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἰακώβ, συνιστοῦν θεοφάνειες: «...ἔστι Κύριος ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, ἐγὼ δὲ οὐκ ᾔδειν ... ὡς φοβερὸς ὁ τόπος οὗτος· οὐκ ἔστι τοῦτο ἀλλ' ἡ οἰκὸς Θεοῦ» (Γεν. 28, 16-17). Ἡ συνδυασμένη, ἐπομένως, ἀπεικόνιση τῶν δύο γεγονότων αὐτομάτως ὑπερβαίνει τὴν ἀπλὴ «ἱστορική» τους θέαση, καθὼς βασιζέται, πέραν τῶν ἐξωτερικῶν συνδετικῶν στοιχείων, καὶ στὴν κοινὴ σὲ αὐτὰ ἀποδιδόμενη θεολογικὴ ἐρμηνεία. Μὲ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν λογικὴ τὰ θέματα θὰ συναπεικονιστοῦν σὲ σειρὰ παραστάσεων τῶν Παλαιολογείων μνημείων. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρουμε τὴν ἀπεικόνισή τους στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (νάρθηκας), τὴν Παναγία *Ljeviška* (ἐξωνάρθηκας), τὴν Μ. Χώρας (παρεκκλήσιο), τὸ Volotovo (νάρθηκας) κ.ά. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἀντὶ τῆς συναπεικονίσεως, ἐπιλέγεται ἡ ἱστορῆση τῶν δύο θεμάτων σὲ κοντινὰ σημεῖα. Βλ. π.χ. τὴν περίπτωσιν στὸ Lesnovo (1349). Okunev, *Lesnovo*, πίν. XXXIV. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 334.

¹⁸⁴ Τὰ τρία αὐτὰ ἐπεισόδια εἰκονίζονται με τὴν σωστὴ χρονικὴ σειρὰ, κατὰ τὰ δεδομένα τῆς βιβλικῆς διηγήσεως, ἐνῶ ἓνα ἐπιπλέον κοινὸ σημεῖο τους συνιστᾷ ἡ παρουσία καὶ δράση τῶν Ἀγγέλων, ἡ ὁποία ὑπογραμμίζεται εἰκονογραφικὰ με τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν τους. Βλ. Eastmond, *Art and Identity*, εἰκ. 41, σ. 68. Τὰ εἰκονογραφικά, βεβαίως, συμφραζόμενα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ μιλήσουμε γιὰ κύκλο τῶν Ἀρχαγγέλων, καθὼς τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Β προστώου ἔχει καθαρὰ συμβολικὸ περιεχόμενο με ἄξονα τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση. Καὶ τὰ τρία, ὥστόσο, αὐτὰ βιβλικὰ θέματα ἔχουν κατὰ καιροὺς συμπεριληφθεῖ στὸν κύκλο τῶν ἐμφανίσεων καὶ θαυμάτων τῶν Ἀρχαγγέλων. Βλ. γιὰ τὸ ζήτημα Κουκιάρη, *Θαύματα Ἀγγέλων*, σ. 117-124.

Ὁ ἰδιαίτερος τόνισμός τῆς ἀγγελικῆς μορφῆς, ἰδίως στὶς παραστάσεις τῆς πάλης καὶ τῆς Βάτου, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ καὶ ὡς ἐνισχυτικὸς τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τῶν παραστάσεων τοῦ χώρου, ἀν συσχετισθεῖ με τὸ θέμα τοῦ Μεγάλου Βουλήν Ἀγγέλου,

επόμενη εικονογραφική ζώνη ιστοροῦνται ὁ Ἰωβ¹⁸⁵ ἐπὶ τῆς κοπρίας καὶ ἡ θυσία τοῦ Γεδεών,¹⁸⁶ θέματα ἐπίσης συμβολικοῦ χαρακτήρος μὲ παρόμοιο περιεχόμενο. Ἐπιπλέον, στὴν καμάρα καὶ τὸν Α τοῖχο τοῦ Β προστώου εἰκονίζεται ἡ Ρίζα Ἰεσσαί, θέμα μὲ εὐθεία ἀναφορὰ στὴν Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο, ἡ ὁποία μάλιστα καταλαμβάνει, στὴν προκειμένη περίπτωσι, τὴν κορυφή της (Εἰκ. 9).¹⁸⁷

Ἡ παράστασις, ἐπομένως, τῆς Κλίμακος καὶ οἱ ὁμόλογές της στὸ Β προστῶο συνιστοῦν ἕναν κύκλο προτυπώσεων τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τοῦ ρόλου τῆς Θεοτόκου σὲ αὐτή. Μὲ τὴν ιδιότητά τους αὐτὴ συνδέονται ἀμέσως καὶ μὲ τὴν ἀνάγλυφον ζωφόρον ποὺ κοσμεῖ τὴν ὄψιν τοῦ τυμπάνου τοῦ Β προστώου. Θέμα τῆς τελευταίας εἶναι ἡ παρακοή, ἡ πτώσις καὶ ἡ ἔξωσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Παράδεισον. Στὸν ἀντίποδα τῆς παλαιᾶς Εὐας, ἡ ὁποία πρωταγωνίστησε στὰ τραγικὰ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος παραπάνω γεγονότα, προβάλλει ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου, τῆς Νέας

καθὼς ὁ δρῶν ἄγγελος στὸ γεγονὸς τῆς πάλης καὶ στὸ ὄραμα τῆς Βάτου ἔχει ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ πλειάδα Πατέρων ὡς ἐμφάνισις τοῦ ἀσάρκου ἀκόμη τότε Λόγου, τοῦ β' δηλαδὴ προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος. Πρβλ. τὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα στὸν νάρθηκα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος, ὅπου στὸ Β φουρνικὸ δεσπόζει ἡ μορφή τοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου, ἐνῶ μεγάλο μέρος τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων καλύπτουν ἀπεικονίσεις παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων. Βλ. Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 15, 1.

¹⁸⁵ Ὁ Ἰωβ θεωρεῖται τύπος τοῦ Χριστοῦ καὶ δὴ τοῦ Πάθους Του λόγῳ τῶν δοκιμασιῶν ποὺ ὑπέστη. Εἶναι, ὡς ἐκ τούτου, δόκιμος, ἀν καὶ σπάνια, ἡ παρουσία του σὲ ἕναν κύκλο προεικονίσεων. Γιὰ τὴν ἀπεικόνισις ἐπεισοδίων τοῦ κύκλου του βλ. κυρίως St. Papadaki-Oekland, *Byzantine Illuminated Manuscripts of the Book of Job. A Preliminary Study of the Miniature Illustrations its Origin and Development*, Athens 2009. Μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ ὑπάρχει στὸν νάρθηκα τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Novgorod (12^{ος} αἰ.). Βλ. T.Y. Tsarevskaya, *Nikol'skii sobor na Jaroslavonom dvorišče v Novgorode*, Moskva 2002, εἰκ. 29-30, σ. 35-36 καὶ σ. 44-46.

¹⁸⁶ Βλ. Talbot Rice, *Hagia Sophia*, εἰκ. 114, σ. 152. Ὁ Eastmond, *Art and Identity*, σ. 68, ἐκ παραδρομῆς ἀναγνωρίζει τὸ θέμα ὡς τὸν πόκο τοῦ Γεδεών. Γιὰ τὸ θέμα τῆς θυσίας τοῦ Γεδεών βλ. Κουκιάρη, *Θαύματα Ἀγγέλων*, σ. 131-133, 225.

¹⁸⁷ Eastmond, *Art and Identity*, σ. 68 καὶ εἰκ. 42-43, σ. 49. Στὴν Θεοτόκο ἀπολήγει ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαὶ καὶ στὴν Παναγία Μαυριώτισσα στὴν Καστοριά (μεταξὺ 1259 καὶ 1265). Βλ. Παπαμαστοράκη, *Ἕνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο*, εἰκ. 2, σ. 223.

Εὐας, ἡ ὁποία διὰ τῆς ὑπακοῆς της ἔγινε πρόξενος σωτηρίας γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα.¹⁸⁸

Οἱ τυπολογικὲς παραστάσεις τοῦ Β προστώου συνδέονται καὶ μέ τις ἀπεικονίσεις τοῦ Ἑμμανουὴλ σὲ μετάλλιο, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία βρίσκεται στὸ μέτωπο τῆς κεντρικῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ ἡ ἄλλη στὴν βάση τοῦ τρούλλου, στὸ Α τμήμα. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ μορφή τοῦ Ἑμμανουὴλ συνδυάζεται μέ μετάλλια πού περιέχουν μορφές προπατόρων, οἱ ὁποῖοι, στὴν περιοχὴ τοῦ τρούλλου, μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν –ἀπὸ προσωπογραφικά, μορφολογικά καὶ ἐνδυματολογικά χαρακτηριστικά– μέ τούς Τρεῖς Παῖδας. Οἱ τελευταῖοι εἰκονίζονται, σημειωτέον, καὶ στὸν Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Στὸν Β τοῖχο τοῦ ἰδίου χώρου βρίσκεται καὶ ἡ παράσταση τοῦ Δανιὴλ στὸν λάκκο τῶν Λεόντων.¹⁸⁹

Σύμφωνα μέ τὰ δεδομένα αὐτὰ συγκροτεῖται ἓνα πλέγμα τυπολογικῶν θεμάτων καὶ σκηνῶν, οἱ ὁποῖες τοποθετοῦνται σὲ ὅλα τὰ σημεία τοῦ ναοῦ (Ἱερὸ Βῆμα, κυρίως ναός, νάρθηκας, προστῶα). Τὰ θέματα αὐτὰ ὑπογραμμίζουν τὴν ἀναμονή, ἀλλὰ καὶ τὴν διὰ τῶν προφητῶν καὶ δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης διαρκὴ ἀνανέωση τῆς ἐπαγγελίας γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ Μεσσίου. Ἡ ἐκπλήρωση τῆς προσδοκίας αὐτῆς εἰκονίζεται στὶς παραστάσεις θεμάτων ἀπὸ τὴν δράση, τὸ Πάθος καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου καὶ ἀπὸ τὴν συνέχιση τοῦ ἔργου Του διὰ τῶν Ἀποστόλων. Ἡ πιὸ ἀμεση ἀπόδοση ἀκριβῶς τοῦ γεγονότος τῆς ἐκπληρώσεως τῶν προφητειῶν τους καὶ τῶν τύπων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης βρίσκεται στὸν

¹⁸⁸ Βλ. Eastmond, *Art and Identity*, σ. 64-74. Επίσης τοῦ ἰδίου, *Narratives*, σ. 219-236 καὶ εἰκ. 1-33, ὅπου ἀναλύεται ἐκτενῶς τὸ περιεχόμενο τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς Ἀγ. Σοφίας. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα ἀποτυπώσεων τοῦ διπόλου Θεοτόκου-Εὐας στὴν εἰκονογραφία βλ. Babić, Pološko, σ. 173-175 καὶ εἰκ. 11, 13, σ. 170 καὶ σχ. 1, σ. 172. Στὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως στὸν Β τοῖχο τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ἡμίγυμνη καθιστὴ γυναικεία μορφή, ἔτοιμη νὰ μαζέψει τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ πού ρέει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Κυρίου. Ἡ σχεδὸν λιπόθυμη Θεοτόκος τείνει πρὸς αὐτὴ τὸ ἀριστερὸ της χέρι, ἀκουμπᾷ σχεδὸν τὸ κεφάλι της. Ὁ προφανὴς συσχετισμὸς τῶν δύο μορφῶν ὁδήγησε στὴν ταύτιση τῆς καθιστῆς γυναικὸς μέ τὴν Εὐα. Βλ. ἐπίσης Μαυροσκᾶ, *Οἱ πρωτόπλαστοι*, σ. 201-204.

¹⁸⁹ Eastmond, *Art and Identity*, σ. 107 καὶ εἰκ. 79, σ. 105 καὶ εἰκ. XIV. Βλ. ἐπίσης Lukovnikova, *Ikonografičeskaja programma*, σ. 143-144.

τροῦλλο· στήν κατωτέρα ζώνη τοῦ τυμπάνου εἰκονίζονται οἱ προφῆτες φέροντες εἰλητὰ μὲ ἀποσπάσματα τῶν προφητειῶν τους καὶ ἀμέσως μετὰ, στὰ σφαιρικά τρίγωνα, οἱ Εὐαγγελιστὲς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ βασικά γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας.¹⁹⁰ Ἔτσι ὑπογραμμίζεται καὶ ὀπτικά ἡ ἐνότητα τῶν δύο Διαθηκῶν.

Ἡ ἐνταξὴ τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ στήν ομάδα τῶν τυπολογικῶν θεμάτων πού προανεφέρθησαν, ἀλλὰ καὶ στὸ εὐρύτερο πλέγμα τῶν θεμάτων τῶν σχετιζομένων μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπησι, καταδεικνύει τὸν σαφῆ συμβολικὸ της χαρακτήρα.

Πέραν αὐτοῦ, ἡ ἴδια ἡ συγκρότηση τοῦ ἐπιμέρους κύκλου τῶν προτυπώσεων καὶ ὁ τρόπος συνδέσεώς του μὲ τὸ ὑπόλοιπο πρόγραμμα τόσο στὸν χῶρο τοῦ προστώου ὅσο καὶ στοὺς λοιποὺς χώρους τοῦ ναοῦ, τὸν καθιστοῦν τὸν δεύτερο χρονικά, μετὰ τὸν ἀντίστοιχο τῆς Betania, συγκροτημένο καὶ συνειδητὰ διαμορφωμένο κύκλο προεικονίσεων.¹⁹¹ Μὲ αὐτὸν προαναγγέλεται οὐσιαστικὰ ἡ ἐξάπλωση τοῦ θέματος στὰ μεταγενέστερα μνημεῖα τῆς περιόδου.¹⁹² Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι τὸ ἐπόμενο χρονικὰ παράδειγμα εὐρέος κύκλου αὐτῆς τῆς θεματολογίας, αὐτὸ τοῦ

¹⁹⁰ Eastmond, *Art and Identity*, εἰκ. V-VIII. Σημειώνεται ἡ ἐκ παραδρομῆς ἀντιμετάθεση τῶν ὀνομάτων τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Μάρκου στὶς λεζάντες τῶν εἰκόνων VI καὶ VIII ἀντιστοίχως.

¹⁹¹ Βλ. Eastmond, *Art and Identity*, ὑποσ. 35, σ. 171, ὅπου θεωρεῖ τὸ γεγονὸς μαρτυρία στενῶν σχέσεων μεταξύ τῶν ἡγεμόνων Τραπεζοῦντος καὶ Γεωργίας. Τοῦ ἰδίου, *Royal Imagery*, σ. 164-165. Τόσο στὸν κύκλο τῆς Betania ὅσο καὶ στὸν ἀντίστοιχο τῆς Ἀγ. Σοφίας Τραπεζοῦντος, μὲ τὴν ἐπιφύλαξη τῆς κατεστραμμένης ἀπολήξεως τῆς Κλίμακος, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπουσία εἰκονογραφικῶν στοιχείων δηλωτικῶν τοῦ συμβολικοῦ χαρακτήρος τους καὶ δὴ μεταλλίων μὲ προτομή τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τῶν συμβόλων. Ἡ ἀπουσία τοῦ στοιχείου αὐτοῦ, γνωστοῦ ἤδη στὰ Ψαλτήρια μὲ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο τοῦ 9^{ου} αἰ. (π.χ. Chludon), εἶναι, πιθανόν, ἐνδεικτικὴ καὶ ταυτοχρόνως ἀπτόκο τῆς πρωιμότητος τῆς ἀπεικονίσεως τῶν θεμάτων στήν μνημειακὴ ζωγραφικὴ. Τὸ γεγονὸς, πάντως, αὐτὸ δὲν ὑπονομεύει τὸν σαφῆ προεικονιστικὸ χαρακτήρα τους.

¹⁹² Eastmond, *Art and Identity*, σ. 68.

νάρθηκος τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (1294/5), ἐμφανίζει μιὰ πλήρως ἐξελιγμένη –θεολογικῶς καὶ εἰκονογραφικῶς– μορφή.¹⁹³

3.3.1.2 Πρωτᾶτο (1290 π.) (ἀρ. κατ. 1β)

Στὸν Ν τοῖχο τῆς Προθέσεως τοῦ Πρωτάτου εἰκονίζεται ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος (Εἰκ. 10). Ὁ Ἰακώβ, σὲ ὥριμη ἡλικία, ἱστορεῖται ὀρθίος καὶ σὲ ἐγρήγορη νὰ δείχνει μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ πρὸς τὴν Κλίμακα ποὺ ὀρθώνεται μπροστά του, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ κλειστὸ εἰλητό. Ἐπάνω στὴν Κλίμακα δύο ἄγγελοι ἀνεβαίνουν, ἐνῶ στὴν κορυφὴ τῆς τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ, στὸ ὁποῖο ἀπολήγει, εἶναι κενό.¹⁹⁴

Ἡ παράσταση περιορίζεται στὰ πολὺ βασικὰ σημεῖα τοῦ θέματος, τὴν Κλίμακα, δηλαδή, τοὺς ἄγγελους καὶ τὸν Ἰακώβ, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται μὲ ἐξαιρετικὰ λιτὸ τρόπο. Ἡ ἴδια λιτότητα χαρακτηρίζει καὶ τὴν ἀπεικόνιση τῶν ὑπολοίπων προτυπώσεων στὸν χώρo τῆς Προθέσεως, τῆς Βάτου, δηλαδή, καὶ τῆς Σκηνῆς. Καὶ σὲ αὐτές ἔχουν συμπεριληφθεῖ μόνο τὰ βασικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι στὴν παράσταση τῆς Κλίμακος, ὅπως καὶ τῆς Βάτου, δὲν ὑπάρχει καμιά ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ χώρου. Τὰ γεγονότα ἐξελίσσονται σὲ οὐδέτερο δίχρωμο βάθος.

Ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος καὶ κυρίως ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἰακώβ ὀρθίου καὶ προφητεύοντος εἰς τὴν Κλίμακα, ἀντὶ κοιμωμένου καὶ ἐνυπνιαζομένου, ὅπως ρητῶς ἀναφέρει ἡ βιβλικὴ διήγηση, παραπέμπει,

¹⁹³ Ὁ ἐνδιάμεσος χρονικὰ κύκλος τοῦ Πρωτάτου (1290 π.), ἀν καὶ σαφὲς ὡς πρὸς τὸ συμβολικὸ του περιεχόμενο, εἶναι περιορισμένος σὲ ἑκταση. Γί' αὐτὸ καὶ ἀναφερόμαστε σὲ αὐτὸν τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος.

¹⁹⁴ Βλ. Millet, *Athos*, πίν. 32, 2. Μανουὴλ Πανσέληνος, εἰκ. 116-117, σ. 246-247. Ἐπίσης Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 206-207. Δύο ἄγγελοι ἐπὶ τῆς Κλίμακος εἰκονίζονται στὴν σχετικὴ μικρογραφία τοῦ χειρογράφου τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Par. gr. 510, 879) καὶ στίς παραστάσεις τοῦ θέματος στὴν Betania (μετὰ τὸ 1207) καὶ τὴν Μ. Χιλανδαρίου (1321/2). Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 23. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 1. Τὸ ἡμικύκλιο, στὸ ὁποῖο ἀπολήγει ἡ Κλίμαξ εἶναι κενὸ καὶ στίς ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) καὶ τῆς Μ. Χιλανδαρίου. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 86, σ. 54. Εὐθυμίου, αὐτόθι.

έν μέρει, στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὰ πλαίσια τοῦ «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται». ¹⁹⁵ Ἡ ἀσυνήθιστη, στὶς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις τῆς Κλίμακος, ἐπιλογή τρόπου ἀπεικόνισης τοῦ Ἰακώβ προσδίδει ἔντονο προφητικὸ χαρακτήρα στὴν παράσταση καὶ ἐπιτείνει τὸν συμβολισμό της. Ὁ πατριάρχης δὲν βλέπει παθητικῶς ἓνα ἐνύπνιο, ἀλλὰ σὲ ἐνεργὸ ρόλο προφητεύει εἰς τὴν Κλίμακα, τὸν τύπο τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσίου. Πέραν τοῦ τονισμοῦ τοῦ συμβολικοῦ χαρακτήρος, ἐνδεχομένως νὰ ἐπέδρασαν στὴν ἐπιλογή αὐτὴ καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως π.χ. ἡ ἀναλογία μὲ τὶς ἄλλες δύο παραστάσεις προεικονίσεων στὸν χώρο –τὴν Σκηνὴ καὶ τὴν Βάτο– ὅπου τὰ πρόσωπα εἰκονίζονται σὲ ἐγρήγορη καὶ ἐπίσης, πιθανόν, ὁ περιορισμένος χώρος, ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀπεικόνιση μιᾶς ἀνακεκλιμένης μορφῆς (Εἰκ. 11).

Ἡ ἀπεικόνιση στὸ Πρωτάτο τῆς Κλίμακος στὸν χώρο τοῦ Ἰ. Βήματος καὶ συγκεκριμένα στὴν Πρόθεση δὲν συνιστᾷ μοναδικὸ φαινόμενο. Στὸν ἴδιο χώρο ἔχει τοποθετηθεῖ τὸ θέμα καὶ στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος στὸ Dečani (1346-50), ἐνῶ στὴν Ἀγ. Σοφία Ἀχρίδος (μεταξὺ 1037 καὶ 1056) βρίσκεται στὸν Β τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ Ἰ. Βήματος (Εἰκ. 12, 3). Καὶ πάλι στὸ Ἰ. Βῆμα, στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδος αὐτὴ τὴν φορὰ, ἔχει εἰκονιστεῖ ἡ Κλίμαξ στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου στὸν Μερτέ Σελίνου (1344), ὡς τμήμα εὐρυτέρας συνθέσεως προεικονίσεων καὶ τοῦ Μανδηλίου (Εἰκ. 13).¹⁹⁶

Ἡ παρουσία τῆς Κλίμακος στὸν χώρο τοῦ Ἰ. Βήματος σχετίζεται τόσο μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ διάσταση ποὺ τῆς ἔχει ἀποδοθεῖ –ὅπως

¹⁹⁵ Συγγενὴ μὲ τοῦ Πρωτάτου εἰκονογραφία τῆς παραστάσεως τῆς Κλίμακος παρουσιάζει ἡ συνοπτικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸν νάρθηκα τοῦ Ρεέ (γ' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), στὰ πλαίσια τοῦ «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται». Καὶ ἐδῶ ὁ Ἰακώβ εἰκονίζεται σὲ ὥριμη ἡλικία νὰ δείχνει μὲ τὸ δεξιὸ πρὸς τὴν Κλίμακα μπροστὰ του, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ φέρει ἀνεπτυγμένο εἰλητὸ σχετικὸ περιεχομένου. Ἡ μόνη οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἔγκειται στὴν ἀπουσία ἀγγέλων, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Ρεέ. Βλ. Milanović, Proroci, εἰκ. 4.

¹⁹⁶ Ὑπάρχουν καὶ μεταβυζαντινὰ παραδείγματα ἀπεικόνισης τοῦ θέματος στὸν χώρο τοῦ Ἰ. Βήματος. Αναφέρουμε π.χ. τὴν παράσταση στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ, ἡ ὁποία ἀνάγεται στὸν 17^ο/18^ο αἰ. Βλ. Dufrenne, *Mistra*, σ. 12, 28 καὶ εἰκ. 40.

προανεφέρθη– όσο και με την ίδια την ιδιότητά της ως θεομητορικής προτυπώσεως. Κι αυτό γιατί η Θεία Ένανθρώπιση, στην οποία καίριος υπήρξε ο ρόλος της Θεοτόκου, αποτελεί προϋπόθεση της σωτηριώδους θυσίας του Κυρίου. Έτσι η Κλίμαξ, όπως και τα υπόλοιπα θέματα των προεικονίσεων καθώς και άλλα σχετιζόμενα με την Θεοτόκο (π.χ. σκηνές του βίου της), βρίσκουν συχνά θέση στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Ι. Βήματος. Κύκλοι προεικονίσεων ή μεμονωμένες παραστάσεις στο Ι. Βήμα άπαντούν π.χ. στο Dečani (1346-50), την Zarzma (μέσα 14^{ου} αϊ.), την Κόκκινη Παναγιά Κονίτης (τέλος 14^{ου}-αρχές 15^{ου} αϊ.) κ.ά., ενώ έπεισόδια από τον βίο της Θεοτόκου σε σειρά ναών, όπως π.χ. η Μ. Βλαχέρνας Άρτης (1250 π.), η Αγ. Σοφία Τραπεζούντος (1260 π.), η Gračanica (1321), η Ολυμπιώτισσα Έλασσώνος (1332-1348) κ.ά.¹⁹⁷

Το συμβολικό περιεχόμενο της παραστάσεως, αν και δεν δηλώνεται με άμεσο τρόπο (π.χ. με ένα μετάλλιο), γίνεται ωστόσο φανερό καθώς αυτή είναι έντεταγμένη σε έναν κύκλο θεομητορικών προτυπώσεων, στον οποίο ανήκουν επίσης η Βάτος και η Σκηνή στην Πρόθεση και οί Τρεῖς Παῖδες στο ΒΔ γωνιακό διαμέρισμα (Εικ. 11, 14, 15).¹⁹⁸

Η παράσταση της Κλίμακος συνδέεται επίσης με τις μορφές των προπατόρων του Χριστού στην ανώτερα ζώνη των τοίχων του κεντρικού κλίτους, αλλά και με τις μορφές των προφητών και δικαίων στα έσωρράχια των τόξων που όρίζουν τα κλίτη, πολλοί από τους οποίους φέρουν σύμβολα, θέματα όλα σχετικά με την Θεία Ένανθρώπιση, την προφητεία και την αναμονή της από τον προχριστιανικό κόσμο.¹⁹⁹ Η

¹⁹⁷ Βλ. Gligorijević-Maksimović, Skinija, σ. 319, 335. Evseeva, Zarzma, σ. 134. Κωνσταντινίδη, Κόκκινη Παναγιά, σ. 87. Talbot Rice, *Haghia Sophia*, σ. 98-104. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Βλαχέρνα της Άρτας. Τοιχογραφίες*, Αθήναι 2009, εικ. 5-6, σ. 163. Todić, *King Milutin*, σ. 331. Constantinides, *Olympiotissa*, τ. Ι, σ. 177-182.

¹⁹⁸ Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205.

¹⁹⁹ Τέτοιες μορφές είναι π.χ. ο Νώε με την Κιβωτό, ο Μωυσής με τις Πλάκες του Νόμου, ο Ααρών με την Στάμνο και την Ράβδο κ.ά. Βλ. Millet, *Athos*, πίν. 8, εικ. 3 (Ααρών), πίν. 8, εικ. 4 (Μωυσής). Επίσης, *Μανουήλ Πανσέληνος*, σ. 29-30 και εικ. 58-59, σ. 178-179 (Νώε). Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 210-214.

ἀπάντηση στήν ἀναμονή καὶ ἡ ἐκπλήρωση τῶν προφητειῶν ἔρχεται μετὰ τὴν ἔλευση τοῦ Κυρίου, τὸ Πάθος καὶ τὴν Ἀνάστασή Του, ποὺ ἱστοροῦνται στὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἔτσι, στὶς παραστάσεις ἐκτυλίσσεται ὁλόκληρο τὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου.²⁰⁰

Ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος, λοιπόν, εἶναι ἐντεταγμένη σὲ ἓνα στενὸ –τοῦ χώρου τῆς Προθέσεως– καὶ ἓνα εὐρύτερο εἰκονογραφικὸ πλέγμα μετὰ θεολογικὸ ἄξονα τὴν προτύπωση στήν πρὸ τῆς Χάριτος περίοδο τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ τοῦ ρόλου τῆς Θεοτόκου. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἀπαντᾷ τὸ θέμα μας καὶ σὲ σειρὰ ἄλλων μνημείων τῆς περιόδου, ὅπως π.χ. ὁ Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος, ἡ Μονὴ τῆς Χώρας κ.ά.

3.3.1.3 Παναγία Περιβλεπτος (Ἀγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5) (ἀρ. κατ. 1γ)

Στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος εἰκονίζεται στὸν Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκος, συνδυασμένη μετὰ τὴν Πάλη τοῦ Ἰακώβ μετὰ τὸν ἄγγελο (Εἰκ. 16).²⁰¹ Ὅλη ἡ δράση ἐξελίσσεται μπροστὰ ἀπὸ ὑψηλὸ ὄρος.²⁰² Ὁ ὥριμος στὴν ἡλικία πατριάρχης εἰκονίζεται ἀνακεκλιμέ-

²⁰⁰ Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 216.

²⁰¹ Čornakov, *Saint-Clément*, εἰκ. 4, 6. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 25. Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, εἰκ. 111, σ. 134.

²⁰² Ὁ τονισμὸς τοῦ ὄρους, τὸ ὁποῖο δεσπόζει στὴν παράσταση, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀσχετος μετὰ τὸ συμβολικὸ του περιεχόμενο ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου. Ἐνισχυτικὸ τοῦ συσχετισμοῦ εἶναι τὸ γεγονὸς, ὅτι δίπλα ἀκριβῶς στὴν παράσταση τῆς Κλίμακος, στὸν Β τοῖχο τοῦ νάρθηκος, εἰκονίζεται ἓνα ἄλλο ἐνύπνιο, αὐτὸ τοῦ Ναβουχοδονόσορος, μετὰ κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ θέμα τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους. Τὸ τελευταῖο ἀποδίδεται μετὰ παρόμοιο τρόπο μετὰ αὐτὸ τῆς παραστάσεως τῆς Κλίμακος, μετὰ εἰδοποιὸ διαφορὰ τὴν παρουσία ἐπ’ αὐτοῦ μεταλλίου μετὰ τὴν προτομή τῆς Θεοτόκου. Μετὰ παρόμοιο τρόπο ἔχει ἀποδοθεῖ, ἐπίσης, τὸ ὄρος Σινᾶ στὴν παράσταση τῆς φλεγόμενης Βάτου-παραλαβῆς τοῦ Νόμου στὸν Δ τοῖχο. Τὸ κοινὸ θέμα τοῦ ὄρους ἐνώνει, λοιπόν, εἰκονογραφικὰ καὶ νοηματικὰ, τὶς τρεῖς παραστάσεις μετὰ ἓναν ἐπιπλέον δεσμό, ὡς ἓνα ἰδιαίτερο ὑποσύνολο μετὰ στὴν δεδομένη ομάδα τοῦ κύκλου τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων τοῦ νάρθηκος. Βλ. Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 13, 1. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ εἰκονογραφικὴ χρῆση τοῦ ὄρους ὡς συνδετικοῦ στοιχείου δύο παραστάσεων θεομητορικῶν παλαιδιαθηκικῶν προεικονίσεων καὶ σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση. Στὸς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334), στὰ Δ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ ΝΔ τρούλλου τοῦ Ν περιστάου εἰκονίζονται ἡ ἐξήγηση τοῦ ἐνυπνίου περὶ τοῦ

νος καὶ κοιμώμενος στὴν βάση τῆς Κλίμακος, ἐνῶ ἐπ’ αὐτῆς βρίσκονται τέσσερις ἄγγελοι, δύο ἀναβαίνοντες καὶ δύο καταβαίνοντες.²⁰³ Ἡ Κλίμαξ ἀπολήγει σὲ ἡμικύκλιο, ὅπου ἱστορεῖται ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ σὲ ὥριμη ἐπίσης ἡλικία.²⁰⁴

Ακριβῶς δίπλα, ὁ Ἰακώβ εἰκονίζεται νὰ παλεύει μὲ τὸν ἄγγελο. Τὰ δύο θέματα, παρότι ἀπέχουν –κατὰ τὴν βιβλική διήγηση– χρονικῶς μεταξύ τους, εἰκονίζονται ἐδῶ ὡς διαδοχικά. Τὴν ἐνιαία ἀντιμετώπισή τους μαρτυρεῖ καὶ ταυτοχρόνως ἐξυπηρετεῖ ἡ τοποθέτησή τους σὲ κοινὸ βάθος. Ακριβῶς μὲ τὴν ἴδια λογική, καὶ ὡς ἐκ τούτου μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, εἶναι δομημένη ἡ ἀπεικόνιση τῶν δύο ἐπεισοδίων καὶ στὸ παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς Χώρας (1315-1321) (Εἰκ. 17).²⁰⁵

Ἡ παράσταση τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ἰακώβ εἶναι ἐντεταγμένη στὸν κύκλο τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων, πού ἐκτείνεται στοὺς τοίχους τοῦ νάρθηκα, ἐπιπλέον ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τοῦ συμβολικοῦ χαρακτήρος της, ὁ ὁποῖος κατεξοχὴν δηλώνεται ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ Χριστοῦ στὴν κεφαλὴ τῆς Κλίμακος. Πέραν, ὁμως, αὐτοῦ συνδέεται διὰ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰακώβ καὶ μὲ τὶς παραστάσεις στὸ μέτωπο τοῦ τόξου τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐκεῖ, ὁ πατριάρχης ἐμφανίζεται γιὰ δεύτερη φορὰ, σὲ γεροντική τώρα ἡλικία, μαζὶ μὲ τοὺς γιούς του καὶ ἄλλους προπάτορες καὶ δικαίους

ἀλατομήτου Ὁρους ἀπὸ τὸν Δανιὴλ καὶ ἡ περὶ τοῦ κατασκίου Ὁρους προφητεία τοῦ Ἀββακούμ. Μεταξὺ τῶν δύο παραστάσεων ἔχει ἀπεικονιστεῖ τὸ κοινὸ συμβολικὸ ἀντικείμενο τῶν δύο θεμάτων, δηλαδή τὸ Ὁρος, καὶ ἐπ’ αὐτοῦ μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο Βρεφοκρατοῦσα σὲ προτομή. Βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 118-119 καὶ εἰκ. 77, σ. 48, σχ. 77, σ. 48.

²⁰³ Τέσσερις ἄγγελοι ἐπὶ τῆς Κλίμακος εἰκονίζονται ἐπίσης στὰ δύο εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου, στὶς παραστάσεις τῆς Ἀγ. Σοφίας Ἀχρίδος, τῆς Μονῆς Χώρας καὶ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης καὶ στὸ τρίπτυχο Ubissi. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 7. Grozdanov, *Saint Sophia*, σ. 25. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 438. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 86, σ. 54. Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80.

²⁰⁴ Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὰ δύο χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου, στὴν ἀφηγηματικὴ ἀπόδοσή του στὴν Παναγία Ljeviška (1309), στὸν Ταξιάρχῃ Ἑλλανίου Αἰγίνης (α' μισὸ 14^{ου} αἰ.) καὶ στὸ Lesnovo (1349). Stornajolo, *Omilie*, πίν. 7. Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Πέννα, *Βυζαντινὴ Αἴγινα*, εἰκ. 36, σ. 36-37. Okunev, *Lesnovo*, πίν. XXXV.

²⁰⁵ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 438.

νὰ πλαισιώνουν τόσο τὸ κεντρικὸ μετάλλιο μὲ τὴν μορφή τοῦ Ἑμμανουήλ, συγκροτώντας τὴν κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία του, ὅσο καὶ τὴν δεομένη Θεοτόκο στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος (Εἰκ. 18).²⁰⁶ Τὸ θέμα αὐτὸ μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς πραγματικότητος τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, συνδέεται δὲ κατεξοχήν τόσο μὲ τὸ ἐνύπνιο τῆς Κλίμακος ὅσο καὶ μὲ τὴν Πάλη μὲ τὸν ἄγγελο, καθὼς καὶ στίς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ὁ Ἰακώβ ἔλαβε τὴν εὐλογία καὶ τὴν ἐπαγγελία τῆς κατ' ἀνθρώπον προελεύσεως τοῦ Μεσσία ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους του.²⁰⁷ Ἡ ἔνταξη μεταξύ τῶν περὶ τὸν Ἑμμανουήλ εἰκονιζομένων προπατόρων καὶ τῶν υἱῶν τοῦ Ἰακώβ ἀποτυπώνει, κατὰ ἕναν τρόπο, τὴν ἐκπλήρωση τῆς εὐλογίας πού δόθηκε στὸν πατριάρχη κατὰ τὰ δύο αὐτὰ κορυφαῖα γεγονότα τῆς ζωῆς του. Τὰ σημεῖα ὅπου βρίσκονται τὰ δύο θέματα –ὁ νάρθηκας, δηλαδή, καὶ ἡ

²⁰⁶ Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 48. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 2. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὶς συγκεκριμένες μορφές βλ. καὶ στὸ ἀρθρο τοῦ D. Vojvodić, «O likovima starozavetnih prvosveštenika u vizantijskom zidnom slikarstvu s kraja XIII veka», *ZRVI* 37 (1998), σ. 124-139.

²⁰⁷ Βλ. τὰ χαρακτηριστικὰ σχετικὰ χωρία τῆς Γενέσεως 28, 13-15 καὶ 32, 28-29. Τὴν σύνδεση τῶν γεγονότων μὲ τὴν γενεαλογία τοῦ Κυρίου ἐπισημαίνει καὶ ἡ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 335. Ὁ Ἰακώβ συνδέεται μὲ τὴν γενεαλογία τοῦ Κυρίου καὶ μέσῳ τῆς προφητείας τοῦ ἐθνικοῦ μάντεως Βαλαάμ, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν διήγηση τοῦ βιβλίου τῶν Ἀριθμῶν, κληθεὶς νὰ καταραστῇ τὸν Ἰσραὴλ, ἡττημένος ἀπὸ τὴν δύναμη τοῦ Θεοῦ τὸν εὐλόγησε παρὰ τὴν θέλησή του, προφητεύοντας μάλιστα σαφῶς τὴν ἐκ τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἰακώβ ἔλευση τοῦ Μεσσία: «ἀνατελεῖ ἀστρὸν ἐξ Ἰακώβ, ἀναστήσεται ἄνθρωπος ἐξ Ἰσραὴλ καὶ θραύσει τοὺς ἀρχηγούς Μωάβ καὶ προνομεύσει πάντας υἱοὺς Σὴθ» (Ἀρ. 24, 17). Τὸ θέμα ἐρμηνεύθηκε ὡς σημαντικὴ μαρτυρία περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσία τόσο στὴν πατερικὴ γραμματεία ὅσο καὶ στὴν ὑμνολογία. Στὴν εἰκονογραφία τὸ θέμα ἀποδόθηκε μὲ τὶς μορφές εἴτε τοῦ Ἰακώβ εἴτε τοῦ Βαλαάμ συνοδευόμενες ἀπὸ τὸ ἀστρὸ σὲ συμφραζόμενα σχετικὰ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπιση. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν παρουσία τοῦ Βαλαάμ μὲ τὸ ἀστρὸ στὴν παράσταση «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται» στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Παναγίας Ljeviška (1309) καὶ στίς ἰδίου θέματος εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.) καὶ τῆς πινακοθήκης τῆς Ἰρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αἰ.) (στὴν τελευταία περίπτωση τὸ σύμβολο δὲν ἔχει διατηρηθεῖ). Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Βοκοτοπούλου, *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, εἰκ. 22, σ. 48. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, πίν. 91. Βλ. καὶ Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XVI, σ. 462 καὶ σ. 110, ὅπου ἡ ἐν λόγω μορφή ταυτίζεται χωρὶς βεβαιότητα μὲ τὸν Σολομῶντα, παρότι τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο κείμενο τοῦ εἰλητοῦ συνιστοῦν ἀσφαλῆ κριτήρια γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὸν Βαλαάμ. Ὁ Ἰακώβ κρατώντας ἀστρὸ μὲ προτομή τοῦ Χριστοῦ Ἑμμανουήλ καὶ εἰλητὸ μὲ τὸ χωρίο τῶν Ἀριθμῶν συνοδεύει τὴν μορφή τῆς Θεοτόκου στὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ Staro Nagoričino (1317-18). Millet, *Frolov, La peinture*, πίν. 79, 4.

ἀψίδα– ὑπηρετοῦν ἀρίστα τὸν μεταξὺ τους διάλογο καθὼς συμβολίζουν τὴν ἐπαγγελία στὴν πρὸ τῆς Χάριτος περίοδο καὶ τὴν ἐκπλήρωσή της στὴν Καινὴ Βασιλεία.

Ὁ συσχετισμὸς τῆς Κλίμακος καὶ τῆς Πάλης τοῦ Ἰακώβ μετὰ τὴν γενεαλογία τοῦ Κυρίου ἀπαντᾷ καὶ στὴν Λιτὴ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου (1321/2), ὅπου ἀποδίδεται μετὰ ἀκόμη πιὸ ἀμεσο τρόπο. Στὰ Α σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ Β τρουῖλλου εἰκονίζονται οἱ δύο θεοπτίες τοῦ Ἰακώβ, ἐνῶ ἡ μορφή του ἐπαναλαμβάνεται μεταξὺ τῶν προπατόρων ποὺ ἱστοροῦνται στὸ τύμπανο, στοὺς ὁποίους συγκαταλέγονται καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς γιούς του (Εἰκ. 19, 20).²⁰⁸ Ὁ συσχετισμὸς στὴν προκειμένη περίπτωση ὑποστηρίζεται περαιτέρω καὶ ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου.

Ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ παραπάνω συσχετισμοῦ τῶν συγκεκριμένων θεμάτων στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος καὶ τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου εἶναι δυνατόν νὰ προσεγγιστεῖ μετὰ μεγαλύτερη πληρότητα ἢ ἀποψη ποὺ διατυπώνει ἡ Stephan γιὰ τὴν σχέση τῆς παραστάσεως τῆς Κλίμακος στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους μετὰ τὴν ὑποκείμενη τῆς Ρίζης Ἰεσσαὶ καὶ τὴν στενὴ σύνδεσή της μετὰ τὴν κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία τοῦ Κυρίου.²⁰⁹

Ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος στὸν Ἁγ. Κλήμεντα ἔχει πολλαπλὴ ἀναφορὰ στὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, τὴν ὁποία ἐκφράζει ἐντεταγμένη στὸ σύνολο τῶν προεικονίσεων τοῦ νάρθηκος ἀφενὸς καὶ στὰ πλαίσια τῆς εἰδικῆς σχέσεώς της μετὰ τις μορφές στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀφετέρου.

²⁰⁸ Ἀπαρίθμηση τῶν προσώπων καὶ τῶν θεμάτων ποὺ εἰκονίζονται στὸν Β τρουῖλλο βλ. παρὰ Marković, *Original paintings*, σ. 229-230. Βλ. ἐπίσης Radovanović, *Hristovi preci*, σ. 640 καὶ σχ. 1, σ. 641.

²⁰⁹ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 136. Ἡ Κλίμαξ εἰκονίζεται σὲ σχέση μετὰ τὴν Ρίζα Ἰεσσαὶ καὶ στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Παναγίας Ljeviška (1309). Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139.

3.3.1.4 Ἁγ. Θεοδώρα Ἄρτης (τέλη 13^{ου}-ἀρχ. 14^{ου} αἰ.) (ἀρ. κατ. 1δ)

Ἡ παράσταση τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ἰακώβ περὶ τῆς Κλίμακος εἰκονίζεται στὴν Ν καμάρα τοῦ νάρθηκα.²¹⁰ Στὸ δεξιὸ κάτω μέρος τῆς ἱστορεῖται ὁ πατριάρχης κοιμώμενος, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς ἀπεικόνισης καταλαμβάνει ἡ Κλίμαξ, ἡ ὁποία ἀπολήγει σὲ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ. Σὲ αὐτὸ ἐμφανίζεται ἡμίσωμος ὁ Χριστὸς σὲ ὥριμη ἡλικία νὰ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ του χεῖρ.²¹¹ Ἐπὶ τῆς Κλίμακος εἰκονίζονται τέσσερις ἄγγελοι, δύο ἀναβαίνοντες καὶ δύο καταβαίνοντες.²¹²

Ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος εἶναι ἐντεταγμένη στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης σύνθεσης σκηνῶν ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἰακώβ πού περιλαμβάνει τὸν ἀποχαιρετισμὸ τῶν γονέων του κατὰ τὴν ἀναχώρησή του πρὸς τὸν θεῖο του Λάβαν καὶ τὴν διάβαση τοῦ Ἰορδάνου (Γεν. 28, 1-5). Ἡ ἐπιλογή τῶν τριῶν συγκεκριμένων περιστατικῶν πού ἀπετέλεσαν τὴν σύνθεση πού καλύπτει τὴν Ν καμάρα τοῦ νάρθηκα δὲν εἶναι τυχαία. Ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στὰ ἐπεισόδια πού εἰκονίζονται διατεταγμένα σὲ τρεῖς ἐπάλληλες ζῶνες στὴν ὁλοσέλιδη μικρογραφία πού προτάσσεται τοῦ Λόγου *Εἰς τὴν γέννησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (Vat. gr. 1169, φύλλο 22v, Par. gr. 1208, φύλλο 29v).²¹³ Οἱ ὁμοιότητες δὲν περιορίζονται στὴν ἐπιλογή τῶν συγκεκριμένων θεμάτων, ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καὶ στὴν εἰκονογραφία. Παρὰ τὴν ἀλλαγὴ στὴν διάταξη τῶν θεμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὰ δεδομένα τῆς μικρογραφίας, ὥστε νὰ προκύψει μιὰ σύνθεση καὶ ὄχι ἀπλὴ παράθεση

²¹⁰ Βλ. Γιαννοῦλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἄρτας*, σ. 296-297 καὶ εἰκ. 74, σ. 429 καὶ εἰκ. 317-319, σ. 567.

²¹¹ Ὁ Χριστὸς σὲ ὥριμη ἡλικία στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος ἐμφανίζεται ἐπίσης στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (12^{ος} αἰ.), στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5), τὴν Παναγία Ljeviška (1309) κ.ἀ. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 7. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 25. Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139.

²¹² Τέσσερις ἄγγελοι ἐπὶ τῆς Κλίμακος εἰκονίζονται ἐπίσης στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου (12^{ος} αἰ.), στὴν Ἀγ. Σοφία (μεταξὺ 1037 καὶ 1056) καὶ τὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5), στὴν Μ. Χώρας (1315-1321) κ.ἀ. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 7. Grozdanov, *Saint Sophia*, σ. 25. Τοῦ ἰδίου, *St. Kliment*, εἰκ. 25. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 438.

²¹³ Stornajolo, *Omilie*, πίν. 7. Βλ. καὶ Linardou, *Depicting the Salvation*, σ. 136.

αὐτῶν, τὰ ἐπιμέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀκολουθοῦν τὴν ἀπεικόνιση στὰ χειρόγραφα. Τέτοια εἶναι ἡ θέση τοῦ Ἰσαὰκ στὴν σκηνὴ τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ, οἱ προσωποποιημένες ἀπεικονίσεις τῶν ποταμῶν στὴν διάβαση τοῦ Ἰορδάνου, ὁ ὠριμος Χριστὸς στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος καὶ οἱ τέσσερις ἄγγελοι ἐπ’ αὐτῆς, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ πλέον σημαντικά. Ἐνδεικτικὸ τῆς ὑπάρχουσας σχέσης εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός, ὅτι στὴν σκηνὴ τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ τοῦ Ἰακώβ πρὸς τοὺς γονεῖς του στὴν Ἄρτα ἀναπαράγεται μὲ ἀπόλυτη πιστότητα καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς πού φέρει ἡ ἀντίστοιχη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ χειρόγραφο: «ὁ ἀποχαιρετισμὸς τοῦ Ἰακώβ πρὸς Λάβαν εἰς Μεσοποταμίαν». ²¹⁴ Ἐπισημαίνεται, ὅτι ἡ ἴδια στενὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου παρατηρεῖται καὶ στὴν παράσταση τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς φλεγομένης Βάτου, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὸν Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκα.²¹⁵

Ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ συνδέεται στενὰ καὶ μὲ ἄλλα δύο περιστατικὰ τοῦ βίου τοῦ πατριάρχου. Τὸ περιεχόμενο τοῦ πρώτου προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν συνοδευτικὴ ἐπιγραφὴ ὡς «ὁ Ἰακώβ ἐγερθεὶς καὶ ἐκπληττόμενος» καὶ εἰκονίζεται στὸ Δ τύμπανο τῆς Ν καμάρας τοῦ νάρθηκα.²¹⁶ Πρόκειται γιὰ τὴν συνέχεια τοῦ περὶ τῆς Κλίμακος ἐνυπνίου, ὅταν ὁ Ἰακώβ ξύπνησε καὶ ἀναλογιζόταν μὲ δέος τὸ θεῖο ὄραμα πού εἶχε ἀξιωθεῖ νὰ ἀντικρίσει λέγοντας: «ὡς φοβερὸς ὁ τόπος οὗτος· οὐκ ἔστι τοῦτο ἀλλ’ ἡ οἰκὸς Θεοῦ, καὶ αὕτη ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ»

²¹⁴ Βλ. Linardou, *Depicting the Salvation*, ὑπόσ. 12, σ. 136 καὶ Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, σ. 296 γιὰ τὶς ἐπιγραφές στὰ δύο χειρόγραφα καὶ τὴν τοιχογραφία ἀντιστοίχως. Σημειώνεται, ὅτι τόσο ἡ εἰκονογραφία ὅσο καὶ ἡ ἐπιγραφὴ πού συνοδεύει τὸ θέμα στὶς εἰκονογραφημένες Ὀκτατεύχους εἶναι διαφορετικά. Βλ. γιὰ σχετικὰ παραδείγματα Weitzmann, Bernabò, Tarasconi, *Octateuchs*, τ. 2, πίν. 383-386. Ἐπομένως, τὰ πρότυπα τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἀρτας ἐντοπίζονται συγκεκριμένα στὶς μικρογραφίες τῶν χειρογράφων τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου ἢ σὲ κοινὸ ἀγνώστο σὲ μᾶς πρότυπο καὶ δὲν ἀνάγονται σὲ εὐρύτερη εἰκονογραφικὴ πρακτικὴ κοινὴ στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὰ χειρόγραφα γενικότερα.

²¹⁵ Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, εἰκ. 75, σ. 430.

²¹⁶ Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, εἰκ. 321, σ. 568 καὶ σ. 297.

(Γεν. 28, 16-17).²¹⁷ Τὸ δεύτερο περιστατικὸ εἶναι ἡ πάλη τοῦ Ἰακώβ μετὰ τὸν ἄγγελο καὶ ἔχει ἱστορηθεῖ στὸν Δ τοῖχο, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς Βάτου. Ἡ Κλίμαξ καὶ ἡ πάλη μετὰ τὸν ἄγγελο ὡς κομβικὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Ἰακώβ καὶ λόγω τοῦ ὁραματικοῦ-θεοπτικοῦ χαρακτήρα τους, εἰκονίζονται συχνὰ σὲ συνδυασμὸ παρότι σύμφωνα μετὰ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ διήγηση ἀπέχουν χρονικά.²¹⁸

Σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ σὲ ὥριμη ἡλικία στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος συνδέεται μετὰ τὴν παρουσία τοῦ ἰδίου ὡς Ἐμμανουήλ στὶς παρακείμενες παραστάσεις τῆς Βάτου καὶ τοῦ ὁράματος τοῦ ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας στὸν Δ τοῖχο καὶ ὡς Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν στὸ κέντρο τοῦ τρούλλου τοῦ νάρθηκα.²¹⁹ Ἐτσι, στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ νάρθηκα συγκεντρώνονται οἱ ἀπεικονίσεις καὶ τῶν τριῶν «ἡλικιῶν» τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἐκφράζουν τὴν διπλὴ φύση του καὶ τὴν ἐνιαία δράση του μέσα στὴν ἱστορία τόσο στὴν πρὸ τῆς Χάριτος περίοδο ὅσο καὶ στὴν μετὰ τὴν Ἐνανθρώπησή του ἐποχὴ. Ἀπὸ ἀνάλογες συνδυασμένες ἀπεικονίσεις ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀγ. Στεφάνου στὴν Καστοριά (β' φάση, τέλος 12^{ου}-ἀρχ. 13^{ου} αἰ.), ὅπου οἱ τρεῖς μορφές τοῦ Χριστοῦ, εἰκονισμένες ἐντὸς μεταλλίων, καταλαμβάνουν τὴν καμάρα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.²²⁰

²¹⁷ Σημειώνεται, ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς προφήτες στὸν τρούλλο τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), ὁ ὁποῖος ταυτίζεται πιθανότατα μετὰ τὸν Ἰακώβ, φέρει εἰλητό, ὅπου ἡ Θεοτόκος ἀποκαλεῖται «τόπος» κατ' ἐπίδρασιν ἀκριβῶς τῆς συγκεκριμένης ἀναφορᾶς τοῦ πατριάρχου μετὰ τὸ ἐνύπνιο τῆς Κλίμακος. Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 235-236.

²¹⁸ Ἀπὸ τὶς πολυάριθμες τέτοιες ἀπεικονίσεις ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ αὐτὲς στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5) καὶ τὴν Μ. Χώρας (1315-1321). Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 25. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 438. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, σπανιότερα, τὰ δύο περιστατικὰ εἰκονίζονται αὐτόνομα σὲ γειτνιάζουσες ὁμῶς θέσεις, ὥστε νὰ ἐκφράζεται μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ μετὰ τὸν τοὺς σχέση. Ἐτσι στὸν νάρθηκα τοῦ Lesnovo (1349) π.χ. τὰ δύο θέματα εἰκονίζονται τὸ ἓνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο. Okunev, *Lesnovo*, πίν. XXXIV.

²¹⁹ Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, εἰκ. 73, σ. 429, εἰκ. 75, σ. 430, εἰκ. 78, σ. 430 καὶ εἰκ. 298, σ. 560.

²²⁰ Βλ. Ν. Siomkos, *L'église Saint-Étienne à Kastoria. Étude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 135-139 καὶ εἰκ. 61, ὅπου γίνεται ἐκτενὴς

3.3.1.5 Μονή Χώρας (1315-1321) (ἀρ. κατ. 1ε)

Ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ συνδυασμένη μετὰ τὸ ἐπεισόδιο τῆς πάλης του μετὰ τὸν ἄγγελο εἰκονίζεται στὸν Β τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου (Εἰκ. 17).²²¹ Στὸ ἀριστερὸ κάτω ἄκρο ἱστορεῖται ὁ Ἰακώβ ἀνακεκλιμένος καὶ κοιμώμενος δίπλα στὴν βάση τῆς Κλίμακος. Ἡ τελευταία εἰκονίζεται χτιστὴ²²² μετὰ τέσσερις ἄγγέλους ἐπάνω της: δύο ἀναβαίνοντες καὶ δύο καταβαίνοντες.²²³ Στὴν κορυφὴ τῆς ἐμφανίζεται μέσα σὲ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ προτομή.²²⁴ Στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παραστάσεως, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν καμπύλη τῆς Κλίμακος, εἰκονίζεται ἡ πάλη τοῦ Ἰακώβ μετὰ τὸν ἄγγελο.²²⁵

πραγμάτευση τοῦ θέματος καὶ παρατίθεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καθὼς καὶ ἄλλα παραδείγματα.

²²¹ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 224-225, τ. 3, πίν. 437-443.

²²² Ἡ ἀπόδοση τῆς Κλίμακος χτιστῆς, οὐσιαστικὰ μετὰ τὴν μορφή γέφυρας, ὀφείλεται ἴσως, κατὰ τὴν εὐστοχὴ ἐρμηνεία τοῦ Wessel, Jakob, στ. 521, σὲ ἐπίδραση τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου καὶ συγκεκριμένα τοῦ γ' χαιρετισμοῦ τοῦ Γ' Οἴκου: «χαῖρε, κλίμαξ ἐπουράνιε, δι' ἧς κατέβη [ὁ] θεός· χαῖρε, γέφυρα μετάγουσα τοὺς ἐκ γῆς πρὸς οὐρανόν». Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, μετὰ παρόμοιο τρόπο εἰκονίζεται ἡ Κλίμαξ καὶ στὸ τρίπτυχο τοῦ Ubissi (14^{ος} αἰ.). Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80. Στὴν προκειμένη περίπτωση ὑπάρχει καὶ ἓνα περαιτέρω στοιχεῖο ποὺ ἴσως νὰ ἐπέδρασε στὴν ἀπόδοση τῆς Κλίμακος μετὰ αὐτὴ τὴν μορφή. Στὸ ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο εἰκονίζεται ὁ ἀγ. Ἰωσήφ ὁ Ποιητὴς κρατώντας εἰλητό, ὅπου ἀναγράφεται τμήμα τοῦ β' τροπαρίου τῆς Δ' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ἀκαθίστου, στὸ ὁποῖο γίνεται ἐπίσης ἀναφορὰ στὴν Κλίμακα καὶ τὴν Γέφυρα ὡς σύμβολα τῆς Θεοτόκου:

«Ἰλαστήριον τοῦ κόσμου, χαῖρε, ἀχραντε
Δέσποινα· χαῖρε κλίμαξ, γῆθεν πάντας ἀνυψώσασα χάριτι· χαῖρε, ἡ γέφυρα ὄντως ἡ μετάγουσα ἐκ θανάτου πάντας πρὸς ζωὴν τοὺς ὑμνοῦντάς σε».

Θεοδωροπούλου, *Ἀκάθιστος*, σ. 78. Βλ. καὶ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 217, 219.

²²³ Τέσσερις ἄγγελοι ἐπὶ τῆς Κλίμακος εἰκονίζονται, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, καὶ στίς παραστάσεις τοῦ θέματος στὰ χειρόγραφα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου, στὴν Ἀγ. Σοφία καὶ τὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος, στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης καὶ στὸ τρίπτυχο Ubissi. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 7. Grozdanov, *Saint Sophia*, σ. 25. Τοῦ ἰδίου, *St. Kliment*, εἰκ. 25. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 86, σ. 54. Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80.

²²⁴ Ἡ Θεοτόκος μετὰ τὸν Ἑμμανουὴλ στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος εἰκονιζόταν ἐπίσης στὸ Volotovo (1390 π.). Vzdornov, *Volotovo*, εἰκ. 190.1.

²²⁵ Συναπεικόνιση τῶν δύο θεμάτων ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς, ὅπως ἡ Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος, ὁ Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος, ἡ Παναγία Ljeviška, τὸ Volotovo κ.ά. Talbot Rice, *Haghia Sophia*, εἰκ. 112, σ. 150. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 25. Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ.

Τὴν παράσταση συνοδεύουν τρεῖς ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν τμήματα τῆς σχετικῆς παλαιοδιαθηκικῆς διήγησις, ἀναφέρονται δὲ ἀποκλειστικὰ στὸ ἐνύπνιο τῆς Κλίμακος.²²⁶

Τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τῆς παράστασις τονίζεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἑμμανουήλ στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔνταξή της στὸν εὐρύτερο κύκλο προεικονίσεων τοῦ παρεκκλησίου.²²⁷

Ἡ ἔντονη παρουσία ἀγγέλων στὴν παράσταση –τέσσερις τὸν ἀριθμό– τὴν συνδέει ἐπίσης μὲ τὶς μορφές τῶν δώδεκα ὁλόσωμων ἀγγέλων στὸ τύμπανο τοῦ ὑπερκείμενου τρούλλου, οἱ ὁποῖοι δοξολογοῦν τὸν Θεό.²²⁸ Στὴν παράσταση τῆς Κλίμακος ὁ ἄγγελος πού βρίσκεται ψηλότερα εἰκονίζεται στραμμένος μὲ ἀπλωμένα τὰ χέρια νὰ προσφέρει ἐπίσης λατρεία στὸν Θεό.²²⁹

Ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος συνδέεται καὶ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν εἰλητῶν δύο ὕμνογράφων πού εἰκονίζονται στὸ ΒΔ καὶ τὸ ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ τρούλλου ἀντιστοιχῶς. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἁγ. Θεοφάνη τὸν Γραπτό καὶ Ἰωσήφ τὸν ποιητὴ, οἱ ὁποῖοι φέρουν κώδικα ὁ πρῶτος καὶ εἰλητὸ ὁ δεύτερος μὲ τμήματα ὕμνων, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴν Θεοτόκο ὡς κλίμακα καὶ ὡς γέφυρα καὶ ὡς μέσο ἀνυψώσεως τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἐπίγειο φθορὰ στὴν οὐράνιο ζωὴ.²³⁰ Σημειώνεται, ὅτι ὁ ἁγ.

139. Vzdornov, *Volotovo*, εἰκ. 190.1. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. καὶ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 334.

²²⁶ Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 224.

²²⁷ Ἡ ἐπιλογή τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἑμμανουήλ γιὰ τὴν ὀπτική ἀπόδοση τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τῶν τύπων ἀπαντᾷ στὸ παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς Χώρας καὶ στὴν γειτονικὴ μὲ τὴν Κλίμακα παράσταση τῆς φλεγομένης Βάτου καὶ μάλιστα καὶ στὰ δύο ἐπεισόδια τοῦ μικροῦ σχετικοῦ κύκλου. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 437, 450.

²²⁸ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 408-425.

²²⁹ Βλ. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 335.

²³⁰ Συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ τὸ Θεοτοκίον τῆς ΣΤ' ᾠδῆς τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας τῶν λαϊκῶν καὶ γιὰ τὸ β' τροπάριο τῆς Δ' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου. Βλ. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, σ. 410. Θεοδωροπούλου, *Ἀκάθιστος*, σ. 78. Βλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ συσχετισμοῦ στὸν Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 217-219 καὶ τ. 3, πίν. 430-434, 436c-d. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος εἰκονίζεται σὲ στενὴ

Θεοφάνης εικονίζεται ακριβώς επάνω από την παράσταση της Κλίμακος.²³¹

Ἡ παράσταση τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ἰακώβ συνδέεται καὶ μὲ τὶς ἀπεικονίσεις τῶν προπατόρων πού συγκροτοῦν τὴν κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία τοῦ Κυρίου στὰ τύμπανα τῶν δύο τρούλλων τοῦ ἐσωνάρθηκα. Καταρχάς, ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης καὶ οἱ δώδεκα γιοί του ἐμφανίζονται στὸν Ν τρούλλο (Εἰκ. 21).²³² Ἐπιπλέον, τόσο τὸ ἐνύπνιο τῆς Κλίμακος ὅσο καὶ ἡ πάλῃ μὲ τὸν ἄγγελο εἶναι περιστατικά, κατὰ τὰ ὁποῖα εὐλογήθηκε ὁ Ἰακώβ καὶ οἱ ἀπόγονοί του, ἀρα ἀμεσα συνδεδεμένα μὲ τὴν γενεαλογία τοῦ Κυρίου.²³³ Τὸ σημεῖο αὐτὸ συνιστᾷ ἕναν ἀκόμη συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις τοῦ παρεκκλησίου καὶ τοῦ ἐσωνάρθηκα.²³⁴

Καὶ στὴν περίπτωση τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, λοιπόν, ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ λειτουργεῖ ἐντεταγμένη σὲ ἕνα σύνθετο θεολογικὸ καὶ εἰκονογραφικὸ πλαίσιο μὲ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως.

σχέση μὲ ἕνα τροπάριο καὶ στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Παναγίας Ljeviška (1309). Βρίσκεται στὸν Δ τοῖχο δίπλα στὴν παράσταση τῆς Κοιμήσεως, ἡ ὁποία εἰκονογραφεῖ τὸ α' τροπάριο τῆς α' ἑξῆς τοῦ β' κανόνος τοῦ ὁρθοῦ τῆς ἐορτῆς τῆς Κοιμήσεως, ποιήματος τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Βλ. *Μηναῖον Ἀυγούστου*, σ. 111. Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Τὸ θέμα τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ συνδέεται στενὰ μὲ τὸ θέμα τῆς Κοιμήσεως καὶ μέσω ἑνὸς ἄλλου τροπαρίου τῆς ἐορτῆς, τοῦ α' στιχηροῦ τοῦ Μεγάλου Ἐσπερινοῦ, ὅπου ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«ὦ τοῦ παραδόξου θαύματος! ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς, ἐν μνημείῳ τίθεται, καὶ κλίμαξ πρὸς οὐρανόν, ὁ τάφος γίνεται ...».

Μηναῖον Ἀυγούστου, σ. 106. Ὁ συσχετισμὸς τῶν θεμάτων τῆς Κοιμήσεως καὶ τῆς Κλίμακος μέσω τοῦ περιεχομένου τῶν ὕμνων ὁδήγησε στὴν ἀπεικόνιση τῆς Κλίμακος δίπλα στὴν Κοίμηση, τὴν στιγμή μάλιστα πού τὸ θέμα ὑπῆρχε ἤδη στὸ πρόγραμμα τοῦ ἰδίου χώρου, καθὼς ὁ Ἰακώβ μὲ τὴν Κλίμακα περιλαμβάνεται στὴν παράσταση τοῦ θέματος «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται». Panić, Babić, αὐτόθι.

²³¹ Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ ὁ ἁγ. Ἰωσήφ εἰκονίζεται ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἐγκατάστασης τῆς Κιβωτοῦ στὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντος, καθὼς τὸ τροπάριο πού ἀναγράφεται στὸ εἰλητό του ἀναφέρεται στὸ ἱλαστήριον, τὸ κάλυμμα δηλαδὴ τῆς Κιβωτοῦ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 430.

²³² Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 49, τ. 2, πίν. 54-55, 58-63.

²³³ Βλ. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 335. Βλ. καὶ τὶς περαιτέρω ἀναφορὲς ἐπὶ τοῦ θέματος στὸ ὑποκεφάλαιο περὶ τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος.

²³⁴ Βλ. γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ σχέση καὶ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 223-224.

3.3.1.6 Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) (ἀρ. κατ. 1στ)²³⁵

Τὸ περὶ τῆς Κλίμακος ἐνύπνιο τοῦ Ἰακῶβ εἰκονίζεται στὸν ΒΑ τομέα τοῦ Α σταυροθολίου τοῦ Ν περιστώου (Εἰκ. 22).²³⁶ Στὸ ἀριστερὸ κάτω ἄκρο τῆς παράστασης εἰκονίζεται ὁ Ἰακῶβ κοιμῶμενος, ἐνῶ δίπλα στὸ προσκέφαλό του κάθεται ἄγγελος ἐπάνω σὲ πέτρα, ὁ ὁποῖος κοιτάζει τὸν Ἰακῶβ καὶ μὲ τὸ δεξιὸ του χέρι δείχνει πρὸς τὴν Κλίμακα. Τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης καταλαμβάνει ἡ Κλίμαξ, τὴν ὁποία ἀνεβαίνουν τέσσερις ἄγγελοι.²³⁷ Στὴν ἀπόληξή της εἰκονίζεται κενὸ τεταρτοκύκλιο τοῦ οὐρανοῦ.²³⁸ Στὸ κέντρο περὶ τοῦ τῆς παράστασης, δίπλα στὰ πόδια τοῦ Ἰακῶβ, ἔχει ἰστορηθεῖ ἓνα δένδρο.

Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Κλίμακος στοὺς Ἀγ. Αποστόλους περιλαμβάνει ὅλα τὰ συνήθη στοιχεῖα τοῦ θέματος, ἐμφανίζει ὅμως καὶ δύο εἰκονογρα-

²³⁵ Σχετικὰ μὲ τὴν χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Ἀγ. Αποστόλων ἔχουν διατυπωθεῖ δύο ἀπόψεις. Ἡ πρώτη τις τοποθετεῖ στὴν β' δεκαετία τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ συγκεκριμένα περὶ τὸ 1315, συσχετίζοντάς τες ἀφενὸς μὲ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ τις τοιχογραφίες τῆς Μ. Χώρας καὶ ἀφετέρου μὲ τὴν παρουσία τοῦ ὁσ. Λαζάρου τοῦ Γαλισιώτου μεταξύ τῶν εἰκονιζομένων ἁγίων κατὰ πρόσφατη ἀποψη. Βλ. Α. Semoglou, «Le portrait de saint Lazare le Galésiot aux Saints-Apôtres de Thessalonique: Un nouveau témoignage sur la datation des peintures murales de l'église», *Βυζαντινὰ* 21 (2000), σ. 617-628, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ δευτέρα ἐκδοχὴ τοποθετεῖ τὴν δημιουργίαν τῶν τοιχογραφιῶν μεταξύ τῶν ἐτῶν 1328 καὶ 1334 συνδέοντάς τες μὲ τὴν δραστηριότητα τοῦ τότε ἡγουμένου τῆς Μονῆς Παύλου. Βλ. Μ. Panayotidi, «Les tendances de la peinture de Thessalonique en comparaison avec celles de Constantinople, comme expression de la situation politico-économique de ces villes pendant le XIVe siècle», στὸ *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1996, σ. 354, ὅπου παρατίθεται καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ στενὴ, πάντως, σχέση εἰκονογραφίας καὶ περιεχομένου συγκεκριμένα τοῦ κύκλου τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων τῶν Ἀγ. Αποστόλων μὲ τὸν ἀντίστοιχο τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Χώρας συνιστᾷ ἓνα σοβαρὸ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς χρονικῆς ἐγγύτητος, ὅσον ἀφορᾷ στὴν δημιουργίαν τῶν δύο συνόλων.

²³⁶ Βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 135-136 καὶ εἰκ. 86, σ. 54 καὶ σχ. 86, σ. 54. Στὸν συγκεκριμένο χώρο συνυπάρχει μὲ τις παραστάσεις τῆς φλεγομένης Βάτου, τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας καὶ τῆς κεκλεισμένης Πύλης.

²³⁷ Ἰδιος ἀριθμὸς ἁγγέλων εἰκονίζεται ἐπίσης, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, στὰ χειρόγραφα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου, στὴν Ἀγ. Σοφία καὶ τὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος, στὴν Μονὴ Χώρας κ.ά.

²³⁸ Κενὸ εἶναι τὸ τμήμα τοῦ οὐρανοῦ, ὅπου ἀπολήγει ἡ Κλίμαξ, καὶ στὴν ἀντίστοιχη παράσταση τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου. *Μανουήλ Πανσέληνος*, εἰκ. 116-117, σ. 246-247. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 1.

φικές ιδιαιτερότητες. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἀγγέλου πού κάθεται δίπλα στὸν Ἰακώβ καὶ ἡ δεύτερη τὸ δένδρο στὸ κέντρο τῆς παράστασης.

Ἡ μορφή τοῦ ἀγγέλου δίπλα στὸν Ἰακώβ ἔχει σαφῶς μεγαλύτερο μέγεθος ἀπὸ αὐτὲς τῶν ἀγγέλων πού βρίσκονται ἐπὶ τῆς Κλίμακος. Ἡ θέση καὶ ἡ στάση του δίδουν τὴν ἐντύπωση πὼς ὑπαγορεύει τὸ ἐνύπνιο στὸν πατριάρχη. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀπαντᾷ μὲ παρόμοιο τρόπο καὶ στίς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τοῦ Παρισιοῦ (Par. gr. 510, 879), στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου (1321/2) καὶ στὸ Lesnovo (1349) (Εἰκ. 2, 19, 23).²³⁹

Ἡ Stephan θεωρεῖ τὴν παρουσία τοῦ ἀγγέλου ὡς μέσο ἀποδόσεως τοῦ ὀνόματος πού ἔδωσε ὁ Ἰακώβ στὸν τόπο, ὅπου εἶδε τὸ ἐνύπνιο: «οἶκος Θεοῦ» καὶ «πύλη τοῦ οὐρανοῦ» (Γεν. 28, 17).²⁴⁰ Ἐὰν ὁ καθήμενος ἄγγελος συνιστᾷ ὄντως τὴν εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση τοῦ θεοῦ αὐτοῦ χαρακτήρα τοῦ τόπου τοῦ ἐνυπνίου, τότε θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Μεγάλῃς Βουλῆς Ἀγγελο, τὸν ἀσαρκο τότε Λόγο.²⁴¹ Μιὰ τέτοια ἐρμηνεῖα συμβαδίζει μὲ σύνολη τὴν πατερικὴ παράδοση, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὸ ἐνύπνιο θεοφάνια, ἐνῶ ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ἀναπληρωθεῖ-ἐρμηνευθεῖ ὁ κενὸς οὐρανὸς στὴν

²³⁹ Βλ. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 335. Ἡ Nersessian σημειώνει ὅτι ὁ ἄγγελος στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους δείχνει ὄχι τὴν Κλίμακα, ἀλλὰ τὸ μετάλλιο στὸ κέντρο τοῦ σταυροθολίου, ὅπου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἐμμανουήλ. Στὴν ομάδα τῶν μνημείων πού ἐμφανίζουν τὴν ιδιαιτερότητα αὐτὴ ἐντάσσει καὶ τὴν Ἀγ. Σοφία Ἀχρίδος, ἐπεὶ ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους πού ἀνεβαίνουν στὴν Κλίμακα φαίνεται νὰ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν κοιμώμενο Ἰακώβ. Στὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὴν Nersessian παραδείγματα προστίθεται καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ ΒΑ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ Β τρούλλου τῆς Λιτῆς τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 1.

²⁴⁰ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 136.

²⁴¹ Ἐνα ἐπιπλέον στοιχεῖο ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης προσφέρει ἡ σύγκριση μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος. Σὲ αὐτὴ ἕνας τρικέφαλος ἄγγελος –σαφῆς ὑπαινιγμὸς στὴν Ἀγία Τριάδα καὶ τὴν θεϊκὴ ὑπόσταση τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς– στέκεται δίπλα στὸ προσκέφαλο τοῦ κοιμώμενου Ναβουχοδονόσορος καὶ φαίνεται νὰ τοῦ ὑπαγορεύει τὸ ἐνύπνιο. Ἀκουμπᾷ μάλιστα τὸ δεξιὸν χερὶ στὸ κεφάλι τοῦ βασιλιᾶ καὶ δείχνει μὲ τὸ ὑψωμένο ἀριστερὸν τοῦ Ὁρος. Millet, *Frolov, La peinture*, πίν. 13, 1. Οἱ προφανεῖς ἀναλογίες μὲ τὴν στάση καὶ τὸν ρόλο τοῦ ἀγγέλου στὴν παράσταση τῆς Κλίμακος στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους ὑποστηρίζουν τὴν ταύτιση καὶ τῆς δευτέρας αὐτῆς μορφῆς μὲ τὸν Μεγάλῃς Βουλῆς Ἀγγελο.

ἀπόληξη τῆς Κλίμακος. Ἐπιπλέον, ἡ συγκεκριμένη μορφή μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑπαινιγμὸς στὸ γεγονός τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ μετὰ τὸν ἄγγελο, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει συμπεριληφθεῖ στὴν συγκεκριμένη ἀπεικόνιση. Ὁ ἄγγελος ποὺ πάλαιψε μετὰ τὸν Ἰακώβ ταυτίζεται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρμηνευτὲς ἐπίσης μετὰ τὸν Μεγάλῃς Βουλῆς Ἄγγελο.

Τὸ ἄλλο ἰδιάζον στοιχεῖο τῆς παράστασης, τὸ δένδρο, ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς σύμβολο τῆς γενεαλογίας τοῦ Κυρίου καὶ ταυτόχρονα ὡς συνδετικὸς κρίκος μετὰ τὴν ὑποκείμενη (στὸν Α τοῖχο) παράσταση τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί, ὅπου εἰκονίζεται ἡ κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία τοῦ Κυρίου.²⁴²

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προσδίδουν στὴν παράσταση πλούσιο συμβολικὸ περιεχόμενο καὶ καταδεικνύουν τὸν προεικονιστικὸ τῆς χαρακτῆρα, παρὰ τὴν μὴ ἀπεικόνιση μορφῶν στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τῆς παράστασης τεκμηριώνεται, πέραν τῶν ἀναφερθέντων ἐσωτερικῶν στοιχείων, καὶ ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς τῆς σχέσεις μετὰ ἄλλες παραστάσεις τοῦ Ν περιστάου.

Καταρχάς, τὸ μετάλλιο μετὰ τὴν Βρεφοκρατοῦσα στὸ κέντρο τοῦ σταυροθολίου σφραγίζει τὸν χαρακτήρα ὅλων τῶν παραστάσεων τοῦ χώρου.²⁴³ Ἡ παρουσία του μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ μιὰ δεύτερη ἐξήγηση γιὰ τὴν ἀπουσία μορφῶν στὴν κορυφὴ τῆς Κλίμακος. Κι αὐτὸ γιὰ τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς σχετικῆς παράστασης, στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ἡ κορυφὴ τῆς Κλίμακος καὶ τὸ κομμάτι τοῦ οὐρανοῦ, ἐφάπτεται στὸ μετάλλιο τῆς Βρεφοκρατοῦσης. Εἶναι, ἐπομένως, πιθανὸν νὰ κρίθηκε περιττὴ ἡ ἐπανάληψη τῆς ἀπεικόνισής της στὸ ἴδιο σχεδὸν σημεῖο, ἐφόσον τὰ ὑφιστάμενα

²⁴² Stephan, *Apostelkirche*, σ. 136. Κατὰ τὴν ἴδια λογικὴ ἡ Κλίμακα συνδέεται καὶ μετὰ τὶς μορφὲς τῶν προπατόρων στὸ τύμπανο τοῦ ΝΔ τρούλλου τοῦ Ν περιστάου τοῦ ναοῦ. Stephan, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 326. Γιὰ τὴν ιδιαίτερη σχέση τῆς Κλίμακος μετὰ τὴν γενεαλογία τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ συνέπεια μετὰ τὶς παραστάσεις σχετικοῦ περιεχομένου παραπέμπουμε στὰ ἀναφερθέντα στὰ ὑποκεφάλαια περὶ τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος καὶ τῆς Μονῆς Χώρας.

²⁴³ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 73, σ. 45.

εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ὑπηρετοῦσαν ἐπαρκῶς τὸ θεολογικό-συμβολικὸ περιεχόμενο τῶν παραστάσεων.²⁴⁴

Ἡ Κλίμαξ βρίσκεται ἐπίσης σὲ στενὴ σχέση μετὰ τὰς λοιπὰς παραστάσεις τοῦ Α σταυροθολίου. Καταρχάς, συνιστᾷ ἓνα ἰδιαίτερο σύνολο μετὰ τὰ θέματα τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας καὶ τῆς κεκλεισμένης Πύλης, στὸν ΒΔ καὶ τὸν ΝΔ τομέα τοῦ σταυροθολίου ἀντιστοιχῶς, μετὰ συνδετικὸ κρίκο τὴν κοινὴ λειτουργικὴ χρῆση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν περικοπῶν, ἀπὸ τὰς ὁποῖες προέρχονται. Τὰ συγκεκριμένα χωρία ἀποτελοῦν τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τριῶν ἀπὸ τὰς βασικότερες θεομητορικὰς ἐορτὰς: τοῦ Γενεσίου, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Κοιμήσεως.²⁴⁵

Υπάρχει καὶ ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο συνάφειας τῶν τριῶν αὐτῶν θεμάτων, τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα στοιχείων τῆς διήγησης περὶ τῆς Κλίμακος. Ὄταν ὁ Ἰακώβ ἀφυπνίζεται, συνειδητοποιεῖ τρομαγμένος τὸ γεγονός τῆς θεοπτείας καὶ ὀνομάζει τὸν τόπο, ὅπου ἔλαβε χώρα «οἶκο Θεοῦ» καὶ «πύλη τοῦ οὐρανοῦ» (Γεν. 28,17). Στὶς δύο αὐτὲς ιδιότητες τοῦ τόπου ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς οἱ παραστάσεις τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας καὶ τῆς κεκλεισμένης Πύλης, οἱ ὁποῖες ὑπὲρ αὐτὸ τὸ φῶς λειτουργοῦν ἐρμηνευτικά-παραπληρωματικὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τῆς Κλίμακος, ὥστε νὰ προκύπτει ἓνα κλειστὸ σύνολο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σὺν τῷ γεγονότι, ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἀναφορὰ τοῦ Ἰακώβ στὸν τόπο τοῦ ἐνυπνίου ὡς οἴκου τοῦ Θεοῦ καὶ πύλης τοῦ οὐρανοῦ συνιστᾷ τὴν κατακλείδα τῆς ἀναγινωσκόμενης περικοπῆς, ἔχει παίξει πιθανὸν ρόλο καὶ στὴν ἐπιλογὴ αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν τριῶν θεμάτων μετὰ τὴν συγκεκριμένη ἐσωτερικὴ σύνδεση, γιὰ νὰ συγκροτήσουν τὴν ὁμάδα τῶν ἀναγνωσμάτων τῶν περισσότερων θεομητορικῶν ἐορτῶν.

Στὸ σφιχτοδεμένο αὐτὸ σύνολο ἡ παράσταση τῆς Βάτου, στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ σταυροθολίου, δὲν εἶναι ξένη. Ἀντίθετα, συνδέεται στενὰ μετὰ

²⁴⁴ Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐπισημαίνει καὶ ἡ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 335.

²⁴⁵ Βλ. *Προφητολόγιον*, σ. 446, 598, 648.

τὴν παράσταση τῆς Κλίμακος –πέραν τοῦ δεδομένου κοινοῦ συμβολικοῦ τους περιεχομένου– καὶ λόγω τοῦ στοιχείου τοῦ ἱεροῦ τόπου. Ἡ ἱερότητα, δηλαδή, τοῦ τόπου τοῦ ἐνυπνίου, ἢ ὁποία κατὰ τὴν Stephan δηλώνεται στὴν ἐξεταζόμενη παράσταση καὶ μὲ τὴν μορφή τοῦ καθημένου ἀγγέλου, ἀντιστοιχεῖ στὴν ἱερότητα τοῦ τόπου τῆς Θεοφάνειας τῆς Βάτου. Γιὰ νὰ πλησιάσει στὸ σημεῖο τῆς φλεγομένης Βάτου, ὁ Μωυσῆς δέχεται ἐντολὴ νὰ βγάλει τὰ ὑποδήματά του, γιατί ἡ γῆ ὅπου στέκεται εἶναι ἁγία (Εξ. 3, 5).²⁴⁶ Ἐπομένως, τὰ δύο παρακείμενα θέματα ἔχουν ἓνα περαιτέρω σημαντικό κοινὸ σημεῖο, τὸ ὁποῖο προστίθεται στὸ θεολογικό-συμβολικὸ φορτίο τους.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω στοιχεῖα, ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους ἐμφανίζεται νὰ ἔχει ἓνα ἰδιαίτερα σύνθετο θεολογικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ἐμπλουτίζεται καὶ ἀπὸ τὴν προσθήκη ἰδιαίτερων εἰκονογραφικῶν στοιχείων (καθημένος ἀγγελος, δένδρο). Σὲ αὐτὸ τὸ ὑπόβαθρο δομεῖται καὶ τὸ πλέγμα τῶν σχέσεων τοῦ θέματος μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἀνάλογες παραστάσεις τοῦ Ν περιστώου.

3.3.1.7 Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2) (ἀρ. κατ. 1ζ)

Στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ ἐικονίζεται στὸ ΒΑ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ Β τρούλλου τῆς Λιτῆς (Εἰκ. 19).²⁴⁷ Στὸ κάτω ἀριστερὸ τμήμα τῆς ἐμφανίζεται ὁ πατριάρχης κοιμώμενος, ἐνῶ δεξιὰ ὑψώνεται ἡ Κλίμαξ, ἢ ὁποία ἀπολήγει σὲ κενὸ τμήμα τοῦ οὐρα-

²⁴⁶ Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ὁ «φοβερὸς τόπος» τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ἰακώβ, τὸν ὁποῖον ὀνόμασε «οἶκο Θεοῦ» καὶ «πύλη τοῦ οὐρανοῦ», ἔχει ἐπίσης συσχετισθεῖ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Ἀναφέρουμε τὴν περίπτωσι τῆς μορφῆς ἐνὸς προφήτου, πιθανότατα τοῦ Ἰακώβ, στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (μεταξύ 1365 καὶ 1374), ὁ ὁποῖος φέρει εἰλητὸ μὲ τὸ ἐξῆς περιεχόμενο:

«Τόπ[ο]ς νοητὸς τῶ[ν] λόγον περιγράφης
πασι τρόπῃς ἀνωθεν ὁράθης κόρη».

Βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 235-236 καὶ πίν. 86, ὅπου γίνονται καὶ παραπομπές σὲ σχετικὲς πατερικὲς ἀναφορές. Ἐπίσης Rhoby, *Epigramme*, σ. 252.

²⁴⁷ Βλ. Marković, *Original paintings*, σ. 230. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 1.

νοῦ.²⁴⁸ Δύο ἄγγελοι βρίσκονται ἐπάνω σέ αὐτή.²⁴⁹ Στὸ κέντρο τῆς παράστασης, δίπλα στὸν κοιμώμενο πατριάρχη, δεσπόζει ἡ μορφή ἀγγέλου –σέ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ τὶς ἄλλες ἀγγελικὲς μορφές– ὁ ὁποῖος φέρει σταυροφόρο ράβδο στὸ δεξιὸ χέρι καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ δείχνει μὲ ἐπιβλητικὴ χειρονομία τὴν Κλίμακα. Ἡ παράσταση ἐπιζωγραφίστηκε, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τῆς Λιτῆς, στὰ 1803-1804 ἀπὸ τοὺς Βενιαμὶν καὶ Ζαχαρία, ζωγράφους ἀπὸ τὴν Γαλάτισσα τῆς Χαλκιδικῆς, ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς ὁμωνύμου συννοδίας, ἡ ὁποία παρήγαγε σημαντικὸ ζωγραφικὸ ἔργο ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18^{ου} αἰ. καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ 19^{ου}. Ἡ ἐπιζωγράφηση δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀλλοιώσει οὐσιαστικὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ θέματος.²⁵⁰

Ἡ μορφή τοῦ καθημένου ἀγγέλου, ὁ ὁποῖος δεσπόζει στὴν παράσταση καὶ φαίνεται νὰ ὑπαγορεύει τὸ ἐνύπνιο στὸν Ἰακώβ, ἀπαντᾷ, ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ, καὶ στὸ παρισινὸ χειρόγραφο τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης καὶ τὸ Lesnovo (Εἰκ. 2, 22, 23).²⁵¹ Τὴν προτεινόμενη ἐρμηνεία τοῦ ὡς Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου καὶ τὸ συναφές θεολογικὸ περιεχόμενο ἐνισχύει ἐδῶ καὶ ἡ γειτνίαση τῆς παράστασης μὲ αὐτὴ τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ μὲ τὸν ἄγγελο, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὸ ΝΑ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ Β τρούλλου (Εἰκ. 20).²⁵² Ἡ μορφή τοῦ ἀγγέλου στὴν παράσταση τῆς Κλίμακος λειτουργεῖ ὡς

²⁴⁸ Κενὸ εἶναι τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ καὶ στὸ Πρωτᾶτο καὶ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης. *Μανουήλ Πανσέληνος*, εἰκ. 117, σ. 247. *Stephan, Apostelkirche*, σχ. 86, σ. 54.

²⁴⁹ Δύο ἄγγελοι ἀπαντοῦν ἐπίσης στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ παρισινὸ χειρόγραφο τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τὴν Betania καὶ τὸ Πρωτᾶτο. *Brubaker, Vision and Meaning*, εἰκ. 23. *Μανουήλ Πανσέληνος*, εἰκ. 117, σ. 247.

²⁵⁰ Βλ. *Marković, Original paintings*, σ. 221. Ἐπίσης *Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου*.

²⁵¹ Βλ. τὴν σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ ὑποκεφάλαιο γιὰ τὴν παράσταση τῆς Κλίμακος στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης.

²⁵² Βλ. *Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 2. Τὰ θέματα τῆς Κλίμακος καὶ τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ εἰκονίζονται σὲ παραβολή, ἀντὶ τοῦ συνδυασμοῦ τους σὲ μιὰ ἐνιαία παράσταση, καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. στὸ Lesnovo, ὅπου ἱστοροῦνται τὸ ἓνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο. *Okunev, Lesnovo*, πίν. XXXIV. *Nersessian, Frescoes of Parecclesion*, σ. 334. Τόσο ὁ εἰκονογραφικὸς συμφυρμὸς τῶν θεμάτων ὅσο καὶ ἡ παράπλευρη ἀπεικόνισή τους ἐκφράζουν ἐξίσου τὸν ἰδιαίτερο μεταξὺ τους σύνδεσμο.

πάρισο τῆς ἀντίστοιχης μορφῆς πού συμπλέκεται μέ τόν Ἰακώβ στό ἐπεισόδιο τῆς πάλης, ἡ ὁποία ἀπό τούς περισσότερους ἐρμηνευτές ταυτίζεται μέ τόν Λόγο, τὸ β' πρόσωπο τῆς Ἀγίας Τριάδος.

Καὶ στήν Μονή Χιλανδαρίου ἡ παράσταση τῆς Κλίμακος σχετίζεται μέ μιὰ σειρά ἄλλων θεμάτων τοῦ προγράμματος. Καταρχάς, συνδέεται μέ ὅλες τὶς παραστάσεις θεομητορικῶν προτυπώσεων πού καταλαμβάνουν τὰ ὑπόλοιπα σφαιρικά τρίγωνα τοῦ Β καὶ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Ν τρούλλου τῆς Λιτῆς.²⁵³ Βάση τοῦ συσχετισμοῦ εἶναι τὸ κοινὸ θεολογικὸ τους περιεχόμενο, ὑπάρχουν ὅμως καὶ δευτερεύουσες ἐρμηνευτικὲς παράμετροι, πού δημιουργοῦν καὶ ἐπιμέρους συνδυασμούς. Τὸ θέμα π.χ. τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεών (Κρ. 6, 36-40), τὸ ὁποῖο εἰκονίζεται στό ΒΔ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ Β τρούλλου,²⁵⁴ εἶναι ἓνα θαυμαστὸ γεγονὸς πού στόχευε στήν ἐνίσχυση τοῦ Κριτοῦ ἐν ὄψει τοῦ ἀγῶνα του κατὰ τῶν Μαδιανιτῶν (Εἰκ. 24). Τὸ ὄραμα τῆς Κλίμακος ἀντιστοίχως ἔγινε γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Ἰακώβ πού εἶχε φύγει ἀπὸ τὸ σπίτι του γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν ἐκδίκηση τοῦ ἀδελφοῦ του μετὰ ἀπὸ τὸ περιστατικὸ τῆς ὑποκλοπῆς τῆς πατρικῆς εὐλογίας (Γεν. 27).

Ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ σχέση τῆς Κλίμακος μέ τὶς μορφές τῶν προπατόρων στό τύμπανο τοῦ Β, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ν τρούλλου. Γιὰ τὴν ὑπογράμμιση προφανῶς αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς σχέσης ἐπιλέγεται ἡ τοποθέτηση τῆς μορφῆς τοῦ Ἰακώβ καὶ πέντε γιῶν του μεταξύ τῶν προπατόρων τοῦ Β τρούλλου.²⁵⁵ Ἐτσι, οἱ μορφές τους καὶ οἱ παραστάσεις τῆς Κλίμακος καὶ τῆς πάλης στὰ Α σφαιρικὰ τρίγωνα, ὅπου «πρωταγωνιστεῖ» ὁ Ἰακώβ καὶ τονίζεται ἡ εὐλογία τοῦ γένους του, συγκροτοῦν ἓνα σύνολο μέ ἐσωτερικὴ ἐνότητα καὶ κυρίαρχο θέμα τὴν ἀναφορὰ στήν κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία τοῦ Κυρίου. Ἡ περίπτωση τοῦ συνδυασμοῦ αὐτοῦ τῆς Κλίμακος καὶ τῶν προπατόρων μέσῳ τῆς διπλῆς παρουσίας τοῦ

²⁵³ Marković, *Original paintings*, σ. 230. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 1-8.

²⁵⁴ Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 3.

²⁵⁵ Marković, *Original paintings*, σ. 229. Radovanović, *Hristovi preci*, σ. 640 καὶ σχ. 1, σ. 641.

Ἰακώβ ἀπαντᾷ καὶ σέ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιόδου (Ἄγ. Κλήμης, Μονὴ Χώρας), ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, στὴν Λιτὴ, ὅμως, τοῦ Χιλανδαρίου ἡ σχέση εἶναι πιὸ στενὴ καὶ ξεκάθαρη, ἀφοῦ τὰ θέματα εἶναι τοποθετημένα στὸν ἴδιο χῶρο μὲ στόχο τὴν συγκρότηση ἑνὸς κλειστοῦ συνόλου κοινοῦ περιεχομένου.²⁵⁶

Μὲ βάση τὰ προαναφερθέντα δεδομένα σκιαγραφεῖται ἡ λειτουργία τῆς παράστασης τῆς Κλίμακος στὰ πλαίσια τοῦ σύνθετου εἰκονογραφικοῦ περιβάλλοντος τῆς Λιτῆς τοῦ Χιλανδαρίου. Ἡ δεδομένη πολυσημία της διευρύνει τὶς δυνατότητες δόκιμων ἐρμηνευτικῶν συσχετισμῶν της μὲ μιὰ σειρά ἄλλων θεμάτων πού εἰκονίζονται στὸν χῶρο αὐτό.

Ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς πλέον σημαντικὲς θεομητορικὲς προεικονίσεις καὶ χρησιμοποιήθηκε εὐρέως στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία καὶ τὴν τέχνη. Τὸ πλούσιο θεολογικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος καὶ οἱ διάφορες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις του διευκόλυναν τὴν λειτουργία του σὲ ποικίλα εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα, πάντοτε ὅμως κυρίαρχη ἦταν ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Οἱ πολυάριθμες ἀπεικονίσεις του κατὰ τὴν παλαιολόγειο περίοδο, τόσο οἱ ἀφηγηματικὲς ὅσο καὶ οἱ συνοπτικὲς, συνδέονται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν σάρκωση τοῦ Λόγου καὶ τὴν Θεοτόκο.

Ἐνα ἐπιπλέον ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἐνυπνίου τῆς Κλίμακος καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰακώβ μὲ ἄλλα γεγονότα ἢ τύπους, ὅπως π.χ. ὁ τόπος τοῦ ἐνυπνίου, ἡ πάλιν μὲ τὸν ἄγγελο, τὸ ἀστρο τοῦ Βαλαάμ, ἡ κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία τοῦ Μεσσίου, τὰ ὁποῖα ἐπίσης συνδέονται μὲ τὴν Ἐνανθρωπήση καὶ τὴν Θεοτόκο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δηλώνονται κατὰ περίπτωσιν μὲ διάφορα μέσα, ὅταν ἐπιλέγεται ἡ ἑνταξὴ τους στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῆς Κλίμακος, καὶ λειτουργοῦν ποικιλοτρόπως στὰ

²⁵⁶ Βλ. καὶ Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου.

πλαίσια τῶν σύνθετων εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς κυρίως περιόδου διευρύνοντας τὸ πλέγμα τῶν συσχετισμῶν τῶν παραστάσεων πού τὰ περιλαμβάνουν.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι τόσο ἡ Κλίμαξ ὅσο καὶ ὁ Ἰακώβ κατέχουν σημαντικὴ θέση στὸ σύνολο τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεμάτων πού ἐρμηνεύθηκαν ὡς προτυπώσεις τῶν σχετικῶν μετὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου γεγονότων καὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ρόλου τῆς Θεοτόκου σὲ αὐτά, στοιχεῖο πού ἔχει ἀποτυπωθεῖ καὶ στὴν ἀπεικόνισή τους στὴν βυζαντινὴ τέχνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΦΛΕΓΟΜΕΝΗ ΒΑΤΟΣ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση

1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη

Ἡ Βάτος ἡ φλεγομένη καὶ μὴ κατακαιομένη ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ ὡς ἐκ τούτου εὐρέως διαδεδομένες παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προεικονίσεις. Τὸ θέμα προέρχεται ἀπὸ τὰ κεφάλαια 3 - 4,1-17 τοῦ βιβλίου τῆς Ἑξόδου. Ὁ Μωυσῆς εἶδε στὸ Χωρὴβ τὸ ὄραμα τῆς Βάτου πού φλεγόταν χωρὶς νὰ κατακαίεται καὶ δέχτηκε τὴν κλήση τοῦ Θεοῦ νὰ ἀναλάβει τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τοῦ Ἰσραήλ: «ῶφθη δὲ αὐτῷ (ἐνν. τῷ Μωυσῇ) ἄγγελος Κυρίου ἐν πυρὶ φλογὸς ἐκ τοῦ βάτου, καὶ ὁρᾷ ὅτι ὁ βάτος καίεται πυρὶ, ὁ δὲ βάτος οὐ κατεκαίετο» (Ἑξ. 3, 2). Ἡ ὄρασις τῆς Βάτου ἀπὸ τὸν Μωυσῆ τὸν συνέδεσε στενὰ τόσο στὴν πατερικὴ γραμματεία ὅσο καὶ στὴν ὑμνολογία τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸ συγκεκριμένο σύμβολο.

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ

Τὸ θέμα τῆς Βάτου ἀπὸ νωρὶς ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὡς προεικόνισις τῆς Θεοτόκου, οἱ δὲ σχετικὲς ἀναφορὲς στὰ ἔργα τους εἶναι πολυάριθμες. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία πού δίδεται, ὅπως ἡ Βάτος παρότι φλεγόταν δὲν κατεκάη, ἔτσι καὶ ἡ Θεοτόκος δὲν κάηκε ἀπὸ τὸ πῦρ τῆς θεότητος καὶ ἐπίσης παρότι γέννησε παρέμεινε παρθένος.²⁵⁷

²⁵⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Βάτο καὶ ὁ Μωυσῆς συνδέεται πολὺ στενὰ μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, ἀφοῦ θεωρεῖται καὶ ὁ ἴδιος τύπος τοῦ Χριστοῦ. Γιὰ τὸν τυπολογικὸ-θεολογικὸ αὐτὸν συσχετισμὸ βλ. Γ. Ἀντ. Γαλίτη, «Ὁ προφήτης Μωυσῆς ὡς τύπος τοῦ Χριστοῦ» στὸ *Ἁγία Γραφή καὶ σύγχρονος ἄνθρωπος. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 91-100. Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς ἐκφράζεται σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις καὶ στὴν εἰκονογραφία. Ἐνδεικτικὴ εἶναι μία παράσταση στὴν κατακόμβη τῆς Via Latina, ὅπου συνδυάζονται ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου ἀπὸ τὸν Χριστὸ

Ὁ ἅγ. Γρηγόριος Νύσσης (335/340-394) ἐρμηνεύει ὡς ἐξῆς τὸ θέμα στὴν Ὁμιλία του *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ*: «... τὸ γὰρ τότε προδιατυπωθέν ἐν τῇ φλογὶ καὶ τῇ βάτῳ διαβάντος τοῦ μέσου χρόνου σαφῶς ἐν τῷ κατὰ τὴν παρθένον μυστηρίῳ ἀνεκαλύφθη. ὡς γὰρ ἐκεῖ ἡ θάμνος καὶ ἄπτει τὸ πῦρ καὶ οὐ καίεται, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἡ παρθένος καὶ τίκτει τὸ φῶς καὶ οὐ φθείρεται».²⁵⁸ Τὸ παραπάνω χωρίο συνιστᾷ τὴν πρωιμότερη ἀναφορὰ στὴν φλεγόμενη Βάτο ὡς τύπο τῆς Θεοτόκου.

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου ἐπίσης (393-466 π.) κάνει μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς Βάτου, τὴν ὁποία παραθέτουμε ὡς ἐνδεικτικὴ τῆς πολλαπλότητος τῶν ἐρμηνευτικῶν ἐπιπέδων πού χαρακτηρίζει τὰ θέματα τῶν προεικονίσεων στὸ σύνολό τους: «Τὴν τοῦ Θεοῦ

καὶ ἡ παραλαβὴ τοῦ Νόμου ἀπὸ τὸν Μωυσῆ. Βλ. Kötzsche-Breitenbruch, *Neue Katakombe*, πίν. 18c. Ferrua, *Via Latina*, πίν. LXXXV καὶ XCVIII.

²⁵⁸ F. Mann (ἐκδ.), *Gregorii Nysseni, In diem natalem*, στὸ E. Rhein, F. Mann, D. Teske, H. Polack (ἐπ.), *Gregorii Nysseni Sermones*, Pars III, Leiden· New York· Köln 1996, σ. 247-248. Ὁ χρόνος ἐκφωνήσεως τῆς ὁμιλίας τοποθετεῖται στὰ 386 μ.Χ., τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τῶν Χριστουγέννων. Βλ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Β'*, σ. 624. Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης γενικότερα βλ. Ἡ.Δ. Μουτσούλα, *Γρηγόριος Νύσσης. Βίος Συγγράμματα Διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1997, ὅπου στὶς σ. 282-284 γίνεται καὶ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴν ὁμιλία πού μᾶς ἐνδιαφέρει.

Ἡ ὄρασις τῆς Βάτου, ὅπως καὶ ἄλλα γεγονότα τοῦ βίου τοῦ Μωυσέως, καθὼς καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γενικότερα, ἔχουν ἓναν ἰδιαίτερο πνευματικὸ χαρακτήρα. Κατὰ τοὺς Πατέρες συνιστοῦν θεοφάνειες, θέαση, δηλαδή, τοῦ Θεοῦ μέ τοὺς πνευματικούς ὀφθαλμούς. Μιὰ τέτοια θεολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ζωῆς τοῦ Μωυσέως κάνει ὁ ἅγ. Γρηγόριος Νύσσης στὸ ἔργο του μέ τὸν εὐγλωττο τίτλο *Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως τοῦ Νομοθέτου ἢ περὶ τῆς κατ' ἀρετὴν τελειότητος*. Βλ. J. Daniélou, *Grégoire de Nysse, La vie de Moïse ou Traité de la perfection en matière de vertu*, (SC 1), Paris 1968³. Ἐπίσης Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν βίον τοῦ Μωϋσέως*, (εἰσαγ.-κείμεν.-μετάφρ.-σχόλια ἀρχιμ. Παγκρατίου Μπρούσαλη), Ἀθῆναι 1990, ὅπου παρατίθενται σημαντικὰ σχόλια καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις. Βλ. καὶ Γ.Ι. Μαντζαρίδου, «Θεόπτης Μωυσῆς καὶ Θεοπτία» στὸ *Ἀγία Γραφή καὶ σύγχρονος ἄνθρωπος. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 287-294. Τὸν ἰδιαίτερο αὐτὸ χαρακτήρα τῆς ὁράσεως τῆς Βάτου δείχνει σαφῶς ἡ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία συνοδεύει τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ χαμένο σήμερον χειρόγραφο τῆς Ὀκτατεύχου-Ἰνδικοπλεύστου τῆς Σμύρνης (κώδ. B.8 τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς): «τὸ Σινὰ Ὄρος: ἡ ἀληθ(ῆς) θεωρία» (φύλλο 166ν). Βλ. Strzygowski, *Bilderkreis*, σ. 58 καὶ πίν. XXIX. Bernabò, *Fisiologo*, εἰκ. 81. Ἡ ἀληθῆς θεωρία εἶναι ἡ θεὰ τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἀντικείμενο τῆς θεωρίας ἐμφανίζεται ὡς εἰκόνα ἐπάνω ἀπὸ τὴν Βάτο. Εἶναι ὁ Χριστὸς Ἑμμανουὴλ στὰ χεῖρα τῆς Θεοτόκου. Τὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ τέτοια ἐπιγραφή συνοδεύει μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες-ἂν ὀχι καὶ τὴν παλαιότερη, ἐφόσον δεχθοῦμε τὴν χρονολόγησίν της στὸν 11^ο αἰῶνα, σωζόμενη εὐθεῖα τυπολογικὴ συσχέτιση τῆς ὁράσεως τῆς φλεγόμενης Βάτου μέ τὴν Ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου καὶ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, εἶναι καθεαυτὸ ἐξαιρετικῆς σημασίας.

δύναμιν καὶ φιλανθρωπίαν κηρύττει, ὅτι δὴ φρυγανῶδη οὖσαν τὸ ἄσβεστον οὐκ ἀνήλπισκε πῦρ, οἶμαι δὲ καὶ ἕτερα διὰ τούτου παραδηλοῦσθαι. Καὶ ὅτι ὁ Ἰσραὴλ ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων ἐπιβουλεύομενος οὐκ ἀναλωθήσεται, ἀλλὰ κρείττων ἔσται τῶν πολεμούντων. Καὶ ὡς ὁ Μονογενὴς ἐνανθρωπήσας, καὶ παρθενικὴν οἰκήσας νηδύν, φυλάξει τὴν παρθενίαν ἀκήρατον. Φασὶ δὲ τινες, ἐν βᾶτῳ φανῆναι τὸν Θεόν, καὶ οὐκ ἐν ἄλλῳ φυτῷ, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τινα ἐκ βᾶτου γλύψαι Θεόν. Εἰκὸς γὰρ ἦν Ἰουδαίους καὶ τοῦτο τολμῆσαι, εἴπερ ἐν ἄλλῳ ὤφθη φυτῷ». ²⁵⁹

Ἐνας ἄλλος ἄξονας τῆς πατερικῆς σκέψης ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἐξεταζόμενο θέμα εἶναι ἡ ταυτότητα τοῦ ἀγγέλου πού ἐμφανίστηκε στὸν Μωυσῆ μέσα ἀπὸ τὴν Βᾶτο. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἤδη χριστιανικὴ περίοδο οἱ συγγραφεῖς ἐπιχειρηματολογοῦν ὑπὲρ τῆς ταύτισης τοῦ ἀγγέλου μὲ τὸν ἄσαρκο ἀκόμη τότε Λόγο. Ὁ ἁγ. Ἰουστῖνος π.χ. († 165 π.) ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «... Ἦδη μέντοι, ὦ Τρύφων, ἀποδείξω ὅτι πρὸς τῇ Μωσέως ὀπτασίᾳ αὐτὸς οὗτος μόνος, καὶ ἄγγελος καλούμενος καὶ θεὸς ὑπάρχων, ὤφθη καὶ προσωμίλησε τῷ Μωσεῖ». ²⁶⁰

²⁵⁹ Τὸ χωρίο βρίσκεται στὸ ἔργο του *Εἰς τὰ ἄπορα τῆς Θείας Γραφῆς κατ' ἐκλογὴν, Εἰς τὴν Ἑξοδον*, ὡς ἀπάντηση στὴν ΣΤ' ἐρώτηση μὲ τίτλο *Τί δηλοῖ τό, τὸν βάτον καίεσθαι, καὶ μὴ κατακαίεσθαι*. PG 80, 229BC.

²⁶⁰ *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, 60, 4. Bobichon, *Dialogue*, I, σ. 346.

Ἡ ταυτότητα τοῦ ἀγγέλου πού ἐμφανίστηκε μέσα στὴν φλόγα τοῦ πυρὸς ἀπὸ τὴν Βᾶτο καθὼς καὶ σὲ ἄλλα γεγονότα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως ἡ πάλη μὲ τὸν Ἰακώβ (Γεν. 32, 24-32), ἀπασχόλησε ιδιαίτερα τὴν πατερικὴ σκέψη. Ἡ ἐπικρατέστερη σχετικὴ ἐκδοχὴ ὑπῆρξε ἡ ταύτισή του μὲ τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸν Λόγο. Ἀλλωστε μέσα στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὁ Ἡσαΐας ὀνομάζει τὸν ἀναμενόμενο Μεσσία Μεγάλῃς Βουλῇς Ἀγγελο (Ἠσ. 9, 6). Γιὰ τὸ θέμα βλ. τὴν *ad hoc* σημαντικὴ ἐργασία τοῦ Β.Μ. Βέλλα, *Mal'ak- Jahuve*, (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ *Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου* Ἀπριλίου-Μαΐου-Ιουνίου 1931), ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1931, ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσει τὴν θεολογικὴ αὐτὴ ἀποψὴ βασιζόμενος στὰ σχετικὰ χωρία Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Βλ. καὶ Ἱ. Φούντα, «Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη πολεμουμένη καὶ ἀπολογουμένη», *Θυμίαμα* 34 (2003), σ. 7-13.

Τὸ θέμα τῆς Βάτου ἔχει, τέλος, καὶ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο.²⁶¹ Τὸ πῦρ τῆς Βάτου παραπέμπει σὲ αὐτὸ τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θυσιῶν καὶ κατ' ἐπέκτασιν στὴν σωτηριώδη θυσία τοῦ Κυρίου.²⁶²

Σὲ κάθε περίπτωση, πάντως, βασικὸ ἄξονα τῶν διαφόρων πατερικῶν ἐρμηνειῶν τοῦ ὁράματος τῆς Βάτου συνιστᾷ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως.

1.2.2 Ἡ ὕμνογραφία

Ἀπὸ τίς πολυάριθμες ἀναφορὰς τῆς φλεγομένης Βάτου στὴν ὕμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας θὰ ἀναφέρουμε μόνο τὸ δ' τροπάριον τῆς ΣΤ' Ὠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ποιήματος τοῦ ἁγ. Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, τὸ ὁποῖο καὶ συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα παραδείγματα:

«Χαρᾶς αἰτία, χαρίτωσον ἡμῶν

τὸν λογισμὸν τοῦ κραυγάζειν σοί·

²⁶¹ Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν σχέση τοῦ θέματος μὲ τὴν Θεία Εὐχαριστία, εἶναι ἡ χρῆσις τῆς Βάτου ἀπὸ τὸν ἁγ. Συμεὼν τὸν Νέο Θεολόγο σὲ μιὰ εὐχή του, ἡ ὁποία διαβάζεται πρὸ τῆς Θείας Μεταλήψεως. Σὲ αὐτὴ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «...Ταῦτα τολμηρὸν ποιεῖ με, ταῦτά με περεοῖ, Χριστέ μου· καὶ θαρρόων ταῖς σαῖς πλουσίαις πρὸς ἡμᾶς εὐεργεσίαις, χαίρων τε καὶ τρέμων ἅμα, τοῦ πυρὸς μεταλαμβάνω, χόρτος ὢν, καὶ ξένον θαῦμα! δροσιζόμενος ἀφράστως ὥσπεροῦν ἡ βάτος πάλαι, ἡ ἀφλέκτως καιομένη». *Ωρολόγιον τὸ Μέγα*, σ. 516.

²⁶² Ὁ συσχετισμὸς τῆς Βάτου μὲ τὴν Θεία Εὐχαριστία δηλώνεται μὲ διαφόρους τρόπους καὶ στὴν εἰκονογραφία. Στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἰνδικοπλεύστη σὲ Βατικανὸ (9^{ος} αἰ.) καὶ Σινᾶ (πρῶτος 11^{ος} αἰ.) π.χ. οἱ πανομοιότυπες μικρογραφίες τῶν φύλλων 61v καὶ 101v ἀντιστοιχῶς παρουσιάζουν τὴν παραλαβὴν τοῦ Νόμου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὄραση τῆς Βάτου. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ Βάτος εἰκονίζεται ὡς κρατήρας ἀπὸ τὸν ὁποῖο βγαίνουν φλόγες. Μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο εἰκονίζεται στὰ συγκεκριμένα χειρόγραφα τὸ θυσιαστήριον στὶς μικρογραφίες τῶν φύλλων 59r καὶ 98r ἀντιστοιχῶς, οἱ ὁποῖες ἔχουν ὡς θέμα τὴν θυσία τοῦ Ἰσαὰκ σὲ ἓναν προφανῆ παραλληλισμὸ. Σημειώνεται, ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ταυτότητα τοῦ «ἐπίμαχου» ἀντικειμένου δηλώνεται σαφῶς ἀπὸ ἐπιγραφή. Ἡ ὁμοιότητα τῆς ἀπεικόνισης δὲν εἶναι τυχαία. Στοχεύει στὸν συσχετισμὸ τῆς Βάτου μὲ τὴν θυσία τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ, τὴν ὁποία προτυπώνει σαφέστατα στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ θυσία τοῦ Ἰσαὰκ. Καθίσταται, λοιπόν, στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ Βάτος ἓνα καθαρὰ εὐχαριστιακὸ θέμα, καθὼς μάλιστα τὰ συμφραζόμενα τῶν συγκεκριμένων ἀπεικονίσεων τῆς δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐρμηνεῖα τῆς ὡς θεομητορικῆς προτυπώσεως. Γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ ἐρμηνεῖα τῶν παραστάσεων αὐτῶν βλ. Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, σ. 42-43 καὶ ἰδίως 52-55 καὶ πίν. 65, εἰκ. 120, πίν. 75, εἰκ. 135. Βλ. ἐπίσης Weitzmann, Galavaris, *Sinai Manuscripts*, εἰκ. 160, 163.

Χαῖρε, ἡ ἄφλεκτος βάτος, νεφέλη
 ολόφωτε, ἡ τοὺς πιστοὺς ἀπαύστως
 ἐπισκιάζουσα».²⁶³

2. Ἡ λειτουργικὴ χρήση

Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς Ἑξόδου, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ὄραση τῆς Βάτου, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Συνάξεως τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ἡ ὁποία τιμᾶται τὴν ΚΣΤ' Μαρτίου, τὴν ἐπομένη, δηλαδή, τῆς Ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.²⁶⁴ Τὸ ὄραμα τῆς Βάτου σχετίζεται καὶ μὲ τὸν Ἀρχάγγελο, ἀφοῦ Ἄγγελος φανερώθηκε στὸν Μωυσῆ ἀπὸ τὴν Βάτο μέσα σὲ φλόγα· «ᾤφθη δὲ αὐτῷ ἄγγελος Κυρίου ἐν πυρὶ φλογὸς ἐκ τοῦ βάτου» (Ἑξ. 3, 2). Ἐπιλέγεται, λοιπόν, ὡς ἀνάγνωσμα διότι ταιριάζει καὶ στὴν ἐορτὴ τῆς Θεοτόκου καὶ σὲ αὐτὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου.

3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία

3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Τὸ θέμα τῆς φλεγομένης Βάτου γνώρισε πολὺ μεγάλη διάδοση στὴν εἰκονογραφία, πάντοτε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Μωυσῆ, ὡς μιά ἀπὸ τὶς βασικότερες παραστάσεις θεομητορικῶν προτυπώσεων. Ἡ ἀπεικόνισή του γίνεται μὲ δύο τρόπους: α) ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ

²⁶³ Θεοδωροπούλου, *Ἀκάθιστος*, σ. 86. Γιά ἄλλες παρόμοιες ἀναφορὲς βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 12. Ἐπίσης Βουρλῆ, *Θέματα χριστολογίας*, σ. 41-44.

²⁶⁴ Σὲ παλαιὰ χειρόγραφα ἀναγνωστικὰ δίδεται ἡ πληροφορία, ὅτι στὸν Ἑσπερινὸ τῆς Ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ διαβαζόταν ἡ περικοπὴ 3,12-81 ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς Ἑξόδου, στὴν ὁποία περιγράφεται ἡ ὄρασις τῆς Βάτου ἀπὸ τὸν Μωυσῆ. Βλ. Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen*, σ. 144 καὶ Mateos, *Typikon*, I, σ. 254. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ ἐξίσου παλαιὲς πληροφορίες χειρογράφων ποὺ θέτουν ὡς ἀναγνώσματα τῆς ἐορτῆς τὰ ἀναγιγνωσκόμενα στὸν Ἑσπερινὸ τῶν Ἑορτῶν τοῦ Γενεθλίου καὶ τῆς Κοιμήσεως, δηλαδή τὰ Γεν. 28, 10-17, Ἰεζ. 43, 27-44, 4¹ καὶ Παρ. 9, 1-11. Βλ. Dmitrievskij, *Opisanje*, I, σ. 215. Τὸ ἴδιο ὀρίζεται καὶ στὰ ἐντυπα Μηναῖα καὶ συνιστᾷ τὴν πρακτικὴ στὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἕως καὶ σήμερα. Ἡ διήγησις τῆς Βάτου καὶ τὸ χωρίο 8, 22-30 τῶν Παροιμιῶν ποὺ προεβλέποντο ἀπὸ κάποιες πηγὲς γιὰ τὸν Ἑσπερινὸ τῆς Ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ διαβαζονται, σύμφωνα μὲ τὰ ἐντυπα Μηναῖα, στὸν Ἑσπερινὸ τῆς ΚΣΤ' Μαρτίου, ἐορτῇ τῆς Συνάξεως τοῦ Ἀρχιστρατήγου Γαβριήλ. Βλ. Rahlfs, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 152 καὶ *Μηναῖον Μαρτίου*, σ. 166-167.

παράσταση β) συνοπτικά, με τὴν μορφή τοῦ Μωυσέως συνοδευομένου ἀπὸ τὸ σύμβολο τῆς Βάτου ἢ σχετικοῦ περιεχομένου εἰλητὸ ἢ συνδυασμὸ τῶν δύο. Ἐξαίρεση στὸν κανόνα ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιάζουσα ἀπεικόνιση, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ σὲ μιὰ συγκεκριμένη σειρά σιναΐτικῶν εἰκόνων, ὅπως θὰ δοῦμε κατωτέρω.

Οἱ ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τῆς φλεγομένης Βάτου ἔχουν διακριθεῖ σὲ δύο κατηγορίες ἀνάλογα μετὰ τὸν βαρύνοντα σὲ κάθε περίπτωση ἀφηγηματικό-ἱστορικό ἢ τυπολογικό-συμβολικό ἀντιστοίχως χαρακτήρα τους.²⁶⁵

Κατὰ κανόνα ἡ παράσταση τῆς Βάτου, ἀνεξαρτήτως εἰδικοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου, παρουσιάζει τὸ γνωστὸ θέμα τοῦ ὁράματος τοῦ προφήτου, ὁ ὁποῖος στέκεται μπροστὰ τῆς ἢ γονατίζει καὶ λύνει τὰ σανάλια τοῦ κατὰ τὴν Θεία ἐπιταγή.

Ἐπιπλέον, στὶς παραστάσεις ἐντάσσονται διάφορα ἐπιμέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, ὥστε νὰ ἀποδοθεῖ καλύτερα τὸ ἐκάστοτε θεολογικό, ἀλλὰ καὶ συμβολικό τους νόημα. Τέτοια εἶναι ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ ποὺ προβάλλει ἀπὸ τὸ τεταρτοκύκλιο τοῦ οὐρανοῦ εὐλογοῦσα,²⁶⁶ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ εἴτε σὲ ὥριμη ἡλικία²⁶⁷ εἴτε ὡς Ἑμμανουήλ,²⁶⁸ στὴν δεύτερη περίπτωση μόνος ἢ μαζί μετὰ τὴν Θεοτόκο,²⁶⁹ ἡ ὁποία σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις εἰκονίζεται καὶ μόνη ἐντὸς τῆς Βάτου.²⁷⁰ Συχνὰ τὰ στοιχεῖα

²⁶⁵ K. Weitzmann, *Die Ikone 6. bis 14. Jahrhundert*, München 1978, σ. 75. Αλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, σ. 31-32.

²⁶⁶ Συναγωγή Δούρας Εὐρωποῦ (β' τέταρτο 3^{ον} αἰ.), κατακόμβη Via Latina (4^{ος} αἰ.), ἄγ. Βιτάλιος Ραβέννας (μεταξὺ 540-547) κ.ἄ. Βλ. Weitzmann, Kessler, *Dura Synagogue*, εἰκ. 41, 46, 47. Ferrua, *Via Latina*, πίν. XXXIII,2. Engemann, *Deutung und Bedeutung*, εἰκ. 119, σ. 138.

²⁶⁷ Ναὸς Ἀρχαγγέλων Lesnovo (1349). Gabelić, *Lesnovo*, εἰκ. XLVI. Okunev, *Lesnovo*, εἰκ. 165, σ. 238.

²⁶⁸ Vat. gr. 1126, φύλλο 54v καὶ Par. gr. 1208, φύλλο 37v, τὰ δύο εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου, μοναχοῦ τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου. Βλ. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 21.

²⁶⁹ Περίβλεπτος Ἀχρίδος (1294/5), Μονὴ Χώρας (1315-1321). Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 444-452.

²⁷⁰ Ἀγ. Νικόλαος Ὁρφανός (β' δεκαετία 14^{ον} αἰ.), Gračanica (1321) κ.ἄ. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61. Petković, *La peinture*, εἰκ. 31, σ. 29.

αὐτὰ συνδυάζονται καὶ μὲ τὴν παρουσία Ἀγγέλου σύμφωνα μὲ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ ἀφήγηση.²⁷¹

Αὐτοτελεῖς ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος ἀπαντοῦν καὶ σὲ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα.²⁷²

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι στὴν διάκριση αὐτὴ τῶν ἀφηγηματικῶν ἀπεικονίσεων τῆς Βάτου ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ ἔγκειται στὴν ἱστορικὴ ἢ καὶ θεολογικὴ-συμβολικὴ ἀπεικόνιση-ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος, ἡ ὁποία δὲν ἀπαντᾷ στὶς παραστάσεις μὲ ἀπόλυτο τρόπο, γι' αὐτὸ καὶ ἐνδεχομένως μιὰ διάκριση μὲ ἀπολύτους ὅρους δὲν εἶναι δόκιμος. Ὑπάρχουν γιὰ παράδειγμα παραστάσεις τῆς φλεγομένης Βάτου μὲ τὸν Μωυσῆ, στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονται μόνο τὰ ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα, ἐντεταγμένες ὅμως σὲ συμφραζόμενα πού τὶς συσχετίζουν σαφῶς μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.²⁷³ Κατὰ τὴν ἴδια λογικὴ, σὲ θεωρούμενες «ἱστορικὲς» ἀπεικονίσεις, ὅπως π.χ. τῆς Δούρας Εὐρωποῦ, ἐντάσσονται καὶ στοιχεῖα ἐρμηνευτικά, ὅπως ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ.²⁷⁴

²⁷¹ Περίβλεπτος Ἀχρίδος, Ἀγ. Νικόλαος Ὁρφανὸς κ.ά. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61.

²⁷² Ἀναφέρουμε π.χ. τὶς παραστάσεις στὴν Μολυβοκκλησιὰ (1541), τὴν τράπεζα τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα (1546), τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Διονυσίου (1546/7) κ.ά. Παντζαρίδου, *Μολυβοκκλησιὰ*, σ. 132-134 καὶ εἰκ. 74, σ. 353. Χατζηδάκη, *Θεοφάνης*, εἰκ. 203. *Τοιχογραφίες Μονῆς Διονυσίου*, εἰκ. 200.

²⁷³ Τέτοια εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση τῆς παράστασης τοῦ θέματος στὴν Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.), στὴν ὁποία ἐντὸς τῆς Βάτου ἔχει εἰκονιστεῖ μεγάλος ἄγγελος συνομιλῶν μὲ τὸν Μωυσῆ. Ἡ παράσταση εἰκονίζεται στὸν ἴδιο χώρο μὲ ἄλλα θέματα πού ἐπίσης ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὡς θεομητορικὲς προτυπώσεις, ὅπως ἡ Κλίμαξ καὶ ἡ πάλη τοῦ Ἰακώβ μὲ τὸν ἄγγελο. Ἐπομένως, πρέπει σαφέστατα νὰ ἐρμηνευθεῖ, ἀνεξαρτήτως τῶν ὁποιων εἰκονογραφικῶν λεπτομερειῶν, ὡς θεομητορικὴ προτύπωση. Βλ. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 314. Γιὰ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τῆς Ἀγ. Σοφίας Τραπεζοῦντος βλ. Talbot Rice, *Haghia Sophia*, ιδίως τὶς σ. 149-155, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴν συγκεκριμένη ομάδα παραστάσεων. Ἐπίσης Eastmond, *Art and Identity*, σ. 67-70. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῆς παράστασης τῆς φλεγομένης Βάτου στὸ Δ σκέλος τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος τοῦ Β τοῖχου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁδηγητρίας ἐπαρχίας Καινουργίου Κρήτης (14^{ος} αἰ.). Ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω ἔχουν εἰκονιστεῖ οἱ ἐν τῇ καμίνῳ Τρεῖς Παῖδες, ἐνῶ στὸ ἀπέναντι Α σκέλος ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Μαδεράκη, *Ἡ δέηση*, σ. 104 καὶ προσωπικὴ παρατήρηση.

²⁷⁴ Βλ. καὶ τὸν ἐπ' αὐτοῦ σωστὸ προβληματισμὸ τοῦ Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, σ. 32, ὁ ὁποῖος δίνει καὶ σειρὰ παραδειγμάτων.

Ἡ συνοπτική ἀπόδοση τοῦ θέματος περιλαμβάνει τὸν Μωυσῆ φέροντα τὸ σύμβολο τῆς Βάτου, ἐμφανίζεται δὲ κατὰ κανόνα ὡς τμήμα τῆς παράστασης τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» καὶ παρεμφερῶν θεμάτων, τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα παραδείγματα ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά τὶς ἀπεικονίσεις στὴν Παναγία Ljeviška (1309), τὸ Staro Nagoričino (1317-18), τὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), τὸν Ἁγ. Γεώργιο Βιάννου (1401) καὶ τὶς εἰκόνες τῆς Ἰρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αἰ.) καὶ τῆς Φλωρεντίας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.).²⁷⁵

Στὶς ἀπεικονίσεις αὐτές συχνά ἱστορεῖται μέσα στὴν Βάτο ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου σὲ προτομή ἐντὸς ἢ ἐκτὸς μεταλλίου.²⁷⁶

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ ποὺ συνήθως φέρει ὁ Μωυσῆς στὶς παραστάσεις αὐτές, παραθέτουμε τὸ προτεινόμενο ἀπὸ τὸν Διονύσιο ἐκ Φουρνᾶ:

«Ἐγὼ βάτον κέκληκά σε, ἀνθρώπων σκέπη,
μυστήριον σὸν ἰδὼν ἐν βάτῳ ξένως».²⁷⁷

Ἐνῷ ἡ Βάτος ἀποτελεῖ τὸ ἀποκλειστικὸ σχεδὸν συνοδευτικὸ ἀντικείμενο τοῦ Μωυσέως στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ στὰ πλαίσια τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ μεμονωμένες ἀπεικονίσεις τοῦ προφήτου σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ναοῦ, ὅπως π.χ. ὁ τροῦλλος ἢ ἡ καμάρα τῆς ὀροφῆς, οἱ πεσσοὶ ἢ τὰ ἐσωρράχια τόξων καὶ ἐνισχυτικῶν σφενδονίων, ὅπου εἰκονίζεται κατὰ κανόνα σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλους προφῆτες, ποὺ συχνά φέρουν ἐπίσης σύμβολα καὶ εἰλητά. Στὶς παραστάσεις αὐτές τὸ σύμβολο

²⁷⁵ Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 76, 91. Παπαμαστοράκη, Ἡ ἔνταξη, εἰκ. 2, σ. 317. Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 132. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XV, σ. 462. Lazarev, *Storia*, εἰκ. 575. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα μεταβυζαντινὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε τὴν Παναγία Ποδύθου (ἀρχ. 16^{ου} αἰ.) στὴν Κύπρο, τὸν Ἁγ. Νικόλαο Ἀναπαυσᾶ (1527), τὴν Μονὴ Φιλανθρωπηνῶν (β' φάση 1542) κ.ά. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθέως, *Ποδύθου*, σ. 26. Σοφιανοῦ, Τσιγαρίδα, *Ἀναπαυσᾶς*, σ. 261. Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Μονὴ Φιλανθρωπηνῶν*, εἰκ. 75, σ. 103.

²⁷⁶ Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐμφανίζεται π.χ. στὶς παραστάσεις τοῦ Nagoričino καὶ τῆς Περίβλεπτου. Pepek-Miljković, *Deloto*, εἰκ. 43, σ. 118. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 76.

²⁷⁷ *Ἑρμηνεία*, σ. 282. Γιά τὸ θέμα βλ. ἐπίσης Rhoby, *Epigramme*, σ. 110-112, 246-247.

πού προτιμάται είναι ἡ στάμνος, συχνὰ μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου ἐπάνω της, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο οἱ πλάκες τοῦ Νόμου, ἡ ἐπτάφωτος λυχνία κ.ά.²⁷⁸ Συχνὰ ἐπιλέγεται καὶ συνδυασμὸς ὁρισμένων ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα αὐτά.²⁷⁹ Ὁ συνδυασμὸς τοῦ Μωυσέως μὲ τὴν σειρὰ αὐτῆ τῶν ἀντικειμένων, μὲ ἄξονα πάντοτε τὸ μυστήριον τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τὴν Θεοτόκο, δείχνει τὴν στενὴν σχέση του μὲ τὸ θέμα αὐτό.

Τὸ θέμα τῆς φλεγομένης Βάτου, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα θέματα τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων, παρουσιάζουν λόγῳ τοῦ συμβολικοῦ τους περιεχομένου εὐελιξία στὴν προσαρμογὴ τους στὰ ἑκάστοτε εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα καὶ κατὰ συνέπειαν στὴν τοποθέτησίν τους στὸν χώρο. Ἔτσι, ἡ Βάτος ἐμφανίζεται στὰ προγράμματα τῶν ναῶν σὲ διάφορες θέσεις, ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα ἕως τὸν νάρθηκα καὶ τὰ περίστωα. Στὴν πρώτη περίπτωση συνδέεται μὲ τὴν Θεία Εὐχαριστία, ἀφοῦ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, τοῦ ὁποῖου εἶναι τύπος, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση τῆς σωτηριώδους θυσίας τοῦ Κυρίου. Ἡ παρουσία της στὸν νάρθηκα, τὰ περίστωα καὶ γενικὰ σὲ δευτερεύοντες χώρους συνδέεται μὲ τὸν προπαρασκευαστικὸ χαρακτήρα της, ὅπως καὶ ὅλων τῶν ἀντιστοίχων παλαιοδιαθηκικῶν τύπων, γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας, τὰ ὁποῖα ἀνέμενε ἡ ἀνθρωπότητα μετὰ τὴν πτώση.²⁸⁰

²⁷⁸ Ὁ Μωυσεὺς συνοδεύεται ἀπὸ τὴν στάμνο π.χ. στὴν Μονὴ Χώρας (1315-1321), τὸ Lesnovo (1349), τὸν Τίμιο Πρόδρομο στὸ Δισκούρι τῆς Κρήτης (π. 1400) κ.ά. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, πίν. 108α. I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τ. II, *Mylopotamos Province*, Leiden 2010, εἰκ. 236. Μὲ τις πλάκες τοῦ Νόμου εἰκονίζεται ὁ Μωυσεὺς στὸ Πρωτάτο (1290 π.), ἐνῶ μὲ τις πλάκες καὶ τὴν ἐπτάφωτο λυχνία στὴν Gračanica (1321). Millet, *Athos*, πίν. 8, 4. Todić, *Gračanica*, εἰκ. 46.

²⁷⁹ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν παράσταση στὸ Dečani (1346-50). Petković, *Dečani*, II, πίν. CLXVI, 3. Ὁ Μωυσεὺς μὲ συνδυασμὸ ἀντικειμένων ἐμφανίζεται καὶ σὲ μεταβυζαντινὰ παραδείγματα. Στὸ παρεκκλήσιο π.χ. τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς Ἀγ. Παύλου (1555) εἰκονίζεται μὲ τὴν βάτο, τὴν στάμνο καὶ τις πλάκες τοῦ Νόμου. Millet, *Athos*, πίν. 190, 3.

²⁸⁰ Στὸ Πρωτάτο (1290 π.) π.χ. ἡ Βάτος εἰκονίζεται στὸν χώρῳ τῆς Προθέσεως, στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5) στὸν νάρθηκα, στὸν Ἀγ. Νικόλαο Ὁρφανὸ (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.) καὶ τοὺς Ἀγ. Αποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334) στὸ Ν περίστωο καὶ στὴν Μ. Χώρας (1315-1321) καὶ τὴν Gračanica (1321) στὸ Ν παρεκκλήσιο.

Ἡ σημασία πού ἀποδιδόταν στοῦ θέμα τῆς Βάτου καί ἡ συνακόλουθη διάδοσή του στήν τέχνη ἀποδεικνύεται ἀπό τόν πολύ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν σωζομένων παραστάσεων, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι σὲ πολλὰ μνημεῖα ἐπιλέγεται ὡς τὸ μόνο θέμα ἀπὸ ὅλο τὸν κύκλο τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων, θεωρούμενο προφανῶς ὡς τὸ πλέον ἀντιπροσωπευτικὸ μεταξὺ αὐτῶν.²⁸¹

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Ἡ παράσταση τοῦ προφήτου Μωυσέως πρὸ τῆς φλεγομένης Βάτου ἐμφανίζεται στήν τέχνη ἀπὸ τὸν 3^ο ἤδη μ.Χ. αἰῶνα στήν συναγωγή τῆς Δούρας Εὐρώπου. Ἐκεῖ εἰκονίζεται μεταξὺ ἄλλων γεγονότων τῆς ἱστορίας τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ.²⁸²

Εμφανίζεται ἐπίσης ἀρκετὰ συχνά σὲ τοιχογραφίες τῶν κατακομβῶν συνδυασμένη μὲ ἄλλα γεγονότα τῆς Παλαιᾶς, ἀλλὰ καί τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ συνδυασμὸς τῶν θεμάτων σχετίζεται μὲ τὴν ἐνιαία ἀντιμετώπιση τῶν δύο Διαθηκῶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καί τὴν θεώρηση τῶν γεγονότων τῆς πρώτης ὡς τύπων αὐτῶν τῆς δεύτερης. Στὴν κατακόμβη τῆς Via Latina (4^{ος} αἰ.) γιὰ παράδειγμα, ὁ Μωυσῆς πρὸ τῆς Βάτου ἔχει εἰκονιστεῖ δύο φορές σὲ ἰσαριθμούς θαλάμους, οἱ ὅποιοι εἶναι διακοσμη-

²⁸¹ Ἀναφέρουμε π.χ. τὶς περιπτώσεις τοῦ Σωτήρος Μεγάρων (τελ. τέταρτο 13^{ου} αἰ.), τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τῆς Θεοτόκου στοῦ Červen τῆς Βουλγαρίας (ἀρχὲς 14^{ου} αἰ.), τῆς Παλαιᾶς Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιάλειας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.) κ.ά. Βλ. Grigoriadou, *Peintures murales*, σ. 90-92. D. Piguet-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen âge*, Paris 1987, εἰκ. 33, σ. 84. Βέρρα-Γεωργοπούλου, Μονὴ Ταξιαρχῶν, πίν. 126α. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀπαντᾷ καί σὲ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα, ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴν Κλένια (1593), ἡ Νέα Μονὴ Φιλοσόφου (1693), ἡ Μονὴ Λουκοῦς (ἀρχὲς 17^{ου} αἰ.) κ.ά. Προεστᾶκη, *Μαλεσίνα*, σ. 282. Γριτσοπούλου, *Μονὴ Φιλοσόφου*, σ. 47. Λούσκου, Νικολιδάκη, *Μονὴ Λουκοῦς*, σ. 111, 176.

²⁸² Weitzmann, Kessler, *Dura Synagogue*, σ. 34-38 καὶ εἰκ. 41.

μένοι με ποικιλία βιβλικῶν θεμάτων προερχομένων καὶ ἀπὸ τὶς δύο Διαθήκες (Εἰκ. 25).²⁸³

Σημαντικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος εἶναι αὐτὴ στὸ ἀριστερὸ ἀνω τμήμα τοῦ μετώπου τοῦ τόξου τῆς ἀψίδος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ, χρονολογούμενη στὰ μέσα τοῦ 6^{ου} αἰ. (Εἰκ. 26). Στὸ ἀντίστοιχο δεξιὸ τμήμα εἰκονίζεται ἡ παραλαβὴ τοῦ Νόμου ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ.²⁸⁴ Οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἀποκτοῦν ἓνα ἰδιαίτερο νόημα στὴν συγκεκριμένη περίπτωση καθὼς βρίσκονται πλησίον τοῦ χώρου, ὅπου συνέβησαν τὰ εἰκονιζόμενα γεγονότα, δηλαδὴ τὸ ὄρος Σινᾶ. Ὁ χαρακτήρας τῆς θεοφάνειας τονίζεται καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ στὴν παράσταση.²⁸⁵

Ἡ ὄρασις τῆς Βάτου εἰκονίζεται καὶ στὸ παρισινὸ χειρόγραφο τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (879, φύλλο 264v). Ὁ Μωυσῆς σκύβει γιὰ νὰ λύσει τὸ σανδάλι του πρὸ τῆς Βάτου, μέσα στὴν ὁποία ἱστορεῖται ὁλόσωμος ἄγγελος (Εἰκ. 27).²⁸⁶

Ἀναφέρουμε ἐπίσης δύο φορητὲς εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, στὶς ὁποῖες εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς πρὸ τῆς Βάτου, αὐτοτελῶς στὴν πρώτη καὶ ὡς μία ἀπὸ τὶς σκηνὲς τοῦ βίου του στὴν δεύτερη.²⁸⁷

Κοινὸ σημεῖο τῶν προαναφερθεῖσων παραστάσεων συνιστᾷ ὁ «ἱστορικὸς» χαρακτήρας τους. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ θέμα τῆς Βάτου δὲν σχετίζεται με τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

²⁸³ Weitzmann, Kessler, *Dura Synagogue*, εἰκ. 46-47. Ferrua, *Via Latina*, πίν. XXXIII,2. Kötzsche-Breitenbruch, *Neue Katakomben*, παραρτήματα 4, 7.

²⁸⁴ Forsyth, Weitzmann, *Church and Fortress*, πίν. CXXVI (Βάτος) καὶ CXXVII (παραλαβὴ Νόμου).

²⁸⁵ Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ βλ. M. Kirigin Osb, *La mano divina nell' iconografia cristiana*, Città del Vaticano 1976.

²⁸⁶ Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 28.

²⁸⁷ Βλ. D. Mouriki, «A pair of early 13th century Moses icons at Sinai with the scenes of the Burning Bush and the Receiving of the Law», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΣΤ' (1991-92), σ. 171-184. Ἡ πρόσφατη ἀναχρονολόγησις τῶν δύο εἰκόνων στὸν 11^ο αἰ. δὲν ἐπηρεάζει τὴν οὐσίαν τῆς ἐπιχειρηματολογίας μας. Βλ. ἐπίσης τῆς ἰδίας, «A Moses Cycle on a Sinai Icon of the Early Thirteenth Century» στὸ *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton, New Jersey 1995, σ. 531-546.

Ἡ παλαιότερη τυπολογικὴ συσχέτιση τῆς Βάτου μετὰ τὴν Θεοτόκο στὴν τέχνη γίνεται, κατὰ μία ἐρμηνεία, σὲ μία εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ, χρονολογούμενη στὸν 9^ο μετὰ 10^ο αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ τὸ κεντρικὸ τμήμα τριπτύχου, στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις. Ἡ Θεοτόκος, τοποθετημένη σὲ βάθρο, παρουσιάζεται μετωπικῇ δεομένῃ μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων καὶ περιβάλλεται ἀπὸ θάμνο μετὰ ζωηρὰ κόκκινα ἀνθία, ὁ ὁποῖος, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν ξεχωρίζει ἀπὸ τὰς ὑπόλοιπες μορφὰς τῆς παράστασης. Τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο ἔχει θεωρηθεῖ πρόδρομος τῶν ἀπεικονίσεων τῆς Βάτου ὡς προτυπώσεως τῆς Θεοτόκου καὶ μάλιστα αὐτῶν στὶς ὁποῖες ἡ Παναγία ἐμφανίζεται μέσα στὴν Βάτο περιβαλλομένη ἀπὸ φλόγες.²⁸⁸

Ἡ πρωιμότερη εὐθεία συσχέτιση τῆς Βάτου μετὰ τὴν Θεοτόκο, ἐὰν βεβαίως δεχθούμε τὴν «παραδοσιακὴ» χρονολόγησι τοῦ χειρογράφου στὸν 11^ο αἰῶνα, ἀπαντᾷ σὲ μικρογραφία τοῦ χαμένου σήμερα κώδικος τοῦ Φυσιολόγου Σμύρνης (φύλλο 166ν) (Εἰκ. 28). Ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται πρὸ τῆς Βάτου νὰ λύνει τὸ σανδάλι του. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν Βάτο, σὲ τετράγωνο πλαίσιο ποὺ δίνει τὴν αἴσθησι φορητῆς εἰκόνας, εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ προτομή.²⁸⁹ Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι νέο στὴν

²⁸⁸ Weitzmann, *Icons of Sinai*, σ. 69-71, εἰκ. Νο Β.42, πίν. XXVIII, XCVI, XCVIII. Folda, *Crusader Art*, σ. 445-454. Collins, *Visual Piety*, σ. 97-99 καὶ εἰκ. 78-80.

²⁸⁹ Strzygowski, *Bilderkreis*, πίν. XXIX καὶ σ. 58. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, σ. 222. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 312, 336. Τὸ χειρόγραφο τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν πρῶτο μελετητὴ του, τὸν Strzygowski, στὸν 11^ο αἰῶνα, χρονολογία ποὺ δέχονται καὶ οἱ προαναφερθέντες ἐρευνητές. Ὁ Ο. Demus σὲ ἀρθρο τοῦ ἀμφισβήτησε τὴν χρονικὴ ἐνότητα τοῦ κειμένου καὶ τῶν μικρογραφιῶν, τοποθετώντας τὶς τελευταῖες στὰ τέλη τοῦ 14^{ου} αἰ., βασιζόμενος σὲ τεχνοτροπικὰ καὶ στυλιστικὰ κυρίως κριτήρια, καὶ θεωρώντας τὸ χειρόγραφο παλαιολόγειο ἀντίγραφο πρωτοτύπου τοῦ 11^{ου} αἰ. ἢ, ἀκόμη, καὶ γνήσιο τοῦ 11^{ου} αἰ. ἐπιζωγραφισμένο τὸν 14^ο. Ο. Demus, «Bemerkungen zum Physiologus von Smyrna», *JÖB* 25 (1976), σ. 235-257 καὶ εἰκ. 1-20 καὶ ἰδίως τὶς σ. 246, 252. Καὶ στὴν θεωρία, πάντως, αὕτη γίνεται παραδεκτὴ ἢ παλαιότητα τοῦ πρωτοτύπου, πρᾶγμα ποὺ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων. Ὁ Demus, μάλιστα, ἀναφέρει συγκεκριμένα μετὰ βάση εἰκονογραφικὰ κριτήρια, ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ κύκλος τῶν θεομητορικῶν προεικονίσεων ποὺ ἐμφανίζεται σὲ σειρά μικρογραφιῶν τοῦ χειρογράφου νὰ ὑπῆρχε καὶ στὸ πρωτότυπο, σύμφωνα μετὰ τὴν θεωρία του, τοῦ 11^{ου} αἰ. Ἐνθ' ἀν., σ. 252. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ θεώρησις τῆς μικρογραφίας τῆς ὁράσεως τῆς Βάτου ὡς τοῦ παλαιότερου παραδείγματος τυπολογικῆς συσχετίσεως τῆς μετὰ τὴν

εικονογραφία τοῦ θέματος ἢ ἐμφάνισή του, ὅμως, σὲ μικρογραφία τοῦ ἐν λόγω χειρογράφου δὲν εἶναι μεμονωμένο γεγονός. Σὲ ἄλλες μικρογραφίες τοῦ ἰδίου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ σχέση μὲ τὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου καὶ διάφορα σὲ αὐτὴ εὗρισκόμενα ἀντικείμενα, ὅπως π.χ. ἡ τράπεζα, ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρών, ἡ ἐπτάφωτος λυχνία καὶ ἡ στάμνος.²⁹⁰ Ὑπάρχει, ἐπομένως, διάθεση συνειδητῆς προβολῆς τῆς τυπολογικῆς ἐρμηνείας τῶν συγκεκριμένων ἀντικειμένων σὲ σχέση μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας.

Στὰ παλαιότερα, πάντως, χειρόγραφα τοῦ ἔργου τοῦ Ἰνδικοπλεύστη –κώδικες Βατικανοῦ (β' μισὸ 9^{ου} αἰ.) καὶ Σινᾶ (ἀρχὲς 11^{ου} αἰ.)– δὲν ἐμφανίζονται οἱ θεομητορικὲς αὐτὲς προτυπώσεις.²⁹¹ Ἡ Σκηνὴ καὶ τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὴ ἀντικείμενα, ὅπως καὶ ἡ ὄρασις τῆς Βάτου, εἰκονίζονται μὲ ἱστορικὸ τρόπο. Ἐπομένως, εἶναι πιθανὸν τὸ χειρόγραφο τῆς Σμύρνης νὰ ἀντιγράφει κάποιον ἀγνωστο πρότυπο διαφορετικῆς παραδόσεως.

Σημαντικὸ σταθμὸ στὴν εἰκονογραφία τῆς Βάτου ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου συνιστᾷ καὶ ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου στὸν τύπο τῆς Κυκκώτισσας περιβαλλομένης ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἐν δόξῃ, προφῆτες καὶ ἁγίους, ἢ ὅποια βρίσκεται στὴν Μονὴ Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 4).²⁹² Ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται

Θεοτόκο στὴν τέχνη παραμένει δόκιμη. Τὴν ἀποψη τοῦ Demus δέχεται καὶ ὁ Bernabò, *Fisiologo*, σ. 101-106 καὶ εἰκ. 81. Σὲ αὐτὴ ἀπαντᾷ ὁ Ο.Ε. Étingof, «Vetchozavetnye simvol'y i ikonografičeskie tipy Bogomateri (po miniatjuram fragmenta "Christianskoj topografii" Kosmy Indikoplova, podšitovo k "Smirnskomu Fiziologu")», *VizVrem* 58 (83) (1999), σ. 147-159 καὶ εἰκ. 1-8, ὁ ὁποῖος ἐξετάζει εἰδικὰ τὶς μικρογραφίες μὲ τὶς θεομητορικὲς προτυπώσεις καὶ ὑποστηρίζει τὴν χρονολόγησή τους, ὅπως καὶ συνόλου τοῦ χειρογράφου, στὸν 11^ο αἰ. Ἐνδεικτικὴ τῆς συγχύσεως καὶ διχογνωμίας γύρω ἀπὸ τὴν χρονολόγησιν τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου εἶναι καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος στὸ ἀρθρο τοῦ Piatnitski, *Panagiaron*, σ. 46 καὶ ὑποσ. 31, σ. 54, ὅπου μολονότι στὸ κυρίως κείμενο τὸ χειρόγραφο τοποθετεῖται σαφέστατα στὸν 11^ο αἰ., ἡ οἰκεία παραπομπὴ γίνεται στὸ προαναφερθὲν ἀρθρο τοῦ Demus καὶ μόνο, στὸ ὁποῖο κατεξοχὴν ἀμφισβητεῖται ἡ συγκεκριμένη «παραδοσιακὴ» χρονολόγησις.

²⁹⁰ Βλ. Strzygowski, *Bilderkreis*, πίν. XXV-XXVIII καὶ Bernabò, *Fisiologo*, εἰκ. 76-82, 85-86.

²⁹¹ Weitzmann, *Galavaris, Sinai Manuscripts*, σ. 63 καὶ πίν. LXX, εἰκ. 163. Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, πίν. 65, εἰκ. 120, καὶ πίν. 70, εἰκ. 134.

²⁹² Περὶ αὐτῆς βλ. A.M. Weyl Carr, «The Presentation of an Icon at Mount Sinai», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), σ. 239-248. Βοκοτοπούλου, *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, εἰκ. 22-23, σ. 48-49. Weyl

στο άριστερό τμήμα τής εικόνας, στο δεύτερο διάχωρο από επάνω, τον συνοδεύει δέ ή φλεγόμενη Βάτος. Το κείμενο του εΐλητοϋ του έχει ως εξής: «παρελθών ὄψομαι τὸ ὄραμα τὸ μέγα τοῦτο». Αναπαράγει, δηλαδή, πιστά τὸ χωρίο 3, 3 τής Ἐξόδου.

Στὴν ὁμολογὴ αὐτῆς τοῦ Σινᾶ εἰκόνα πού βρίσκεται στὸ Ἑρμιτάζ (ὕστερος 12^{ος} αἰ.) παρὰ τὴν κακὴ κατάστασιν διατήρησής της διακρίνεται ὅτι τὸν Μωυσῆ καὶ ἐδῶ συνοδεύει ἡ Βάτος ἡ ἀκατάφλεκτος (Εἰκ. 5).²⁹³

Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος συσχετισμοῦ τῆς Βάτου μετὰ τὴν Ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου ἀρα καὶ μετὰ τὴν Θεοτόκο ἀποτελοῦν οἱ μικρογραφίες τοῦ θεματος στὰ δύο εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου (Vat.gr. 1162, φύλλο 54v καὶ Par.gr. 1208, φύλλο 73v) (Εἰκ. 29).²⁹⁴ Ἡ μικρογραφία μετὰ τὴν παράστασιν τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς Βάτου προτάσσεται τῆς Ὁμιλίας μετὰ θέμα τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου πού φέρει τὸν τίτλον Λόγος ἐκλεγείς ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν εἰς τὸ «Ἐγένετο τριετὴς ἡ παῖς,» κ.τ.λ. Μέσα στὴν Βάτον εἰκονίζεται ἡ προτομή τοῦ Χριστοῦ Ἑμμανουήλ, ἐνῶ ὁ Μωυσῆς στέκεται στὰ δεξιὰ της λύνοντας τὸ σανδάλι του καὶ ἀκούγοντας τὸν ἄγγελο. Ὁ προφήτης εἰκονίζεται γιὰ δευτέρην φορὰ στὰ ἀριστερὰ τῆς Βάτου νὰ συνομιλεῖ καὶ πάλιν μετὰ τὸν ἄγγελο κρατώντας στὸ δεξιὸ χερὶ τὴν ράβδον τοῦ πού ἔχει μεταβληθεῖ σὲ ὄφι. Σύμφωνα μετὰ μία ἀποψη ἡ Βάτος ἐδῶ εἶναι ἡ ἴδια ἡ Θεοτόκος, ἡ ὁποία ἔφερε στὰ σπλάγχνα της καὶ γέννησε τὸν Χριστό, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει παραλειφθεῖ ἡ δικὴ της ἀπεικόνισιν μέσα στὸ συμβολικὸ ἀντικείμενον.²⁹⁵

Τὰ προαναφερθέντα σημαντικὰ παραδείγματα ἀπεικονίσεων θεομητορικῶν προτυπώσεων ἐντάσσονται στὸν 12^ο κυρίως αἰῶνα, ἐποχὴ

Carr, *Enthroned Virgin*, σ. 372 καὶ εἰκ. 244, σ. 373. Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 314-316. Collins, *Visual Piety*, σ. 108 καὶ εἰκ. 89, σ. 109.

²⁹³ Βλ. Piatnitsky, *Icon*, σ. 110-112. Ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Panagiarion*, εἰκ. 5, σ. 47.

²⁹⁴ Βλ. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 21.

²⁹⁵ Collins, *Visual Piety*, σ. 110. Βλ. καὶ Linardou, *Depicting the Salvation*, σ. 139-142.

σημαντικῶν θεολογικῶν ἐρίδων, οἱ ὁποῖες προξένησαν ταραχὴν στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ γι' αὐτὸ ἀντιμετωπίστηκαν διὰ σειρᾶς σημαντικῶν Συνόδων. Ἐνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀμφισβητεῖτο ἦταν καὶ ἡ σχέσις καὶ συνάφεια Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη, ὅτι οἱ πολυάριθμες παραστάσεις τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐκφράζουν ἀκριβῶς τὴν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας στὶς προβαλλόμενες ἀποκλίνουσες ἀπὸ τὴν διδασκαλία τῆς ἀπόψεως, ἀντίδραση ἡ ὁποία, ὥς συνήθως, ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἀνάγλυφα καὶ στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς.²⁹⁶

Μιὰ ἰδιαίτερη κατηγορία συνιστοῦν ὁρισμένες ἀπεικονίσεις τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Βάτου σὲ σειρὰ φορητῶν εἰκόνων τῆς Μονῆς Σινᾶ, οἱ ὁποῖες τοποθετοῦνται στὸν 12^ο καὶ 13^ο αἰ. Τὰ πρῶτα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐμφανίζονται σὲ εἰκόνες ποὺ ὀνομάστηκαν ἀπὸ τὸν Weitzmann «σταυροφορικές», διότι σχετίζονται μὲ ἐργαστήρια τῶν κρατιδίων ποὺ δημιουργήθηκαν στὸν χῶρο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ὡς ἀποτέλεσμα τῶν Σταυροφοριῶν καὶ κυρίως μὲ τὸ βασίλειο τῆς Ἱερουσαλὴμ.²⁹⁷

Σὲ εἰκόνες ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτὸ τὸν χῶρο καὶ αὐτὴ τὴν περίοδο –χωρὶς νὰ μπορεῖ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις νὰ τεκμηριωθεῖ δυτικὸς δωρητῆς–, ὅπως π.χ. ἡ εἰκόνα τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰ. τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὅπου εἰκονίζεται συνδυασμὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Βάτου,²⁹⁸ ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου-Βάτου μὲ τὸν Μωυσῆ καὶ τὴν ἀγία Αἰκατερίνη τοῦ 13^{ου} αἰ. στὴν Μονὴ Σινᾶ²⁹⁹ καὶ τὸ δίπτυχο τοῦ ἀγίου Προκοπίου

²⁹⁶ Βλ. Piatnitsky, Panagiarion, σ. 46-47, ὅπου ἀναφέρει καὶ σειρὰ ἄλλων συγχρόνων ἔργων μὲ παρόμοια θεματολογία, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν συγκεκριμένη ομάδα.

²⁹⁷ Γιὰ τὸ θέμα βλ. Weitzmann, Four Icons, σ. 279-293 καὶ εἰκ. 1-11. Τοῦ ἰδίου, «Thirteenth Century Crusader Icons on Mount Sinai», *ArtB* 45 (1963), σ. 179-203 καὶ εἰκ. 1-23. Τοῦ ἰδίου, «Loca Sancta and the Representational Arts of Palestine», *DOP* 28 (1974), σ. 31-55 καὶ εἰκ. 1-56. Ἐπίσης Τ. Παπαμαστοράκη, «Οἱ “σταυροφορικές” εἰκόνες τῆς ἔκθεσης» στὸ *Προσκύνημα στὸ Σινᾶ*, Ἀθήνα 2004, σ. 46-59. Folda, *Crusader Art*, σ. 511-527.

²⁹⁸ Collins, *Visual Piety*, εἰκ. 88, σ. 108. Βλ. καὶ Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, εἰκ. 21 καὶ σ. 31-32.

²⁹⁹ Collins, *Visual Piety*, εἰκ. 85, σ. 106 καὶ σ. 106-107. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ παρουσιάζει τὸν παλαιότερο ἄμεσο –ὅχι ἀπλῶς δι' ἐπιγραφῆς– εἰκονογραφικὸ συσχετισμὸ τῆς Κυριώτισης μὲ τὴν Βάτο.

(13^{ος} αἰ.) στὸν ἴδιο χῶρο,³⁰⁰ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, σὲ διαφορετικό κάθε φορά τύπο, μέσα στὴν Βάτο περιβαλλομένη ἀπὸ φλόγες.

Σὲ μιά ἄλλη σειρά σιναϊτικῶν εἰκόνων, μὴ συνδεομένων μὲ δυτικά κέντρα, ἡ Θεοτόκος συνδυάζεται μὲ διαφορετικό τρόπο μὲ τὴν Βάτο. Σὲ αὐτὲς εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Κυριώτισσας συνοδευομένη ἀπὸ διαφόρους ἁγίους. Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς Θεοτόκου στὴν συγκεκριμένη σειρά εἰκόνων ὀνομάζεται «Μήτηρ Θεοῦ ἢ τῆς Βάτου», σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή πού σώζεται σὲ μία ἀπὸ αὐτές, στὴν ὁποία ἡ Θεοτόκος στὸν προαναφερθέντα τύπο περιβάλλεται ἀπὸ τέσσερις σιναῖτες ἁγίους (13^{ος} αἰ.).³⁰¹ Στὶς εἰκόνες αὐτὲς ἡ Θεοτόκος, παρὰ τὴν ἐπωνυμία, δὲν ἐμφανίζεται σὲ ὀπτικό συσχετισμὸ πρὸς τὴν Βάτο. Φαίνεται, ὅτι ὁ συγκεκριμένος εἰκονο-

³⁰⁰ Μ. Ἀσπρά-Βαρδαβάκη, «Observations on a Thirteenth-Century Sinaitic Diptych Representing St Procopius, the Virgin Kykkotissa and Saints along the Border» στὸ Μ. Vassilaki (ἐπ.), *Byzantine Icons: Art, Technique and Technology*, Heraklion 2002, σ. 89-104. Folda, *Crusader Art*, σ. 447-454. Collins, *Visual Piety*, εἰκ. 86-87, σ. 107 καὶ σ. 107-108, 110. Σημειώνεται ἡ λανθασμένη ἀποψη τῆς Collins στὴν σ. 110, ἡ ὁποία συσχετίζει τὴν παράσταση τῆς Θεοτόκου ἐντὸς τῆς Βάτου μεταξὺ τῶν γονέων της, στὸ ἀνω ἄκρο τοῦ δεξιοῦ φύλλου τοῦ διπτύχου, μὲ τὸ παπικὸ δόγμα τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου, δηλαδὴ τῆς γεννήσεως αὐτῆς χωρὶς τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα.

Πέραν τοῦ ἀσυμβίβαστου τοῦ δόγματος αὐτοῦ μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, ἀρα κατὰ φυσικὴ συνέπεια καὶ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη, ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς θεοπάτορες Ἰωακείμ καὶ Ἄννα εἶναι πολὺ συχνή στὴν εἰκονογραφία καὶ ἐρμηνεύεται ὡς ἀναφορὰ στὸ μυστήριον τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, τὸ ὁποῖο ὑπηρετήσε ἡ Θεοτόκος, καὶ ὡς ἀναφορὰ στὴν κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία τοῦ Μεσσίου. Σχετικὰ παραδείγματα ὑπάρχουν π.χ. στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά (δ' δεκαετία 11^{ου} αἰ.) καὶ τῆς Νέας Μονῆς (1050 π.), στὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τῆς Νικαίας (1065-1067), τὴν Ἁγία Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.) κ.ά. Βλ. Χατζηδάκη, *Ὁσιος Λουκάς*, εἰκ. 13, σ. 28. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, τ. Α', σ. 162-164, τ. Β', πίν. 66-69, 194. Schmit, *Koimesis-Kirche*, πίν. XXX-XXXI. Talbot Rice, *Haghia Sophia*, πίν. 29B, 30. Eastmond, *Art and Identity*, εἰκ. 76, σ. 101. Γιά περαιτέρω σχετικὲς ἀπεικονίσεις βλ. Μουρίκη, *Ἡ Παναγία καὶ οἱ Θεοπάτορες*, σ. 31-56 καὶ πίν. 22-31. Βάσει τῶν προαναφερθέντων δεδομένων, ἐλέγχεται ὡς ἀνακριβὴς ἡ ἀποψη πού διατυπώνεται σὲ πρόσφατο ἀρθρο, ὅπου, πέραν τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς θέσεως περὶ συνδέσεως τῆς συναπεικονίσεως τῆς Θεοτόκου μὲ τοὺς Θεοπάτορες μὲ τὴν ἀσπίλο σύλληψιν, ἐπισημαίνεται, ὅτι τέτοιου εἶδους παραστάσεις ἦταν σπάνιες στὴν βυζαντινὴ τέχνη. Τὰ διδόμενα, μάλιστα, πενιχρὰ παραδείγματα πιστώνονται σὲ δυτικὴ ἐπίδραση. Βλ. L. Ševo, «Jedna neuobičajena tema u srpskom slikarstvu–Bogorodica između Joakima i Ane u crkvi Uspenja Bogorodice u srpskom Kovinu» στὸ *Niš and Byzantium, Sixth Symposium, Niš, 3-5 June 2007, The Collection of Scientific Works VI*, Niš 2008, σ. 285-286, 294-295.

³⁰¹ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, τ. Α'-Εἰκόνες, Ἀθῆναι 1956, εἰκ. 155. Mouriki, *Painter Peter*, σ. 331-332, 337-338. Collins, *Visual Piety*, εἰκ. 82, σ. 101 καὶ σ. 99-100.

γραφικός τύπος στο περιβάλλον της Μονῆς ἦταν αὐτονόητα συνδεδεμένος μὲ τὸ ἱερό αὐτὸ προσκύνημα. Γί' αὐτὸ καὶ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη, ὅτι τὸ ἀρχέτυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθε ἡ σειρά θά ἦταν μιὰ εἰκόνα τῆς Κυριωτίσσης τοποθετημένη στοὺς παρεκκλήσιο τῆς Βάτου.³⁰²

Σημειώνεται ἡ παρουσία τοῦ θέματος καὶ σὲ διαφορετικὰ περιβάλλοντα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ μικρογραφία τοῦ ἀρμενικοῦ κώδικος 979 τῆς συλλογῆς Matenadarhan (1286), ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει συναγωγή ὁμιλιῶν εἰς ἑορτάς, βίους ἁγίων καὶ ἀποσπάσματα κειμένων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Στὴν μικρογραφία πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ ὁποία βρίσκεται στοὺς φύλλο 228r, εἰκονίζεται ὁρθία ἡ Θεοτόκος δεομένη στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας μέσα στὴν φλεγόμενη Βάτο καὶ ἀπὸ κάτω ὁ Μωυσῆς λύων τὸ σανδάλι του (Εἰκ. 30).³⁰³

Καὶ στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ ὁ συσχετισμὸς τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν Βάτο ἀπαντᾷ ἤδη σὲ σχετικὰ πρῶιμα μνημεῖα, ὅπως εἶναι ὁ γεωργιανὸς ναὸς τῆς Betania (μετὰ τὸ 1207), στοὺς πρόγραμμα τοῦ ὁποῖου ἔχει περιληφθεῖ σειρά θεομητορικῶν προτυπώσεων. Τὸ παράδειγμα αὐτό, μάλιστα, εἶναι τὸ πρῶτο³⁰⁴ σχετικὸ στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ, ὅπου ἐμ-

³⁰² Mouriki, Painter Peter, σ. 338. Ἡ Θεοτόκος σὲ σχέση μὲ τὴν Βάτο εἰκονίζεται καὶ σὲ μεταγενέστερα ἐργα τῆς Μονῆς, ὅπως σὲ διάφορες εἰκόνες καὶ στὴν τοιχογραφία τοῦ 15^{ου} αἰ. στὴν ἀψίδα τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου. Βλ. Collins, Visual Piety, εἰκ. 95, σ. 114, εἰκ. 96-97, σ. 115 καὶ εἰκ. 98, σ. 117. Κ.Α. Μανάφη (ἐπ.), *Σινᾶ. Οἱ θησαυροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης*, Ἀθήνα 1990, εἰκ. 20, σ. 84. Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, πίν. 68, εἰκ. 127α.

³⁰³ Γιά τὸ χειρόγραφο βλ. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 337. V.O. Kazarian, C.C. Manukian, *Matenadarhan*, τ. *I Armenian Manuscripts of VI-XIV centuries*, Moscow 1991, εἰκ. 285, σ. 153 καὶ σ. 152-156, 273-274. Rapti, *Image et liturgie*, εἰκ. 11, σ. 123.

³⁰⁴ Οἱ πρωιμότερες παραστάσεις τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ καὶ τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων στὸν Β τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς Ἀγ. Σοφίας Ἀχρίδος (μεταξὺ 1037 καὶ 1056), οἱ ὁποῖες ἐπίσης ἔχουν ἐρμηνευθεῖ καὶ ὡς προτυπώσεις τῆς Θεοτόκου, ἐμφανίζουν ἐμμεση, ἀν καὶ ὑπαρκτή, σχέση πρὸς τὸ πρόσωπό της καθὼς σαφέστατα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ τους περιβάλλον (φιλοξενία καὶ θυσία Ἀβραάμ, λειτουργία Μ. Βασιλείου), ἔχουν περιεχόμενο εὐχαριστιακό. Γιά τὶς παραστάσεις τῆς Ἀγ. Σοφίας βλ. V.J. Djurić, *Die Kirche der Hl. Sophie in Ohrid*, Beograd 1963, εἰκ. 25-26. Mac Lean, *Hallensleben, Monumentalmalerei*, εἰκ. 22-23 καὶ σχ. 3. Ἐπίσης Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 164, γιά τὴν ἐρμηνεία τους ὡς θεομητορικῶν προτυπώσεων. Ἡ παράσταση, ἐπίσης, στοὺς Β σκέλος τῆς καμάρας τοῦ διακονικοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη (α' φάση, ἀρχὲς 13^{ου} αἰ.), ἡ ὁποία ταυτίστηκε ἀπὸ τὴν Παπαδοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἄρτα*, σ. 30, μὲ τὴν Παναγία

φανίζεται τόσο ξεκάθαρος ό θεομητορικός συμβολισμός τών παλαιοδιαθηκικών τύπων, σέ έναν, παρότι πρώιμο, εύρύ κύκλο παραστάσεων αυτής τής θεματολογίας.³⁰⁵

Όπως προκύπτει από όσα αναφέρθηκαν, ή φλεγόμενη Βάτος ώς τύπος τής Θεοτόκου γνώρισε από νωρίς σημαντική διάδοση σέ όλους τούς τομείς τής τέχνης. Η εξέλιξη αυτή θα ολοκληρωθεϊ κατά την έπομένη ύστεροβυζαντινή περίοδο, όποτε τó ήδη αγαπητό θέμα θα γνωρίσει ακόμη εύρύτερη διάδοση, εύνοημένο από τις πνευματικές και ίστορικές συνθηκες.

3.3 Η Παλαιολόγια περίοδος

Κατά την παλαιολόγια περίοδο ή παράσταση τής φλεγόμενης Βάτου με καθαρά προεικονιστικό χαρακτήρα γνωρίζει εύρεϊα διάδοση στην μνημειακή ζωγραφική, είτε ώς αυτότελης είτε ώς συνοπτική απεικόνιση, όπως μαρτυρεϊ ό αριθμός τών σωζομένων παραδειγμάτων και ή τοπική διασπορά τους.

3.3.1 Αυτότελεις άφηγηματικές παραστάσεις-Τά μνημεία

3.3.1.1 Αγ. Σοφία Τραπεζούντος (1260 π.) (άρ. κατ. 2α)

Στήν Αγ. Σοφία ή παράσταση του Μωυσέως προ τής φλεγόμενης Βάτου εικονίζεται στον Β τοίχο του Β προστώου (Εικ. 8).³⁰⁶ Ο Μωυσής,

τήν Βάτο, είναι στην πραγματικότητα ή Σάρα μέσα στην σκηνή, επιμέρους επεισόδιο του θέματος τής συνάντησης του Άβραάμ με τούς τρεις άγγέλους (Γεν. 18, 9-15), όπως προκύπτει και από την επιγραφή «ΣΑΡΑ» πού συνοδεύει τó εικονιζόμενο πρόσωπο. Βλ. Μουτσοπούλου, Άρτα, εικ. 18, σ. 41 και Γιαννούλη, Βυζαντινά μνημεία Άρτας, σ. 134 και εικ. 120, σ. 486.

³⁰⁵ Για τó μνημείο και τόν συγκεκριμένο κύκλο βλ. Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156, 164-165 και Piatnitsky, Panagiarion, σ. 47, ό όποιος, μάλιστα, με βάση την παρουσία του κύκλου τών προεικονίσεων στο μνημείο, εντάσσει τόν τοιχογραφικό του διάκοσμο στην καλλιτεχνική παραγωγή πού προέκυψε ως άποτέλεσμα τών θεολογικών ερίδων του 12^{ου} αϊ.

³⁰⁶ Talbot Rice, *Haghia Sophia*, εικ. 112, σ. 150 και πίν. 64B. Eastmond, *Art and Identity*, εικ. 40-41, σ. 68. Η τοποθέτηση του θέματος σέ έναν δευτερεύοντα χώρο του ναού άπαντά και σέ άλλες περιπτώσεις, όπως π.χ. ό Αγ. Νικόλαος Όρφανός (β' δεκαετία 14^{ου} αϊ.) και οί Αγ.

σχεδόν πλήρως κατεστραμμένος, εικονίζεται πρὸ τῆς Βάτου, μέσα στήν ὁποία ἔχει ἱστορηθεῖ ὁλόσωμος ἄγγελος ποῦ ἀπευθύνεται στὸν προφήτη, ὅπως δείχνει ἡ κίνηση τοῦ δεξιοῦ του χεριοῦ.³⁰⁷ Ἡ ἐμφαση στήν μορφή τοῦ ἀγγέλου σχετίζεται προφανῶς μὲ τὴν ἐρμηνεία του ὡς τοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου, τοῦ ἀσάρχου, δηλαδή, Λόγου.

Τὰ στοιχεῖα ποῦ ἀπαρτίζουν τὴν παράσταση ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς παλαιοδιαθηκικῆς ἀφήγησης καὶ προσδίδουν στήν ἀπεικόνιση ἕναν χαρακτήρα ἐκ πρώτης ὄψεως «ἱστορικό». Τὸ συμβολικό, ὅμως, περιεχόμενο τοῦ θέματος, παρότι δὲν δηλώνεται μὲ κάποιο ὀπτικό μέσο, προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ περιβάλλον, καθὼς ἡ παράσταση συνδυάζεται στὸν χώρο μὲ τὰ θέματα τῆς Κλίμακος καὶ τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ μὲ τὸν ἄγγελο, ἐπίσης προεικονιστικοῦ χαρακτήρος, καὶ μὲ τὴν θυσία τοῦ Γεδεών, τὸν Ἰώβ καὶ τὴν Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, σχετιζόμενα μὲ διαφόρους τρόπους μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως (Εἰκ. 9).³⁰⁸

3.3.1.2 Πρωτᾶτο (1290 π.) (ἀρ. κατ. 2β)

Ἡ παράσταση τῆς Βάτου στὸ Πρωτᾶτο εἰκονίζεται στὸν Ν τοῖχο τῆς προθέσεως στήν τρίτη εἰκονογραφικὴ ζώνη, δίπλα σὲ ἐκεῖνες τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ καὶ τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου (Εἰκ. 10, 11, 14).³⁰⁹ Ὁ προφήτης Μωυσῆς εἰκονίζεται μία φορὰ νὰ στέκεται ἐκπληκτος πρὸ τῆς Βάτου, μέσα στήν ὁποία βρίσκεται ἡ Θεοτόκος σὲ προτομὴ χωρὶς νὰ περι-

Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334), ὅπου ἡ Βάτος εἰκονίζεται στὸ Ν περίστωο.

³⁰⁷ Ὁλόσωμος ἄγγελος μέσα στήν Βάτο ἱστορεῖται καὶ στήν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸν παρισινὸ κώδικα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 28.

³⁰⁸ Βλ. Talbot Rice, *Hagia Sophia*, σ. 149-155. Eastmond, *Art and Identity*, σ. 67-70. Βλ. καὶ τὴν σχετικὴ ἀνάλυση στὸ περὶ τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ κεφάλαιο, σ. 97-98. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῆς παράστασης τῆς Βάτου στήν Μ. Ὁδηγήτριας στήν Κρήτη (14^{ος} αἰ.). Καὶ σὲ αὐτὴ τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος προκύπτει ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν γειτνίασή της μὲ τὶς παραστάσεις τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων, σκηνῶν ἀπὸ τὸν βίο τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου. Μαδεράκη, Ἡ δέηση, σ. 104 καὶ προσωπικὴ παρατήρηση.

³⁰⁹ Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205-206.

βάλλεται ἀπὸ μετάλλιο.³¹⁰ Ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «[H] ΑΚΑΤΑΦΛΕΚΤΟΣ ΒΑΤΟΣ».

Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Βάτου στὸν χῶρο τῆς προθέσεως εἶναι συμβατὴ μὲ τὸ συμβολικὸ τῆς περιεχόμενου. Ἡ σχέση της μὲ τὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου τὴν συνδέει μὲ τὸν συγκεκριμένο χῶρο, ὅπου γίνεται ἡ προσκομιδὴ καὶ προετοιμάζεται ἡ ἀναίμακτος θυσία τοῦ Κυρίου. Ἡ Ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ συνιστᾷ ἀλλωστε προϋπόθεση τῆς σωτηριώδους θυσίας του. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὴν διήγηση τῆς Ἐξόδου (3, 5) ὁ Κύριος διέταξε τὸν Μωυσῆ νὰ μὴν προσεγγίσει μὲ τὰ ὑπόδημά του στὸν τόπο τοῦ ὁράματος, ἐπεὶ ἦταν ἱερός: «μὴ ἐγγίσης ὧδε. λῦσαι τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου· ὁ γὰρ τόπος, ἐν ᾧ σύ ἕστηκας, γῆ ἁγία ἐστίν». Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ συνδέει τὴν διήγηση μὲ τὸν χῶρο τοῦ Ἰ. Βήματος, τὸ ἱερότερο σημεῖο τοῦ ναοῦ, ὅπου δὲν εἰσέρχεται ἀπροϋπόθετα ὁ καθένας.

Ἡ τοποθέτηση τῆς Βάτου στὸν χῶρο τῆς προθέσεως ἀπαντᾷ ἐπίσης στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος κοντὰ στὰ Μέγαρα (γ' τέταρτο 13^{ου} αἰ.) καὶ τὴν Μονὴ Snetogorsky στὸ Pskov τῆς Ρωσίας (1313) σὲ διαφορετικὰ ὅμως εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα (Εἰκ. 31).³¹¹

Στὶς περιπτώσεις τοῦ Σωτῆρος Μεγάρων καὶ τῆς Μονῆς Snetogorsky ἡ παράστασις τῆς Βάτου –ἡ ὁποία σημειωτέον στὴν πρώτη περίπτωση

³¹⁰ Millet, *Athos*, πίν. 32, 1. Ἡ ἀπεικόνιση μόνης τῆς Θεοτόκου ἐντὸς τῆς Βάτου εἶναι ἡ πιὸ συνηθισμένη ἐπιλογή γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τοῦ θέματος. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα παραδείγματα ἀναφέρουμε τὶς παραστάσεις στὸν Ἀγ. Νικόλαο Ὁρφανὸ (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), τὸ Staro Nagoričino (1317-1318), τὴν Gračanica (1321), τὴν Παναγία Φορβιώτισσα στὴν Ἀσίνου (β' φάση, γ' τέταρτο 14^{ου} αἰ.), τὴν Παλαιὰ Μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.) κ.ά. Βλ. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Petković, *La peinture*, εἰκ. 31, σ. 29. Cormack, *Writing in Gold*, εἰκ. 61, σ. 171. Βέργα-Γεωργοπούλου, *Μονὴ Ταξιαρχῶν*, πίν. 126α.

³¹¹ Grigoriadou, *Peintures murales*, σ. 87-92. V.D. Sarabianov, «Ikonografičeskaja programma rospisej sobora Snetogorskogo monastyrja (po materialam poslednich raskrytij)» στὸ *Drevnerusskoe iskusstvo. Vizantijskaja i drevnjaja Rus'. K 100-letiju Andreja Nikolaeviča Grabara (1896-1990)*, S.-Peterburg 1999, σ. 253. Στὴν θέση αὐτὴ ἀπαντᾷ τὸ συγκεκριμένο θέμα, ἀρκετὰ συχνὰ μάλιστα, καὶ σὲ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν Μονὴ τῆς Παναγίας στὴν Μαλεσίνα (1599), τὴν Μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου (1653) καὶ τὴν Νέα Μονὴ Φιλοσόφου (1693). Βλ. Προεστάκη, *Μαλεσίνα*, σ. 163, σχ. 11 καὶ πίν. 38β. Chotzakoglou, *Mega-Spelaion*, τ. Ι, σ. 355. Γριτσοπούλου, *Μονὴ Φιλοσόφου*, σ. 47.

φέρει τὸν Χριστὸ ὡς ἔμβρυο καὶ στὴν δευτέρα τὴν μορφή του σὲ προτομή-συνδυάζεται μὲ ἄλλα παλαιοδιαθηκικά θέματα εὐχαριστιακοῦ χαρακτήρος, μὲ τὰ ὁποῖα διαμορφώνει ἓνα κοινὸ περιεχομένου σύνολο. Στὴν πρώτη περίπτωση μὲ τὴν θυσία τοῦ Ἰσαάκ καὶ τὴν Φιλοξενία, στὴν δευτέρα, ἐπιπλέον αὐτῶν τῶν δύο παραστάσεων, ὑπάρχει ἡ θυσία τοῦ προφήτου Ἡλίου στὸ ὄρος Κάρμηλος,³¹² ἡ θυσία τῶν Κάιν καὶ Ἀβελ καὶ τὸ δεῖπνο εἰς Ἑμμαοὺς ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη.³¹³

Οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἔχουν ὁρισμένα κοινὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ ὅτι πολλά ἀπὸ τὰ γεγονότα διαδραματίζονται σὲ ὕψωμα (ὄρος ἢ λόφο) καὶ ἐπίσης τὸ στοιχεῖο τοῦ πυρός. Τὸ πῦρ τῆς Βάτου παραπέμπει σὲ αὐτὸ τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θυσιῶν. Ἐπιπλέον, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὰ εἰκονιζόμενα συνδέονται μὲ κάποιο θαυμαστὸ γεγονὸς ποὺ δείχνει τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴν ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὴν πρὸ τῆς Χάριτος περίοδο (θαυμαστὴ διάσωση Ἰσαάκ, πῦρ ἐξ οὐρανοῦ στὴν θυσία τοῦ προφήτου Ἡλία, ὄρασις Βάτου).

Στὴν περίπτωση τῆς παράστασης τῆς Βάτου στὸ Πρωτᾶτο ἡ παρουσία τῆς Θεοτόκου μέσα σὲ αὐτὴ ὑποδεικνύει ὅτι, πέραν ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ προαναφέρθησαν, ἡ ἀπεικόνιση ἔχει σαφῶς καὶ χαρα-

³¹² Σημειώνεται, ὅτι οἱ προφῆτες Μωσῆς καὶ Ἡλίας συνδέονται εἰκονογραφικὰ καὶ στὴν παράσταση τῆς Μεταμορφώσεως, ἐνῶ συναπεικονίζονται καὶ σὲ ἔργα σιναϊτικοῦ περιβάλλοντος, καθὼς μέρος τῆς δράσεως καὶ τῶν δύο σχετίζεται μὲ τὸ ὄρος Σινᾶ. Ἀναφέρουμε π.χ. φύλλο τριπτύχου τοῦ 13^{ου} αἰ., ὅπου στὸ ἀνώτερο τμήμα εἰκονίζεται ἡ θαυμαστὴ διατροφή τοῦ Ἡλίου ἀπὸ τὸ κοράκι καὶ δίπλα ὁ Μωσῆς χωρὶς ὑποδήματα ἐνώπιον τῆς Βάτου, μέσα στὴν ὁποία διακρίνεται τὸ κεφάλι τῆς Θεοτόκου. Οἱ δύο παραστάσεις εἰκονίζονται, μάλιστα, μὲ κοινὸ φόντο τὸ ὄρεινὸ τοπίο τοῦ Σινᾶ, στοιχεῖο ποὺ ἐπιτείνει τὸν μεταξύ τους συσχετισμὸ. Weitzmann, *Four Icons*, σ. 288 καὶ πίν. 9. Βλ. ἐπίσης Folda, *Crusader Art*, εἰκ. 385, σ. 547. Τὰ δύο αὐτὰ θέματα ἀπαντοῦν, μεταξύ ἄλλων, καὶ στὸ Ν παρεκκλήσιο (διακονικὸ) τῆς Gračanica. Βλ. Todić, *Gračanica*, σ. 132-134 καὶ σχ. VII, σ. 87, σχ. XIII, σ. 93.

³¹³ Ἡ φλεγόμενη Βάτος συνδυάζεται στὸν χῶρο τῆς προθέσεως μὲ διάφορα εὐχαριστιακὰ θέματα καὶ κυρίως μὲ τὴν θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ σὲ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα, ὅπως π.χ. τὰ καθολικά τῶν Μονῶν Μαλεσίνας (1599), Λουκοῦς (ἀρχές 17^{ου} αἰ.) καὶ Φιλοσόφου (1693). Βλ. Προεστακη, *Μαλεσίνα*, σ. 163, σχ. 11 καὶ πίν. 38β. Γριτσοπούλου, *Μονὴ Φιλοσόφου*, σ. 47. Λούσκου, Νικολιδάκη, *Μονὴ Λουκοῦς*, σ. 176.

κτήρα θεομητορικῆς προτύπωσης. Τά εἰκονογραφικά συμφραζόμενα, μάλιστα, «ἐπιτάσσουν» μιά τέτοια ἐρμηνεία.

Καταρχάς, δίπλα στήν Βάτο εἰκονίζονται ἡ Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου καί ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ, θέματα πού εἶναι ἀπό τίς σημαντικότερες προτυπώσεις. Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ Χριστός «ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ».³¹⁴ Εἶναι ὁ ἐνανθρωπήσας Κύριος, τήν ἔλευση τοῦ ὁποίου προτυπώνουν οἱ τρεῖς παρακείμενες παραστάσεις. Καταδεικνύεται ἔτσι ἡ ἐνότητα τῶν δύο Διαθηκῶν. Τέλος, ἡ ὁλόσωμη ἀπεικόνιση τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου Κρήτης μεταξύ τῶν Πατέρων πού βρίσκονται στόν χώρο τῆς προθέσεως συνδέεται ἀμεσα μέ τίς παραστάσεις τῶν προεικονίσεων, καθώς ὁ ἁγ. Ἀνδρέας ἐκτός ἀπό ὕμνογράφος ὑπῆρξε καί συγγραφέας σειρᾶς ὁμιλιῶν πρὸς τὴν Θεοτόκο, στίς ὁποῖες χρησιμοποιεῖ εὐρέως τίς παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις.³¹⁵

Στόν χώρο, ἐπομένως, τῆς προθέσεως τοῦ Πρωτάτου τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα περιλαμβάνει, ἐκτός ἀπὸ τὰ ευχαριστιακά, καί θέματα πού ἀναφέρονται εὐθέως στήν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου καί τὸν ρόλο τῆς Θεοτόκου σὲ αὐτή.

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι συμβατὸ καί μέ σύνολο τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ –τοῦ ὁποίου ἄλλωστε συνιστᾷ τὸν κεντρικὸ θεολογικὸ ἄξονα– στὸ ὁποῖο δεσπόζει ἡ κατὰ σάρκα γενεαλογία τοῦ Κυρίου·

³¹⁴ *Μανουήλ Πανσέληνος*, εἰκ. 114-115, σ. 244-245 (Σκηνή), εἰκ. 116-117, σ. 246-247 (Κλίμαξ), εἰκ. 90, σ. 218-219 (Χριστὸς «ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ»).

³¹⁵ Βλ. *Μανουήλ Πανσέληνος*, σ. 28. Djurić, *Les conceptions hagiologiques*, σ. 44. Τὰ ὁμιλητικά του ἔργα τὰ σχετιζόμενα μέ τὴν Θεοτόκο βλ. σὲ *PG* 97, 805A-913A καί 1045C-1109A. Ὁ εἰκονογραφικὸς συσχετισμὸς ὕμνογράφων κυρίως καί συγγραφέων μέ τὴν Θεοτόκο λόγω ἀναφορῶν στὸ ἔργο τους εἶναι συχνὸ φαινόμενο κατὰ τὴν παλαιολόγειο περίοδο. Ἀπὸ τὰ πολλὰ σχετικὰ παραδείγματα σημειώνεται στὸ ἴδιο τὸ Πρωτάτο ἡ παρουσία τῶν ἁγ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καί Κοσμᾶ Μαΐουμᾶ, οἱ ὁποῖοι πλαισιώνουν τὴν παράσταση τῆς Κοιμήσεως στόν δυτικὸ τοῖχο, καί ἡ περίπτωση τοῦ τρούλλου τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Χώρας, στὰ σφαιρικά τρίγωνα τοῦ ὁποίου ἀπεικονίζονται ἰσαριθμοὶ ὕμνογράφοι: οἱ ἁγ. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Κοσμᾶς Μαΐουμᾶ, Ἰωσήφ καί Θεοφάνης ὁ Γραπτός. *Μανουήλ Πανσέληνος*, εἰκ. 128-131, σ. 264-267. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 408. Γιά τὴν παρουσία τῶν ὕμνογράφων στήν ὕστεροβυζαντινὴ τέχνη γενικότερα βλ. A. Grabar, «Les images des poètes et des illustrations dans leurs œuvres dans la peinture byzantine tardive», *Zograf* 10 (1979), σ. 13-16.

πρόκειται για σειρά απεικονίσεων δικαίων, προφητῶν καὶ προπατόρων ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ ἕως τὸν Ἰωσήφ. Μεταξὺ αὐτῶν εἰκονίζονται καὶ οἱ Μωυσῆς μὲ τις πλάκες τοῦ Νόμου (Εἰκ. 32),³¹⁶ Ἀαρὼν μὲ τὴν ράβδο καὶ τὴν στάμνο, Σαμουὴλ μὲ τὸ κέρας, Νῶε μὲ τὴν κιβωτό, ἀντικείμενα ποὺ σχετίζονται στενά μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Ἐπίσης, στὸ ΒΔ γωνιακὸ διαμέρισμα εἰκονίζεται ἡ παράσταση τῶν ἐν καμίνῳ Τριῶν Παίδων, ἡ ὁποία, μεταξὺ ἄλλων, σχετίζεται καὶ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση.³¹⁷ Σὲ ἓνα τέτοιο ἄμεσο (χώρου προθέσεως) καὶ εὐρύτερο (συνόλου τοῦ ναοῦ) εἰκονογραφικὸ περιβάλλον ἐντάσσεται ἁρμονικὰ ἡ παράσταση τῆς Βάτου, ὡς προτύπωση τῆς Θεοτόκου.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴν –παρὰ τὴν ὑπαρκτὴ θεολογικὴ πολυσημία της– ἐρμηνεῖα αὐτῆς ὡς θεομητορικῆς προτυπώσεως, ὅπως ἄλλωστε σαφέστατα ὑποδεικνύει καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου σὲ προτομὴ ἐντὸς τῆς Βάτου.

3.3.1.3 Παναγία Περίβλεπτος (Ἁγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5) (ἀρ. κατ. 2γ)

Στὸν Δ τοῖχο, ἐπάνω ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ νάρθηκα, εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ προφήτου Μωυσέως ἐνώπιον τῆς φλεγομένης Βάτου συνδυασμένη μὲ τὴν παραλαβὴ τοῦ Νόμου στὸ ὄρος Σινᾶ (Εἰκ. 33).³¹⁸ Ἡ παράσταση ποὺ διαιρεῖται οὐσιαστικά σὲ δύο τμήματα, λόγω ἐνὸς διλόβου παραθύρου ποὺ μεσολαβεῖ, ἔχει ὡς ἐξῆς: Στὸ ἀριστερὸ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ μέρος της ἔχει τοποθετηθεῖ ἡ Βάτος. Στὸ

³¹⁶ Στὸ πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται τρεῖς φορὲς σὲ σχέση μὲ διαφορετικὰ ἀντικείμενα -Βάτο, Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου, Πλάκες τοῦ Νόμου- μὲ περιεχόμενο σταθερὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. ἡ Μονὴ Χώρας, ἡ Gračanica κ.ἄ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82, τ. 3, πίν. 444. Petković, *La peinture*, εἰκ. 31, σ. 29. Todić, *Gračanica*, εἰκ. 27, 46.

³¹⁷ Βλ. Millet, *Athos*, πίν. 8, 3-5 (Ἀαρὼν, Μωυσῆς, Σαμουὴλ) καὶ πίν. 9, εἰκ. 2 (Νῶε). Ἐπίσης, Καλλινίκου, *Ἡ τεχνικὴ*, εἰκ. 38, σ. 172 (Τρεῖς Παῖδες).

³¹⁸ Βλ. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24. Ἐπίσης Reppek-Miljković, *Deloto*, σχ. V, ἀρ. 5. Στὸν νάρθηκα εἰκονίζεται ἡ Βάτος καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως ἡ Παναγία Ljeviška (1309) καὶ τὸ Lesnovo (1349). Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVI.

άνωτερο τμήμα της εικονίζεται ἡμίσωμος ἄγγελος ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν προφήτη, ἐνῶ στὸ κέντρο της βρίσκεται ἡ προτομή τῆς Θεοτόκου μετὰ τὸν Χριστὸ Ἐμμανουήλ.³¹⁹ Στὸ κατώτερο τμήμα τῆς παράστασης καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ ἔχει ἱστορηθεῖ δύο φορές ὁ Μωυσῆς· στὸ κέντρο εἶναι καθιστὸς καὶ λύνει τὸ σανδάλι του κατὰ τὴν θεία ἐπιταγή, ἐνῶ πιὸ πίσω ἐμφανίζεται ὄρθιος νὰ ἀντικρίξει μετὰ δέος τὸ παράδοξο ὄραμα.³²⁰ Στὸ τμήμα πού βρίσκεται στὰ δεξιὰ τοῦ παραθύρου εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς στὴν κορυφὴ βραχίονες ὄρους νὰ λαμβάνει τὶς πλάκες τοῦ Νόμου ἀπὸ τὴν χεῖρα τοῦ Θεοῦ πού ξεπροβάλλει ἀπὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ. Πάνω ἀπὸ τὴν Βάτο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή «Ἡ ΑΚΑΤΑΦΛΕΚΤΟΣ ΒΑΤΟΣ».

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν εἰκονογραφία τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τῆς παράστασης, μιὰ ἀξιοσημεῖωτη λεπτομέρεια ὑπάρχει στὴν μορφή τοῦ Ἐμμανουήλ, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται μισοκρυμμένος ἀπὸ τὸ μαφόριο τῆς Θεοτόκου μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι ἐκτεταμένο σὲ σχῆμα εὐλογίας ἢ ὁμιλίας. Ἡ ἰδιαιτερότητα αὐτὴ στὴν ἀπόδοση τῆς μορφῆς τοῦ Ἐμμανουήλ ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἀπεικόνισή του στὴν παρακείμενη παράσταση τῆς Κλίνης τοῦ Σολομώντος (Εἰκ. 34) καὶ πιθανὸν νὰ δηλώνει τὸ ἀνεκπλήρωτον ἀκόμη τῆς ἐπαγγελίας τῆς σωτηρίας, καθὼς ὅλες οἱ προεικονίσεις ἀνήκουν στὴν πρὸ τῆς Ἐνανθρωπήσεως ἐποχὴ, ὅποτε ὁ Λόγος ἦταν ἀκόμη ἀσαρκος. Κατὰ μία ἄλλη ἀποψη, ἡ ἰδιόμορφη αὐτὴ ἀπεικόνιση δείχνει τὴν παρουσία

³¹⁹ Ἡ Θεοτόκος μετὰ τὸν Ἐμμανουήλ ἐντὸς τῆς Βάτου εἰκονίζονται καὶ στὰ δύο ἐπεισόδια τοῦ θέματος στὸ παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς Χώρας (1315-1321), ὅπως ἐπίσης στὸ ἀριστερὸ φύλλο τριπτύχου τῆς Μονῆς Σινᾶ (τέλη 14^{ου}-ἀρχὲς 15^{ου} αἰ.). Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 444, 448-450, 452. Collins, *Visual Piety*, εἰκ. 96-97, σ. 115. Ἀπὸ τὰ μεταβυζαντινὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε τὶς παραστάσεις στὴν Μολυβοκκλησιᾶ (1541) καὶ τὴν τράπεζα τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα (1546). Παντζαρίδου, *Μολυβοκκλησιᾶ*, εἰκ. 74, σ. 353. Χατζηδάκη, *Θεοφάνης*, εἰκ. 203.

³²⁰ Δύο φορές πρὸ τῆς Βάτου σὲ ἀνάλογες στάσεις εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς σὲ πολλὰς παραστάσεις τοῦ θέματος, ὅπως π.χ. στὸν Ἄγ. Νικόλαο Ὁρφανὸ (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), τὴν Μονὴ Χώρας (1315-1321), τὴν Gračanica (1321), τὸ Lesnovo (1349) κ.ά. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61-62. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 444. Petković, *La peinture*, εἰκ. 31, σ. 29. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVI. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ σὲ μεταβυζαντινὰς ἀπεικονίσεις, ὅπως π.χ. στὴν τράπεζα τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα (1546), στὴν Μονὴ Λουκοῦς (ἀρχὲς 17^{ου} αἰ.) κ.ά. Χατζηδάκη, *Θεοφάνης*, εἰκ. 203. Λούσκου, Νικολιδάκη, *Μονὴ Λουκοῦς*, σ. 176.

τοῦ Λόγου στήν μήτρα τῆς Θεοτόκου ἀποδίδοντας καί ὀπτικά τὴν στιγμή τῆς ὑπερλόγου συλλήψεως. Ὑπογραμμίζεται ἔτσι ἡ πραγματικότητα τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως.³²¹

Ἐπιπλέον, βασικὸ εἰκονογραφικὸ ἄξονα τῆς παράστασης συνιστᾷ καὶ ὁ συνδυασμὸς τῆς ὁράσεως τῆς Βάτου μὲ τὴν παραλαβὴ τοῦ Νόμου.³²² Τὰ δύο θέματα συνδέονται μεταξύ τους μὲ μιά σειρά στοιχείων – ταυτότητα δρωῶτος προσώπου, ὁμοιότητα τόπου, χαρακτήρας θεοπτίας τῶν δύο γεγονότων. Ἐπιπροσθέτως, οἱ Πλάκες τοῦ Νόμου ἔχουν ἐπίσης ἐρμηνευθεῖ ὡς τύπος τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, ὁπότε μεταξύ τῶν δύο θεμάτων ὑφίσταται καὶ θεολογική-ἐρμηνευτική σχέση.³²³

Ἡ παράσταση τῆς φλεγομένης Βάτου συνδέεται μὲ σειρά ἄλλων θεμάτων τοῦ στενοῦ ἀλλὰ καὶ εὐρύτερου εἰκονογραφικοῦ τοῦ περιβάλλοντος.

³²¹ Γιὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ βλ. Χρηγορίου, *Au sujet*, σ. 305 καὶ εἰκ. 2. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχει εἰκονιστεῖ ὁ Χριστὸς καὶ στήν κτιτορικὴ παράσταση στὸ περίστωο τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος. Βλ. Βοκοτοπούλου, *Κτιτορικὴ τοιχογραφία*, εἰκ. 5, 7.

³²² Στενὲς ἀναλογίαι μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος ἐμφανίζει ἡ συνδυασμένη ἀπεικόνιση τῶν δύο θεμάτων στὸ διακονικὸ τῆς Μεγίστης Λαύρας (1535). Βλ. Millet, *Athos*, πίν. 121, 4.

³²³ Ἀπὸ τίς πατερικὲς ἐρμηνεῖες παραθέτουμε αὐτὴ τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου Νύσσης στὸ ἔργο του *Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως*, ὅπου στὸ χωρίο II, 216, 4-13 ἀναφέρει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «... Ἀλλὰ πάλιν ὁ ἀληθινὸς νομοθέτης, οὗ τύπος ἦν ὁ Μωϋσῆς, ἐκ τῆς γῆς ἡμῶν ἑαυτῷ τὰς τῆς φύσεως πλάκας ἐλάξευσεν. Οὐ γὰρ γάμος αὐτῷ τὴν θεοδόχον ἐδημιούργησε σάρκα, ἀλλ' αὐτὸς τῆς ἰδίας σαρκὸς γίνεται λατόμος τῆς τῷ θεῷ δακτύλῳ καταγραφείσης. Πνεῦμα γὰρ ἅγιον ἦλθεν ἐπὶ τὴν Παρθένον καὶ ἡ τοῦ Ὑψίστου ἐπεσκίασε δύναμις. Ἐπεὶ δὲ τοῦτο ἐγένετο, πάλιν τὸ ἀσύντριπτον ἔσχεν ἡ φύσις, ἀθάνατος γενομένη τοῖς τοῦ δακτύλου χαράγμασι. Δάκτυλος δὲ πολλὰ παρὰ τῆς Γραφῆς ὀνομάζεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον». Βλ. Daniélou, *Grégoire de Nysse*, σ. 254 καὶ ὑποσ. 3, σ. 255, ὅπου ἀκριβῶς σχολιάζεται ὁ συσχετισμὸς τῶν πλακῶν μὲ τὴν ἐκ Παρθένου γέννησιν τοῦ Κυρίου ἐκ παραλλήλου πρὸς ἀντίστοιχες ἀναφορὰς τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως στήν βάτο καὶ τὸ μάννα. Γιὰ ὑμνογραφικὲς ἀναφορὰς τοῦ θέματος ὡς θεομητορικοῦ τύπου βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 62.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ θέματος ἐπέδρασε καὶ στήν χρῆση τοῦ στήν εἰκονογραφία. Σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις ἡ αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τῆς παραλαβῆς τοῦ Νόμου εἰκονίζεται ἐντεταγμένη σὲ κύκλους παραστάσεων θεομητορικῶν προτυπώσεων. Μία τέτοια περίπτωσις ἀπαντᾷ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) καὶ ἄλλη στὸ λεγόμενον τρίπτυχο Ubissi (14^{ος} αἰ.). Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 78, σ. 48 καὶ σ. 326. Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80.

Καταρχάς, στενή είναι ή σχέση τῆς Βάτου μέ τήν εὐρισκόμενη στὸν ΝΔ πεσσό, στὴν ἀριστερή, δηλαδή, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ πλευρά της, μορφὴ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, ὁ ὁποῖος φέρει κώδικα μέ τήν ἐξῆς ἐπιγραφή: «Μωσῆς ἐμήνυσ(εν) ἐπὶ τῆς βάτου ὡς λέγει Κ(ύριο)ν τὸν Θ(εὸ)ν Ἀβραάμ κ(αὶ) τὸ(ν) Θ(εὸ)ν Ἰσαάκ κ(αὶ) τ(ὸν) Θ(εὸ)ν Ἰακώβ» (Εἰκ. 35).³²⁴ Τὸ κείμενο μεταφέρει αὐτοῦσιο ἓνα χωρίο τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν καὶ συνιστᾷ τμῆμα τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς Σαδδουκαίους, οἱ ὁποῖοι τὴν ἀμφισβητοῦσαν. Ἰδια εἶναι ή σχέση πού διέπει τὴν παράστασι τῆς Βάτου μέ τήν μορφὴ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου στὸν ΒΔ πεσσό, στὴν δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ πλευρά της, ὁ ὁποῖος φέρει κώδικα μέ ἀντιστοίχου περιεχομένου ἀπόσπασμα καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἀπάντησι τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς Σαδδουκαίους: «Οὐκ ἀν<έγνωτε ἐν τῇ β>ίβλῳ <Μωϋσ>έ<ω>ς ἐπὶ τοῦ βάτ(ου) (π)ῶς εἶπ(εν) αὐτῷ ὁ Θ(εὸς) λέγ(ων) ἐγὼ ὁ Θ(εὸς) Ἀβραάμ». ³²⁵ Οἱ παραστάσεις τῶν δύο εὐαγγελιστῶν ἔχουν ἐπομένως διττὴ σημασία.³²⁶ Καταρχάς, ὑπομνηματίζουν οὐσιαστικά τὴν παρακείμενη παράστασι τῆς Βάτου. Ἐπιπλέον, ή σύνδεσή τους στὸ εὐαγγελικὸ κείμενο μέ τὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν τὶς συσχετίζει αὐτομάτως καὶ μέ τὴν γειτονικὴ παράστασι τῶν «ψυχῶν τῶν δικαίων ἐν χειρὶ Θεοῦ», ή ὁποία εἰκονίζεται στὸν Α τομέα τοῦ Ν σταυροθολίου.³²⁷ Ἐντάσσονται ἐπομένως ὀργανικά στὸ ὑπόλοιπο πρόγραμμα.

Ἀνάλογος συνδυασμὸς ἐμφανίζεται καὶ στὸ ἀντίστοιχο τῶν εὐαγγελιστῶν σημεῖο τοῦ Α τοίχου, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Βάτο, ὅπου ή ἀπεικόνισι τοῦ Στιχηροῦ τῶν Χριστουγέννων πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς Ματθαῖο καὶ Ἰωάννη. Στὸν κώδικα τοῦ τελευταίου ἀναγράφεται τμῆμα

³²⁴ Βλ. Λουκ. 20, 37. Ἀντίστοιχα χωρία εἶναι τὸ Μάρκ. 12, 26, ὅπου γίνεται ἐπίσης μνεία στὴν Βάτο, καὶ τὸ Ματθ. 22, 32, χωρὶς τὴν συγκεκριμένη ἀναφορά.

³²⁵ Βλ. Μάρκ. 12, 26.

³²⁶ Γιά τὸν συσχετισμὸ πρβλ. καὶ Marković, Program živopisa Perivlepte, εἰκ. 14-15, σ. 129, ὑποσ. 236-237, σ. 131 καὶ εἰκ. 28, σ. 138.

³²⁷ Pepek-Miljković, *Deloto*, σχ. V, ἀρ. 18. Τὸ θέμα ἀποδίδει τὸ χωρίο 3, 1 τοῦ παλαιοδιαθηκικοῦ βιβλίου τῆς Σοφίας Σολομώντος : «Δικαίων δὲ ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ, καὶ οὐ μὴ ἀψηται αὐτῶν βάσανος» καὶ ἔχει σαφὴ σωτηριολογικὸ-ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα.

ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ Εὐαγγελίου του, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου.³²⁸ Στὸ ἴδιο γεγονός ἀναφέρεται ἀκριβῶς καὶ τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενο τροπάριο.

Ὁ συνδυασμὸς κατὰ τέτοιο τρόπο τῶν εὐαγγελιστῶν μὲ ἓνα παλαιδιαθηκικὸ ἢ καινοδιαθηκικὸ θέμα εἶναι πολὺ ἀσυνήθιστος. Συνήθως τὶς διάφορες παραστάσεις –καὶ δὴ τὶς καινοδιαθηκικές– συνοδεύουν καὶ ὑπομνηματίζουν μὲ τὰ κείμενα τῶν εἰλητῶν τοὺς προφήτες.³²⁹ Τὸ σημεῖο αὐτὸ προσθετεῖ μιὰ ἀκόμη πτυχή στὴν πολύσημη δεύτερη παρουσία τῶν εὐαγγελιστῶν στὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ, ἀφοῦ ἔχουν ἤδη εἰκονιστεῖ στὴν συνήθη τοὺς θέση, στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ τρούλλου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ παρουσία τοὺς καὶ στοὺς πεσσούς πού φέρουν τὸ φουρνικὸ τοῦ νάρθηκα, ὅπου εἰκονίζεται ὁ Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος, στοχεύει στὴν δημιουργία οὐσιαστικῶς ἐνὸς παραλλήλου προγράμματος μὲ αὐτὸ τοῦ θόλου τοῦ κυρίως ναοῦ, μὲ κέντρο ἐδῶ τὸν ἀσαρκο ἀκόμη Λόγο, ὥστε νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἐνότητα Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης καὶ ἡ ἐνιαία δράση τοῦ Ἐνὸς Τριαδικοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία τόσο πρὸ ὅσο καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Χάριτος. Αὐτὴ τὴν θεολογικὴ προσέγισις ὑπηρετεῖ καὶ ὁ συγκεκριμένος συσχετισμὸς τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Μάρκου μὲ τὴν παράσταση τῆς Βάτου, καθὼς οἱ εὐαγγελιστὲς μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν παλαιδιαθηκικῶν τύπων στὸ πρόσωπο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος πλέον Κυρίου. Ὁ Λουκᾶς καὶ ὁ Μᾶρκος μὲ τοὺς κώδικές τοὺς μαρτυροῦν, ὅτι ὁ Θεὸς πού μίλησε στὸν Μωυσῆ μέσα ἀπὸ τὴν Βάτο εἶναι ἀκριβῶς ὁ Χριστὸς πού ἔζησε καὶ ἔδρασε μεταξύ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸν ὁποῖον κήρυξαν οἱ ἴδιοι καὶ οἱ ἄλλοι ἀπόστολοι καὶ εὐαγγελιστές.

Ἐντύπωση προξενεῖ καὶ ἡ ἐπιλογὴ καθ'αυτὴ τῶν κειμένων τῶν δύο κωδίκων, τὰ ὁποῖα συμπίπτουν ἀκριβῶς καὶ ἐρμηνεύουν θεολογικῶς τὴν παράσταση τῆς Βάτου, μὲ τὴν ὁποία γειτνιάζουν. Εἶναι προφανές, ὅτι

³²⁸ Ἰω. 1, 14. Marković, Program živopisa Perivlepte, σ. 138.

³²⁹ Γιὰ τὸ θέμα βλ. Μουρίκη, Ἀλεποχώρι, σ. 20-21, ὅπου καὶ σειρὰ παραδειγμάτων.

ἐπεδιώχθη ή τοποθέτηση τῶν κωδίκων μέ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο δίπλα στήν παράσταση τῆς Βάτου, ὥστε νά προκύπτει ἓνα ὑποσύνολο ἐνιαίου χαρακτήρα.³³⁰

Ἡ παράσταση τῆς Βάτου σχετίζεται, λόγω τοῦ Μωυσέως, καί μέ τίς ἀπεικονίσεις τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου στὸν Α τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ὅπου ὁ προφήτης εἰκονίζεται κρατώντας κατζίον (Εἰκ. 36), καί μέ τὴν μορφή του σέ μετάλλιο στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου πλαισιώνει μέ ἄλλους προφήτες, δικαίους καί προπάτορες τὴν κεντρικὴ μορφή τοῦ Ἑμμανουὴλ καί τὴν δεομένη Θεοτόκο στὸ τεταρτοσφαίριο (Εἰκ. 18).³³¹ Καί στίς δύο περιπτώσεις οἱ ἀπεικονίσεις σχετίζονται μέ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καί τὴν Θεοτόκο.

Ἡ παράσταση τῆς φλεγομένης Βάτου στήν Περίβλεπτο Ἀχρίδος σχετίζεται στενά καί μέ τὰ ὑπόλοιπα θέματα, πού τὴν περιβάλλουν, καθὼς τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ νάρθηκος συνιστᾷ ἓνα ἐνιαῖο σύνολο μέ πολὺ συγκεκριμένο περιεχόμενο: τὴν ὑπὸ τῶν προφητῶν προαναγγελθεῖσα διὰ τῆς Ἐνανθρωπήσεως σωτηρία τοῦ κόσμου καί τὴν διὰ τῆς Θεοτόκου πραγμάτωση τῆς θείας ἐπαγγελίας. Ὁ θεολογικὸς αὐτὸς ἀξονας εἶναι τὸ ἐρμηνευτικὸ κλειδί τῶν παραστάσεων τοῦ νάρθηκα.

3.3.1.4 Ἁγ. Θεοδώρα Ἄρτης (τέλη 13^{ου}-ἀρχ. 14^{ου} αἰ.) (ἀρ. κατ. 2δ)

Ἡ παράσταση τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς Βάτου εἰκονίζεται στὸν Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκα τοῦ ναοῦ ἐπάνω ἀπὸ τὴν θύρα,³³² στὸ τύμπανο τοῦ τόξου πού ἀνέχει τὸν κεντρικὸ τροῦλλο, καί ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα.³³³ Στὸ πρῶτο, τὸ ἀριστερὸ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, εἰκονίζεται ὁ

³³⁰ Γιά τὴν διάταξη τῶν παραστάσεων βλ. Pepek-Miljković, *Deloto*, σχ. V, ἀρ. 7-10 καί σ. 50, ὅπου ὅμως ἡ μορφή τοῦ Λουκᾶ θεωρεῖται ὡς ὁ Ἰωάννης, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, καί παρὰ τὴν κατὰ τὸ μέγιστο μέρος διατήρηση τοῦ ὀνόματος τῆς μορφῆς, στοιχεῖο ποῦ διασαφηνίζει τὴν ταυτότητα τοῦ ἐξεταζομένου προσώπου.

³³¹ Βλ. Gligorijević-Maksimović, *Skinija*, εἰκ. 4. Pepek-Miljković, *Deloto*, εἰκ. 15, σ. 68.

³³² Στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση βρίσκεται ἡ ἀπεικόνιση τῆς Βάτου καί στὸν Ἁγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος.

³³³ Γιαννοῦλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἁρτας*, εἰκ. 75, σ. 430, εἰκ. 327, σ. 571.

Μωυσῆς πρὸ τῆς Βάτου νὰ σκύβει γιὰ νὰ λύσει τὸ ὑπόδημα στὸ ἀριστερό του πόδι. Στὸ κέντρο τῆς Βάτου, ἀπὸ τὴν ὁποία πετάγονται φλόγες, εἰκονίζεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἑμμανουήλ.³³⁴ Στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης ἐμφανίζεται γιὰ δεύτερη φορὰ ὁ Μωυσῆς κρατώντας τὴν ράβδο του πού ἔχει μεταβληθεῖ σὲ ὄφι νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν ἄγγελο.

Τὸ στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τὴν συγκεκριμένη παράσταση εἶναι ἡ στενὴ εἰκονογραφικὴ σχέση τῆς μὲ τὴν ἰδίου θέματος μικρογραφία στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τόσο στὴν συνολικὴ δομὴ τῆς ἀπεικόνισης ὅσο καὶ στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα.³³⁵ Ἔτσι, ἡ τοιχογραφία ἐπαναλαμβάνει ἀκριβῶς τὶς δύο φάσεις τῆς μικρογραφίας, δηλαδὴ τὸν Μωυσῆ νὰ λύνει τὸ ὑπόδημα πρὸ τῆς Βάτου καὶ μετὰ νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν ἄγγελο κρατώντας τὴν εἰς ὄφιν μεταβληθεῖσα ράβδο. Διαφορετικὸς εἶναι ὁ τρόπος ἀπεικόνισης τοῦ θέματος πού ἀκολουθεῖται στὰ χειρόγραφα καὶ δὴ στὶς Ὀκτατεύχους. Τὰ δύο περιστατικὰ εἰκονίζονται στὶς περισσότερες περιπτώσεις σὲ ξεχωριστὲς μικρογραφίες.³³⁶ Στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ τὰ ἐπιμέρους ἐπεισόδια τοῦ θέματος συμφύρονται κατὰ κανόνα σὲ μία ἐνιαία σύνθεση. Ἡ ὑπαρξὴ τους δηλώνεται συνήθως μέσω τῆς διπλῆς ἀπεικόνισης τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς Βάτου τὴν μιὰ ἐκπληκτοῦ καὶ τὴν ἄλλη γονατιστοῦ νὰ

³³⁴ Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἑμμανουήλ ἐντὸς τῆς Βάτου εἰκονίζεται καὶ στὶς σχετικὲς μικρογραφίες τῶν δύο χειρογράφων τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (Vat. gr. 1162, φύλλο 54v, Par. gr. 1208, φύλλο 73v). Stornajolo, *Omilie*, πίν. 21. Ἡ συγκεκριμένη εἰκονογραφικὴ ἐπιλογὴ ἔχει θεωρηθεῖ, ὅτι ἐπιτείνει τὴν συμβολικὴ σημασίαν τῆς παράστασης, ἀφοῦ ἡ Βάτος ταυτίζεται μὲ τὴν ἴδια τὴν Θεοτόκο, ἡ ὁποία φέρει στὰ σπλάγχνα τῆς τὸν Ἑμμανουήλ. Βλ. Collins, *Visual Piety*, σ. 110. Linardou, *Depicting the Salvation*, σ. 139-142. Παρόμοια λογικὴ ἔχει προφανῶς καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ ὡς ἐμβρύου ἐντὸς τῆς Βάτου στὴν παράσταση τοῦ Σωτῆρος Μεγάρων (γ' τέταρτο 13^{ου} αἰ.). Grigoriadou, *Peintures murales*, σ. 90-92.

³³⁵ Stornajolo, *Omilie*, πίν. 21. Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, σ. 299, 309.

³³⁶ Συγκεκριμένα, ἡ λύση τοῦ ὑποδήματος συνδυάζεται μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς Βάτου σὲ δύο ἐπάλληλα διατεταγμένους παραστάσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ μεταβολὴ τῆς ράβδου εἰς ὄφι συναπεικονίζεται σὲ μιὰ ἐνιαία παράσταση μὲ τὸ διαδοχικὸ θαῦμα τῆς λεπτρώσεως τῆς χειρὸς τοῦ προφήτου (Εξ. 4, 6-7) καὶ ἐπιπλέον συνδυάζεται μὲ τὸ θέμα τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ τοῦ Ἰοθὺρ ἀπὸ τὸν Μωυσῆ σὲ δύο καὶ πάλι ἐπάλληλα διατεταγμένους παραστάσεις. Weitzmann, Bernabò, Tarasconi, *Octateuchs*, τ. 2, πίν. 612-619.

λύνει τὸ ὑπόδημά του.³³⁷ Ἡ διπλὴ αὐτὴ ἀπεικόνιση τοῦ Μωυσέως δὲν συνδέεται μὲ τὴν διπλὴ ἐπίσης παρουσία του στὴν Ἀγ. Θεοδώρα, καθὼς στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε κατ' οὐσίαν παράθεση δύο διαδοχικῶν γεγονότων καὶ ὄχι συνδυασμένη ἀπεικόνισή τους. Σὲ αὐτὴ τὴν λογικὴ κινεῖται ἡ ἀπεικόνιση τῆς Βάτου στὴν Μ. Χώρας, ὅπου δίπλα στὴν συνήθη παράσταση τοῦ Μωυσέως ἐκπληκτοῦ καὶ γονατιστοῦ πρὸ τῆς Βάτου, ὑπάρχει καὶ μιὰ δεύτερη αὐτοτελὴς ἀπεικόνιση, ὅπου ὁ προφήτης εἰκονίζεται ἔντρομος νὰ ἀποστρέφει τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὴν Βάτο, ἐνῶ μέσα ἀπὸ αὐτὴν ἓνας ἄγγελος ἀπευθύνεται πρὸς αὐτόν.³³⁸ Βασικὴ διαφορὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Ἀγ. Θεοδώρας συνιστᾷ ἡ ἐπανάληψη τῆς Βάτου στὴν δεύτερη παράσταση καὶ ἐπίσης ἡ παρουσία τοῦ ἀγγέλου καὶ στὰ δύο ἐπεισόδια, στοιχεῖο πού ὑπάρχει καὶ στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἔντονη προβολὴ τῆς ράβδου τοῦ Μωυσέως στὸ δεύτερο εἰκονιζόμενο ἐπεισόδιο τῆς Μ. Χώρας παραπέμπει ἐνδεχομένως στὸ γεγονὸς τῆς εἰς ὄφιν μεταβολῆς της, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὸ δεύτερο καὶ πάλι ἐπεισόδιο στὴν Ἀγ. Θεοδώρα.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς παράστασης στὴν Ἀρτα, ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἑμμανουήλ ἐντὸς τῆς Βάτου, στοιχεῖο πού ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ, εἶναι πιστὴ ἀντιγραφή ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες μικρογραφίες τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου. Σημειώνεται, ἐπίσης, ἡ πιστὴ ἀναπαραγωγή στὴν τοιχογραφία τῆς Ἀγ. Θεοδώρας τῶν ἐνδυμάτων τοῦ Μωυσέως, ὅπως αὐτὰ ἐμφανίζονται στὶς προαναφερθεῖσες μικρογραφίες. Ἡ ἴδια, τέλος, ἡ ἀπεικόνιση τῆς Βάτου στὴν Ἀρτα ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ ἴδιο πρότυπο: ὁ πυρήνας της ἀποτελεῖται ἀπὸ μακριὰ λεπτὰ κλωνάρια μὲ στενὰ μυτερά φύλλα, τὰ ὁποία περιβάλλονται ἀπὸ πυκνὲς γλῶσσες φωτιάς, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὶς ἐν

³³⁷ Ἐξαίρεση συνιστᾷ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸν νάρθηκα τοῦ Lesnovo (1349), ὅπου ὁ Μωυσεὺς εἰκονίζεται μὲν δύο φορές, ἀλλὰ τὴν μίαν κοιμώμενος καὶ τὴν ἄλλη ἔντρομος μπροστὰ στὴν μεταβολὴ τῆς ράβδου του. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVI.

³³⁸ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 444, 450.

λόγω μικρογραφίες. Οί παρατηρούμενες όμοιότητες είναι τόσο στενές, ώστε νά επιτρέπουν τουλάχιστον τήν υπόθεση γιά εξάρτηση τών εξεταζόμενων άπεικονίσεων –τών δύο μικρογραφιών, δηλαδή, καί τής τοιχογραφίας– άπό ένα κοινό πρότυπο. Ή σχέση αύτή δέν αποτελεί τυχαίο γεγονός καθώς έπισημαίνεται, όπως έχει ήδη αναφερθεϊ, καί στίς παραστάσεις του βίου του Ιακώβ, οί όποιες εικονίζονται στην Ν καμάρα του νάρθηκα τής Αγ. Θεοδώρας.³³⁹

Ή παράσταση τής φλεγόμενης Βάτου στην Αγ. Θεοδώρα βρίσκεται σέ στενή γειτνίαση μέ άλλα εικονογραφικά θέματα, τά όποία επίσης σχετίζονται μέ τόν γεγονός τής Θείας Ένανθρωπήσεως. Πρόκειται γιά τήν πάλη του Ιακώβ μέ τόν άγγελο³⁴⁰ καί τόν όραμα του άγ. Πέτρου Αλεξανδρείας³⁴¹ πού εικονίζονται στον Δ τοίχο του νάρθηκα, άκριβώς κάτω άπό τήν παράσταση τής Βάτου. Προκύπτει έτσι στον συγκεκριμένο χώρο ένα κλειστό σύνολο μέ άξονα αναφορᾶς τήν Ένανθρώπηση του Λόγου.

Ή φλεγόμενη Βάτος συνυπάρχει συχνά μέ τόν θέμα τής πάλης του Ιακώβ, κατά κανόνα έντεταγμένη στην παράσταση τής Κλίμακος, στά πλαίσια κύκλων παλαιοδιαθηκικών θεομητορικών προτυπώσεων.³⁴² Ο συνδυασμός της πάλι μέ τόν όραμα του άγ. Πέτρου Αλεξανδρείας έχει ενδιαφέρουσες παραμέτρους. Καταρχάς, κοινό τους σημείο είναι ή σχέση τους μέ τήν Θεία Ένανθρώπηση, αλλά καί ό εύχαριστιακός χαρακτήρας

³³⁹ Γιαννούλη, *Βυζαντινά μνημεία Άρτας*, εικ. 74, σ. 429 καί σ. 297.

³⁴⁰ Γιαννούλη, *Βυζαντινά μνημεία Άρτας*, εικ. 325, σ. 570.

³⁴¹ Γιαννούλη, *Βυζαντινά μνημεία Άρτας*, εικ. 78, σ. 430. Τόν όραμα του άγ. Πέτρου εικονίζεται στον χώρο του νάρθηκα καί στην Μητρόπολη του Μυστρᾶ (άρχ. 14^{ου} αϊ.). Dufrenne, *Mistra*, σ. 8. Τόν συγκεκριμένο θέμα έχει καί σημαίνοντα εύχαριστιακό χαρακτήρα, γι' αυτό καί συχνά τοποθετείται στον χώρο του Ι. Βήματος. Αναφέρουμε π.χ. τήν άπεικόνισή του στον Άγ. Κλήμεντα Αχρίδος (1294/5), πού βρίσκεται στον Ν τοίχο τής προθέσεως. Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 50. Grozdanov, *O idejno-tematskim*, σ. 98. Γιά τίς άπεικονίσεις του θέματος ειδικά στον χώρο του Ι. Βήματος βλ. καί τόν ad hoc άρθρο του S. Koukariis, «The depiction of the Vision of Saint Peter of Alexandria in the sanctuary of Byzantine churches», *Zograf* 35 (2011), σ. 63-71.

³⁴² Αναφέρουμε ένδεικτικά τήν περίπτωση στο Β προστώ της Αγ. Σοφίας Τραπεζούντος (1260 π.). Βλ. Talbot Rice, *Haghia Sophia*, εικ. 112, σ. 150.

πού, όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπάρχει και στο θέμα της Βάτου.³⁴³ Επιπλέον, και στις δύο παραστάσεις κεντρική θέση κατέχει η μορφή του Χριστού Ἐμμανουήλ. Καταδεικνύεται με αυτό τον τρόπο και η ένότητα των δύο Διαθηκῶν, οι οποίες μιλούν για ένα και τον αυτό Θεό.³⁴⁴ Τα δύο αυτά θέματα, η Βάτος και το ὄραμα του ἁγ. Πέτρου, συνυπάρχουν, όχι όμως σε γειτονικές θέσεις, και στο Ν παρεκκλήσιο (διακονικό) της Gračanica (1321), το οποίο είναι, όπως και ὅλος ὁ ναός, ἀφιερωμένο στην Θεοτόκο.³⁴⁵

Ἡ φλεγόμενη Βάτος συνδέεται, τέλος, με τὸ επίσης προεικονιστικού χαρακτήρα θέμα της Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ που βρίσκεται στην Ν καμάρα τοῦ νάρθηκα.³⁴⁶

Ἡ παράσταση της φλεγόμενης Βάτου στην Ἀγ. Θεοδώρα συνιστᾷ λόγω της στενῆς συγγενείας της με τὴν εἰκονογραφία των χειρογράφων των Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου μοναδικὸ παράδειγμα μεταξύ των ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος στην μνημειακὴ ζωγραφικὴ, τὸ ὁποῖο ἔμεινε χωρίς μιμητές. Ὁ ιδιότυπος αὐτὸς χαρακτήρας της συγκεκριμένης ἀπεικόνισης, ὡς και ἡ σύνθετη σύνδεσή της με ἄλλα θέματα, παραπέμπουν προφανῶς σε προσωπικὴ ἐπιλογὴ τοῦ χορηγοῦ ἢ τοῦ ἐμπνευστοῦ τοῦ προγράμματος, τοῦ ὁποῖου μαρτυροῦν τὴν ὑψηλὴ θεολογικὴ παιδεία καὶ πιθανότατα τὴν κατοχὴ ἀξιόλογης βιβλιοθήκης.

3.3.1.5 Μονὴ Χώρας (1315-1321) (ἀρ. κατ. 2ε)

³⁴³ Βλ. τὰ ἀναφερόμενα στὸ ὑποκεφάλαιο γιὰ τὴν παράσταση τῆς Βάτου στὸ Πρωτᾶτο.

³⁴⁴ Τὸ θέμα τῆς ἐνότητος των Διαθηκῶν φαίνεται νὰ ὑπηρετεῖται καὶ εὐρύτερα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν δομὴ συνόλου τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ νάρθηκα τῆς Ἀγ. Θεοδώρας, καθὼς τὰ παλαιοδιαθηκικὰ θέματα καταλαμβάνουν τὸ Ν τμήμα τοῦ χώρου καὶ τὰ καινοδιαθηκικὰ τὸ ἀντίστοιχο Β. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ χώρου βλ. σὲ Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, σ. 292-293.

³⁴⁵ Ἡ Βάτος βρίσκεται στὸν Β καὶ τὸ ὄραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου στὸν Ν τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου. Βλ. Todić, *Gračanica*, σ. 133 καὶ πίν. 112.

³⁴⁶ Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, εἰκ. 74, σ. 429.

Στήν Μονή τῆς Χώρας ἡ παράσταση τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς φλεγομένης Βάτου ἀναπτύσσεται σὲ δύο ἐπεισόδια στὸν Β τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου καὶ συγκεκριμένα στὸ Α τμήμα τοῦ Β τυμπάνου καὶ στὸ Β σκέλος τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ ἐγκαρσίου τόξου πού διαιρεῖ τὸν χῶρο σὲ δύο μέρη, τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ (Εἰκ. 37).³⁴⁷

Στὴν πρώτη σκηνὴ ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται δύο φορές: ὀρθίος μπροστὰ στὴν Βάτο καὶ γονατιστὸς κατόπιν νὰ λύνει τὸ σανδάλι του κατὰ τὴν θεία ἐπιταγή.³⁴⁸ Στὴν δεύτερη ὁ προφήτης ἐμφανίζεται ἔντρομος μπροστὰ στὴν Βάτο νὰ ἀποστρέφει τὸ πρόσωπό του μὴ ἀντέχοντας τὴν δύναμη τῆς θείας παρουσίας, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Βάτο ἄγγελος ἀπευθύνεται σ' αὐτόν.³⁴⁹ Καὶ στὶς δύο παραστάσεις μέσα στὴν Βάτο ἱστορεῖται ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἑμμανουήλ,³⁵⁰ ἐνῶ τὰ εἰκονιζόμενα συνοδεύονται ἀπὸ μακρὲς ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικὰ τὰ ὑπομνηματίζουν.³⁵¹

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἐπιμέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα σημειώνεται ὁ τονισμὸς στὴν δεύτερη παράσταση τῆς ράβδου τοῦ Μωυσέως, ἡ ὁποία ἔχει τοποθετηθεῖ στὸ κέντρο τῆς σύνθεσης. Ἡ προβολὴ αὐτὴ τῆς ράβδου ὑπαινίσσεται προφανῶς τὸ θαῦμα τῆς μεταβολῆς τῆς εἰς ὄφιν, τὸ ὁποῖο συνέβη κατὰ τὴν ὄραση τῆς Βάτου πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ Μωυσέως. Τὸ συγκεκριμένο θαῦμα εἰκονίζεται σαφῶς στὴν παράσταση τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo (1349), ὅπου ἓνας ὄφιν παριστάνεται μεταξύ τῆς Βάτου καὶ τοῦ προφήτου (Εἰκ. 38). Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ συνδέεται ἀρμονικὰ μὲ τὸ θεολογικὸ περιεχόμενο τῶν θεομητορικῶν προεικονίσεων καθὼς ἔχει καὶ αὐτὸ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ ὀρισμένους Πατέρες ὡς τύπος τῆς Θείας

³⁴⁷ Στὴν Gračanica (1321) ἡ Βάτος εἰκονίζεται ἐπίσης σὲ παρεκκλήσιο καὶ συγκεκριμένα στὸ Ν. Todić, *King Milutin*, σ. 334.

³⁴⁸ Δύο φορές πρὸ τῆς Βάτου, τὴν μία ὀρθίος καὶ τὴν ἄλλη λύνοντας τὸ σανδάλι του, εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως ὁ Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος, ὁ Ἀγ. Νικόλαος Ὁρφανὸς κ.ά. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61-62.

³⁴⁹ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 444-452.

³⁵⁰ Ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἑμμανουήλ μέσα στὴν Βάτο εἰκονίζονται καὶ στὴν παράσταση τοῦ θέματος στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος.

³⁵¹ Βλ. τὶς ἐπιγραφές παρὰ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 226.

Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου ἀπὸ τὴν Θεοτόκο.³⁵² Ἡ παρουσία τῆς ράβδου εἶναι ἔντονη καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τοῦ θέματος, ὅπως π.χ. σὲ αὐτὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ὁρφانوῦ (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.) καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου στὸ Ρεέ (γ' δεκαετία 14^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 39, 40).³⁵³

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος τῆς Βάτου σὲ δύο ξεχωριστὲς παραστάσεις εἶναι ἀσυνήθιστη στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ καὶ ἐνδεικτικὴ τῆς σημασίας πού ἀποδίδεται στὸ θέμα, τὸ ὁποῖο συνιστᾷ μιά ἀπὸ τὶς σημαντικότερες θεομητορικὲς προτυπώσεις.³⁵⁴ Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπεικόνισης ἀπαντᾷ ὀρισμένες φορές σὲ μικρογραφίες χειρογράφων. Σὲ εἰκονογραφημένες Ὀκτατεύχους π.χ. τὸ θέμα εἰκονίζεται συχνά σὲ δύο σκηνές: στὴν πρώτη ὁ Μωυσῆς στέκεται πρὸ τῆς Βάτου, στὴν δεύτερη γονατισμένος λύνει τὸ σανδάλι του, ἐνῶ ἄγγελος Κυρίου ἀπευθύνεται σ' αὐτὸν ἀπὸ τὴν Βάτο.³⁵⁵

Στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς περιόδου, σὲ ὅσα τούλάχιστον παραδείγματα μᾶς εἶναι γνωστά, δὲν ἀπαντᾷ ἄλλη περίπτωση μικροῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου ἀφιερωμένου στὴν φλεγόμενη Βάτο, παρότι σὲ μία καὶ μόνη παράσταση εἶναι δυνατόν νά συνδυάζονται περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἐπεισόδια τοῦ θέματος. Στὴν παράσταση στὸν νάρθηκα τοῦ Lesnovo

³⁵² Ὁ ἁγ. Κύριλλος Ἱεροσολύμων στὴν *IB' Κατήχησή του*, παρ. 28, μιλώντας γιὰ τὴν Ἐνανθρώπιση τοῦ Κυρίου ἀναφέρεται στὸ θαῦμα τῆς μεταβολῆς τῆς ράβδου καὶ τὸ ἐρμηνεύει ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς Θεοτόκου νά γεννήσει τὸν Χριστό, ἀντικρούοντας τὴν κακοπιστία τῶν Ἑβραίων. Ἐπιπλέον, παραλληλίζει τὴν ράβδο τοῦ Μωυσέως πρὸς τὴν ἐκβλαστήσασα ράβδο τοῦ Ἀαρών (Αρ. 17, 23), ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα σύμβολα τῆς Θεοτόκου. Τὸ σχετικὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: «ὦ Ἰουδαῖοι, ποῖον δέ ἐστι μᾶλλον δυσκολώτερον, παρθένον γεννῆσαι ἢ ράβδον εἰς ζῶον ψυχωθῆναι; ... ἐκ ράβδου τοίνυν ὀφθαλμοὶ βλέποντες ἐκφύονται, καὶ ἐκ παρθενικῆς γαστρὸς παιδίον οὐ γεννᾶται θεοῦ θέλοντος; Σιωπῶ γὰρ ὅτι καὶ ἡ ράβδος ἡ Ἀαρών, ὅπερ τὰ λοιπὰ δένδρα δι' ἐνιαυτῶν ποιεῖ πλειόνων, τοῦτο διὰ μιᾶς νυκτὸς ἐποίησεν». Reischl, Rupp, *Cyrrilli opera*, τ. II, σ. 38, 40.

³⁵³ Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61-62. Tatić-Djurić, *Bogorodica*, εἰκ. 2.

³⁵⁴ Ἐξαίρεση συνιστᾷ, ὅπως προανεφέρθη, ἡ ἰδιότυπη παράσταση στὴν Ἀγ. Θεοδώρα Ἀρτης.

³⁵⁵ Weitzmann, Bernabò, Tarasconi, *Octateuchs*, τ. 2, πίν. 612-613.

π.χ. συναπεικονίζεται τὸ θαῦμα τῆς μεταβολῆς τῆς ράβδου εἰς ὄφιν (Γεν. 4, 2-4) (Εἰκ. 38).³⁵⁶

Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως μικροῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου πιστοποιεῖται γιὰ ἄλλες παραστάσεις θεομητορικῶν προτυπώσεων. Καταρχάς, στὸ ἴδιο τὸ παρεκκλήσιο τῆς Μ. Χώρας, στὸν Ν τοῖχο, ἡ μεταφορὰ τῆς Κιβωτοῦ στὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος ἱστορεῖται σὲ τέσσερις παραστάσεις (Εἰκ. 41). Τὸ ἴδιο θέμα ἱστορεῖται σὲ πέντε παραστάσεις στὸ Δ σταυροθόλιο τῆς Ν στοᾶς τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, ἐνῶ τέσσερις παραστάσεις ἀφιερωμένες στὸ θέμα τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας εἰκονίζονται στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος στὸ Dečani (Εἰκ. 42).³⁵⁷

Τὸ θέμα τῆς Βάτου συνδέεται μὲ διάφορες παραστάσεις τοῦ προγράμματος τῆς Μ. Χώρας. Καταρχάς, μὲ τὴν μορφή τοῦ Μωυσέως, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται στὸ τύμπανο τοῦ Β τρούλλου τοῦ ἐσωνάρθηκος, μεταξύ προπατόρων, δικαίων καὶ προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, κρατώντας τὴν στάμνο, ἐπάνω στὴν ὁποία ὑπάρχει προτομὴ τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 43).³⁵⁸ Ἡ μορφή τοῦ προφήτου συνδέεται, ἐπομένως, στίς ἀπεικονίσεις αὐτὲς μὲ διαφορετικὸ σὲ κάθε περίπτωση σύμβολο τῆς Θεοτόκου, τὴν Βάτο καὶ τὴν στάμνο.³⁵⁹

Συνδέεται, ἐπίσης, μὲ τὴν σειρὰ σκηνῶν ἀπὸ τὸν βίο τῆς Θεοτόκου ποὺ ἐκτείνεται στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἐσωνάρθηκα καὶ φυσικὰ μὲ τίς ὑπόλοιπες παραστάσεις θεομητορικῶν προτυπώσεων τοῦ παρεκκλησίου.³⁶⁰

³⁵⁶ Okunev, Lesnovo, εἰκ. 165, σ. 238. Gabelić, *Lesnovo*, εἰκ. XLVI. Ἡ ἴδια ἐξέλιξις ἢ ἐπιλογή τῆς διπλῆς ἀπεικόνισις τοῦ Μωυσέως σὲ πολλές παραστάσεις τοῦ θέματος ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὴν συνδυασμένη ἀπεικόνισις διαφορετικῶν φάσεων τοῦ γεγονότος. Βλ. καὶ τίς ἐπὶ τοῦ θέματος ἐπισημάνσεις τῆς Stephan, *Apostelkirche*, σ. 137-138.

³⁵⁷ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 228, τ. 3, πίν. 454-460. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327. Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXVI.

³⁵⁸ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 81-82.

³⁵⁹ Τὰ σύμβολα αὐτὰ συνοδεύουν συχνὰ τὸν Μωυσῆ στίς ἀπεικονίσεις του, σὲ μία δὲ περίπτωσι, στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), ὁ προφήτης εἰκονίζεται κρατώντας καὶ τὰ δύο. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, πίν. 76.

³⁶⁰ Βλ. περὶ αὐτῶν Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 60-85, 223-237.

Από τὰ προαναφερθέντα προκύπτει, ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ προφήτου Μωυσέως πρὸ τῆς φλεγομένης Βάτου στὸ παρεκκλήσιο τῆς Μ. Χώρας παρουσιάζει καταρχὰς σημαντική εἰκονογραφική ιδιομορφία, καθὼς ἀναλύεται σὲ δύο διακριτὲς παραστάσεις, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν ἕναν μικρὸ κύκλο. Ἐπιπλέον, εἶναι τμῆμα ἑνὸς εὐρύτερου πλέγματος παραστάσεων ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη μὲ κοινὸ θεολογικὸ περιεχόμενο, οἱ ὁποῖες ἐκτείνονται στὸ παρεκκλήσιο καὶ τοὺς δύο νάρθηκες. Δημιουργεῖται ἔτσι ἕνα ἐνδιαφέρον καὶ πολύπλοκο σύνολο πού κατεξοχὴν ἀντικατοπτρίζει τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς περιόδου, πρᾶγμα φυσικὸ γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἑνὸς ναοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ πνευματικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ, δηλαδή, κέντρου τῆς Αὐτοκρατορίας.

3.3.1.6 Ἁγ. Νικόλαος Ὁρφανὸς Θεσσαλονίκης (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.) (ἀρ. κατ. 2στ)

Στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ ἡ παράσταση τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς φλεγομένης Βάτου στὸν Β τοῖχο τῆς Ν στοᾶς εἶναι ἡ μοναδικὴ αὐτῆς τῆς θεματολογίας στὸν συγκεκριμένο ναό (Εἰκ. 39).³⁶¹ Κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἀποψη ἀνήκε σὲ ἕναν εὐρύτερο κύκλο τέτοιων θεμάτων – συνήθη τὴν περίοδο αὐτή–, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν σώζεται πλέον.³⁶²

³⁶¹ Ἡ φλεγομένη Βατος εἰκονίζεται στὸ Ν περίστω καὶ στὸν ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334). Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 87, σ. 55.

³⁶² Βλ. Α. Ευγγουπούλου, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1964, σ. 20. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὁρφανός*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 33. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, σ. 157. Ἡ Kirchhainer, *Nikolauskirche*, σ. 153-154, προτείνοντας τὴν ἐνταξὴ τῆς παράστασης σὲ ἕνα ἐνιαῖο θεματικὸ σύνολο μὲ ἀναφορὰ στὸ Βάπτισμα καὶ τὸν Ἀγιασμὸ φαίνεται νὰ ἀμφισβητεῖ, ὅχι μὲν ρητῶς, ἀλλ' ἐκ τῶν πραγμάτων, τὴν ἀποψη αὐτή, καθόσον μάλιστα ἡ ἐρμηνευτικὴ τῆς πρότασης θὰ δυσχεραίνετο ἀπὸ τὴν παρουσίαν ἑνὸς κύκλου θεομητορικῶν προεικονίσεων. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐπαναλαμβάνει καὶ στὸ ἔργο τῆς *Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki. Untersuchungen zu Struktur und Programm der Malereien*, Weimar 2001, σ. 125-136.

Εἰκονογραφικά ἡ παράσταση ἔχει τὰ συνήθη στοιχεῖα:³⁶³ ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται δύο φορές πρὸ τῆς Βάτου, τὴν μία ἀριστερά, γονατιστὸς νὰ λύνει τὰ σανδάλια του καὶ τὴν ἄλλη δεξιά, ὀρθίος στηριγμένος στὴν ράβδο του, ἔκπληκτος πρὸ τοῦ ὁράματος.³⁶⁴ Μέσα στὴν Βάτο ἱστορεῖται μόνῃ ἡ Θεοτόκος σὲ προτομή, ἐκτὸς μεταλλίου, ὅπως συμβαίνει στὰ περισσότερα παλαιολόγια παραδείγματα τοῦ θέματος,³⁶⁵ ἐνῶ ἀπὸ τὴν Βάτο ξεπροβάλλει καὶ σκύβει ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Μωυσῆ ἓνας ἄγγελος.

Στὴν Ν στοὰ τοῦ Ἀγ. Νικολάου σώζεται, κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του, ὁ διάκοσμος τοῦ Β τοίχου μόνο. Τὰ υπόλοιπα μέρη του ἔχουν χαθεῖ καθὼς ὁ Α καὶ Ν τοίχος εἶχαν καταστραφεῖ καὶ ξαναχτίστηκαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας.³⁶⁶ Ἡ ὅποια ἐπομένως προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ ἐναπομείναντος εἰκονογραφικοῦ προγράμματος πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπόψιν τὸν παράγοντα αὐτόν, κυρίως ὡς στοιχεῖο πού δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπολυτοποίηση κανενὸς συμπεράσματος, ὅσο δόκιμο καὶ ἐάν φαίνεται αὐτό.

Ἡ μεμονωμένη παρουσία τῆς φλεγομένης Βάτου δημιουργεῖ ὀρισμένους προβληματισμούς, καθὼς ἐκ πρώτης ὄψεως αὐτὴ φαίνεται ἀσχετὴ πρὸς τὸ υπόλοιπο σωζόμενο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ χώρου.³⁶⁷ Στὴν ἀνώτερη ἀπὸ τὶς τρεῖς ζῶνες τοῦ διακόσμου εἰκονίζονται ἀπὸ Δ πρὸς Α τέσσερα θαύματα τοῦ Κυρίου: ἡ θεραπεία τῆς συγκυπτύσεως, τοῦ ὕδρωπικοῦ, τοῦ δαιμονιζομένου τῶν Γαδάρων καὶ δύο κυλλῶν

³⁶³ Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61-62. Kirchhainer, Nikolauskirche, εἰκ. 4, σ. 152. Μπακιρτζῆ, *Ἅγιος Νικόλαος*, εἰκ. 7, 62.

³⁶⁴ Ἄλλα παραδείγματα διπλῆς ἀπεικόνισης τοῦ Μωυσέως ἀπαντοῦν στὴν Μονὴ Χώρας (1315-1321), τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334), τὴν Gračanica (1321) κ.ά. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 444. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 87, σ. 55. Petković, *La peinture*, εἰκ. 31, σ. 29.

³⁶⁵ Μόνῃ ἐντὸς τῆς Βάτου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος στὸ Πρωτᾶτο (1290 π.), τὸ Staro Nagoričino (1317-18), τὴν Gračanica (1321) κ.ά. Millet, *Athos*, πίν. 32, 1. Pepek-Miljković, *Deloto*, εἰκ. 43, σ. 118. Petković, *La peinture*, εἰκ. 31, σ. 29.

³⁶⁶ Kirchhainer, Nikolauskirche, σ. 147.

³⁶⁷ Γιὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ χώρου βλ. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, σ. 298-299 καὶ σχ. 3. Ἐπίσης Kirchhainer, Nikolauskirche, σ. 148-149.

(χωλῶν). Στὴν μεσαία ζώνη, κατὰ τὴν αὐτὴν φορὰ, εἰκονίζονται: ἡ ἴαση τοῦ παραλυτικοῦ τῆς Βηθεςδα, ἡ Συνάντηση τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν Σαμαρείτιδα καὶ ὁ ἐν Κανᾷ γάμος. Στὴν τρίτη ζώνη εἰκονίζεται ἡ φλεγόμενη Βάτος καὶ σὲ συνεχῇ ἀφήγηση, ὡς τμήματα ἐνιαίας παραστάσεως, ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν Βίο τοῦ ἀγ. Γερασίμου τοῦ Ἰορδανίτου.

Οἱ παραστάσεις τῶν δύο πρώτων ζωνῶν ἔχουν μιὰ ἐνότητα καθὼς παρουσιάζουν μιὰ σειρὰ θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτά, μάλιστα, ἔχουν καὶ μιὰ στενότερη ἐσωτερικὴ σύνδεση, ἡ ὁποία ἐντοπίζεται στὸ στοιχεῖο τοῦ ὕδατος. Τὰ συγκεκριμένα θαύματα εἶναι ὁμαδοποιημένα στὴν μεσαία ζώνη (παραλυτικὸς Βηθεςδα, Σαμαρεῖτις, ἐν Κανᾷ γάμος). Ἄλλο κοινὸ στοιχεῖο ὁρισμένων ἀπὸ τίς σκηνές τῶν θαυμάτων εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἐγίναν κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου (ἴαση συγκυπτούσης, ὕδρωπικοῦ, παραλυτικοῦ Βηθεςδα).³⁶⁸

Σὲ ἓνα τέτοιο σφικτὸ θεολογικὰ εἰκονογραφικὸ σύνολο οἱ παραστάσεις τῆς τρίτης ζώνης φαίνεται νὰ μὴν ἔχουν θέση. Ἡ παρουσιαζόμενη ἀνωμαλία αἴρεται, ὅμως, ἐὰν θεωρηθεῖ ἡ τρίτη ζώνη ἀσχετὴ πρὸς τὸ πρόγραμμα τῶν δύο ὑπερκειμένων, τοῦ ὁποίου ἡ ἐνότητα εἶναι ἀδιαμφισβήτητη, καὶ ἐὰν εὐλόγως ὑποτεθεῖ ἡ ὑπαρξὶς χαμένου σήμερα κύκλου προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου. Ἡ παρουσία ἐνὸς τέτοιου κύκλου σὲ ἓναν τέτοιο χῶρο σαφῶς συμφωνεῖ μετὰ τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα τῶν παλαιολογείων ναῶν. Δὲν εἶναι δὲ ἀνευ σημασίας ἡ παρουσία ἐνὸς παραδείγματος αὐτοῦ τοῦ εἶδους σὲ ἓναν σύγχρονο ναὸ τῆς ἰδίας μάλιστα περιοχῆς (Ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης). Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση οἱ σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ ἀγ. Γερασίμου μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα ἀπλὸ ἀγιογραφικὸ θέμα, ἀπὸ αὐτὰ πού συχνὰ εἰκονίζονται στὴν κατώτερη ζώνη εἰκονογράφησης.

³⁶⁸ Γιὰ τὴν ὁμαδοποίησιν τῶν θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ σύμφωνα μετὰ διάφορα κριτήρια βλ. Th. Gouma-Peterson, «Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1303», *DOP* 32 (1978), σ. 205-213.

Σε αντίθεση με αυτά, ἔχει διατυπωθεῖ μιά διαφορετικὴ ἐρμηνεία, ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζει τὶς σωζόμενες παραστάσεις τοῦ Β τοίχου ὡς κλειστὸ εἰκονογραφικὸ σύνολο μὲ ἄξονα τὸ μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος καὶ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀγιασμοῦ. Ἐπιχειρεῖται δηλαδὴ ὁ συνδυασμὸς καὶ τῆς παραστάσεως τῆς Βάτου καὶ τοῦ βίου τοῦ ἁγ. Γερασίμου μὲ τὶς ἀπεικονίσεις τῶν θαυμάτων τοῦ Ἰησοῦ. Κατὰ τὴν ἐρμηνεία αὕτη καὶ ὁ ἴδιος ὁ χώρος τῆς Ν στοᾶς προοριζόταν γιὰ τὴν τέλεση τῶν σχετικῶν ἀκολουθιῶν.³⁶⁹

Ὁ συσχετισμὸς τῆς Βάτου μὲ τὸ Βάπτισμα, ποὺ ἐν προκειμένῳ μᾶς ἐνδιαφέρει, γίνεται βάσει ὁρισμένων ἀγιογραφικῶν καὶ εἰκονογραφικῶν στοιχείων.³⁷⁰

Ἡ συγκεκριμένη ἐρμηνεία προσθέτει ἓνα ἀκόμη σημασιολογικὸ-συμβολικὸ ἐπίπεδο στὴν ἤδη ἐξεταζόμενη παράσταση. Τὰ προσαγόμενα, πάντως, στοιχεῖα δὲν ἐπαρκοῦν, κατὰ τὴν γνώμη μας, ὥστε νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἐσκεμμένη ἐπιλογή τῆς Βάτου ὡς αὐτοτελοῦς παραστάσεως γιὰ νὰ συμπεριληφθεῖ σὲ ἓναν κλειστὸ κύκλο σχετικὸ μὲ τὸν Ἀγιασμὸ καὶ τὸ Βάπτισμα. Ἡ προτομή, ἄλλωστε, τῆς Θεοτόκου ποὺ δεσπόζει μέσα στὴν Βάτο, δείχνει ξεκάθαρα τὸ συμβολικὸ περιεχόμενον τοῦ θέματος.

Ὑπ' αὐτὸ τὸ φῶς, ἡ διατυπωθεῖσα ὑπόθεση, ὅτι ἡ παράσταση τῆς Βάτου συνιστᾷ τμῆμα –τὸ μόνο διασωθέν– ἐνὸς σχετικοῦ κύκλου, εἶναι ἡ πλέον δόκιμη, καθὼς συνάδει καὶ μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα τῆς

³⁶⁹ Kirchhainer, Nikolauskirche, σ. 159-161. Τῆς ἰδίας, *Die Bildausstattung*, σ. 125-136. Ἡ χρῆσις τοῦ νάρθηκα ἢ ἄλλων δευτερευόντων χώρων γιὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀγιασμοῦ ἦταν συνήθης πρακτικὴ. Βλ. γιὰ τὸ θέμα μεταξύ ἄλλων Ρ. Ἐτζέογλου, *Ὁ νάρθηκας στὸ Ἀφεντικὸ τοῦ Μυστρᾶ. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα καὶ ἡ ἐρμηνεία του*, (ἀδημ. διδ. διατρ.), Ἀθήνα 1999, σ. 164-167. Ν. Γκιολέ, «Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ», *ΕΕΒΣ ΝΓ'* (2007-2009), σ. 149-152.

³⁷⁰ Kirchhainer, Nikolauskirche, σ. 153-154. Πρόκειται γιὰ δύο ὁμιλητικὰ κείμενα τῶν ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μ. Φωτίου καὶ κυρίως γιὰ τὴν μικρογραφία τοῦ φύλλου 264ν τοῦ κώδικος τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου (Par.gr. 510), ὅπου ἡ Βάτος μαζί μὲ ἄλλα σχετικῶν περιεχομένου θέματα πλαισιώνει τὴν ὁμιλία *Εἰς τὸ βάπτισμα*. Βλ. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 28 καὶ σ. 217-221.

τέχνης τῆς περιόδου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν σωθεῖ ἀρκετὰ παραδείγματα τέτοιων κύκλων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ἴδιου τοῦ χώρου. Ἡ καταστροφή τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ διακόσμου τῆς Ν στοᾶς δὲν σημαίνει, ὅτι τὸ ἐναπομεῖναν τμήμα του στὸν Β τοῖχο ὡς ἐνιαῖο εἰκονογραφικὸ σύνολο. Τὸ γεγονός, μάλιστα, τῆς διαφορετικότητος τῶν δύο παραστάσεων τῆς κατώτερης ζώνης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ λοιποῦ διακόσμου ὑπαινίσσεται σαφῶς τὴν ὑπαρξὴ παρεμφερῶν θεμάτων, σήμερα χαμένων.

Ἡ παράσταση τῆς Βάτου σχετίζεται, ἀμεσότερα ἢ ἐμμεσότερα, καὶ μὲ θέματα πού βρίσκονται σὲ ἄλλα σημεία τοῦ ναοῦ. Σημειώνεται π.χ. ἡ προφανὴς σχέση της μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδος τοῦ Ἰ. Βήματος, καθὼς καὶ οἱ δύο ἀναφέρονται στὴν Ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου.³⁷¹ Ἡ Βάτος συνδέεται ἐπίσης μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ Δανιὴλ στὸν λάκκο τῶν λεόντων στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου τοῦ δεξιοῦ τμήματος τοῦ διβήλου ἀνοίγματος πού συνδέει τὴν Β στοᾶ μὲ τὸν κυρίως ναό, τῆς ἀγ. Ἀννης μὲ τὴν Θεοτόκο στὸν Ν τοῖχο τῆς Β στοᾶς καὶ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου στὸ ἴδιο σημεῖο (Εἰκ. 44).³⁷²

Οἱ συσχετισμοὶ αὐτοὶ τῆς Βάτου πρὸς τὰ προαναφερθέντα θέματα δὲν ὑπαινίσσονται μιὰ εἰδικότερη σχέση της μὲ αὐτὰ στὰ πλαίσια τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ προκειμένου ναοῦ, καθὼς κάτι τέτοιο δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ δεδομένα. Ἀπλῶς, στὰ πλαίσια τῆς ἐξέτασης τοῦ θέματος τῆς Βάτου σὲ σχέση μὲ τὸ λοιπὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ἐπισημαίνονται ὁρισμένα κοινὰ σημεία τους.

³⁷¹ Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα συσχετισμοῦ τοῦ Μανδηλίου καὶ τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾷ στὸν Ἁγ. Θεόδωρο στὸν Μερτὲ Σελίνου (1344), ὅπου στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδος, εἰκονίζεται μιὰ σύνθεση μὲ τὸ Μανδήλιο στὸ κέντρο περιβαλλόμενο ἀπὸ σειρὰ θεομητορικῶν προτυπώσεων. Βλ. Μαδεράκη, Προεικονίσεις, σ. 59-98. Ἐπίσης, Spatharakis, *Dated*, σ. 85-86 καὶ εἰκ. 74-75.

³⁷² Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, σ. 297-298 καὶ σχ. 3 καὶ πίν. 53-59, 84, 100.

3.3.1.7 Ἁγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) (ἀρ. κατ. 2ζ)

Ἡ παράσταση τῆς φλεγομένης Βάτου στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους καταλαμβάνει τὸν ΝΑ τομέα τοῦ Α σταυροθολίου στὸ Ν περίστω (Εἰκ. 45),³⁷³ γειτνιάζει δὲ ἄμεσα μὲ τὶς παραστάσεις τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ, τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας καὶ τῆς κεκλεισμένης Πύλης, πού καλύπτουν τοὺς ὑπολοίπους τομεῖς τοῦ σταυροθολίου, καὶ τῆς Ρίζης Ἰεσσαί, τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου καὶ τοῦ πόκου Γεδεών στὸ Α, Β καὶ Ν τύμπανο ἀντιστοιχῶς.³⁷⁴

Στὴν παράσταση ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται δύο φορές· στὰ ἀριστερὰ ὄρθιος σὲ στάση ἐκπλήξεως καὶ φόβου μὲ ἀπεστραμμένο τὸ πρόσωπο καὶ στὸ κέντρο γονατιστὸς νὰ λύνει τὰ σανδάλια του.³⁷⁵ Μπροστά του κείται ἡ ποιμενικὴ του ράβδος. Ἡ Βάτος εἶναι σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ κατεστραμμένη καὶ ὥς ἐκ τούτου δὲν διακρίνεται ἡ ὑπαρξὴ ἢ μὴ προτομῆς τῆς Θεοτόκου ἐντὸς αὐτῆς. Ἀλλὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα δὲν μποροῦν νὰ παρατηρηθοῦν λόγῳ τῆς ἐκτεταμένης φθορᾶς τῆς παράστασης.³⁷⁶

Ἡ παρουσία τῆς Θεοτόκου στὴν Βάτο, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ, εἶναι πιθανὴ καθὼς ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τοῦ κύκλου στὸν συγκεκριμένο ναό, ὅπως ἡ Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου, ἡ κεκλεισμένη Πύλη, τὸ κατάσκιον Ὅρος κ.ά (Εἰκ. 46, 47).³⁷⁷ Ἐξάλλου, τὸ μετάλλιο μὲ τὴν Πλατυτέρα στὸ κέντρο τοῦ σταυροθολίου καλύπτει πληρῶς τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο ὅλων τῶν γύρω παραστάσεων.³⁷⁸

³⁷³ Στὸν ἴδιο χώρο, τὸ Ν περίστω δηλαδή, εἰκονίζεται τὸ θέμα καὶ στὸν Ἁγ. Νικόλαο Ὁρφανό.

³⁷⁴ Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 3 καὶ σ. 327.

³⁷⁵ Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι κοινὸ στὶς σύγχρονες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος. Βλ. π.χ. τὴν παράσταση στὸν Ἁγ. Νικόλαο Ὁρφανό. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61-62.

³⁷⁶ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 87, σ. 55, σχ. 87, σ. 55. Ἡ περιγραφή μας βασίζεται στὸ σχέδιο τῆς Stephan.

³⁷⁷ Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 77, σ. 48, σχ. 88, σ. 56, εἰκ. 89, σ. 57.

³⁷⁸ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326 καὶ εἰκ. 73, σ. 45.

Ἡ σχέση τῆς φλεγομένης Βάτου με τίς υπόλοιπες παραστάσεις τοῦ Α σταυροθολίου ἔχει δύο επίπεδα. Εἶναι ἡ προφανής θεολογική τους σύνδεση, ὡς τύπων τῆς ὑπερλόγου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, ἐπιπλέον, ὅμως, συνδέονται στενά καὶ ἀπὸ λειτουργικῆς ἀπόψεως καθὼς ὅλες πηγάζουν ἀπὸ παλαιοδιαθηκικὲς περικοπές, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν ἀναγνώσματα θεομητορικῶν ἢ στενά συνδεδεμένων με αὐτές –ὅπως ἡ Σύναξις τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ-ἐορτῶν.³⁷⁹

Ἡ παράσταση τῆς Βάτου σχετίζεται ἐπίσης, λόγῳ τοῦ προσώπου τοῦ Μωυσεως, με τὴν παράσταση τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου πού βρίσκεται στὸν Β τοῖχο τοῦ Ν περιστώου, στὸ τύμπανο τοῦ τόξου τῆς πλαγίας εἰσόδου πρὸς τὸν κυρίως ναό, καὶ με τὴν παραλαβὴ τοῦ Νόμου πού εἰκονίζεται στὸ τύμπανο τοῦ Ν τόξου πού στηρίζει τὸν ΝΔ τροῦλλο.³⁸⁰ Καὶ τὰ δύο θέματα ἔχουν ἐρμηνευθεῖ καὶ ὡς τύποι τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς Θεοτόκου.

Σύμφωνα με τὰ προαναφερθέντα, ἡ παράσταση τῆς φλεγομένης Βάτου στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους σχετίζεται ἰδιαίτερος με αὐτές τῆς παραλαβῆς τοῦ Νόμου καὶ τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ἐντάσσεται ὅμως καὶ σὲ ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο πού ὀριοθετοῦν οἱ παραστάσεις τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ Α σταυροθολίου με ἄξονα τὴν λειτουργικὴ χρήση τῶν κειμένων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα αὐτές προέρχονται. Ἡ τελευταία αὕτη παράμετρος φαίνεται νὰ ἔχει ἐπιδράσει καὶ στὴν συγκρότηση συνόλου

³⁷⁹ Συγκεκριμένα, τὰ παλαιοδιαθηκικά ἀποσπάσματα πού ἀναφέρονται στὴν Κλίμακα, τὴν Πύλη καὶ τὸν Οἶκο τῆς Σοφίας διαβάζονται στὸν Ἑσπερινὸ τῶν ἐορτῶν τοῦ Γενεσίου, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ τὸ περὶ τῆς φλεγομένης Βάτου στὸν Ἑσπερινὸ τῆς ἐορτῆς τῆς Συναξέως τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ (26 Μαρτίου). *Προφητολόγιον*, σ. 446-451, 598-601, 648-649.

³⁸⁰ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327 καὶ εἰκ. 78, σ. 48, εἰκ. 89, σ. 57. Εἰδικὰ τὸ θέμα τῆς παραλαβῆς τοῦ Νόμου σχετίζεται στενά με τὴν ὄραση τῆς Βάτου στὴν εἰκονογραφία. Βλ. τὴν παράσταση στὸν ναρθηκα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (1294/5), ὅπου τὰ δύο θέματα συναπεικονίζονται, καθὼς καὶ τίς σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τῆς παρούσης ἐργασίας. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24.

τοῦ κύκλου τῶν προεικονίσεων στὸν ναὸ τῶν Ἀγ. Αποστόλων Θεσσαλονίκης.

3.3.2 Συνοπτικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα

3.3.2.1 Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374) (ἀρ. κατ. 2η)

Στὸν ναὸ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ ἡ παράσταση τῆς φλεγομένης Βάτου εἰκονίζεται μὲ συνοπτικὸ τρόπο στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου στὰ πλαίσια τοῦ προφητικοῦ χοροῦ (Εἰκ. 48).³⁸¹ Ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται φέροντας στὸ δεξί του χερί τὴν Βάτο, ἐπάνω στὴν ὁποία εἰκονίζεται μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο σὲ προτομή,³⁸² καὶ τὴν στάμνο,³⁸³ ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ εἰλητὸ μὲ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή: «Βάτον κεομένη(ν) κ(αὶ) μὴ φλεγομένην ἐθεώρου[ν] σε πρὶν τέξης».³⁸⁴

Τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης δηλώνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο ἐπὶ τῆς Βάτου. Πέραν, ὅμως, αὐτοῦ καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ περιβάλλον τοῦ θέματος ἔχει τὴν βασικὴ ἀναφορά του στὴν Θεία Ἐνανθρώπιση καὶ τὴν Θεοτόκο. Εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι ἐπὶ συνόλου εἴκοσι εἰκονιζομένων προφητῶν καὶ δεκαεπτὰ

³⁸¹ Ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις στὸν χώρο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου κρατώντας ἓνα ἀπὸ τὰ σύμβολα-τύπους τῆς Θεοτόκου, ὅχι ὅμως τὴν Βάτο. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν Ravanica (1385-1387), τὸ Volotovo (1390 π.) καὶ τὴν Resava (1407-1418). Στὴν πρώτη καὶ τὴν τρίτη περίπτωσις ὁ προφήτης φέρει στάμνο καὶ τὴν δεύτερη θυμιατήριον. Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, πίν. 132α, 143γ. Vzdornov, *Volotovo*, πίν. 10. Ἐνα ἐνδιαφέρον ἀντίστοιχο μεταβυζαντινὸ παράδειγμα ὑπάρχει στὸν κεντρικὸ τρούλλο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Γεροσκήπου στὴν Πάφο (φάση τέλους 15^{ου} αἰ.), ὅπου ὁ Μωυσῆς συνοδεύεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν στάμνο. Βλ. Ἰω.Α. Ἡλιάδου, *Εἰκόνες τῆς Παναγίας στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Ναοὶ καὶ ἀπεικονίσεις τῆς στὴν τέχνη τῆς Κύπρου*, (κατάλογος ἐκθέσεως στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἰδρύματος Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 31 Μαρτίου-30 Σεπτεμβρίου 2009), Λευκωσία 2009, εἰκ. 61, σ. 46.

³⁸² Ἡ προτομή τῆς Θεοτόκου ἱστορεῖται ἐπὶ τῆς Βάτου καὶ σὲ ἄλλες συνοπτικὲς ἀπεικονίσεις, ὅπως π.χ. στὸ Staro Nagoričino (1317-1318) καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Ἰρλανδίας (14^{ου}/15^{ου} αἰ.). Pepek-Miljković, *Deloto*, εἰκ. 43, σ. 118. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, πίν. 91. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XV, σ. 462.

³⁸³ Ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται συχνὰ κρατώντας περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἀντικείμενα. Ἀναφέρουμε π.χ. τὶς ἀπεικονίσεις του στὴν Gračanica (1321) καὶ τὸ Dečani (1346-50), ὅπου φέρει τὴν ἐπτάφωτο λυχνία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πλάκες τοῦ Νόμου στὴν πρώτη καὶ μὲ τὴν στάμνο στὴν δεύτερη περίπτωσις. Todić, *Gračanica*, εἰκ. 46. Petković, *Dečani*, II, πίν. CLXVI, 3.

³⁸⁴ Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, σ. 217 καὶ πίν. 76. Ἐπίσης Rhoby, *Epigramme*, σ. 246-247.

σωζομένων ειλητῶν τὸ περιεχόμενο τῶν δεκατεσσάρων ἀναφέρεται σὲ τύπους τῆς Θεοτόκου.³⁸⁵

Ὁ προφήτης Μωυσῆς κατέχει ιδιαίτερη θέση σὲ αὐτὸ τὸ σύνολο, καθὼς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις μόνο προφῆτες πού φέρουν πέραν τοῦ ειλητοῦ καὶ σύμβολα-τύπους τῆς Θεοτόκου. Τὰ ὑπόλοιπα ζεύγη προφητῶν καὶ συμβόλων εἶναι: Ἀαρὼν-ράβδος, Δανιήλ-ὄρος, Γεδεὼν-πόκος (Εἰκ. 49, 50, 51).³⁸⁶ Ἐπιπλέον, ἔχει τοποθετηθεῖ ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν μορφή τῆς Θεοτόκου,³⁸⁷ μὲ τὴν ὁποία συνδέεται στενά, ὡς κατεξοχήν προφήτης τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Ἡ τιμητικὴ θέση του ὀφείλεται σὲ σημαντικό βαθμὸ καὶ στὴν σχέση του μὲ τὴν φλεγόμενη Βάτο, ἓναν ἀπὸ τοὺς βασικότερους τύπους τῆς ὑπερλόγου Γεννήσεως τοῦ Κυρίου καὶ τῆς ἀειπαρθενίας τῆς Θεοτόκου.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ ὑπόλοιπο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, σημειώ-
νουμε τὴν παρουσία ἑνὸς ἐκτεταμένου κύκλου τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου σὲ
διάφορα σημεῖα τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοὺς Τρεῖς
Παῖδας στὸν Ν τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ Ἱεροῦ Βήματος, θεμάτων μὲ ἀνάλογο
συμβολικό-θεολογικὸ περιεχόμενο (Εἰκ. 52).³⁸⁸

Ἡ φλεγόμενη Βάτος εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πλέον σημαντικὲς
θεομητορικὲς παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις, ὅπως εὐγλωττα δείχνει ἡ
εὐρεῖα χρῆση καὶ διάδοση τοῦ θέματος καθὼς καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν
σωζομένων παραδειγμάτων.

Οἱ διάφορες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τοῦ θεολογικοῦ περιεχο-
μένου τοῦ θέματος προσέδωσαν εὐελιξία στὴν χρῆση του στὰ ἐκάστοτε
εἰκονογραφικὰ προγράμματα, κυρίαρχος ὅμως υπῆρξε ὁ χαρακτήρας του
ὡς θεομητορικῆς προτύπωσης.

³⁸⁵ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 217-239.

³⁸⁶ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 217-219.

³⁸⁷ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 217.

³⁸⁸ Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge*, τ. I, σ. 50. Millet, *Mistra*, πίν. 111, 3.

Ἡ ἀποκλειστικὴ σύνδεση τοῦ θέματος μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Μωυσῆ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τὰ κατεξοχὴν συνδεδεμένα μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, συνέβαλε περαιτέρω στὸν τονισμὸ τοῦ θεομητορικοῦ χαρακτῆρος του. Ὁ συσχετισμὸς τοῦ Μωυσῆ καὶ μὲ ἄλλα ἀντικείμενα-τύπους τόσο στὴν πατερικὴ γραμματεία καὶ τὴν ὑμνολογία ὅσο καὶ στὴν εἰκονογραφία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργία διαφόρων συνδυασμῶν μὲ σταθερὴ τὴν θεομητορικὴ ἀναφορά. Μέσα στὰ ἐρμηνευτικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ αὐτὰ πλαίσια ἀναπτύχθηκε καὶ λειτούργησε τὸ θέμα τῆς φλεγομένης Βάτου καὶ μὲ βάση τὶς περιγραφεῖσες ιδιότητές του ἀπέβη σημεῖο ἀναφορᾶς μεταξύ τῶν θεμάτων τοῦ σχετικοῦ κύκλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ ΡΑΒΔΟΣ ΕΚΒΛΑΣΤΗΣΑΣΑ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση

1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη

Τὸ θέμα τῆς ἐκβλαστήσασας Ράβδου προέρχεται ἀπὸ διήγηση τοῦ βιβλίου τῶν Ἀριθμῶν (17, 17-27). Πρόκειται γιὰ ἓνα θαῦμα ποῦ ἔγινε γιὰ νὰ πιστοποιήσῃ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἀαρὼν στὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα καὶ νὰ παύσῃ τὴν ἀμφισβήτηση ποῦ εἶχε ἐκδηλωθεῖ πρὸς τὸ πρόσωπό του ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ. Ἔτσι, μὲ θεία ὑπόδειξη, ὁ Μωυσῆς τοποθέτησε δώδεκα ράβδους –μία γιὰ κάθε φυλὴ– στὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου. Ἡ ράβδος ποῦ θὰ βλάστανε θὰ ὑπεδείκνυε τὸ πρόσωπο ποῦ εἶχε ἐπιλεγεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ γιὰ τὸ ἱερατικὸ λειτούργημα. «... καὶ ἰδοὺ ἐβλάστησεν ἡ ράβδος Ἀαρὼν εἰς οἶκον Λευὶ καὶ ἐξήνεγκε βλαστὸν καὶ ἐξήνθησεν ἀνθὴ καὶ ἐβλάστησε κάρυα» (Αρ. 17, 23).

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ

Ἡ ἐκβλαστήσασα Ράβδος τοῦ Ἀαρὼν ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὡς τύπος τῆς ὑπέρολογης Γέννησης τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν Θεοτόκο. Ὅπως ἡ ξηρὰ καὶ ἀγονὴ Ράβδος θαυματουργικὰ βλάστησε καὶ ἀνθοφόρησε, ἔτσι καὶ ἡ Παρθένος θαυματουργικὰ, χωρὶς τὴν μεσολάβηση ἀνδρός, συνέλαβε καὶ γέννησε τὸν Χριστό.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐπικρατεῖ, ἐνωρίτατα ἤδη, στὴν πατερικὴ συγγραφὴ. Ὁ ἁγ. Κύριλλος Ἱεροσολύμων (313-387) π.χ. στὴν *IB' Κατήχησή* του ἀναφέρει καὶ τὰ ἑξῆς: «... ἡ ἀκαρπὸς καὶ ξηρὰ καὶ ἀφλοῖος ράβδος ἤνθησε καὶ ἐβλάστησε καὶ κάρυα ἐκαρποφόρησεν. ὁ οὖν τῇ ράβδῳ διὰ τὸν

τυπικὸν ἀρχιερέα καρπὸν ὑπὲρ φύσιν χαρισάμενος ἀρα τῇ παρθένῳ διὰ τὸν ἀληθινὸν ἀρχιερέα τὸ τεκεῖν οὐκ ἐχαρίζετο;».³⁸⁹

Στὸ ἴδιο πνεῦμα, ὁ ἀγ. Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως (390 π.-446) ἀναφέρει τὰ ἐξῆς θετοντάς τα μάλιστα ὡς ἐρώτημα στὸ στόμα τῆς Θεοτόκου: «“πῶς ξενίζονται οἱ Ἰουδαῖοι ὅτι παρθένος ἐγέννησεν καὶ οὐ ξενίζονται πῶς ῥάβδος ξηρὰ παρὰ φύσιν ἐβλάστησε;”».³⁹⁰

Τὸ θέμα τῆς ῥάβδου ἔχει πολλαπλὴ σημασία καὶ γι’ αὐτὸ ἀπαντᾷ στὴν πατερικὴ σκέψη φορτισμένο μὲ ποικίλο περιεχόμενο. Ἡ ῥάβδος κυρίως θεωρεῖτο στοιχεῖο δύναμης καὶ ἐξουσίας. Γι’ αὐτὸ καὶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη συχνὰ ἀναφέρεται ὡς ἔνδειξη-ἐκδήλωση τῆς θείας παντοδυναμίας.³⁹¹

Σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ κατεύθυνση ἡ ῥάβδος ἔφτασε νὰ θεωρηθεῖ καὶ τύπος τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ.³⁹² Ἐνδεικτικὸ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ τοῦ συμβόλου τῆς ῥάβδου εἶναι καὶ τὸ γεγονός, ὅτι μὲ αὐτὴ, διὰ τῆς Χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἐτελέσθησαν πολλὰ καὶ σημαντικὰ θαύματα. Στὰ παλαιοδιαθηκικὰ βιβλία ἀναφέρεται σειρὰ τέτοιων περιστατικῶν. Χαρακτηριστικότερη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Μωυσῆ, ὁ

³⁸⁹ Παρ. 28, 21-23. Reischl, Rupp, *Cyrelli opera*, τ. II, σ. 40.

³⁹⁰ Λόγος Δ', *Εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, 3, 69-71. Conostas, *Proclus*, σ. 232.

³⁹¹ Χαρακτηριστικὲς εἶναι τέτοιες ἀναφορὲς στοὺς Ψαλμούς, ὅπου ἀπαντοῦν συχνὰ. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρουμε τὸν 9^ο στίχο τοῦ 2^{ου} Ψαλμοῦ, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν συντριβὴ τῶν ἀπιστούντων ἐθνῶν ἀπὸ τὴν δύναμη τοῦ Θεοῦ:

«ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ,
ὡς σκευὴ κεραμέως συντρίψεις αὐτούς».

Παρόμοιο εἶναι τὸ περιεχόμενο καὶ στὸν 44^ο Ψαλμό, στὸν 7^ο στίχο τοῦ ὁποῖου γίνεται ἀναφορὰ στὴν βασιλεία τοῦ Θεοῦ:

«ὁ θρόνος σου, ὁ Θεός, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος,
ῥάβδος ἐθύτητος ἡ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου».

Ὁ Στ. Νικ. Σάκκος παρατηρεῖ εὐστοχα τὰ ἐξῆς: «Ἀπλῶς ῥάβδος εἰς τὴν ἀγίαν Γραφὴν σημαίνει δύναμιν ... καὶ ῥάβδος Θεοῦ σημαίνει τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐκδηλοῦται εἴτε ὡς θεία τιμωρία ... εἴτε ὡς στήριγμα, παρηγορία ἢ εὐεργεσία». Ὁ Σταυρός, σ. 90.

³⁹² Ὁ ἀγ. Ἀνδρέας Κρήτης π.χ. στὸ πρῶτο Ἐγκώμιό του *Εἰς τὸ Γενέθλιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου* συσχετίζει μὲ τὸ σύμβολο τῆς ῥάβδου καὶ τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Χριστό: «Σήμερον ἡ Δαυϊτικὴ προφητικῶς ἐξεβλάστησεν ὄρηξ. ῥάβδος Ἀαρὼν ἀειθαλλῆς χρηματίσασα, καὶ ῥάβδον δυνάμεως ἡμῖν, τὸν Χριστὸν ἐξανθήσασα». PG 97, 812B.

όποιος δια τῆς ράβδου του τέλεσε, κατὰ τὴν θεία ἐντολή, ὅλα τὰ θαυμαστὰ σημεῖα τόσο στὴν Αἴγυπτο ὅσο καὶ κατὰ τὴν τεσσαρακονταετὴ περιπλάνηση τῶν Ἰσραηλιτῶν στὴν ἔρημο (π.χ. διάνοιξη τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, ἀνάβλυση ὕδατος ἀπὸ τὴν πέτρα κ.ά.).³⁹³

Στὴν πρώιμη χριστιανικὴ τέχνη, στὴν ζωγραφικὴ π.χ. τῶν κατακομβῶν, ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται συχνὰ νὰ τελεῖ διάφορα θαύματα μὲ τὴν ράβδο του. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχουν εἰκονιστεῖ καὶ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, ἴσως κατ' ἀναλογία πρὸς τὶς παλαιοδιαθηκικὲς ἀπεικονίσεις. Ἀλλωστε τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο καὶ ἡ δράση τοῦ Μωυσῆ θεωροῦνται τύπος τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἐπίγειας δράσης τοῦ Χριστοῦ. Σὲ κάθε περίπτωση, στὶς ἀπεικονίσεις αὐτὲς ἀναδεικνύεται ἡ ράβδος ὡς σύμβολο θείας δύναμης.³⁹⁴

Μιὰ ἐπιπλέον παράμετρος πού συνδέει τὴν ράβδο μὲ τὴν Θεοτόκο εἶναι ἡ ἐξῆς: στὴν λατινικὴ τὸ ὄνομα «ράβδος» ἀποδίδεται μὲ τὸν ὄρο «virga», ἐνῶ ἡ παρθένος ὀνομάζεται «virgo».³⁹⁵ Δύο σχεδὸν πανομοιότυπες λέξεις ἀποδίδουν τοὺς ὅρους, ὅποτε στὶς σχετικὲς ἀναφορὲς προκύπτει ἓνα παιχνίδι λέξεων πού ἐνισχύει καὶ στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ τὴν ταύτιση ράβδου καὶ Θεοτόκου.

Μιὰ δεύτερη παλαιοδιαθηκικὴ ράβδος συνδεδεμένη ἐπίσης μὲ τὴν Θεοτόκο εἶναι ἡ προερχόμενη ἀπὸ τὴν Ρίζα τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὴν προφητεία τοῦ Ἡσαΐου: «Καὶ ἐξελεύσεται ράβδος ἐκ τῆς ρίζης Ἰησοῦ, καὶ

³⁹³ Ἐξ. 14, 15-16 καὶ 17, 5-6. Ἡ συγκεκριμένη λειτουργία τῆς μωσαϊκῆς ράβδου συνέβαλε καὶ στὴν ἐρμηνεία τῆς ὡς ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς παλαιοδιαθηκικοὺς τύπους τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ. Βλ. περὶ αὐτοῦ Σάκκου, Ὁ Σταυρός, σ. 45-57.

³⁹⁴ Στὴν *Via Latina* π.χ. ἀπαντοῦν ἀρκετὲς τέτοιες παραστάσεις, ὅπως ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἄρτων καὶ τῶν ἰχθῶν καὶ ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου. Ὁ Χριστὸς ἀκουμπᾷ μὲ ράβδο τὸ πανέρι μὲ τοὺς ἄρτους καὶ τὰ ψάρια στὴν μιὰ περίπτωση καὶ τὸν νεκρὸ στὴν ἄλλη. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἡ παράσταση τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου εἰκονίζεται δύο φορές συνδυασμένη στὸν χῶρο (αἰθουσες C καὶ O) μὲ ἰσάριθμες ἀπεικονίσεις τῆς διάβασης τῆς Ἐρυθρᾶς, ὅπου ὁ Μωυσῆς χωρίζει μὲ χτύπημα τῆς ράβδου τοῦ τὰ ὕδατα. Βλ. Ferrua, *Via Latina*, πίν. XXXVII, LXXXV, LXXXIX, XCVIII, CXV καὶ Kötzsche-Breitenbruch, *Neue Katakomben*, πίν. 18a-d.

³⁹⁵ Βλ. Στεφ.Α. Κουμανοῦδη, *Λεξικὸν Λατινοελληνικόν*, Αθῆναι ἀ.χ., σ. 1046-1047.

άνθος ἐκ τῆς ρίζης ἀναβήσεται» (Ἠσ. 11, 1). Καὶ τὸ θέμα αὐτὸ συνδέεται συχνὰ τόσο στὴν πατερικὴ συγγραφὴ ὅσο καὶ στὴν ὕμνογραφία μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ τὴν Θεία Ἐνανθρώπησι.³⁹⁶ Στὴν εἰκονογραφία ὅμως ἐμφανίζεται συνολικὰ τὸ θέμα τῆς Ρίζας Ἰεσσαὶ μὲ τὴν μορφή πολὺκλαδου δένδρου, ὅποτε δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη –δεδομένης καὶ τῆς διάδοσης τοῦ θέματος τῆς ράβδου τοῦ Ἀαρών– γιὰ τὴν δημιουργία ἐπιμέρους εἰκονογραφικοῦ θέματος.

1.2.2 Ἡ ὕμνογραφία

Ἡ ἐκβλαστήσασα Ράβδος τοῦ Ἀαρών ὡς θεομητορικὸς τύπος χρησιμοποιεῖται ἀρκετὰ συχνὰ στὴν ὕμνογραφία. Στὸ στ' π.χ. τροπάριο τῆς δ' Ὑδῆς τοῦ β' κανόνος τοῦ Ὁρθρου τῆς Ἑορτῆς τῶν Εἰσοδίων ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς:

«Ἐβλάστησεν ἡ ράβδος, ποτὲ τοῦ
 Ἀαρών, προτυποῦσα Ἀχραντε,
 Τὸν θεῖον τοκετόν· ὅτι ἀσπόρως συλ-
 λήψῃ, καὶ οὐ φθαρήσῃ, καὶ μετὰ τό-
 κον παρθενεύουσα ὀφθήσῃ, βρέφος
 γαλουχοῦσα τὸν πάντων Θεόν».³⁹⁷

³⁹⁶ Σημειώνεται, ὅτι τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἠσαΐα συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ Ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων. *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 303. *Προφητολόγιον*, σ. 536, 538. Μιὰ χαρακτηριστικὴ ὕμνογραφικὴ ἀναφορὰ τοῦ θέματος ἀπαντᾷ καὶ πάλι στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων. Στὸν Εἰρμὸ τῆς δ' Ὑδῆς τοῦ ρυθμοτο- νικοῦ κανόνος τοῦ Ὁρθρου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς:

«Ράβδος ἐκ τῆς ρίζης Ἰεσσαί, καὶ
 ἄνθος ἐξ αὐτῆς Χριστέ, ἐκ τῆς
 Παρθένου ἀνεβλάστησας' ...».

Μηναῖον Δεκεμβρίου, σ. 311. Ἀπὸ τίς πατερικὲς ἀναφορὲς ἐπιλέγουμε ἐνδεικτικὰ αὐτὴ τοῦ αγ. Ταρασίου Κωνσταντινουπόλεως (730-806) ἀπὸ τὸν Λόγον τοῦ *Εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου*: «σὲ Ἠσαΐας ὁ μεγαλοφρονότατος ράβδον τοῦ Ἰεσσαὶ προγράφει, ἐξ ἧς τὸ ἄνθος Χριστὸς ἐλεύσεται, καὶ τὰ φυτὰ τῆς κακίας πρόρριζον ἐκτεμών, τῆς θεογονώσιας φυτεύσει τὴν ἀρουραν'», PG 98, 1492D.

³⁹⁷ *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 215. Γιὰ περαιτέρω παραδείγματα βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 68-69.

2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση

Δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ χρῆσις τῆς διήγησις τῶν Ἀριθμῶν περὶ τῆς ἐκπλαστήσας Ράβδου στὴν λατρεία. Ἀντιθέτως, ἡ προφητεία τοῦ Ἡσαΐου γιὰ τὴν ράβδο ἐκ τῆς Ρίζης Ἰεσσαὶ διαβάζεται, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, στὸν ἐσπερινὸ τῆς Ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων.³⁹⁸

3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία

3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Τὸ θέμα τῆς ἐκπλαστήσας Ράβδου τοῦ Ἀαρών³⁹⁹ ἐμφανίζεται στὴν τέχνη μὲ τὶς δύο συνήθεις μορφές: α) ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση β) συνοπτικά, μὲ τὸν Ἀαρών συνοδευόμενο ἀπὸ τὸ σύμβολο τῆς Ράβδου καὶ σχετικοῦ περιεχομένου εἰλητό, συχνὰ ὡς τμῆμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται».⁴⁰⁰

Οἱ ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος εἶναι λίγες στὸν ἀριθμὸ καὶ ἀπαντοῦν κυρίως σὲ μικρογραφίες χειρογράφων. Αὐτὲς περιλαμ-

³⁹⁸ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 303. *Προφητολόγιον*, σ. 536, 538.

³⁹⁹ Ἐκ προοιμίου σημειώνεται, ὅτι τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀαρών συνδέεται σὶς διάφορες ἀπεικονίσεις του μὲ πολλοὺς τρόπους μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τὴν Θεοτόκο καὶ ὅχι μόνο διὰ τοῦ συμβόλου τῆς Ράβδου, τὸ ὁποῖο ἐξετάζεται ἐδῶ. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις εἰκονίζεται χωρὶς νὰ κρατᾷ κανένα σύμβολο, ἀλλὰ σὲ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα ποὺ παραπέμπουν ἀμεσα στὰ θέματα αὐτά. Ἀναφέρουμε π.χ. τὴν χαρακτηριστικὴ περίπτωση τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (1294/5), ὅπου ὁ Ἀαρών εἰκονίζεται σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίου –χωρὶς κανένα σύμβολο– στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος πλαισιώνοντας μὲ ἄλλους ἀρχιερεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ προπάτορες τὸ κεντρικὸ μετάλλιο μὲ τὴν μορφή τοῦ Ἑμμανουήλ καὶ τὴν δεομένη Θεοτόκο στὸ τεταρτοσφαίριο. Βλ. Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 48 καὶ εἰκ. 15, σ. 68. Ἡ μορφή του ἐπαναλαμβάνεται στὸν Α τοῖχο τοῦ νάρθηκα στὰ πλαίσια τῆς παραστάσεως τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ὅπου φέρει μόνο θυμιατήριο. Βλ. Gligorijević-Maksimović, *Skinija*, εἰκ. 4. Καὶ σὶς δύο περιπτώσεις ἡ μορφή του ἐντάσσεται σὲ περιβάλλον ποὺ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν Ἐνανθρώπησι τοῦ Κυρίου μὲ ἔμφαση στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

⁴⁰⁰ Ἡ Ράβδος συνοδεύει σταθερὰ τὴν μορφή τοῦ Ἀαρών, ὅποτε συχνὰ ἀπαντᾷ καὶ ἐκτὸς τοῦ συγκεκριμένου εἰκονογραφικοῦ θέματος. Ἀπὸ τὰ ἐξεταζόμενα παραδείγματα ἀναφέρουμε π.χ. τὸν Τίμιο Πρόδρομο στὰ Χρῦσαφα τῆς Λακωνίας (1367/8) καὶ τὴν Ἀγ. Παρασκευὴ στὴν Πλάτσα (1412) τῆς Μάνης, ὅπου ὁ Ἀαρών εἰκονίζεται φέρων τὴν Ράβδο ἐκτὸς τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», σὲ συμφραζόμενα ὅμως ποὺ παραπέμπουν στὴν Ἐνανθρώπησι καὶ τὴν Θεοτόκο. Βλ. Δρανδάκη, *Σταυροειδὴς ναός*, σ. 319-320 καὶ εἰκ. 14, σ. 333 καὶ προσωπικὴ παρατήρησις.

βάνουν με μικρές διαφοροποιήσεις τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς διήγησης, δηλαδή τὸν Μωυσῆ πού δίδει τὶς ράβδους στοὺς ἐκπροσώπους τῶν φυλῶν καὶ στὸν Ἀαρών τὴν δική του, τὴν ἐκβλαστήσασα. Οἱ μικρογραφίες αὐτὲς εἶναι «ἱστορικοῦ» χαρακτήρος, χωρὶς κάποιο ὁρατὸ σημεῖο πού νά τὶς συνδέει με τὴν Θεοτόκο καὶ βρίσκονται κυρίως στὶς ἱστορημένες Ὀκτατεύχους. Μία μόνο ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου, στοὺς κώδικες τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (12^{ος} αἰ.), σχετίζεται ἀμεσα με τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, καθὼς ἡ συγκεκριμένη ὁλοσέλιδη μικρογραφία προτάσσεται καὶ στὰ δύο χειρόγραφα, τῆς Ὁμιλίας με θέμα τὴν συνάντηση τῆς Θεοτόκου με τὴν Ἑλισάβετ με τίτλο *Λόγος εἰς τό, «Ἀναστᾶσα δὲ Μαριὰμ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, ἐπορεύθη εἰς τὴν ὀρεινὴν μετὰ σπονδῆς,» κ.τ.λ.*⁴⁰¹

Ἀντίθετα με ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὶς ἀφηγηματικὲς, οἱ συνοπτικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος εἶναι πολυάριθμες. Ἡ Ράβδος ἀπέβη τὸ χαρακτηριστικὸ σύμβολο-ἐμβλημα τοῦ Ἀαρών καὶ γι' αὐτὸ τὸν συνοδεύει σταθερὰ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀπεικονίσεων του.⁴⁰² Ἡ παρουσία τῆς ἀποτελεῖ μιὰ διαρκῆ ἀναφορὰ στὸ γεγονὸς τῆς ἐκ τῆς Παρθένου γεννήσεως τοῦ Κυρίου, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ παράσταση ἔχει «ἱστορικὸ»

⁴⁰¹ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 312. Στὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν ἀπεικονίσεων μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ παράσταση τῆς κεκλεισμένης Πύλης στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης, στὴν ὁποία ἀναγνωρίζονται –με ἐπιφύλαξη λόγῳ τῆς ἐκτεταμένης φθορᾶς– ἀναφορὲς στὸ θέμα τῆς θαυμαστῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀαρών. Συγκεκριμένα, ἐπάνω στὴν τράπεζα-θυσιαστήριο βρίσκονται μακρόστενα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα παραπέμπουν σὲ ράβδους, ἀνάμνηση πιθανὸν ἀπὸ τὴν τοποθέτησή τους στὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου ἐν ἀναμονῇ τοῦ σημείου πού θὰ ἀνεδείκνυε τὸν ἀρεστὸ στὸν Θεὸ ἀρχιερεᾶ. *Stephan, Apostelkirche*, σχ. 88, σ. 56.

⁴⁰² Ἡ Ράβδος δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀντικείμενο πού σχετίζεται με τὸν Ἀαρών. Ἡ ἱερατικὴ του ιδιότητα τὸν συνδέει καὶ με ἄλλα ἀντικείμενα, πού χαρακτηρίζουν τὸ ἀξίωμα του καὶ τὶς λειτουργίες πού ἀπέρρεαν ἀπὸ αὐτό. Τὸ θυμιατήριον καὶ ἡ λιβανωτίδα εἶναι δύο τέτοια ἀντικείμενα καὶ γι' αὐτὸ συνοδεύουν τὸν Ἀαρών, ὅπως καὶ ἄλλες μορφὲς ἀρχιερέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Σαμουήλ, Μελχισεδέκ), σὲ πολλὲς ἀπεικονίσεις τους. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι καὶ τὸ θυμιατήριον ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς τύπος τῆς Θεοτόκου. Με θυμιατήριον καὶ λιβανωτίδα εἰκονίζεται π.χ. ὁ Ἀαρών στὸ ἐσωρράχιον τοῦ θριαμβικοῦ τόξου τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου (1042-1046). *Powstenko, St. Sophia*, εἰκ. 80. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὁ Ἀαρών εἰκονίζεται κρατώντας συνδυασμὸ ἀντικειμένων, ὅπως π.χ. τὴν Ράβδο καὶ τὴν στάμνο στὸ Πρωτάτο (1290 π.). *Millet, Athos*, πίν. 8, 3.

χαρακτήρα ἢ δὲν βρίσκεται σὲ ἀνάλογα εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα. Ἐτσι ὁ Ἀαρὼν συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν Ράβδο εἰκονίζεται π.χ. σὲ προγράμματα τρούλλων ἢ σὲ ἄλλα συμφραζόμενα, ὅπου ἡ κεντρικὴ ἀναφορὰ δὲν εἶναι στὴν Θεοτόκο.⁴⁰³

Ἡ στενὴ σχέση τῆς Ράβδου μὲ τὸν Ἀαρὼν φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ὅπου αὐτὴ συχνὰ εἰκονίζεται στὰ χέρια τοῦ Ἀαρὼν καὶ ὄχι ἐπάνω στὴν τράπεζα.⁴⁰⁴

Ἡ συνοπτικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος ὡς θεομητορικοῦ τύπου περιλαμβάνει τὸν Ἀαρὼν, ὁλόσωμο ἢ σὲ προτομή, συνοδευόμενο ἀπὸ τὴν Ράβδο, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας ἢ κοντὰ σὲ αὐτὴ εἰκονίζεται συχνὰ μετὰλλιο μὲ τὴν μορφή τῆς Θεοτόκου.⁴⁰⁵ Ὁ εἰκονογραφικὸς αὐτὸς τύπος ἀπαντᾷ κυρίως στὰ πλαίσια τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» καὶ σὲ ἀναλόγου περιεχομένου σύνολα παραστάσεων, π.χ. μιὰ ὁμάδα Προφητῶν σὲ ἐσωρράχιο τόξου, σὲ σειρὰ μνημείων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Αναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸν τρούλλο τοῦ Zemen (1360 π.) ἀπὸ τὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἀπεικόνισή του στὸ συριακὸ Εὐαγγέλιο τὸ λεγόμενο τοῦ Ραμπουλλᾶ (586), ὅπου πλαisiώνει ἕναν ἀπὸ τοὺς κανόνες συμφωνίας τῶν Εὐαγγελίων. Ἐνδιαφέρον παράδειγμα εἶναι καὶ αὐτὸ σὲ μιὰ μεταβυζαντινὴ σιναϊτικὴ εἰκόνα τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου (τέλος 15^{ου}-ἀρχὲς 16^{ου} αἰ.). Ὁ ἄσκητὴς εἰκονίζεται ὁλόσωμος στὸ κέντρο τῆς παράστασης καὶ πλαisiώνεται στίς τέσσερις πλευρὲς ἀπὸ μορφὲς ἁγίων σὲ προτομή. Δεύτερος ἀπὸ ἐπάνω στὸ δεξι ἄκρο τῆς εἰκόνας ἔχει ἱστορηθεῖ ὁ Ἀαρὼν κρατώντας τὴν Ράβδο. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, σ. 36. Cecchelli, Furlani, Salmi, *Rabbula Gospels*, πίν. f. 3b. Ν. Δρανδάκη, «Μεταβυζαντινὲς Εἰκόνες (Κρητικὴ Σχολή)», στὸ Κ.Α. Μανάφη (ἐπ.), *Σινᾶ. Οἱ θησαυροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης*, Ἀθήνα 1990, σ. 128 καὶ εἰκ. 88, σ. 213.

⁴⁰⁴ Αναφέρουμε τὶς παραστάσεις στὸ Πρωτᾶτο (1290 π.), τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334), τὴν Gračanica (1321) καὶ τὸ Lesnovo (1349). Βλ. Gligorijević-Maksimović, Skinija, εἰκ. 5-6, 8. Μανουὴλ Πανσέληνος, εἰκ. 114, σ. 244. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐπισημαίνουν καὶ οἱ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 227 καὶ Παπαμαστοράκης, Ἡ ἐνταξη, ὑποσ. 15, σ. 318.

⁴⁰⁵ Σημειώνεται, ὅτι καὶ στὴν παράσταση τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης στὸ ἄνω ἄκρο τῆς Ράβδου, ἢ ὁποία εἰκονίζεται στὰ χέρια τοῦ Ἀαρὼν, διακρίνεται κατὰ τὴν Stephan μετὰλλιο μετὰλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου. *Apostelkirche*, σ. 133.

⁴⁰⁶ Αναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὴν Παναγία Ljeviška (1309), τὴν εἰκόνα τῆς Ἰρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αἰ.), ὅπου ἐμφανίζεται στὰ πλαίσια τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», καὶ τὶς ἀπεικονίσεις του στὸ Πρωτᾶτο (1290 π.), τὸ Dečani (1346-50) καὶ τὸν Ἀγ. Ἰωάννη στὸ Σελλί Ρεθύμνης (1411), ὅπου εἶναι ἐντεταγμένος σὲ ὁμάδες προφητῶν καὶ δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μὲ κεντρικὴ ἀναφορὰ στὴν Θεία Ἐνανθρώπιση. Panić,

Στις απεικονίσεις αυτές ο Ααρών συνοδεύεται κατὰ κανόνα ἀπὸ εἰλητό, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν Διονύσιο ἐκ Φουρνᾶ ὡς ἐξῆς:

«Εγὼ δὲ ἀνθῆσασαν τὸν κτίστην ἀνθος
 ῥάβδον προκατήγγειλα ὕμνων, παρθένε».⁴⁰⁷

Τὸ θέμα ἀπαντᾷ καὶ σὲ πολλὰ μεταβυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα, στὴν συνοπτικὴ πάντοτε ἀπόδοσή του.⁴⁰⁸

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Ἡ ἐκβλαστήσασα Ράβδος ἐμφανίζεται στὴν εἰκονογραφία νωρίς, μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ συμβόλου πού συνοδεύει τὸν Ααρών. Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶιμα παραδείγματα ὑπάρχει στὸ λεγόμενο Εὐαγγέλιο τοῦ Ραμπουλλᾶ (586), ὅπου ὁ Ααρών μὲ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο πλαισιώνει μαζὶ μὲ τὸν Μωυσῆ πού λαμβάνει τὸν Νόμο καὶ τὸν Εὐαγγελισμό τοῦ Ζαχαρίου ἕναν ἀπὸ τοὺς πίνακες συμφωνίας τῶν Εὐαγγελίων (Εἰκ. 53).⁴⁰⁹

Μιὰ πρῶιμη ἀφηγηματικὴ αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος ἀπαντᾷ σὲ ἕνα ἐπίσης συριακὸ χειρόγραφο, τὴν λεγομένη Συριακὴ Βίβλο (Par. gr. 341), πού χρονολογεῖται τὸν 7^ο αἰ. Στὸ φύλλο 25r εἰκονίζεται τὸ θαῦμα τῆς Ράβδου: οἱ ἐκπρόσωποι τῶν δώδεκα φυλῶν κρατοῦν τὶς ῥάβδους τοὺς καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὁ Ααρών τὴν δική του, τὴν ἐκβλαστήσασα.⁴¹⁰

Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 138. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, πίν. 91. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XVI, σ. 462. Millet, *Athos*, πίν. 8, 3. Petković, *Dečani, II*, πίν. CLXVI, 4. Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 144.

⁴⁰⁷ *Ερμηνεία*, σ. 282. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Rhoby, *Epigramme*, σ. 247-248.

⁴⁰⁸ Αναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν Παναγία Ποδύθου (ἀρχ. 16^ο αἰ.) στὴν Κύπρο, τὴν Μ. Ἀγ. Νικολάου Ἀναπαυσᾶ (1527) καὶ τὴν Μ. Φιλανθρωπῶν (β' φάση, 1542). Βλ. Zeniou-Frigerio, *Art italobyzantin*, εἰκ. 55. Σοφianoῦ, *Τσιγαρίδα, Ἀναπαυσᾶς*, σ. 261, 263. Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Μονὴ Φιλανθρωπῶν*, εἰκ. 75, σ. 103.

⁴⁰⁹ Cecchelli, Furlani, Salmi, *Rabbula Gospels*, σ. 53-54 καὶ πίν. f. 3b.

⁴¹⁰ Cecchelli, Furlani, Salmi, *Rabbula Gospels*, πίν. 19.

Ανάλογες «ϊστορικού» χαρακτήρος αφηγηματικές απεικονίσεις τοῦ θεματος ἀπαντοῦν καὶ σὲ σειρά εἰκονογραφημένων Ὀκτατεύχων. Οἱ σχετικές μικρογραφίες ἀποδίδονται μὲ πανομοιότυπο σχεδὸν τρόπο: Οἱ Μωυσῆς καὶ Ἀαρών στέκονται πρὸ τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου καὶ μπροστά τους βρίσκονται οἱ δώδεκα ράβδοι. Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς ἔχει βλαστήσει.⁴¹¹

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῆς ἐκβλαστήσασας Ράβδου στὴν τέχνη σὲ ἀμεσο συσχετισμὸ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση γίνεται καὶ πάλι σὲ ἓνα χειρόγραφο, τὸν χαμένο Φυσιολόγο τῆς Σμύρνης, ἐφόσον δεχθοῦμε τὴν χρονολόγησή του στὸν 11^ο αἰ.⁴¹² Στὴν μικρογραφία τοῦ φύλλου 87r εἰκονίζεται στὸ κάτω μέρος ἡ Ράβδος ἀκουμπισμένη ἐπάνω σὲ τράπεζα ἢ σὲ κιβώτιο μὲ σκέπασμα καὶ στὸ ἀνω τμήμα ἡ Θεοτόκος ἔνθρονος Βρεφοκρατοῦσα, σὲ μιά ἀμεση ἀποτύπωση τοῦ μεταξὺ τους συσχετισμοῦ (Εἰκ. 54).⁴¹³ Ἡ ἐπιγραφή πού συνοδεύει τὴν παράσταση μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἐξίσου εὐλόγα τόσο στὴν Ράβδο ὅσο καὶ στὴν Θεοτόκο: «ἡ ράβδος Ἀαρών ἡ βλαστήσασα». Ἡ ἀπόδοση τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τῶν θεμάτων μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν εἶναι μοναδική στὸ χειρόγραφο. Στὰ γειτονικά φύλλα του ὑπάρχουν μικρογραφίες, ὅπου ἀναπτύσσονται καὶ ἄλλοι παλαιοδιαθητικοὶ θεομητορικοὶ τύποι, οἱ ὁποῖοι, μάλιστα, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς φλεγομένης Βάτου, σχετίζονται στὸ σύνολό τους μὲ τὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου καὶ τὰ εὐρισκόμενα σὲ αὐτὴ ἀντικείμενα (τράπεζα, λυχνία, στάμνο, κιβωτό).⁴¹⁴

Ὁ τρόπος ἀπεικόνισης τοῦ θεματος στὸν Φυσιολόγο εἶναι μοναδικὸς καθὼς δὲν ἐμπίπτει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ συνήθη εἰκονογραφικὰ σχήματα. Ἡ ταυτότητα τοῦ ἀντικειμένου εἶναι ξεκάθαρη, ὅπως τὸ

⁴¹¹ Γιὰ σχετικὰ παραδείγματα βλ. Weitzmann, Bernabò, Tarasconi, *Octateuchs*, τ. 2, πίν. 941-945.

⁴¹² Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 226-227.

⁴¹³ Strzygowski, *Bilderkreis*, πίν. XXVIII,2 καὶ σ. 57. Bernabò, *Fisiologo*, εἰκ. 80 καὶ σ. 61.

⁴¹⁴ Bernabò, *Fisiologo*, εἰκ. 76-80, 85-86.

διασαφηνίζει και ή επιγραφή, ή μη απεικόνιση, όμως, του Ααρών δίπλα στην Ράβδο του δίδει ακόμη μεγαλύτερο βάρος στον συσχετισμό της με τα υπερεκείμενα πρόσωπα της Θεοτόκου και του Έμμανουήλ.

Έν αντιθέσει με την ιδιόμορφη απεικόνιση του χειρογράφου της Σμύρνης, στους δύο κώδικες των Όμιλιών του μοναχού Ιακώβου (12^{ος} αϊ.) το θέμα της Ράβδου έχει ιστορηθεί με καθαρά αφηγηματικό τρόπο. Έχει δέ σαφή θεομητορικό συμβολισμό, παρά τον φαινομενικά «ιστορικό» χαρακτήρα του, καθώς προτάσσεται του Λόγου εις τό, «*Αναστᾱσα δὲ Μαριὰμ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, ἐπορεύθη εἰς τὴν ὀρεινὴν μετὰ σπουδῆς,*» κ.τ.λ. Στις δύο πανομοιότυπες σχεδόν μικρογραφίες εικονίζεται ὁ Μωυσῆς δύο φορές· τὴν μία παραδίδει τὶς ἑνδεκα ράβδους στοὺς κατόχους τους καὶ τὴν δεύτερη τείνει τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο στὸν Ααρών (Εἰκ. 55).⁴¹⁵ Ἡ δράση φαίνεται νὰ ἐξελίσσεται ἐντὸς τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὸ ἄνω μέρος τῆς παράστασης μαζί με μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἀντικείμενα ποὺ βρίσκονταν σὲ αὐτή (στάμνο, κιβωτὸ κ.ά.). Τὴν παράσταση συνοδεύει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: «Ἡ σκηνὴ καὶ ἡ κιβωτός· τὰ χερουβίμ· ἡ στάμνος καὶ αἱ πλάκες καὶ ἡ ράβδος Ααρών ἡ βλαστήσασα».

Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι καὶ στὰ χειρόγραφα τῶν Όμιλιών τοῦ μοναχού Ιακώβου καὶ στὸν Φυσιολόγο οἱ ἀπεικονίσεις τῆς ἐκβλαστήσασας Ράβδου συνδέονται με τὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου, ἄμεσα στὴν πρώτη περίπτωση καὶ ἔμμεσα –στὰ πλαίσια ἐνὸς σχετικοῦ κύκλου ἀπεικονίσεων– στὴν δεύτερη. Ἡ σχέση τῆς Ράβδου τοῦ Ααρών με τὴν Σκηνὴ εἶναι στενὴ καθὼς ἡ θαυμαστὴ βλάστησή της ἐγίνε μέσα σὲ αὐτή, ὅπου καὶ κατόπιν, κατὰ θεία ἐντολή, μονίμως τοποθετήθηκε, ὅπως μαρτυρεῖ σαφῶς καὶ ἡ παλαιοδιαθηκικὴ διήγηση (Αρ. 17, 25) καὶ ὁ ἀπ. Παῦλος (Εβρ. 9, 4). Τὸ γεγονός, ὅτι καὶ ἡ ἴδια ἡ Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου

⁴¹⁵ Vat. gr. 1162, φύλλο 133v. Par. gr. 1208, φύλλο 181v. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 58.

συνιστᾷ τύπο τῆς Θεοτόκου, προσθέτει μιὰ ἐπιπλέον παράμετρο στὸν ἤδη ὑπάρχοντα συσχετισμό.

Ἡ πρώτη συνοπτικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἐκβλαστήσασας Ράβδου μὲ ξεκάθαρο προεικονιστικὸ χαρακτήρα ἀπαντᾷ στὴν γνωστὴ εἰκόνα τῆς Κυκκώτισσας τοῦ Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 4).⁴¹⁶ Ὁ Ἀαρὼν εἰκονίζεται στὸ ἀριστερὸ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ τμῆμα τῆς εἰκόνας κρατώντας εἰλητὸ καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴν κεντρικὴ μορφή τῆς Θεοτόκου. Τὸ κείμενο τοῦ εἰλητοῦ εἶναι, μὲ μικρὴ ἐπιφύλαξη λόγω τῆς φθορᾶς, τὸ ἐξῆς: «ἡ ῥάβδος αὕτη ἢ βλαστήσασα παρθ(έ)νε τόκον». Ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰλητοῦ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῶν ἄλλων προφητῶν τῆς εἰκόνας, στὶς ὁποῖες ἀπλῶς ἀναπαράγεται τμῆμα τῆς σχετικῆς παλαιοδιαθηκικῆς διήγησης. Σὲ αὐτὸ πιθανὸν νὰ ἔπαιξε ρόλο καὶ ἡ μορφή τῆς διήγησης τῶν Ἀριθμῶν, ἡ ὁποία ἦταν δύσκολο νὰ σταθεῖ μὲ ἐπιτυχία αὐτοτελῶς σὲ μιὰ τέτοιου τύπου ἀπεικόνιση.

Ἡ Ράβδος –ψηλότερη σὲ μέγεθος ἀπὸ τὸν Ἀαρὼν– βρίσκεται πίσω του μὲ τὸν βλαστὸ στὴν κορυφή της καὶ εἶναι μᾶλλον δυσδιάκριτη.⁴¹⁷ Ἡ τοποθέτηση τοῦ συμβόλου πίσω ἀπὸ τὸν προφήτη παρατηρεῖται καὶ στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Δανιὴλ μὲ τὸ ἀλατόμητον Ὅρος καὶ τοῦ Ἰεζεκιὴλ μὲ τὴν Πύλη στὴν ἴδια εἰκόνα.⁴¹⁸

Στὴν ἀντίστοιχη μὲ τοῦ Σινᾶ εἰκόνα τοῦ Ἑρμιτᾶζ (ὕστερος 12^{ος} αἰ.) ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀαρὼν μὲ τὴν Ράβδο δὲν διαπιστώνεται μὲ βεβαιότητα λόγω τῶν ἐκτεταμένων φθορῶν, θεωρεῖται πάντως σχεδὸν σίγουρη ἀπὸ τοὺς μελετητὲς (Εἰκ. 5).⁴¹⁹

⁴¹⁶ Weyl Carr, *Enthroned Virgin*, σ. 372-373. Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 314-316.

⁴¹⁷ Ἡ Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, σ. 227, ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀαρὼν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν Ράβδο στὴν συγκεκριμένη εἰκόνα.

⁴¹⁸ Ἡ θέση αὐτὴ τῆς Ράβδου εἶναι καὶ τὸ κυρίως στοιχεῖο ποὺ θὰ μεταβληθεῖ στὶς συνοπτικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος. Σὲ αὐτὲς ὁ Ἀαρὼν εἰκονίζεται κρατώντας τὴν Ράβδο στὸ χέρι του.

⁴¹⁹ Piatnitsky, *Icon*, σ. 110-112.

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ θέματος στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ μὲ ξεκάθαρο προεικονιστικὸ χαρακτήρα ἐντοπίζεται στὸν γεωργιανὸ ναὸ τῆς Betania (μετὰ τὸ 1207) (Εἰκ. 56).⁴²⁰ Ὁ Ἀαρὼν μὲ τὴν Ράβδο εἰκονίζεται ἐντεταγμένος σὲ ἕναν σχετικὸ κύκλο, ὅπου ἱστοροῦνται προφῆτες συνοδευόμενοι ἀπὸ τὰ σύμβολα-προτυπώσεις τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Ὁ Ἀαρὼν, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ ἱερατικὴ ἐνδυμασία, κρατᾷ στὸ δεξιὸ χερὶ τὴν πολὺ ψηλότερὴ τοῦ Ράβδο, ἢ ὅποια ἔχει τὴν μορφὴ φουντωτοῦ δένδρου. Οὐσιαστικὰ ὁ Ἀαρὼν τὴν ἀκουμπᾷ στὸ ἔδαφος καὶ τὴν στηρίζει ὀρθία μὲ τὸ χερὶ του. Πίσω του διακρίνεται τὸ ἄνω μέρος ἑνὸς κτιρίου, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα του εἶναι κατεστραμμένο. Ἡ παράσταση παρότι ἐπικεντρώνεται στὸ πρόσωπο καὶ τὸ σύμβολο ἔχει καὶ ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα (ἡ μορφὴ τῆς Ράβδου, τὸ κτίριο) καὶ ἔτσι βρίσκεται κάπου ἀνάμεσα στὸν συνοπτικὸ καὶ τὸν ἀφηγηματικὸ τύπο.⁴²¹

Ἡ μορφὴ τῆς Ράβδου παραπέμπει στὴν ἀπόδοσὴ τῆς στὴν προαναφερθεῖσα εἰκόνα τοῦ Σινᾶ. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ἀρκετὰ ψηλότερη ἀπὸ τὸν Ἀαρὼν καὶ θυμίζει μᾶλλον δένδρο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ὀφείλεται πιθανῶς σὲ προσπάθεια κατὰ γράμμα ἀπόδοσης τοῦ κειμένου τῶν Ἀριθμῶν, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ράβδος ἔβγαλε βλαστό, ἄνθη καὶ καρπούς (17, 23).

Ἡ πορεία τοῦ θέματος τῆς ἐκβλαστήσασας Ράβδου στὴν εἰκονογραφία ἕως τὴν Παλαιολόγειο περίοδο δείχνει τὴν εὐρεῖα χρῆση του, καθὼς ἀπαντᾷ σὲ ὅλες τὶς βασικὲς κατηγορίες τῆς τέχνης (μνημειακὴ ζωγραφικὴ, φορητὲς εἰκόνες, μικροτεχνία). Ἡ διπλὴ τοῦ ιδιότητα ὡς συμβόλου τοῦ Ἀαρὼν καὶ τύπου τῆς Θεοτόκου συνέβαλε στὴν διάδοση αὐτῇ, ἢ ὅποια θὰ ἐνισχυθεῖ περαιτέρω κατὰ τὴν Παλαιολόγειο περίοδο.

3.3 Ἡ Παλαιολόγεια περίοδος

⁴²⁰ Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156.

⁴²¹ Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλες παραστάσεις τοῦ συγκεκριμένου κύκλου, ὅπως π.χ. τὸ ἀλατόμητον Ὅρος τοῦ Δανιὴλ. Στὴν περίπτωση αὐτῇ ἡ λεπτομερὴς ἀπόδοσις τοῦ κατάφυτου Ὅρους προσδίδει ἀφηγηματικὸ τόνο στὴν συνοπτικὴν χαρακτῆρα ἀπεικόνισις.

Οί απεικονίσεις τῆς ἐκβλαστήσας Ράβδου κατὰ τὴν Παλαιολόγια περίοδο ἔχουν συχνή παρουσία στὴν εἰκονογραφία, τὰ σωζόμενα, ὅμως, παραδείγματα, ὅπως καὶ τὰ ἐδῶ ἐξεταζόμενα, ἀνήκουν στὸ σύνολό τους στὸν συνοπτικὸ τύπο.

3.3.1 Τὰ μνημεῖα

3.3.1.1 Ἄρτα, Πλησιοί, Ἄγ. Δημήτριος Κατσούρη (β' φάση, τελ. τέτ. 13^{ου} αἰ.) (ἀρ. κατ. 3α)

Ἡ παράσταση ἀνήκει στὸ β' στρῶμα τοιχογραφιῶν πού χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13^{ου} αἰ. Ὁ Ἀαρὼν εἰκονίζεται ὁλόσωμος στὸ Δ σκέλος τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ Β τόξου πού στηρίζει τὸν τρουῦλλο.⁴²² Στὸ δεξί του χέρι κρατᾷ θυμιατήριον καὶ στὸ ἀριστερὸ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο (Εἰκ. 57).⁴²³

Ἡ παράσταση –πέραν τοῦ δεδομένου περιεχομένου τοῦ συμβόλου τῆς ἐκβλαστήσας Ράβδου– συνδέεται μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ μέσω τῆς ἔνταξής της σὲ ἓναν κύκλο προφητικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἱστορηθεῖ σὲ ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ναοῦ καὶ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο θέμα. Ἐτσι στὸ Α σκέλος τοῦ ἰδίου μὲ τὸν Ἀαρὼν τόξου, δηλαδὴ τοῦ Β, εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς μὲ τὴν στάμνο, σύμβολο ἐπίσης τῆς Θεοτόκου.⁴²⁴ Στὸ Β τμήμα τοῦ Α τόξου εἰκονίζεται ὁ

⁴²² Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 421. Ἐπίσης, Παπαδοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἄρτα*, σ. 32-33 (ἀναφορὰ στὴν χρονολόγηση). Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, σ. 168 καὶ εἰκ. 129, σ. 490.

⁴²³ Ὁ Ἀαρὼν εἰκονίζεται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις μὲ τὴν Ράβδο καὶ θυμιατήριον. Ἀναφέρουμε π.χ. τοὺς Ταξιάρχες Δεσφίνας (1332) (προσωπικὴ παρατήρηση), τὸν Τίμιον Πρόδρομον στὰ Χρύσαφα (1367/8), τὴν Ραβάνιτσα (1385-1387), τὸν Ἄγ. Γεώργιον Βιάννου (1401) καὶ τὸν Ἄγ. Ἰωάννη Θεολόγον στὸ Σελλὶ Ρεθύμνης (1411) στὴν Κρήτη. Βλ. Δρανδάκη, *Σταυροειδὴς ναός*, εἰκ. 14, σ. 333. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, πίν. 130α. Παπαμαστοράκη, *Ἡ ἔνταξη*, σ. 316, 318. Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 144.

⁴²⁴ Βλ. Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας*, σ. 169 καὶ εἰκ. 128, σ. 490, ὅπου ὅμως θεωρεῖται ἀδιάγνωστος προφήτης, ἐνῶ ἡ στάμνος πού φέρει ἐρμηνεύεται ὡς ποτήριον ἢ θυμιατήριον.

Σολομών καὶ στὸ Ν ὁ Δαβὶδ μὲ εἰλητὰ πού ἀναφέρονται στὴν Θεοτόκο «Πολλὰ θυγατέρες...» καὶ «Ἄκουσον θύγατερ...».⁴²⁵

Ἡ παρουσία τῶν παλαιοδιαθηκικῶν αὐτῶν μορφῶν στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων πού ἀνέχουν τὸν τρούλλο δημιουργεῖ ἓνα ξεχωριστὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν κεντρικὴ ἀναφορὰ στὴν Θεία Ἐνανθρώπιση καὶ τὴν Θεοτόκο. Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὴν συνύπαρξή του μὲ τὸν προφητικὸ χορὸ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ περιεχόμενο.⁴²⁶ Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ ἡ ἔνταξη τοῦ Ἀαρὼν μὲ τὴν Ράβδο στὸ συγκεκριμένο σύνολο εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς σχέσεως τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ συμβόλου μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ τὴν Ἐνανθρώπιση τοῦ Λόγου.⁴²⁷

3.3.1.2 Πρωτᾶτο (1290 π.) (ἀρ. κατ. 3β)

Στὸ Πρωτᾶτο ὁ Ἀαρὼν εἰκονίζεται ὁλόσωμος μὲ τὴν Ράβδο στὸ δεξιὸ τοῦ χέρι καὶ τὴν στάμνο στὸ ἀριστερὸ στὸ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου τοῦ Β χοροστασίου (Εἰκ. 58).⁴²⁸ Ἡ μορφή του εἶναι ἐντεταγμένη σὲ ἓναν χορὸ προφητῶν καὶ δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει τὰ ἐσωρράχια τοῦ Β καὶ Ν τόξου τῶν δύο χοροστασιῶν καὶ ἔχει κεντρικὴ ἀναφορὰ στὰ πρόσωπα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου, οἱ ἀπεικονίσεις τῶν ὁποίων δεσπόζουν στοὺς Α πεσσούς, ὅπου ἀπολήγουν καὶ τὰ ἀναφερθέντα τόξα. Συγκεκριμένα, ὁ Ἀαρὼν στὸ Β τόξο συνυπάρχει μὲ τὸν προφήτη Ἡλία στὸ Α καὶ τοὺς Ἱερεμία καὶ Σαμουὴλ στὸ Δ σκέλος, ἐνῶ

⁴²⁵ Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 421.

⁴²⁶ Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 432-436.

⁴²⁷ Σὲ παρόμοιο σύνολο εἶναι ἐντεταγμένοι ὁ Ἀαρὼν μὲ τὴν Ράβδο καὶ τὴν στάμνο αὐτὴ τὴν φορὰ στὸ Πρωτᾶτο: βρίσκεται στὸ Α σκέλος τοῦ ἐσωρράχιο τοῦ τόξου τοῦ Β χοροστασίου σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες μορφές προφητῶν καὶ δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Βλ. Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205.

⁴²⁸ Βλ. Millet, *Athos*, πίν. 8, 3. Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205. Μανουὴλ Πανσέληνος, σ. 30. Ὁ Ἀαρὼν μὲ τὴν Ράβδο καὶ τὴν στάμνο εἰκονίζεται ἐπίσης στὴν Sopoćani (δεκαετία 1260), τὸ Arilje (1296), τὴν Gračanica (1321) κ.ά. Βλ. Djurić, *Sopoćani*, σ. 122. D. Vojvodić, *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005, σχ. III, σ. 287. Todić, *Gračanica*, εἰκ. 45.

στο αντίστοιχο Ν τόξο τὸ Α σκέλος καταλαμβάνουν οἱ Μωυσῆς καὶ Δαυιὴλ καὶ τὸ Δ οἱ Μελχισεδέκ καὶ Νῶε ἀντιστοίχως.⁴²⁹

Ἀπὸ τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα –πέραν τοῦ Ἀαρών– σύμβολα φέρουν καὶ οἱ Μωυσῆς (πλάκες τοῦ Νόμου) (Εἰκ. 32), Σαμουὴλ (κέρας), Μελχισεδέκ (δίσκο μέ ἄρτους) καὶ Νῶε (κιβωτό), τὰ ὅποια σχετίζονται τόσο μέ τὴν Θεοτόκο ὅσο καὶ μέ τὸν Χριστό.⁴³⁰ Σημειώνεται ἡ ἀντιστοιχία στὴν τοποθέτηση τῶν Ἀαρών καὶ Μωυσέως στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ Α σκέλους τῶν δύο τόξων, ἐπιλογή πού συνδέεται μέ τὴν παράλληλη ἐν πολλοῖς δράση τῶν δύο προσώπων, ἐκφράζεται δέ συχνὰ μέ τὴν συνδυασμένη κατὰ διαφόρους τρόπους ἀπεικόνισή τους στὴν εἰκονογραφία.⁴³¹

Ἡ διάταξη καὶ ἡ θέση τοῦ συνόλου αὐτοῦ παραπέμπει –μέ βάση τὰ ἐξεταζόμενα παραδείγματα– στὸ ἀντίστοιχο τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη.⁴³²

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς σχέσεις τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν παράστασης, εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸ θέμα τοῦ Ἀαρών φέροντος τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο ἐπαναλαμβάνεται ἐντεταγμένο στὴν ἀπεικόνιση τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ἡ ὅποια βρίσκεται στὸν Ν τοῖχο τῆς Προθέσεως (Εἰκ. 14).⁴³³

⁴²⁹ Βλ. Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205. Ἐπίσης *Μανουὴλ Πανσέληνος*, σ. 29-30, ὅπου ὁμως τὰ πρόσωπα τοῦ Ν τόξου ἀναφέρονται ὅτι εἰκονίζονται στὸ Β καὶ ἀντιστρόφως.

⁴³⁰ Millet, *Athos*, πίν. 8, 2 καὶ 8, 4-5 καὶ 9, 2.

⁴³¹ Βασικὸ σχετικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ συνδυασμένη ἀπεικόνισή τους ἐντὸς τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ὅπως π.χ. στὸ ἴδιο τὸ Πρωτᾶτο καὶ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334), ἀλλὰ καὶ ἡ τοποθέτησή τους σὲ ὁμόλογες θέσεις σὲ προφητικούς χοροὺς εἴτε στὸν τροῦλλο εἴτε στὰ πλαίσια τοῦ «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται». Ἀναφέρουμε π.χ. τὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), ὅπου οἱ δύο εἰκονίζονται στὸ Α τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Παναγία, καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Ἰρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αἰ.), ὅπου οἱ δύο ἱστοροῦνται στὸ δεῦτερο ἀπὸ ἐπάνω διάχωρο στὸ δεξιὸ καὶ ἀριστερὸ τμήμα τῆς εἰκόνας ἀντιστοίχως. *Μανουὴλ Πανσέληνος*, εἰκ. 114, σ. 244. Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 89, σ. 57. Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 221 καὶ πίν. 91. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XV-XVI, σ. 462.

⁴³² Βλ. καὶ *Μανουὴλ Πανσέληνος*, σ. 30, ὅπου δίδονται καὶ ἄλλα ἀνάλογα παραδείγματα.

⁴³³ Βλ. *Μανουὴλ Πανσέληνος*, εἰκ. 114, σ. 244. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν Gračanica (1321) καὶ στὸ Lesnovo (1349). Βλ. Todić, *Gračanica*, εἰκ. 27, 45. Okunev, *Lesnovo*, πίν. XXXIV. Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, πίν. 108β.

Ὁ Ἀαρών με τὴν Ράβδο καὶ τὴν στάμνο σχετίζεται φυσικά καὶ με τὶς ἄλλες παραστάσεις προεικονίσεων στὸ Πρωτάτο καὶ δὴ με αὐτὲς τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ καὶ τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς φλεγομένης Βάτου στὸν Ν τοῖχο τῆς Προθέσεως καὶ τῶν Τριῶν Παίδων στὸν Δ τοῖχο τοῦ ΒΔ γωνιακοῦ διαμερίσματος (Εἰκ. 10, 11, 15).⁴³⁴

3.3.1.3 Μονὴ Χώρας (1315-1321) (ἀρ. κατ. 3γ)

Στὴν Μονὴ Χώρας ὁ Ἀαρών κρατῶντας τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο⁴³⁵ στὸ δεξί του χέρι εἰκονίζεται στὴν κατωτέρα ζώνη τοῦ τυμπάνου τοῦ Β τρούλλου τοῦ ἐσωνάρθηκα (Εἰκ. 59).⁴³⁶ Στὸ συγκεκριμένο σημεῖο συννυπάρχει με ἄλλες παλαιοδιαθηκικὲς μορφές, οἱ ὁποῖες σχετίζονται –λιγότερο ἢ περισσότερο ἀμεσα– με τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου πού εἰκονίζονται στὴν κορυφή τοῦ τρούλλου. Πρόκειται γιὰ τοὺς Μωυσῆ (Εἰκ. 43), Ὡρ, Σαμουήλ, Ἰώβ, Μελχισεδέκ, Δανιήλ καὶ Τρεῖς Παῖδας.⁴³⁷ Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα φέρουν ἀντικείμενα-σύμβολα σχετιζόμενα ἐπίσης με τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Χριστό, ὅπως π.χ. ὁ Μωυσῆς τὴν στάμνο, ἢ ὁποῖα κοσμεῖται με προτομὴ τῆς Θεοτόκου.

3.3.1.4 Ναὸς Τιμίου Προδρόμου Χρυσάφων Λακωνίας (1367/8) (ἀρ. κατ. 3δ)

Στὸν ναὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου ὁ Ἀαρών εἰκονίζεται στὸ τύμπανο τῆς Ν κεραίας τοῦ σταυροῦ, στὰ ἀριστερὰ τοῦ παραθύρου (Εἰκ. 60), ἐνῶ

⁴³⁴ Millet, *Athos*, πίν. 32, 1-3. Καλλινίκου, *Ἡ τεχνική*, εἰκ. 38, σ. 172.

⁴³⁵ Βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82. Ὁ Ἀαρών συνοδευόμενος μόνο ἀπὸ τὴν Ράβδο εἰκονίζεται καὶ σὲ ἄλλα σύγχρονα μνημεῖα, ὅπως τὸ Dečani (1346-50), ἢ Περίβλεπτος τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374) καὶ ἡ Ἀγ. Παρασκευὴ Πλάτσας (1412). Βλ. Petković, *Dečani, II*, πίν. CLXVI, 4. Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 219 καὶ πίν. 77.

⁴³⁶ Ἡ παρουσία τοῦ Ἀαρών με τὴν Ράβδο σὲ δευτερεύοντα θόλο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα παραδείγματα ἀναφέρουμε τὸν τρούλλο τοῦ νάρθηκα στὸ Lesnovo (1349) καὶ τὸ φουρνικὸ τοῦ Δ ὑπερώου τῆς Παντάνασσας τοῦ Μυστρᾶ (1430 π.). Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, πίν. 108β. Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ, Ἐμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, σ. 83-84.

⁴³⁷ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 54-56, ὅπου ἀναλύεται τὸ πλέγμα σχέσεων μεταξὺ τῶν μορφῶν, τ. 2, πίν. 79-84.

στά δεξιά ἔχει τεθεῖ ἡ μορφή τοῦ Μελχισεδέκ.⁴³⁸ Στὸ ἀριστερό του χέρι ὁ Ἀαρὼν κρατᾷ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο καὶ στὸ δεξιὸ θυμιατήριον.⁴³⁹

Ἡ σχέση τῆς συγκεκριμένης ἀπεικόνισης μὲ τὴν Θεοτόκο τεκμηριώνεται τόσο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σύμβολο τῆς Ράβδου ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ της συμφραζόμενα. Ὁ Ἀαρὼν συνδέεται μὲ τὴν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὸ Α σκέλος τῆς καμάρας τῆς Ν κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἡ ἐορτὴ ἔχει καὶ θεομητορικὸ περιεχόμενο, ἀφοῦ κεντρικὸ ρόλο στὸ γεγονός διαδραματίζει καὶ ἡ Θεοτόκος.⁴⁴⁰

⁴³⁸ Δρανδάκη, Σταυροειδῆς ναός, σ. 308, 319-320 καὶ εἰκ. 14, σ. 333. Ἡ σχέση τῶν δύο προσώπων εἶναι στενὴ λόγῳ τῆς κοινῆς ἱερατικῆς τους ιδιότητος. Ἡ ἱερωσύνη, ἐπιπλέον, τοῦ Μελχισεδέκ εἶναι τύπος τῆς ἀρχιερωσύνης τοῦ Χριστοῦ. «Σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ», ἀναφέρεται στὸν 4^ο στίχο τοῦ 109^{ου} Ψαλμοῦ. Βλ. ἐπ’ αὐτοῦ τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ Μ. Τομάσοβιτς, *Ὁ Μελχισεδέκ καὶ τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*, Ἀθῆναι 1990. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μελχισεδέκ θεωρεῖται τύπος τοῦ Χριστοῦ, καθὼς ἡ Γραφὴ ἀποσιωπᾷ τελείως τὰ περὶ τῆς γεννήσεως, καταγωγῆς καὶ θανάτου του, ὥστε νὰ ἐμφανίζεται ὡς «ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος» (Ἐβρ. 7, 3). Οἱ ιδιότητές του αὐτές τὸν συνδέουν κατὰ τοὺς ἐρμηνευτές μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι «ἀπάτωρ τὴν κάτω γέννησιν, ἀμήτωρ τὴν ἀνω· οὔτε γὰρ ἐπὶ γῆς ἔσχε πατέρα, οὔτε ἐν οὐρανῷ μητέρα». Ἁγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἀποδείξεις τοῦ χρησίμως τὰς περὶ Χριστοῦ καὶ ἐθνῶν καὶ τῆς ἐκπτώσεως Ἰουδαίων προφητείας ἀσαφεῖς εἶναι*, PG 56, 166. Γιά τὸ θέμα βλ. καὶ Π.Ν. Τρεμπέλα, *Υπόμνημα εἰς τὰς Ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, τ. 3, *Ἡ πρὸς Ἑβραίους καὶ αἱ ἑπτὰ Καθολικαί*, Ἀθῆναι 1956², σ. 96-103, ὅπου γίνεται ἐκτενὴς ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεία του. Ἡ ἱερατικὴ ιδιότητά του καὶ ἡ στενὴ του σχέση μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ συνδέουν ἰδιαίτερος τὸν Μελχισεδέκ μὲ τὸν Ἀαρὼν, στοιχεῖο ποὺ φαίνεται καὶ στὴν τέχνη, ἀφοῦ συχνά οἱ ἀπεικονίσεις τους συνδυάζονται. Γιά παράδειγμα, στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου (μετὰ τὸ 1353 καὶ ἕως τὸ 1374) ὁ Ἀαρὼν φέρει εἰλητὸ μὲ ἐπιγραφὴ τὸν προαναφερθέντα ψαλμικὸ στίχο (109, 4) ποὺ ἀναφέρεται στὴν τυπολογικὴ σχέση τοῦ Μελχισεδέκ καὶ τοῦ Χριστοῦ. Βλ. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 24 καὶ πίν. 60β. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα συνδυασμοῦ τους ὑπάρχει στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ (1430 π.), ὅπου οἱ μορφές τους ἔχουν τεθεῖ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς αἰψίδος (Ἀαρὼν) καὶ στὸ φουρνικὸ (Μελχισεδέκ) τοῦ Ν ὑπερώου ἀντιστοίχως. Βλ. Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ, *Ἑμμανουήλ, Μονὴ Παντάνασσας*, εἰκ. 71, σ. 171 καὶ εἰκ. 73, σ. 175. Τέλος, ἐντυπωσιακὸ συνδυασμὸ ὅλων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων συνιστᾷ ἡ ἐκατέρωθεν ἀπεικόνιση τῶν Ἀαρὼν καὶ Μελχισεδέκ ὡς ἀναγλύφων μορφῶν στὰ πόδια τοῦ θρόνου τοῦ Χριστοῦ-Μεγάλου Ἀρχιερέως σέ φορητὴ εἰκόνα (β’ πεντηκονταετία 16^{ου} αἰ.). Ὁ πρῶτος φέρει τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο καὶ θυμιατήριον καὶ ὁ δεῦτερος δίσκο μὲ ἄρτους. Βλ. Π.Λ. Βοκοτοπούλου, *Εἰκόνες τῆς Κερκύρας*, Ἀθήνα 1990, σ. 44-45 καὶ εἰκ. 122-123.

⁴³⁹ Ὁ Ἀαρὼν εἰκονίζεται μὲ τὸν ἴδιο συνδυασμὸ ἀντικειμένων καὶ σέ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. στὸν Ἁγ. Δημήτριον Κατσούρη.

⁴⁴⁰ Τὸ περιεχόμενο αὐτὸ τῆς ἐορτῆς ἀποτυπώνεται καὶ στὴν ὑμνολογία της, ὅπου μεταξὺ ἄλλων εἶναι συχνὴ ἡ ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος ἀπὸ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐου (Ἠσ. 6, 6-7), τὸ ὁποῖο συνιστᾷ θεομητορικὴ προτύπωση. Βλ. *Μηναῖον Φεβρουαρίου*, σ. 24-25. Τὸ σχετικὸ, μάλιστα, παλαιοδιαθητικὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ

Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ὁ Ἀαρὼν μετὰ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο συνοδεύει τὴν Ὑπαπαντὴ σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν παράστασι τῶν Εἰσοδίων καὶ στὴν Ἀγ. Παρασκευὴ στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (1412) (Εἰκ. 61).⁴⁴¹

3.3.1.5 Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374) (ἀρ. κατ. 3ε)

Στὸ τύμπανο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου τῆς Περιβλέπτου εἰκονίζεται ὁ Ἀαρὼν κρατῶντας στὸ ἀριστερό του χέρι τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο (Εἰκ. 49)⁴⁴² καὶ εἰλητὸ μετὰ τὸ ἐξῆς περιεχόμενο:

«Ρά[βδ]ον βλαστήσασαν σὲ γῆν [αι:] κ(ύριον)ν

κ(αὶ) θ(εὸ)ν ἡμῶν τεκοῦσα κόρη».⁴⁴³

Τόσο τὸ σύμβολο ὅσο καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ εἰλητοῦ προσδιορίζουν τὸν προεικονιστικὸ χαρακτήρα τῆς παράστασις, ἡ ὁποία εἶναι, ἐπιπλέον, ἐντεταγμένη σὲ ἓνα σύνολο μετὰ νοηματικὸ ἀξονα τὴν Θεία Ἐνανθρώπησι μετὰ ἔμφασι στὸν ρόλο τῆς Θεοτόκου στὸ γεγονός. Εἶναι ἐνδεικτικόν, ὅτι στὰ εἰλητὰ δεκατεσσάρων ἀπὸ τοὺς εἴκοσι συνολικὰ προφηῆτες ποὺ εἰκονίζονται στὸν χώρο τοῦ τρούλλου περιλαμβάνονται σχετικὲς ἀναφορὲς, ἐνῶ τρεῖς ἀκόμη μορφές, οἱ Μωυσῆς, Γεδεὼν καὶ Δανιὴλ, φέρουν ἐπίσης σύμβολα-τύπους τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 48, 50, 51).⁴⁴⁴

ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς ἐορτῆς. *Μηναιὸν Φεβρουαρίου*, σ. 18-19. *Προφητολόγιον*, σ. 586-590.

⁴⁴¹ Βλ. Δωρῆ-Δεληγιάννη, Ἀγία Παρασκευή, σ. 23, ὅπου ἀναφέρονται οἱ παραστάσεις τῶν Εἰσοδίων καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς.

⁴⁴² Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 218-219 καὶ πίν. 77. Ὁ Ἀαρὼν κρατῶντας μόνον τὴν Ράβδο εἰκονίζεται ἐπίσης στὴν Μονὴ Χώρας (1315-1321), τὸ Lesnovo, δύο μάλιστα φορές, μία στὸν κυρίως ναὸ (π. 1346) καὶ μία στὸν νάρθηκα (1349), τὸ Dečani (1346-50) καὶ τὴν Ἀγ. Παρασκευὴ Πλάτσας (1412) κ.ά. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, εἰκ. 82. Gligorijević-Maksimović, *Ikonografija praobrazu*, σ. 287. Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, πίν. 108β. Petković, *Dečani*, II, πίν. CLXVI, 4. Στὸν χώρο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου ὁ Ἀαρὼν συνοδεύμενος ἀπὸ τὴν Ράβδο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιόδου, ὅπως π.χ. ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὸ Ρεέ (1337), ὁ Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸ Zemen (1360 π.), ἡ Ραβάνιτσα (1385-1387) καὶ ἡ Ρέσαβα (1407-1418). Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, σ. 30, 35-36 καὶ πίν. 130α, 145. Gligorijević-Maksimović, ἔνθ' ἂν., σ. 290-291. Popovich, *Figure proroka*, σ. 465 καὶ εἰκ. 1.

⁴⁴³ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 218. Rhoby, *Epigramme*, σ. 247-248.

⁴⁴⁴ Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 76, 78-79.

Από τὸ ὑπόλοιπο πρόγραμμα σχέση ὑπάρχει καὶ μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου πού ἐκτείνονται σὲ διάφορα σημεία τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.⁴⁴⁵

3.3.1.6 Ἀγ. Παρασκευὴ Πλάτσας Ἰἔσω Μάνης (1412) (ἀρ. κατ. 3στ)

Στὸν ναὸ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς ὁ Ἀαρὼν μὲ τὴν ἐκπλαστήσασα Ράβδο στὸ δεξιὸ τοῦ χέρι ἱστορεῖται σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίου στὸ Β κάτω ἄκρο τοῦ Α σκέλους τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 61).⁴⁴⁶ Στὸ ἀντίστοιχο Ν ἄκρο ὑπῆρχε ἄλλη μορφή, πιθανὸν ὁ Μωυσῆς ἢ ὁ Μελχισεδέκ, ἡ ὁποία ὅμως δὲν σῶζεται.

Ἡ παρουσία τοῦ συμβόλου στὰ χέρια τοῦ Ἀαρὼν προσδιορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς ἀπεικόνισης, ὅπως καὶ ἡ στενὴ του σχέση μὲ τὶς παραστάσεις τῶν Εἰσοδίων καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς, γεγονότων συνδεδεμένων μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, οἱ ὁποῖες καταλαμβάνουν τὸ Α τμήμα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας.⁴⁴⁷

3.3.1.7 Παντάνασσα Μυστρᾶ (1430 π.) (ἀρ. κατ. 3ζ)

Στὴν Παντάνασσα ὁ Ἀαρὼν μὲ τὴν Ράβδο εἰκονίζεται δύο φορές.⁴⁴⁸ Στὴν πρώτη περίπτωσι εἰκονίζεται ὁλόσωμος ὡς μέλος τοῦ προφητικοῦ

⁴⁴⁵ Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge*, τ. Ι, σ. 50.

⁴⁴⁶ Προσωπικὴ παρατήρησις.

⁴⁴⁷ Δωρῆ-Δεληγιάννη, Ἀγία Παρασκευή, σ. 23. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὁ Ἀαρὼν μὲ τὴν Ράβδο εἰκονίζεται σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν παράστασι τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ στὸν ναὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὰ Χρύσαφα. Δρανδάκη, Σταυροειδῆς ναός, σ. 308.

⁴⁴⁸ Δύο φορές εἰκονίζεται ὁ Ἀαρὼν ὡς μεμονωμένη μορφή μὲ τὴν ἐκπλαστήσασα Ράβδο στὸν ναὸ τῆς Παναγίας (1337) καὶ τὸν νάρθηκα (δεκαετία 1330) τοῦ Ρετ καὶ στὸν κυρίως ναὸ (1346 π.) καὶ τὸν νάρθηκα (1349) τοῦ Lesnovo, καὶ στὶς δύο ὅμως αὐτὲς περιπτώσεις οἱ ἀπεικονίσεις ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς ζωγραφικὲς φάσεις, ἐνῶ στὴν Παντάνασσα εἶναι τμήματα ἐνὸς ἐνιαίου προγράμματος. Popovich, *Figure proroka*, εἰκ. 1. Milanović, *Proroci*, εἰκ. 2. Gabelić, *Lesnovo*, σ. 53, 64. Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, πίν. 108β. Gligorijević-Maksimović, *Ikonoigrafija praoobraza*, σ. 287. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἢ διπλὴ παρουσία τοῦ Ἀαρὼν μὲ τὴν Ράβδο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπεικόνισή του ὡς μεμονωμένη μορφή στὰ πλαίσια ἐνὸς προφητικοῦ χοροῦ ἢ μιᾶς ομάδος ἀρχιερέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ὡς

χοροῦ τοῦ τρούλλου τοῦ Δ ὑπερώου καὶ φέρει στὸ ἀριστερό του χέρι τὴν ἐκπλαστήσασα Ράβδο, ἐνῶ στὴν δεύτερη, ἡμίσωμος, καταλαμβάνει τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ν ὑπερώου καὶ κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χέρι τὴν Ράβδο καὶ στὸ δεξιὸ θυμιατήριον (Εἰκ. 62).⁴⁴⁹

Ἡ πρώτη ἀπεικόνιση εἶναι τμήμα προφητικοῦ χοροῦ ποῦ εἰκονίζεται στὸν τρούλλο τοῦ Δ ὑπερώου καὶ πλαισιώνει μετάλλιο μὲ τὴν Βλαχερνίτισσα.⁴⁵⁰ Τὸ βασικὸ νόημα τῆς σύνθεσης ἀναφέρεται στὴν Θεία Ἐνανθρώπησι καὶ τὴν Θεοτόκο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ εἰλητὰ καὶ σύμβολα ποῦ φέρουν ἄλλοι ἀπὸ τοὺς εἰκονιζόμενους προφήτες. Ὁ Μωυσῆς π.χ. φέρει τὶς πλάκες τοῦ Νόμου καὶ ἄλλος -ὄχι ὡς συνήθως ὁ Ἡσαΐας- εἰλητὸ μὲ ἀναφορὰ στὴν κούφη νεφέλη (Ἠσ. 19, 1).⁴⁵¹

Ἡ ἀπεικόνιση στὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ Ν ὑπερώου ἀντιστοιχεῖ στὴν μορφή τοῦ Μωυσῆ, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται στὴν ἴδια θέση στὸ Β ὑπερῶο κρατώντας τὴν στάμνο μέσα σὲ λεκάνη στὸ δεξιὸ καὶ ἐξίτηλο εἰλητὸ στὸ ἀριστερὸ χέρι (Εἰκ. 63). Καὶ οἱ δύο μορφές φέρουν, λοιπόν, σύμβολα τύπους τῆς Θεοτόκου, συνδυάζονται δὲ μὲ τὶς δύο ἀρχιερατικὲς μορφές στὰ γειτνιάζοντα φουρνικά. Πρόκειται γιὰ τὸν Ζαχαρία στὸ φουρνικὸ τοῦ Β ὑπερώου καὶ γιὰ τὸν Μελχισεδέκ στὸ ἀντίστοιχο τοῦ Ν, οἱ

τμήμα τῆς παράστασης τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου. Τέτοια εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση τοῦ Πρωτάτου. Βλ. Millet, *Athos*, πίν. 8, 3 καὶ πίν. 32, 3. Μανουὴλ Πανσέληνος, εἰκ. 114, σ. 244.

⁴⁴⁹ Βαρδαβάκη-Ασπρά, Ἐμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, σ. 83-84, 172-173 καὶ εἰκ. 71, σ. 171 καὶ εἰκ. 77, σ. 181. Ἡ δεύτερη εἰκόνα ἔχει τυπωθεῖ ἀνάποδα, ὅποτε φαίνεται ἀνεστραμμένη ἡ θέση τῶν δύο ἀντικειμένων ποῦ φέρει ὁ Ἀαρών. Ἀπὸ μόνη τὴν Ράβδο συνοδεύεται ὁ Ἀαρών στὴν Μονὴ Χώρας, τὴν Περίβλεπτο Μυστρᾶ, τὴν Ἀγ. Παρασκευὴ Πλάτσας κ.ἀ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 77. Τὴν Ράβδο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ θυμιατήριον φέρει ὁ Ἀαρών σὲ σειρὰ ἀπεικονίσεων, ὅπως π.χ. στὸν Ἀγ. Δημήτριον Κατσούρη, τὴν Παναγίαν τοῦ Ρεζ, τὸν Τίμιον Πρόδρομο στὰ Χρύσαφα, τὴν Ραβάνιτσα κ.ἀ. Poronich, *Figure protoke*, εἰκ. 1. Δρανδάκη, Σταυροειδὴς ναός, εἰκ. 14, σ. 333. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, πίν. 130α.

⁴⁵⁰ Βαρδαβάκη-Ασπρά, Ἐμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, εἰκ. 36, σ. 85. Ὁ Ἀαρών μὲ τὴν Ράβδο σὲ δευτερεύοντα τρούλλο εἰκονίζεται ἐπίσης στὴν Μονὴ Χώρας, στὸν Β τρούλλο τοῦ ἐσωνάρθηκα, καὶ στὸ Lesnovo, στὸν τρούλλο τοῦ νάρθηκα. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, πίν. 108β.

⁴⁵¹ Βαρδαβάκη-Ασπρά, Ἐμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, σ. 82-86.

όποιοι φέρουν εἰλητὰ ἀναφερόμενα ἐπίσης στοῦ μυστήριου τῆς Θείας Ἐναθρώπησης.⁴⁵²

4. Συγγενῆ θέματα-Ἀλληλεπιδράσεις

Τὸ θαῦμα τῆς ἐκβλαστήσασας Ράβδου τοῦ Ἀαρών ἐπηρέασε τὴν εἰκονογραφία καὶ ἐνὸς ἄλλου γεγονότος, αὐτοῦ τῆς Μνηστείας τῆς Θεοτόκου. Σὲ αὐτό, σύμφωνα μὲ τὴν διήγηση τοῦ Πρωτευαγγελίου,⁴⁵³ ὁ ἀρχιερεὺς Ζαχαρίας, ἀναζητώντας τὸ κατάλληλο πρόσωπο γιὰ νὰ ἐμπιστευθεῖ τὴν Θεοτόκο, ἔθεσε σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόδειξη ἀγγέλου τὶς ράβδους τῶν χηρευόντων Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ τὶς δώδεκα φυλὲς στοῦ ἱεροῦ καὶ προσευχήθηκε ἐκτενῶς, γιὰ νὰ δοθεῖ κάποιον θεῖο σημεῖο. Κατόπιν μοίρασε τὶς ράβδους στοὺς κατόχους. Τελευταῖος τὴν ἔλαβε ὁ Ἰωσήφ καὶ τότε ἀκριβῶς βγήκε ἀπὸ αὐτὴ περιστερὰ, ἢ ὅποια πέταξε στοῦ κεφαλίου του.⁴⁵⁴ Μὲ βάση τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ἀνετέθη ἡ φύλαξη τῆς Θεοτόκου.

Τὸ ὅλο γεγονός, ὁ τρόπος, δηλαδή, ἐπιλογῆς τοῦ Ἰωσήφ διὰ τῆς θεοσημίας ποὺ ἐκδηλώθηκε στὴν ράβδο, παρουσιάζει στενὲς ἀναλογίες μὲ τὴν διὰ παρομοίου τρόπου ἐκλογή τοῦ Ἀαρών στοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀξίωμα, σύμφωνα μὲ τὴν διήγηση τῶν Ἀριθμῶν (17, 17-27). Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶχε ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο τὴν ἀλληλεπίδραση κατὰ τὴν μεταφορὰ τῶν θεμάτων στὴν εἰκονογραφία.⁴⁵⁵ Στοιχεῖα κυρίως ἀπὸ τὸ παλαιδιαθητικὸ

⁴⁵² Βαρδαβάκη-Ἀσπρά, Ἐμμανουήλ, ἐνθ' ἄν., σ. 169-177.

⁴⁵³ Τὰ περιστατικὰ περιγράφονται στὰ κεφ. 8-9 τοῦ Πρωτευαγγελίου. Βλ. C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853, σ. 15-19.

⁴⁵⁴ «Καὶ ἰδοὺ περιστερὰ ἐξῆλθεν ἐκ τῆς ράβδου καὶ ἐπετάσθη ἐπὶ τὴν κεφαλὴν Ἰωσήφ». Πρωτευαγγέλιο 9, 1. Tischendorf, ἐνθ' ἄν., σ. 18.

⁴⁵⁵ Συσχετισμὸς τῶν δύο θεμάτων ὑπάρχει καὶ στὴν ὕμνογραφία. Ἐνα πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὑπάρχει στοῦ Θεοτοκίου τῆς Ζ' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ὁρθρου τῆς Κυριακῆς μετὰ τὴν Χριστοῦ Γέννησιν, ὅποτε τιμᾶται μετὰ ἄλλων καὶ ἡ μνήμη τοῦ ἁγ. Ἰωσήφ τοῦ Μνήστορος:

«Συμβόλοις ἱεροῖς σε, τυπουμένην
Ἰωσήφ ὁ δίκαιος, Θεοχαρίτωτε
ἀγνή, ἐγνωκῶς ῥάβδῳ κληροῦταί
σου, τὴν μνηστείαν τὴν σεπτὴν, ἐπι-
μνησθεὶς Ἀαρών, τῆς βλαστησάσης

γεγονός, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε καὶ τὸ πρότυπο τοῦ δευτέρου, θὰ καθορίσουν βασικὲς παραμέτρους τῆς ἀπεικόνισης τοῦ θέματος τῆς Μνηστείας, ἐνῶ σὲ μία τουλάχιστον περίπτωση θὰ σημειωθεῖ καὶ ἡ ἀντίστροφη ἐπίδραση μὲ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα.

Στὴν εἰκονογραφία, τὸ θέμα τῆς Μνηστείας τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾷ συχνὰ καὶ ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ κύκλου τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου. Τὸ γεγονός εἰκονογραφεῖται κατὰ κανόνα σὲ δύο σκηνές: στὴν πρώτη ὁ Ζαχαρίας προσεύχεται γονατιστὸς πρὸ τῶν ράβδων, στὴν δεύτερη παραδίδει τὴν Θεοτόκο καὶ τὴν ράβδο μὲ τὸ θεῖο σημεῖο στὸν Ἰωσήφ.⁴⁵⁶

Ἡ χρῆση στοιχείων ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ααρὼν γίνεται συνειδητὰ προκειμένου νὰ τονιστεῖ ἡ ἀναλογία τῶν δύο γεγονότων, ἡ ὁποία δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ὁμοιότητα ἐξωτερικῶν στοιχείων. Ἡ ἐκβλαστήσασα Ράβδος τοῦ Ααρὼν εἶναι τύπος τῆς Θεοτόκου, σημαντικὸ γεγονός τῆς ζωῆς τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ μνήστευσή της μὲ τὸν Ἰωσήφ.

Ἡ χρῆση στοιχείων ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ααρὼν στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τῆς Μνηστείας ὁδηγεῖ σὲ διαφοροποιήσεις ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πρωτευαγγελίου. Ἡ σημαντικότερη ἀναφέρεται στὸ εἶδος τοῦ θεοῦ σημείου πού ἐκδηλώθηκε στὴν ράβδο τοῦ Ἰωσήφ. Σὲ πολλές ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος ἡ ράβδος τοῦ εἰκονίζεται ὡς ἐκβλαστήσασα καὶ ὄχι μὲ τὴν περιστερά, ὑπὸ τὴν ἀμεση ἐπίδραση τῆς ἐκβλαστήσασας Ράβδου τοῦ Ααρὼν.⁴⁵⁷ Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη ἐπιτείνει τὸν θεομητορικὸ χαρακτήρα τῆς παράστασης, καθὼς ἡ ἐκβλαστήσασα Ράβδος συνιστᾷ τύπο τῆς Θεοτόκου. Ἐτσι ὁ Ἰωσήφ παραλαμβάνει καὶ συμβολικῶς –διὰ

ποτὲ ἁγίας Ράβδου».

Μηναῖον Δεκεμβρίου, σ. 336.

⁴⁵⁶ Γιά τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge*, τ. I, σ. 167-179.

⁴⁵⁷ Τὸ θέμα τῆς ἐκβλαστήσασας ράβδου τοῦ Ἰωσήφ ἐμφανίζεται ἤδη τὸν 11^ο αἰ. μὲ παλαιότερο παράδειγμα αὐτὸ τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (1050-1060). Βλ. Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge*, τ. I, σ. 170. Powstenko, *St. Sophia*, σ. 131 καὶ πίν. 126, 128. Στὴν συγκεκριμένη, μάλιστα, παράσταση εἰκονίζεται ἡ ἴδια ἡ Θεοτόκος νά δίδει τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο στὸν Ἰωσήφ.

τῆς ράβδου– καὶ πραγματικῶς τὴν Θεοτόκο, ὁ ρόλος τῆς ὁποίας εἶχε προαναγγελθεῖ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὑπογραμμίζεται καὶ ἡ διαχρονικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐνότητος τῶν δύο Διαθηκῶν.

Ἡ ράβδος τοῦ Ἰωσήφ ὡς ἐκβλαστήσασα ἐμφανίζεται στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῆς Μνηστείας στὰ σημαντικότερα μνημεῖα τῆς παλαιολογεῖου περιόδου. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρουμε τὸν Ἁγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5), τὴν Μονὴ Χώρας (1315-1321) (Εἰκ. 64) καὶ τὸ Staro Nagoričino (1317-18).⁴⁵⁸ Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀκολουθεῖται ἡ διήγηση τοῦ Πρωτευαγγελίου, ὅποτε ἐπιλέγεται ἡ περισσότερὰ, ὅπως στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου (1321/2) (Εἰκ. 65) καὶ τὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου (μετὰ τὸ 1353 καὶ ἕως τὸ 1374/1375).⁴⁵⁹ Ὑπάρχουν, τέλος, παραστάσεις, ὅπου τὰ δύο στοιχεῖα, ἡ περισσότερὰ καὶ ὁ βλαστός, συνδυάζονται. Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374) (Εἰκ. 66) καὶ στὸ Volotono (1390 π.).⁴⁶⁰

Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο προερχόμενο ἀπὸ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ διήγηση εἶναι ὁ ἀριθμὸς δώδεκα τῶν ράβδων καὶ ἀντιστοίχως τῶν ὑποψηφίων –ἐνὸς γιὰ καθὲ φυλὴ–, στοιχεῖο συχνὰ ἐμφανιζόμενο στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῆς Μνηστείας, παρόλο πού στὴν σχετικὴ

⁴⁵⁸ Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 1, 4. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 138. Todić, *King Milutin*, εἰκ. 52, σ. 111.

⁴⁵⁹ Millet, *Athos*, πίν. 78, 1. Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge*, τ. I, εἰκ. 28. Τὸ κείμενο τοῦ Πρωτευαγγελίου ἀκολουθεῖ μὲ πιστότητα καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τῆς Μνηστείας στὰ χειρόγραφα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου, ὅπου μάλιστα ἡ περισσότερὰ εἰκονίζεται δύο φορές: μία στὸ ἄκρο τῆς ράβδου καὶ μία στὸ κεφάλι τοῦ Ἰωσήφ, ὥστε νὰ ἀποδίδονται οἱ δύο φάσεις τοῦ γεγονότος, ὅπως περιγράφονται στὸ κείμενο. Ἡ περισσότερὰ, δηλαδή, ἐμφανίστηκε στὸ ἄκρο τῆς ράβδου καὶ στὴν συνέχεια πέταξε στὸ κεφάλι τοῦ Ἰωσήφ. Βλ. π.χ. τὴν σχετικὴ μικρογραφία τοῦ χειρογράφου τοῦ Βατικανοῦ (φύλλο 97v). Stornajolo, *Omilie*, πίν. 40.

⁴⁶⁰ Millet, *Mistra*, πίν. 130, 2. Vzdornov, *Volotono*, πίν. 57. Στὴν Περίβλεπτο ἡ περισσότερὰ εἰκονίζεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Ἰωσήφ, ἐνῶ στὸ Volotono εἶναι καθισμένη στὸν βλαστὸ τῆς Ράβδου. Γιὰ τὸν κύκλο τῶν σχετιζομένων μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Μνηστείας σκηνῶν στὴν Περίβλεπτο βλ. Ντ. Μουρίκη, «Τέσσαρες μὴ μελετηθεῖσαι σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ», *AE* 1968, *Αρχαιολογικά Χρονικά*, σ. 1-6 καὶ πίν. Α-Δ.

διήγηση τοῦ Πρωτευαγγελίου δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένο ἀριθμὸ. Ἡ εἰκονογραφικὴ αὐτὴ ἐπιλογή τονίζει περαιτέρω τὸν μοναδικὸ ρόλο τοῦ Ἰωσήφ, ὁ ὅποιος βρέθηκε ὁ μόνος ἄξιος μέσα καὶ ἀπὸ τὶς δώδεκα φυλὲς τοῦ Ἰσραήλ.

Τὰ προαναφερθέντα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα συνδυάζονται μὲ διαφόρους τρόπους στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῆς Μνηστείας. Σὲ μιὰ παράσταση π.χ. μπορεῖ νὰ διατηρεῖται ἡ περιστερά, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Πρωτευαγγελίου, καὶ οἱ ράβδοι τῶν ὑποψηφίων νὰ εἶναι δώδεκα, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς διήγησης τῶν Αριθμῶν. Σὲ ἄλλη περίπτωση ὁ ἀριθμὸς τῶν ράβδων εἶναι ἐλεύθερος, ἀλλὰ ἐπάνω στὴν ράβδο εἰκονίζεται βλαστός.⁴⁶¹

Μιὰ ἄλλη ἐνδιαφέρουσα παράμετρο τοῦ θέματος συνιστᾷ ἡ συνύπαρξη σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα διαφόρων μνημείων, ἀπεικονίσεων τοῦ Ἀαρών μὲ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο –εἴτε μεμονωμένου εἴτε στὰ πλαίσια τοῦ θέματος τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου– μὲ ἀντίστοιχες τοῦ Ἰωσήφ πού λαμβάνει μιὰ ἐπίσης ἐκβλαστήσασα ράβδο στὰ πλαίσια τοῦ θέματος τῆς Μνηστείας. Προκύπτει ἔτσι ἓνας ἀμεσος συσχετισμὸς. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς περιπτώσεις τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος καὶ τῆς Μονῆς Χώρας.⁴⁶²

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση ἀντίστροφης ἐπιρροῆς, ἀπὸ τὸ θέμα, δηλαδή, τῆς Μνηστείας σὲ αὐτὸ τοῦ Ἀαρών, διαπιστώνεται σὲ ἓνα κρητικὸ μνημεῖο, τὸν ναὸ τοῦ Ἀφέντη Χριστοῦ στὸ Καστέλλι Πεδιάδος (14^{ος} αἰ.). Στὴν Α καμάρα, σὲ ζώνη δίπλα στὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως, εἰκονίζονται τέσσερις προφητικὲς μορφές. Ὁ Ἀαρών ἱστορεῖται στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ Ν σκέλους τῆς καμάρας κρατώντας στὸ δεξί του χέρι

⁴⁶¹ Ἡ πρώτη περίπτωση ἀπαντᾷ π.χ. τὸν Τίμιο Σταυρὸ τοῦ Πελέντρι. Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge*, τ. I, σ. 176 καὶ εἰκ. 28. Παράδειγμα τῆς δεύτερης ὑπάρχει, μεταξύ ἄλλων, στὴν Gračanica, ὅπου οἱ ράβδοι εἶναι ἑπτὰ. Todić, *Gračanica*, εἰκ. 26.

⁴⁶² Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Ἀαρών μὲ τὴν Ράβδο εἰκονίζεται στὰ πλαίσια τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, στὴν δεύτερη ὡς μεμονωμένη μορφή. Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 1, 4. Gligorijević-Maksimović, *Skinija*, εἰκ. 4. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82, 138.

λιβανωτίδα καὶ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο. Στὴν κορυφὴ τῆς τελευταίας, ἀνάμεσα στοὺς βλαστούς, ἔχουν εἰκονιστεῖ καὶ δύο λευκά πτηνά, στοιχεῖο πού παραπέμπει στὴν περιστερὰ τῆς ράβδου τοῦ Ἰωσήφ στὸ γεγονός τῆς Μνηστείας (Εἰκ. 67).⁴⁶³

Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἰκονογραφικῆς ἀπόδοσης τῆς Ράβδου εἶναι ἡ καθολικὴ ἐπικράτηση τοῦ συνοπτικοῦ τύπου αὐτῆς. Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ πιθανὸν ἔπαιξε ρόλο καὶ ὁ ἐμβληματικὸς χαρακτήρας τῆς Ράβδου, ἡ ὁποία ἀπέβη –πέραν τοῦ συμβολικοῦ της περιεχομένου– καὶ προσωπικὸ σύμβολο τοῦ Ἀαρών καὶ σταθερὸ σχεδὸν συνοδευτικὸ στοιχεῖο τῶν ἀπεικονίσεών του. Ἐπιπλέον ρόλο στὴν μὴ διάδοση τοῦ ἀφηγηματικοῦ τύπου πρέπει νὰ ἔπαιξε καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος τῆς Μνηστείας τῆς Θεοτόκου, ὅπου τὸ θαῦμα τῆς διὰ ράβδου ἐπίσης ἐπιλογῆς τοῦ Ἰωσήφ ὑποκατέστησε οὐσιαστικὰ τὸ παλαιοδιαθηκικό του «προηγούμενο», αὐτὸ τῆς ἐπιλογῆς τοῦ Ἀαρών.

⁴⁶³ Προσωπικὴ παρατήρηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΠΟΚΟΣ ΕΝΔΡΟΣΟΣ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση

1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη

Τὸ θέμα τοῦ ἐνδρόσου Πόκου τῶν ἐρίων ἔχει ἰδιαίτερο χαρακτήρα, ὀφειλόμενο στὸ γεγονός τῆς προελεύσεως, διαμορφώσεως καὶ ἐρμηνείας του με βάση δύο πηγές.

Τὸ θέμα προέρχεται ἀφενδὸς ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Κριτῶν καὶ σχετίζεται με ἓνα περιστατικὸ τοῦ βίου τοῦ Γεδεών. Ὅταν ὁ τελευταῖος καλεῖται ἀπὸ τὸν Θεό, μέσῳ ἐνὸς ἀγγέλου, νὰ ἡγηθεῖ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ἐναντίον τῶν Μαδιανιτῶν ζητεῖ θαυμαστά σημεῖα πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς θείας βοηθείας στὸ δύσκολο ἔργο. Ἔτσι τοποθετεῖ μιὰ τούφα μαλλιῶν σὲ ἓνα ἄλωνι καὶ ζητᾷ νὰ νοτισθεῖ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς νύχτας μόνο ὁ Πόκος καὶ τὸ ἄλωνι νὰ μείνῃ στεγνόν. Πράγματι, τὸ πρῶν ὁ Πόκος ἦταν νοτισμένος καὶ μάλιστα τόσο, ὥστε, ὅταν ὁ Γεδεών τὸν ἔστιψε, τὸ νερὸ ποὺ ἔτρεξε γεμίσε μιὰ ὁλόκληρη λεκάνη. Σὲ δεύτερη φάση ὁ Κριτὴς ζητᾷ τὴν ἀντιστροφή τοῦ σημείου· νὰ πεσεῖ, δηλαδή, παντοῦ δροσιά καὶ μόνος ὁ Πόκος νὰ μείνῃ ξηρός: «ἰδοὺ ἐγὼ τίθημι τὸν πόκον τοῦ ἐρίου ἐν τῇ ἄλωνι· ἐὰν δρόσος γένηται ἐπὶ τὸν πόκον μόνον καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν ξηρασία, γνώσομαι ὅτι σώσεις ἐν χειρὶ μου τὸν Ἰσραὴλ ... καὶ ἐξεπίασε τὸν πόκον, καὶ ἔσταξε δρόσος ἀπὸ τοῦ πόκου, πλήρης λεκάνη ὕδατος ... πειράσω δὴ καὶ γε ἔτι ἀπαξ ἐν τῷ πόκῳ, καὶ γενέσθω ἡ ξηρασία ἐπὶ τὸν πόκον μόνον, καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν γενεθήτω δρόσος ... καὶ ἐγένετο ξηρασία ἐπὶ τὸν πόκον μόνον, καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν ἐγενήθη δρόσος» (Κρ. 6, 36-40).

Ἡ δεύτερη ἀναφορὰ ἀπαντᾷ στὸν 6^ο στίχο τοῦ 71^{ου} Ψαλμοῦ καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Καταβήσεται ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον καὶ ὡσεὶ σταγὼν ἢ στάζουσα ἐπὶ τὴν γῆν».

Τὸ σύμβολο, ἐπομένως, τοῦ Πόκου συνδέεται ἐξίσου μὲ τὰ πρόσωπα τῶν Γεδεών καὶ Δαβὶδ ἀντιστοίχως.

Καὶ οἱ δύο βιβλικές αὐτές ἀναφορές ἐπέδρασαν, κατὰ διαφορετικὸ τρόπο καὶ ἰσχύ στὸν κάθε τομέα, στὴν παρουσία τοῦ θέματος στὴν γραμματεία, τὴν λατρεία καὶ τὴν εἰκονογραφία.

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ

Ὁ Πόκος τῶν ἐρίων ἐρμηνεύθηκε νωρὶς ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὡς τύπος τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς Θεοτόκου. Ἡ κάθοδος τῆς δρόσου ἢ τοῦ ὑέτου στὸν Πόκο συμβολίζει ἀκριβῶς τὴν κάθοδο τοῦ Χριστοῦ στὴν μήτρα τῆς Θεοτόκου, εἶναι, δηλαδή, τύπος τῆς ὑπερλόγου συλλήψεως.⁴⁶⁴ Τὸ θέμα αὐτὸ ἀπέβη ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς καὶ εὐρὲως διαδεδομένους θεομητορικοὺς τύπους.⁴⁶⁵ Οἱ σχετικὲς δὲ πατερικὲς ἀναφορὲς ἀφοροῦν καὶ στὶς δύο βιβλικὲς «ἐκδοχὲς» τοῦ συμβόλου, οἱ ὁποῖες ἀντιμετωπίζονται μὲ ἐνιαῖο, συχνὰ δὲ καὶ συνδυαστικὸ, τρόπο λόγῳ τοῦ κοινοῦ ἐρμηνευτικοῦ τους ὑποστρώματος.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Ἡ συνάφεια αὐτὴ συνέδεσε στενὰ τὸ θέμα τοῦ Πόκου μὲ τὸ γεγονὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τὴν στιγμή, δηλαδή, τῆς συλλήψεως. Ἡ σχέση αὐτὴ ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ ποικίλους τρόπους τόσο στὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ὅσο καί, κυρίως, στὴν εἰκονογραφία, ὅπως θὰ δειχθεῖ κατωτέρω.

⁴⁶⁵ Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι μακρὰν ἢ ἐπικρατέστερη, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ μοναδική, στοιχεῖο πού ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ γιὰ ἄλλα παρεμφερῆ θέματα. Παραθέτουμε ἐνδεικτικῶς τὴν εὐστοχὴ ἐρμηνεία τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου γιὰ τὸ ἴδιο θέμα: «... Δηλοῖ δὲ ὁ λόγος, ὡς πάλαι μὲν ὁ Ἰσραὴλ τῆς θείας ἀπὶ λανσε χάριτος, ὡς ὁ πόκος τῆς δρόσου· ὕστερον δὲ πᾶσα τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις τῶν πνευματικῶν τετύχηκε δωρεῶν. Ἐρημος δὲ τούτων ὁ Ἰσραὴλ γέγονε, καθάπερ ὁ πόκος ἐστερήθη τῆς δρόσου». *Εἰς τὰ ἄπορα τῆς Θείας Γραφῆς κατ' ἐκλογὴν. Εἰς τοὺς Κριτάς, ἐρώτ. ΙΕ', Τίνος σύμβολον ὁ πόκος ὁ τὴν δρόσον δεξάμενος;*, PG 80, 501CD.

⁴⁶⁶ Ὁ Ωριγένης (185-253/4) π.χ. ἀπὸ τὸν 3^ο ἤδη αἰῶνα συνδυάζει στὶς ἐρμηνευτικὲς του ὁμιλίαις τὸν Πόκο τῶν Κριτῶν μὲ τὸν ψαλμικόν, στὰ πλαίσια μιᾶς ἐκτεταμένης ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεως, ὁ ἐνδιαφέρων ἀξονας τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ταύτιση τῆς δρόσου καὶ τοῦ ὑέτου μὲ τὸν ἐνανθρωπήσαντα Λόγο. Βλ. Messié, Neyrand, Borret, *Origène*, σ. 196-197. Ἡ συνδυασμένη ἐρμηνεία καὶ ἡ κοινὴ γενικότερα προσέγγιση τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεών καὶ τοῦ Δαβὶδ, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ σύμβολο ἐκφρασμένο ἀπλῶς ἀπὸ διαφορετικὰ πρόσωπα σὲ διαφορετικὴ χρονικὴ στιγμή, δὲν εἶναι ἀνευ σημασίας. Ἡ σύμπτωση αὐτὴ τῶν δύο διηγήσεων θεωρεῖται σημαντικὸ στοιχεῖο πού καταδεικνύει τὴν

Από τις πολλές σχετικές αναφορές παραθέτουμε αυτή του ἁγ. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως (390 π.-446): «Αὕτη (ἐνν. ἡ Θεοτόκος) ὁ τιθέμενος ἐν τῇ κοσμικῇ ἅλωνι ἀσπιλος πόκος, ἐν ἧ ὁ σωτήριος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατελθὼν ὑετὸς πᾶσαν ἐξήρανε τὴν γῆν ἐκ τῆς ἀμέτρου φορᾶς τῶν κακῶν, καὶ πάλιν τὸν πόκον ἐξήρανε ἐκ τῆς ὑπονοστούσης ἱκμάδος τῶν παθῶν καὶ τὴν γῆν ἐπλήρωσε τῆς ἀφθόνου δωρεᾶς τῶν ἀγαθῶν».⁴⁶⁷

Επίσης, ὁ ἁγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (759-826) στὸ *Εγκώμιον εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* ἀναφέρεται στὸ θέμα τοῦ Πόκου ὡς ἐξῆς: «Χαίροις, ὁ θεόδεκτος πόκος, ἐξ ἧς ἀπερρύη ἡ οὐράνιος δρόσος, πλήρης λεκάνη ὕδατος, κατὰ Γεδεῶν τὸν θαυμασιώτατον».⁴⁶⁸

1.2.2 Ἡ ὕμνογραφία

Ἡ χρήση τοῦ ἔνδροσου Πόκου ὡς θεομητορικοῦ συμβόλου εἶναι ἐξίσου διαδεδομένη στὴν ὕμνογραφία. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρουμε τὸ β' τροπάριο τῆς ΣΤ' ἑορτῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου:

«Ἐκ σοῦ ἡ δρόσος ἀπέσταξε φλογμὸν πο-
λυθεΐας ἡ λύσσα· ὅθεν βοῶμέν σοι· χαῖρε,
ὁ πόκος ὁ ἔνδροσος, ὃν Γεδεῶν, Παρθένε,
προεθεάσατο».⁴⁶⁹

θεοπνευστία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἀναδεικνύει τὴν προφητικὴ «ὁμοφωνία» σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ ἀναμενόμενο σωτηριῶδες γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους προβάλλεται καὶ ἓνας ἄλλος ἀνάλογος συνδυασμὸς θεμάτων, προεικονιστικοῦ ἐπίσης χαρακτῆρος. Πρόκειται γιὰ τὸ πῖον Ὅρος τοῦ Δαβὶδ (Ψαλμ. 67, 16-17), τὸ κατὰσκιον Ὅρος τοῦ Ἀββακούμ (Αββ. 3, 3) καὶ τὸ ἀλατόμητον Ὅρος τοῦ Δανιήλ (Δαν. 2, 34). Βλ. περὶ αὐτοῦ στὸ κεφάλαιο Η', ὅπου ἐξετάζεται τὸ θέμα τοῦ ἀλατομήτου Ὅρους.

⁴⁶⁷ *Εγκώμιον εἰς τὴν Θεοτόκον*, XVII, 12. Leroy, *Homilétique de Proclus*, σ. 323-324. Στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἁγ. Πρόκλου ἔχουμε ἓνα παραδειγμα συνδυασμοῦ στοιχείων ἀπὸ τις δύο περὶ τοῦ Πόκου πηγές. Ἡ συνολικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀντλεῖ κυρίως ἀπὸ τὴν διήγηση τῶν Κριτῶν μὲ τὴν διαφορὰ, ὅτι ἡ ἐκεῖ ἀναφερόμενη «δρόσος» ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἐδῶ ἀπὸ τὸν «ὑετὸς» τοῦ ψαλμικοῦ στίχου.

⁴⁶⁸ PG 99, 725B.

⁴⁶⁹ Θεοδώροπούλου, *Ἀκάθιστος*, σ. 84, 86. Γιὰ ἐπιπλέον παραδείγματα βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 63.

2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση

Τὸ θέμα τοῦ ἐνδρόσου Πόκου συνδέεται καὶ μὲ τὴν Βάπτισις τοῦ Κυρίου, λόγω τοῦ βασικοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζει τὸ στοιχεῖο τοῦ ὕδατος καὶ στὰ δύο σχετιζόμενα μὲ αὐτὸν θαύματα. Βάσει ἀκριβῶς τῆς σχέσεως αὐτῆς, τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν Κριτῶν ἔχει ἐπιλεγεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς ἑορτῆς τῶν Θεοφανίων (6 Ἰανουαρίου).⁴⁷⁰ Ἐνῶ, ὅμως, τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν Κριτῶν χρησιμοποιεῖται στὴν λατρεία ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ ὕδωρ καὶ τὸ Βάπτισμα, τὸ ἀντίστοιχο ψαλμικὸ χωρίο ἐμφανίζεται μὲ καίριες ἀναφορὲς στὶς ἀκολουθίες τοῦ Ὁρθρου καὶ τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.⁴⁷¹ Ἐπομένως, στὴν περίπτωση τοῦ συμβόλου τοῦ Πόκου ἡ ὑπαρξὴ περισσοτέρων σχετικῶν βιβλικῶν ἀναφορῶν ἔδωσε τὴν εὐκαιρία μιᾶς εὐέλικτης χρήσεώς τους στὴν λατρεία, ὥστε νὰ ἀναδεικνύονται κατὰ περίπτωσιν περισσότερες πτυχὲς τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τοῦ θέματος.

3. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία

3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Ξεκινώντας τὴν ἐξέταση τῆς παρουσίας τοῦ θέματος τοῦ Πόκου στὴν εἰκονογραφία ἐπισημαίνουμε ἐκ προοιμίου τὴν «κυριαρχία» στὶς σχετικὲς ἀπεικονίσεις τῶν στοιχείων τῆς διηγήσεως περὶ τοῦ Πόκου ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν Κριτῶν μὲ ἐπιμέρους κατὰ περίπτωσιν ἐπιδράσεις τοῦ

⁴⁷⁰ *Μηναιὼν Ἰανουαρίου*, σ. 99. *Προφητολόγιον*, σ. 566. Ἡ σχέση τοῦ θέματος τοῦ Πόκου μὲ τὸ δι' ὕδατος τελούμενο μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος καὶ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀγιασμοῦ ὁδήγησε, σὲ κάποιες περιπτώσεις, στὴν τοποθέτηση τῶν ἀπεικονίσεων του σὲ σχετικούς χώρους. Εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ συμπεριλαμβάνει τὸ περιστατικὸ τοῦ Γεδεὼν καὶ τοῦ Πόκου στὸν κατάλογο τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων ποὺ προτείνει γιὰ τὴν ἰστόρηση τῆς Φιάλης. *Ἑρμηνεία*, σ. 221-222. Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ καὶ σχετικὰ παραδείγματα βλ. παρὰ Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου.

⁴⁷¹ *Μηναιὼν Μαρτίου*, σ. 160, 165.

κειμένου των Ψαλμών.⁴⁷² Αὐτὲς ἀφοροῦν κυρίως στὴν ἀπεικόνιση τῆς δρόσου πού πέφτει στὸν Πόκο, ἡ ὁποία λαμβάνει συχνὰ τὴν μορφή ὑετοῦ, δηλαδή βροχῆς, σύμφωνα μὲ τὴν προσφορότερη ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως ψαλμικὴ ἀναφορὰ.⁴⁷³ Μιὰ ἄλλη ὄψη τῆς ἐπίδρασης αὐτῆς συνιστᾷ ἡ ἐπιλογή τῶν κειμένων τῶν εἰλητῶν πού φέρει ὁ Γεδεὼν στίς διάφορες ἀπεικονίσεις του, στὰ ὁποῖα ἀδιακρίτως ἐναλλάσσονται ἀναφορὲς προερχόμενες τόσο ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν Κριτῶν ὅσο καὶ ἀπὸ αὐτὸ τῶν Ψαλμῶν.⁴⁷⁴

Επιπλέον, ὁ Πόκος ἀπέβη τὸ χαρακτηριστικὸ σύμβολο τοῦ Γεδεὼν, τὸ ὁποῖο τὸν συνοδεύει σταθερὰ στίς ἀπεικονίσεις του στὰ πλαίσια τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Ὅποτε ὅλο τὸ θέμα –στὴν εἰκονογραφικὴ του ἀπόδοση– σχετίζεται κατὰ κανόνα μὲ τὸ πρόσωπό του, καθότι ὁ Δαβὶδ συνδέεται καὶ μὲ σειρὰ ἄλλων θεμάτων, ὅπως ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης⁴⁷⁵ ἢ ἡ ψαλμικὴ ρῆση «Ἄκουσον, θύγατερ, καὶ ἴδε καὶ κλῖνον τὸ οὖς σου»,⁴⁷⁶ τὰ

⁴⁷² Μιὰ ιδιόμορφη τέτοια σχέση διαμορφώνεται στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου, βασισμένη στὸν διάλογο κειμένου καὶ εἰκόνας. Συγκεκριμένα, ἡ ὁλοσέλιδη μικρογραφία μὲ τὴν λεπτομερῆ ἀπεικόνιση τοῦ διπλοῦ θαύματος τοῦ Πόκου ἐπιστέφεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ: «ὁ Γεδεὼν καὶ ὁ πόκος· διὸ καὶ ὁ Δα(βὶ)δ λέγει· καταβήσεται ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον». Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς συσχετίζει ἐντυπωσιακὰ τὴν Ψαλμικὴ ἀναφορὰ μὲ τὴν παράσταση τῆς διήγησης τῶν Κριτῶν. Εἶναι δὲ ἐνδιαφέρον, ὅτι σὲ αὐτὴν ἐκφράζεται ἡ ἀποψη πὼς τὸ περιστατικὸ ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν Κριτῶν ἦταν γνωστὸ στὸν δημιουργὸ τοῦ ψαλμικοῦ στίχου.

⁴⁷³ Ἀναφέρουμε π.χ. τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στοὺς κώδικες τῶν ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου καὶ στὸ Dečani. Βλ. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 46. Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXVIII, 1.

⁴⁷⁴ Ἀπὸ τίς ἀρκετές περιπτώσεις ἀπεικόνισης τοῦ Γεδεὼν συνοδευομένου ἀπὸ εἰλητὸ μὲ τὸν ψαλμικὸ στίχο ἀναφέρουμε ἐνδεικτικῶς τὴν μορφή του στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Λεονταρίου (μεταξὺ 1370 καὶ 1390 ἢ 1428 καὶ 1448), τὴν Ljubostinja (1389) καὶ τὴν Κόκκινη Παναγιά Κονίτης (τέλη 14^{ου}-ἀρχές 15^{ου} αἰ.). Βλ. Albani, *Holy Apostles*, σ. 165. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 34. Κωνσταντινίδη, *Κόκκινη Παναγιά*, σ. 91.

⁴⁷⁵ Ἡ Κιβωτὸς συνοδεύει κατὰ κανόνα τὸν Δαβὶδ στίς ἀπεικονίσεις του στὰ πλαίσια τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Βλ. π.χ. τίς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὸ Nagoričino, στὸ τρίπτυχο Ubissi καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Πανακοθήκης τῆς Ἰρλανδίας. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, πίν. 91. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XV, σ. 462.

⁴⁷⁶ Ψαλμ. 44, 11. Ὁ συγκεκριμένος ψαλμικὸς στίχος ἐμφανίζεται συχνότατα στὸ εἰλητὸ τοῦ Δαβὶδ εἴτε σὲ ἀπεικονίσεις του στὸν χώρο τοῦ τρούλλου εἴτε στὰ πλαίσια τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» εἴτε σὲ σχέση μὲ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τόσο στὴν βυζαντινὴ ὅσο καὶ στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα σχετικὰ

όποια τὸν συνοδεύουν εἴτε ὥς σύμβολα εἴτε ὥς κείμενα εἰλητῶν. Μὲ τὸ δεδομένο αὐτὸ ἡ ἀναφορὰ στὸν Πόκο, παρότι ἀναγράφεται σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις στὸ εἰλητὸ τοῦ Δαβίδ, δὲν προεκρίθη ὥς τὸ χαρακτηριστικὸ συνοδευτικὸ σύμβολό του. Μέσα στὴν προοπτικὴ αὐτὴ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὶς δύο περὶ τοῦ Πόκου ἀναφορὲς εἰκονογραφοῦνται μὲ ἄξονα τὸ πρόσωπο τοῦ Γεδεών.

Εξαίρεση στὴν πρακτικὴ αὐτὴ συνιστᾷ ἡ ὁμάδα τῶν Ψαλτηρίων μὲ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο, ὅπου κυρίως ἄξονας γίνεται ἡ ψαλμικὴ ἀναφορὰ –ἐφόσον εἶναι τὸ εἰκονογραφούμενο κείμενο– σὲ συνδυασμό, ὅμως, μὲ τὴν διήγηση τῶν Κριτῶν, ἡ ὁποία ἀποτυπώνεται μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Γεδεών νὰ προφητεύει ἀναφορικὰ μὲ τὸν παρακείμενο Πόκο. Τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ σχῆμα εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι προτιμᾶται στὶς περισσότερες σχετικὲς ἀπεικονίσεις.⁴⁷⁷

παραδείγματα ἀναφέρουμε ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ τὴν Παναγία Ἀρακιώτισσα (1192), ὅπου τὸ θέμα εἰκονίζεται στὸ τύμπανο τοῦ τροῦλλου, τὸν Σωτήρα Βεροίας (1314/5), ὅπου ὑπομνηματίζει τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ τὴν παράσταση «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τοῦ Ἀγιασμάτι (1494). Stylianos, *Painted Churches*, εἰκ. 86, σ. 161. Α. Tsitouridou-Turbié, «Remarques sur le programme iconographique de l' église du Christ Sauveur à Veroia» στὸ G. Koch (ἐπ.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramm-Ikonographie-Stil, Symposium in Marburg vom 25.-29. 6. 1997*, Wiesbaden 2000, σ. 338 καὶ εἰκ. 2, σ. 339. Α. Σέμογλου, Α. Παπαδοπούλου, «Συμπληρώσεις στὴν ἀνάγνωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Βεροίας» στὸ *Φιλοτιμία. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὴν ὁμότιμη καθηγήτρια Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 574-575, μὲ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ γενικότερο προτεινόμενο ἐρμηνευτικὸ σχῆμα. Ἀργυροῦ, Μυριανθέως, *Ἀγιασμάτι*, σ. 50.

⁴⁷⁷ Ἀναφέρουμε τὰ Ψαλτήρια Παντοκράτορος (9^{ος} αἰ.), Θεοδώρου (1066), Barberini (11^{ος} αἰ.) καὶ Κιέβου (1397). Βλ. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 12, fol. 93v. Nersessian, *Psautiers*, πίν. 51, εἰκ. 149. Kitzinger, *The descent*, πίν. XXXIX, εἰκ. 11. Popova, *Miniatures russes*, εἰκ. 51, σ. 92. Ἡ μορφή τοῦ Γεδεών ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ ψαλμικοῦ στίχου στὸ λεγόμενο Ψαλτήριο Bristol (11^{ος} αἰ.). Dufrenne, ἐνθ' ἄν., πίν. 54, fol. 115r. Ὑπ' αὐτὸ τὸ φῶς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἀποψη τοῦ Schiemenz, ὁ ὁποῖος μὲ ἀφορμὴ τὴν μὴ ἀπεικόνιση τοῦ Γεδεών στὴν τελευταία περίπτωση ὑποτιμᾷ τὸν ρόλο του στὸ θέμα καὶ θεωρεῖ, ὅτι ἡ συγκεκριμένη παράσταση δὲν σχετίζεται μὲ τὸ διπλὸ θαῦμα τοῦ Πόκου. Schiemenz, *The Significance*, σ. 199. Ἡ σχέση τῶν δύο θεμάτων εἶναι σταθερὴ καὶ ὅπου ἀκόμη δὲν δηλώνεται σαφῶς ὑπονοεῖται, καθὼς θεωρεῖται δεδομένη. Ἐπιπλέον, στὸ ἴδιο ἀρθρο ἀναφέρεται, μὲ ἀφορμὴ καὶ πάλι τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Bristol, ὅτι αὐτὸ ποὺ μετρᾷ εἶναι ἡ καθόδος τοῦ ὑετοῦ στὸν Πόκο καὶ ὄχι ἡ παρουσία ἢ ὁ ρόλος τοῦ Γεδεών. Schiemenz, αὐτόθι. Ὁ ρόλος τῶν προσώπων στὰ διάφορα θέματα τῶν προεικονίσεων εἶναι σημαντικὸς. Δὲν ἐνδιαφέρουν, δηλαδή, μόνο τὰ σύμβολα καθ' ἑαυτὰ, ἀλλὰ καὶ τὰ καθ' οἷονδήποτε τρόπο σχετιζόμενα μὲ αὐτὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τοὺς φορεῖς

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα πρέπει νὰ προσεγγιστεῖ τὸ ἰδιόμορφο καὶ ἑξαιρετικὰ σύνθετο θέμα τοῦ Πόκου μὲ τὴν ὑποσημείωση, ὅτι παρὰ τὴν πολυπλοκότητα πού προκύπτει μὲ τὴν συνδυασμένη προσέγγιση τοῦ θέματος θεολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ ἀπὸ τοὺς Πατέρες καὶ ὡς ἐκ τούτου τοὺς μονίμως ἀνατρέχοντες στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ζωγράφους, ὁ χαρακτήρας τοῦ ὡς τύπος τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως παραμένει σταθερὸς καὶ ἐμφανὴς στὶς διαφορετικὲς περιπτώσεις πού προανεφέρθησαν.

Τὸ θέμα τοῦ ἑνδρόσου Πόκου ἀποδίδεται στὴν εἰκονογραφία μὲ δύο τρόπους: α) ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση β) συνοπτικά, μὲ τὴν μορφή τοῦ Γεδεὼν συνοδευόμενη ἀπὸ τὸ σύμβολο τοῦ Πόκου ἢ σχετικοῦ περιεχομένου εἰλητὸ ἢ καὶ συνδυασμὸ τῶν δύο, κατὰ κανόνα ὡς τμῆμα τῆς παράστασης «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» καὶ παρεμφερῶν συνθέσεων.

Ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος τοῦ Πόκου παρουσιάζει ἰδιομορφίες ὀφειλόμενες στὸν χαρακτήρα τοῦ σχετικοῦ διπλοῦ θαύματος. Ἡ ἐκτεταμένη σχετικὴ διήγηση τοῦ βιβλίου τῶν Κριτῶν περιγράφει ἓνα σύνθετο γεγονὸς, τὸ ὁποῖο ἐξελίσσεται σὲ φάσεις. Ἡ πληθώρα τῶν ἀναφερομένων στοιχείων δὲν μποροῦσε νὰ συμπεριληφθεῖ συνολικὰ σὲ μιὰ ἀπεικόνιση, ὅσο λεπτομερὴς καὶ ἂν ἦταν, ὅποτε ἐπιλέγονται κατὰ περίπτωσιν διάφορες λύσεις καὶ συνδυασμοί, ὥστε μὲ συνοπτικότερο

τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν εἰκονογραφία τὰ σύμβολα δὲν ἀπεικονίζονται μεμονωμένα, πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων, ἀλλὰ πάντοτε σὲ σχέση μὲ συγκεκριμένα πρόσωπα εἴτε πρόκειται γιὰ ἀφηγηματικὲς εἴτε γιὰ συνοπτικὲς ἀπεικονίσεις. Στὴν περίπτωσι δὲ τῆς παρουσίας τοῦ Γεδεὼν στὶς συγκεκριμένους ἀπεικονίσεις τῶν Ψαλτηρίων αὐτὴ δὲν ἔχει καθόλου δευτερεύοντα χαρακτήρα καθὼς ὁ Κριτὴς εἰκονίζεται ὡς προφήτης, συνοδεύεται δὲ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «ὁ Γεδεὼν (ἐνν. προφητεύων) εἰς τὸν πόκον» σὲ δύο τουλάχιστον περιπτώσεις –Θεοδώρου καὶ Barberini– ἡ ὁποία τονίζει ἀκριβῶς τὴν σημασία τοῦ προσώπου τοῦ στὸ ὅλο θέμα. Πέραν δὲ αὐτοῦ, τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς σταθερῆς παρουσίας τοῦ στὴν παράσταση, τὸ ὁποῖο εὐγλωττα ἀποδεικνύει ἢ διατήρησή του στὸ ὑστεροβυζαντινὸ Ψαλτήριον τοῦ Κιέβου, μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς σημασίας πού εἶχε ἡ παρουσία τοῦ στὴν συγκεκριμένη ἀπεικόνισι. Πολλῶ δὲ μᾶλλον πού στὴν προκειμένη περίπτωσι ἡ συνδυασμένη παρουσία τοῦ μὲ τὸν Δαβὶδ ὑπηρετοῦσε καὶ μιὰ σειρὰ σοβαρῶν θεολογικῶν τοποθετήσεων, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ.

τρόπο νά αποδίδεται –πλήρως πάντοτε– τὸ θεολογικὸ καὶ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος.

Μιά ἀπὸ τὶς συμβάσεις πού γενικά ἀκολουθοῦνται στὴν ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος εἶναι ἡ ἐπιλογὴ ἱστορήσεως τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ δύο θαῦματα, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει δύο ἐσωτερικὲς φάσεις: στὴν πρώτη ὁ Γεδεὼν τοποθετεῖ τὸν Πόκο στὸ ἁλώνι ὅλη τὴν νύκτα καὶ στὴν δευτέρη πηγαίνει τὸ πρωί, στίβει τὸν θαυματουργικὰ νοτισμένο Πόκο καὶ ἡ δροσιὰ ἀπὸ αὐτὸν γεμίζει μιὰ ὁλόκληρη λεκάνη.

Ἡ προτίμηση στὸ πρῶτο θαῦμα πρέπει νά ὀφείλεται τόσο στὴν ἴδια του τὴν δομὴ πού μποροῦσε νά ἀποτυπωθεῖ εὐκολότερα στὴν εἰκονογραφία ὅσο, κυρίως, στὸ ὅτι ἐξέφραζε πληρέστερα τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος.⁴⁷⁸ Εἶναι ἡ ἴδια ἡ σχέση τῆς δρόσου μὲ τὸν Πόκο, καὶ δὴ ἡ καθόδός της σὲ αὐτόν, πού ἐρμηνεύεται ὡς τύπος τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ μάλιστα τοῦ γεγονότος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δηλαδὴ τῆς ὑπερλόγου συλλήψεως.⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Τὸ δεύτερο θαῦμα τοῦ Πόκου ἔχει συμπεριληφθεῖ στὴν λεπτομερῆ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στοὺς δύο εἰκονογραφημένους κώδικες τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου. Ἡ σχετικὴ ὁλοσέλιδη μικρογραφία βρίσκεται στὰ φύλλα 110v καὶ 149v τῶν Vat. gr. 1162 καὶ Par. gr. 1208 ἀντιστοίχως καὶ παρουσιάζει τὸ διπλὸ θαῦμα σὲ τρεῖς φάσεις. Ἡ τελευταία δείχνει τὸν Γεδεὼν πρὸ τοῦ Πόκου, ἐνῶ στὸ ἄνω μέρος βροχὴ εἰκονίζεται νά διαχέεται γύρω του, ἀκριβῶς γιὰ νά δειχθεῖ ἡ διασπορὰ της στὸ ἁλώνι μόνον καὶ ἡ ἐξαίρεση τοῦ Πόκου. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 46.

⁴⁷⁹ Ἡ εἰδικὴ σχέση τοῦ θέματος τοῦ Πόκου μὲ τὸ γεγονὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀποτυπώνεται μὲ διαφόρους τρόπους στὴν εἰκονογραφία. Ἔτσι, π.χ. στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὰ Ψαλτήρια προστίθεται συχνὰ ἡ Περιστέρα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος νά κατεβαίνει μαζὶ μὲ τὴν δρόσο πρὸς τὴν Θεοτόκο (βλ. τὰ Ψαλτήρια Παντοκράτορος, Bristol, Barberini). Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 12, fol. 93v καὶ πίν. 54, fol. 115r. Kitlinger, *The descent*, πίν. XXXIX, εἰκ. 11. Επίσης, συχνὰ στὴν εἰκονογράφηση τοῦ 6^{ου} στίχου τοῦ 71^{ου} Ψαλμοῦ προστίθεται καὶ ἡ ἴδια ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὅποτε ὁ συσχετισμὸς καθίσταται ἀμεσος. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα παραδείγματα ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὰ Ψαλτήρια Θεοδώρου, Barberini καὶ Κιέβου. Βλ. Nersessian, *Psautiers*, πίν. 51, εἰκ. 149. Kitlinger, ἐνθ' ἄν., πίν. XXXIX, εἰκ. 11 καὶ σ. 112. Ἡ περίπτωση τῆς παρουσίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ ὑστεροβυζαντινὸ Ψαλτήριον τοῦ Κιέβου μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς εὐρύτητος καὶ τῆς ἰσχύος τοῦ συσχετισμοῦ αὐτοῦ καὶ στὸν τομέα τῆς εἰκονογραφίας. Porona, *Miniatures russes*, εἰκ. 51, σ. 92. Ἐνας ἄλλος τρόπος συνδυασμοῦ τοῦ Πόκου μὲ τὸν Εὐαγγελισμό ἀπαντᾷ στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου· ἡ ὁλοσέλιδη σχετικὴ μικρογραφία ἔχει προταχθεῖ τῆς Ὁμιλίας *Εἰς τὸν εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*, ἐκλεγείς ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν. Βλ. Kitlinger, ἐνθ' ἄν., σ. 112.

Μέσα στο γενικό αυτό πλαίσιο οί αφηγηματικές απεικονίσεις του θέματος διαμορφώνονται με διαφόρους τρόπους. Άξονας τῶν σχετικῶν ἐπιλογῶν εἶναι ὁ τρόπος παραστάσεως τῶν δύο φάσεων τοῦ πρώτου θαύματος τοῦ Πόκου. Ἐτσι, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ Γεδεὼν εἰκονίζεται δύο φορές στὴν ἴδια παράσταση: τὴ μία στέκεται ὄρθιος στὸ ἀλῶνι, στηριζόμενος μάλιστα στὸ λιχνιστήρι, μπροστὰ στὸν Πόκο πού βρίσκεται ἀκουμπισμένος δίπλα στὰ πόδια του. Ἐπάνω σὲ αὐτὸν κατέρχεται δρόσος. Δίπλα εἰκονίζεται καὶ πάλι ὁ Κριτὴς νὰ στίβει αὐτὴ τὴν φορὰ τὸν Πόκο, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου γεμίζει ὑποκείμενη λεκάνη. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἔχει ἀποδοθεῖ τὸ θέμα στὴν Gračanica (1321) καὶ τὸ Χιλανδάρει (1321/2).⁴⁸⁰

Στὴν ἄλλη κύρια κατηγορία ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος ὁ Γεδεὼν ἐμφανίζεται νὰ στίβει τὸν Πόκο σκυμμένος πάνω ἀπὸ λεκάνη γεμάτη νερό, δηλαδή ἡ δεύτερη φάση τοῦ πρώτου θαύματος. Αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι οἱ παραστάσεις στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), τὸ Dečani (1346-50) καὶ τὸ Lesnovo (1349).⁴⁸¹ Καὶ στὴν περίπτωση, ὅμως, αὐτὴ ὑπάρχουν διαφοροποιήσεις. Ἐτσι, στὴν παράσταση τοῦ Dečani ὁ Γεδεὼν εἰκονίζεται νὰ πιέζει τὸν Πόκο πάνω ἀπὸ λεκάνη, τὴν στιγμή πού αὐτὸς δέχεται τὴν δρόσο πού κατεβαίνει ἀπὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ. Μὲ τὸν συνεκδοχικὸ αὐτὸν τρόπο ἀποδίδονται οἱ δύο φάσεις τοῦ πρώτου θαύματος τοῦ Πόκου.

Ἡ σχέση τοῦ Πόκου μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἀναδεικνύεται συχνὰ στὶς παραστάσεις αὐτές μὲ εἰκονογραφικὰ μέσα. Ἐτσι, μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς κοσμεῖ σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὸν Πόκο, ὅπως π.χ. στὸ Χιλανδάρει καὶ τὴν Gračanica, ὅπου μάλιστα ἐμφανίζεται καὶ στὶς δύο

⁴⁸⁰ Βλ. Radovanović, Runo, εἰκ. 1, σ. 38, εἰκ. 2, σ. 39. Οἱ δύο παραστάσεις εἶναι σχεδὸν σύγχρονες καὶ ἡ μεταξύ τους ὁμοιότητα ἐντυπωσιακὴ, τόσο ὥστε παραμένει ἐμφανὴς παρὰ τὴν ἐπιζωγράφηση πού δέχθηκε τὸν 19^ο αἰ. ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χιλανδαρίου. Marković, Original paintings, σ. 221.

⁴⁸¹ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 90, σ. 57. Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXVIII,1. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. 80.

ἀπεικονίσεις τοῦ συμβόλου. Στὸ Χιλανδάρι, ἐπιπλέον, στὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ, ἀπ' ὅπου πέφτει ἡ βροχή, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς Ἐμμανουήλ, σέ μιὰ εὐγλωττη ἀπόδοση τοῦ γεγονότος τῆς καταβάσεως τοῦ Λόγου στὴν μήτρα τῆς Θεοτόκου.⁴⁸²

Σε ἄλλες παραστάσεις τόσο ὁ Πόκος ὅσο καὶ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ παραμένουν κενά, ὅπως συμβαίνει στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης, τὸ Dečani καὶ τὸ Lesnovo. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, ὅμως, δὲν ὑπονομεύει τὸν συμβολικό-προεικονιστικὸ χαρακτήρα τοῦ θέματος, ὁ ὁποῖος ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα. Στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους π.χ. καὶ τὸ Lesnovo ἡ παράσταση τοῦ Πόκου εἶναι ἐντεταγμένη σέ εὐρύτερους κύκλους ἀπεικονίσεων σχετιζομένων με παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις.⁴⁸³

⁴⁸² Radovanović, Runo, εἰκ. 1, σ. 38.

⁴⁸³ Βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327 καὶ Gabelić, *Lesnovo*, σ. 156, 172-181, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὸν κύκλο τῶν προεικονίσεων. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ Dečani, ὅπου ἡ παρουσία τοῦ θέματος στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ ἡ ἀπουσία μεταλλίου μετὰ τὴν Θεοτόκο ἔχει θεωρηθεῖ, ὅτι ὑποδηλώνει ἐμφαση στὸν εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα του, μετὰ βάζη καὶ μιὰ πρακτικὴ μαρτυρούμενη σέ ὁρισμένα παλαιὰ ἐλληνικὰ καὶ σλαβικὰ πρακτικά. Βλ. Radovanović, Runo, σ. 40-42 καὶ τίς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιφυλάξεις τῆς Stephan, ἐνθ' ἄν., σ. 143-144. Οἱ ἐπισημάνσεις αὐτὲς εἶναι μὲν ὡς ἓνα βαθμὸ ὀρθές, παραβλέπεται, ὅμως, ἔτσι ἡ καθοριστικὴ παράμετρος τοῦ εἰκονογραφικοῦ περιβάλλοντος, τὸ ὁποῖο εἶναι στὴν προκειμένη περίπτωση ἀποκαλυπτικό. Κι αὐτὸ γιὰτὶ στὸν συγκεκριμένον χώρον ἡ παράσταση τοῦ Πόκου συνυπάρχει καὶ μετὰ ἄλλα θέματα θεομητορικῶν προτυπώσεων, ὅπως ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ καὶ ἡ Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου, τὰ ὁποῖα συνδυάζονται μετὰ σκηνές τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου. Βλ. Ρορονιέ, Program živopisa, σ. 90-94. Εἰδικότερα, ὁ Πόκος τοῦ Γεδεῶν βρίσκεται ἀκριβῶς δίπλα σέ δύο ἀπεικονίσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ «παρὰ τῷ φρέαρ» καὶ τῆς στιγμῆς τῆς συλλήψεως τοῦ Χριστοῦ, ὅταν «δύναμις τοῦ ὑψίστου» (πρβλ. Λουκ. 1, 35) ἐπεσκίασε τὴν Θεοτόκο. Ρορονιέ, ἐνθ' ἄν., εἰκ. 18-19. Ἐτσι, ὑπογραμμίζεται ἡ σχέση τοῦ θέματος μετὰ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ δὴ τὸν Εὐαγγελισμό. Ἡ παράσταση τῆς συλλήψεως τοῦ Χριστοῦ εἶναι σπάνια καὶ συνδέεται στενά μετὰ τίς ἀπεικονίσεις τοῦ Δ' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου «Δύναμις τοῦ Ὑψίστου ...». Ἐπιπλέον, παρουσιάζει ἐντυπωσιακὴ εἰκονογραφικὴ παραλληλία, ἡ ὁποία ἔχει συνειδητὰ ἐπιδιωχθεῖ, μετὰ τὴν παρακείμενη παράσταση τοῦ Πόκου. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ στὸ ἀνω μέρος ξεκινοῦν τρεῖς ἀκτίνες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μεσαία, ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, κατεβαίνει ἕως τὴν Θεοτόκο. Κατ' ἀναλογία, στὴν περίπτωση τοῦ Πόκου, σὺμβολο τῆς Θεοτόκου, ἀπὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ κατεβαίνει ἡ δρόσος-ὑετός, σὺμβολο τοῦ Λόγου, στὸν Πόκο. Ἡ ἐντυπωσιακὴ θεολογικὴ, συμβολικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ ταύτιση δημιουργεῖ ἓνα μοναδικὸ συνδυασμὸ καὶ ταυτοχρόνως μαρτυρεῖ καταλυτικὰ ὑπὲρ τοῦ περιεχομένου τοῦ θέματος τοῦ Πόκου καὶ στὴν συγκεκριμένη ἀπεικόνιση ὡς τύπου τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς Θεοτόκου.

Στην μεταβυζαντινή περίοδο ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θεματος δὲν ἀπαντᾷ εὐρέως. Ἐνα ἐξαιρετικὰ ἀφηγηματικὸ παράδειγμα καθαρὰ συμβολικοῦ χαρακτήρος ὑπάρχει στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως τῆς Μονῆς Sucevița στὴν Μολδαβία (1595 ἢ 1601), ἐνῶ στὴν Μονὴ Pîva στὸ Μαυροβούνιο (1604-1606) τὸ θέμα τοῦ Πόκου συμφύρεται μὲ αὐτὸ τῆς θυσίας τοῦ Γεδεών ἐνώπιον τοῦ ἀγγέλου.⁴⁸⁴

Μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση τοῦ θεματος ὑπάρχει, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, στὰ Ψαλτήρια μὲ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο. Σὲ αὐτὰ οἱ ἀπεικονίσεις προσαρμόζονται κυρίως στὰ δεδομένα τοῦ ψαλμικοῦ στίχου, συνοδεύονται, ὅμως, στὶς περισσότερες περιπτώσεις καὶ ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ Γεδεών, ὥστε νὰ δηλώνεται ξεκάθαρα ὁ ὑπάρχων συσχετισμός. Οἱ ἀπεικονίσεις τῶν Ψαλτηρίων ἔχουν ὀρισμένα ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα, ὅπως ὁ Πόκος καὶ ὁ ὕετός, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀποδίδονται μὲ καθαρὰ συμβολικὸ τρόπο, πρᾶγμα ποὺ συνιστᾷ ἓνα ἐπιπλέον ἰδιάζον στοιχεῖο τῶν συγκεκριμένων παραστάσεων.⁴⁸⁵ Ἐτσι, ὁ Πόκος ἔχει τὴν μορφή μεταλλίου, μέσα στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος σὲ προτομὴ συνοδευόμενη κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸν Χριστὸ Ἑμμανουήλ. Ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ ποὺ ξεκινᾷ δέσμη ἀκτίνων, σύμβολο τοῦ ὕετοῦ, προβάλλει συχνὰ ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς. Ἐξίσου συχνὰ μέσα στὶς ἀκτῖνες εἰκονίζεται νὰ κατεβαίνει πρὸς τὴν Θεοτόκο τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «ἐν εἶδει περιστερᾶς».⁴⁸⁶ Τὰ ἐπιμέρους αὐτὰ στοιχεῖα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ

⁴⁸⁴ Henry, *Moldavie*, πίν. LXIII. Κουκιάρη, *Εμφανίσεις Ἀγγέλων*, σ. 58-59 καὶ εἰκ. 17, σ. 229, ὅπου τὸ θέμα ταυτίζεται μὲ τὴν θυσία τοῦ Γεδεών, ἀν καὶ τὸ κεντρικὸ ἀντικείμενο τῆς παραστάσεως εἶναι σαφέστατα ὁ Πόκος, ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὴν συνοδευτικὴ αὐτῆς ἐπιγραφή.

⁴⁸⁵ Ὁ συμβολικὸς χαρακτήρας τῶν ἀπεικονίσεων ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὶς συνοδευτικὰς ἐπιγραφές. Στὸ Ψαλτήριο Παντοκράτορος π.χ. ἡ σκηνὴ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «ἐν τῇ γαστρὶ τῆς παρθένου», ἐνῶ στὸ Ψαλτήριο Bristol ἐκατέρωθεν τῆς δέσμης τῶν ἀκτίνων ἀναγράφεται ἡ φράση «ὕετός ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ Χριστός» καὶ στὰ ἀριστερὰ τοῦ μεταλλίου «πόκος ἡ Θεοτόκος». Βλ. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 12, fol. 93v καὶ σ. 28, πίν. 54, fol. 115r καὶ σ. 61. Kitzinger, *The descent*, σ. 107-108.

⁴⁸⁶ Ἡ παρουσία τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ, τῆς Περιστερᾶς καὶ τοῦ Ἑμμανουήλ ἀναφέρεται στὴν συμμετοχὴ ὅλων τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ μυστήριον τῆς Θείας

γεγονός της συνύπαρξής τους σε όρισμένες περιπτώσεις με το θέμα του Εὐαγγελισμού, προσδιορίζουν το θεολογικὸ καὶ συμβολικὸ περιεχόμενο τῶν παραστάσεων, τὸ ὁποῖο συνδέεται ἀπευθείας με τὸ γεγονός της ὑπερλόγου συλλήψεως. Οἱ συγκεκριμένες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, ἀν καὶ παρουσιάζουν ὁρισμένα ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα, δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἀντίστοιχη κατηγορία παραστάσεων. Ὁ ἀποκλειστικὸς συμβολικὸς χαρακτήρας τους τὶς καθιστᾷ ἓνα ἰδιαίτερο αὐτόνομο σύνολο.

Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἀπόηχοι τῆς παράδοσης αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀπεικόνισης ἐντοπίζονται πολὺ ἀργότερα στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τοῦ Πόκου στὸν Ἅγ. Θεόδωρο Μερτέ Σελίνου (1344). Ἐνώπιον τοῦ Γεδεών εἰκονίζεται σειρὰ τριῶν συνδεδεμένων μεταξύ τους μεταλλίων. Στὸ ἀνώτερο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς σὲ ὥριμη ἡλικία –ἐπιγραφόμενος παρ’ ὅλα αὐτὰ ὡς ὁ Ἐμμανουήλ–, στὸ μεσαῖο ἡ Περιστερὰ, καθισμένη στὸ φωτοστέφανο τῆς Θεοτόκου, καὶ κάτω βρίσκεται ὁ Πόκος, στὸν ὁποῖο ἱστορεῖται ἡ Θεοτόκος σὲ προτομή. Ἡ τριμερὴς κατακόρυφη διάταξη τοῦ θέματος μετὸν Χριστὸ στὸ ἀνω τμήμα, τὴν Περιστερὰ στὸ κεντρικὸ καὶ τὴν Θεοτόκο μέσα στὸν Πόκο, ἐπὶ βραχῶδους ἐδάφους, παραπέμπει ἀπευθείας στὶς παραστάσεις τοῦ θέματος στὰ ψαλτήρια μετὰ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς παράστασης τῆς προσδίδουν ἓναν ἰδιαίχοντα χαρακτήρα ποὺ τὴν τοποθετεῖ κάπου ἀνάμεσα στὶς ἀφηγηματικὲς καὶ τὶς συνοπτικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος.⁴⁸⁷

Ἐνανθρωπήσεως. Ἐμμεση ἀναφορὰ στὸ ἴδιο γεγονός ἀποτελεῖ καὶ ἡ τριμερὴς διαίρεση ποὺ ἐμφανίζει σὲ ὁρισμένες παραστάσεις ἡ δέσμη τῶν ακτίνων, ὅπως συμβαίνει π.χ. στὸ Ψαλτήριο Barberini. Kitzinger, *The descent*, πίν. XXXIX, εἰκ. 11. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνδέουν τὶς παραστάσεις αὐτὲς μετὰ παρόμοιες συμβολικοῦ τύπου ἀπεικονίσεις τοῦ Εὐαγγελισμού ποὺ ἀπαντοῦν εἴτε στὰ ἴδια τὰ Ψαλτήρια εἴτε στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ. Σημειώνουμε τὴν εἰκονογράφηση τοῦ 3^{ου} στίχου τοῦ 44^{ου} Ψαλμοῦ «ὥραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων» στὰ Ψαλτήρια Chludon καὶ Θεοδώρου καὶ τὸ ἐπιφανὲς παράδειγμα τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς ἀψίδος τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Νικαίας (μετὰ τὸ 843). Šepkina, *Miniatury*, fol. 44r. Nersessian, *Psaltiers*, πίν. 29, εἰκ. 90 (fol. 55v). Schmit, *Koimesis-Kirche*, πίν. XX.

⁴⁸⁷ Σημειώνεται, ὅτι καὶ οἱ ὑπόλοιπες προτυπώσεις ποὺ εἰκονίζονται στὸ ἴδιο μνημεῖο σὲ μιὰ σύνθεση μετὰ κέντρο τὸ Μανδήλιο ἔχουν ἓναν ἰδιαίτερο, ἐπίσης ἐνδιάμεσο, χαρακτήρα.

Ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος περιλαμβάνει τὸν Γεδεὼν συνοδευόμενο ἀπὸ τὸ σύμβολο τοῦ Πόκου ἢ σχετικοῦ περιεχομένου εἰλητὸ ἢ συνδυασμὸ τῶν δύο. Ἡ συγκεκριμένη εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση ἀποτελεῖ κατὰ κανόνα τμῆμα τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» καὶ ἀναλόγου τύπου συνθέσεων. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρονται οἱ ἀπεικονίσεις στὸ Staro Nagoričino (1317-1318), τὴν Zarzma (μέσα 14^{ου} αἰ.), τὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), τὸν Ἁγ. Γεώργιο Βιάννου (1401), τὸ τρίπτυχο Ubissi (14^{ος} αἰ.) καὶ στίς εἰκόνες τῆς Φλωρεντίας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.) καὶ τῆς Ἰρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αἰ.).⁴⁸⁸

Σὲ ἀρκετὲς ἀπεικονίσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου τὸ σύμβολο τοῦ Πόκου φέρει τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου ἐντὸς μεταλλίου, ὅπως π.χ. στὸ Nagoričino, τὴν Περίβλεπτο Μυστρᾶ, τὴν εἰκόνα τῆς Ἰρλανδίας κ.ά.⁴⁸⁹

Ἐνα ιδιόμορφο στοιχεῖο τῶν συνοπτικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεὼν εἶναι ἡ προσθήκη σὲ αὐτὲς συχνὰ στοιχείων ἀπὸ τὴν διήγηση τῶν Κριτῶν ποὺ τοὺς προσδίδουν μιὰ ἀφηγηματικότητα. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν Λεκάνη, στὴν ὁποία πέφτει ἡ δρόσος ἀπὸ τὸν Πόκο. Ἔτσι, προκύπτει ἕνας ιδιαίτερος χαρακτήρας τῶν ἀπεικονίσεων ποὺ περιλαμβάνουν τὴν συγκεκριμένη εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια. Οἱ παραστάσεις στὴν Περίβλεπτο καὶ τὴν Zarzma π.χ. ἐμφανίζουν στοιχεῖα ποὺ τοὺς προσδίδουν ἐνδιάμεσο σχεδὸν χαρακτήρα, δηλαδὴ μεταξὺ συνοπτικῆς καὶ ἀφηγηματικῆς ἀποδόσεως. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Γεδεὼν κρατᾷ τὴν

Ἐπισημαίνεται περαιτέρω ἡ στενὴ εἰκονογραφικὴ ὁμοιότης τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ Πόκου μὲ τὴν παρακείμενη μοναδικὴ ἀπεικόνιση τῆς «φωτεινῆς νεφέλης» (Hs. 19, 1). Spatharakis, *Dated*, σ. 85-86 καὶ εἰκ. 74.

⁴⁸⁸ Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, πίν. 79, 91. Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 132. Lazarev, *Storia*, πίν. 575. Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XVI, σ. 462. Ὁ Γεδεὼν μὲ τὸν Πόκο περιλαμβάνεται σταθερὰ καὶ σὲ μεταβυζαντινὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», ὅπως π.χ. σὲ αὐτὲς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τοῦ Ἀγιασμάτι (1494) καὶ τῆς Παναγίας Ποδύθου (ἀρχ. 16^{ου} αἰ.) στὴν Κύπρο καὶ τῆς Μονῆς Ἀναπαυσᾶ (1527) στὰ Μετέωρα. Ἀργυροῦ, *Μυριανθέως, Ἀγιασμάτι*, σ. 50. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *Μυριανθέως, Ποδύθου*, σ. 26. Σοφianoῦ, *Τσιγαρίδα, Ἀναπαυσᾶς*, σ. 261-262.

⁴⁸⁹ Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ σὲ μεταβυζαντινὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, ὅπως σὲ αὐτὲς στὸ Ἀγιασμάτι, τὴν Ποδύθου κ.ά.

Λεκάνη, επάνω από την οποία αιώρεται ο Πόκος. Λεπτή ταινία κατεβαίνει από τμήμα του ουρανού στο άνω μέρος και φθάνει στον Πόκο, ενώ από αυτόν ξεκινά δευτέρα ταινία, η οποία καταλήγει στην Λεκάνη. Στην Zarzma ο Γεδεών κρατά τον Πόκο, από τον όποιον κατεβαίνει λεπτή ταινία που καταλήγει σε Λεκάνη που βρίσκεται τοποθετημένη στο ύψος των ποδιών του Κριτού.⁴⁹⁰

Το κείμενο του ειλητού του Γεδεών στην συνοπτική απεικόνιση του θέματος προσδιορίζεται από τον Διονύσιο εκ Φουρνά ως εξής:

«Πόκον σε, άγνή, πριν κέκληκα, παρθένε·

ἔδειξέ μοι θαῦμα σὸν τόκον ὁ πόκος».⁴⁹¹

Ἡ θεολογική πολυσημία τοῦ θέματος τοῦ Πόκου ἐπηρέασε καὶ τὴν τοποθέτησή του στὸν χώρο καθὼς τοῦ ἔδιδε τὴν ἀπαραίτητη εὐελιξία ποὺ ἐπέτρεπε τὴν προσαρμογὴ του σὲ ποικίλα εἰκονογραφικὰ περιβάλλοντα. Ἔτσι, ἡ σχέση του μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καί, ἔστω ἔμμεσα, μὲ τὴν Θεία Εὐχαριστία, ἡ ὁποία ἔτσι καὶ ἀλλιῶς προϋποθέτει τὴν πρώτη, ὁδήγησε στὴν παρουσία του στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Gračanica, Dečani). Ἡ στενὴ σχέση του πάλι μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ τὶς δι' ὕδατος τελούμενες ἀκολουθίες τοῦ Βαπτίσματος καὶ τοῦ Ἀγιασμοῦ καθιστοῦσε δόκιμη τὴν παρουσία του σὲ δευτερεύοντες χώρους (νάρθηκες, περίστωα), ὅπου κυρίως εἰκονίζοντο σχετικὰ θέματα, ὅπως τὸ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», ἡ Ρίζα τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὁ κύκλος τοῦ Βαπτίσματος.⁴⁹²

⁴⁹⁰ Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 79. Ἡ προσθήκη τῆς Λεκάνης στὴν συνοπτικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεών ἀπαντᾷ καὶ σὲ μεταβυζαντινὲς παραστάσεις τοῦ θέματος, ὅπως π.χ. σὲ αὐτὲς στὸ Ἀγιασμάτι, τὴν Ποδύθου καὶ τὸν Ἀναπαυσᾶ ποὺ προανεφέρθησαν.

⁴⁹¹ Ἑρμηνεία, σ. 282. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ειλητοῦ τοῦ Γεδεών στὴν ἀπεικόνιση τοῦ Πόκου βλ. καὶ Rhoby, *Epigramme*, σ. 106-107.

⁴⁹² Στὸ Ν περίστωο τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης π.χ. εἰκονίζονται θεομητορικὲς προτυπώσεις καὶ ἡ Ρίζα τοῦ Ἰησοῦ. Στὸν νάρθηκα τοῦ Lesnovo πάλι οἱ παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις συνδυάζονται μὲ θέματα μὲ ἀξονα τὸ στοιχεῖο τοῦ ὕδατος, ὅπως ἡ Θεοτόκος-Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ οἱ Πατέρες-Πηγὴ τῆς Σοφίας. Βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327. Gabelić, *Lesnovo*, σ. 156 καὶ πίν. XXXVIII-XXXIX, XLV.

Σε κάθε περίπτωση παραμένει σταθερή ή ιδιότητα τοῦ θέματος τοῦ Πόκου ὡς θεομητορικής προτύπωσης, ἐνῶ οἱ ἐπιμέρους νοηματικές παράμετροι ἀναδεικνύονται κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ τὰ ἐκάστοτε εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα.

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Ἀπεικονίσεις τοῦ ἐνδρόσου Πόκου στὴν εἰκονογραφία, σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα παραδείγματα, ἀπαντοῦν στὸν 9^ο ἤδη αἰῶνα.

Στὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Par. gr. 510, 879) στὸ φύλλο 347ν εἰκονίζεται ὁ Γεδεὼν νέος καὶ ἀγένειος μπροστὰ στὸν Πόκο νὰ ὑψώνει τὰ χέρια πρὸς τὸν οὐρανό, ζητώντας τὸ ἐπιβεβαιωτικὸ θαῦμα (Εἰκ. 68). Στὸ ἀνω τμήμα ἀπὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ φαίνεται νὰ πέφτει, μὲ τὴν μορφή σταγόνων, ἡ δρόσος ὡς ἐκπλήρωση τοῦ αἰτήματός του. Τὸ περιστατικὸ τοῦ Πόκου ἀποτελεῖ τμήμα ὁλοσέλιδης μικρογραφίας, στὴν ὁποία συνδυάζεται μὲ πέντε ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Σαμψών καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἡσαΐου. Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ ἔχει ἐπιχειρηθεῖ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου του μὲ τὴν διατύπωση διαφόρων ἀπόψεων,⁴⁹³ δεδομένου μάλιστα, ὅτι ἡ σχέση τῆς μικρογραφίας μὲ τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται νὰ συνοδεύει στὴν σημερινή διάταξη τῶν φύλλων τοῦ χειρογράφου, δὲν ὑποστηρίζεται ἐπαρκῶς ἀπὸ τὰ πράγματα.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, παρότι πρόκειται γιὰ μιὰ «ἱστορικοῦ» χαρακτήρος ἀπεικόνιση, τὸ συμβολικὸ της περιεχόμενο παραμένει ὑπαρκτὸ καὶ ἐνεργό, καθὼς μάλιστα εἶναι συνδυασμένη τόσο μὲ τὸν Σαμψών, πού ἀποτελεῖ τύπο τοῦ προσώπου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Κυρίου, ὅσο καὶ μὲ τὸν Ἡσαΐα, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὁ κυρίως προφήτης τοῦ γεγονότος τῆς

⁴⁹³ Βλ. Brubaker, *Vision and Meaning*, σ. 93-95 καὶ εἰκ. 35.

Θείας Ἐνανθρωπήσεως, κατεξοχήν συνδεδεμένος μέ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.⁴⁹⁴

Στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ μιὰ πρώιμη ἀπεικόνιση τοῦ ἑνδρόσου Πόκου προῆλθε ἀπὸ τὴν παρανόηση καὶ τὸν συμφυρμὸ δύο θεμάτων ποῦ ὁδήγησε σὲ ἓνα ἰδιάζον καὶ μοναδικὸ εἰκονογραφικὸ ἀποτελεσμα. Στὴν λεγομένη Ayvali Kilise τῆς Καππαδοκίας (913-920) στὸ πέραςμα ποῦ ἐνώνει τὸ Β καὶ τὸ Ν παρεκκλήσιο εἰκονίζονται δύο θέματα ἀπὸ τὸν βίον τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ: ἡ προσευχή του γιὰ νὰ πέσει βροχὴ καὶ ἡ ἀνάληψή του σὲ πύρινο ἄρμα μέ τὴν προσφορά τῆς μηλωτῆς του στὸν Ἑλισσαῖο. Ἡ παράσταση τῆς προσευχῆς τοῦ Ἡλιοῦ γιὰ βροχὴ μετὰ ἀπὸ τριετὴ ξηρασία –ποῦ εἶχε προκληθεῖ κατόπιν καὶ πάλι δικοῦ του αἰτήματος– (Γ' Βασ. 17, 1 καὶ 18, 41-45) ἔχει συνδυαστεῖ μοναδικά μέ τὸ αἶτημα τοῦ Γεδεών νὰ πέσει δρόσος μόνο στὸν Πόκο, τὴν πρώτη δηλαδὴ φάση τοῦ σχετικοῦ θαύματος.⁴⁹⁵ Ἔτσι, ὁ προφήτης ἐμφανίζεται νὰ προσεύχεται γονατιστὸς μπροστὰ σὲ φλογόμορφο ἀντικείμενο, ἡ ταυτότητα τοῦ ὁποίου προσδιορίζεται ρητῶς ἀπὸ τὴν συνοδευτικὴ ἐπιγραφὴ «Ο ΠΟΚΟΣ». Ἀπὸ τὸ ἄνω τμήμα τῆς παράστασης πέφτει στὸν Πόκο βροχὴ ποῦ ἀποδίδεται μέ τὴν μορφὴ πλατιᾶς γραμμωτῆς ταινίας (Εἰκ. 69).

Τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές ποῦ τὴν πλασιώνουν: α) «ΚΕ ΠΡΟΣΕΥΞΑΜΕΝΟΣ Ο ΗΛΙΑΣ ΤΟΥ ΒΡΕΞΙΝ ΕΠΙ ΤΟΝ ΠΟΚΟΝ ΜΟΝΟΝ ΚΕ ΒΡΕΞΕΝ» β) «ΚΕ ΕΒΡΕΞΕΝ ΕΠΙ ΤΟΝ ΠΟΚΟΝ ΜΟΝΟΝ».⁴⁹⁶ Ἡ παράσταση τοῦ Πόκου ποῦ δέχεται τὴν

⁴⁹⁴ Σημαντικὴ ἀνάλυση τῶν συμβολισμῶν ποῦ ἐντοπίζουν οἱ Πατέρες στὸ πρόσωπο καὶ τὴν δράση τοῦ Σαμψών βλ. παρὰ ἀρχιμ. Ἰ. Γιαννακοπούλου, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο', τ. 7 Κριταὶ - Ρούθ*, Θεσσαλονίκη 1969², σ. 121. Γιὰ τὸν Ἡσαΐα βλ. μετὰξὺ ἄλλων Μπρατσιώτου, *Εἰσαγωγή*, σ. 374-375.

⁴⁹⁵ Βλ. Thierry, Ayvali Kilise, σ. 119-122 καὶ εἰκ. 15, σ. 120 καὶ εἰκ. 16, σ. 122.

⁴⁹⁶ Thierry, Ayvali Kilise, σ. 121.

βροχή καὶ οἱ ἐπιγραφές ἀνταποκρίνονται πλήρως στὰ δεδομένα τῆς διηγήσεως τῶν Κριτῶν περὶ τοῦ θαύματος τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεών.⁴⁹⁷

Ὁ μοναδικὸς συνδυασμὸς τοῦ ἐπεισοδίου τῶν Κριτῶν μὲ τὸν βίο τοῦ προφήτου Ἡλίου ἔχει ὡς βάση τὸ κοινὸ στοιχεῖο τοῦ ὕδατος μὲ τὴν μορφή δρόσου ἢ βροχῆς,⁴⁹⁸ ἢ ὁποῖα πέφτει ὕστερα ἀπὸ συγκεκριμένο αἶτημα τῶν δύο προσώπων (Ἡλίου καὶ Γεδεών). Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Ἡλίας δηλώνει, ὅτι στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου βροχή θὰ πέσει μόνο ὅταν τὸ ζητήσει ἐκεῖνος, πρῶτα τὸ ὁποῖο συμβαίνει μετὰ τὴν θυσία στὸ ὄρος Κάρμηλος καὶ τὴν σφαγὴ τῶν προφητῶν τοῦ Βάαλ (Γ' Βασ. 18), καὶ στὴν δεύτερη ὁ Γεδεών ζητᾷ ἀρχικὰ νὰ πέσει δρόσος μόνο στὸν Πόκο καὶ κατόπιν παντοῦ πλὴν τοῦ Πόκου (Κρ. 6, 36-40).

Τὰ κοινὰ αὐτὰ σημεῖα ὁδήγησαν πιθανῶς στὸν μοναδικὸ συνδυασμὸ τῶν θεμάτων στὴν παράσταση τοῦ καππαδοκικοῦ μνημείου, ἢ ὁποῖα ἔτσι καὶ ἀλλιῶς συνιστᾷ τὴν πρωιμότερη ἀφηγηματικοῦ χαρακτῆρος ἀπεικόνιση τοῦ θεματος στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ. Τὸ περιεχόμενό της δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια, λόγῳ τοῦ συνδυασμοῦ της μὲ τὸν βίο τοῦ προφήτου, ὅμως καὶ ἡ συμβολικὴ της ἐρμηνεία –ὡς τύπου δηλαδὴ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως– δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, καθὼς μάλιστα στὸ πρόγραμμα τοῦ ἰδίου μνημείου ὑπάρχει καὶ ἄλλο θέμα φορτισμένο μὲ παρόμοια σημασία. Σὲ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ἐν δόξῃ στὴν ἀψίδα τοῦ Ν παρεκκλησίου ἐμφανίζεται ὁ Ἡσαΐας νὰ δέχεται ἀπὸ ἓνα σεραφεῖμ τὴν λαβίδα μὲ τὸν ἀνθρακα. Ἡ συνοδευτικὴ ἐπιγραφή

⁴⁹⁷ Πρβλ. μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν τὸ πρῶτο αἶτημα τοῦ Γεδεών γιὰ δρόσο μόνο ἐπὶ τοῦ Πόκου: «ἐὰν δρόσος γένηται ἐπὶ τὸν πόκον μόνον» (Κρ. 6, 37).

⁴⁹⁸ Σημειώνεται, ὅτι στὸ κείμενο τοῦ Γ' Βασιλειῶν ὁ προφήτης Ἡλίας μιλᾷ γιὰ δρόσο καὶ ὑετό, ὅταν ἀνακοινῶν τὴν ἐπικείμενη ξηρασία πρὸς τιμωρίαν καὶ ἐπιστροφὴν τοῦ Ἰσραὴλ: «ζῆ Κύριος ὁ Θεὸς ... εἰ ἔσται τὰ ἔτη ταῦτα δρόσος καὶ ὑετός» (Γ' Βασ. 17, 1). Ἡ ἀναφορὰ στὴν δρόσο παραπέμπει ἀπευθείας στὴν διήγηση τῶν Κριτῶν, κατὰ τὴν ὁποῖα ὁ Γεδεών ζητᾷ ἀκριβῶς νὰ πέσει δρόσος στὸν Πόκο: «ἐὰν δρόσος γένηται ἐπὶ τὸν πόκον μόνον» (Κρ. 6, 37). Οἱ παραλληλισμοὶ εἶναι ἐμφανεῖς.

προσδιορίζει τὸν ἀνθρακα μὲ τὸ ἐπίθετο «θεῖος»,⁴⁹⁹ τὸ ὁποῖο εὐθέως παραπέμπει στὴν ιδιότητά του ὡς τύπου τοῦ Χριστοῦ, γεγονός πού συνεπάγεται τὴν ἀντίστοιχη σχέση τῆς φερούσης αὐτὸν λαβίδος μὲ τὴν Θεοτόκο.⁵⁰⁰

Ἄλλη ομάδα ἀφηγηματικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος τοῦ Πόκου ἀπαντᾷ στὶς εἰκονογραφημένες Ὀκτατεύχους. Σὲ αὐτὲς ἱστορεῖται κατὰ κύριο λόγο ἡ στιγμή πού ὁ Γεδεὼν στίβει τὸν Πόκο ἐπάνω ἀπὸ λεκάνη, ἡ δεύτερη, δηλαδή, φάση τοῦ πρώτου θαύματος.⁵⁰¹

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ θέματος τοῦ ἐνδρόσου Πόκου στὴν εἰκονογραφία μὲ ξεκάθαρο θεομητορικὸ περιεχόμενο γίνεται στὰ Ψαλτήρια τὰ λεγόμενα μὲ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο, καὶ μάλιστα ἤδη στὰ πρωιμότερα μεταξὺ αὐτῶν.

Συγκεκριμένα, τὸν 9^ο αἰ. στὸ Ψαλτήριο τῆς Μονῆς Παντοκράτορος ὁ Πόκος ἐπιλέγεται γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ 6^{ου} στίχου τοῦ 71^{ου} Ψαλμοῦ: «καταβήσεται ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον καὶ ὥσει σταγῶν ἢ στάζουσα ἐπὶ τὴν γῆν» (Εἰκ. 70).⁵⁰²

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἡ παράσταση αὐτὴ γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ συγκεκριμένου ψαλμικοῦ στίχου συνεχίζεται μὲ μικρὲς διαφοροποιήσεις ἕως καὶ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο. Ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὰ Ψαλτήρια Bristol (11^{ος} αἰ.), Barberini (11^{ος} αἰ.), Θεοδώρου (1066) καὶ Κιέβου (1397) (Εἰκ. 71).⁵⁰³

Ὁ Πόκος τοῦ Γεδεὼν σὲ προφανῆ συσχετισμὸ μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση ἐμφανίζεται καὶ στὰ δύο εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (12^{ος} αἰ.). Τὸ διπλὸ θαῦμα

⁴⁹⁹ «ΙΣΑΗΑΣ ΔΕΧΟΜΕΝΟΣ ΕΝ ΤΙ ΛΑΒΙΔΙ ΤΟ ΘΙΟΝ ΑΘΡΑΚΑΝ». Thierry, Ayvali Kilise, σ. 116 καὶ εἰκ. 12, σ. 117.

⁵⁰⁰ Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος βλ. κατωτέρω τὸ οἰκεῖο ΣΤ' κεφάλαιο.

⁵⁰¹ Γιὰ παραδείγματα βλ. Weitzmann, Bernabò, Tarasconi, *Octateuchs*, τ. 2, πίν. 1440-1442.

⁵⁰² Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 12, fol. 93v.

⁵⁰³ Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 54, fol. 115r. Kitzinger, *The descent*, πίν. XXXIX, εἰκ. 11. Nersessian, *Psautiers*, πίν. 51, εἰκ. 149. Popova, *Miniatures russes*, εἰκ. 51, σ. 92.

εικονίζεται λεπτομερῶς σὲ ὁλοσέλιδη μικρογραφία, ἡ ὁποία προτάσσεται τοῦ Λόγου *Εἰς τὸν εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*, ἐκλεγείς ἀπὸ τῶν *Θείων Γραφῶν*. Σὲ αὐτὴ τὸ περιστατικὸ ἀποδίδεται σὲ τρεῖς φάσεις: ὁ Γεδεὼν πρὸ τοῦ Πόκου ζητεῖ τὴν κατὰβασιν τῆς δρόσου, πρᾶγμα ποῦ γίνεται, στὴν συνέχεια πιέζει τὸν Πόκο ἐπάνω ἀπὸ λεκάνη καὶ τέλος, ἡ δρόσος διαχέεται παντοῦ πλην τοῦ Πόκου κατὰ τὸ δεύτερο αἶτημα τοῦ Κριτοῦ (Εἰκ. 72).⁵⁰⁴ Ὁ προεικονιστικὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ του μὲ τὸ γεγονὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀφενὸς καὶ ἀπὸ τὴν συνύπαρξιν του στὸ ἴδιο χειρόγραφο μὲ ἄλλα θέματα θεομητορικῶν προτυπώσεων (*Βάτος, Ράβδος, Κλίνη*) ἀφετέρου.⁵⁰⁵

Τὸ θέμα τοῦ Πόκου ὡς θεομητορικὴ προτύπωση ἐμφανίζεται καὶ στὴν γνωστὴ εἰκόνα τῆς Κυκκώτισσας τοῦ Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 4).⁵⁰⁶ Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς, στὸ πέμπτο διὰχωρο, ὁ Γεδεὼν εἰκονίζεται κρατώντας στὸ δεξιὸ του χέρι τὸν μεγάλου μεγέθους καὶ φλογόμορφο Πόκο, ἐνῶ στὸ ἄριστερόν του φέρει ἀνοικτὸ εἰλητό, ὅπου ἀναγράφεται κείμενο σχετικὸ μὲ τὴν διήγησιν τῶν Κριτῶν.⁵⁰⁷

Στὴν ὁμολογία αὐτῆς τοῦ Σινᾶ εἰκόνα τοῦ Ἑρμιτᾶς (ὕστερος 12^{ος} αἰ.) δὲν μπορεῖ λόγῳ τῆς φθορᾶς νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπολύτως ἡ παρουσία τοῦ Γεδεὼν, ἡ ὁποία ὅμως θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιη ἀπὸ τοὺς μελετητές (Εἰκ. 5).⁵⁰⁸

Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπεικόνισιν θὰ ἀκολουθηθεῖ μὲ μικρὲς μόνο διαφοροποιήσεις στὴν συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος στὰ πλαίσια τῆς παραστάσεως «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» καὶ ἐμφανίζεται ἐδῶ ἤδη ἀποκρυσταλλωμένος.

⁵⁰⁴ Stornajolo, *Omilie*, πίν. 46.

⁵⁰⁵ Γιὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς παραστάσεις προεικονίσεων ποῦ περιλαμβάνονται στὰ δύο χειρόγραφα βλ. Linardou, *Depicting the Salvation*, σ. 133-149.

⁵⁰⁶ Weyl Carr, *Enthroned Virgin*, σ. 372-373. Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 314-316.

⁵⁰⁷ Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ κειμένου εἶναι δυσανάγνωστο. Τὸ ὑπόλοιπο μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ ὡς ἐξῆς: «... εἰς τὸν πόκον τῶν ἐρίων εἰς ἄλωνα».

⁵⁰⁸ Piatnitsky, *Icon*, σ. 110-111.

Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐπισημαίνεται καὶ ἡ παρουσία τοῦ Γεδεών –περιορισμένης σχετικὰ συχνότητος– ὡς μέλους τοῦ προφητικοῦ χοροῦ στὸν χῶρο τοῦ τρούλλου.⁵⁰⁹ Ἡ σχέση του μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση προκύπτει ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ του ποὺ ἀναφέρεται στὸν Πόκο εἴτε κατὰ τὴν διήγηση τῶν Κριτῶν εἴτε κατὰ τὸν ψαλμικὸ στίχο. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀνήκει ἡ ἀπεικόνισή του στὴν Παναγία Ἀρακιώτισσα (1192) (Εἰκ. 73) καὶ στὴν δεύτερη αὐτὴ στὸν ναὸ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὰ Κάτω Λεύκαρα (τέλος 12^{ου} αἰ.).⁵¹⁰ Ὁ συσχετισμὸς γίνεται ἐντονότερος ὅταν κεντρικὸς ἀξονας τοῦ προγράμματος τοῦ τρούλλου εἶναι τὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως.⁵¹¹

Στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἡ πρώτη σαφὴς ἀπεικόνισή τοῦ θέματος τοῦ Πόκου σὲ σχέση μὲ τὴν Θεοτόκο ἀπαντᾷ στὸν γεωργιανὸ ναὸ

⁵⁰⁹ Ἡ παρουσία τοῦ Γεδεών στὸν τρούλλο προσδίδει στὸ πρόσωπό του τὴν προφητικὴ ιδιότητα. Τὸ ἐπείσοδιό μὲ τὸν Πόκο θεωρεῖται προφητικὴ ὄρασις τοῦ μελλοντικοῦ ἐρχομοῦ τοῦ Μεσσία καὶ τῆς προσφορᾶς τῆς Χάριτος στὰ ἔθνη. Τὸ προφητικὸ χάρισμα τοῦ Γεδεών μὲ ἐπικέντρο τὸ περιστατικὸ τοῦ Πόκου ἐπισημαίνει καὶ ὁ Ὁριγένης στίς ἐρμηνευτικὲς ὁμιλίες του Εἰς τοὺς Κριτάς, ὅπου προσεγγίζει μὲ πληρότητα τὸ ὅλο θέμα. Βλ. Messié, Neyrand, Borret, *Origène*, σ. 185, 192-203. Εἰκονογραφικὴ ἔκφραση τοῦ προφητικοῦ-ὄραματικοῦ χαρακτήρος τοῦ θαύματος τοῦ Πόκου συνιστᾷ, κατὰ τὴν γνώμη μας, μιὰ εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια τῆς ἀπεικονίσεώς του στὰ πλαίσια τῆς Ρίζης Ἰεσσαὶ στὸ Dečani. Σὲ αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ στὸ ἄνω μέρος τῆς ξεκινᾷ τριάκτινη δόξα, τὸ τρίτο σκέλος τῆς ὁποίας, δηλαδὴ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, κατευθύνεται πρὸς τὸν δεόμενο Γεδεών, δηλώνοντας τὸν φωτισμὸ τοῦ ἀπὸ τὸν Θεό. Radovanović, Runo, εἰκ. 4, σ. 41.

⁵¹⁰ Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν, σ. 75-76 καὶ πίν. 34. Schiemenz, *The Significance*, σ. 202-203 καὶ εἰκ. 10. Ἡ παρουσία τοῦ Γεδεών στὸν εὐρύτερο χῶρο τοῦ τρούλλου μὲ αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου συνοδευτικὰ εἰλητά, σημειώνεται ἀρκετὰ συχνὰ καὶ σὲ μνημεῖα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγ. Γεώργιος Ὁμορφοκκλησιᾶς στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Καστοριᾶς (τέλη 13^{ου}-ἀρχ. 14^{ου} αἰ.), ὁ Ἅγ. Ἰωάννης Κανέο Ἀχρίδος (μετὰ τὸ 1296), ἡ Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσῶνος (1332-1348), ὁ Ἅγ. Νικόλαος τῆς Στέγης στὴν Κύπρο (β' μισὸ 14^{ου} αἰ.) κ.ά. Σ. Κίσσα, *Ὁμορφοκκλησιά. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Αγίου Γεωργίου κοντὰ στὴν Καστοριά*, Βελιγράδι 2008, σχ. 2α, σ. 16 καὶ σ. 17. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 6, 24. Constantinides, *Olympiotissa*, τ. II, πίν. 28.

⁵¹¹ Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στὴν περίπτωση τῆς Ἀρακιώτισσας, ὅπου τὰ εἰλητά τῶν ὀκτώ ἀπὸ τοὺς δώδεκα συνολικὰ προφῆτες ἀναφέρονται στὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν, σ. 76-77.

τῆς Betania (μετά τὸ 1207), στὰ πλαίσια κύκλου παραστάσεων παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων.⁵¹²

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἐνδρόσου Πόκου ἕως τὴν Παλαιολόγειο περίοδο παρουσιάζει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξέλιξη καὶ ἀπαντᾷ σὲ διάφορα εἶδη τέχνης (μνημειακὴ ζωγραφικὴ, φορητὲς εἰκόνες, χειρόγραφα). Ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος ἐμφανίζεται ἤδη ἀποκρυσταλλωμένη, ἢ ἀφηγηματικὴ, ὅμως, ἀπόδοσή του εἶναι ἀκόμη ὑπὸ διαμόρφωσιν. Οἱ μνημειακὲς συνθέσεις μὲ εὐθεῖα τὴν ἀναφορὰ στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἀνήκουν στὴν Παλαιολόγειο περίοδο.

3.3 Ἡ Παλαιολόγεια περίοδος

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τοῦ ἐνδρόσου Πόκου γνωρίζει σημαντικὴ διάδοση κατὰ τὴν Παλαιολόγειο περίοδο, ὅποτε συνέτρεχαν οἱ κατάλληλες ἱστορικὲς, θεολογικὲς καὶ εἰκονογραφικὲς προϋποθέσεις. Οἱ σημαντικότερες ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, φορτισμένες μὲ συμβολικὸ περιεχόμενο, ἀνήκουν στὴν περίοδο αὕτη, ὅπως καὶ ἡ ἰδιαίτερη διάδοση τοῦ συνοπτικοῦ τύπου στὰ πλαίσια ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» καὶ παρεμφερῶν συνθέσεων.

Ἀπὸ τὰ μνημεῖα πού ἐμπίπτουν στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνάς μας προέρχονται δύο ἀφηγηματικὲς καὶ μία συνοπτικὴ ἀπεικόνιση, ἐνῶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς παραστάσεων πού ἀπαντᾷ σὲ «περιφερειακὰ» μνημεῖα, στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς διαδόσεως τοῦ θέματος, συνεξετάζεται ὡς συγκριτικὸ ὕλικό.

⁵¹² Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156, 164-165.

3.3.1 Αυτότελείς αφηγηματικές παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα

3.3.1.1 Ἁγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) (ἀρ. κατ. 4α)

Στὸ Ν τύμπανο τοῦ Α σταυροθολίου τοῦ Ν περιστώου τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται τὸ περιστατικὸ τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεών (Εἰκ. 74).⁵¹³ Στὴν ἀφηγηματικὸν χαρακτῆρος παράσταση ἔχει ἐπιλεγεῖ ἡ ἀπεικόνιση τῆς β' φάσης τοῦ πρώτου θαύματος τοῦ Πόκου.⁵¹⁴ Ὁ Γεδεών, σκυμμένος στὸ κέντρο τῆς παράστασης, κρατᾷ μὲ τὰ δύο του χέρια τὸν νοτισμένο Πόκο, τὸν ὁποῖο στίβει ἐπάνω ἀπὸ λεκάνη μὲ ψηλὸ πόδι.⁵¹⁵ Ἡ τελευταία εἶναι ἤδη γεμάτη νερό. Τὸ βάθος τῆς παράστασης καταλαμβάνει μεγάλο ἐλλειψοειδές

⁵¹³ Γιὰ τὴν παράσταση βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 142-144 καὶ εἰκ. 90, σ. 57.

⁵¹⁴ Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχει εἰκονιστεῖ τὸ θέμα καὶ στὸ Lesnovo. Ἰστορεῖται καὶ ἐκεῖ ἡ β' φάση τοῦ πρώτου θαύματος, ἐνῶ στὸ Dečani ἐπιλέγεται μὲν καὶ πάλι ἡ στιγμή τοῦ στιψίματος τοῦ Πόκου στὴν λεκάνη, ἀλλὰ εἰκονίζεται καὶ ἡ βροχὴ νὰ πέφτει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ σὲ αὐτόν, σὲ μιὰ συνεκδοχικὴ ἀπόδοση τῶν δύο φάσεων τοῦ πρώτου θαύματος.

⁵¹⁵ Μὲ παρόμοιο τρόπο, μὲ ψηλὸ δηλαδὴ πόδι, εἰκονίζεται ἡ λεκάνη καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τοῦ θέματος, ὅπως π.χ. στὴν Gračanica (1321), τὴν Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2) καὶ τὸ Dečani (1346-50). Radovanović, Runo, εἰκ. 1-3, σ. 38-40. Ἐπίσης, ἔχει συχνὰ αὐτὴ τὴν μορφή ἀκόμα καὶ ὅταν τὸ θέμα περιλαμβάνεται στὰ πλαίσια τοῦ «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται» ἢ τῆς Ρίζης Ἰεσσαί. Αναφέρουμε γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση ἐνδεικτικὰ τὴν ἀπεικόνιση στὴν Zarzma καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ στὸν Τίμιο Σταυρὸ τοῦ Ἀγιασμάτι καὶ γιὰ τὴν δευτέρη τὴν ἀπεικόνιση στὸ Dečani. Ἀργυροῦ, Μυριανθεὺς Ἀγιασμάτι, σ. 50. Radovanović, ἐνθ' ἄν., εἰκ. 4, σ. 41. Αὐτὴ ἡ μορφή τῆς λεκάνης παραπέμπει στὴν σχέση τοῦ θέματος μὲ τὸ Βάπτισμα. Εἶναι ἐνδεικτικόν, ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα ἀπεικόνιση τοῦ Πόκου στὰ πλαίσια τῆς Ρίζης Ἰεσσαί στὸ Dečani, ὅπου ἡ λεκάνη ἔχει τὴν μορφή κολυμβήθρας, ἐμφανίζεται ὡς θέμα πάριστο αὐτοῦ τοῦ Βαπτίσματος τοῦ Χριστοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι τοποθετημένο σὲ ἀνάλογη θέση, ἐκατέρωθεν τῆς σειρᾶς τῶν προπατόρων τοῦ Κυρίου. Ἡ τριμερὴς δόξα ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ μεσαῖο σκέλος ποὺ συμβολίζει τὸ δευτέρου πρόσωπο τῆς Ἀγίας Τριάδος, τὸν Λόγο, κατευθύνεται πρὸς τὸν Πόκο, παραπέμπει ἀμεσα στὴν ἀπὸ τὴν φανέρωση τῆς Τριάδος κατὰ τὸ γεγονός τῆς Βαπτίσεως, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται καὶ στὸ τροπάριο τῆς ἐορτῆς: «Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου σου Κύριε, ἡ τῆς Τριάδος ἐφανερώθη προσκύνησις...». *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, σ. 110. Ἐπίσης, σὲ μικρογραφίες χειρογράφων ποὺ εἰκονίζουν βαπτισμούς ἢ κολυμβήθρα ἔχει συχνὰ αὐτὴ τὴν μορφή, λεκάνης, δηλαδὴ, μὲ ψηλὸ πόδι. Αναφέρουμε π.χ. τὴν μικρογραφία στὸ φύλλο 112r τοῦ εἰκονογραφημένου κώδικος τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Σκυλίτζη (β' μισὸ 12^{ου} αἰ.), ποὺ εἰκονίζει τὴν βάπτισμα τοῦ υἱοῦ τοῦ Λέοντος Στ', καὶ αὐτὴ στὸ φύλλο 163v τοῦ βουλγαρικοῦ ἀντιγράφου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ (1344/5), ποὺ εἰκονίζει τὴν βάπτισμα τοῦ ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων Βόριδος. V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002, εἰκ. 256. I. Dujčev, *Die Miniaturen der Manasses-chronik*, Sofia-Leipzig 1965, εἰκ. 57.

Σχετικὰ μὲ τὴν μορφή τῆς λεκάνης, ἡ Stephan ἐπισημαίνει καὶ τὴν ὁμοιότητά της μὲ τὸν δυσκοπώτερο προσδίδοντας στὴν παράσταση καὶ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο. *Apostelkirche*, σ. 144.

σχῆμα πού ἀποδίδει τὸ ἀλώνι, στὸ ὁποῖο λαμβάνει χώρα τὸ περιστατικό.⁵¹⁶ Στὸ ἀνω μέρος εἰκονίζεται ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ πού δηλώνει τὴν θεία παρουσία.

Τὸ συμβολικὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως δὲν δηλώνεται μὲ εἰκαστικὸ τρόπο (π.χ. κάποιο μετάλλιο μὲ τὴν μορφή τῆς Θεοτόκου), ἐκφράζεται, ὅμως, σαφῶς ἀπὸ τὴν συνύπαρξιν τοῦ Πόκου στὸν εὐρύτερο χώρο τοῦ Α σταυροθολίου μὲ κύκλο παραστάσεων παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων (Σκηνὴ Μαρτυρίου, Οἶκος Σοφίας, κεκλεισμένη Πύλη, Κλίμαξ Ἰακώβ, φλεγόμενη Βάτος, Ρίζα Ἰεσσαί).⁵¹⁷

Ἐπιπλέον, στὸ κέντρο τοῦ σταυροθολίου ὑπάρχει μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο, τὸ ὁποῖο εἶναι δηλωτικὸ τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τῶν πέριξ ἀπεικονίσεων.

Ἡ ἴδια σχέση συνδέει τὴν παράσταση τοῦ Πόκου καὶ μὲ τὶς ὑπολοιπες ἀναλόγου θεματολογίας ἀπεικονίσεις στὸν χώρο τοῦ Ν περιστώου.

Ἐπιπλέον, ἡ εὐχαριστιακὴ διάσταση τοῦ θέματος τὸ συνδέει ἰδιαίτερος μὲ τὸ εὐρισκόμενον στὸ ἀπέναντι Β τύμπανο τοῦ Α σταυροθολίου θέμα τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, τὸ ὁποῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τύπος τῆς Θεοτόκου, ἔχει ἐρμηνευθεῖ καὶ ὡς τύπος τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας.⁵¹⁸

Σημαντικὸ στοιχεῖο συνιστᾷ τὸ γεγονὸς τῆς ἐπανάληψης τοῦ θέματος τοῦ Πόκου στὴν παρακείμενη παράσταση τῆς Ρίζης Ἰεσσαί (Εἰκ. 75). Στὰ πλαίσια αὐτῆς εἰκονίζεται γιὰ δεύτερη φορὰ, μὲ ἀφηγηματικὸ καὶ

⁵¹⁶ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 142. Μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο ἀποδίδεται τὸ ἀλώνι καὶ στὴν παράσταση στὸ Lesnovo. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. 80. Ἡ Stephan θεωρεῖ, ὅτι ἡ μορφή αὐτῆ τοῦ ἀλωνιοῦ παραπέμπει στὸν λειτουργικὸ δίσκο. Ἐνθ' ἄν., σ. 144.

⁵¹⁷ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 327.

⁵¹⁸ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 89, σ. 57. Εἰκονογραφικὴ ἐκφραση τοῦ περιγραφέντος συσχετισμοῦ συνιστᾷ ἡ ἐπάλληλη ἀπεικόνισις τῆς Σκηνῆς μὲ τὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στὴν Curtea de Arges (1380-85). M.N. Běljaev, « Le "Tabernacle du Témoignage" dans la peinture balkanique du XIVe siècle » στὸ *L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans, Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, τ. I, 2, Paris 1930, σ. 320 καὶ πίν. XLVI.

πάλι τρόπο, ή σχετική με τόν Πόκο διήγηση τοῦ βιβλίου τῶν Κριτῶν. Στήν ἀποσπασματικά σωζόμενη ἀπεικόνιση ποῦ βρίσκεται στήν κατωτέρα ζώνη τῆς παραστάσεως ἐμφανίζεται ὁ Γεδεὼν στραμμένος ἱκετευτικά πρὸς τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ, ὅπου εἰκονίζεται ὁ Χριστός. Ἀπὸ ἐκεῖ πέφτει δρόσος-βροχή, ἡ ὁποία προφανῶς θὰ κατέληγε στὸν Πόκο ποῦ δὲν διακρίνεται, καθὼς τὸ κάτω τμήμα τῆς παραστάσεως εἶναι κατεστραμμένο.⁵¹⁹ Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι στήν δεύτερη αὐτὴ ἀπεικόνιση, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ μιὰ πανομοιότυπη ἐπανάληψη, ἔχει ἐπιλεγεῖ νὰ ἀπεικονιστεῖ ἓνα διαφορετικὸ σημεῖο τῆς διηγήσεως, τὸ αἶτημα δηλαδὴ τοῦ Γεδεὼν καὶ ἡ ἱκανοποίησή του, ἀντὶ τοῦ στιψίματος τοῦ Πόκου.

Τὸ ἴδιο φαινόμενο, ἡ διπλῇ, δηλαδὴ, ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τοῦ Πόκου, μία φορὰ αὐτοτελῶς καὶ μία στὰ πλαίσια τῆς Ρίζης Ἰεσσαί, σὲ διαφορετικοὺς ὅμως χώρους, ἀπαντᾷ καὶ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Dečani (Εἰκ. 76, 77).⁵²⁰

Ἡ παράπλευρη, πάντως, ἀπεικόνιση τῶν δύο παραστάσεων στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους καθιστᾷ ἀκόμα στενότερη τὴν μεταξὺ τους σχέση.

⁵¹⁹ Βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 158-160 καὶ εἰκ. 91, σ. 58 καὶ σχ. 91, σ. 59, ἡ ὁποία σημειώνει, ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ στὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ στήν παράσταση δηλώνει τὴν διπλῇ φύση του. Βλ. ἐπίσης N. Dionisopoulos, «Loza Jesejeva u Svetim Apostolima u Solunu», *Zograf* 21 (1990), σ. 64.

⁵²⁰ Ἡ πρώτη βρίσκεται στὸν χώρο τῆς Προθέσεως καὶ ἡ δεύτερη στὸν Δ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Radovanović, Runo, εἰκ. 3-4, σ. 40-41. Καὶ στήν περίπτωση αὐτὴ ἐπιλέγεται ἡ ἀπεικόνιση διαφορετικῶν σημείων τῆς σχετικῆς διηγήσεως, τὰ ὁποία μάλιστα εἶναι ἀνάλογα μὲ αὐτὰ τῶν παραστάσεων τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων· στήν αὐτοτελῇ ἀπεικόνιση ἐπιλέγεται τὸ στίψιμο τοῦ Πόκου, ἐνῶ στήν ἐντεταγμένη στήν Ρίζα Ἰεσσαί ἡ δέηση τοῦ Γεδεὼν στὸν Θεὸ γιὰ τὴν κατάβαση τῆς δρόσου καὶ ἡ ἐκπλήρωσή της. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ μιὰ περαιτέρω ἀντιστοιχία τῶν μὴ αὐτοτελῶν παραστάσεων τῶν δύο μνημείων, σὲ ὅτι ἀφορᾷ στὸν τρόπο ἀποδόσεως τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Στούς Ἀγ. Ἀποστόλους στὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ εἰκονίζεται ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ἐνῶ στὸ Dečani ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ξεκινᾷ τριάκτινη δόξα, μὲ τὴν μεσαία ἀκτὶνα νὰ κατευθύνεται πρὸς τὸν Πόκο. Δηλώνεται, ἔτσι, τὸ γεγονὸς τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος. Μὲ διαφορετικὰ εἰκονογραφικὰ μέσα ἀποδίδεται στὶς δύο παραστάσεις τὸ κοινὸ θεολογικὸ μήνυμα. Ἐπιφανὲς παρόμοιο παράδειγμα μορφῆς καὶ λειτουργίας τῆς τριάκτινης δόξας συνιστᾷ ἡ χαμένη σήμερα ψηφιδωτὴ παράσταση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στήν Νίκαια (μετὰ τὸ 843). Schmitz, *Koimesis-Kirche*, πίν. XX.

3.3.1.2 Μονή Χιλανδαρίου (1321/2) (ἀρ. κατ. 4β)

Ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεών στὴν Μονὴ Χιλανδαρίου καταλαμβάνει τὸ ΒΔ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ Β τρούλλου τῆς Λιτῆς (Εἰκ. 24).⁵²¹ Στὴν παράσταση εἰκονίζονται συνδυασμένες οἱ δύο φάσεις τοῦ πρώτου θαύματος τοῦ Πόκου. Ὁ Γεδεών εἰκονίζεται δύο φορές⁵²²: στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς παράστασης στέκεται ὀρθὸς μέσα στὸ ἀλώνι, στηριζόμενος μὲ τὰ δύο χέρια στὸ λιχνιστήρι, ἐνῶ μπροστὰ του βρίσκεται ὁ Πόκος, στὸν ὁποῖο κατέρχεται δρόσος-βροχὴ ἀπὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ στὸ ἄνω μέρος. Στὰ δεξιὰ ὁ Κριτὴς στίβει τὸν Πόκο σκυμμένος ἐπάνω ἀπὸ λεκάνη μὲ ψηλὸ πόδι, μέσα στὴν ὁποία χύνεται τὸ περιεχόμενο.⁵²³

⁵²¹ Radovanović, Runo, εἰκ. 1, σ. 38. Marković, Original paintings, σ. 230. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο*, σ. 188 (ἀρ. 90). Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 3.

⁵²² Πολλαπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἐνεργούντος προσώπου σὲ παράσταση παλαιοδιαθηκικῆς θεομητορικῆς προτυπώσεως ἀπαντᾷ στὸ θέμα τῆς φλεγομένης Βάτου, ὅπου ἐπίσης ἀποδίδονται συγχρονικὰ διαφορετικὲς φάσεις τοῦ ὁράματος. Στὴν συνηθέστερη σχετικὴ ἐκδοχὴ ὁ Μωσὴς εἰκονίζεται μιὰ φορὰ γονατιστὸς νὰ λύνει τὸ σανδάλι του κατὰ τὴν θεία ἐπιταγὴ καὶ τὴν δεύτερη ὀρθὸς σὲ στάση ἐκπλήξεως πρὸ τῆς Βάτου. Ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἀπεικονίσεις στὸν Ἁγ. Νικόλαο Ὁρφανὸ (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.) καὶ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) στὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Gračanica (1321). Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 61-62. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 87, σ. 55. Petković, *La peinture*, εἰκ. 31, σ. 29. Ἡ διπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ Γεδεών στὴν παράσταση τοῦ Πόκου πιθανὸν νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπίδρασης τῆς εἰκονογραφίας τοῦ θέματος στὰ πλαίσια τῆς Ρίζης Ἰεσσαί. Στὸ πρῶμο π.χ. παραδειγμα στὴν πρόσοψη τοῦ καθεδρικοῦ τοῦ Orvieto (1305-1308), πού θεωρεῖται, μάλιστα, ὅτι ὑπῆρξε καὶ πρότυπο γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος, ὁ Γεδεών εἰκονίζεται δύο φορές· τὴν πρώτη πιέζει τὸν Πόκο πάνω ἀπὸ λεκάνη καὶ τὴν δεύτερη ζητεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ μείνει ὁ Πόκος ξηρὸς καὶ νὰ νοτισθεῖ ἡ γῆ, κατὰ μία ἀποψη, ἢ δέεται στὸν Θεό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δέχεται, μέσῳ τοῦ ἀγγέλου, τὴν ἀποστολὴ ἀπελευθέρωσης τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ τοὺς Μαδιανῖτες, κατ' ἄλλη. Βλ. M.D. Taylor, «The Prophetic Scenes in the Tree of Jesse at Orvieto», *ArtB* 54 (1972), τχ. 4, σ. 403-417. Γουλούλη, *Ρίζα Ἰεσσαί*, σ. 121-124 καὶ πίν. 7, 2.

⁵²³ Ἡ παράσταση τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου παρουσιάζει στενὲς ἀναλογίες μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὴν Gračanica. Τὸ γενικὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα εἶναι τὸ ἴδιο, ἐμφανίζεται ὅμως ἀπλῶς ἀνεστραμμένο. Στὸ ἀριστερὸ, δηλαδή, τμήμα τῆς παράστασης εἰκονίζεται ὁ Γεδεών σκυμμένος νὰ στίβει τὸν Πόκο ἐπάνω ἀπὸ λεκάνη καὶ στὸ δεξιὸ στέκεται ὀρθὸς πρὸ τοῦ Πόκου μέσα στὸ ἀλώνι, στηριζόμενος μὲ τὸ ἀριστερὸ του χεῖρ στὸ λιχνιστήρι καὶ ὑψώνοντας τὸ δεξιὸ ἱκετευτικὰ πρὸς τὸν οὐρανὸ, ὅπου ἔχει στραμμένο καὶ τὸ βλέμμα του. Στὸν Πόκο πέφτει καὶ ἐδῶ δρόσος, ἀλλὰ ἡ προέλευση δὲν φαίνεται, καθὼς τὸ ἄνω μέρος τῆς παραστάσεως εἶναι κατεστραμμένο. Ἡ στάση ἱκεσίας τοῦ Γεδεών εἶναι τὸ μόνο στοιχεῖο πού διαφοροποιεῖ τὴν παράσταση τῆς Gračanica ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Χιλανδαρίου. Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο ἀπεικονίσεων πού, σημειωτέον, εἶναι σύγχρονες παραπέμπει εἴτε σὲ κοινὸ ζωγραφικὸ συνεργεῖο ἢ σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ κοινὸ

Τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης τονίζεται ἰδιαίτερος καθὼς καὶ στὶς δύο ἀπεικονίσεις τοῦ ὁ Πόκος φέρει μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο σὲ προτομή.⁵²⁴ Ἐπιπλέον, στὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ, ἀπ' ὅπου πέφτει ἡ δρόσος, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς Ἑμμανουήλ.⁵²⁵ Δηλώνεται, ἔτσι, μὲ ἄμεσο τρόπο τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ Πόκου καὶ τῆς δρόσου-ύετοῦ καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς τὸ ὁποῖο προτυπώνουν, δηλαδὴ ἡ κάθοδος τοῦ Λόγου στὴν μήτρα τῆς Θεοτόκου.⁵²⁶

Ἡ σχέση τοῦ θέματος μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ περιβάλλον τῆς παραστάσεως. Στὰ ὑπόλοιπα σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ Β τρούλλου εἰκονίζονται ἐπίσης τυπολογικὲς σκηνὲς ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ συγκεκριμένα ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ, ἡ πάλη τοῦ μὲ τὸν ἄγγελο (Εἰκ. 19, 20) καὶ ἡ Θυσία τῶν γονέων τοῦ Σαμψών. Ἐπιπλέον, στὸ τύμπανο τοῦ ἰδίου τρούλλου εἰκονίζονται προπάτορες ἀπὸ τὴν κατὰ σάρκα γενεαλογία τοῦ Χριστοῦ.⁵²⁷

Ἀνάλογο περιεχόμενο ἐμφανίζει τὸ πρόγραμμα καὶ τοῦ Ν τρούλλου τῆς Λιτῆς καὶ μεμονωμένες παραστάσεις σὲ ὅλους τοὺς χώρους τοῦ

εἰκονογραφικὸ πρότυπο. Γεγονὸς εἶναι, ὅτι ἀπὸ τὶς γνωστὲς σὲ ἐμᾶς περιπτώσεις μόνο στὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα συνδυάζονται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ δύο φάσεις τοῦ πρώτου θαύματος μὲ τὴν προσθήκη, μάλιστα, τῆς διπλῆς παρουσίας τοῦ Γεδεών.

⁵²⁴ Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν ἀντίστοιχη ἀπεικόνιση στὴν Gračanica.

⁵²⁵ Ὁ Χριστὸς στὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἀπεικονίσεις τοῦ Πόκου στὰ πλαίσια τῆς Ρίζης Ἰεσσαί, ὅπως π.χ. στὴν Sopoćani (δεκαετία 1260), τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), τὸν Ἀγ. Γεώργιο Βιάννου (1401) κ.ά. Djurić, *Sopoćani*, σ. 132. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 159-160. Γουλούλη, *Ρίζα Ἰεσσαί*, σ. 386 καὶ πίν. 17.

⁵²⁶ Πρβλ. τὴν μικρογραφία τοῦ φύλλου 115r τοῦ Ψαλτηρίου Bristol, ὅπου τὸ ἴδιο συμβολικὸ περιεχόμενο ἀποδίδεται ἀντὶ μεταλλίων μὲ ἐπιγραφές. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 54, fol. 115r. Ἕνας παρόμοιος προσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου τῶν συμβόλων ὑπάρχει πιθανὸν στὴν παράσταση τοῦ θέματος τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους στὸ Dečani, ὅπου ἡ διπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ Λίθου φέρει μετάλλιο μὲ τὸν Χριστὸ Ἑμμανουήλ, ἐνῶ ἐπάνω στὴν μία ἀπὸ τὶς ἐπίσης δύο ἀπεικονίσεις τοῦ Ὁρους εἰκονίζεται καὶ τρίτο μετάλλιο, ἴσως μὲ τὴν προτομή τῆς Θεοτόκου. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο διευκρινίζεται ἡ ιδιότης τοῦ Λίθου ὡς τύπου τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ὁρους ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου. Βλ. Petković, *Dečani, II*, πίν. CCLXVII, μὲ τὴν σημείωση, ὅτι ἡ κατάσταση τῆς φωτογραφίας δὲν ἐπιτρέπει σαφεῖς παρατηρήσεις.

⁵²⁷ Marković, *Original paintings*, σ. 229-230. Radovanović, *Hristovi preci*, σ. 639-652.

καθολικοῦ.⁵²⁸ Μέσα στὸ πλέγμα τῶν σχέσεων αὐτῶν τὴν σημαντικότερη θέση κατέχει ἡ δεύτερη ἀπεικόνιση τοῦ Γεδεών, αὐτὴ τὴν φορὰ στὸν κεντρικὸ τρούλλο τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 78). Ἐκεῖ ἐμφανίζεται ὡς μέλος τοῦ προφητικοῦ χοροῦ κρατώντας εἰλητὸ μέ ἀναφορὰ καὶ πάλι στὸν Πόκο, σύμφωνα ὅμως μέ τὸν ψαλμικὸ στίχο.⁵²⁹ Στὴν περίπτωση, ἐπομένως, αὐτὴ ὁ Γεδεών εἰκονίζεται δύο φορές σέ συσχετισμὸ καὶ μέ τὰ δύο παλαιοδιαθηκικά χωρία ποὺ ἀναφέρονται στὸν Πόκο, στοιχεῖο ἀσυνήθιστο στὰ πλαίσια τοῦ ἰδίου εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Ἡ ἀνετη σύνδεση τοῦ Γεδεών καὶ μέ τὰ δύο σχετικὰ χωρία ἐπιβεβαιώνει τὴν στενὴ σχέση τοῦ προσώπου του μέ τὸ ἀντικείμενο-σύμβολο τοῦ Πόκου.

Σέ δεύτερο ἐπίπεδο ἐρμηνείας ὁ Πόκος συνδέεται καὶ μέ τὴν παράσταση τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ στὸν Α τοῖχο τῆς Λιτῆς.⁵³⁰

3.3.2 Συνοπτικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα

3.3.2.1 Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374) (ἀρ. κατ. 4γ)

Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ ὁ Γεδεών κρατώντας τὸν Πόκο εἰκονίζεται στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου (Εἰκ. 50).⁵³¹ Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε μιὰ συνοπτικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὰ πλαίσια τοῦ προφητικοῦ χοροῦ.⁵³² Συγκεκριμένα, ὁ Κριτὴς ἱστορεῖται ὁλόσωμος φέρον-

⁵²⁸ Γιὰ τὰ θέματα τῶν προεικονίσεων στὴν Λιτὴ τοῦ Χιλανδαρίου καὶ τὴν σχέση μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ μέ τὸ στενὸ καὶ τὸ εὐρύτερο εἰκονογραφικὸ τους περιβάλλον βλ. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου.

⁵²⁹ Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 29. Marković, *Original paintings*, σ. 221.

⁵³⁰ Marković, *Original paintings*, σ. 235.

⁵³¹ Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, σ. 219, 228-229 καὶ πίν. 79.

⁵³² Ὁ Γεδεών εἰκονίζεται στὸν χώρο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου καὶ ἄλλων μνημείων τῆς περιόδου, χωρὶς νὰ φέρει σὲ ἄλλη περίπτωση τὸ σύμβολο τοῦ Πόκου, συνοδευόμενος, ὅμως, ἀπὸ ἀναλόγου περιεχομένου εἰλητό. Αναφέρουμε ἐνδεικτικῶς τὸν Ἀγ. Ἰωάννη Κανέο στὴν Ἀχρίδα (μετὰ τὸ 1296), τὴν Resava (1407-1418) καὶ τὸ Kalenić (1413). Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 6, 35-36 καὶ πίν. 144α. Στὶς ἀπεικονίσεις αὐτὲς τὸ περιεχόμενο τοῦ συνοδευτικοῦ εἰλητοῦ βασίζεται στὴν διήγηση τῶν Κριτῶν. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ περιπτώσεις, ὅπως π.χ. τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου (1321/2), ὅπου ὁ Γεδεών συνοδεύεται ἀπὸ τὸν ψαλμικὸ στίχο. Παπαμαστοράκη, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 29. Ὁ Γεδεών ἐμφανίζεται, ἐπίσης, καὶ σὲ προφητικούς χοροὺς δευτερευόντων τρούλλων, ὅπως

τας στο δεξί του χέρι δοχείο γεμάτο νερό και στο αριστερό άνοικτο είλητο με δυσανάγνωστη επιγραφή. Ο Πόκος, που φέρει μετάλλιο με την προτομή της Θεοτόκου, αιώρεται λίγο επάνω από το δοχείο. Σε αυτόν καταλήγει λεπτή ταινία που ξεκινά από το άνω μέρος της παράστασης, ενώ από τον Πόκο ή δρόσος πέφτει εν συνεχεία στο υποκείμενο δοχείο.⁵³³ Ο Γεδεών φέρει στο κεφάλι την κίδαρι, το κάλυμμα των Εβραίων αρχιερέων.⁵³⁴

Το συμβολικό περιεχόμενο του θέματος εκφράζεται με την ιστορήση, δυσδιάκριτου σήμερα, μεταλλίου με προτομή της Θεοτόκου επάνω στον Πόκο.⁵³⁵

Η παρουσία όλων αυτών των εικονογραφικών στοιχείων που συνοδεύουν την παράσταση της προσδίδει έναν ενδιάμεσο χαρακτήρα που την

συμβαίνει π.χ. στους Αγ. Αποστόλους στο Λεοντάρι (μεταξύ 1370 και 1390 ή 1428 και 1448). Albani, *Holy Apostles*, σ. 165.

⁵³³ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 219. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η παράσταση του Γεδεών με τον Πόκο στην Περίβλεπτο παρουσιάζει αναλογίες με την απεικόνισή του στο έσωρράχιο του θριαμβικού τόξου στον ναό της Μεταμορφώσεως στην Zarzma (μέσα 14^{ου} αϊ.). Ο Γεδεών εικονίζεται εκεί ολόσωμος, μαζί με άλλους τρεις προφήτες, οι οποίοι φέρουν επίσης σύμβολα-τύπους της Θεοτόκου (αναγνωρίζονται ο Ίεζεκιήλ με την Πύλη και ο Δανιήλ με το Όρος), σε μια σύνθεση που παραπέμπει στο θέμα «Ανωθεν οί Προφήται». Κρατά στα χέρια του τον Πόκο, από τον όποιον πέφτει ή δρόσος με την μορφή ταινίας σε λεκάνη με ψηλό πόδι που εικονίζεται στο κάτω μέρος της παράστασης.

⁵³⁴ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 219. Η απεικόνιση του Γεδεών με το κάλυμμα αυτό δεν αντιστοιχεί σε πραγματική ιδιότητά του. Πηγάζει πιθανόν από το γεγονός της τελέσεως από αυτόν θυσίας ενώπιον του αγγέλου που του εμφανίστηκε στο άλωνι, για να του αναγγείλει την κατά θεία εντολή ανάθεση της ήγερσίας του απελευθερωτικού αγώνος του Ισραήλ από τον ζυγό των Μαδιανιτών (Κρ. 6, 17-24). Το θέμα απαντά και στην εικονογραφία. Αναφέρουμε την παράσταση στο Β προστώο της Αγ. Σοφίας Τραπεζούντος (1260 π.), όπου εικονίζεται μάλλον ή θυσία του Γεδεών ή το αμέσως προηγούμενο γεγονός της εμφανίσεως σε αυτόν του αγγέλου καθώς λίχνιζε στο άλωνι, ή οποία, μάλιστα, είναι εντεταγμένη σε κύκλο τυπολογικών θεμάτων. Βλ. Talbot Rice, *Haghia Sophia*, εικ. 114, σ. 152. Επίσης, Eastmond, *Art and Identity*, σ. 68, όπου η παράσταση ταυτίζεται με το θαύμα του Πόκου.

Η «ἀναβάθμιση» αυτή του Γεδεών, αντίστοιχη με την απόδοση σε αυτόν της προφητικής ιδιότητος, -ή μορφή του στην Περίβλεπτο συνοδεύεται από την επιγραφή ο προφήτης Γεδεών- σχετίζεται με την βαρύνουσα σημασία της δράσης και συγκεκριμένων ενεργειών του, οι οποίες στην πατερική ερμηνευτική προσέλαβαν συμβολικό χαρακτήρα με άξονα τα γεγονότα της Θείας Οικονομίας. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 79.

⁵³⁵ Μετάλλιο με την προτομή της Θεοτόκου ιστορείται επί του Πόκου και σε άλλες συνοπτικές απεικονίσεις, όπως π.χ. στο Staro Nagoričino (1317-18) και την εικόνα της Ιρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αϊ.). Βλ. Todić, *Nagoričino*, εικ. 26. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 91. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XVI, σ. 462.

τοποθετεί μεταξύ τῶν ἀφηγηματικοῦ καὶ συνοπτικοῦ τύπου ἀπεικονίσεων, στοιχεῖο πού παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα παραδείγματα.⁵³⁶

Πέραν τῆς παρουσίας τοῦ μεταλλίου μὲ τὴν Θεοτόκο στὸν Πόκο, καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ περιβάλλον τῆς παραστάσεως ἔχει τὴν βασικὴ ἀναφορά του στὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Γεδεών, ἄλλες τρεῖς μορφές, οἱ Μωυσῆς, Ἀαρών καὶ Δανιήλ, εἰκονίζονται κρατώντας σύμβολα-τύπους καὶ σχετικοῦ περιεχομένου εἰλητά, ἐνῶ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰλητά τῶν ὑπολοίπων προφητῶν τοῦ χοροῦ ἔχουν ἀναφορές στὰ θέματα αὐτά (Εἰκ. 48, 49, 51).⁵³⁷

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ λοιπὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, σημειώνουμε τὴν παρουσία ἐνὸς ἐκ τῶν πλεον ἐκτεταμένων κύκλων τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου σὲ διάφορα σημεία τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, καθὼς ἐπίσης τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων στὸν Ν τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ Ἱεροῦ Βήματος, θεματος μὲ κυρίως εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα στὴν προκειμένη περίπτωσι, πάντοτε, ὅμως, μὲ ὑπαρκτὴ καὶ τὴν ιδιότητά του ὡς τύπου τῆς ὑπερλόγου Συλλήψεως (Εἰκ. 52).⁵³⁸

Τὸ θέμα τοῦ ἐνδρόσου Πόκου εἶναι μιά ἀπὸ τὶς βασικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις. Ἡ σύνδεσή του μὲ δύο διαφορετικὲς παλαιοδιαθηκικὲς διηγήσεις καὶ ἰσάριθμα πρόσωπα –τοὺς Δαβὶδ καὶ Γεδεών– τοῦ προσέδωσε μιά ιδιαίτερη πολυπλοκότητα, ἡ ὁποία ἐκφράστηκε τόσο ἐρμηνευτικά, στὶς πολυάριθμες πατερικὲς ἀναφορές, ὅσο καὶ στὴν εἰκονογραφικὴ του ἀπόδοσι. Στὶς διάφορες ἀπεικονίσεις του τὸ θέμα τοῦ Πόκου συνδεθῆκε κυρίως μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Γεδεών, στοιχεῖο πού διαμόρφωσε ἐν πολλοῖς τὰ βασικὰ εἰκονογραφικὰ του χαρακτηριστικά. Ἡ πορεία τοῦ θεματος

⁵³⁶ Πρβλ. τὴν προαναφερθεῖσα παράστασι στὴν Zarzma καὶ ἐπίσης μεταβυζαντινὲς ἀπεικονίσεις, ὅπου ἐκτὸς τοῦ Πόκου εἰκονίζεται καὶ ἡ λεκάνη συλλογῆς τοῦ ὕδατος, ὅπως συμβαίνει π.χ. στὸν Τίμιο Σταυρὸ τοῦ Ἀγιασμάτι (1494). Ἀργυροῦ, Μυριανθέως, *Ἀγιασμάτι*, σ. 50.

⁵³⁷ Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, σ. 230-239.

⁵³⁸ Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge*, τ. I, σ. 50. Millet, *Mistra*, πίν. 111, 3.

στήν τέχνη, παρότι δέν ἔχει τήν διάδοση πού γνώρισαν ἄλλα συναφῇ θέματα, παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσες διακυμάνσεις, ὀφειλόμενες ἀκριβῶς σέ αὐτές τῖς ἰδιαιτερότητές του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΚΛΙΝΗ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση

1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη

Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς Κλίνης τοῦ Σολομώντος προέρχεται ἀπὸ τὸ χωρίο 3, 7-8 τοῦ παλαιοδιαθητικοῦ βιβλίου τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων:

«ἰδοὺ ἡ κλίνη τοῦ Σαλωμών,
ἐξήκοντα δυνατοὶ κύκλω αὐτῆς ἀπὸ
δυνατῶν Ἰσραὴλ, πάντες κατέχοντες
ρομφαίαν, δεδιδαγμένοι πόλεμον,
ἀνὴρ ρομφαία αὐτοῦ ἐπὶ μηρὸν
αὐτοῦ ἀπὸ θάμβους ἐν νυξί».

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφή

Τὸ βιβλίον τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων γενικότερα συνιστᾷ πηγὴν συσχετισμῶν μετὰ τὴν Θεοτόκον, καθὼς ἡ σὲ αὐτὸ περιγραφομένη νύμφη ταυτίστηκε ἀπὸ τοὺς Πατέρες, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ μετὰ τὸ πρόσωπό της.⁵³⁹ Τὸ θέμα τῆς Κλίνης, ποῦ ἐν προκειμένῳ μᾶς ἐνδιαφέρει, χρησιμοποιήθηκε στὴν πατερικὴ γραμματεία καὶ τὴν ὑμνολογία ὥς μία ἀπὸ τὶς θεομητορικὲς προτυπώσεις.⁵⁴⁰

⁵³⁹ Γιά τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων χριστολογικῶς καὶ ἐκκλησιολογικῶς, δηλαδὴ μετὰ ἀναφορὰ στὴν Θεία Ἐναθρώπιση καὶ τὴν σχέση Χριστοῦ-Ἐκκλησίας, βλ. Α. Σπουρλάκου-Εὐτυχιάδου, «Χριστολογικὰ καὶ ἐκκλησιολογικὰ τινὰ ἐκ τῶν τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων», στὸ Α.Π. Χαστούπη (ἐπ.), *Πόνημα Εὐγνωμον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 40ετηρίδι συγγραφικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι καθηγεσίας τοῦ Βασιλείου Μ. Βέλλα*, ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 647-667.

⁵⁴⁰ Πέραν τῆς Κλίνης, ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ ἐρμηνεῖες ποὺ ἔχουν δοθεῖ στὸ θέμα τῶν ἐξήκοντα δυνατῶν, οἱ ὁποῖοι τὴν περιβάλλουν. Κατὰ μία ἀποψη συμβολίζουν τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι τὴν προστατεύουν ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς καὶ τοὺς ὁποίους ἄλλους ἐπιβουλευτές της. Ἰ. Γιαννακοπούλου, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄*, τ. 25 *Σολομών, Παροιμίαι-Ἐκκλησιαστὴς-Ἄσμα Ἀσμάτων-Σοφία Σολομώντος*, Ἀθῆναι 1964, σ.

Ὁ ἀγ. Ἀνδρέας Κρήτης (660-740) π.χ. στὸν Δ' Λόγο του *Εἰς τὴν ἁγίαν γέννησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας* παραθέτει ἓνα κατάλογο τύπων τῆς Θεοτόκου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ οἰκεῖο χωρίο. Σὲ αὐτὸν περιλαμβάνεται καὶ ἡ Κλίνη μὲ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων.⁵⁴¹

Ὁ ἀγ. Ταράσιος Κωνσταντινουπόλεως (730-806) ἐπίσης, στὸν Λόγο του *Εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου* ἀναφέρει: «σὺ τοῦ Σολομῶντος ἡ κλίνη ἡ χρυσότευκτος, ἥνπερ δυνατοὶ ἐξήκοντα κυκλοῦσι, τῶν θεοτευκτῶν Γραφῶν τὰς ἐν Θεῷ μουσικὰς φωνὰς σαλπίζοντες».⁵⁴²

Ἐνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα χρήσεως τοῦ θεματος τῆς Κλίνης τοῦ Σολομῶντος στὴν γραμματεία ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἓνα μεταβυζαντινὸ παράδειγμα. Στὰ τελεῖα τοῦ 16^{ου} αἰ., ὁ ὀρθόδοξος κληρικός καὶ ἐφημέριος στὸν Χάνδακα Ἰωάννης Μορεζήνης (±1550-1613) συνέθεσε ἓνα πεζὸ ἔργο ἀφιερωμένο στὴν Θεοτόκο ὡς εὐχαριστία γιὰ τὴν διάσωσή του ἀπὸ τὴν πανώλη τοῦ 1592-95. Αὐτὸ φερεῖ τὸν τίτλο «Κλίνη Σολομῶντος» καὶ περιλαμβάνει κεφάλαια θεολογικὰ στὸ Α' μέρος καὶ διηγήσεις θαυμάτων τῆς Θεοτόκου στὸ Β'.⁵⁴³ Οἱ διηγήσεις αὐτές, ἐξήντα τὸν ἀριθμὸ, ἔχουν ὡς τίτλους βιβλικές προσωνυμίες τῆς Θεοτόκου, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὀρισμένες ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις. Ὁ ἀριθμὸς τῶν

268. Διαφορετικὴ προσέγγιση ἔχει ὁ Θεοδώρητος Κύρου: «Τὸν ἐξήκοντα ἀριθμὸν ἐνταῦθα κεῖσθαι ἡγοῦμαι οὐκ ἐπὶ ταύτης τῆς ποσότητος, ἀλλὰ τοὺς ἐν τῇ Παλαιᾷ διαπρέψαντας ἁγίους τούτῳ δηλοῦσθαι τῷ ὀνόματι». *Ερμηνεία εἰς τὸ ἄσμα τῶν Ἀσμάτων*, PG 81, 124A.

⁵⁴¹ PG 97, 869C.

⁵⁴² PG 98, 1492C.

⁵⁴³ Γιὰ τὸ ἔργο βλ. Ἐ. Κακουλίδη-Πάνου, «Διδασκαλία καὶ Λογοτεχνία. Ἡ περίπτωση τῆς “Κλίνης Σολομῶντος” (1599) τοῦ Ἰωάννη Μορεζήνου», στὸ *Ἰ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, Χανιά, 1-8 Ὀκτωβρίου 2006, Περιλήψεις*, Χανιά 2006, σ. 158-159. Βλ. ἐπίσης τὴν κριτικὴ ἐκδόση τοῦ κειμένου: Ἰω. Μορεζήνου, *Κλίνη Σολομῶντος. Ἱστορίες θαυμάτων τῆς Παναγίας [1599]*, (ἐκδ. Ἐ. Κακουλίδη-Πάνου, Ἐ. Καραντζόλα, Μ. Χαλβατζιδάκη), Ἡράκλειο 2007.

διηγήσεων είναι ο συγκεκριμένος, γιατί ο συγγραφέας τις συσχετίζει με τους εξήκοντα δυνατούς που περιβάλλουν την σολομώντειο Κλίνη.⁵⁴⁴

Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος δείχνει, ότι αυτό ήταν ευρέως γνωστό και θεωρείτο ένας από τους σημαντικούς θεομητορικούς τύπους.

1.2.2 Η ύμνογραφία

Στην ύμνογραφία από τις πολυάριθμες σχετικές αναφορές επιλέγουμε αυτή του δ' τροπαρίου της Δ' Ψδής του κανόνος της Θεοτόκου που ψάλλεται στον ὄρθρο της ΚΖ' Ιανουαρίου:

«Κλίνη σεπτή, ἣν Σολομών προδιέγραψε,
κυκλουμένην, δυνατοῖς ἐξήκοντα· χαῖρε Παρθένε
ἡ κεχρυσωμένη, τοῦ νοητοῦ ἀγιάσματος· λαβὶς
ἡ θεία χαῖρε· χαῖρε βάτε πυρφόρε· χαῖρε πύλη
καὶ κλίμαξ καὶ γέφυρα».⁵⁴⁵

2. Η λειτουργική χρήση

Τὸ χωρίο τοῦ ᾠσματος ᾠμάτων ποὺ ἀναφέρεται στὴν Κλίνη δὲν χρησιμοποιεῖται ὡς ἀνάγνωσμα στὴν λατρεία.

3. Η εἰκαστική μαρτυρία

⁵⁴⁴ Ενδεικτικὸς τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου καὶ τῆς ὁργανώσεώς του μὲ βάση τὸν συγκεκριμένο συσχετισμὸ εἶναι καὶ ὁ τίτλος-προοίμιό του, ὅπως τὸν διατυπώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας: «Ἰωάννου Μορεζήνου, ἀμαρτωλοῦ ἱερέως, ἐγκώμια τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας ἐκ πάσης τῆς ἀγίας Γραφῆς συλλεχθέντα, ἔχοντα ὑπόθεσιν ἢ θεμέλιον τὸ ρητὸν τοῦ σοφοῦ Σολομώντος τὸ κεῖμενον παρὰ τῷ ᾠσmati τῶν ᾠμάτων τὸ “Ἰδοὺ ἡ κλίνη τοῦ Σολομώντος, ἐξήκοντα δυνατοὶ κύκλω αὐτῆς ἀπὸ δυνατῶν υἱῶν Ἰσραὴλ· πάντες κατέχοντες ρομφαίαν, δεδιδαγμένοι πόλεμον”». Βλ. Μορεζήνου, *Κλίνη Σολομώντος*, σ. [1].

⁵⁴⁵ *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, σ. 319. Γιά ἄλλες ἀναφορὲς στὴν ὑμνογραφία βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 36-37.

3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Στὴν εἰκονογραφία, τὸ θέμα τῆς Κλίνης τοῦ Σολομῶντος δὲν γνώρισε εὐρεία διάδοση, τουλάχιστον μὲ τὴν μορφή αὐτοτελοῦς ἀφηγηματικῆς σκηνῆς. Χρησιμοποιήθηκε, ὅμως, ἀρκετὰ ὡς σύμβολο ἢ κείμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Σολομῶντος στὴν παράσταση «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» τόσο κατὰ τὴν βυζαντινὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο. Καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση, λοιπόν, τὸ θέμα τῆς Κλίνης εἰκονίζεται μὲ τοὺς δύο συνήθεις τρόπους: εἴτε ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση εἴτε συνοπτικά, ὡς σύμβολο πού συνοδεύει τὴν μορφή τοῦ Σολομῶντος σὲ ἀπεικονίσεις τοῦ Ἄνωθεν οἱ Προφῆται ἢ παρεμφερῆ εἰκονογραφικὰ συμφοραζόμενα.

Στὶς ἐλάχιστες ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν συμβολικὸ περιεχόμενο, περιλαμβάνονται τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀφήγησης, δηλαδή ἡ Κλίνη καὶ οἱ «δυνατοὶ» πού τὴν περιβάλλουν. Οἱ ὑφιστάμενες διαφοροποιήσεις συνίστανται στὴν ταυτότητα τῶν «δυνατῶν» καὶ στὰ πρόσωπα τὰ εἰκονιζόμενα ἐπὶ τῆς Κλίνης. Στὴν πρώτη περίπτωση τὰ πρόσωπα πού περιβάλλουν τὴν Κλίνη ἀποδίδονται εἴτε ὡς ἄγγελοι, μὲ συμβολικὸ δηλαδή τρόπο, εἴτε ὡς νέοι στρατιῶτες, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς παλαιοδιαθηκικῆς διήγησης.⁵⁴⁶ Στὴν δεύτερη περίπτωση ἐπάνω στὴν Κλίνη εἰκονίζεται εἴτε ὁ Χριστὸς σὲ ὥριμη ἡλικία εἴτε ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἑμμανουήλ, στοιχεῖα πού ἀποδίδουν τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος.⁵⁴⁷

Ἡ παρουσία τοῦ θέματος τῆς Κλίνης τοῦ Σολομῶντος στὴν τέχνη, πάντα σὲ σχέση πρὸς τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, ὑπῆρξε εὐρύτερη στὴν

⁵⁴⁶ Ὡς ἄγγελοι ἀποδίδονται οἱ «δυνατοὶ» στὴν παράσταση τῆς Κλίνης στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (12^{ος} αἰ.), ἐνῶ τὴν μορφή νέων στρατιωτῶν ἔχουν στὴν παράσταση τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (1294/5). Stornajolo, *Omilie*, πίν. 32. Χυngopoulos, *Au sujet*, εἰκ. 1.

⁵⁴⁷ Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου καὶ ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἑμμανουήλ στὸν Ἀγ. Κλήμεντα. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 32. Χυngopoulos, *Au sujet*, εἰκ. 1.

συνοπτική του μορφή. Στις περιπτώσεις αυτές τὸ θέμα εἴτε συνιστᾷ τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ προφήτου σὲ παραστάσεις τοῦ θεματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» ἢ σὲ παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ καὶ σὲ βημόθυρα εἴτε ἐμφανίζεται ὡς σύμβολο συνοδευτικὸ τοῦ Σολομῶντος στὶς παραπάνω περιπτώσεις. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τὰ δύο στοιχεῖα –τὸ εἰλητό, δηλαδή, καὶ τὸ σύμβολο– συνδυάζονται.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν παράσταση «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» ἐπισημαίνεται, ὅτι ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ στὴν Ἑρμηνεία του ὁρίζει τὸ θέμα τῆς Κλίνης ὡς περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Σολομῶντος. Τὸ κείμενο πού παραδίδει ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Ἐγὼ σε κλίνην τοῦ βασιλεως, κόρη,
κέκληκά σε πρὶν κηρύττων σου τὸ θαῦμα».⁵⁴⁸

Ἀπὸ τίς συνοπτικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θεματος ἀναφέρουμε τὸ Παναγiάριο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (τέλος 12^{ου} αἰ.), τὸ βημόθυρο ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Παναγίας Βολνιτςκα Ἀχρίδος (β' μισὸ 14^{ου} αἰ.) καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Φλωρεντίας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.).⁵⁴⁹

Παρόλα αὐτὰ κατὰ κανόνα στὴν πράξη προτιμῶνται ἄλλα κείμενα καὶ σύμβολα, καὶ δὴ αὐτὸ τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας (Παρ. 9, 1), ὡς συνοδευτικὰ τοῦ προφήτου στὸ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», ὅπως συμβαίνει π.χ.

⁵⁴⁸ Διονυσίου, *Ἑρμηνεία*, σ. 282.

⁵⁴⁹ Piatnitsky, *Panagiarion*, σ. 42 καὶ εἰκ. 1, σ. 41. Xyngopoulos, *Au sujet*, σ. 303. Παπαδημητρίου, *Ἡ ἐξέλιξη*, ἀρ. Γ52, σ. 136 καὶ εἰκ. Γ52, σ. 507. Lazarev, *Storia*, εἰκ. 575. Στις δύο πρῶτες περιπτώσεις ὁ Σολομῶν φέρει εἰλητό μὲ ἀναφορὰ στὴν Κλίνη, ἐνῶ στὴν εἰκόνα φέρει ἐπιπλέον τὸ σύμβολο. Ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα μεταβυζαντινὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν εἰκόνα ἀπὸ τὴν Μονὴ Πίβα (1573/4), ὅπου ἡ ἐνθρονος Βρεφοκρατοῦσα περιβάλλεται ἀπὸ δικαίους καὶ προφῆτες μὲ εἰλητὰ καὶ σύμβολα, καὶ τὴν παράσταση Ἄνωθεν οἱ Προφῆται στὴν Μονὴ Γόλας (1632), στὶς ὁποῖες ὁ προφητὰναξ φέρει τὴν Κλίνη καὶ εἰλητό, καθὼς καὶ μιὰ χρυσοκέντητη ποδέα τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (μέσα 17^{ου} αἰ.), ὅπου φέρει μόνον εἰλητό. Djurić, *Icônes*, ἀρ. 72, σ. 127-128 καὶ πίν. ΧCIII-ΧCIV. Κατσουλάκου, *Ασημομύτη, Γόλα*, σ. 85-87. *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, ἀρ. 11.31, σ. 417 (Μ. Θεοχάρη).

στις απεικονίσεις του στην Παναγία Ljeviška (1309), τὸ Staro Nagoričino (1317-18) καὶ τὸ Ρεΐ (πρὸ τοῦ 1337).⁵⁵⁰

Οὐσιαστικά, σὲ κανένα ἀπὸ τὰ βασικά παραδείγματα τοῦ θέματος στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς βυζαντινῆς περιόδου δὲν ἔχει ἐπιλεγεῖ ἡ Κλίνη ὡς συνοδευτικὸ σύμβολο τοῦ Σολομῶντος.

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Τὸ παλαιότερο σωζόμενο παράδειγμα αὐτοτελοῦς ἀπεικόνισης τῆς Κλίνης τοῦ Σολομῶντος ἐν σχέσει πρὸς τὴν Θεοτόκο⁵⁵¹ καὶ τὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου συνιστοῦν οἱ δύο μικρογραφίες ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου, τὰ Vat. gr. 1162 καὶ Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ). Οἱ ὁλοσέλιδες μικρογραφίες βρίσκονται στὰ φύλλα 82ν καὶ 109ν ἀντιστοίχως καὶ προτάσσονται τῆς Ὁμιλίας *Εἰς τὴν Μνηστείαν τῆς Θεοτόκου*.⁵⁵² Σὲ αὐτές ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς Κλίνης, φρουρούμενος ἀπὸ τοὺς ἐξήκοντα δυνατοὺς, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν στὶς οὐράνιες δυνάμεις (Εἰκ. 79). Ἡ Κλίνη, ἐπομένως, συμβολίζει τὴν Θεοτόκο, ἡ ὁποία ἐβάστασε τὸν Χριστό.⁵⁵³ Ἡ συγκεκριμένη μικρογραφία συνοδεύεται ἀπὸ ἰδιαίτερο ἐπεξηγηματικὸ κείμενο.⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ B. Živković, *Bogorodica Ljeviška, Crteži fresaka* (Spomenici Srpskog Slikarstva srednjeg veka 9), Beograd 1991, σ. 70. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Milanović, *Proroci*, εἰκ. 2. Στὶς περιπτώσεις αὐτές ὁ Σολομῶν συνοδεύεται ἀπὸ τὸν οἶκο τῆς Σοφίας.

⁵⁵¹ Ἡ μικρογραφία τοῦ δυτικοῦ χειρογράφου ποὺ περιλαμβάνει τὸ κείμενο τῆς Herrade de Landsberg, *Hortus Deliciarum*, χρονολογούμενου ἐπίσης στὸν 12^ο αἰ., εἰκονίζει τὸ θέμα τῆς Κλίνης τοῦ Σολομῶντος μὲ ἱστορικὸ καθαρὰ τρόπο· ὁ Σολομῶν ἐμφανίζεται κοιμώμενος ἐπὶ τῆς Κλίνης, φρουρούμενος ἀπὸ πάνοπλους στρατιῶτες. Ἐπομένως, ἡ ἀπεικόνιση αὐτὴ δὲν συσχετίζει τὸ θέμα πρὸς τὴν Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο, μολοντὶ τὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ, ἐρμηνεύει τὴν Κλίνη ὡς τύπο τῆς παρθενικῆς μήτρας τῆς Θεοτόκου, ὅπου ὁ Λόγος προσέλαβε τὴν ἀνθρωπίνη φύση. Βλ. περὶ αὐτοῦ Nersessian, *Lit*, σ. 78 καὶ εἰκ. 2.

⁵⁵² Βλ. Nersessian, *Lit*, εἰκ. 3 καὶ Xyngopoulos, *Au sujet*, εἰκ. 3. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 32. Ἐπίσης, τὸ ad hoc ἀρθρο τῆς Linardou, *Couch of Solomon*, σ. 73-85. Τῆς ἰδίας, *Depicting the Salvation*, σ. 142-145.

⁵⁵³ Μὲ ἀντίστοιχο τρόπο ἀποδίδεται ἡ σχέση τῆς Θεοτόκου μὲ τὸ συμβολικὸ ἀντικείμενο καὶ στὴν ἀπεικόνιση τῆς Βάτου στὸ ἴδιο χειρόγραφο: καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Χριστὸς,

Ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος παραβάλλει τὴν Θεοτόκο μὲ τὴν Κλίνη καὶ στὴν Ὀμιλία του, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ἐορτὴ τῶν Εἰσοδίων: «...περίλαβε τὴν Σολομώντειον κλίνην, ἥ κύκλῳ δορυφοροῦσιν οἱ ἐξήκοντα δυνατοί». ⁵⁵⁵ Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ κειμένου προτάσσεται μιᾶς μικρογραφίας μὲ τὴν παράσταση τῶν Εἰσοδίων. Σὲ αὐτὴ, τὴν Θεοτόκο, τὴν νοητὴ Κλίνη τοῦ Σολομῶντος, συνοδεύουν πέραν τῶν συνήθων προσώπων καὶ οἱ «ἐξήκοντα δυνατοί». ⁵⁵⁶

Ἐπιπλέον, στὴν Ὀμιλία τοῦ Ἰακώβου *Εἰς τὴν Μνηστείαν τῆς Θεοτόκου* ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη μικρογραφία, πέραν τῆς ἐξεταζόμενης, ἡ ὁποία ἐπίσης ὑπογραμμίζει τὴν σχέση Θεοτόκου-Κλίνης. Σὲ αὐτὴ ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται καθιστὴ ἐντὸς τοῦ ναοῦ κρατώντας στὰ γόνατά της ἀνοιχτὸ βιβλίον, ὅπου διακρίνονται οἱ λέξεις «τοῦ ἐχθροῦ», φρουρούμενη καὶ πάλι ἀπὸ τοὺς «ἐξήκοντα δυνατούς», ἐνῶ στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης ἄγγελοι καταποντίζουν τοὺς δαίμονες στὴν κόλαση. ⁵⁵⁷

Στὰ δύο, ἐπομένως, χειρόγραφα τῶν Ὀμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου ἡ τυπολογικὴ σχέση τῆς Κλίνης τοῦ Σολομῶντος μὲ τὴν Θεοτόκο δίδεται μὲ βάση ἓνα πολύπλοκο πλέγμα σχέσεων κειμένου καὶ εἰκόνας. Ἡ ἐξελιγμένη, πάντως, εἰκονογραφία τῶν δύο μικρογραφιῶν καὶ ἡ ἀποκρυσταλλωμένη μορφή της πιθανότατα ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ κάποιου χαμένου σήμερα προτύπου. ⁵⁵⁸

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ἀπεικόνισης τοῦ θέματος τῆς Κλίνης, βρισκόταν στό, χαμένο σήμερα, Παναγιάριον τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ Ἀγγέλου

ἐδῶ ὡς Ἑμμανουήλ, εἰκονίζεται ἐντὸς τῆς Βάτου, ἡ ὁποία κατὰ λογικὴ συνέπεια ταυτίζεται μὲ τὴν Θεοτόκο. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 21.

⁵⁵⁴ Βλ. Linardou, *Couch of Solomon*, σ. 74-75. Τῆς ἰδίας, *Depicting the Salvation*, σ. 143-144.

⁵⁵⁵ Ἰακώβου μοναχοῦ, *Λόγος Γ' Ἐκλεγείς ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν εἰς τὸ "Ἐγένετο τριετὴς ἡ παῖς,"* κ.τ.λ., PG 127, 612A.

⁵⁵⁶ Stornajolo, *Omilie*, πίν. 26. Linardou, *Couch of Solomon*, σ. 77, 81 καὶ εἰκ. 2, σ. 79.

⁵⁵⁷ Stornajolo, *Omilie*, πίν. 37. Linardou, *Couch of Solomon*, σ. 81 καὶ εἰκ. 3, σ. 80.

⁵⁵⁸ Xyngopoulos, *Au sujet*, σ. 303.

(ὑστερος 12^{ος} αἰ.) (Εἰκ. 80).⁵⁵⁹ Οἱ προφητάνакτες Δαβὶδ καὶ Σολομών κατεῖχαν τὴν κεντρικὴ θέση, ἀκριβῶς στὸν ἄξονα τοῦ κεφαλίου τῆς Θεοτόκου πού εἰκονιζόταν στὸ κέντρο. «Ο ΣΟΦΟΣ ΣΟΛΟΜΩΝ», ὅπως ἐπεγράφετο, ἔφερε εἰλητὸ μὲ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή: «ΙΔΟΥ Η ΚΛΙΝΗ ΤΟΥ ΣΑΛΟΜΟΝ ΕΞΗΚΟΝΤΑ». Αποδιδόταν, δηλαδή, πιστὰ τὸ χωρίο τοῦ ᾠσματος ᾠσμάτων.⁵⁶⁰

Τὰ δύο ἀναφερθέντα παραδείγματα συνιστοῦν τὶς μόνες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγειο περίοδο. Ὁ ἀριθμὸς τους θὰ παραμείνει ἐξαιρετικὰ περιορισμένος καὶ στὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἐξαιρετικὰ πρόσφορη γιὰ τέτοια θέματα Παλαιολόγειο περίοδο.

3.3 Ἡ Παλαιολόγεια περίοδος

Κατὰ τὴν Παλαιολόγειο περίοδο ἡ μόνη γνωστὴ παράσταση τοῦ θέματος τῆς Κλίνης τοῦ Σολομώντος ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ εἶναι ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνισή του στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος. Ἐξίσου περιορισμένη εἶναι καὶ ἡ παρουσία τοῦ συνοπτικοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου (βημόθυρο Παναγίας Bolnička, εἰκόνα Φλωρεντίας).

3.3.1 Τὰ μνημεῖα

⁵⁵⁹ Γιὰ τὸ Παναγιᾶριο βλ. Kalavrezou-Maxeiner, *Steatite*, τ. 1, Ν° 132, σ. 206-208, τ. 2, πίν. 65. Ἐπίσης Piatnitsky, *Panagiarion*, σ. 40-55 καὶ I. Drpić, «Notes on Byzantine panagiaria», *Zograf* 35 (2011), σ. 57-58. Ἡ Kalavrezou-Maxeiner προτείνει χρονολόγησι στὸ β' μιστὸ τοῦ 14^{ου} αἰ., ἐνθ' ἂν., σ. 206, πρὸς τὴν ὁποία κλίνει καὶ ὁ Drpić, ἐνθ' ἂν., σ. 57, ἐνῶ ὁ Piatnitsky ὑποστηρίζει τὴν ἐπικρατοῦσα χρονολόγησι στὸ τέλος τοῦ 12^{ου} αἰ., ἐνθ' ἂν., σ. 43-47, ἐντάσσοντας μάλιστα τὸ ἀντικείμενο σὲ μιὰ συγκεκριμένη ὁμάδα ἔργων παρομοίου περιεχομένου, τὴν δημιουργία τῶν ὁποίων ἀποδίδει στὴν ἀνάγκη ἀπαντήσεως σὲ αἰρετικὲς προκλήσεις τῆς περιόδου.

⁵⁶⁰ Ἐπομένως δὲν ἰσχύει πλήρως τὸ κάπως γενικευτικὸ συμπέρασμα τοῦ Piatnitsky, ὅτι τὰ κείμενα τῶν εἰλητῶν τῶν προφητῶν πού ἀπεικονίζονται στὸ Παναγιᾶριο προέρχονται ἐνδεχομένως ἀπὸ ὕμνους σχετιζομένους μὲ θεομητορικὲς ἐορτές. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ εἰλητὰ ἄλλων προφητῶν, ὅπως τοῦ Δαβὶδ, τοῦ Μαλαχία καὶ τοῦ Ἡσαΐα, τὰ κείμενα τῶν ὁποίων ἀντιγράφουν κατὰ λέξη συγκεκριμένα παλαιδιαθηκικά χωρία. *Panagiarion*, σ. 47.

3.3.1.1 Παναγία Περιβλεπτος (Άγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5) (ἀρ. κατ. 5α)

Στὸ Ν ἄκρο τοῦ Δ τοίχου τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος εἰκονίζεται ἡ Κλίνη τοῦ Σολομῶντος ὡς τύπος τῆς Θεοτόκου μετὰ τὴν μορφή αὐτοτελοῦς ἀφηγηματικῆς σκηνῆς (Εἰκ. 34). Στὸ κέντρο τῆς παράστασης δεσπόζει ἡ Κλίνη περιβαλλόμενη ἀπὸ ἐξήντα νέους καὶ ἀγένειους ἀνδρες.⁵⁶¹ Πρόκειται, δηλαδή, σὲ γενικὲς γραμμὲς, γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα ποὺ ἀκολουθήθηκε καὶ στὶς μικρογραφίες τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου. Στὴν προκειμένη, ὅμως, περίπτωση ἔχει προστεθεῖ ἓνα ἐπιπλέον καίριο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο· ἐπάνω στὴν Κλίνη εἰκονίζεται μέσα σὲ τετράγωνο πλαίσιο, ἐν εἵδει φορητῆς εἰκόνας, ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ προτομή. Ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἀποσπασματικὴ ἐπιγραφή:

«___ Σολομῶν περικυκλοῦσι νέοι ἐξήκοντα

_____ ἀνεπαύσατο»,

ἡ ὁποία παραλλάσει τὸ χωρίο τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων καὶ γι' αὐτὸ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη, ὅτι σχετίζεται ἐνδεχομένως μετὰ κάποιον ὑμνογραφικὸν κείμενον ἀναφερόμενον στὸ θέμα αὐτό.⁵⁶² Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς ὑποστηρίζεται τόσο ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς τέχνης τῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία ἀνθεῖ ἡ εἰκονογράφηση τροπαρίων (π.χ. Ἀκάθιστος Ὕμνος, Στιχηρὸ Χριστουγέννων),⁵⁶³ ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος, στὸ ὁποῖο ἔχουν περιληφθεῖ σχετικὰ θέματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου στὸ κεντρικὸ φουρνικὸ καὶ τοῦ Στιχηροῦ τῶν Χριστουγέννων στὸν Α τοῖχο, ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο πρὸς τὸν κυρίως ναό.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ Χyngopoulos, *Au sujet*, εἰκ. 1-2.

⁵⁶² Χyngopoulos, *Au sujet*, σ. 302.

⁵⁶³ Βλ. περὶ αὐτοῦ Τζ. Ἀλμπάνη, «Ψάλατε συνετῶς. Ἀπεικονίσεις ὕμνων σὲ ὑστεροβυζαντινὰ τοιχογραφικὰ σύνολα» στὸ *Θωράκιον. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, σ. 231-246 καὶ πίν. 71-76.

⁵⁶⁴ Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 15,1 καὶ 14,1-4.

Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Βρεφοκρατοῦσης ἐπάνω στήν Κλίνη καθιστᾷ ἀμεσότερο τὸν συσχετισμὸ τοῦ θέματος μὲ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Ἐπιπλέον, ἡ εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ μισοκρυμμένου ἀπὸ τὸ μαφόριον τῆς Θεοτόκου ὑποδηλώνει τὴν στιγμή τῆς συλλήψεως, τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ στήν μήτρα τῆς Θεοτόκου. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται στὸν ἴδιον χώρον καὶ στήν παράσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου ἐντὸς τῆς φλεγομένης Βάτου, θέμα πού ἔχει εἰκονιστεῖ στὸν Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκος, ἐπάνω ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή καὶ τὴν εἴσοδο (Εἰκ. 33).⁵⁶⁵ Μόνη διαφορὰ ἐδῶ εἶναι ἡ προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ χειριοῦ τοῦ Χριστοῦ σὲ χειρονομία λόγου ἢ εὐλογίας πρὸς τὸν Μωυσῆ. Μὲ πανομοιότυπο ἐπίσης τρόπο, μὲ τὴν δεξιὰ τώρα χεῖρα τοῦ εὐλογοῦσα, ἔχει εἰκονιστεῖ ὁ Χριστὸς στήν κτητορικὴ παράσταση στὸ περίστωο τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος.⁵⁶⁶

Τὴν ἰδιαιτερότητα αὐτὴ στήν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ συνδέουν ἐρευνητές καὶ μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, στίς ὁποῖες ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται ἀχνὰ ζωγραφισμένος στήν μήτρα τῆς Θεοτόκου.⁵⁶⁷ Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπιδιώκεται νὰ ἀποδοθεῖ ἡ στιγμή τῆς συλλήψεως. Τέτοια παραδείγματα ὑπάρχουν π.χ. στὸ δεξιὸ φύλλο ἑνὸς τριπτύχου ἀπὸ τὴν Μονὴ Σινᾶ (11^{ος} αἰ.), στήν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς πινακοθήκης

⁵⁶⁵ Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24.

⁵⁶⁶ Βλ. Βοκοτοπούλου, Κτητορικὴ τοιχογραφία, εἰκ. 5, 7.

⁵⁶⁷ Βλ. Xyngopoulos, *Au sujet*, ὑπόσ. 13, σ. 305. Nersessian, *Lit*, σ. 80-81, ἡ ὁποία ἐπεκτείνει τὸν συσχετισμὸ καὶ σὲ ὁρισμένες παραστάσεις τῆς ἐπισκέψεως τῆς Θεοτόκου στήν Ἐλισάβετ, στίς ὁποῖες ἀπεικονίζονται ὡς ἔμβρυα, ὅχι πάντοτε καὶ οἱ δύο, ὁ Χριστὸς καὶ ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Στὰ ἀναφερόμενα παραδείγματα ἄς προστεθεῖ ἡ μικρογραφία στὸ φύλλο 85r τοῦ Ψαλτηρίου Chludov (9^{ος} αἰ.) καὶ ἡ τοιχογραφία στὸ Β σκέλος τῆς Δ καμάρας τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου (φάση 14^{ου} αἰ.). Βλ. Šepkina, *Miniatjry*, fol. 85r. Stylianos, *Painted Churches*, εἰκ. 132, σ. 230. I. Christoforaki, «Cyprus between Byzantium and the Levant: Eclecticism and interchange in the cycle of the life of the Virgin in the church of the Holy Cross at Pelendri», *Επετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν* XXII (1996), εἰκ. 15, σ. 254 καὶ σ. 238-239, ὅπου ἀναφέρονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παράσταση καὶ δίδονται καὶ ἄλλα παραδείγματα.

Τρετιακώφ (ἀρχές 12^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 81) καὶ στήν γνωστὴ εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ (ὕστερος 12^{ος} αἰ.) (Εἰκ. 82).⁵⁶⁸

Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου μὲ τὸν Χριστὸ ἐπάνω στήν Κλίνη εἶναι σύμφωνη μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν εἰκονογραφία καὶ τῶν ὑπολοίπων παραστάσεων τοῦ κύκλου τῶν προεικονίσεων ποὺ εἰκονίζονται στὸν χώρο, καθὼς καὶ σὲ πολλές ἀπὸ αὐτὲς ἡ Θεοτόκος εἴτε μὲ τὸν Χριστὸ εἴτε μόνη εἰκονίζεται ἐπάνω στὰ σχετικὰ πρὸς τὸ πρόσωπό της σύμβολα (π.χ. στίς παραστάσεις τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους, τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας, τῆς κεκλεισμένης Πύλης, τῆς φλεγομένης Βάτου κ.λπ.).⁵⁶⁹

Σὲ σχέση μὲ τίς ὑπόλοιπες παραστάσεις τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος σημειώνεται ἡ τοποθέτηση τῆς Κλίνης κοντὰ σὲ αὐτὴ τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὸν Ν τοῖχο καὶ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ σολομώντειο ἔργο, αὐτὸ τῶν Παροιμιῶν.

Ὁ βαθὺς συμβολικὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος τῆς Κλίνης τοῦ Σολομώντος καὶ ἡ προέλευσή του ἀπὸ ἓνα καθαρὰ ἀλληγορικὸ κείμενο, ἡ προσέγγιση τοῦ ὁποίου δημιουργοῦσε ἀρκετὲς δυσκολίες, γι' αὐτὸ καὶ κρατήθηκε πάντοτε ἐκτὸς τῆς ἐπ' ἐκκλησίαις ἀναγνώσεως, ἐνδεχομένως

⁵⁶⁸ Γιά τὸ φύλλο τοῦ Σιναιϊτικοῦ τριπτύχου βλ. K. Weitzmann, «Fragments of an early St. Nicholas triptych on Mount Sinai», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), πίν. 3, εἰκ. 3. Ἐ. Γιώτα, «Ἐνα σπᾶραγμα εἰκόνας τοῦ 11^{ου} αἰώνα στὸ Σινᾶ καὶ ἡ πρωιμότερη μεσοβυζαντινὴ παρὰσταση ἀπεικόνισης τοῦ Χριστοῦ σὲ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ» στὸ *Εἰκοστὸ Ἐνατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*. Ἀθήνα, 15, 16 καὶ 17 Μαΐου 2009. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2009, σ. 30-31. Γιά τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς πινακοθήκης Τρετιακώφ βλ. C. Mango, «The Chalkoprateia Annunciation and the Pre-Eternal Logos», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-1994), σ. 165-170 καὶ κυρίως L. Shchennikova, «The Annunciation of Oustugue. The origin of the name and the meaning of the iconography» στὸ *Λαμπηδών, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Ἀθήνα 2003, σ. 711-726. Γιά τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Σινᾶ βλ. K. Weitzmann, «Eine spätbyzantinische Verkündigungssikone des Sinai und die zweite byzantinische Welle des 12. Jahrhunderts» στὸ *Studies in the Arts at Sinai*, Princeton, New Jersey 1982, σ. 271-288. Ἐπίσης, A. Weyl Carr, «Icon with the Annunciation» στὸ H.C. Evans and W.D. Wixom (ἐπ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, New York 1997, (ἀρ. κατ. 246), σ. 374-375.

⁵⁶⁹ Βλ. Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 13, 1-2. Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24.

νά είναι όρισμένες από τις αιτίες πού δέν εύνόησαν τήν έξάπλωσή του ως αύτοτελοῦς εικονογραφικοῦ θέματος. Προτιμήθηκαν άλλα πού συνδέονταν μέ συγκεκριμένα γεγονότα καί ἦταν εὐρύτερα γνωστά.

Ένας ἐπιπλέον λόγος εἶναι ἡ σύνδεσή του μέ τò πρόσωπο τοῦ Σολομῶντος, ó όποῖος εἰκονίζεται πολὺ συχνά μέ σύμβολο διαφορετικό, τὸν Οἶκο τῆς Σοφίας, ἀλλά καί εἰλητά άλλων περιεχομένων. Ὡς ἐκ τούτου, τò θέμα τῆς Κλίνης δέν ἀποτελοῦσε τήν πρώτη ἐπιλογή τῶν ζωγράφων στίς σχετικές παραστάσεις.

Ἡ πορεία, πάντως, τοῦ θέματος τῆς Κλίνης στήν εἰκονογραφία καί τήν τέχνη γενικότερα παρουσιάζει σημαντικό ἐνδιαφέρον καί μάλιστα τò γεγονός, ότι, παρά τήν περιορισμένη χρήση του, ἐμφανίζεται σέ διάφορες περιόδους καί στά περισσότερα εἶδη ἐκκλησιαστικῆς τέχνης (μνημειακή ζωγραφική, φορητές εἰκόνες, μικροτεχνία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄

ΑΝΘΡΑΚΟΦΟΡΟΣ ΛΑΒΙΔΑ

1. Ἡ γραπτὴ παραδόση

1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη

Ἡ ἀνθρακοφόρος Λαβίδα σχετίζεται μὲ ἓνα περιστατικὸ πού περιγράφεται στὸ 6^ο κεφάλαιο τοῦ προφητικοῦ βιβλίου τοῦ Ἡσαΐα. Ὁ προφήτης βλέπει σέ ὄραμα τὸν Κύριο ἐν δόξῃ στὸν ναὸ περιβαλλόμενο ἀπὸ ἀγγελικὲς δυνάμεις πού τὸν ὑμνοῦν. Ἐνα ἀπὸ τὰ σεραφεῖμ ἀποστέλλεται πρὸς τὸν Ἡσαΐα κρατώντας σέ λαβίδα ἓνα ἀναμμένο κάρβουνο ἀπὸ τὸ θυσιαστήριον τοῦ ναοῦ. Μὲ αὐτὸ ἀκουμπᾷ τὰ χεῖλη τοῦ προφήτου, ὁ ὁποῖος ἔτσι καθαρίζεται ἀπὸ τὶς ἁμαρτίες του, ὥστε νὰ εἶναι ἕτοιμος καὶ ἄξιος νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν θεία κλήση γιὰ τὸ προφητικὸ ἀξίωμα, πού ἀκολούθησε ἀμέσως μετὰ. «Καὶ ἀπεστάλη πρὸς με ἐν τῶν Σεραφίμ, καὶ ἐν τῇ χειρὶ εἶχεν ἄνθρακα, ὃν τῇ λαβίδι ἔλαβεν ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ἤψατο τοῦ στόματός μου καὶ εἶπεν· ἰδοὺ ἤψατο τοῦτο τῶν χειλέων σου καὶ ἀφελεῖ τὰς ἀνομίας σου καὶ τὰς ἁμαρτίας σου περικαθαριεῖ» (Ἠσ. 6, 6-7).

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ

Ὁ Ἡσαΐας ὡς προφήτης συνδέεται στενὰ μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Ἔχει γι’ αὐτὸ ἀποκληθεῖ «μεγαλοφωνότατος» τῶν Προφητῶν καὶ «εὐαγγελιστὴς προφήτης».⁵⁷⁰

Οἱ προφητεῖες του γιὰ τὴν ἐν γαστρὶ ἔξουσα Παρθένο, τὸν Μεγάλῃς Βουλῆς Ἀγγελο καὶ τὴν Ρίζα Ἰεσσαὶ ἀναφέρονται σαφῶς στὴν

⁵⁷⁰ Μπρατσιώτου, *Εἰσαγωγή*, σ. 375. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Θεοδοωρήτου Κύρου: «Ἄπαντες μὲν οἱ θεσπέσιοι προφῆται οὐ μόνον τὰ τῷ Ἰσραὴλ συμβησόμενα προηγόρευσαν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐθνῶν τὴν σωτηρίαν προεθεσπισαν, καὶ τὴν Δεσποτικὴν προεμήνυσαν ἐπιφάνειαν. Πάντων δὲ μάλιστα ὁ θειότατος Ἡσαΐας ταύτην ἐπιστεύθη τὴν πρόρρησιν». *Εἰς τὸν Ἡσαΐαν προφήτην ἐρμηνεία κατ’ ἐκλογὴν*, PG 81, 216A.

ὑπέρλογο γέννηση τοῦ Κυρίου καὶ ἔχουν, μάλιστα, καὶ οἱ τρεῖς συμπεριληφθεῖ στὰ ἀναγνώσματα τῶν Μεγάλων Ὁρῶν καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων.⁵⁷¹ Ὁ ἴδιος προφήτης συνδέεται καὶ μὲ τὰ θέματα τῆς κούφης νεφέλης καὶ τῆς συντριβῆς τῶν Ἀσσυρίων-θεοφρουρήτου Ἱερουσαλήμ, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἔχουν συσχετισθεῖ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση.⁵⁷²

Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἀναφερθέντα θέματα ἔχουν ἔντονη παρουσία στὴν πατερικὴ συγγραφὴ ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴ ἤδη περίοδο, καθὼς συνιστοῦν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες μαρτυρίες ὑπὲρ τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου, ἀρα καὶ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν διαφόρων αἵρετικῶν. Ἐτσι π.χ. τὸν 2^ο ἤδη αἰῶνα ὁ ἅγ. Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς († 165) χρησιμοποιεῖ καὶ ἀναλύει σὲ βάθος ὁρισμένα ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ τοῦ Ἡσαΐου.⁵⁷³ Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα οἱ ἀναφορὲς μοιράζονται ἀνάμεσα σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ὑπάρχουσες δυνατότητες. Ὁ ἅγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (759-826) π.χ. στὴν ἐν εἶδει καταλόγου ἀπαρίθμηση θεομητορικῶν προτυπώσεων στὸ ἔργο του *Ἐγκώμιον εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* ἐπιλέγει ὡς θέμα συνοδευτικὸ τοῦ Ἡσαΐα αὐτὸ τῆς κούφης νεφέλης: «Χαίροις, κούφη νεφέλη, ἐν ἧ ὁ Κύριος κεκάθικε, κατὰ Ἡσαΐαν τὸν ἱεροφωνότατον».⁵⁷⁴

Ἡ ὑπαρξὴ ὅλων αὐτῶν τῶν σημαντικῶν θεμάτων τῶν συνδεδεμένων μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ συγκεκριμένου προφήτου καθιστᾷ τὸ θέμα τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος μία μόνο ἀπὸ τὶς πολλὲς ὑπάρχουσες ἐπιλογές γιὰ τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς, στοιχεῖο πού ἐξηγεῖ καὶ τὴν ὄχι τόσο

⁵⁷¹ Ἡσ. 7, 14· 9, 6· 11, 1. *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 292, 295-296, 303. *Προφητολόγιον*, σ. 524-528, 536-538.

⁵⁷² Ἡσ. 19, 1· 37, 36-38.

⁵⁷³ Σημειώνει χαρακτηριστικὰ ἀναφερόμενος στὴν προφητεία περὶ τῆς ράβδου ἀπὸ τὴν ρίζα τοῦ Ἰεσσαὶ (Ἡσ. 11, 1): «Ράβδον ἐκ ρίζης Ἰεσσαὶ γενήσεσθαι τὸν Χριστὸν Ἡσαΐας προεφήτευσεν». *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, 86, 4. Bobichon, *Dialogue*, I, σ. 422.

⁵⁷⁴ PG 99, 725D.

διαδεδομένη –έν συγκρίσει πρὸς ἄλλες προτυπώσεις– παρουσία του στὴν πατερικὴ γραμματεία.⁵⁷⁵

Ἡ πατερικὴ ἐρμηνεία τῆς Λαβίδος ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου βασίστηκε στὸ γεγονὸς τῆς μεταφορᾶς μὲ αὐτὴ τοῦ ἀνθρακα ἀπὸ τὸ θυσιαστήριο. Σύμφωνα μὲ τὸν παραλληλισμό, ἡ Θεοτόκος εἶναι ἡ ἔμψυχος λαβίδα, ἡ ὁποία ἔφερε τὸν «θεῖον ἀνθρακα», δηλαδὴ τὸν Χριστό. Ὁ ἀναμμένος ἀνθρακας συμβολίζει ἀκριβῶς τὸ πῦρ τῆς θεότητος.⁵⁷⁶ Ὁ ἁγ. Ἀνδρέας Κρήτης π.χ. στὸν Λόγο του *Εἰς τὸν εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Χαίροις, ἡ Σεραφικὴ τοῦ μυστικοῦ ἀνθρακος λαβίς» καὶ στὸν Α' Λόγο του *Εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου*: «Αὕτη (ἐνν. ἡ Θεοτόκος) τὸ βασιλικὸν ὑπάρχει τοῦ οὐρανοῦ γενους ἀξίωμα ... τὸ νοερὸν τῶν θείων ὁλοκαυτωμάτων θυμίαμα, ἡ λαβίς τοῦ καθαρτικοῦ ἀνθρακος ...».⁵⁷⁷

Τὸ θέμα τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος ἔχει καὶ σημαντικὸ λειτουργικὸ-εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο. Οἱ Πατέρες τὸ συσχετίζουν με τὴν

⁵⁷⁵ Τὰ θέματα αὐτὰ ἔχουν μεταφερθεῖ καὶ στὴν εἰκονογραφία εἴτε ἀμεσα, ὡς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις, εἴτε ἔμμεσα, ὡς κείμενα π.χ. τῶν εἰλητῶν ποὺ συνοδεύουν τὸν προφήτη στὶς διαφορὲς ἀπεικονίσεις του. Σὲ ὁρισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις στὸ πρόγραμμα ἑνὸς μνημείου εἶναι ἐντεταγμένα περισσότερα τοῦ ἑνὸς τέτοια θέματα. Ἐνα ἐντυπωσιακὸ σχετικὸ παράδειγμα ὑπάρχει στὸν ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334). Στὸ πρόγραμμά του ἔχουν περιληφθεῖ τέσσερα ἀπὸ τὰ θεομητορικὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Ἡσαΐα: ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, τὸ ὄραμα τῆς Λαβίδος καὶ ἡ συντριβὴ τῶν Ἀσσυρίων στὸ Ν περίστω καὶ ἡ κούφη Νεφέλη στὸν κεντρικὸ τροῦλλο ὡς κείμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ προφήτου Σοφονία. Βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327. Παπαμαστορακη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 8. Ἡ παρουσία ὅλων αὐτῶν τῶν θεμάτων καὶ στὴν εἰκονογραφία προσέφερε καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἕναν πλούτο ἐπιλογῶν ποὺ περιορίσει, ἐν μέρει μόνο, ὅπως θὰ σχολιαστεῖ καὶ πιὸ κάτω, τὴν διάδοσιν τοῦ θέματος τῆς Λαβίδος.

⁵⁷⁶ Ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ ἁγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: «Ἔθος τῇ θεοπνεύστῳ Γραφῇ πυρὶ τὴν θείαν παρεικάζειν φύσιν». *Ἐξηγήσεις ὑπομνηματικῆ εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, Βιβλ. Ι, Λόγος ΙV. PG 70, 181B.

Οἱ πατέρες συχνὰ ὀνομάζουν τὸν Χριστὸ ἀνθρακα καὶ μάλιστα ὄχι ἀπαραίτητα στὰ πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου ὁράματος τοῦ Ἡσαΐου. Τὸ συγκεκριμένο θέμα χρησιμοποιεῖται μάλιστα καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλους θεομητορικοὺς τύπους. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν κακῶς ἀποδιδόμενη στὸν ἁγ. Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνὸ Β' Ὁμιλίᾳ *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου*: «Χαίρε, θυμιατήριον, τὸ σκεῦος τὸ χρυσόνουν, ἡ τὸν θεῖον ἀνθρακα ἔνδον φέρουσα, ἀφ' ἧς διέπνευσεν εὐωδία τοῦ Πνεύματος ...». PG 96, 689C.

⁵⁷⁷ PG 97, 896B καὶ 1069A.

λατρεία τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ κυρίως μὲ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ καθαριστικὴ π.χ. ιδιότης τοῦ ἀνθρακος, μὲ τὸν ὁποῖο καθαρίζονται οἱ ἁμαρτίες τοῦ προφήτου, παραπέμπει στὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο καθαρίζει καὶ σώζει τούς μεταλαμβάνοντας. «Προσδιαγράφεται δὲ καὶ προδιατυποῦται διὰ τούτων ἢ τῶν ἡμετέρων ἀγαθῶν μετουσία, ἢ διὰ τοῦ Δεσποτικοῦ σώματός τε καὶ αἵματος τῶν ἁμαρτημάτων ἀπαλλαγῇ», σημειώνει ὁ Θεοδώρητος Κύρου.⁵⁷⁸

1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία

Στὴν ὑμνογραφία ἡ Λαβίδα τοῦ Ἡσαΐα ἔχει ἐπίσης περιορισμένη διάδοση ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλες θεομητορικές προτυπώσεις. Ἀπαντοῦν παρόλα αὐτὰ σαφῆ σχετικὰ παραδείγματα. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικῶς τὸ Θεοτοκίον τῆς Θ' Ὡδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ὁρθρου τῆς ΚΑ' Ἰανουαρίου:

«Φέρουσα οἶά περ λαβίς, τὸν οὐράνιον
Θεόνυμφε ἀνθρακα, τὰ φρυγανώδη μου,
καρδίας πάθη καὶ νῦν κατάφλεξον·
καὶ τῆς γεένης τοῦ πυρός, λύτρωσαί με,
δέομαι, ἵνα δοξάζω σε, τὴν ἐλπίδα τῶν

⁵⁷⁸ *Εἰς τὸν Ἡσαΐαν προφήτην ἐρμηνεία κατ' ἐκλογὴν*, PG 81, 268C. Σὲ εὐχὲς τῆς ἀκολουθίας τῆς Θείας Μεταλήψεως τὸ ἴδιο τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ ὀνομάζεται «ἀνθραξ»: «Ἀλλὰ γενέσθω μοι ὁ ἀνθραξ τοῦ παναγίου σου σώματος καὶ τοῦ τιμίου σου αἵματος εἰς ἁγιασμόν ...». Εὐχή Γ', Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. *Τερατικόν*, σ. 237. Ἡ εὐχαριστιακὴ διάσταση τοῦ θέματος ἔχει ἐκδηλωθεῖ μὲ διαφόρους τρόπους καὶ στὴν εἰκονογραφία. Στὸ λεγόμενο Εὐαγγέλιο τοῦ Rossano (6^{ος} αἰ.) π.χ. τὴν παράσταση τῆς Μεταδόσεως τοῦ Ἄρτου στοὺς Ἀποστόλους ὑπομνηματίζει μετὰξὺ ἄλλων καὶ ὁ προφήτης Ἡσαΐας κρατώντας εἰλητό, ὅπου ἀναγράφεται, μὲ μικρὲς παραλλαγές, τὸ χωρίο τοῦ προφητικοῦ του βιβλίου περὶ τῆς Λαβίδος «καὶ ἀπεστάλη ... περικαθαριεῖ» (Ἠσ. 6, 6-7). Βλ. Santoro, *Codice*, πίν. 6, σ. 82. Ἐνα πολὺν ἰδιαίτερο παράδειγμα ἀπαντᾷ στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὸ Qintsvisi τῆς Γεωργίας (τέλος 13^{ου}-ἀρχὲς 14^{ου} αἰ.). Στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδος, ὁ Χριστός, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο συνήθεις ἐμφανίσεις του στὴν Μετάληψη καὶ τὴν Μετάδοση, ἔχει ἱστορηθεῖ καὶ τρίτη φορὰ νὰ προσφέρει ἕναν μικρὸ σταυρὸ σὲ ἕνα σεραφεῖμ, τὸ ὁποῖο τοῦ ἀπλώνει τὰ χεῖρια του, σὲ προφανῆ εἰκονογραφικὴ ἀναλογία μὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐου, ὅπου ἕνα σεραφεῖμ τείνει τὸ χεῖρι του μὲ τὴν λαβίδα πρὸς τὸν προφήτη. Βλ. O. Pirilishvili, *Qintsvisi Murals*, (γεωργ. μὲ ρωσ. καὶ ἀγγλ. περίλ.), Tbilisi 1979, εἰκ. 77. T. Velmans, A. Alpago Novello, *Miroir de l'invisible. Peintures murales et architecture de la Géorgie (VIe-XVe s.)*, Milano 1996, πίν. 19 καὶ σ. 148-151.

πιστῶν Παναμώμητε». ⁵⁷⁹

2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση

Ἡ ἐρμηνεία τῆς Λαβίδος ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ ἀνθρακος ὡς τύπου τοῦ Χριστοῦ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν λειτουργικὴ χρῆση τοῦ συγκεκριμένου προφητικοῦ χωρίου, τὸ ὁποῖο συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς ἐορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς (2 Φεβρουαρίου). ⁵⁸⁰

Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἀνάγνωσμα τῆς ἰδίας ἐορτῆς ἀποτελεῖ καὶ ἡ προφητεία τοῦ Ἡσαΐα περὶ τῆς κούφης Νεφέλης, γνωστοῦ ἐπίσης παλαιοδιαθητικοῦ θεομητορικοῦ τύπου: «Ἰδού Κύριος κάθηται ἐπὶ νεφέλης κούφης καὶ ἥξει εἰς Αἴγυπτον, καὶ σεισθήσεται τὰ χειροποίητα Αἰγύπτου ...» (Ἠσ. 19, 1). ⁵⁸¹ Ἡ ἐπιλογή τῶν δύο αὐτῶν χωρίων τοῦ Ἡσαΐα

⁵⁷⁹ *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, σ. 260. Γιά ἄλλες ὑμνογραφικὲς ἀναφορὲς βλ. καὶ Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 40-41.

Εἶναι ἐνδιαφέρουσα μιὰ προκύπτουσα ἀπὸ τὶς πηγὲς ἰδιαίτερη σχέση τοῦ θέματος τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος μὲ τὴν ἐορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς. Στὸ Θεοτοκίο π.χ. τῆς Ζ' Ὡδῆς τοῦ κανόνος τῆς Θεοτόκου τῆς ΚΖ' Ἰανουαρίου, προεόρτιο τῆς Ὑπαπαντῆς, ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς:

«Ὡς μυστικὴ τις λαβίς, τὸν ἀνθρακα
φέρουσα, τὸν νοητὸν ἐρχη πρὸς
ναόν' ὃν ὁ Συμεὼν λαμπρυνθήσεται
χερσί, Πάναγγε δεξάμενος, καὶ τὰ τοῦ
πάθους σύμβολα, προφητεῦει σαφέστατα».

Μηναῖον Ἰανουαρίου, σ. 326. Ἀντίστοιχα, σέ ποίημα γιὰ τὴν ἐορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Γρηγορίου Κορίνθου (π. 1070 μὲ 1156) ἀναφέρονται, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν Συμεών:

«τὸ πῦρ λαβὼν γὰρ λαβίδος τῆς παρθένου
ἀφλεκτός ἐστι, λαμπεται φέγγει λέγων».

Βλ. H. Hunger, «Gregorios von Korinth, Epigramme auf die Feste des Dodekaorton», *AnBoll* 100 (1982), σ. 640. Ἐπίσης Rhoby, *Epigramme*, σ. 108. Ὁ συσχετισμὸς εἶναι προφανὴς βασισμένους στὸν παραλληλισμὸ τῆς Λαβίδος ποὺ φέρει τὸν θεῖον ἀνθρακα μὲ τὴν Θεοτόκο ποὺ φέρει τὸν Χριστὸ στὸν Ναό, ἐπισφραγίζεται δὲ ἀπὸ τὴν χρῆση τοῦ συγκεκριμένου ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα ὡς ἀναγνώσματος στὸν Ἑσπερινὸ τῆς Ὑπαπαντῆς, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ ἐκτενῶς κατωτέρω.

⁵⁸⁰ *Μηναῖον Φεβρουαρίου*, σ. 18-19. *Προφητολόγιον*, σ. 586-591.

⁵⁸¹ *Μηναῖον Φεβρουαρίου*, σ. 19. *Προφητολόγιον*, σ. 590-593. Τὸ θέμα τῆς Νεφέλης, βασισμένο ὁμῶς στὶς παλαιοδιαθητικὲς διηγήσεις τῆς Ἐξόδου (Ἐξ. 40, 15-19 καὶ 22-32) καὶ τῶν Αἰριθμῶν (Αἰρ. 9, 15-23), κυριαρχεῖ, γιὰ εὐνοήτους λόγους, καὶ στὰ ἀναγνώσματα τοῦ

ώς ἀναγνώσμάτων στήν συγκεκριμένη έορτή δέν όφείλεται μόνο στο γεγονός τής στενής σχέσης τοῦ συγκεκριμένου προφήτου μέ τήν Θεία Ένανθρώπηση καί στήν ἀναφορά καί τῶν δύο διηγήσεων σέ τύπους-σύμβολα τής Θεοτόκου. Σημαντικό ρόλο έχει παίξει καί ό παραλληλισμός τής ενέργειας τής Θεοτόκου πού φέρει τόν Χριστό στόν Ναό μέ τήν Λαβίδα πού φέρει τόν άνθρακα καί μέ τήν κούφη Νεφέλη πού φέρει τόν Κύριο στήν Αἴγυπτο.⁵⁸² Στήν περίπτωση τής άνθρακοφόρου Λαβίδος ή σχέση εἶναι ακόμα πιό στενή καθώς τò όραμα λαμβάνει χώρα στόν Ναό, όπως καί τò γεγονός τής Ὑπαπαντῆς.

3. Ἡ σχέση τοῦ Ἡσαΐα μέ τήν Θεία Ένανθρώπηση

3.1 Στήν λατρεία

Ἡ στενή σχέση τοῦ Ἡσαΐα μέ τήν Θεία Ένανθρώπηση ἀποτυπώνεται καί στήν λατρεία. Συγκεκριμένα, ἀπό τὰ δώδεκα ἀναγνώσματα τοῦ Έσπερινοῦ καί τῶν Μεγάλων Ὁρῶν τῶν Χριστουγέννων τὰ πέντε προέρχονται ἀπό τò προφητικό βιβλίό τοῦ Ἡσαΐα. Δύο, μάλιστα, ἀπό αὐτά, τὰ ἀναφερόμενα στόν Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγελο καί τήν «έν γαστρὶ ἔξουσα» παρθένο, διαβάζονται καί στίς δύο αὐτές ἀκολουθίες, ως οἱ βασικότερες παλαιοδιαθηκικές μαρτυρίες περὶ τῆς ἐκ Παρθένου γεννήσεως τοῦ Μεσσίου.⁵⁸³

Έσπερινοῦ τῆς έορτῆς τῆς Ἀγίας Σκέπης (28 Ὀκτωβρίου) συνδυασμένο, μάλιστα, μέ τò όραμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης τοῦ Ἰεζεκιήλ (Ιεζ. 44, 1-4). *Προφητολόγιον*, σ. 486-491. Καί στήν περίπτωση αὐτή εἶναι σαφῆς ή χρήση τοῦ θέματος ως θεομητορικής προτυπώσεως. Ὡς τέτοιο ἀπαντᾷ καί σέ ύμνογραφικές ἀναφορές. Βλ. ένδεικτικά Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 48-49.

⁵⁸² Τέτοιου εἶδους συσχετισμός π.χ. έχει παίξει ρόλο καί στήν ἐπιλογή τῶν ἀναγνώσμάτων τῆς έορτῆς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου). Ἡ Εἴσοδος τῆς Θεοτόκου στόν Ναό παραλληλίζεται μέ τήν μεταφορά καί τοποθέτηση τῆς Κιβωτοῦ ἀρχικά στήν Σκινηή τοῦ Μαρτυρίου καί κατόπιν στόν Ναό τοῦ Σολομῶντος, ὅπως περιγράφεται στίς διηγήσεις τῆς Ἐξόδου καί τοῦ Γ' Βασιλειῶν ἀντίστοιχα. *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 209. *Προφητολόγιον*, σ. 508-513.

⁵⁸³ Βλ. *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 292, 295-296, 305. *Προφητολόγιον*, σ. 522-541.

3.2 Στήν τέχνη

Ἡ σχέση τοῦ Ἡσαΐα μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση ἀποτυπώνεται καὶ στὴν τέχνη, καθὼς ἡ μορφή του συχνά εἰκονίζεται σὲ λιγότερο ἢ περισσότερο ἀμεση σχέση μὲ τὴν Θεοτόκο, τὸν Χριστὸ καὶ παρεμφεροῦς περιεχομένου θέματα.⁵⁸⁴

Ἦδη στὴν τέχνη τῶν κατακομβῶν ἔχουμε ἓνα σημαντικὸ παράδειγμα. Στὴν κατακόμβη τῆς Πρισκίλλης (3^η ἢ 4^η δεκαετία 3^{ου} αἰ.) εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸ καὶ μπροστά τους προφήτης, ὁ ὁποῖος κατὰ μίαν ἀποψη ταυτίζεται μὲ τὸν Βαλαάμ, κατ' ἄλλη δὲ μὲ τὸν Ἡσαΐα.⁵⁸⁵

Στὴν βυζαντινὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ὁ συσχετισμὸς τοῦ Ἡσαΐα μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση ἔχει ἐκφραστεῖ μὲ διαφόρους τρόπους.

Στὴν Ἀγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (886 π.) π.χ. ὁ προφήτης εἰκονίζεται στὸ Α ἄκρο τοῦ Ν τυμπάνου κρατώντας εἰλητὸ μὲ τὴν προφητεία «Ἴδου ἡ παρθένος ...» στὸ δεξιὸ καὶ δείχνοντας μὲ τὸ ἀριστερὸ πρὸς τὴν Βρεφοκρατοῦσα τῆς ἀψίδος, μὲ τὴν ὁποία βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση.⁵⁸⁶

Ἐπίσης, στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Γεννήσεως στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας Καλορίτισσας στὴν Νάξο ἡ ἔνθρονη Βρεφοκρατοῦσα τῆς ἀψίδος περι-

⁵⁸⁴ Στὸ σημεῖο αὐτὸ κρίνεται σκόπιμο νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ σχέση τοῦ Ἡσαΐου καὶ μὲ ἄλλα θέματα καὶ κυρίως τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο προεῖδε καὶ περιέγραψε μὲ μεγάλη ἀκρίβεια στὸ προφητικὸ του βιβλίον (Ἠσ. 53). Δὲν εἶναι ἀνευ σημασίας, ὅτι αὐτὸ διαβάζεται καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τὴν Μεγάλῃ Ἑβδομάδᾳ. Καὶ στὴν τέχνη συχνά συνοδεύει καὶ ὑπομνηματίζει παραστάσεις τοῦ Πάθους. Στὸ καθολικὸ τῆς Ὀλυμπιώτισσας Ἐλασσώνος π.χ. ὁ Ἡσαΐας εἰκονίζεται στὸ τύμπανο τοῦ Δ τόξου ποὺ φέρει τὸν τροῦλλο κρατώντας εἰλητὸ μὲ τὸ ἐξῆς περιεχόμενο: «εἶδομεν αὐτὸν καὶ οὐκ εἶχεν εἶδος οὐδὲ κάλλος», τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ Πάθος τοῦ Κυρίου. Ἡ μορφή του συνοδεύει τὴν παρακείμενη παράσταση τῆς Σταυρώσεως, στὸ ἐσωρράχιον τοῦ Δ τόξου. Βλ. Constantinides, *Olympiotissa*, τ. I, σ. 107-108, τ. II, πίν. 7, 29. Γενικότερα γιὰ τὴν σύνδεση προφητικῶν μορφῶν μὲ συγκεκριμένους παραστάσεις βλ. Μουρίκη, *Ἀλεποχώρι*, σ. 20-21.

⁵⁸⁵ Grabar, *Premier art*, εἰκ. 95, σ. 99.

⁵⁸⁶ Βλ. C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington D.C. 1962, σ. 58-59 καὶ σχ. III.

στοιχίζεται από δύο σεβίζοντες άγγέλους, τὸν άγ. Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο καὶ τὸν Ἡσαΐα (εἰκονογραφικὴ φάση τοῦ β' τετάρτου τοῦ 10^{ου} αἰ.).⁵⁸⁷

Δύο ενδιαφέροντα παραδείγματα ἀπαντοῦν στὸν Ἀγ. Γεώργιο Διασορίτη Τραγαίας Νάξου (11^{ος} αἰ.) καὶ στὴν Νέα Μονὴ Χίου (1050 π.).

Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Ἡσαΐας μαζί μὲ τοὺς Δαβὶδ καὶ Σολομῶντα, κρατώντας εἰλητὰ μὲ κείμενα πού ἀναφέρονται στὴν άγία Σιών καὶ τὴν Θεοτόκο, εἰκονίζονται στὴν καμάρα τοῦ Διακονικοῦ, δίπλα στὴν μορφὴ τῆς Θεοτόκου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸν Α τοῖχο. Ὁ Ἡσαΐας συγκεκριμένα φέρει εἰλητὸ μὲ τὴν προφητεία του: «Ἴδού ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει ...». Συγκροτεῖται ἔτσι ἓνα σύνολο μὲ κεντρικὴ ἀναφορὰ στὴν Θεία Ἐνανθρώπησι καὶ τὴν Θεοτόκο.⁵⁸⁸

Στὴν δεύτερη περίπτωση ὁ Ἡσαΐας εἰκονίζεται στὸν Δ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα μὲ εἰλητὸ μὲ τὴν ἴδια προφητεία σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς Δανιήλ, Ἰεζεκιήλ καὶ Ἰερεμία, τοὺς Θεοπάτορες Ἰωακείμ καὶ Ἄννα, τὴν Θεοτόκο στὴν κορυφὴ τοῦ τρουλλίσκου τοῦ χώρου καὶ τὸν Χριστὸ στὸ τύμπανο τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν κυρίως ναό.⁵⁸⁹ Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δημιουργεῖται ἓνα ἐνιαῖο σύνολο μὲ ἀναφορὰ στὴν Ἐνανθρώπησι τοῦ Κυρίου.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδος τοῦ Ἀγ. Στυλιανοῦ Καστοριάς (π. 1200) ὁ Ἡσαΐας –μέσα σὲ τμῆμα τοῦ οὐρανοῦ– ἔχει συμπεριληφθεῖ στὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ Βλ. Μ. Panayotidi, «L'église rupestre de la Nativité dans l'île de Naxos. Ses peintures primitives», *CahArch* 23 (1974), σ. 108, ὅπου ταυτίζει τὴν μορφὴ μὲ τὸν Ἡσαΐα, καὶ Α.Γ. Μαντᾶ, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδας (843-1204)*, Ἀθήνα 2001, σ. 92-93.

⁵⁸⁸ Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, «Ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης» στὸ Μ. Χατζηδάκη (ἐπ.), *Βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα, Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες. Νάξος*, Ἀθήνα 1989, σ. 72-73 καὶ προσωπικὴ παρατήρηση.

⁵⁸⁹ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, τ. Α', σ. 170-171, τ. Β', πίν. 72.

⁵⁹⁰ Βλ. Ε.Ν. Tsigaridas, «La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icônes» στὸ *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, September 1986*, Beograd 1988, σ. 310. Ὁ Ἡσαΐας εἰκονίζεται ὁρισμένες φορὲς καὶ σὲ βημόθυρα νὰ συνοδεύει τὸ ἴδιο θέμα. Γιὰ παραδείγματα βλ. Παπαδημητρίου, *Ἡ ἐξέλιξη*,

Στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὶς Σαῖτουρες Ρεθύμνου (π. 1300), τέλος, ὁ προφήτης Ἡσαΐας ὁλόσωμος κρατώντας εἰλητὸ μὲ τὴν προφητεία του «ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει ...» εἰκονίζεται στὸ μέτωπο τοῦ Δ σφενδονίου συνοδεύοντας παράσταση τῆς ἑνθρονῆς Θεοτόκου στὸν Ν τοῖχο σὲ ἕναν εὐγλωττο συσχετισμό. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ γίνεται συνειδητὰ, ὥστε νὰ συνδυαστεῖ ὁ Ἡσαΐας μὲ τὴν Θεοτόκο, τοποθετούμενος ἐκτὸς τῶν δύο προφητικῶν ομάδων, οἱ ὁποῖες καταλαμβάνουν τὰ ἐσωρράχια τοῦ Α καὶ Δ σφενδονίου.⁵⁹¹

Ἀπὸ τὰ ἀναφερθέντα παραδείγματα σκιαγραφεῖται ἐπαρκῶς ἡ στενὴ σχέση τοῦ Ἡσαΐα μὲ τὴν Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο στὴν τέχνη, ἀνάλογη τῆς ἀντίστοιχης στὴν πατερικὴ θεολογία καὶ τὴν ὑμνογραφία, ἡ ὁποία δηλώνεται μὲ διαφόρους εἰκονογραφικοὺς τρόπους ποικίλουν κατὰ περίπτωσιν.

4. Ἡ εἰκαστικὴ μαρτυρία

4.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Τὸ θέμα τῆς Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐα, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες θεομητορικὲς προτυπώσεις, εἰκονίζεται μὲ δύο τρόπους: α) ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση β) συνοπτικὰ, μὲ τὸν Ἡσαΐα συνοδευόμενο ἀπὸ τὸ σύμβολο τῆς Λαβίδος ἢ σχετικοῦ περιεχομένου εἰλητὸ ἢ καὶ τὰ δύο ὡς τμῆμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται».

Οἱ ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος, τὴν ὁποία ἕνα σεραφεῖμ τείνει πρὸς τὸν Ἡσαΐα, συνιστοῦν ὀρισμένες φορές τμῆμα εὐρυτέρας παραστάσεως τοῦ δράματος τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ, στὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου ἔλαβε χώρα τὸ συγκεκριμένο

σ. 78-80, 211-212 καὶ εἰκ. Γ67, Γ73, Γ92. Εἶναι ἐνδεικτικῶς, ὅτι ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ συνιστᾷ τὴν παρουσία τοῦ Ἡσαΐου στὸ θέμα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. *Ερμηνεία*, σ. 218.

⁵⁹¹ Προσωπικὴ παρατήρηση καὶ Spatharakis, *Rethymnon*, σ. 226-227.

περιστατικό.⁵⁹² Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ ἀπεικονίσεις ἔχουν ἕναν περισσότερο «ἱστορικό» χαρακτήρα, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ συμβολικοῦ περιεχομένου. Εἶναι, πάντως, ἐνδιαφέρον, ὅτι οἱ παραστάσεις, ὅπου ὑπερέχει ὁ συμβολικὸς χαρακτήρας, περιορίζονται στὴν ἀπεικόνιση τῶν στοιχείων ποὺ ἀφοροῦν στὸ συγκεκριμένο θέμα τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος –δηλαδή τοῦ προφήτου, τοῦ σεραφείμ, τῆς Λαβίδος καὶ τοῦ ἀνθρακος– καθὼς αὐτὸ εἶναι ἡ βάση τοῦ τυπολογικοῦ συσχετισμοῦ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση.⁵⁹³

Καὶ σὲ αὐτές τὶς περιπτώσεις, πάντως, τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος δὲν ἀποδίδεται ὁπτικά. Δὲν ὑπάρχει π.χ. ἓνα μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου ἢ τοῦ Χριστοῦ ποὺ νὰ ὑπογραμμίζει τὴν ὑπάρχουσα σχέση. Αὐτὴ ὅμως προκύπτει ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ περιβάλλον, ἀφοῦ στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐξεταζόμενες περιπτώσεις οἱ παραστάσεις εἶναι ἐντεταγμένες σὲ κύκλους θεομητορικῶν προτυπώσεων.⁵⁹⁴

⁵⁹² Γιά τὴν εἰκονογραφία τοῦ ὁράματος τοῦ Ἡσαΐα καὶ τοῦ συμπεριλαμβανομένου σὲ αὐτὸ θέματος τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος βλ. Dosogne-Lafontaine, *Théophanies-Visions*, σ. 135-143 καὶ πιὸ εἰδικά Σκώπτη, Ὁραμα Ἡσαΐα, σ. 181-192. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Λαβίδος στὰ πλαίσια τοῦ ὁράματος τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ εἰκονίζεται π.χ. στὸν Ἰνδικοπλεῦστη τοῦ Βατικανοῦ (Vat. gr. 699, 9^{ος} αἰ.) καὶ στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (12^{ος} αἰ.), γιὰ νὰ ἀναφέρουμε δύο παραδείγματα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, καὶ στὶς καππαδοκικὲς ἐκκλησίες Ayvali Kilise (913-920) στὸ Gülli Dere καὶ Ἀγ. Ἀποστόλων στὴν Σινασό (α' τέταρτο 10^{ου} αἰ.), γιὰ νὰ ἀναφέρουμε καὶ δύο παραδείγματα ἀπὸ τὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ. Wolska-Conus, *Indicopleustès*, σ. 249. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 52. Thierry, Ayvali Kilise, εἰκ. 12, σ. 117. Jolivet-Lévy, *Églises de Cappadoce*, σ. 180 καὶ πίν. 110, 1-2.

⁵⁹³ Βλ. π.χ. τὶς παραστάσεις στὸν Ἀγ. Κλήμεντα (1294/5), τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334) καὶ τὴν Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2). Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 84, σ. 52 καὶ σχ. 84, σ. 52. Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 6.

⁵⁹⁴ Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος, τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης καὶ τὴν Μονὴ Χιλανδαρίου, ποὺ συνιστοῦν καὶ τὶς βασικότερες σωζόμενες ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος ὡς θεομητορικῆς προτυπώσεως. Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 84, σ. 52. Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 6. Σημειώνουμε ἐδῶ, ὅτι στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος εἶναι ἐλάχιστες, καθὼς κυριαρχεῖ ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοσή του. Ἕνα παράδειγμα ἀπαντᾷ σὲ εἰκόνα τοῦ Ἑμμανουήλ Τζάνε ποὺ βρίσκεται στὸ Βερολίνο, χρονολογεῖται δὲ στὰ 1640. Σὲ αὐτὴ ἡ κεντρικὴ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πλαισιώνεται ἀπὸ ὀκτῶ διαχωρὰ, στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται μὲ ἀφηγηματικὸ

Ένα από τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς παράστασης πού ἔχει ἐνδιαφέρον καθὼς παρουσιάζει κατὰ περίπτωσιν διαφοροποιήσεις στὴν μορφή του εἶναι ἡ ἴδια ἡ Λαβίδα. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις εἰκονίζεται σύμφωνα μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὀνόματός της, δηλαδή ὡς τσιμπίδα μὲ δύο βραχίονες, ἡ μορφή ὅμως πού τελικὰ θὰ ἐπικρατῇ εἶναι αὐτὴ τοῦ κουταλιοῦ, ὑπὸ τὴν ἀμεση ἐπίδραση τῆς λατρείας, ὅπου Λαβίδα ὀνομάζεται τὸ κουτάλι μὲ τὸ ὁποῖο μεταδίδεται τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ στοὺς πιστοὺς.⁵⁹⁵ Καὶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο δείχνει σαφῶς τὴν στενὴ σχέση τοῦ θέματος μὲ τὴν Θεία Εὐχαριστία.

Ἡ ἀγγελικὴ μορφή πού προσφέρει στὸν Ἡσαΐα τὴν Λαβίδα μὲ τὸν ἀνθρακα εἶναι ἓνα ἄλλο στοιχεῖο πού ἐμφανίζει εἰκονογραφικὲς μεταβολές. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγηση ἓνα σεραφεῖμ τείνει τὴν Λαβίδα στὸν προφήτη (Ἠσ. 6, 6) καὶ αὐτὸ συνήθως προτιμᾶται στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος. Σὲ ὁρισμένες, ὅμως, περιπτώσεις τὴν θέση του παίρνει ἓνα χερουβεῖμ, καθὼς τὰ δύο αὐτὰ ἀγγελικὰ τάγματα συγχέονται εἰκονογραφικὰ μὲ ἀποτελεσματὰ νὰ ἐναλλάσσονται συχνὰ ἀδιακρίτως στὶς ἀπεικο-

τρόπο ἰσαριθμὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις. Στὸ τρίτο ἀπὸ ἐπάνω δεξιὸς ὡς πρὸς τὸν θεατὴ διάχωρο εἰκονίζεται ἡ ὄρασις τοῦ Ἡσαΐα περὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος, ἡ ὁποία λαμβάνει χώρα μέσα σὲ περίτεχνο ἀρχιτεκτόνημα πού παριστᾷ τὸν Ναό, ἐνῶ στὸ βάθος διακρίνονται ἄλλα κτήρια, προφανῶς τῆς Ἱερουσαλήμ. Στὴν παράσταση, πέραν τοῦ σεραφεῖμ μὲ τὴν Λαβίδα, εἰκονίζεται στὸ ἐπάνω μέρος ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸ ὀλόσωμη ἐντὸς νεφέλης, ὥστε νὰ ἀποδίδεται ξεκάθαρα τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης. Βοκοτοπούλου, Ἑπτὰ κρητικὲς εἰκόνες, πίν. 15, 1.

⁵⁹⁵ Γιὰ τὴν διπλὴ σημασία τοῦ ὅρου βλ. Δ.Β. Δημητράκου, *Νέον λεξικὸν ὀρθογραφικὸν καὶ ἐρμηνευτικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήναι 1969³, σ. 842. Κυριολεκτικὴ ἀπεικόνιση τῆς Λαβίδος ἀπαντᾷ π.χ. στὶς παραστάσεις τοῦ θέματος στὸ παρισινὸ χειρόγραφο τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου (879, φύλλο 67v), στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Συνασοῦ (α' τέταρτο 10^{ου} αἰ.), σὲ κοπτικὰ μνημεῖα, ὅπως οἱ μονές τοῦ Ἀγ. Μακαρίου (11^{ου}-13^{ου} αἰ.) καὶ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου (1232/3) κ.ά. Βλ. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 11. Jolivet-Lévy, *Églises de Cappadoce*, πίν. 110, 1-2. Moorsel, *Forerunners of the Lord*, εἰκ. 4-5, σ. 123. Μεμονωμένο ὑστεροβυζαντινὸ παράδειγμα συνιστᾷ ἡ παράσταση στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5), ἐνῶ ἀπὸ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο σημειώνουμε τὴν εἰκόνα μὲ θέμα τὸ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» τοῦ Μητροφάνοβιτς ἀπὸ τὴν Morača (1616/7). Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. S. Petković, *Morača*, Beograd 1986, εἰκ. 49. Τὴν διαφοροποίησιν αὐτὴ τόσο στὸ σημασιολογικὸ ὅσο καὶ στὸ εἰκονογραφικὸ πεδίο ἐπισημαίνει καὶ ὁ Rhoby, *Epigramme*, σ. 107-108 καὶ τὴν ἀποδίδει ἐπίσης σὲ εὐχαριστιακὴ ἐπίδραση. Γιὰ τὸν γενικότερο προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ-λειτουργικὴ χρῆσιν καὶ τὴν μορφή τῆς Λαβίδος βλ. R.F. Taft, «Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence», *DOP* 50 (1996), σ. 209-238.

νίσεις διαφόρων θεμάτων.⁵⁹⁶ Σὲ ὁρισμένες δὲ περιπτώσεις προτιμᾶται ἡ μορφή ἑνὸς ἀγγέλου.⁵⁹⁷

Ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος περιλαμβάνει τὸν προφήτη, συνοδευόμενο κατὰ κανόνα ἀπὸ εἰλητό, μὲ τὴν ἀνθρακοφόρο Λαβίδα ἐνώπιόν του, εἶναι δὲ ἐντεταγμένη στὰ πλαίσια τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Σημειώνεται, ὅτι ἡ Λαβίδα ἀπέβη –προφανῶς λόγῳ τοῦ συγκεκριμένου χαρακτήρος της καὶ ὡς ἐκ τούτου τῆς εὐκολίας χρήσεως καὶ ἀπεικονίσεώς της ὡς συμβόλου– τὸ βασικὸ συνοδευτικὸ σύμβολο τοῦ Ἡσαΐα στὶς ἀπεικονίσεις του στὰ πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου θέματος.⁵⁹⁸ Ἦδη στὴν πρώτη ἀποκρυσταλλωμένη ἐμφάνισή του, στὴν γνωστὴ εἰκόνα

⁵⁹⁶ Γιά τὴν παρατηρούμενη σύγχυση στὴν ἀπεικόνιση τῶν δύο αὐτῶν ἀγγελικῶν ταγμάτων βλ. D. Pallas, «Eine Differenzierung unter den himmlischen Ordnungen», BZ 64 (1971), σ. 55-60. Σὲ σχέση μετὰ τὸ ἐξεταζόμενο θέμα, ἀναφέρουμε τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ στοῦ παρισινὸ χειρόγραφο τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ αγ. Γρηγορίου καὶ σὲ αὐτὰ τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου, ὅπου τὸν ἀνθρακα στὸν προφήτη προσφέρει ἕνα χερουβεὶμ. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 11 καὶ σ. 281-284. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 52.

⁵⁹⁷ Τέτοια εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση στὸν Ἰνδικοπλεῦστη τοῦ Βατικανοῦ. Wolska-Conus, *Indicopleustēs*, σ. 249. Βλ. καὶ Σκώττη, Ὁραμα Ἡσαΐα, σ. 189, ὅπου δίδονται καὶ ἄλλα παραδείγματα καὶ ἐπιχειρεῖται ἐρμηνεῖα τῆς συγκεκριμένης εἰκονογραφικῆς διαφοροποίησης.

⁵⁹⁸ Ἡ Λαβίδα εἶναι ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο, πρόσφορο γιὰ ἀπεικόνιση, ἐν ἀντιθέσει μετὰ τὰ ὑπόλοιπα θέματα τῶν σχετικῶν μετὰ τὴν Θεοτόκο προφητειῶν του, ποὺ εἶναι εἴτε πιὸ θεωρητικά, ὅπως τὸ περὶ τῆς ἐκ παρθένου γεννήσεως, εἴτε πολὺ σύνθετα γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν μετὰ ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο, ὅπως τὸ θέμα τῆς συντριβῆς τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῆς Ρίζης Ἰεσσαί. Στὸ ἴδιο πνεῦμα ἡ Μουρική, Προεικονίσεις, ὑποσ. 106, σ. 234, ἐκφράζει τὴν γνώμη, ὅτι ἡ δυσκολία ἀκριβῶς τῆς εἰκονογραφικῆς ἀπόδοσης τῆς προφητείας «Ἴδου ἡ παρθένος ...», ὁδήγησε τοὺς ζωγράφους στὴν ἐπιλογή ἄλλων συμβόλων συνδεδεμένων μετὰ τὸν Ἡσαΐα, ἐπίσης σχετικῶν μετὰ τὴν Θεία Ἐνανθρώπιση καὶ τὴν Θεοτόκο, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀνομάζει τὴν Λαβίδα. Προκύπτει, ἐτσι, τὸ ἐξῆς παραδοξο: τὸ θέμα τῆς Λαβίδος ποὺ δὲν συνιστᾷ τὴν πρώτη ἐπιλογή στὶς θεολογικὲς ἀναφορές, ἐν συγκρίσει μετὰ τὰ ὑπόλοιπα θέματα ποὺ σχετίζονται μετὰ τὸν Ἡσαΐα καὶ ἔχουν συνδεθεῖ μετὰ τὴν Θεοτόκο, καθιερώθηκε, γιὰ τοὺς πρακτικοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρθηκαν, ὡς τὸ βασικὸ σύμβολο τοῦ προφήτου, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπεικόνισή του στὰ πλαίσια τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι στὶς περιπτώσεις ἀπεικόνισης τοῦ Ἡσαΐου στὰ πλαίσια ἑνὸς προφητικοῦ χοροῦ χωρὶς τὴν συνοδεία συμβόλου, στὸν χῶρο π.χ. τοῦ τρουλλοῦ, ὅπου ἔχει σταθερὴ θέση, τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ του, ὅταν σχετίζεται μετὰ τὴν Θεία Ἐνανθρώπιση καὶ τὴν Θεοτόκο, δὲν ἀναφέρεται στὴν ἀνθρακοφόρο Λαβίδα, ἀλλὰ στὶς περισσότερες περιπτώσεις στὴν «ἐν γαστρὶ ἔξουσα» παρθένο. Βλ. παραδείγματα στὸ Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, σ. 6, 10, 13, 24, 31, 34, 37.

τοῦ Σινᾶ, ὁ Ἡσαΐας ἐμφανίζεται μέ τὴν Λαβίδα.⁵⁹⁹ Τὸ σύμβολο δὲ αὐτὸ συνοδεύει σὲ συντριπτικὸ ποσοστὸ τὸν προφήτη καὶ στὶς πολυάριθμες μεταβυζαντινὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος.⁶⁰⁰ Στὶς τελευταῖες αὐτὲς ἀπεικονίσεις ἡ Λαβίδα συνοδεύεται κατὰ κανόνα ἀπὸ μετάλλιο μέ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου, στοιχεῖο πού ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες βυζαντινὲς.

Τὸ γεγονὸς τῆς σχεδὸν ἀποκλειστικῆς χρήσεως τῆς Λαβίδος ὡς συνοδευτικοῦ συμβόλου τοῦ Ἡσαΐα στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα, ἐπισφραγίζει καὶ ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ στὴν *Ερμηνεία* του, ὅπου ὑποδεικνύει ἐπίσης τὴν Λαβίδα ὡς σύμβολο τοῦ προφήτου στὴν προκειμένη παράσταση, ὀρίζει δὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ του ὡς ἐξῆς:

«Ἐγὼ δὲ πρῶην λαβίδ' ἀνθρακοφόρον
κέκληκὰ σε πρίν, παρθένε, Χριστοῦ θρόνε».⁶⁰¹

4.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Τὸ περιστάτικὸ τῆς καθάρσεως τοῦ Ἡσαΐα μέσῳ τοῦ ἀνθρακα εἰκονίζεται ἤδη ἀπὸ νωρὶς στὴν εἰκονογραφία, συχνὰ, ἀν καὶ ὄχι ἀπο-

⁵⁹⁹ Ἡ παράσταση τοῦ θέματος στὴν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ ἔχει ἕναν χαρακτήρα ἐνδιάμεσο, βρίσκεται δηλαδὴ μεταξὺ τῆς ἀφηγηματικῆς καὶ τῆς συνοπτικῆς ἀπεικονίσεως, καθὼς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα καὶ τὴν Λαβίδα εἰκονίζεται καὶ τὸ σεραφεῖμ, τὸ ὁποῖο τοῦ προσφέρει τὸν ἀνθρακα μέσα σὲ αὐτή. Μὲ ἀνάλογο τρόπο ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ τὸ θέμα τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ στὴν ἴδια εἰκόνα. Weyl Carr, *Enthroned Virgin*, σ. 372-373. Ἀπὸ τὶς συνοπτικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος πού ἀνήκουν στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο ἀναφέρουμε αὐτὲς στὴν Παναγία Ljeviška (1309), τὸ Staro Nagoričino (1317-18) καὶ τὸν Ἀγ. Γεώργιο Βιάννου (1401). Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Παπαμαστοράκη, *Ἡ ἔνταξη*, σ. 318-319. Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 132 καὶ σ. 151.

⁶⁰⁰ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς παραστάσεις τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» στὸν Τίμιο Σταυρὸ τοῦ Ἀγιασμάτι (1494) καὶ τὴν Παναγία Ποδύθου (ἀρχ. 16^{ου} αἰ.) στὴν Κύπρο, στὸν νάρθηκα τῆς Μονῆς Φιλανθρωπῶν (β' φάση 1542) καὶ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μεγίστης Λαύρας (1560), στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἡσαΐα μέ τὴν Λαβίδα. Ἀργυροῦ, Μυριανθέως, *Ἀγιασμάτι*, σ. 50 καὶ προσωπικὴ παρατήρηση. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθέως, *Ποδύθου*, σ. 26. Ποταμιάνου-Αχειμάστου, *Μονὴ Φιλανθρωπῶν*, εἰκ. 75, σ. 103. Semoglou, *Saint-Nicolas*, εἰκ. 82α.

⁶⁰¹ *Ερμηνεία*, σ. 282. Γιά τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ βλ. καὶ Rhoby, *Epigramme*, σ. 107-108.

κλειστικά, ὡς τμήμα τοῦ εὐρύτερου προφητικοῦ ὁράματος τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ. Τὸ θέμα ἔχει κατὰ κανόνα συμβολικὸ περιεχόμενο, εἰκονίζεται δηλαδή ὄχι «ἱστορικά», ἀλλὰ ὡς τύπος τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς ὑποδηλώνεται εἴτε ἀπὸ συνοδευτικὰ κείμενα –ἀν πρόκειται γιὰ μικρογραφίες χειρογράφων– εἴτε ἀπὸ τὸν χῶρο, στὸν ὁποῖο ἐπιλέγεται νὰ ἱστορηθεῖ ἡ παράσταση (Ἱερὸ Βῆμα).

Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα παραδείγματα ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Rossano (6^{ος} αἰ.), ὅπου ὁ Ἡσαΐας μὲ τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα στὸ εἰλητό του συνοδεύει τὴν παράσταση τῆς Μεταδόσεως τοῦ Ἄρτου στοὺς Ἀποστόλους (Εἰκ. 83), καὶ τὴν μικρογραφία στὸ φύλλο 72v τοῦ Ἰνδικοπλεύστη τοῦ Βατικανοῦ (Vat. gr. 699) (9^{ος} αἰ.), ὅπου ἓνας ἄγγελος προσφέρει μὲ τσιμπίδα τὸν ἀνθρακα στὸν προφήτη.⁶⁰² Ἐπίσης, τὶς παραστάσεις στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους τῆς Σινασοῦ (α' τέταρτο 10^{ου} αἰ.) καὶ στὶς κοπτικές Μονές τοῦ Ἀγ. Μακαρίου (11^{ος}-13^{ος} αἰ.) καὶ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου (1232/3) (Εἰκ. 84).⁶⁰³

Διαφορετικὸ περιεχόμενο ἔχει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ παρισινὸ χειρόγραφο τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Par. gr. 510) (879), ὅπου ἡ ὄρασις τοῦ Ἡσαΐα μοιράζεται τὸ φύλλο 67v μὲ τὸ θέμα τῆς χειροτονίας τοῦ ἁγ. Γρηγορίου εἰς ἐπίσκοπον Σασίμων (Εἰκ. 85). Ὁ παραλληλισμὸς τῶν θεμάτων ἔγκειται στὴν κλήση καὶ τῶν δύο προσώπων σὲ ἓνα ὑψηλὸ ἀξίωμα, τὸ προφητικὸ καὶ τὸ ἀρχιερατικὸ

⁶⁰² Βλ. Santoro, *Codice*, πίν. 6, σ. 82. Wolska-Conus, *Indicopleustès*, σ. 249, ὅπου ὑπάρχει σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῆς συγκεκριμένης μικρογραφίας.

⁶⁰³ Τόσο στὰ καππαδοκικὰ ὅσο καὶ στὰ κοπτικὰ μνημεῖα τὸ θέμα τῆς Λαβίδος συνδυάζεται στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μὲ ἄλλα παλαιοδιαθηκικά θέματα ποὺ θεωροῦνται τύποι τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅπως π.χ. στὴν Μονὴ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου τὴν συνάντηση τοῦ Ἀβραὰμ μὲ τὸν Μελχισεδέκ. Εἶναι, ἐπίσης, ἀξιοσημείωτο, ὅτι στὰ τρία μνημεῖα ποὺ ἀναφέρουμε, ἡ ἀπεικόνιση τῆς Λαβίδος εἶναι κυριολεκτικὴ, ἔχει δηλαδή τὴν μορφὴ τσιμπίδας. Βλ. Jolivet-Lévy, *Églises de Cappadoce*, πίν. 110, 1-2 καὶ σ. 180. Moorsel, *Forerunners of the Lord*, εἰκ. 4-6, σ. 123-124. Ἐπίσης E.S. Bolman (ἐπ.), *Monastic Visions at the Red Sea*, New Haven and London 2002, εἰκ. 4.33, σ. 68 καὶ εἰκ. 5.8, σ. 81.

ἀντιστοιχῶς, καὶ στὸ στοιχεῖο τῆς ἀναξιότητος πού καὶ οἱ δύο ἐπικαλοῦνται συναισθανόμενοι τὶς εὐθύνες πού αὐτὴ συνεπάγεται.⁶⁰⁴

Τὸ θέμα τῆς Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐα ἐμφανίζεται φορτισμένο μὲ συμβολικὸ περιεχόμενο σχετικὸ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 10^ο αἰ. Στὴν Καππαδοκία, στὴν λεγομένη Ayvali Kilise (913-920) στὸ Gülli Dere, ἡ ὄρασις τοῦ Ἡσαΐα περὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος συνιστᾷ τμῆμα εὐρύτερης σύνθεσης τοῦ Χριστοῦ ἐν δόξῃ, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος τοῦ Ν παρεκκλησίου. Ὅτι δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μιὰ «ἱστορικοῦ» τύπου ἀπεικόνιση ἑνὸς προφητικοῦ ὁράματος, προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὴν συνοδευτικὴ ἐπιγραφή: «Ἡσαΐας δεχόμενος ἐν τῇ λαβίδι τὸν θεῖον ἀνθρακα» (Εἰκ. 86).⁶⁰⁵ «Θεῖος ἀνθρακας» εἶναι βεβαίως ὁ ἐνανθρωπήσας Λόγος. Ἡ τοποθέτηση τοῦ θέματος στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἐπιτρέπει τὴν διττὴ ἐρμηνεία τῆς παράστασης ὡς τύπου α) τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ β) τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Ἡ συμβολικὴ αὐτὴ χροιά τοῦ θέματος εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἐμφανίζεται σὲ ἓνα μνημεῖο, στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἰδιοτυπίες πλούσιες σὲ θεολογικοὺς συμβολισμούς, ὅπως ὁ συνδυασμὸς τῆς προσευχῆς τοῦ προφήτου Ἡλίου γιὰ βροχὴ μὲ τὸ θέμα τοῦ Πόκου τοῦ Γεδεών.⁶⁰⁶

Ἐνα ἐπιπλέον ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς συγκεκριμένης παράστασης εἶναι τὸ γεγονὸς τοῦ συμβολικοῦ χαρακτήρος τοῦ θέματος τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος, εἰκονισμένου στὰ πλαίσια τῆς ὁράσεως ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ, τοῦ ὁποίου πράγματι ἀποτελεῖ ἓνα ἐπιμέρους γεγονός. Κι αὐτὸ γιὰτί στίς περισσότερες ἐφεξῆς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, τὶς

⁶⁰⁴ Βλ. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 11 καὶ σ. 281-284.

⁶⁰⁵ Thierry, Ayvali Kilise, σ. 116 καὶ εἰκ. 12, σ. 117. Jolivet-Lévy, *Églises de Cappadoce*, πίν. 32, 1-2 καὶ σ. 38. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἀψίδα τοῦ Β παρεκκλησίου, χωρὶς ὅμως νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἀνάλογη ἐπιγραφή. Thierry, ἔνθ' ἀν., σ. 130-131. Jolivet-Lévy, ἔνθ' ἀν., σ. 41.

⁶⁰⁶ Thierry, Ayvali Kilise, εἰκ. 16, σ. 122 καὶ σ. 121.

σχετικές με την Θεία Ένανθρώπιση και την Θεοτόκο, ιστορείται μεμονωμένο το γεγονός της καθάρσεως του προφήτου δια τοῦ ἀνθρακος τῆς Λαβίδος καὶ ὄχι ἐν σχέσει πρὸς τὸ λοιπὸ ὄραμα. Καὶ αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ στὶς παραστάσεις τοῦ θέματος στὰ πλαίσια τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», ὅπου μιὰ τέτοια ἐπικέντρωση προϋποτίθεται, ἀλλὰ στὶς λίγες σχετικὰ σωζόμενες ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις του, ὅπως π.χ. στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος καὶ τὴν Μονὴ Χιλανδαρίου (Εἰκ. 87, 88).

Περνώντας στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος πού ἀμεσα σχετίζονται με τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἀναφέρουμε καταρχὰς τὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.) με τὴν Θεοτόκο περιβαλλομένη ἀπὸ προφῆτες καὶ σύμβολα (Εἰκ. 4). Ὁ Ἡσαΐας εἰκονίζεται στὸ τέταρτο δεξιὸς ὡς πρὸς τὸν θεατὴ διάχωρο στραμμένος πρὸς ἓνα χερουβείμ πού τὸν πλησιάζει με τὴν ἀνθρακοφόρο Λαβίδα προτεταμένη. Στὸ ἀριστερὸ χέρι φέρει εἰλητὸ με ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν σχετικὴ διήγηση: «καὶ ἀπεστάλη πρὸς με ἐν τῶν Σεραφίμ», ἐνῶ με τὸ δεξιὸ δείχνει πρὸς τὴν Θεοτόκο. Ἡ Λαβίδα ἔχει στὴν συγκεκριμένη ἀπεικόνιση μορφή κουταλιοῦ.⁶⁰⁷ Στὴν πρώτη ξεκάθαρη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου, ἡ παρουσία τοῦ χερουβείμ καὶ ὄχι ἀπλῶς τοῦ συμβόλου τῆς Λαβίδος, ὅπως συμβαίνει σὲ μεταγενέστερες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», δίδει μιὰ αἴσθηση ἀφηγηματικότητας στὴν παράσταση.⁶⁰⁸

Τὸ στοιχεῖο τῆς ἀφηγηματικότητας εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐντονο στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὴν ὁμόλογη εἰκόνα τοῦ Ἑρμιτᾶζ (ὑστερος 12^{ος} αἰ.), ὅπου ὁ Ἡσαΐας εἰκονίζεται χωρὶς εἰλητὸ στραμμένος πρὸς τὸ χερουβείμ, στὴν προκειμένη περίπτωση, με τὴν Λαβίδα, σὲ στάση ἀνάλογη με αὐτὴ τῶν Ἀποστόλων στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τοῦ

⁶⁰⁷ Weyl Carr, *Enthroned Virgin*, σ. 372-373. Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 314-316.

⁶⁰⁸ Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, μὲ ἀφηγηματικὸ τρόπο ἔχει ἱστορηθεῖ στὴν ἴδια εἰκόνα καὶ τὸ θέμα τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ.

Σώματος καὶ τοῦ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ (Εἰκ. 5).⁶⁰⁹ Ἐπιπλέον, ἡ ὄρασις τῆς Λαβίδος εἶναι τοποθετημένη δίπλα στήν παράσταση τοῦ Κυρίου ἐνθρόνου, δορυφορούμενου ἀπὸ δύο χερουβείμ, ὅποτε ὁ συνδυασμὸς τῶν θεμάτων στὰ δύο διάχωρα παραπέμπει εὐθέως στὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐου περὶ τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ. Ἔχουμε, ἐπομένως, μιὰ ἀπεικόνιση πού μπορεῖ ἐν πολλοῖς νὰ ἐνταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ἀφηγηματικῶν.⁶¹⁰

Τὸ θέμα τῆς Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐα συνδυασμένο μέ τὸ ἀντίστοιχο προφητικὸ ὄραμα τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ ἀπαντᾷ καὶ στὰ δύο εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (12^{ος} αἰ.) (Εἰκ. 89).⁶¹¹ Καὶ στὶς δύο μικρογραφίες ὁ προφήτης εἰκονίζεται δύο φορές: στὸ κάτω ἀριστερὸ ἄκρο τῆς παράστασης στέκεται ἔκπληκτος πρὸ τῆς θεοφάνειας καὶ στὸ ἀντίστοιχο δεξιὸ τμήμα λαμβάνει τὸν ἀνθρακα ἀπὸ ἕνα χερουβείμ, τὸ ὁποῖο εἰκονίζεται μπροστὰ ἀπὸ κιβώριο πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ εὐχαριστιακοῦ συμβολισμοῦ τοῦ θέματος. Τὸ ἀνω τμήμα τῆς παράστασης καταλαμβάνει ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν περιστοιχισμένος ἀπὸ πολυπληθεῖς ἀγγελικὲς δυνάμεις. Ἡ παράσταση τοῦ θέματος εἶναι ἐντεταγμένη στὸ κείμενο τοῦ Λόγου *Εἰς τὸν εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἐκλεγείς ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν καὶ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἕνα ἀπόσπασμα, ὅπου παρατίθεται τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ἡσαΐα (6, 6) καὶ ἀναλύεται ἐκτενῶς ἡ ιδιότητα τῆς Λαβίδος ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου: «... ἐκεῖ ἡ φλογερὰ φύσις τῇ λαβίδι τὸν ἀνθρακα ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἔλαβεν, αὕτη δέ (ἐνν. ἡ Θεοτόκος) τὸ πῦρ τῆς θεότητος ἐν ἑαυτῇ δεξαμένη, οὐ κατεφλέχθη, ἀλλ’*

⁶⁰⁹ Piatnitsky, Icon, σ. 111. Ἡ στάση αὐτῇ τοῦ Ἡσαΐα, ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει στὴν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ, δηλώνει τὴν εὐχαριστιακὴ διάσταση τοῦ θέματος, ἔχει δὲ τὰ παράλληλά της σὲ ἄλλες ἀπεικονίσεις του. Ἀναφέρουμε π.χ. τὴν παράσταση στὸν Αγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5). Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146.

⁶¹⁰ Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ Ἑρμιτάζ, ὅσο ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ἡ κακὴ διατήρησή της, ἡ μόνη ἄλλη παράσταση μέ ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ πάλι αὕτη τῆς Κλίμακος, ἡ ὁποία, μάλιστα, ἐδῶ εἶναι συμμετρικὰ τοποθετημένη πρὸς αὐτὴ τῆς Λαβίδος, πλαισιώνοντας μαζί της τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ.

⁶¹¹ Vat. gr. 1162, φύλλο 119ν καὶ Par. gr. 1208, φύλλο 162r. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 52. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Linardou, *Depicting the Salvation*, σ. 145-149, ὅπου γίνεται εὐρεῖα πραγμάτευσή του. Ἐπίσης Σκώττη, Ὁραμα Ἡσαΐα, εἰκ. 5-6, σ. 186.

έδοξάσθη, οὐκ έχωνεύθη, ἀλλ' ἐμεγαλύνθη ἢ τῶν σεραφεῖμ τιμιωτέρα ... ἢ λαβίς ἢ τὸν καθαυτήριον καὶ φωτιστικὸν κομίσασα ἄνθρακα, δι' ἧς τὸ δαπανητικὸν τῆς ἁμαρτίας ἀνήφθη πῦρ ...». ⁶¹² Τὸ στοιχείο αὐτὸ προσδιορίζει σαφῶς τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος ὡς θεομητορικῆς προτυπώσεως.

Δύο, τέλος, σημαντικὰ παραδείγματα ἑνὸς διαφορετικοῦ τύπου συσχετισμοῦ τῆς Λαβίδος μὲ τὴν Θεοτόκο ὑπάρχουν σὲ δύο παρόμοια Παναγιάρια ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 12^ο-13^ο αἰ. καὶ βρίσκονται στὴν Μονὴ Χιλανδαρίου καὶ τὴν Ραβέννα. Στὴν ἐξωτερικὴ ζώνη αὐτῶν εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Ὡς λαβίδα βλέπω σε φρικτὴν, παρθένε, φέρουσιν ἄρτον ἄνθρακώδη πυρφόρον καθάρσιον σώματος καὶ ψυχῆς ῥύπων». ⁶¹³ Ὁ συσχετισμὸς τῆς Λαβίδος μὲ τὴν Θεοτόκο εἶναι προφανής, ὅπως καὶ τὸ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο ποὺ ἀποδίδεται στὸ θέμα. Στὴν προκειμένη περίπτωσι τὸν συσχετισμὸ ὑπηρετεῖ καὶ τὸ ἴδιο τὸ σκεῦος, στὸ ὁποῖο, ὅπως καὶ στὴν Λαβίδα, τοποθετεῖται ἄρτος. Προφανῶς αὐτὸ ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ κριτήρια γιὰ τὴν πρόκρισι τῆς Λαβίδος ἔναντι ἄλλων πιὸ εὐρέως διαδεδομένων προτυπώσεων. Μὲ τὸν συνδυασμὸ τῶν στοιχείων αὐτῶν προέκυψε ἓνα νοηματικὸ πλέγμα μὲ κέντρο τὴν Λαβίδα ἐρμηνευμένη ὡς θεομητορικὴ προτύπωση.

Ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα παραδείγματα προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τὶς ἀμεσα συνδεδεμένες μὲ τὴν Θεοτόκο ὑπάρχει ἔντονη καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ διάστασι, ποὺ δηλώνεται εἴτε ἀπὸ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως π.χ. ἡ στάσι τοῦ προφήτου, εἴτε ἀπὸ συνοδευτικὰ κείμενα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑπογραμμίζει τὸν διττὸ

⁶¹² PG 127, 641D-644A. Τὸ κείμενο ὑπογραμμίζει τὴν διπλὴ ιδιότητα τῆς Λαβίδος καὶ τοῦ ἄνθρακα ὡς τύπων τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς Θεοτόκου ἀφενὸς καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀφετέρου.

⁶¹³ Βλ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Παναγιάριο» (ἀρ. κατ. 9.9) στὸ *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 298-299, ὅπου ὁμως ἡ ἀνάγνωσι τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωσι βλ. παρὰ Rhoby, *Epigramme*, σ. 108.

χαρακτήρα τοῦ θέματος. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ στὰ περισσότερα παλαιολόγια παραδείγματα, παρόλη τὴν στενότητα σύνδεσής τους, σὲ περισσότερες περιπτώσεις, μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

4.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος

Οἱ πρώτες σαφεῖς περιπτώσεις ἀπεικόνισης τῆς Λαβίδος ὡς θεομητορικῆς προτύπωσης στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἀπαντοῦν στὴν Παλαιολόγια περίοδο. Κατὰ τὴν περίοδο αὕτῃ τὸ θέμα τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος γνωρίζει μιὰ σχετικὴ διάδοση, λόγω τῶν εὐνοϊκῶν ἱστορικῶν καὶ πνευματικῶν συνθηκῶν, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα συμβολικοῦ περιεχομένου θέματα.

Στὰ μνημεῖα ποὺ ἐμπίπτουν στὰ καθορισμένα πλαίσια τῆς μελέτης μας ἀπαντοῦν μόνο ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν καὶ τὶς βασικὲς σωζόμενες μαρτυρίες τῆς εἰκονογραφικῆς ἀπόδοσής του μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο.

4.3.1 Τὰ μνημεῖα

4.3.1.1 Παναγία Περίβλεπτος (Ἁγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5) (ἀρ. κατ. 6α)

Ἡ παράσταση τῆς Λαβίδος εἰκονίζεται στὸν Α τοῖχο τοῦ νάρθηκα ὡς τμῆμα τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης τοῦ Ἰεζεκιήλ (Εἰκ. 87).⁶¹⁴ Πίσω ἀπὸ τὴν κλειστὴ πύλη τοῦ Ναοῦ, στὴν ὁποία εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος σὲ προτομὴ μέσα σὲ μετὰλλιο, ἱστορεῖται ὁ προφήτης Ἡσαΐας σὲ στάση σεβίζουσα καὶ μὲ τὰ χέρια καλυμμένα, ἕτοιμος νὰ δεχθεῖ τὸν ἀνθρακα ἀπὸ τὴν Λαβίδα ποὺ τοῦ προτείνει ἓνα σεραφεῖμ.⁶¹⁵ Τὸ συμβολικὸ

⁶¹⁴ Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, εἰκ. 19.

⁶¹⁵ Σὲ σύγχρονες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος σεραφεῖμ προσφέρει τὸν ἀνθρακα στὸν Ἡσαΐα καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου Θεσσαλονίκης (1302/3) καὶ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου (1321/2). Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, εἰκ. 26, σ. 57. Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 6.

άντικείμενο ἔχει ἱστορηθεῖ στήν προκειμένη περίπτωση κυριολεκτικά, μέ τήν μορφή δηλαδή τσιμπίδας καί ὄχι κουταλιού.⁶¹⁶

Ἡ τοποθέτηση τοῦ δράματος τοῦ Ἡσαΐα μέσα στόν περίβολο, στόν ὁποῖο ἀνήκει ἡ κεκλεισμένη Πύλη, τονίζει τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ ἔλαβε χώρα μέσα στόν Ναό. Ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στήν παλαιοδιαθηκική διήγηση, τὸ σεραφεῖμ πήρε τὸν καθαρτήριο ἀνθρακα ἀπὸ τὸ θυσιαστήριο. Ἡ σχέση τοῦ θέματος τῆς Λαβίδος μέ τὸν Ναὸ καί κατ' ἐπέκτασιν –κατὰ τὰ δεδομένα τῆς Καινῆς πλέον Διαθήκης– μέ τὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὑπογραμμίζεται μέ ποικίλους τρόπους καί σὲ ἄλλες σύγχρονες ἀπεικονίσεις του· στόν Ἁγ. Εὐθύμιο ἱστορεῖται στόν χώρο τοῦ διακονικοῦ, στοὺς δὲ Ἁγ. Αποστόλους εἶναι ἐντεταγμένο σὲ κύκλο παραστάσεων πού σχετίζονται μέ τὴν μεταφορὰ τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης στόν Ναό.⁶¹⁷

Ὁ συμβολικὸς χαρακτήρας τῆς παράστασης τεκμηριώνεται πολλὰ πλὺς τόσο ἀπὸ ἐσωτερικὰ ὅσο καί ἀπὸ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα. Καταρχάς, ἡ λειτουργικὴ του διάσταση ὑπογραμμίζεται τόσο ἀπὸ τὴν τοποθέτησή του ἐντὸς τοῦ Ναοῦ, ὅπως προανεφέρθη, ὅσο καί ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν στάση τοῦ Ἡσαΐου πού παραπέμπει εὐθέως στήν Κοινωνία τοῦ Σώματος καί τοῦ Αἵματος τοῦ Κυρίου.⁶¹⁸ Τὸ σωζόμενο, ἐπίσης, τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς παράστασης «... προφή[της] ... τὸν θεῖον ἀ[νθρακα] ...»⁶¹⁹ παραπέμπει τόσο στήν Θεία Εὐχαριστία ὅσο καί στήν Θεία Ἐνανθρώπηση: θεῖος ἀνθρακας εἶναι ὁ Χριστὸς καί Λαβίδα ἡ Θεοτόκος.⁶²⁰ Ἡ σχέση τῆς

⁶¹⁶ Στὶς σύγχρονες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος προτιμᾶται κατὰ κανόνα ἡ ἱστορήσις τῆς Λαβίδος μέ τὴν μορφή κουταλιού. Βλ. π.χ. τὶς παραστάσεις στὸ Staro Nagoričino καί τὸ Χιλανδάρι. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 6.

⁶¹⁷ Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, εἰκ. 26, σ. 57. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327 καί σχ. 3.

⁶¹⁸ Ἀνάλογη εἶναι ἡ στάση τοῦ προφήτου καί στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στόν Ἁγ. Εὐθύμιο καί στὸ Χιλανδάρι. Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, εἰκ. 26, σ. 57. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 6.

⁶¹⁹ Babić, *Porte fermée*, σ. 147.

⁶²⁰ Παράλληλη περίπτωση συνιστᾷ ἡ ἤδη ἀναφερθεῖσα ἐπιγραφὴ στήν παράσταση τῆς πολὺ προγενέστερης Ayvali Kilise (913-920) στήν Καππαδοκία, ὅπου ὁ ἀνθρακας προσδιορίζεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἐπίθετο «θεῖος». Thierry, *Ayvali Kilise*, σ. 116. Τὸ ἰδιαίτερο

ἀπεικόνισης μέ τὴν Θεοτόκο τονίζεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ μεταλλίου μέ τὴν μορφή της ἐπὶ τῆς κεκλεισμένης Πύλης καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἐντεταγμένη σέ ἓνα εὐρύτερο σύνολο παραστάσεων, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν θεομητορικές προτυπώσεις.

Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς παράστασης εἶναι ὁ συνδυασμός τῶν δύο προφητικῶν ὁραμάτων, τῆς κεκλεισμένης Πύλης τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐα. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκτᾷ ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ἀν ληφθεῖ ὑπόψιν, ὅτι σέ καμιὰ ἄλλη παράσταση τοῦ κύκλου τῶν προεικονίσεων στὸ μνημεῖο δέν ἔχουμε τέτοιο συνδυασμό. Ὁ συνδυασμός αὐτὸς ὀφείλεται σέ μιὰ σειρὰ συναφειῶν πού ἀφορᾷ σέ παρόμοια σημεῖα τῶν δύο ὁραμάτων καὶ στὰ ἴδια τὰ πρόσωπα τῶν δύο προφητῶν.

Ἐνα πρῶτο κοινὸ σημεῖο εἶναι ἡ σχέση καὶ τῶν δύο γεγονότων μέ τὸν Ναό. Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν στὶς δύο διηγήσεις παρόμοιες ἀναφορές πού ἐνθαρρύνουν τὸν συσχετισμό τους. Ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὴν διήγηση τοῦ ὁράματος τοῦ Ἡσαΐα: «... ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ. καὶ ἐπῆρθη τὸ ὑπέρθυρον ἀπὸ τῆς φωνῆς, ἧς ἐκέκραγον, καὶ ὁ οἶκος ἐπλήσθη καπνοῦ» (Ἡσ. 6, 3-4). Ὁ Ἰεζεκιήλ ἀναφέρει: «Καὶ εἰσῆγαγέ με κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς πύλης τῆς πρὸς βορρᾶν κατέναντι τοῦ οἴκου, καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ πλήρης δόξης ὁ οἶκος τοῦ Κυρίου ...» (Ἰεζ. 44, 4).

Καὶ σέ θεολογικὸ ἐπίπεδο ὑπάρχει ἓνας σημαντικὸς συσχετισμός: τὴν κεκλεισμένη Πύλη τοῦ Ἰεζεκιήλ θὰ τὴν ἀνοίξει μόνο ὁ Κύριος, ὁ ὁποῖος θὰ διέλθει καὶ θὰ τὴν ἀφήσει καὶ πάλι κεκλεισμένη. Ἡ

περιεχόμενο τῆς μὴ σωζόμενης πλέον παράστασης τοῦ θέματος τῆς Λαβίδος πού συνόδευε, ἐκφράζει καὶ μιὰ ἐπιγραφή στὸν Ν τοῖχο τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ροδιᾶς, ὁ διάκοσμος τοῦ ὁποίου τοποθετήθηκε, κατὰ πρόσφατη ἀπόψη, στὸ β' μισὸ τοῦ 13^{ου} αἰ. Τὸ περιεχόμενό της ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ὁ προφήτης μεταλαμβάν[ων] τὸν ἀνθράκα». Ἡ χρῆση τοῦ ρήματος «μεταλαμβάνω» παραπέμπει εὐθέως στὸ μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Βλ. L. Fundić, «Zidno slikarstvo crkve Svetog Nikole Rodijasa kod Arte. Prilog proučavanju njegovog programa, ikonografije i stila», *Zograf* 34 (2010), σ. 88-89, 93, 104-105.

τοποθέτηση τοῦ ὁράματος τοῦ Ἡσαΐα πίσω ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ ταυτοχρόνως ὁ τονισμὸς τοῦ θείου ἀνθρακα, δηλαδὴ τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὴν συνοδευτικὴ ἐπιγραφή ἀποτελεῖ ἐνδεχομένως καὶ μιὰ ἀναφορὰ σὲ ἐκεῖνον πού θὰ ἀνοίξει αὐτὴ τὴν Πύλη.⁶²¹

Οἱ προφήτες Ἡσαΐας καὶ Ἰεζεκιήλ συνδυάζονται ἀπὸ παλαιὰ στὴν εἰκονογραφία, σὲ ἀπεικονίσεις ὁραμάτων τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ, τοῦ πρώτου στὸν Ναὸ (Ἡσ. 6) καὶ τοῦ δευτέρου στὸν ποταμὸ Χοβάρ (Ιεζ. 1-3, 15). Σὲ σειρὰ μνημείων τῆς Καππαδοκίας π.χ. εἰκονίζονται στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ὁ Ἡσαΐας καὶ τὸ σεραφεῖμ μὲ τὴν Λαβίδα καὶ τὸν ἀνθρακα καὶ ὁ Ἰεζεκιήλ μὲ ἓνα σεραφεῖμ πού τοῦ προσφέρει ἓνα χειρόγραφο γιὰ νὰ τὸ καταπιεῖ, καὶ τὰ δύο ὡς τύποι τῆς Θείας Εὐχαριστίας.⁶²² Κοινὰ μεταξὺ τους σημεῖα εἶναι πρῶτον ἡ ὁμοιότητα τῶν ἐνεργειῶν στὰ δύο περιστατικὰ (προσφερόμενο ἀντικείμενο γιὰ ἀγγιγμα χειλέων στὴν μιὰ περίπτωση καὶ γιὰ κατάποση στὴν ἄλλη) καὶ δεύτερον τὸ γεγονός, ὅτι καὶ τὰ δύο ὁράματα σηματοδοτοῦν τὴν κλήση τῶν προσώπων στὸ προφητικὸ ἀξίωμα. Ἡ παραδοσὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ στὴν Παλαιολόγειο περίοδο. Στὴν Λιτὴ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου τὰ δύο θέματα καταλαμβάνουν τὰ Α σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ Ν τρούλλου (Εἰκ. 88, 90).⁶²³

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι ὁράματα τῶν δύο αὐτῶν προφητῶν εἰκονίζονται συνδυασμένα καὶ σὲ μιὰ δεύτερη περίπτωση στὸν νάρθηκα

⁶²¹ Ἐνα τέτοιο στοιχεῖο ὑπάρχει καὶ στὴν παράσταση τῆς κεκλεισμένης Πύλης στὸ Lesnovo (1349), ὅπου ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται καθισμένος ἐνώπιον τῆς Πύλης, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἰεζεκιήλ: «διότι ὁ ἡγούμενος, οὗτος καθήσεται ἐν αὐτῇ τοῦ φαγεῖν ἄρτον ἐναντίον Κυρίου» (Ιεζ. 44, 3). Βλ. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVIII.

⁶²² Ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν Ayvali Kilise στὸ Gülli Dere (913-920) καὶ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους στὴν Σινασό (α' τέταρτο 10^{ου} αἰ.). Βλ. Thierry, *Ayvali Kilise*, εἰκ. 12, σ. 117 καὶ σ. 116. Jolivet-Lévy, *Églises de Cappadoce*, πίν. 32, 1-2, 33, 2 καὶ 110, 1-2. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν θεμάτων σχέση ἐκφράζεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση στὴν εἰκονογραφία τους. Τὸ εἰλητὸ στὸν Ἰεζεκιήλ προσφέρει σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἓνα σεραφεῖμ ἢ χερουβεῖμ –ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχη διήγηση μιλά γιὰ κάποιον χερί (Ιεζ. 2, 9)– κατ' ἐπίδρασιν προφανῶς τῆς παράστασης τῆς Λαβίδος. Ἀναφέρουμε καὶ πάλι τὴν Ayvali Kilise καὶ τὸ ὕστερο παράδειγμα τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου. Jolivet-Lévy, *Églises de Cappadoce*, πίν. 33, 2. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 5-6.

⁶²³ Marković, *Original paintings*, σ. 229-230. Εὐθυμίου, αὐτόθι.

τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος. Στὸ Β φουρνικὸ βρίσκεται ἡ παράσταση τοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου –θέματος ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα (9, 6)– συνοδευόμενη ἀπὸ ἀγγελικὲς δυνάμεις καὶ τοὺς Ἰεζεκιήλ καὶ Ἀββακούμ στὸ ΒΔ καὶ ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο ἀντιστοιχῶς.⁶²⁴ Στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ συνδυάζονται μὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐου καὶ σὲ αὐτὰ προστίθεται –κατ’ ἐπίδρασιν τοῦ ΜΕ’ Λόγου τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα* καὶ τοῦ ἀναστασίμου κανόνος τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ– ὁ Ἀββακούμ.⁶²⁵ Προκύπτει ἔτσι ἓνα πολύσημο σύνολο μὲ κεντρικὸ ἀξονα τὴν προφητεία γιὰ τὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς πηγᾶσα σωτηρία.

Ἡ παράσταση τοῦ Ἡσαΐα καὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος, ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων θεμάτων καὶ τῶν ὑπολοίπων θεομητορικῶν προτυπώσεων, συνδέεται καὶ μὲ τὴν ὁλόσωμη ἀπεικόνιση τοῦ προφήτου στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου. Ἐκεῖ ὁ Ἡσαΐας φέρει εἰλητὸ πού ἀναφέρεται στὴν κούφη νεφέλη (Ἡσ. 19, 1).⁶²⁶

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος ἀπαντοῦν τρία θέματα σχετιζόμενα μὲ τὸν προφήτη Ἡσαΐα: ἡ ἀνθρακοφόρος Λαβίδα, ὁ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγελος καὶ ἡ κούφη νεφέλη.⁶²⁷

Ἡ ἐξεταζόμενη παράσταση ἔχει, τέλος, στενὴ σχέση, λόγῳ τοῦ Ἡσαΐα, καὶ μὲ τὴν ὁλόσωμη μορφή τοῦ Προδρόμου πού εἰκονίζεται ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω.⁶²⁸ Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινὴ προφητικὴ τους ιδιότητα, ὁ

⁶²⁴ Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 15, 1 καὶ 15, 3.

⁶²⁵ PG 36, 624A. Πεντηκοστάριον, σ. 2. Ἡ ἐπιγραφή πού συνοδεύει τὴν παράσταση «Ἐπὶ τῆς φυλακῆς μου στήσομαι φησὶν ὁ θαυμάσιος Ἀββακούμ» ἀναπαράγει μὲ ἀπόλυτη πιστότητα τὴν ἐναρκτήρια φράση τοῦ λόγου τοῦ ἁγ. Γρηγορίου. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Grabar, *Sur les sources*, σ. 378. Nersessian, *Christ-ange*, σ. 209, 212, 215.

⁶²⁶ Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, πίν. 5.

⁶²⁷ Πρβλ. τὴν περίπτωσιν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, στὸ πρόγραμμα τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται, ὅπως προανεφέρθη, τέσσερα τέτοια θέματα. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 8.

⁶²⁸ Pepek-Miljković, *Deloto*, σχ. V.

Ἡσαΐας προφήτευσε μὲ ἀκρίβεια τὴν δράση τοῦ Βαπτιστοῦ: «φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ· ἐτοιμάσατε τὴν ὁδὸν Κυρίου, εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους τοῦ Θεοῦ ἡμῶν» (Ἠσ. 40, 3). Ἡ συγκεκριμένη προφητεία ἀναφέρεται καὶ στὸ Κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιο, στὸ χωρίο 1, 3, σὲ σχέση μετὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Προδρόμου.⁶²⁹ Ἐπιπλέον, τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα συνιστᾷ ἀνάγνωσμα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῶν ἑορτῶν τοῦ Γενεσίου καὶ τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου στίς 24 Ιουνίου καὶ 29 Αὐγούστου ἀντιστοίχως.⁶³⁰ Τὰ δύο πρόσωπα, ἐπομένως, εἶναι στενότερα συνδεδεμένα, στοιχεῖο πού ἴσως ἔπαιξε ρόλο καὶ στὴν ἐπιλογή γειτονικῶν θέσεων ἱστορήσεώς τους στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος.⁶³¹

4.3.1.2 Ἀγ. Εὐθύμιος Θεσσαλονίκης (1302/3) (ἀρ. κατ. 6β)

Στὸ μέτωπο τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει μισοκατεστραμμένη παράσταση, ἡ ὁποία πρέπει, κατὰ τὴν γνώμη μας, νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς εἰκονίζουσα τὸ θέμα τῆς διὰ τοῦ ἀνθρακος καθάρσεως τοῦ προφήτου Ἡσαΐα (Εἰκ. 91).⁶³² Στὸ σωζόμενο τμήμα φαίνεται τὸ μεγαλύτερο μέρος ἑνὸς σεραφεῖμ⁶³³ στὰ ἀριστερὰ καὶ μιᾶς σεβίζουσας ἀνδρικής

⁶²⁹ Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ σὲ μικρογραφίες πού προτάσσονται τοῦ Κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου σὲ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα συναπεικονίζονται συχνὰ ὁ Ἡσαΐας καὶ ὁ Τίμιος Πρόδρομος. Ἀναφέρουμε π.χ. τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Παρισιοῦ (Par. gr. 74, ὕστερος 11^{ος} αἰ.), φύλλο 64r, καὶ τὸ ὑστεροβυζαντινὸ τετραεὐάγγελο τοῦ βούλγαρου τσάρου Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου (1355-6), φύλλο 88r, ὅπου στὴν ἀρχὴ τοῦ Κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου, ἐκτὸς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, εἰκονίζονται ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ ὁ Ἡσαΐας ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ Ἑμμανουήλ. Βλ. G. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, Wien 1979, σ. 93-94 καὶ εἰκ. 76. E. Dimitrova, *The Gospels of Tsar Ivan Alexander*, London 1994, εἰκ. 30, σ. 37.

⁶³⁰ *Μηναιὸν Ἰουνίου*, σ. 118. *Μηναιὸν Αὐγούστου*, σ. 204.

⁶³¹ Ἐξίσου στενὰ συνδεδεμένα εἶναι τὰ δύο θέματα, ἡ καθάρση τοῦ Ἡσαΐου μετὰ τὸν ἀνθρακα καὶ ὁ Πρόδρομος, στὸν Ἀγ. Εὐθύμιο Θεσσαλονίκης, καθὼς εἰκονίζονται στὸ μέτωπο καὶ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ ἀντιστοίχως. Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, εἰκ. 26, σ. 57.

⁶³² Βλ. *Μανουὴλ Πανσέληνος*, εἰκ. 152, σ. 288. Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, εἰκ. 26, σ. 57.

⁶³³ Σεραφεῖμ νὰ τείνει τὴν Λαβίδα στὸν προφήτη ἐμφανίζεται καὶ στίς παραστάσεις τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος καὶ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου. Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 6.

μορφῆς πού φέρει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο στὰ δεξιά. Ἡ μορφή εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ σεραφεῖμ, ἕτοιμη νὰ δεχθεῖ κάτι ἀπὸ αὐτό, δὲν σώζεται ὅμως τὸ τυχὸν ἀντικείμενο, ἐν προκειμένῳ ἡ Λαβίδα, τὴν ὁποία λογικά αὐτὸ θὰ κρατοῦσε. Τὰ εἰκονογραφικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση τοῦ θεματος μετὰ τὸ συγκεκριμένο προφητικὸ ὄραμα.⁶³⁴

Ἐνα ἐπιπλέον στοιχεῖο πού συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως αὐτῆς εἶναι ἡ γειτνίαση τῆς παράστασης μετὰ τὴν μορφή τοῦ Προδρόμου, ἡ ὁποία βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω, στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ.⁶³⁵ Ὁ Ἡσαΐας συνδέεται στενά μετὰ τὸν ἀγ. Ἰωάννη θεολογικά, λειτουργικά καὶ εἰκονογραφικά, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, λόγῳ τῆς προφητείας του «φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ» (Ἠσ. 40, 3). Ἡ ταύτιση, ἐπομένως, τοῦ θεματος μετὰ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐου εἶναι καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ δόκιμη καθὼς στὴν εἰκονογραφία δὲν εἶναι ἀγνωστος ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο προσώπων, λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ στενοῦ δεσμοῦ τους.⁶³⁶ Ἡ ἐπιλογή στὴν προκειμένη περίπτωσι τῆς ἀπεικόνισις ἀπὸ τὰ θεματα τὰ σχετικὰ μετὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἡσαΐου αὐτοῦ τῆς Λαβίδος μετὰ τὸν ἀνθρακα, πού ἔχει καὶ σαφῆ εὐχαριστιακό, πέραν τοῦ θεομητορικοῦ, χαρακτήρα, συνδέεται προφανῶς μετὰ τὴν θέση της στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐου καὶ ὁ ἀγ. Ἰωάννης συνδυάζονται μετὰ μορφές συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν στὸν χώρο τοῦ διακονικοῦ δημιουργώντας ἓνα ἐνδιαφέρον σύνολο. Ὁ παλαιοδιαθητικὸς τύπος τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἐκπληρώνεται στὰ πρόσωπα τῶν συλλειτουργούντων

⁶³⁴ Ἐνδεικτικὸ τοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη παράσταση εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ μελετητὴς τοῦ μνημείου Τσιγαρίδας ἀρχικά τὴν χαρακτηρίζει «ἀδιάγνωστη παράσταση μετὰ δύο ἀγγέλους», ἐνῶ σὲ πρόσφατη μελέτη του θεωρεῖ, ὅτι «πρόκειται γιὰ συνοπτική, ἐνδεχομένως, ἀπόδοση ἐνὸς προφητικοῦ ὁράματος», ἀποψη πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς δικῆς μας ταυτίσεως. Βλ. Μανουήλ Πανσέληνος, σ. 59. Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, σ. 56. Τὴν παράσταση ταυτίζει μετὰ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐου καὶ ἡ Σκώττη, *Ὅραμα Ἡσαΐα*, ὑποσ. 48, σ. 191.

⁶³⁵ Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, εἰκ. 26, σ. 57.

⁶³⁶ Πρὸβλ. τὸ προαναφερθὲν παράδειγμα συσχετισμοῦ τῆς καθάρσεως τοῦ Ἡσαΐου καὶ τῆς μορφῆς τοῦ Προδρόμου στὸν νάρθηκα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος. Pepek-Miljković, *Deloto*, σχ. V.

ίεραρχῶν. Σύνδεσμος ἀνάμεσά τους, ὡς ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς προφῆτες, ὁ ὁποῖος εἶδε τὴν ἐκπλήρωση καὶ τῶν δικῶν του προφητειῶν καὶ τῶν παλαιοδιαθηκικῶν τύπων, στέκεται ὁ Τίμιος Πρόδρομος.

Τὸ θέμα τῆς Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐα στὸν Ἁγ. Εὐθύμιο δὲν εἶναι ἐντεταγμένο σὲ κύκλο θεομητορικῶν προτυπώσεων, ὅπως συμβαίνει σὲ ἁπλῶς ὑπόλοιπες ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῆς περιόδου σὲ Ἁγ. Κλήμεντα, Ἁγ. Ἀποστόλους καὶ Μονὴ Χιλανδαρίου. Στὸ εὐρύτερο, ὅμως, εἰκονογραφικὸ περιβάλλον ὑπάρχουν θέματα πού ἔχουν περιεχόμενο σχετικὸ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπησι καὶ τὴν Θεοτόκο, μὲ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ ἡ ἀνθρακοφόρος Λαβίδα. Καταρχάς, στὸ μέτωπο τῆς κεντρικῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, σὲ ἀντίστοιχο δηλαδὴ σημεῖο μὲ αὐτὴ, εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου συνδυασμένος μὲ τὸ Ἅγιο Μανδήλιο. Ἡ παράστασι συνοδεύεται καὶ ἀπὸ δύο ἀδιάγνωστες μορφές προφητῶν ἢ προπατόρων.⁶³⁷

Ἡ παράστασι τοῦ ὁράματος τοῦ Ἡσαΐα περὶ τῆς Λαβίδος σχετίζεται ἐπίσης μὲ τὶς μορφές τῶν ὑμνογράφων ἁγ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμᾶ Μαΐουμᾶ πού εἰκονίζονται στὸ ἐσωρράχιο τοῦ δυτικότερου τόξου τῆς Β κιονοστοιχίας παραπλευρῶς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Στὰ ἔργα τους οἱ δύο Πατέρες κάνουν ἐκτεταμένη χρῆσι παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων.⁶³⁸

Ἡ ἐπιλογὴ ἀπεικόνισις τοῦ θέματος τῆς Λαβίδος στὸν Ἁγ. Εὐθύμιο, μόνου ἀπὸ τὸν εὐρὺ κύκλο ἀναλόγων παραστάσεων, εἶναι σημεῖο ἐνδεικτικὸ μιᾶς σχετικῆς διάδοσις του καὶ ἐπιπλέον τῆς ἀναγνώρισις σὲ αὐτὸ σημαίνοντος εὐχαριστιακοῦ χαρακτήρος. Ἡ δημιουργία του εἶναι πιθανὸν νὰ προϋποθέτει τὴν γνώσι τῆς λίγο προωμότερης ἀντίστοιχης ἀπεικόνισις στὸν Ἁγ. Κλήμεντα (1294/5) (Εἰκ. 87), μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζει ἀρκετὲς ἀναλογίες.

⁶³⁷ Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, σ. 30 καὶ εἰκ. 8-9, σ. 32-33 καὶ εἰκ. 52, σ. 92-93.

⁶³⁸ Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, σ. 66 καὶ εἰκ. 145-146, σ. 198-199.

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἡ ἀπεικόνιση τῆς Λαβίδος στὸν Ἀγ. Εὐθύμιο συνιστᾷ μιὰ μεμονωμένη περίπτωση στὴν ὑστεροβυζαντινὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ καὶ παραπέμπει περισσότερο στὶς πρωιμότερες παραστάσεις τοῦ θέματος, τὶς ἐντεταγμένες σὲ εὐχαριστιακὰ συμφραζόμενα.

4.3.1.3 Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) (ἀρ. κατ. 6γ)

Ὁ ἐξαγνισμὸς τοῦ Ἡσαΐα διὰ τοῦ ἄνθρακος εἰκονίζεται στὸν ΝΔ τομέα τοῦ κεντρικοῦ σταυροθολίου τοῦ Ν περιστώου τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 92). Ἀπὸ τὴν ἀρκετὰ κατεστραμμένη παρᾶσταση διακρίνεται στὸ δεξιὸ κάτω μέρος ὁ Ἡσαΐας γονατιστὸς μὲ τὰ χέρια ἀπλωμένα ἱκετευτικὰ πρὸς μιὰ ἀγγελικὴ μορφή στὸ ἄνω ἀριστερὸ ἄκρο τῆς ἀπεικόνισης.⁶³⁹ Πρόκειται γιὰ ἓνα τετράμορφο –καὶ ὄχι γιὰ ἓνα σεραφεῖμ, ὅπως ἀναφέρει ἡ διήγησις– τὸ ὁποῖο τοῦ προτείνει τὴν Λαβίδα μὲ τὸν ἄνθρακα ποὺ δὲν διακρίνεται λόγω τῆς φθορᾶς.⁶⁴⁰ Ἡ ταυτότητα τῆς παρᾶστασης δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς συνοδευτικῆς ἐπιγραφῆς ... ΝΘΡΑΚ ..., ἡ ὁποία σαφῶς ἀναφέρεται στὸν ἄνθρακα, κεντρικὸ ἄξονα τοῦ θέματος.⁶⁴¹

Εἰκονογραφικὰ τὸ θέμα δὲν παρουσιάζει, πέραν τοῦ τετραμόρφου, ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τῆς περιόδου. Ἡ παρουσία τοῦ στοιχείου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ

⁶³⁹ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 84, σ. 52 καὶ σχ. 84, σ. 52.

⁶⁴⁰ Γιὰ τὸ γεγονὸς τῆς ἀντικατάστασης τοῦ σεραφεῖμ ἀπὸ ἓνα τετράμορφο χερουβεῖμ καὶ τὴν σημασία του βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 128-129, ἡ ὁποία ἀποδίδει στὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ καθαρὰ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἀπεικόνισης αὐτῆς μπορεῖ νὰ ὀφείλεται ἀπλῶς καὶ στὴν δεδομένη σύγχυσις ποὺ ὑπάρχει στὴν ἀπεικόνισις τῶν διαφόρων ἀγγελικῶν δυνάμεων. Ἰδίως στοιχεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ ὁράματα τοῦ Ἡσαΐου καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ, ὅπως ἐδῶ τὸ τετράμορφο, συχνὰ συμφύρονται, ὥστε ἡ διάκρισις ἢ ταύτισις τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν μὲ αὐστηρὰ κριτήρια νὰ εἶναι συχνὰ δυσχερής. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ βλ. τὶς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τῆς Μουρίκη, *Νέα Μονή*, τ. Α', σ. 126-127. Καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀπεικονίσεων, πάντως, τοῦ θέματος τῆς Λαβίδος ἔχει εἰκονιστεῖ χερουβεῖμ, ὅχι ὅμως τετράμορφο, νὰ τείνει τὴν Λαβίδα στὸν προφήτη. Ἀναφέρουμε τὸ παρισινὸ χειρόγραφο τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (879) καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Κυκκώτισσας τοῦ Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.). Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 11. Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 314-316.

⁶⁴¹ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 127.

τὸ ὄραμα τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ τοῦ Ἰεζεκιήλ, συνδέει τὴν παράστασιν μὲ τὴν ἀντίστοιχον στὸν Ἁγ. Κλήμεντα, ὅπου τὸ ὄραμα τῆς Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐου εἰκονίζεται ἐντεταγμένο στὴν παράστασιν ἑνὸς ἄλλου ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ, αὐτοῦ τῆς κεκλεισμένης Πύλης (Εἰκ. 87).⁶⁴²

Ὁ διττὸς συμβολικὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος, εὐχαριστιακὸς καὶ θεομητορικὸς, τεκμηριώνεται ἀπὸ μιὰ σειρά παραγόντων. Ἀναφορὰ στὸν λειτουργικὸν συμβολισμόν συνιστᾷ ἡ παρουσία τοῦ τετραμόρφου καὶ ἐπίσης ἡ ἔνταξις τοῦ θέματος σὲ ἓνα σύνολο παραστάσεων πού σχετίζονται μὲ τὸν χώρον τοῦ Ναοῦ, καθὼς στοὺς ὑπολοίπους τομεῖς καὶ στὸ Β καὶ Ν τύμπανο τοῦ σταυροθολίου εἰκονίζονται διάφορα ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τῆς Κιβωτοῦ στὸν Ναὸ τοῦ Σολομώντος.⁶⁴³ Ὁ θεομητορικὸς συμβολισμὸς καθίσταται προφανὴς ἐπίσης ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ τετραμόρφου, τὸ ὁποῖο ἔχει συσχετισθεῖ κατὰ μία ἑρμηνεῖα μὲ τὴν Ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου καὶ τὴν Θεοτόκον,⁶⁴⁴ καὶ βεβαίως ἀπὸ τὴν ἔνταξιν τοῦ θέματος σὲ ἓναν ἐκτεταμένον κύκλον θεομητορικῶν προτυπώσεων, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει τὰ ἀνώτερα τμήματα τοῦ Ν περιστώου.⁶⁴⁵

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ὅτι οἱ παραστάσεις τοῦ κεντρικοῦ σταυροθολίου συνιστοῦν ἓνα ἰδιαίτερον ὑποσύνολο μὲ κεντρικοὺς ἀξόνες τὴν ιδιότητά τους ὡς θεομητορικῶν προτυπώσεων καὶ τὴν σχέσιν τους μὲ τὸν χώρον τοῦ Ναοῦ. Ἐνα περαιτέρω στοιχεῖο συνάφειας συνιστᾷ ἡ λειτουργικὴ χρῆσις τῶν οἰκείων παλαιοδιαθηκικῶν διηγήσεων. Συγκεκριμένα, ἡ διήγησις περὶ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς Κιβωτοῦ

⁶⁴² Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146.

⁶⁴³ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 79-83, σ. 49-51 καὶ σχ. 79-83, σ. 49-51.

⁶⁴⁴ Ἡ ἑρμηνεῖα ἀνήκει στὸν ἁγ. Θεόδωρον τὸν Στουδίτη, ὁ ὁποῖος στὴν ὁμιλία του *Εἰς τὴν σύναξιν τῶν οὐρανίων ταγμάτων* ἀναφέρει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «Ἰεζεκιήλ δὲ πάλιν, ὁ πρὸς θεοπτίαν, εἰ καὶ τις ἄλλος, τὸν νοῦν ἐπιτηδείως ἔχων, οὐ μόνον δις ἀλλὰ τετράμορφα ζῶα τοὺς ἀνωτάτω τῶν ἀσωμάτων ἀγγέλων τεθεώρηκε νόας, προδιατυπῶντας οἶμαι σαφῶς καὶ ἐν αὐτοῖς ἑνανθρωπήσεως τοῦ Ἐμμανουὴλ ἐκ Παρθένου μυστήριον' ...». PG 99, 737B. Στὴν συνέχεια ἀναλῶει ἐκτενῶς τοὺς ὅρους τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ συσχετισμοῦ.

⁶⁴⁵ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327.

στον Ναό αποτελεί ένα από τα αναγνώσματα του Έσπερινοῦ τῆς ἐορτῆς τῶν Εἰσοδίων, ἐνῶ ἡ περὶ τῆς καθάρσεως τοῦ Ἡσαΐα διαβάζεται στὴν ἀντίστοιχη ἀκολουθία τῆς ἐορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς.⁶⁴⁶ Οἱ δύο ἐορτὲς ἐμφανίζουν ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα καὶ σχετικὴ ὁμοιότητα στὴν δράση τῶν προσώπων, γι' αὐτὸ καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις εἰκονίζονται συμμετρικά τοποθετημένες.⁶⁴⁷

Ἡ παράσταση τῆς Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐα συνδέεται καὶ μὲ ἄλλα θέματα σχετιζόμενα μὲ τὸν ἴδιο προφήτη, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν συντριβὴ τῶν Ἀσσυρίων πρὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ –στὰ Α σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ ΝΔ τρούλλου–, τὴν Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί –στὸν Α τοῖχο τοῦ Ν περιστώου– καὶ τὴν κούφη Νεφέλη, στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ εἶλητό τοῦ Σοφονία στὸ τύμπανο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ.⁶⁴⁸

4.3.1.4 Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2) (ἀρ. κατ. 6δ)

Στὸ ΝΑ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ Ν τρούλλου τῆς Λιτῆς τοῦ καθολικοῦ ἱστορεῖται τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐα μὲ τὴν Λαβίδα καὶ τὸν ἀνθρακα (Εἰκ. 88).⁶⁴⁹ Ὁ προφήτης, σὲ σεβίζουσα στάση, πλησιάζει ἀπὸ τὸ δεξιὸς ὡς πρὸς τὸν θεατὴ τμῆμα τῆς παράστασης πρὸς τὸ σεραφεῖμ πού τοῦ προτείνει τὴν ἀνθρακοφόρο Λαβίδα, ἡ ὁποία ἔχει μορφή κουταλιοῦ.⁶⁵⁰ Ἡ παράσταση ἀποδίδεται μὲ λιτὸ τρόπο σὲ οὐδέτερο φόντο καὶ περιορίζεται στὰ βασικὰ στοιχεῖα παραπέμποντας σὲ αὐτὴ τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου.

⁶⁴⁶ Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 209. Μηναιὸν Φεβρουαρίου, σ. 19. Προφητολόγιον, σ. 510-513, 586-591.

⁶⁴⁷ Ἀναφέρουμε ὡς παράδειγμα τὴν εἰκόνα τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ, ὅπου τὰ δύο θέματα συναπεικονίζονται σὲ κάθετη διάταξη (1570-80 π.). Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Τὰ Εἰσόδια τῆς Παναγίας καὶ ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ» στὸ Μ. Βασιλάκη (ἐπ.), *Χεῖρ Ἀγγέλου. Ἐνας ζωγράφος εἰκόνων στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ἀθήνα 2010, (ἀρ. κατ. 59), σ. 222-223.

⁶⁴⁸ Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 75, σ. 46 καὶ εἰκ. 91, σ. 58. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 8.

⁶⁴⁹ Marković, *Original paintings*, σ. 229-230. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο*, σχ. 5.1.5, σ. 186 καὶ σ. 187 (ἀρ. 31). Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 6.

⁶⁵⁰ Τὴν μορφή αὐτὴ ἔχει ἡ Λαβίδα καὶ σὲ ἄλλες σύγχρονες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, ὅπως σὲ αὐτὴ στὸ Staro Nagoričino. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26.

Ὁ συμβολικὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος δὲν δηλώνεται εἰκονογραφικά, προκύπτει ὁμῶς ἀπὸ τὴν ἔνταξή του σὲ ἓναν κύκλο παραστάσεων πού συνιστοῦν παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικές προτυπώσεις. Ἡ ομάδα αὐτὴ τῶν παραστάσεων καταλαμβάνει τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα καὶ τῶν δύο τρούλλων τῆς Λιτῆς.⁶⁵¹ Ἄρα καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ θέμα τῆς Λαβίδος συνιστᾷ τμῆμα εὐρυτέρου κύκλου προεικονίσεων, ὅπως συμβαίνει στὸν Ἁγ. Κλήμεντα καὶ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους.

Ἡ παράσταση τῆς Λαβίδος στὸ Χιλανδάρι συνδέεται στενὰ μὲ τὸ θέμα τῆς καταπόσεως τοῦ εἰλητοῦ ἀπὸ τὸν Ἰεζεκιήλ, περιστατικὸ ἀπὸ τὸ δικό του ὄραμα τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ (Ιεζ. 2, 8-10 - 3, 1-3), τὸ ὁποῖο εἰκονίζεται στὸ παρακείμενο ΒΑ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ Ν τρούλλου (Εἰκ. 90).⁶⁵² Ἐτσι, στὰ Α σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ Ν τρούλλου ἔχουμε δύο ὁραματικοῦ χαρακτήρος θέματα.

Ἡ παράσταση τοῦ Ἡσαΐα καὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος σχετίζεται, μέσῳ τοῦ προσώπου τοῦ προφήτου, καὶ μὲ ἄλλα θέματα. Καταρχάς, ὁ Ἡσαΐας εἰκονίζεται γιὰ δεύτερη φορὰ στὸν χώρο τῆς Λιτῆς. Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ Α τόξου πού φέρει τὸ κεντρικὸ φουρνικὸ ἔχει ἱστορηθεῖ μαζί μὲ ἄλλους τρεῖς προφήτες καὶ δικαίους σὲ σχέση μὲ τὴν παράσταση τῆς Σταύρωσης στὸν Α τοῖχο,⁶⁵³ καθὼς προφήτευσε μὲ ἐνάργεια τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου. Μιὰ ἄλλη ἐνδιαφέρουσα σχέση ὑπάρχει μὲ τὶς μορφές τῶν προπατόρων στὸ τύμπανο τοῦ Ν τρούλλου. Κι αὐτὸ γιὰτὶ ἡ δράση τοῦ

⁶⁵¹ Marković, *Original paintings*, σ. 229-230. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 1-8. Στὸ σύνολο αὐτὸ πρέπει νὰ ἔνταχθῇ καὶ ἡ παράσταση τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας στὸν Α τοῖχο τῆς Λιτῆς. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο*, σχ. 5.1.5, σ. 186 καὶ σ. 187 (ἀρ. 23).

⁶⁵² Marković, *Original paintings*, σ. 230. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 5. Οἱ συγκεκριμένες ὁράσεις τῶν Ἡσαΐου καὶ Ἰεζεκιήλ συναπεικονίζονται, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, καὶ σὲ πρῶιμα ἔργα, σὲ εὐχαριστιακὰ κυρίως συμφραζόμενα. Καὶ στὸ προκείμενο παράδειγμα ἐμφανίζονται στοιχεῖα τῆς εἰκονογραφικῆς τους ἀλληλεπίδρασης, ἀφοῦ τὸ εἰλητὸ στὸν Ἰεζεκιήλ προσφέρει, ἀντὶ ἐνὸς χεριοῦ κατὰ τὴν σχετικὴ διήγηση, ἓνα χερουβεὶμ, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν παράσταση τῆς Λαβίδος, ὅπου πάντοτε τὸν ἀνθρακα προσφέρει μιὰ ἀγγελικὴ μορφή, εἴτε σεραφεὶμ εἴτε ἀνήκουσα σὲ ἄλλο ἀγγελικὸ τάγμα.

⁶⁵³ Marković, *Original paintings*, σ. 232.

Ἡσαΐα ἐκτείνεται στήν περίοδο τῆς διακυβερνήσεως πέντε βασιλέων τῆς Ἰουδαίας, τῶν Ὀζίου, Ἰωάθαμ, Ἀχαζ, Ἐζεκίου καὶ Μανασσῆ, οἱ ὅποιοι εἶναι παρόντες στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου, καθὼς ἀνήκουν στήν κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία τοῦ Κυρίου.⁶⁵⁴

Ἡ μορφή τοῦ Ἡσαΐα ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ τύμπανο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου. Φέρει εἰλητὸ μὲ περιεχόμενο πού δὲν σχετίζεται μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση, ἀλλὰ μὲ τὴν αἴτηση ἀπὸ τὸν Θεὸ σοφίας, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀντιλαμβάνεται σωστά αὐτά πού τοῦ ἀποκαλύπτει καὶ νὰ τὰ μεταφέρει στὸν λαό του (Ἠσ. 50, 4).⁶⁵⁵

Ὁ διττὸς συμβολικὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος –τύπος τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως– καὶ ἐπιπλέον ἡ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Ἡσαΐα, ὁ ὁποῖος προφήτευσε μὲ ἀκρίβεια τὰ περισσότερα γεγονότα τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ συνδέεται μὲ πολλὰ καὶ σημαντικὰ θέματα, εἶναι στοιχεῖα πού προσδίδουν μιὰ ἰδιαίτερη πολυπλοκότητα στήν ἐξεταζόμενη παράσταση. Ἡ ἀνθρακοφόρος Λαβίδα ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση μὲ ἀναφορὰ στήν Θεοτόκο γνώρισε περιορισμένη διάδοση, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ὑπάρξεως πολλῶν ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν. Τὸ ἴδιο ὅμως θέμα κυριαρχήσῃ –συνοπτικὰ ἀποδοσμένο– στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», καθὼς προσέφερε ἓνα ἀπτότερο καὶ ἀρα εὐκολότερα ἀπεικονίσσιμο καὶ ἀναγνωρίσιμο σύμβολο –τὴν Λαβίδα– σὲ σχέση μὲ ἄλλες προρρήσεις τοῦ Ἡσαΐα.

⁶⁵⁴ Marković, *Original paintings*, σ. 229. Radovanović, *Hristovi preci*, σ. 643. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν δράση τοῦ Ἡσαΐα κατὰ τὴν βασιλεία τῶν τεσσάρων πρώτων ἡγεμόνων παρέχει ὁ πρῶτος κιόλας στίχος τοῦ προφητικοῦ του βιβλίου: «Ὁρασις, ἦν εἶδεν Ἡσαΐας υἱὸς Ἀμώς ... ἐν βασιλείᾳ Ὀζίου καὶ Ἰωάθαμ καὶ Ἀχαζ καὶ Ἐζεκίου, οἱ ἐβασίλευσαν τῆς Ἰουδαίας» (Ἠσ. 1, 1). Ὅσον ἀφορᾷ στὸν Μανασσῆ, ἡ παράδοση τοποθετεῖ τὸ μαρτύριο τοῦ προφήτου στήν περίοδο τῆς βασιλείας του. Μπρατσιώτου, *Εἰσαγωγή*, σ. 377.

⁶⁵⁵ Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 29.

Παρόλα αυτά κυρίαρχο στοιχείο τοῦ θέματος εἶναι ὁ λειτουργικός του χαρακτήρας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπηρεάσει ἀκόμη καὶ τὴν μορφή τοῦ συμβόλου, στοιχείο μοναδικὸ μεταξὺ τῶν ὑπολοίπων συμβόλων-τύπων ποὺ συνιστοῦν θεομητορικὲς προτυπώσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄

ΠΥΛΗ ΚΕΚΛΕΙΣΜΕΝΗ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση

1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη

Τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης προέρχεται ἀπὸ ἓνα ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ, τὸ ὁποῖο περιγράφεται στὰ τελευταῖα ὀκτὼ κεφάλαια τοῦ ὁμωνύμου προφητικοῦ βιβλίου (κεφ. 40-48). Σὲ αὐτὸ ὁ προφήτης ξεναγεῖται σὲ ἓνα τεράστιο οἰκοδόμημα, ὁμοίωμα τοῦ Ναοῦ, ἀπὸ ἓνα μυστηριώδη ἄνδρα, ὁ ὁποῖος τοῦ περιγράφει μὲ λεπτομέρεια τὶς διαστάσεις του καὶ τὰ τελούμενα σὲ αὐτό. Ἡ ἀνατολικὴ πύλη τοῦ οἰκοδομήματος περιγράφεται ἐκτενῶς, καθὼς ἔχει ἐνδιαφέρουσες ιδιότητες: «Καὶ ἐπέστρεψέ με κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς πύλης τῶν ἁγίων τῆς ἐξωτερικῆς τῆς βλεπούσης κατὰ ἀνατολὰς, καὶ αὕτη ἦν κεκλεισμένη. καὶ εἶπε Κύριος πρὸς με· ἡ πύλη αὕτη κεκλεισμένη ἔσται, οὐκ ἀνοιχθήσεται, καὶ οὐδεὶς μὴ διέλθῃ δι’ αὐτῆς, ὅτι Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ εἰσελεύσεται δι’ αὐτῆς, καὶ ἔσται κεκλεισμένη» (Ἰεζ. 44, 1-2).⁶⁵⁶

⁶⁵⁶ Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημανθεῖ μιὰ ἀναλογία πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν παλαιοδιαθηκικὴ διήγηση περὶ τοῦ ὁράματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης καὶ στὴν περιγραφή –στὴν διαθήκη του– τοῦ ὁράματος τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου, μὲ τὸ ὁποῖο παρωτρύνθηκε στὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῆς Μ. Μυριοκεφάλων. Καὶ στὰ δύο μιὰ δύναμη ὁδηγεῖ τὸν προφήτη καὶ τὸν ἅγιο ἀντιστοίχως σὲ ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο: «ἐγένετο ἐπ’ ἐμέ χεὶρ Κυρίου καὶ ἤγαγέ με ἐν ὁράσει Θεοῦ εἰς τὴν γῆν τοῦ Ἰσραὴλ ...» (Ἰεζ. 40, 1-2) καὶ «Ἐγὼ δὲ ὡς ὑπὸ τινος χειραγωγούμενος, ἐξῆλθον τοῦ κτίσματος...». Ἐπίσης καὶ στὰ δύο τὰ βασικὰ γεγονότα ἐκτυλίσσονται κατὰ ἀνατολὰς: «Καὶ ἐπέστρεψέ με κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς πύλης τῶν ἁγίων τῆς ἐξωτερικῆς τῆς βλεπούσης κατὰ ἀνατολὰς, καὶ αὕτη ἦν κεκλεισμένη» (Ἰεζ. 44, 1) καὶ «... ἐξελθε τῶν ἐνταῦθα καὶ ἰδὲ κατὰ ἀνατολὰς ... ἐξῆλθον τοῦ κτίσματος καὶ κατὰ ἀνατολὰς στάς εἶδον φῶς μέγα ...». Βλ. Νικ.Β. Τωμαδάκη, «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ», *Κρητικὰ Χρονικὰ Β'* (1948), σ. 58. Καὶ τὰ δύο ὁράματα σχετίζονται μὲ ἀνέγερση ἱεροῦ κτιρίου καὶ εἶναι πιθανὸν –λόγῳ αὐτῆς τῆς ἀναλογίας– τὸ κείμενο τοῦ Ἰεζεκιήλ νὰ ἀποτελέσει τὸ φιλολογικὸ πρότυπο γιὰ τὴν περιγραφή στὴν διαθήκη τοῦ ὁράματος τοῦ ἁγίου. Ὁ Παπαμαστοράκης συνέδεσε τὴν δι’ ὁράματος ἀποκάλυψη στὸν ἁγ. Ἰωάννη μὲ τὴν μορφή τοῦ Παντοκράτορος στὸν τροῦλλο τῶν Μυριοκεφάλων, στὴν ἀπεικόνιση τοῦ ὁποῖου ἔχουν συμπεριληφθεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁράματα τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ τῶν Ἡσαΐα καὶ Ἰεζεκιήλ. Ἡ σημασία τῶν προφητῶν, σ. 79. Καὶ ἡ παρατήρηση αὕτη ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση σχετικά μὲ τὸν ρόλο τῶν παλαιοδιαθη-

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφή

Ἡ κεκλεισμένη Πύλη τοῦ Ἰεζεκιήλ ἀπέβη μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς καὶ εὐρέως διαδεδομένες θεομητορικὲς προτυπώσεις.⁶⁵⁷ Εὐθύς ἐξαρχῆς ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὡς πρόρρηση περὶ τῆς ἀειπαρθενίας τῆς Θεοτόκου.⁶⁵⁸ Ἡ σύλληψη, ἡ κύηση καὶ ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ δὲν ἔφθειραν τὴν ἀγνότητά της, ἡ ὁποία ἔμεινε ἀπαραβίαστη, ὅπως καὶ ἡ ἀνατολικὴ πύλη παρέμεινε κλειστὴ παρὰ τὴν διέλευση τοῦ Κυρίου τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ σημασία πού ἀπέδιδαν στὸ θέμα τῆς Πύλης οἱ ἐρμηνευτὲς φαίνεται ἀπὸ τὴν συχνότατη παρουσία του στὴν πατερικὴ γραμματεία.

Ἦδη τὸν 4^ο αἰῶνα ὁ ἀγ. Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου (340 π.-400 π.) ἀναπτύσσει διεξοδικὰ τὸν συμβολισμό τοῦ θέματος ὡς ἑξῆς: «Αὕτη ἡ πύλη τοῦ κυρίου, καὶ εἰσελεύσεται καὶ ἔσται ἡ πύλη κεκλεισμένη. Ὡς πρὸς τὴν παρθενικὴν τοίνυν φύσιν οὐδ' ὅλως ἠνεώχθησαν αἱ παρθενικαὶ πύλαι· ὡς δὲ πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ τεχθέντος δεσπότης οὐδὲν κέκλεισται τῷ κυρίῳ,

κικῶν ἀφηγήσεων στὸν τρόπο ἀποδόσεως γεγονότων ἢ παραστάσεων, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀλλοιώνει ἢ νὰ θέτει σὲ ἀμφισβήτηση τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὴν οὐσία τους.

⁶⁵⁷ Ἡ Ντ. Μουρίκη σημειώνει χαρακτηριστικά: «Μετὰ τὴν βάτον τοῦ Μαυρσέως, ἡ “κεκλεισμένη πύλη” εἶναι ἴσως ἡ προσφιλεστέρα προεικόνισις τῆς Παναγίας εἰς τὰ κείμενα καὶ εἰς τὴν τέχνην». Προεικονίσεις, σ. 232.

⁶⁵⁸ Τὴν ἐπικράτηση τῆς συγκεκριμένης ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης, ἐνωρίτατα ἤδη, ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Θεοδώρητος Κύρου σημειώνοντας: «Εἰκὸς δὲ διὰ τούτων ἡμῖν αἰνίττεσθαι καὶ τὴν Παρθενικὴν μήτραν, δι' ἧς οὔτε εἰσελήλυθέ τις, οὔτε ἐξελήλυθεν, ἢ μόνος αὐτὸς ὁ Δεσπότης». *Ερμηνεία τῆς προφητείας τοῦ θείου Ἰεζεκιήλ*, PG 81, 1233B. Ὁ ἀρχιμ. Ἰωὴλ Γιαννακόπουλος ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὑπομνηματίζοντας τὸ συγκεκριμένο χωρίο τοῦ Ἰεζεκιήλ: «Οἱ Πατέρες δέχονται ὡς κεκλεισμένην πύλην τὴν Μαρίαν ἢ ὁποία πρὸ τόκου καὶ μετὰ τὸν τόκον ἦτο παρθένος». *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο', τ. 20, Ὁ Προφήτης Ἰεζεκιήλ*, Θεσσαλονίκη 1986⁴, σ. 356. Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν θεώρηση τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης ὡς βασικοῦ συμβόλου τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως εἶναι καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Καλοκύρη, ὅτι ἡ παράσταση τοῦ θέματος στὸ Ν κλίτος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Κεράς στὴν Κριτσᾶ τῆς Κρήτης (ἀρχὲς 14^{ου} αἰ.) ἔχει τεθεῖ στὴν θέση αὐτῆς τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἢ ὁποία παραλείπεται, ὡς συμβολικὸς τύπος αὐτῆς. *Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, σ. 63 καὶ ὑποσ. 6, σ. 63. Τὴν ἀποψη αὕτη ἐπαναλαμβάνει ἡ Μυλοποταμιτάκη, *Κριτσᾶ*, σ. 69 καὶ ἀμφισβητεῖ ὁ Μαδεράκης, *Προεικονίσεις*, σ. 75-76.

ἀλλὰ πάντα ἡνέφκται. Οὐδὲν τὸ παρεμποδίζον, οὐδὲν τὸ παρενοχλοῦν».⁶⁵⁹

Ὁ δὲ ἅγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (759-826) στὸ γνωστὸ ἐγκώμιό του *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* ἀναφέρει: «Χαίροις, πύλη κεκλεισμένη, δι' ἧς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ εἰσελήλυθεν καὶ ἐξελήλυθεν, κατὰ Ἰεζεκιήλ τὸν θεοπτικώτατον».⁶⁶⁰

Ὁ χαρακτηρισμὸς «κεκλεισμένη» τῆς Πύλης ἔχει τὴν ἔννοια τῆς ἀπαραβίαστης, τῆς ἀδιάβατης, γεγονὸς μὲ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ συγκεκριμένες χρήσεις τοῦ θέματος στὴν τέχνη καὶ γιὰ μιὰ ἰδιαίτερη ἐρμηνευτικὴ χροιά πού αὐτὸ θὰ λάβει προϊόντος τοῦ χρόνου.⁶⁶¹

Ἐπιπλέον ἡ Θεοτόκος εἶναι ἡ πύλη τῆς σωτηρίας, ἀφοῦ δι' αὐτῆς ἔγινε ἡ Θεία Ἐνανθρώπησι καὶ δόθηκε ἐκ νέου στὸ ἀνθρώπινο γένος ἡ δυνατότητα τῆς λύτρωσης.

Οἱ Πατέρες, τέλος, ταυτίζουν τὴν Θεοτόκο καὶ μὲ μιὰ ἀκόμη πύλη,⁶⁶² αὐτὴ πού ἀναφέρει ὁ Ἰακώβ στὸ τέλος τοῦ ὁράματος τῆς Κλίμακος (Γεν. 28, 17): «αὕτη τῶν οὐρανῶν ἡ πύλη, περὶ ἧς εἶπεν ἐκεῖνος (ένν. ὁ Ἰακώβ)· “Ὡς φοβερὸς ὁ τόπος οὗτος! οὐκ ἔστι τοῦτο, ἀλλ' ἡ οἶκος Θεοῦ· καὶ αὕτη ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ”», ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγ.

⁶⁵⁹ *Λόγος εἰς τὴν θεοτόκον καὶ εἰς τὸν Συμεῶνα καὶ Ἄνναν*, 3, 73-78. Datema, *Amphilochii Opera*, σ. 45, 47.

⁶⁶⁰ PG 99, 728A.

⁶⁶¹ Σημειώνεται χαρακτηριστικά, ὅτι ἡ κεκλεισμένη Πύλη ἐπιγράφεται «непроходима», δηλαδή ἀδιάβατη, ἀπαραβίαστη, στὴν παράσταση τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» στὴν Παναγία Ljeviška στὸ Prizren (1309). Babić, *Porte fermée*, σ. 150.

⁶⁶² Σημειώνεται, ὅτι καὶ ἄλλες ἀναφορὲς στὸ σύμβολο τῆς Πύλης ἔχουν συνδεθεῖ-ἔμμεσα ἢ ἀμεσα- μὲ τὴν Θεοτόκο, καθὼς αὐτὴ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς βασικότερους τύπους της. Γιὰ παράδειγμα, στὰ χειρόγραφα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου (Vat. gr. 1162, φύλλο 41r, Par. gr. 1208, φύλλο 56r), σὲ μικρογραφία ἐντεταγμένη στὸν Λόγο *Εἰς τὴν γέννησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου*, εἰκονίζεται ἡ ἁγ. Ἄννα ἔνθρονη κρατώντας τὴν Θεοτόκο καὶ ἀπέναντί της ὁ Δαβίδ, ἐπίσης ἔνθρονος, μὲ εἰλητό, ὅπου ἀναγράφεται ὁ 20ὸς στίχος ἀπὸ τὸν 117ὸ Ψαλμὸ του: «αὕτη ἡ πύλη τοῦ Κυρίου, δίκαιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐτῇ». Stornajolo, *Omilie*, σ. 10. Ὁ συσχετισμὸς καὶ τῆς συγκεκριμένης Πύλης πού ἀναφέρει ὁ Δαβίδ μὲ τὴν Θεοτόκο εἶναι ἀμεσος. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ συμβολισμοῦ-συσχετισμοῦ μὲ εἰκονογραφικὰ μέσα.

Ἀνδρέας Κρήτης στὸν τρίτο λόγο του *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου*.⁶⁶³

Ὁ συσχετισμὸς τῆς πύλης αὐτῆς μὲ τὴν κεκλεισμένη Πύλη τεκμηριώνεται καὶ λειτουργικὰ ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τῶν ἀντιστοίχων παλαιοδιαθηκικῶν χωρίων ἀπὸ τὴν Γένεση καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιήλ ὡς ἀναγνωσμάτων στὸν Ἑσπερινὸν τριῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν (Γενεσίου, Εὐαγγελισμοῦ καὶ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου).⁶⁶⁴

Στὴν πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ τὸ θέμα τῆς πύλης εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θεομητορικά σύμβολα. Ταιριάζει πολλαπλῶς στὸν ρόλο τῆς Θεοτόκου στὴν Θεία Οἰκονομία καὶ στὴν ιδιότητά της ὡς προστάτιδος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Αὐτοκρατορίας, καθὼς ἡ πολυσημία του προσφέρει τὴν δυνατότητα διαφόρων –ἐξίσου δοκίμων– προσεγγίσεων. Πάντως σὲ κάθε περίπτωση, ὅπως ὑποδεικνύει καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀναφορῶν, ἡ βάση τοῦ θέματος εἶναι ἡ κεκλεισμένη Πύλη τοῦ Ἰεζεκιήλ.

1.2.2 Ἡ ὕμνογραφία

Ἡ κεκλεισμένη Πύλη ὡς τύπος τῆς Θεοτόκου χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα καὶ στὴν ὕμνογραφία. Ἀπὸ τὶς πολυάριθμες σχετικὲς περιπτώσεις περιοριζόμαστε στὴν ἀναφορὰ τοῦ δ' τροπαρίου τῆς γ' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ἀκαθίστου:

«Χαῖρε, πύλη μόνη, ἣν ὁ Λόγος διώδευσε
μόνος, ἡ μοχλοὺς καὶ πύλας ἄδου, Δέσποινα,
τῷ τόκῳ σου συντρίψασα· χαῖρε ἡ θεία
εἴσοδος τῶν σωζομένων, Πανύμνητε».⁶⁶⁵

⁶⁶³ PG 97, 1105AB.

⁶⁶⁴ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 77-78. *Μηναῖον Μαρτίου*, σ. 156. *Μηναῖον Αὐγούστου*, σ. 107. *Προφητολόγιον*, σ. 446, 448, 598, 648.

⁶⁶⁵ Θεοδωροπούλου, *Ἀκαθίστος*, σ. 74. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι στὸ Κοντάκιο τοῦ Ἀκαθίστου καὶ συγκεκριμένα στὸν 10' Οἶκο, ἀναφέρεται ἡ Θεοτόκος καὶ πάλι ὡς πύλη, αὐτὴ τὴν φορὰ τῆς σωτηρίας: «Χαῖρε, ἡ στήλη τῆς παρθενίας· χαῖρε, ἡ πύλη τῆς σωτηρίας». Tyranis, *Fourteen Cantica*, σ. 37. Βλέπουμε ἐν προκειμένῳ καὶ στὴν ὕμνογραφία τὴν χρῆσιν τοῦ θέματος τῆς πύλης μὲ ποικίλο περιεχόμενο, πάντοτε ἐν σχέσει

2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση

Ἡ θεώρηση τῆς κεκλεισμένης Πύλης ὡς ἐνὸς ἀπὸ τούς βασικό-τερους παλαιοδιαθηκικούς θεομητορικούς τύπους ἀποτυπώνεται καὶ στὴν λειτουργικὴ χρῆση τοῦ συγκεκριμένου χωρίου ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰεζεκιήλ. Τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα εἶναι τὸ μοναδικὸ πού χρησιμοποιεῖται ὡς ἐσπερινὸ ἀνάγνωσμα καὶ στὶς τέσσερις κύριες θεομητορικές ἐορτές (Γενέσιον, Εἰσόδια, Εὐαγγελισμό, Κοίμηση).⁶⁶⁶

Ἡ σχέση τῆς Θεοτόκου μέ τὴν Πύλη ἀποτυπώνεται καὶ μέ ἓναν ἀκόμη τρόπο στὴν λειτουργικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν προπαρασκευαστικὴ γιὰ τὴν Θεία Λειτουργία ἀκολουθία τοῦ «Καιροῦ», ἡ ὁποία γίνεται κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ὁρθρου, ὁ ἱερέας ἀνοίγει τὸ βημόθυρο τῆς Ὁραίας Πύλης λέγοντας τὴν εὐχή: «Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην, ἀνοιξον ἡμῖν, εὐλογημένη Θεοτόκε· ἐλπίζοντες εἰς σέ μὴ ἀστοχήσωμεν· ρυσθείημεν διὰ σοῦ τῶν περιστάσεων· σύ γὰρ εἶ ἡ σωτηρία τοῦ γένους τῶν χριστιανῶν». Ἡ Θεοτόκος, ἡ Πύλη τῆς σωτηρίας, μέ τὴν ὁποία ξεκινᾷ ἡ τελικὴ φάση τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Οἰκονομίας, συνδυάζεται μέ τὴν πύλη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου τελεῖται ἡ σωτηριώδης γιὰ τὸν ἄνθρωπο θυσία τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ. Ὁ ἐντυπωσιακὸς αὐτὸς θεολογικὸς συνδυασμὸς ἀποτυπώνει μέ ἄμεσο καὶ πρακτικὸ τρόπο τὴν πολυεπίπεδη σχέση τῆς Θεοτόκου μέ τὸ θέμα τῆς Πύλης. Ταυτοχρόνως, ἡ καθιέρωσή του στὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς σημασίας καὶ τῆς βαρύτητος πού ἀπεδίδετο στὸν συγκεκριμένο συσχετισμό.⁶⁶⁷

πρὸς τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα χρήσεως τῆς Πύλης, συνοδευομένης ἀπὸ διαφόρους προσδιορισμούς, στὴν ὑμνογραφία βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 67-68.

⁶⁶⁶ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 77-78. *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 209-210. *Μηναῖον Μαρτίου*, σ. 156. *Μηναῖον Αὐγούστου*, σ. 107. *Προφητολόγιον*, σ. 448, 512, 598, 648.

⁶⁶⁷ Βλ. ἱερομ. Γρηγορίου, *Ἡ Θεία Λειτουργία. Σχόλια*, Ἀθήνα 1985², σ. 49-51, ὅπου ἀναφέρεται ἡ συγκεκριμένη λειτουργικὴ πρακτικὴ καὶ ἀναλύεται διεξοδικὰ ὁ περιεχόμενος σὲ αὐτὴ θεολογικὸς-συμβολικὸς συσχετισμός. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἀντίστοιχη διαδικασία γίνεται καὶ κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Ἀποδείπνου. Ἐκφωνώντας τὴν ἴδια εὐχή ὁ ἱερέας ἀνοίγει τὸ βημόθυρο τῆς Ὁραίας Πύλης. Βλ.

3. Ἡ εἰκαστική μαρτυρία

3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης χρησιμοποιεῖται εὐρέως καὶ στὴν εἰκονογραφία, ὅπου εἰκονίζεται μὲ τούς δύο συνήθεις τρόπους: α) ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση καὶ κυρίως β) συνοπτικά –μόνο μὲ τὴν μορφή τοῦ προφήτου καὶ τὸ οἰκεῖο σύμβολο– κατὰ κανόνα ὡς τμῆμα τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται».⁶⁶⁸

Ἡ παλαιοδιαθηκικὴ διήγηση περὶ τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης εἶναι λιτὴ καὶ ἔχει τὴν ἀσάφεια πού εἶναι λογικὸ νὰ χαρακτηρίζει ἓνα ὁραματικοῦ χαρακτήρος γεγονός. Ἡ ἀναφορὰ εἶναι στὸν προφήτη Ἰεζεκιήλ καὶ τὴν πύλη. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνιστοῦν ἀσφαλῶς τὸν πυρήνα

Ωρολόγιον τὸ Μέγα, σ. 173. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι καὶ στὴν Studenica (13ος αἰ.), κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Βλαχερνίτισσας πού εἰκονίζεται στὸ τύμπανο τῆς πύλης πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν κυρίως ναό, ὑπάρχει ἐπιγραφή, ὅπου ἡ Θεοτόκος ὀνομάζεται «πύλη τοῦ οὐρανοῦ» καὶ ἀναπαράγεται τμῆμα τῆς εὐχῆς «τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην, ἀνοῖξον ἡμῖν ...». Βλ. M. Tatić-Djurić, «Les icônes de la Vierge à Studenica» στὸ V. Korać (ἐπ.), *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, September 1986*, Beograd 1988, σ. 198 καὶ εἰκ. 4.

⁶⁶⁸ Μία ἐνδιαφέρουσα περίπτωση συνοπτικῆς ἀπεικόνισης τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ τῆς Πύλης ἐκτὸς τοῦ συγκεκριμένου θέματος ἀπαντᾷ στὴν Ἀσίαν, στὸν ναὸ τῆς Παναγίας Φορβιώτισσας (φάση 14^{ου} αἰ.). Στὸ Α μέτωπο τοῦ Δ σφενδονίου, στὸ Β σκέλος, εἰκονίζεται ὁ προφήτης πρὸ τῆς Πύλης, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἱστορεῖται ὁλόσωμη ἡ δεομένη Θεοτόκος. Ἡ παράσταση, μαζὶ μὲ αὐτὴ τοῦ Μωυσέως πρὸ τῆς φλεγομένης Βατου στὸ ἀντίστοιχο Ν σκέλος, πλαισιώνει τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἀγ. Μανδηλίου πού βρίσκεται στὸ κέντρο. Τὰ τρία αὐτὰ θέματα σχετίζονται στενὰ μὲ τὰ εἰκονιζόμενα ἀπέναντι, στὸ Δ μέτωπο τοῦ Α σφενδονίου, ὅπου ἱστορεῖται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Ἐτσι προκύπτει ἓνα σύνολο μὲ ἀξονα τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση. Cormack, *Writing in Gold*, εἰκ. 61, σ. 171. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος, μολονότι περιορίζεται στὰ βασικὰ στοιχεῖα, τὸ σύμβολο καὶ τὸν προφήτη, ὅποτε ἐντάσσεται στὶς συνοπτικὲς, ἔχει παρόλα αὐτὰ ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα –ὅπως δείχνει ἡ ἀπεικόνιση τῆς πύλης σὲ «φυσικὸ μέγεθος»– πού ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν τοποθέτηση καὶ λειτουργία της στὰ πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου συνόλου. Τέτοιο μικτὸ χαρακτήρα –μὲ ἀκόμη περισσότερα ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα– ἐμφανίζει καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸν Ἅγ. Θεόδωρο Μερετὲ Σελίνου (1344). Ὁ Ἰεζεκιήλ εἰκονίζεται γονατιστὸς νὰ φέρει μὲ τὸ δεξιὸ του χερὶ εἰλητὸ μὲ τὸ σῆμα κείμενο, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ δείχνει πρὸς τὴν Πύλη πού βρίσκεται μπροστὰ του. Ἡ τελευταία ἔχει τὴν μορφή βημοθύρου, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο στέκεται ἡ Θεοτόκος, καὶ ἐπιστέφεται μᾶλλον ἀπὸ ἀπὸ ἀψίδα. Πίσω της ὑπάρχει πιθανὸν ἀπλωμένο κόκκινο ὕφασμα, τὸ ὁποῖο παραπέμπει στὸ ἀντίστοιχο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ δ' οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου καὶ ὑπαινίσσεται τὴν ὑπέρολο σύλληψη τοῦ Κυρίου. Ἀναφέρουμε π.χ. τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὴν Μονὴ Marko (1376-1381). Μαδερὰκη, *Προεικονίσεις*, εἰκ. 2, σ. 85 καὶ εἰκ. 5β', σ. 91. Spatarakis, *Dated*, εἰκ. 74. Τοῦ ἰδίου, *Pictorial cycles*, εἰκ. 115.

τοῦ θέματος, παραπέμπουν ὅμως εἰκονογραφικά στήν συνοπτική ἀπεικόνισή του καί δέν ἐπαρκοῦν γιά νά στηρίξουν μιὰ ἀφηγηματικοῦ τύπου ἱστορήση. Ἐτσι, εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ λύση πού ἐπιλέγεται σέ μιὰ σειρά περιπτώσεων γιά τόν ἐμπλουτισμό τῆς εἰκονογραφικῆς ἀπόδοσης τοῦ θέματος.

Στίς κύριες παλαιολόγειες ἀφηγηματικῆς ἀπεικονίσεις⁶⁶⁹ τὸ θέμα ἀποδίδεται στά πλαίσια μιᾶς σκηνῆς λατρείας· τρεῖς ἱερεῖς εἰκονίζονται νά θυμιάζουν, συχνά πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἢ τῆς τραπέζης, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία βρίσκεται ἡ κεκλεισμένη Πύλη. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἑσπερινοῦ ἀναγνώσματος περὶ τῆς πύλης ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιήλ «καὶ ἔσται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης καὶ ἐπέκεινα ποιήσουσιν οἱ ἱερεῖς ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον τὰ ὀλοκαυτώματα ὑμῶν καὶ τὰ τοῦ σωτηρίου

⁶⁶⁹ Οἱ ἀφηγηματικῆς ἀπεικονίσεις τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου συνιστοῦν καὶ τὰ βασικὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου παραστάσεων τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης, καθὼς στήν μεταβυζαντινὴ περίοδο τὰ σχετικὰ παραδείγματα, ὅσο γνωρίζουμε, εἶναι ἐλάχιστα καὶ μάλιστα δέν ἀνήκουν στήν μνημειακὴ ζωγραφικὴ. Σὲ εἰκόνα π.χ. τοῦ 1604(;) τῆς Μ. Σινᾶ, ἔργο τοῦ Κλόντζα, μὲ κεντρικὸ θέμα τὸν ὕμνο «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» περιβαλλόμενο ἀπὸ σκηνές παλαιδιαθητικῶν προεικονίσεων καὶ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ διαχωρὰ εἰκονίζεται τὸ θέμα τῆς Πύλης. Ὁ Ἰεζεκιήλ καθεταί πρὸ κλειστῆς θύρας, ἡ ὁποία μάλιστα ἀνήκει σὲ ὄχυρὸ οἰκοδόμημα, προφανῶς τὸν Ναό, πού ἐπιστέφεται ἀπὸ πολεμίστρες. Καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ὁ ὄχυρὸς χαρακτήρας τοῦ οἰκοδομήματος ὑπογραμμίζει τὴν ιδιότητα τῆς κεκλεισμένης Πύλης ὡς ἀπαραβίαστης καὶ ἀπόρητης. Τὸ βάθος τῆς παράστασης καλύπτει λεπτομερές τοπίο, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Ναὸ εἰκονίζεται νά ξεκινᾷ ρυάκι, τὸ ὁποῖο ἀρδεύει τὴν βλάστησιν, προφανῶς ἀναφορὰ στήν συνέχειαν τοῦ ὁράματος τῆς Πύλης (Ιεζ. 47, 1-12), ὅπου ὁ προφήτης μιλᾷ γιά τὸ ὕδωρ πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Ναὸ καὶ γίνεται τεραστιο ποτάμι πού ποτίζει τὴν οἰκουμένην, προτυπώνοντας τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος. Πρόκειται γιά μιὰ ἐξαιρετικὰ σύνθετη, παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθός της, ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνισιν. Ἐνα ἐξίσου ἐνδιαφέρον παρεμφερές παράδειγμα ὑπάρχει σὲ εἰκόνα τοῦ Ἑμμανουήλ Τζάνε τοῦ 1640 μὲ κεντρικὸ θέμα τὸν Εὐαγγελισμό. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὀκτὼ διαχωρὰ πού πλαισιώνουν τὸν Χαιρετισμὸ εἰκονίζεται ὁ Ἰεζεκιήλ πρὸ τῆς Πύλης. Ἡ τελευταία ἔχει μνημειακὸ χαρακτήρα καὶ ἀετωματικὴ ἐπίστεψιν καὶ εἶναι ἐντεταγμένη στὸ κτίριον τοῦ Ναοῦ. Στὴν ἀπόληξιν εἰκονίζεται ἐπάνω σὲ σύννεφο ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἑμμανουήλ. Ἡ τοποθέτησιν στήν συγκεκριμένη θέσιν παραπέμπει στήν ιδιότητα τῆς Θεοτόκου ὡς προστατὶδος ὅλου τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο καθιστᾷ ἀπαραβίαστο, καὶ στήν συμβολικὴ τῆς ταύτισιν μὲ τὸν ἴδιον τὸν Ναό, ἀφοῦ ἔγινε ἡ ἴδια ὁ ἔμψυχος ναὸς τοῦ Χριστοῦ. Ἐνυπάρχει ἐπίσης ἡ ἐννοία τῆς θεοφρουρήτου πόλεως τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀπεικόνισιν στὸ ἀκριβῶς ἐπάνω διαχωρὸ τῆς Θεοτόκου ὡς τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς Πόλεως τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ψαλμικὴ ἀναφορὰ τοῦ Δαβὶδ (Ψαλμ. 86). Βοκοτοπούλου, Ἑπτὰ κρητικῆς εἰκόνες, πίν. 15, εἰκ. 1.

ύμῶν. καὶ προσδέξομαι ὑμᾶς, λέγει Κύριος» (Ιεζ. 43, 27), προσδίδει ὁμῶς, πέραν τοῦ εἰκονογραφικοῦ ἐμπλουτισμοῦ, καὶ λειτουργικὸν χαρακτήρα στὴν παράσταση, ὁ ὁποῖος σαφῶς προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ, ὅπου προαναγγέλλεται ἡ Καινὴ Λατρεία. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο εἰκονίζεται τὸ θέμα στὴν Παμμακάριστο (δεκαετία 1290), τὸν Ἀγ. Κλήμεντα (1294/5), τὴν Μ. Χώρας (1315-1321) καὶ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334).⁶⁷⁰ Μιὰ ἐντελῶς πρωτότυπη λύση υἱοθετεῖται στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo (1349), ἐμπνευσμένη ἀπὸ ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ ἀναγνώσματος: «διότι ὁ ἡγούμενος, οὗτος καθήσεται ἐν αὐτῇ τοῦ φαγεῖν ἄρτον ἐναντίον Κυρίου. κατὰ τὴν ὁδὸν αἰλᾶμ τῆς πύλης εἰσελεύσεται καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ἐξελεύσεται» (Ιεζ. 44, 3). Ὁ Χριστός, ὁ ἡγούμενος, κάθεται σὲ τράπεζα πρὸ τῆς πύλης, ἐπάνω στὴν ὁποία δεσπόζει ἑνσταυρος στρογγυλὸς ἄρτος.⁶⁷¹ Καὶ στὴν περίπτωση αὕτη ὑπάρχει ἑντονος συμβολισμὸς τόσο τῆς Θείας Εὐχαριστίας, πού ὑπογραμμίζεται ἰδιαίτερος καὶ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ ἄρτου, ὅσο καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Ὁ διττὸς αὐτὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω δύο σκευῶν τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, τῆς Λαμπάδος καὶ τῆς Στάμνου, ἐπάνω στὰ ὁποῖα ὑπάρχει μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου.⁶⁷²

Στὶς ἀφηγηματικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης, ὀπτικοποιεῖται κατὰ κανόνα ὁ θεομητορικὸς συμβολισμὸς. Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται μὲ διαφόρους τρόπους στὰ θυρόφυλλα (Παμμακάριστος, Ἀγ. Κλήμης, Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης)⁶⁷³ ἢ στὸ ὑπέρθυρο τῆς

⁶⁷⁰ Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, εἰκ. 108-109. Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 466-468. Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 88, σ. 56 καὶ σχ. 88, σ. 56.

⁶⁷¹ Okunev, Lesnovo, σ. 238 καὶ πίν. XXXVII.

⁶⁷² Okunev, Lesnovo, πίν. XXXVII.

⁶⁷³ Στὴν παράσταση τοῦ θέματος στὴν Κριτσᾶ, ὅπου ἡ Πύλη ἔχει τὴν μορφή βημοθύρου κοσμημένου μὲ πολύτιμους λίθους, τὸ ὁποῖο μάλιστα στέκεται στὸν χώρῳ ἐλεύθερο,

πύλης (Lesnovo),⁶⁷⁴ ή όποία λαμβάνει διάφορες μορφές. Συχνά εικονίζεται ως δίφυλλη θύρα (Παμμακάριστος, Άγ. Κλήμης, Μ. Χώρας) ή έχει την μορφή βημοθύρου (Κριτσά, Μερτές). Σημαντικό στοιχείο με έρμηνευτικές παραμέτρους είναι ό μνημειακός και ένιοτε όχυρός χαρακτήρας πού αυτή λαμβάνει σε όρισμένες άπεικονίσεις (π.χ. Άγ. Κλήμης, Lesnovo), ό όποιος παραπέμπει άμεσα στην άπαραβίαστη πόλη Ίερουσαλήμ και κατ' έπέκτασιν στην θεοφρούρητο Κωνσταντινούπολη.⁶⁷⁵ Η Θεοτόκος εικονίζεται όλόσωμη (Παμμακάριστος, Φορβιώτισσα) ή σε προτομή έντός μεταλλίου μόνη (Άγ. Κλήμης) ή μαζί με τόν Έμμανουήλ (Κριτσά).⁶⁷⁶

Η συνοπτική άπεικόνιση του θέματος περιλαμβάνει τόν προφήτη, όλόσωμο ή σε προτομή, φέροντα είλητο και συνοδευόμενο από τó σύμβολο της Πύλης, συχνά με την προτομή της Θεοτόκου μόνης ή με τόν Έμμανουήλ σε μετάλλιο δίπλα ή επάνω σε αυτό. Η άπεικόνιση αυτή συνιστά κατά κανόνα τμήμα του θέματος «Άνωθεν οί Προφήται» και

χωρίς έξαρτηση από αρχιτεκτόνημα, τó μεγάλο σε μέγεθος μετάλλιο με την Θεοτόκο και τόν Έμμανουήλ είναι τοποθετημένο ακριβώς επάνω από την Πύλη έτσι, ώστε νά άγγίζει μέ τó κάτω μέρος του την κορυφή της. Μιά διαφορετική λύση υιοθετείται στον Άγ. Θεόδωρο Μερτέ (1344), όπου ή Θεοτόκος εικονίζεται νά στέκει πίσω από την Πύλη πού έχει μορφή βημοθύρου. Μυλοποταμιτάκη, *Κριτσά*, εικ. 43, σ. 69. Spatharakis, *Dated*, εικ. 74.

⁶⁷⁴ Μέ βάση τó παράδειγμα του Lesnovo ελέγχεται ως ανακριβής ή άποψη της Nersessian, ή όποία σχολιάζοντας την παράσταση της συντριβής των Άσσυρίων στο παρεκκλήσιο της Μ. Χώρας και δñ την μορφή της Θεοτόκου στο τύμπανο της πύλης της Ίερουσαλήμ, άμφισβητεί τόν άμεσο συσχετισμό του θέματος με αυτό της κεκλεισμένης Πύλης προβάλλοντας τó έπιχείρημα, ότι στις άπεικονίσεις του τελευταίου ή μορφή της Θεοτόκου τοποθετείται στα θυρόφυλλα και όχι στο τύμπανο της Πύλης. Frescoes of Parecclesion, σ. 343. Την παράσταση της συντριβής των Άσσυρίων με τó θέμα της κεκλεισμένης Πύλης και την θεοφρούρητο Κωνσταντινούπολη, με βάση ακριβώς την παρουσία της Θεοτόκου επάνω από την πύλη, συνδέει σαφώς και ό Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 107-110.

⁶⁷⁵ Της ιδίας λογικής, αλλά με ιδιόζουσα εικονογραφία, είναι ή άπεικόνιση της κεκλεισμένης Πύλης, ως συνοδευτικού συμβόλου του Ίεζεκιήλ στην μεταβυζαντινή παράσταση Άνωθεν οί Προφήται της Παναγίας Ποδύθου στην Γαλάτα (άρχ. 16^{ου} αϊ.). Η κεκλεισμένη Πύλη άποδίδεται ως ή κλειστή θύρα ένός όχυρού πύργου, ακριβώς γιά νά τονιστεί τó στοιχείο του άπαραβίαστου, ό άπόρρητος χαρακτήρας της πόλεως του Θεού. Βλ. την παράσταση παρά Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθέως, *Ποδύθου*, σ. 26.

⁶⁷⁶ Η μορφή της Θεοτόκου εικονίζεται σε όρισμένες περιπτώσεις σε προτομή και έκτός μεταλλίου, όπως στην συνοπτική άπεικόνιση του θέματος στον γεωργιανό ναό του Nabakhtevi (1412-1431), ένω σε άλλες έμφανίζεται ήμίσωμη νά στέκεται πίσω από τά χαμηλού ύψους κλειστά θυρόφυλλα, όπως στον Άγ. Θεόδωρο Μερτέ στην Κρήτη (1344). Lordkipanidze, *Nabakhtevi*, εικ. 9, 13. Spatharakis, *Dated*, εικ. 74.

ἀπαντᾷ σέ σειρὰ σχετικῶν ἀπεικονίσεων τόσο τῆς ὑστεροβυζαντινῆς⁶⁷⁷ ὅσο καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου.⁶⁷⁸ Στὶς ἀπεικονίσεις αὐτὲς ἡ κεκλεισμένη Πύλη ἔχει συνήθως τὴν μορφή θύρας μὲ ἓνα ἢ δύο φύλλα.

Μιὰ ιδιόμορφη συνοπτικοῦ τύπου ἀπεικόνιση τοῦ θέματος ὑπάρχει στὸν Ἀγ. Νικόλαο Κλένιας (πρὸ τοῦ 1287), ὅπου ἡ κεκλεισμένη Πύλη μὲ τὴν μορφή κλειστῆς θύρας εἰκονίζεται ἐντεταγμένη στὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ μέτωπο τοῦ Α τοίχου.⁶⁷⁹

Ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ ὀρίζει τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ πού φέρει ὁ Ἰεζεκιήλ στὶς ἀπεικονίσεις αὐτὲς τοῦ θέματος ὡς ἐξῆς:

«Πύλην ἐγὼ σε τοῦ Θεοῦ κεκλεισμένην,

δί' ἧς διήλθε κύριος Θεὸς μόνος».⁶⁸⁰

Ἡ ταύτιση τῆς Θεοτόκου μὲ τὸ θέμα τῆς Πύλης καὶ ἡ θεολογικὴ πολυσημία τοῦ συγκεκριμένου συσχετισμοῦ ὁδήγησε σὲ ἐνδιαφέρουσες εἰκονογραφικὲς ἐπιλογές. Ἐτσι ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται πολὺ συχνὰ σὲ σχέση μὲ πύλες καθὼς εἶναι ἡ ἴδια ἡ πύλη τῆς σωτηρίας. Πέραν, ὅμως, αὐτοῦ ἡ ιδιότητά της ὡς κεκλεισμένης, ἀρα ἀπαρabiάστης, πύλης τὴν καθιστᾷ καὶ φύλακα, ἐγγυητριά τοῦ ἀπαρabiάστου τῶν θυρῶν ἐπὶ τῶν

⁶⁷⁷ Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὴν Παναγία Ljeviška (1309), τὸ Staro Nagoričino (1317-18), τὸ Ρεέ (γ' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), τὴν Μ. Μεταμορφώσεως Zarzma (μέσα 14^{ου} αἰ.), τὸν Ἀγ. Γεώργιο Βιάννου (1401), τὸν ναὸ τοῦ Nabakhtevi (1412-1431) κ.ά. Τὸ θέμα εἰκονίζεται ἐπίσης στὶς φορητὲς εἰκόνες τῆς Ἰρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αἰ.) καὶ τῆς Φλωρεντίας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.) καὶ στὸ τρίπτυχο τοῦ Ubissi (14^{ος} αἰ.). Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 138-139, ὅπου ὁ προφήτης πού συνοδεύεται ἀπὸ τὴν Πύλη ταυτίζεται μὲ τὸν Ἱερεμία. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Milanović, *Proroci*, εἰκ. 3. Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 132. Lordkipanidze, *Nabakhtevi*, εἰκ. 9, 13. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, πίν. 91. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XVI, σ. 462. Lazarev, *Storia*, εἰκ. 575. Alibegashvili, *Les icônes*, εἰκ. 80.

⁶⁷⁸ Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα σχετικὰ παραδείγματα ἐπισημαίνουμε τὶς ἀπεικονίσεις στὸν ναὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τοῦ Ἀγιασμάτι (1494) καὶ τῆς Παναγίας Ποδύθου (ἀρχ. 16^{ου} αἰ.) στὴν Κύπρο, στὴν Μ. Ἀγ. Νικολάου Ἀναπαυσᾶ (1527), στὴν Μ. Φιλανθρωπητῶν (β' φάση 1542) καὶ στὸ παρεκκλήσιο τῆς Θεοτόκου τῆς Μ. Διονυσίου (1615). Ἀργυροῦ, *Μυριανθέως, Ἀγιασμάτι*, σ. 50. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *Μυριανθέως, Ποδύθου*, σ. 26. Σοφianoῦ, *Τσιγαρίδα, Ἀναπαυσᾶς*, σ. 261-262. Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Μονὴ Φιλανθρωπητῶν*, εἰκ. 75, σ. 103. Καλοκύρη, *Ἀθως*, πίν. 34, εἰκ. Α'.

⁶⁷⁹ Βαρδαβάκη-Ἀσπρά, *Κλένια*, σ. 112-113, πίν. 2, 8.

⁶⁸⁰ *Ἑρμηνεία*, σ. 282. Γιά τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἰεζεκιήλ βλ. καὶ Rhoby, *Epigramme*, σ. 108-110, 250-251.

όποιων τίθεται. Έπομένως, ή Θεοτόκος-πύλη μέ τήν διπλή αύτή ιδιότητα ταιριαζει άπολύτως μέ τά συγκεκριμένα σημεία τών οίκοδομημάτων. Ο συνδυασμός μέ βάση τὸ περιεχόμενο παραστάσεων καί συγκεκριμένων χώρων ή άρχιτεκτονικῶν στοιχείων εἶναι συνήθης. Τὸ ἐγγύτερο, μάλιστα, παράλληλο πρὸς τὸ παράδειγμά μας συνιστᾷ ή περίπτωση τοῦ θέματος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Η άπεικόνιση τοῦ έναρκτηρίου μυστηρίου τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Οἰκονομίας τοποθετεῖται, ακριβῶς λόγω αύτῆς τῆς ιδιότητός του, συχνά σέ σχέση μέ άψίδες, τόξα καί πύλες.⁶⁸¹ Μιά λογική αντίστοιχη μέ αύτή πού διέπει τήν τοποθέτηση τῆς Θεοτόκου σέ ανάλογα σημεία. Μέ αύτά τά δεδομένα αποκτᾷ περαιτέρω ενδιαφέρον ὁ συνδυασμός τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τῆς κεκλεισμένης Πύλης στήν προαναφερθεῖσα παράσταση τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κλένιας.

Η θεολογική-συμβολική λογική τῆς τοποθέτησης τῆς Θεοτόκου κοντά σέ πύλες καί θύρες άποκαλύπτεται καί άπό ἐπιγράμματα, τά όποία αναφέρονται σέ τέτοιου είδους άπεικονίσεις. Σέ ἐπίγραμμα π.χ. τοῦ Μαρκανοῦ κώδικος 524, τὸ όποιο αναφέρεται σέ άπεικόνιση τῆς Θεοτόκου στήν πύλη κάποιας Μονῆς σημειώνονται, μεταξύ άλλων, τά ἐξῆς χαρακτηριστικά:

«Θεοῦ λόγε, πύλην σε τήν κεκλεισμένην
ὅς ἐστι θύρα τῆς νοητῆς παστάδος
μονῆς πρὸ πυλῶν εἰκονίζομεν, κόρη,
Τῶν ἔνδον οὖν άγρυπνος εύρίσκου φύλαξ
ἐπιζυγοῦσα τοῖς κακοῖς τὰς εἰσόδους...».

⁶⁸¹ Βλ. γιὰ τὸ θέμα Α. Grabar, «Deux notes sur l'histoire de l'Iconostase d'après des monuments de Yougoslavie», *ZRVI* 7 (1961), σ. 13-22 καί εἰκ. 1-8. Ν. Γκιολέ, «Ο ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικήτα στὸν Καραβά Μέσα Μάνης», *ΛακΣπουδ Ζ'* (1983), σ. 159. Ἰω.Δ. Βαραλή, «Παρατηρήσεις γιὰ τὴ θέση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ μνημειακή ζωγραφικὴ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΘ' (1996-1997), σ. 201-220.

Ἡ Θεοτόκος, λοιπόν, εἶναι πύλη τῆς σωτηρίας, τοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ πύλη ἀπαρραβίαστη καὶ φρουρὸς τῆς Μονῆς καὶ τῶν μοναχῶν.⁶⁸²

Ἐνα ἄλλο σημαντικὸ καὶ λόγῳ τῆς πρωιμότητος καὶ λόγῳ τῆς κατὰ χώραν εὐρέσεώς του παραδείγμα προσφέρει μιὰ ἐπιγραφή στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Στεφάνου (9^{ος}-10^{ος} αἰ.) στὰ περὶχωρα τοῦ Djémil τῆς Καππαδοκίας. Αὐτὴ συνοδεύει ὄρθια δεομένη μορφή στὰ ἀριστερὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς ἀψίδος, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν Θεοτόκο, ἔχει δὲ ὡς ἐξῆς: «Νη ε [π]υλυ Θεου ισην ε χηρες σου δηαποτεταυγμενη προς Κ(υριο)ν εν στεναγμυς αλαλυτυς κε δακρυσ(ι) συνπαθη(α)ς εντυχανουσα το υο σου (και) Θ(ε)ω ημον παντος γαρ ησακουη της μητρο[ς] τας [δε]ησι[ς]». ⁶⁸³

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀποκαλύπτουν τὴν οὐσία τοῦ συσχετισμοῦ τῆς Θεοτόκου ὡς Πύλης νοητῆς μὲ τὶς ὑλικές πύλες διαφόρων οἰκοδομημάτων. Ἐτσι συχνὰ ἡ μορφή της, σὲ διαφόρους τύπους, θὰ εἰκονιστεῖ σὲ θέσεις πέριξ τῶν σημείων αὐτῶν. Ἀναφέρουμε τελείως ἐνδεικτικὰ τὴν ἀπεικόνισή της στὸ τύμπανο τῶν εἰσόδων ἀπὸ τὸν ἐξωνάρθηκα στὸν νάρθηκα καὶ ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ στὴν Μ. Χιλανδαρίου (1321/2). ⁶⁸⁴

Ὁ σαφὴς ἀποτροπαϊκὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος ὁδήγησε καὶ στὴν δημιουργία ἀπεικονίσεων οἰκοδομημάτων, ὅπου στὸ τύμπανο τοῦ τόξου τῆς εἰσόδου ἀπεικονίζεται ὡς φύλακας ἡ Θεοτόκος. Ἐτσι, ἡ μορφή της Θεοτόκου εἰκονίζεται στὸ ὑπέρθυρο τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας, μὲ τὸν ὁποῖο ταυτίζεται, στὴν σχετικὴ παράσταση τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος (1294/5). ⁶⁸⁵ Σὲ ψηφιδωτό, ἐπίσης, στὸ Δ σκέλος τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ Β ἐγκαρσίου τόξου

⁶⁸² Σπ.Π. Λάμπρου, «Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 524», *NE H'* (1911), τχ. Α', σ. 42. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ βλ. καὶ Rhoby, *Epigramme*, σ. 110.

⁶⁸³ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, τ. 2.1, *Texte*, Paris 1936, σ. 151-152. Ὁ Μ. Restle, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, τ. III Plates, Recklinghausen 1967, εἰκ. 413, θεωρεῖ, κατὰ τὰ ἀναγραφόμενα στὴν σχετικὴ λεζάντα, ὅτι στὴν παράσταση εἰκονίζεται ἀδιάγνωστη γυναίκα μάρτυς.

⁶⁸⁴ Marković, *Original paintings*, σ. 232. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα βλ. Γκιολέ, Ἅγιος Νικήτας, σ. 159, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Cutler, *Transfigurations*, σ. 115-118.

⁶⁸⁵ Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 13, 2.

τοῦ ἐσωνάρθηκα τῆς Μ. Χώρας (1315-1321), στήν παράσταση τοῦ Ἰωσήφ πού συνοδεύει τὴν Θεοτόκο στὸ σπίτι του, ἡ μορφή της σὲ προτομή εἰκονίζεται ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ναοῦ ἢ, κατ' ἄλλη ἀποψη, στὸ τύμπανο μιᾶς ἀπὸ τὶς πύλες τῶν τειχῶν τῆς Ἱερουσαλήμ.⁶⁸⁶ Στὸ Lesnovo (1349), ἐπίσης, στήν παράσταση τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, στὸ βάθος εἰκονίζεται κτίριο μὲ κλειστή θύρα, στὸ τύμπανο τῆς ὁποίας ἱστορεῖται ἡ Θεοτόκος σὲ προτομή.⁶⁸⁷

Τὸ θέμα, ὅμως, συνδέεται κυρίως μὲ τὴν ιδιότητα τῆς Θεοτόκου ὡς προστάτιδος τῆς θεοφρουρήτου Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Θεοτόκος εἶναι ἡ ἀπαρabiάστη πύλη καὶ ταυτοχρόνως ἡ Ἁγία Ἱερουσαλήμ, ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ. Στὶς σχετικὲς εὐγλωττες μικρογραφίες τῶν πρωίμων Ψαλτηρίων ἡ Θεοτόκος συχνά εἰκονίζεται μαζὶ μὲ τὸν Ἐμμανουήλ ἐπάνω στὰ τεῖχη τῆς πόλεως.⁶⁸⁸ Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δηλώνει καὶ ὀπτικά τὴν συμβολικὴ ταύτιση τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν πόλη, ἀλλὰ καὶ τὴν θεία προστασία πού ἀπολαμβάνει ἡ τελευταία. Κατὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς λογική, ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, ἡ Θεοτόκος ἐμφανίζεται περιτριγυρισμένη ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ, τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στὰ νομίσματα τῶν Παλαιολόγων.⁶⁸⁹ Βασισμένο στοὺς πολύπλοκους αὐτοὺς συσχετισμοὺς εἶναι καὶ τὸ πλέγμα παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν στήν Μ. Χώρα. Στὴν παράσταση τῆς συντριβῆς τῶν Ἀσσυρίων στὸ ἐσωρράχιο τοῦ Δ τόξου τοῦ παρεκκλησίου, στὸ τύμπανο τῆς πύλης τῆς Ἱερουσαλήμ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος σὲ

⁶⁸⁶ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 234, τ. 2, πίν. 143-144. Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 108. Βλ. καὶ P. Weiss, *Die Mosaiken des Chora-Klosters in Istanbul. Theologie in Bildern aus spätbyzantinischer Zeit*, Stuttgart, Zürich 1997, σ. 84, ὅπου ἡ προτομή τῆς Θεοτόκου στήν προκειμένη παράσταση ἐρμηνεύεται ὡς σύμβολο τῆς ταύτισής της μὲ τὸν Ναὸ.

⁶⁸⁷ Gabelić, *Lesnovo*, σ. 163 καὶ πίν. XXXVIII. Σημειώνεται, ὅτι στὸν ἴδιο χώρο τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης εἰκονίζεται καὶ ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση. Gabelić, ἔνθ' ἀν., πίν. XLVIII.

⁶⁸⁸ Αναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς σχετικὲς ἀπεικονίσεις στὰ Ψαλτήρια Chludon καὶ Παντοκράτορος τοῦ 9^{ου} αἰ. Βλ. Šepkina, *Miniatjura*, fol. 86v. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 18, fol. 121r.

⁶⁸⁹ Cutler, *Transfigurations*, σ. 111-112.

προτομή.⁶⁹⁰ Μαζί με την ιδιότητά της ως πόλεως τοῦ Θεοῦ συννυπάρχει ἐδῶ καὶ αὐτὴ τῆς κεκλεισμένης Πύλης, ἡ ὁποία σαφῶς ἐγγυᾶται καὶ τὸ ἀπαρβίαστο τῆς πόλεως. Τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἡσαΐου πού προφητεύει τὸ γεγονός, τονίζει ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἀφοῦ ἀναφέρει ἐμφατικά, ὅτι σύμφωνα με τὴν θεία υπόσχεση ὁ βασιλιᾶς τῶν Ἀσσυρίων δὲν θὰ μπεῖ στὴν πόλη.⁶⁹¹ Ἡ ὅλη σύνθεση ἀναφέρεται σαφῶς στὸ ἀπαρβίαστο τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ-Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποία ἡ Θεοτόκος προστάτευε ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε ἐπιβούλους.⁶⁹²

Μὲ τὴν παράσταση αὐτὴ καὶ τὰ συγκεκριμένα συμφραζόμενα συνδέεται καὶ ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας πού βρίσκεται στὸν ἴδιο ναό, στὸν Δ τοῖχο τοῦ ἐξωνάρθηκα, στὸ τύμπανο τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὑπαινιγμὸ στὴν ιδιότητά της ὡς Πύλης, ἡ τοποθέτηση τῆς Θεοτόκου στὴν συγκεκριμένη θέση ἐξυπηρετεῖ στὴν προκειμένη περίπτωση καὶ ἕναν ἄλλο σκοπὸ, καθὼς ἡ πύλη τοῦ ναοῦ ἀντίκριζε τμῆμα τῶν χερσαίων τειχῶν τῆς Βασιλεύουσας. Ἡ νοητὴ κεκλεισμένη Πύλη ἐγγυᾶται τὸ ἀπαρβίαστον τῆς θεοφρουρήτου Κωνσταντινουπόλεως.⁶⁹³

Ἡ πολυσημία τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης ἐπέδρασε καὶ στὴν ἐπιλογή τῶν σημείων τοποθετήσεως ὁρισμένων ἀπεικονίσεων τῆς Θεοτόκου, κυρίως, ὅμως, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σύνδεσή του με τὸ θέμα τῆς θεοφρουρήτου Κωνσταντινουπόλεως, σὲ μιὰ περίοδο πού αὐτὸ συνιστοῦσε τὴν κυρίαρχη θεολογικο-πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς χειμαζομένης αὐτοκρατορίας. Ἡ σχέση αὐτὴ ἔχει ἐπηρεάσει καὶ τὸν τρόπο ἀπεικόνισης τοῦ ἰδίου τοῦ συμβόλου τῆς Πύλης καὶ δημιουργεῖ ἐνδιαφέρουσες

⁶⁹⁰ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 233-235, τ. 3, πίν. 461-465.

⁶⁹¹ Βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 233, ὅπου παρατίθεται τὸ κείμενο τοῦ εἰλητοῦ.

⁶⁹² Γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴ τῆς συγκεκριμένης παράστασης βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 234. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 343-344. Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 108.

⁶⁹³ Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 107-110. Ἐπίσης, τοῦ ἰδίου, *The Virgin of the Chora*, σ. 91-109 καὶ εἰκ. 40-56, σ. 256-269 (ιδίως τὶς σ. 101-104).

παραμέτρους στα εικονογραφικά προγράμματα που περιλαμβάνουν το θέμα αυτό, στοιχείο προσφιλές στην τέχνη της περιόδου.

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης ἐμφανίζεται στὴν εἰκονογραφία ἐξαρχῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα ἀντίστοιχα θέματα (π.χ. τὸ ἀλατόμητον Ὅρος τοῦ Δανιήλ). Ἡ παρουσία του εἶναι ἄρκετὰ περιορισμένη ἕως τὴν Παλαιολόγειο περίοδο, ὁπότε γνωρίζει εὐρεία διάδοση.

Τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ θέματος, ἥδη στὴν ἀποκρυσταλλωμένη του μορφή, ἔχουμε στὴν γνωστὴ εἰκόνα τῆς Κυκκώτισσας τοῦ Σινᾶ (μέσα 12^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 4).⁶⁹⁴ Στὸ ἀριστερὸ τμήμα, στὸ τέταρτο ἀπὸ τὴν κορυφὴ διαχωρῶ, εἰκονίζεται ὁ Ἰεζεκιήλ ὁλόσωμος, φέροντας εἰλητό, ὅπου ἀναγράφεται τμήμα τῆς σχετικῆς διηγήσεως περὶ τῆς Πύλης: «καὶ εἶπε Κύριος πρὸς με· ἡ πύλη αὕτη κεκλεισμένη ἔστα» (Ιεζ. 44, 2). Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν προφήτη εἰκονίζεται ἡ πύλη μὲ τὴν μορφή δίφυλλης θύρας.⁶⁹⁵ Μὲ αὐτὴ τὴν μορφή ἐμφανίζεται τὸ θέμα ἐφεξῆς στὴν συνοπτικὴ εἰκονογραφικὴ του ἀπόδοση μὲ ἐπουσιώδεις μόνο διαφοροποιήσεις.

Στὴν ὁμολογὴ ἐκείνης τοῦ Σινᾶ εἰκόνα τοῦ Ἑρμιτᾶζ (ὑστερος 12^{ος} αἰ.) ὁ Ἰεζεκιήλ μὲ τὴν Πύλη εἰκονίζονται στὸ τέταρτο ἀπὸ τὴν κορυφὴ διαχωρῶ

⁶⁹⁴ Weyl Carr, *Enthroned Virgin*, σ. 372-373. Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 314-316. Ἡ σχέση τοῦ Ἰεζεκιήλ μὲ τὴν Θεοτόκο, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὸ ὄραμά του περὶ τῆς κεκλεισμένης Πύλης, ἔχει ἀποτυπωθεῖ μὲ ἐμμεσο τρόπο νωρίτερα καὶ στὴν Νέα Μονὴ Χίου (1050 π.). Στὸν Δ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα εἰκονίζεται ἡ μορφή του σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίου –ὀλοκληρωτικὰ κατεστραμμένη, ἀναγνωρίσιμη ὅμως ἀπὸ τὴν σωζόμενη ἐπιγραφή– σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς μορφές τῶν Ἡσαΐα, Δανιήλ καὶ Ἰερεμία. Οἱ μορφές τῶν προφητῶν σχετίζονται μὲ αὐτὲς τῶν θεοπατόρων, ποὺ ἀπεικονίζονται στὰ Α σφαιρικὰ τρίγωνα, καὶ βεβαίως μὲ τὴν Θεοτόκο, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ τρουλλίσκου ποὺ στεγάζει τὸν χώρο. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ σύνολο ἀναδεικνύεται ἡ σχέση καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ ἡ ιδιότητά του ὡς προφήτου τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, ἀπουσιάζει ὅμως μιὰ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης. Βλ. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, τ. Α', σ. 169-170, τ. 2, πίν. 118α, 292.

⁶⁹⁵ Στὴν ἴδια εἰκόνα καὶ ἡ ἐκπλαστήσασα Ράβδος εἶναι τοποθετημένη πίσω ἀπὸ τὸν Ἀαρόν.

τοῦ δεξιοῦ τμήματος. Ὁ τρόπος εἶναι παρόμοιος μὲ τῆς εἰκόνος τοῦ Σινᾶ, μόνο πού ἡ δίφυλλη κλειστή θύρα εἶναι τοποθετημένη ἐνώπιον τοῦ προφήτου (Εἰκ. 5).⁶⁹⁶

Ὁ Ἰεζεκιήλ ἐμφανίζεται ἐπίσης σὲ προγράμματα τρούλλων, μὲ κεντρικὸ ἢ βαρύνοντα νοηματικὸ ἀξονα τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση, νὰ φέρει εἰλητό, στὸ ὁποῖο σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις γίνεται ἀναφορὰ στὸ θέμα-σύμβολο τῆς κεκλεισμένης Πύλης. Προκύπτει ἔτσι μιὰ ἔμμεση ἀπεικόνιση τοῦ θέματος. Τέτοια παραδείγματα ὑπάρχουν π.χ. στοὺς ναοὺς τῆς Παναγίας Μυριοκεφάλων (α' τέταρτο 11^{ου} αἰ.), τοῦ Ἀγ. Ἱεροθέου Μεγάρων (1180 π.), στὴν Cappella Palatina τοῦ Παλέρμο (1143), ὅπου μάλιστα τὸ κείμενο περὶ τῆς Πύλης ἔχει ἀποδοθεῖ ἐκ συγχύσεως στὸν Ἱερεμία, τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενο ἔχει ἀντιστοίχως ἀποδοθεῖ στὸν Ἰεζεκιήλ (Εἰκ. 93), κ.ἄ.⁶⁹⁷

Στὸ Παναγiάριο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ Ἀγγέλου (β' μισὸ 12^{ου} αἰ.) ὁ Ἰεζεκιήλ συμπεριλαμβάνεται μεταξὺ τῶν εἰκονιζομένων προφητῶν (Εἰκ. 80). Στὸ εἰλητό του ἀναγράφεται ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν περὶ τῆς κεκλεισμένης Πύλης διήγηση: «Ὁ ἡγούμενος οὗτος καθή(σε)ται ἐν αὐτῇ τοῦ» (Ἰεζ. 44, 3).⁶⁹⁸ Στὴν προκειμένη περίπτωση ἔχει ἐνδιαφέρον ὅτι ἐπιλέγεται μὲν ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὴν θεομητορικὴ προφητεία, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ γενικότερο περιεχόμενο τοῦ ἀντικειμένου, ἢ ἔμφαση ὁμῶς δίδεται στὸ

⁶⁹⁶ Piatnitsky, *Icon*, σ. 110-112.

⁶⁹⁷ Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν, σ. 80, ὅπου γιὰ τὰ Μυριοκέφαλα σημειώνεται, ὅτι εἶναι τὸ πρῶτο πρόγραμμα τρούλλου –πλὴν αὐτῶν ποὺ κοσμοῦνται μὲ τὸ θέμα τῆς Ἀναλήψεως– ποὺ ἐμφανίζεται ἡ Θεοτόκος καὶ τὸ παλαιότερο σωζόμενο παράδειγμα, στὸ ὁποῖο οἱ εἰκονιζόμενοι προφῆτες φέρουν εἰλητὰ ποὺ ἀναφέρονται στὸ πρόσωπό της. Σὲ ἓνα τέτοιο περιβάλλον εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἀποδιδόμενη σὲ αὐτὴ ἐρμηνεία ἢ ἐπιλογὴ τῆς κεκλεισμένης Πύλης ὡς περιεχομένου τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἰεζεκιήλ. Στὴν ἀντίστοιχη ἀπεικόνιση στὸν Ἀγ. Ἱερόθεο στὸ εἰλητό τοῦ Ἰεζεκιήλ ἔχει ἐπιλεγεῖ τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα τοῦ παλαιοδιαθητικοῦ κειμένου μὲ τὸ ἀναγραφόμενο στὸ ἀντίστοιχο τῆς εἰκόνας τοῦ Σινᾶ. Βλ. Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος, σ. 129. Γιὰ τὸ σικελικὸ μνημεῖο βλ. Kitzinger, *Cappella Palatina*, εἰκ. 35-36.

⁶⁹⁸ Piatnitsky, *Panagiarion*, σ. 42 καὶ εἰκ. 1, σ. 41. Τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ἰεζεκιήλ ἔχει εἰκονιστεῖ μὲ ἀφηγηματικὸ τρόπο σὲ μιὰ μοναδικὴ παράσταση στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo (1349), ὅπου ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ καθισμένου μπροστὰ στὴν τράπεζα μὲ τὸν ἄρτο προσδίδει ξεκάθαρο εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα στὸ θέμα. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVIII.

συγκεκριμένο σημείο τῆς διήγησης, ὅχι τυχαία, ἀφοῦ ἀμέσως μετὰ τὸ ἀναγραφόμενο ἀπόσπασμα τὸ κείμενο συνεχίζει: «φαγεῖν ἄρτον». Ἡ ἀναφορὰ στὸν ἄρτο ἀντιστοιχεῖ ἀπολύτως στὴν χρήση τοῦ Παναγιαρίου, μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετεῖτο ἄρτος.⁶⁹⁹ Ἐπιπλέον, ὁ λειτουργικὸς χαρακτήρας τῆς διήγησης συμπίπτει μὲ τὴν χρήση τοῦ σκεύους. Ἐτσι μὲ τὴν εὐστοχη αὐτὴ ἐπιλογή κειμένου ὑπηρετοῦνται ἄριστα καὶ οἱ δύο διαστάσεις, οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὴν ιδιότητα καὶ τὴν χρήση τοῦ Παναγιαρίου.

Ἐνα ἀκόμη ἐνδιαφέρον στοιχεῖο πού ἐμπλουτίζει περαιτέρω τὸ πλέγμα τῶν θεολογικῶν σχέσεων τῶν εἰκονιζομένων στὸ Παναγιάριο θεμάτων εἶναι ἡ συμμετρικὴ τοποθέτηση τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ τοῦ Ἰακώβ – ἑκατέρωθεν τῶν προφητανάκτων Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος– προφανῶς λόγω τῆς ἀναλογίας τοῦ περιεχομένου τῶν εἰλητῶν τους. Διότι σὲ αὐτὸ τοῦ Ἰακώβ δὲν γίνεται ἀναφορὰ στὴν Κλίμακα, ὅπως θὰ ἦταν ἀναμενόμενο, ἀλλὰ στὴν πύλη τοῦ οὐρανοῦ: «τοῦτο οἶκος Θεοῦ καὶ αὕτη ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ» (πρβλ. Γεν. 28, 17).⁷⁰⁰ Ἐπομένως γίνεται συνδυασμὸς τῶν δύο πυλῶν, τῆς κεκλεισμένης καὶ τῆς ἐπουρανίου, οἱ ὁποῖες ἐξίσου συνιστοῦν τύπους τῆς Θεοτόκου. Ἐνας ἀνάλογος συνδυασμὸς στὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἀντικείμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἀπεικονίσεις τῶν Δανιήλ καὶ Ἀββακούμ. Οἱ δύο προφῆτες πού φέρουν εἰλητὰ ἀναφερόμενα στὸ ἀλατόμητον καὶ τὸ κατάσκιον Ὅρος ἀντιστοιχῶς εἶναι τοποθετημένοι ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο.⁷⁰¹

Ἡ πρώτη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἀπαντᾷ στὸν γεωργιανὸ ναὸ τῆς Betania (μετὰ τὸ

⁶⁹⁹ Γιὰ τὴν χρήση τοῦ Παναγιαρίου βλ. Piatnitsky, Panagiarion, σ. 51.

⁷⁰⁰ Piatnitsky, Panagiarion, σ. 42.

⁷⁰¹ Piatnitsky, Panagiarion, σ. 42 καὶ εἰκ. 1, σ. 41.

1207) (Εἰκ. 94).⁷⁰² Ὁ Ἰεζεκιήλ, ὁλόσωμος, στρέφεται πρὸς τὴν κεκλεισμένη Πύλη πού ὀρθώνεται μπροστά του σὲ μεγάλο μέγεθος. Δίπλα στὰ πόδια του ὑπάρχει κυκλικὸς σχηματισμὸς πού μοιάζει μὲ πηγάδι. Πρόκειται γιὰ τὴν «ἐσφραγισμένη πηγὴ» τοῦ ἤσματος Ἀσμάτων: «κῆπος κεκλεισμένος, ἀδελφῇ μου νύμφη, κῆπος κεκλεισμένος, πηγὴ ἐσφραγισμένη» (Ἄσμ. 4, 12). Ὁ προφήτης δείχνει μὲ τὸ κάθε χέρι του ἀπὸ ἓνα σύμβολο. Ἡ Πύλη, λεπτομερῶς σχεδιασμένη, ἀποτελεῖται ἀπὸ δίφυλλη θύρα μὲ ἡμικυκλικὲς ἀπολήξεις, ἔχει δὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη. Ὁ συνδυασμὸς τῶν θεμάτων βασίζεται στὴν κοινὴ τους ιδιότητα. Ἡ Πύλη εἶναι «κεκλεισμένη», ἡ δὲ Πηγὴ «ἐσφραγισμένη». Καὶ οἱ δύο συμβολίζουν τὸ ἀπαραβίαστο τῆς παρθενίας τῆς Θεοτόκου. Συχνὰ δὲ στὰ κείμενα τῶν Πατέρων καὶ τὴν ὑμνογραφία ἔχουμε συνδυασμούς. Ἔτσι ἡ Πύλη ὀνομάζεται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις «ἐσφραγισμένη».⁷⁰³ Ἐπιπλέον, ἡ συνδυασμένη ἀναφορὰ τῆς ἐσφραγισμένης Πηγῆς μὲ τὸν κεκλεισμένο κῆπο στὸ Ἄσμα προσθέτει ἓνα ἀκόμη παράλληλο στοιχεῖο μὲ τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης.⁷⁰⁴ Στὴν παράσταση τῆς Betania ἔχουμε ἓνα μοναδικὸ παράδειγμα ἐνδιαφέροντος συνδυασμοῦ τῶν δύο θεμάτων στὸ πεδίο τῆς εἰκονογραφίας. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς πολυσημίας καὶ τῶν δυνατοτήτων θεολογικῶν συσχετισμῶν τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πρώτη ἐμφάνισή του στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ συνοδεύεται ἀπὸ ἓναν μοναδικὸ εἰκονογραφικὸ συνδυασμό.

⁷⁰² Βλ. C. Privalova, «Certaines particularités des peintures murales géorgiennes des XIIe-XIIIe siècles» στὸ *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, September 1986*, Beograd 1988, εἰκ. 8. Ἐπίσης, Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156.

⁷⁰³ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸ Θεοτοκίον τοῦ ἱβ' Ἀντιφώνου τῆς Ἀκολουθίας τῶν Παθῶν: «Χαῖρε, ἡ πύλη τοῦ βασιλέως τῆς δόξης, ἣν ὁ Ὑψιστος μόνος διώδευσε, καὶ πάλιν ἐσφραγισμένην κατέλιπεν, εἰς σωτηρίαν τῶν ψυχῶν ἡμῶν».

Βλ. Τριῳδιον, σ. 446.

⁷⁰⁴ Βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση τοῦ συσχετισμοῦ παρὰ P. Ladouceur, «Old Testament Prefigurations of the Mother of God», *St Vladimir's Theological Quarterly* 50 (2006), τχ. 1-2, σ. 43-44.

3.3 Ἡ Παλαιολόγια περίοδος

Ἡ παρουσία τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης στήν εἰκονογραφία ἐδραιώνεται καί διαδίδεται κατὰ τήν Παλαιολόγια περίοδο. Δέν εἶναι τυχαῖο, ὅτι ἀκριβῶς οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος πού ἐμπίπτουν στά χρονικά καί γεωγραφικά πλαίσια τῆς ἐρευνᾶς μας συνιστοῦν –μέ ἐξαίρεση αὐτές στήν Κριτσᾶ καί τὸ Lesnovo– καί τίς σημαντικότερες ἀφηγηματικές ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στήν βυζαντινὴ τέχνη συνολικά. Στά ἐξεταζόμενα ἐν προκειμένῳ παραδείγματα δέν περιλαμβάνονται συνοπτικές ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος.

3.3.1 Τὰ μνημεῖα

3.3.1.1 Μονὴ Παμμακαρίστου (δεκαετία 1290) (ἀρ. κατ. 7α)

Στὴν Δ κόγχη τοῦ Β τοίχου τῆς Ν στοᾶς τῆς Μ. Παμμακαρίστου εἰκονίζεται μέ ἀφηγηματικὸ τρόπο τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης, ἐντεταγμένο στά πλαίσια μιᾶς σκηνῆς λατρείας (Εἰκ. 95).⁷⁰⁵ Ἡ παράσταση θεωρεῖται τμῆμα εὐρυτέρου, μὴ σωζομένου κύκλου θεομητορικῶν προτυπώσεων.⁷⁰⁶ Τρεῖς ἱερεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰκονίζονται νὰ κρατοῦν σκεύη μέ προσφορές προορισμένες γιὰ τὸ μερικῶς σωζόμενο θυσιαστήριον, τὸ ὁποῖο οἱ δύο ἐξ αὐτῶν θυμιάζουν.⁷⁰⁷ Πίσω τους ὑψώνεται τμῆμα τοίχου, στὸ ὁποῖο διαμορφώνεται κόγχη, ὅπου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμη μπροστὰ ἀπὸ μισάνοιχτη δίφυλλη θύρα.

Οἱ τρεῖς ἱερεῖς πού θυμιάζουν προσερχόμενοι πρὸς τὸ θυσιαστήριον εἶναι στοιχεῖο πού ἀπαντᾷ στὶς περισσότερες ἀφηγηματικές ἀπεικονίσεις

⁷⁰⁵ Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, εἰκ. 108-110. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, εἰκ. 18.

⁷⁰⁶ Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, σ. 107. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση στὸν Ἄγ. Νικόλαο Ὁρφανό (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), ὅπου ἡ παράσταση τῆς φλεγόμενης Βάτου θεωρεῖται τμῆμα εὐρυτέρου μὴ σωζομένου ἀντιστοίχου κύκλου. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, σ. 157.

⁷⁰⁷ Περί τοῦ θυσιαστηρίου βλ. Engberg, Aaron, σ. 282 καὶ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 348.

τοῦ θεματος, ὅπως π.χ. σὲ αὐτὲς στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος, τὴν Μ. Χώρας καὶ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 87, 96, 46).⁷⁰⁸ Ἡ παράσταση μάλιστα τῆς Μ. Χώρας, στὴν ὁποία παραλείπεται τὸ σύμβολο τῆς Πύλης, παρουσιάζει στὴν ἀπεικόνιση τῆς λατρευτικῆς σκηνῆς στενὴ ὁμοιότητα μὲ αὐτὴ τῆς Παμμακαρίστου.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ συγκεκριμένου πλαισίου ἀπεικόνισης τοῦ θεματος ἔχει ἀποδοθεῖ, ὅπως προαναφέρθη, σὲ ἐπίδραση τῆς ἀρχῆς τοῦ σχετικοῦ λειτουργικοῦ ἀναγνώσματος: «καὶ ἔσται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης καὶ ἐπέκεινα ...» (Ιεζ. 43, 27). Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν παράσταση τῆς Μ. Χώρας καὶ ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς ὁμόλογες ἀπεικονίσεις.⁷⁰⁹

Ὑπ' αὐτὸ τὸ φῶς δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ταύτιση τῶν εἰκονιζομένων προσώπων μὲ τὸν Ἀαρὼν καὶ τοὺς γιούς του, ὅπως κατὰ κανόνα γίνεται.⁷¹⁰ Πρόκειται ἀπλῶς γιὰ τρεῖς ἱερατικὲς μορφές. Ἡ μοναδικὴ περίπτωση, στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ὅτι δίδονται στοιχεῖα πού ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση ἑνὸς ἀπὸ τοὺς εἰκονιζομένους ἱερεῖς μὲ τὸν Ἀαρὼν, εἶναι ἡ παράσταση τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334). Μὲ ἐπιφύλαξη, λόγῳ τῆς κακῆς διατήρησης, διακρίνουμε ἐπάνω στὸ θυσιαστήριο ἀντικείμενα πού μοιάζουν μὲ ράβδους.⁷¹¹ Πρόκειται, ἐνδεχομένως, γιὰ ὑπαινιγμὸ στὸ γεγονὸς τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀαρὼν στὸ ἀρχιερατικὸ ἀξίωμα πού ἐγίνε μὲ βάση τὸ σημεῖο τῆς θαυμαστῆς ἐκβλάστησης τῆς δικῆς του μόνο ξηρᾶς ράβδου ἐναντι τῶν ἀντιστοιχῶν τῶν ὑπολοίπων ὑποψηφίων (Ἀρ. 17, 23). Ἐάν ἰσχύει αὐτὸ θὰ μποροῦσε βέβαια, ἐκ τοῦ ἀντιθέτου λαμβανόμενο, νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς ὀπτικὴ ἀποτύπωση τῆς αὐτονόητης γιὰ τοὺς τότε ζωγράφους ταυτότητας

⁷⁰⁸ Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 466. Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 88, σ. 56 καὶ σχ. 88, σ. 56.

⁷⁰⁹ Engberg, Aaron, σ. 279-283.

⁷¹⁰ Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, σ. 109. Ἀκόμα καὶ ἡ Engberg πού ἔδωσε νέα ἐρμηνευτικὴ διάσταση στὸ θέμα διατήρησε τὴν ταύτιση αὐτὴ μὲ τὴν λογικὴ, ὅτι ὁ Ἀαρὼν συμβολίζει τὴν ἀρχιερωσύνη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ εἶναι ταυτοχρόνως τύπος τοῦ Χριστοῦ. Aaron, σ. 282.

⁷¹¹ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 88, σ. 56 καὶ σχ. 88, σ. 56.

τῶν τριῶν μορφῶν. Τὸ σίγουρο, πάντως, εἶναι, ὅτι πέραν αὐτῆς τῆς ἐνδειξης στούς Ἀγ. Αποστόλους, δέν ὑπάρχει ἄλλο στοιχεῖο, ἐκτὸς τοῦ εἰδικοῦ συμβολικοῦ βάρους τοῦ προσώπου τοῦ Ἀαρών, πού νά ὁδηγεῖ στήν ταύτιση αὐτῇ τῶν τριῶν προσώπων.

Ἡ παράσταση τῆς κεκλεισμένης Πύλης στήν Παμμακάριστο παρουσιάζει δύο ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: τὸ πρῶτο εἶναι ἡ ὁλόσωμη ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τῆς θύρας καὶ τὸ δεύτερο ἡ ἀπόδοση τῆς τελευταίας μέ μισάνοιχτα θυρόφυλλα.

Ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ἐπάνω ἢ κοντά στήν Πύλη ἀπαντᾷ σέ σειρά ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος (π.χ. στὸν Ἀγ. Κλήμεντα καὶ τούς Ἀγ. Αποστόλους, ὅπου εἰκονίζεται σέ μετάλλιο ἐπάνω στήν θύρα), ὁλόσωμη ὅμως ἐμφανίζεται μόνο στήν παράσταση τῆς Φορβιώτισσας στήν Ἀσίνου (φάση 14^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 97).⁷¹²

Ἡ ἀπόδοση τῆς κεκλεισμένης Πύλης μέ μισάνοιχτα θυρόφυλλα, ὅπως διακρίνεται στὸ ἐπάνω τμήμα της, εἶναι μιὰ μὴ ἀναμενόμενη ἐπιλογή πού ἔρχεται σέ πρώτη ματιά σέ ἀντίθεση μέ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος. Ἡ ἀντίθεση αὕτη μπορεῖ νά ἀρθεῖ καὶ τὸ συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο νά ἐξηγηθεῖ μέ βάση τὸ γεγονός, ὅτι ἡ κεκλεισμένη γιὰ ὅλους τούς ἄλλους Πύλη ἀνοίγει γιὰ τὴν εἴσοδο καὶ τὴν ἔξοδο τοῦ Κυρίου. Ἐπομένως ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν θυροφύλλων ὑποδηλώνει ἀκριβῶς τὸ γεγονός τῆς ἀσπόρου συλλήψεως καὶ Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα παράλληλη ἀπεικόνιση ἐντοπίζεται σέ μικρογραφία χειρογράφου τοῦ Dumbarton Oaks (ἀρ. 3) πού περιέχει τὸ Ψαλτήρι καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη (1084).⁷¹³ Ἡ ῥοδὴ τῆς Θεοτόκου (Θ' ῥοδὴ) εἰκονογραφεῖται σέ δύο ζῶνες μέ τὸν ἐξῆς τρόπο: Στὸ ἐπάνω τμήμα

⁷¹² Cormack, *Writing in Gold*, εἰκ. 61, σ. 171.

⁷¹³ Ἡ μικρογραφία βρίσκεται στὸ φύλλο 80v. Βλ. S. der Nersessian, «A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks», *DOP* 19 (1965), σ. 171-172 καὶ τὴν ἐγχρωμὴ εἰκόνα στήν ἀρχὴ τοῦ ἀρθροῦ καὶ τὴν εἰκ. 22.

εικονίζεται ο Ευαγγελισμός και στο κάτω ή Θεοτόκος ένθρονη μέ άνοικτό βιβλίο στα γόνατά της, τὸ ὁποῖο δείχνει μέ τὸ δεξί της χέρι. Δίπλα της εἰκονίζεται κτίριο μικροῦ μεγέθους μέ ὀρθάνοιχτη πόρτα, ἡ ὁποία σχεδὸν κρέμεται στὸ πλάι (Εἰκ. 98). Ἡ «προκλητική» προβολὴ τοῦ στοιχείου τῆς ἀνοικτῆς θύρας ἀποτελεῖ συμβολικὴ ἀναφορὰ στὸ γεγονὸς τῆς συλλήψεως τοῦ Χριστοῦ πού συμβαίνει τὴν στιγμὴ τοῦ Ευαγγελισμοῦ καὶ ἱστορεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω. Κατὰ ἀντίστοιχο τρόπο, ἡ μισάνοιχτη θύρα στὴν Παμμακάριστο συνιστᾷ ὑπαινιγμὸ στὴν μόνη διέλευση πού ἐπετράπη ἀπὸ τὴν κεκλεισμένη Πύλη, ἡ ὁποία παρέμεινε παρὰ ταῦτα ἀπαραβίαστη.

Μισάνοιχτη ἀποδίδεται καὶ ἡ πύλη τῆς Ἱερουσαλὴμ στὴν παράσταση τῆς συντριβῆς τῶν Ἀσσυρίων τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Χώρας (Εἰκ. 99).⁷¹⁴ Στὸ τύμπανο τῆς Πύλης εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος. Καὶ στὴν περιπτώση αὐτὴ τὸ νόημα τῆς εἰκονογραφικῆς αὐτῆς λεπτομέρειας πρέπει νὰ σχετίζεται μέ τὴν διέλευση τοῦ Κυρίου ἀπὸ τὴν κεκλεισμένη Πύλη.

3.3.1.2 Παναγία Περίβλεπτος (Ἁγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5) (ἀρ. κατ. 7β)

Στὸ Ν τμήμα τοῦ Α τοίχου τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος εἰκονίζεται τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης σέ συνδυασμὸ μέ αὐτὸ τῆς Λαβίδος τοῦ Ἡσαΐου (Εἰκ. 87).⁷¹⁵ Συνδυασμοὶ θεμάτων στὸν κύκλο τῶν προεικονίσεων τοῦ συγκεκριμένου μνημείου ὑπάρχουν καὶ σέ ἄλλες παραστάσεις. Ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ συναπεικονίζεται μέ τὴν Πάλη του μέ τὸν ἄγγελο καὶ ἡ ὄραση τῆς Βάτου ἀπὸ τὸν Μωυσῆ μέ τὴν παραλαβὴ τοῦ Νόμου στὸ Σινᾶ (Εἰκ. 16, 33).⁷¹⁶ Ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὸ γεγονός, ὅτι καὶ στὶς δύο αὐτές περιπτώσεις στὰ δρώμενα πρωταγωνιστεῖ τὸ ἴδιο πρόσωπο, ὁ Ἰακώβ στὴν μία περίπτωση καὶ ὁ Μωυσῆς στὴν ἄλλη, ἐνῶ στὴν

⁷¹⁴ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 234, τ. 3, πίν. 461-465.

⁷¹⁵ Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, εἰκ. 19.

⁷¹⁶ Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24-25.

ἐξεταζόμενη παράσταση τὰ κεντρικά πρόσωπα δὲν ταυτίζονται (Ἡσαΐας καὶ Ἰεζεκιήλ).

Τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης ἀποδίδεται καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι στὰ πλαίσια τῆς γνωστῆς λατρευτικῆς σκηνῆς. Τρεῖς ἱερεῖς κινοῦνται πρὸς τὴν κεκλεισμένη Πύλη φέροντες προσφορές, ἐνῶ οἱ δύο ἐξ αὐτῶν θυμιάζουν. Πίσω τους, στριμωγμένος στὸ ἀριστερὸ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ ἀκρο τῆς παράστασης, εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ δείχνοντας μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ πρὸς τὰ διαδραματιζόμενα καὶ φέροντας μὲ τὸ ἀριστερὸ εἰλητὸ μὲ τὸ ἐξῆς περιεχόμενο: «Ἡ πύλη αὕτη κεκλεισμένη ἔσται οὐκ ἀνοιχθήσεται καὶ ...» (Ιεζ. 44, 2).⁷¹⁷ Ἀναπαράγεται πιστὰ τὸ κείμενο τῆς προφητείας του καὶ ἔτσι ὑπομνηματίζονται τρόπον τινὰ καὶ τὰ εἰκονιζόμενα. Ἡ κεκλεισμένη Πύλη εἶναι μνημειακοῦ χαρακτήρα μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη ἐντεταγμένη σὲ ὀχυρὸ οἰκοδόμημα.⁷¹⁸ Ἡ θύρα εἶναι δίφυλλη, κοσμεῖται δὲ μὲ μέταλλο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου. Ἐκατέρωθεν τῆς στέκονται δύο σεραφεῖμ. Ἀπὸ τὴν παράστασι ἀπουσιάζει τὸ θυσιαστήριον.

Στὰ βασικὰ τῆς σημεία ἡ ἀπεικόνισις ἀκολουθεῖ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς Παμμακαρίστου. Καὶ ἐδῶ, δηλαδή, τὸ θέμα ἀποδίδεται στὰ πλαίσια μιᾶς σκηνῆς λατρείας, τὴν ὁποία τελοῦν τρεῖς ἱερεῖς. Ἡ παρουσίᾳ τοῦ Ἰεζεκιήλ λειτουργεῖ ὑπομνηματιστικὰ στὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης, ἐντοπίζεται δὲ καὶ σὲ ἄλλες ἀφηγηματικὰς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος καὶ δὴ στὴν Παναγία Κερᾶ τῆς Κριτσᾶς, τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης καὶ τὸ Lesnovo, ὅπου κατ' ἐξαίρεσιν εἰκονίζεται νέος καὶ ἀγένειος.⁷¹⁹

⁷¹⁷ Babić, *Porte fermée*, σ. 145.

⁷¹⁸ Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρας τῆς Πύλης καὶ τοῦ οἰκοδομήματος, στὸ ὁποῖο εἶναι ἐντεταγμένη, παραπέμπει, ὅπως προανεφέρθη, καὶ στὸ θέμα τῆς θεοφρουρήτου Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἀπαραβίαστη Πύλη παραπέμπει στὴν ἀπαραβίαστη Βασιλεύουσα, ἡ ὁποία τελεῖ ὑπὸ τὴν προστασίᾳ τῆς Θεοτόκου. Παρόμοιοι χαρακτήρα ἔχει ἡ Πύλη καὶ σὲ ἄλλες ἀπεικονίσεις, ὅπως π.χ. στὸ Lesnovo. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVIII.

⁷¹⁹ Μυλοποταμιτάκη, *Κριτσᾶ*, εἰκ. 43, σ. 69. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 88, σ. 56. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVIII.

Ὁ συμβολισμὸς τοῦ θεματός ὀπτικοποιεῖται ἀπὸ τὸ μέταλλο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς θύρας. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο ἔχει εἰκονιστεῖ καὶ στὴν παράσταση τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 46), ἐνῶ σὲ μέταλλο ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν θυροφύλλων ἔχει ἱστορηθεῖ ἡ μορφή τῆς στὴν παράσταση τῆς Κριτσᾶς (Εἰκ. 100).⁷²⁰

Μοναδικὸ στοιχεῖο τῆς παράστασης τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος συνιστᾷ ἡ παρουσία τῶν δύο σεραφεῖμ ἐκατέρωθεν τῆς Πύλης. Κατὰ μία ἐρμηνεία ἔχουν τεθεῖ ἀντὶ τῶν χερουβείμ, τὰ ὁποῖα σκίαζαν μὲ τὶς φτεροῦγες τους τὸ ἱλαστήριο στὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου ἀρχικά καὶ τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντος κατόπιν (Ἐξ. 25, 18-19 καὶ Ἑβρ. 9, 5). Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο δηλώνεται ὅτι ὁ χώρος στὸν ὁποῖο ἐκτυλίσσονται τὰ γεγονότα εἶναι τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων καὶ ἀναπληρώνεται ἢ μὴ ἀπεικόνιση τοῦ θυσιαστηρίου, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται σὲ ὅλες τὶς ὑπόλοιπες παραστάσεις ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ τύπο (Παμμακάριστος, Μ. Χώρας, Ἀγ. Ἀπόστολοι).⁷²¹ Ἡ ἀπεικόνιση τῶν σεραφεῖμ ἀντὶ κατ' ἀκρίβειαν τῶν χερουβείμ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν συνήθη σύγχυση ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἀπεικόνιση τῶν διαφόρων ἀγγελικῶν ταγμάτων. Ἐνδεχεται ὅμως νὰ συνιστᾷ καὶ σκόπιμη ἐπιλογὴ γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἀναλογίας μὲ τὸ εἰκονιζόμενο σεραφεῖμ στὸ ἄνω τμήμα τῆς σύνθεσης, τὸ ὁποῖο προτείνει στὸν Ἡσαΐα τὴν λαβίδα μὲ τὸν ἀνθρακα.⁷²² Ἡ τοποθέτηση σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ὁράματος τοῦ Ἡσαΐα εἶναι ἓνα ἐπιπλέον στοιχεῖο

⁷²⁰ Stephan, αὐτόθι. Μυλοποταμιτάκη, αὐτόθι.

⁷²¹ Nersessian, *Frescoes of Parecdlesion*, σ. 348.

⁷²² Παρόμοια εἰκονογραφικὴ διευθέτηση γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἀναλογίας καὶ πάλι ἀναφορικά μὲ τὴν ἀπεικόνιση ἀγγελικῶν δυνάμεων ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ στὴν περίπτωση τῆς συνδυασμένης ἀπεικόνισης τῶν ὁραμάτων τῶν Ἡσαίου καὶ Ἰεζεκιήλ, τῶν ἰδίων δηλαδὴ «πρωταγωνιστῶν» καὶ τῆς ἐξεταζόμενης παράστασης. Ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση στὴν Ayvali Kilise τῆς Καππαδοκίας, ὅπου τὴν Λαβίδα στὸν Ἡσαΐα προσφέρει κανονικά ἓνα σεραφεῖμ καὶ τὸ εἰλητὸ στὸν Ἰεζεκιήλ καὶ πάλι ἓνα σεραφεῖμ, ἀντὶ μιᾶς χειρός, κατὰ τὰ δεδομένα τῆς ἀντίστοιχης προφητικῆς διήγησης. Βλ. Thierry, *Ayvali Kilise*, σ. 116.

πού συνηγορεῖ στήν ταύτιση τοῦ χώρου μέ τόν Ναὸ καθὼς τὸ γεγονὸς διαδραματίζεται μέσα σὲ αὐτόν.

Ἡ παρουσία τῶν δύο σεραφεῖμ ἐν εἵδει φρουρᾶς ἐκατέρωθεν τῆς κεκλεισμένης Πύλης ἀποτελεῖ μιὰ περαιτέρω ἀναφορὰ στὸ ἀπαρabiαστο αὐτῆς.⁷²³ Ἡ Θεοτόκος φρουρεῖται ἀπὸ τὶς οὐράνιες δυνάμεις.⁷²⁴ Τὸ σχῆμα αὐτὸ παραπέμπει ἐπίσης στήν πύλη τοῦ Παραδείσου πού φυλασσόταν μετὰ τὴν πτώση ἀπὸ τὰ Χερουβείμ καὶ τὴν φλογίνη ρομφαία (Γεν. 3, 24). Ὁ συμβολισμὸς εἶναι διττός: ἡ κλειστὴ πύλη τοῦ Παραδείσου ἀνοίγεται ἀπὸ τὴν Θεοτόκο μέσω τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ: «Χαῖρε, Ἐδὲμ ἀνοίξασα τὴν κεκλεισμένην, Ἀγνή» ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ στὸ β'

⁷²³ Ἡ συγκεκριμένη ἀπεικόνιση παρουσιάζει στενὴ ἀναλογία μέ μιὰ ἀποστροφή τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου Κρήτης σὸν Δ' Λόγο τοῦ *Εἰς τὴν ἁγίαν γέννησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*: «Αὕτη ἐστὶν ἡ Θεοτόκος Μαρία, ... τὸ ὑπέρθυρον τῶν ἐν οὐρανοῖς ἀδύτων, οὗ τὰ Σεραφεῖμ εἰστήκει συνεπτυγμένα ταῖς πτέρυξι ταῖς μὲν τὰς ὀψεις, ταῖς δὲ τοὺς πόδας, ταῖς δὲ ἰπτάμενα, μέγα κέκραγε τὸν φοβερὸν ἐκεῖνον ὕμνον, τῆς ἀστέκτου δόξης τὴν θέαν οὐ φέροντα». PG 97, 880CD. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ κειμένου καὶ τῆς εἰκόνας εἶναι τέτοια πού ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση γιὰ ἀμεση ἐπίρροή τοῦ συγκεκριμένου ἀποσπάσματος στήν ἀπεικόνιση. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀγνωστο στὸ πρόγραμμα τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἁγ. Κλημεντος. Ἡ παράσταση τοῦ Μ. Βουλῆς Ἀγγέλου στὸ Β φουρνικὸ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «ἐπὶ τῆς φυλακῆς μου στήσομαι φησὶν ὁ θαυμάσιος Ἀμβακούμ», ἡ ὁποία ἀναπαράγει πιστὰ, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, τὴν ἐναρκτήρια φράση ἀπὸ τὸν Λόγο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*. Ἀνάλυση τῆς παράστασης βλ. παρὰ Grabar, *Sur les sources*, σ. 378. Nersessian, *Christ-ange*, σ. 215. Ἡ ἐπιγραφή διακρίνεται στήν φωτογραφία στὸ βιβλίο τῶν Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 15, 1.

⁷²⁴ Τὸ γεγονὸς τῆς φρουρήσεως τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὶς οὐράνιες δυνάμεις ἀναπτύσσεται ἐκτενῶς καὶ λεκτικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ στὰ χειρόγραφα τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου. Ἔτσι, στὸ φύλλο 123r τοῦ παρισινοῦ κώδικα (Par. gr. 1208) καὶ τὸ 92r τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ (Vat. gr. 1162), μιὰ μικρογραφία ἀπὸ τὸν Λόγο *Εἰς τὴν μνηστείαν τῆς Θεοτόκου* εἰκονίζει τὴν Θεοτόκο ἔνθρονη μέ ἀνοικτὸ βιβλίο στὰ γόνατα κυκλωμένη ἀπὸ ἀγγελικὲς δυνάμεις, ἐνῶ πιὸ κάτω ἄλλοι ἄγγελοι χτυποῦν τοὺς δαίμονες καὶ τοὺς ρίχνουν στήν ἄβυσσο. Ἡ μικρογραφία φέρει τὸν εὐγλωττο τίτλο: «ὅπως ἀοράτω δυνάμει συνετηρεῖτο ἡ ἁγία παρθένος ἀβλαβῆς τῶν τοῦ πονηροῦ βελῶν». Linardou, *Couch of Solomon*, εἰκ. 3, σ. 80. Stornajolo, *Omilie*, πίν. 37. Σὲ ἄλλη δὲ περίπτωση ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰακώβου στήν Ὁμιλία τοῦ *Εἰς τὰ Εἰσόδια*: «Ταύτην (ἐνν. τὴν Θεοτόκο) ἡ προφητικὴ λαβὶς ἐξεῖκόνισεν, ἡ τὸν ἀνθρακα φέρουσα καὶ τὰ χεῖλη καθαίρουσα, ἡ σεραφικῶς φυλαττομένη...» εἰκονογραφεῖται ἀπὸ τὴν Θεοτόκο πού ὁδηγεῖται σὸν Ναὸ περιστοιχισμένη ἀπὸ μεγάλη συνοδία (φύλλο 86r καὶ 64r ἀντιστοίχως). Προπορεύονται κοπέλες μέ ἀναμμένες λαμπάδες, ἀκολουθεῖ ἡ Θεοτόκος κυκλωμένη ἀπὸ ἀγγελικὲς δυνάμεις καὶ πίσω οἱ Θεοπάτορες καὶ λαός. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο προσδιορίζει ὡς φύλακες τῆς Θεοτόκου τὰ σεραφεῖμ, στοιχεῖο πού συμπίπτει μέ τὴν συγκεκριμένη λεπτομέρεια τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν παράστασης τοῦ Ἁγ. Κλημεντος. Βλ. PG 127, 612A. Linardou, ἐνθ' ἁν., εἰκ. 2, σ. 79. Stornajolo, ἐνθ' ἁν., πίν. 26.

τροπάριο τῆς θ' ῥδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ἀκαθίστου.⁷²⁵ Ἐπιπλέον, ὁ κλειστός κῆπος τῆς Ἑδὲμ παραπέμπει ὁ ἴδιος στὴν Θεοτόκο, ἡ ὁποία ὀνομάζεται ἀπὸ τὴ μία «ἔμψυχος Παράδεισος, τὸ ξύλον ἐν μέσῳ ἔχων ζωῆς, τὸν Κύριον»⁷²⁶ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη «κῆπος κεκλεισμένος» (ἤσμ. 4, 12) σὲ μιὰ ἀναφορὰ στὸ ἀπαραβίαστο τῆς παρθενίας τῆς ἀντίστοιχη μὲ αὐτὴ τῆς κεκλεισμένης Πύλης. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα προσδίδουν ἓνα πυκνὸ συμβολικὸ περιεχόμενο στὴν προκειμένη ἀπεικόνιση, μὲ βάση τὸ ὁποῖο οἰκοδομεῖται ἓνα εὐρὺ πλέγμα σχέσεων τῆς μὲ ἄλλες παραστάσεις τοῦ χώρου.

Καταρχάς, ὁ μοναδικὸς συνδυασμὸς σὲ μία παράσταση τῶν ὁραμάτων τῆς κεκλεισμένης Πύλης καὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος βασίζεται τόσο στὸν κοινὸ τους χαρακτήρα ὡς θεομητορικῶν προτυπώσεων ὅσο καὶ στὸ λειτουργικὸ περιεχόμενό τους. Ἐπιπλέον, καὶ τὰ δύο θέματα σχετίζονται μὲ τὸν χώρο τοῦ Ναοῦ καὶ ἀφοροῦν σὲ δύο προφῆτες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν παράδοση συνδυασμένων ἀπεικονίσεων στὴν εἰκονογραφία, ὅπου συχνὰ συμφύρονται στοιχεῖα τῶν δύο βασικῶν ὁραμάτων τους: τοῦ Κυρίου ἐν δόξῃ στὸν Ναὸ ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα καὶ στὸν ποταμὸ Χοβάρ ἀπὸ τὸν Ἰεζεκιήλ.⁷²⁷ Ἕνας τέτοιος συνδυασμὸς ἐμφανίζεται στὸν ἴδιο τὸν νάρθηκα τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος, στὸ Β φουρνικό, ὅπου ὁ Μεγάλῃς Βουλῆς Ἄγγελος –θέμα προερχόμενο ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα καὶ ἀνεπτυγμένο ἀπὸ τὸν ἁγ. Γρηγόριο τὸν Θεολόγο– συνδυάζεται μὲ τὶς μορφὲς τῶν Ἀββακούμ καὶ Ἰεζεκιήλ στὸ ΝΔ καὶ ΒΔ σφαιρικὸ τρίγωνο ἀντιστοιχῶς.⁷²⁸ Ὁ τελευταῖος φέρει εἰλητὸ πού ἀναφέρεται στὸ ὄραμά του στὸν ποταμὸ Χοβάρ. Ὁ συνδυασμὸς τῶν θεμάτων στὸ φουρνικὸ ἀντιστοιχεῖ μὲ αὐτὸν στὴν παράσταση τοῦ Α τοίχου.

⁷²⁵ Θεοδοροπούλου, *Ἀκάθιστος*, σ. 96.

⁷²⁶ Πρβλ. τὸ γ' τροπάριο τῆς ε' ῥδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ἀκαθίστου. Θεοδοροπούλου, *Ἀκάθιστος*, σ. 82.

⁷²⁷ Γιὰ τέτοια παραδείγματα βλ., μεταξύ ἄλλων, Dosogne-Lafontaine, *Théophanies-Visions*, σ. 137-143. Thierry, *Ayvali Kilise*, σ. 116, 130-131.

⁷²⁸ Millet, *Frolow, La peinture*, πίν. 15, 2-3.

Ὁ λειτουργικὸς χαρακτήρας τῆς παράστασης τὴν συνδέει, ἐπίσης, μὲ τὴν παρακείμενη, στὸν Ν τοῖχο, ἀπεικόνιση τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας καὶ μὲ τὴν εὐρισκόμενη στὸ ἀντίστοιχο Β ἄκρο τοῦ Α τοίχου ἀπεικόνιση τῶν Μωυσῆ καὶ Ἀαρὼν στὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου (Εἰκ. 36).⁷²⁹

Ἡ περιγραφεῖσα, τέλος, σχέση τῆς κεκλεισμένης Πύλης καὶ τοῦ κεκλεισμένου Κήπου ἀπὸ τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων συνδέει τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν ἀπεικόνιση μὲ τὴν ἀκριβῶς ἀπέναντι, στὸν Δ δηλαδὴ τοῖχο, ἱστορημένη παράσταση τῆς Κλίνης τοῦ Σολομῶντος, θέματος ἐπίσης προερχομένου ἀπὸ τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων (3, 7-8).⁷³⁰

Ἡ παράσταση τῆς κεκλεισμένης Πύλης στὸν Ἀγ. Κλήμεντα παρουσιάζει μιὰ ιδιαίτερη πολυπλοκότητα μορφῆς καὶ περιεχομένου, στοιχεῖο πού ὀδηγεῖ σὲ ἐνδιαφέρουσες σχέσεις μὲ τὰ λοιπὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τοῦ ναοῦ. Τὰ μοναδικὰ τῆς στοιχεῖα συμβαδίζουν μὲ τὴν ἐμπλουτισμένη θεματολογία καὶ τὶς σημαντικὲς ιδιοτυπίες πού ἐμφανίζονται καὶ σὲ ἄλλες ἀπεικονίσεις τοῦ συγκεκριμένου κύκλου στὸν ναὸ αὐτό. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ἡ μοναδικὴ στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ παράσταση τῆς Κλίνης τοῦ Σολομῶντος καὶ ἡ πρώτη συνδυασμένη ἀπεικόνιση στὴν ἐντοίχια ζωγραφικὴ τῆς παραλαβῆς τοῦ Νόμου καὶ τῆς φλεγομένης Βάτου.

3.3.1.3 Μονὴ Χώρας (1315-1321) (ἀρ. κατ. 7γ)

Στὴν Μ. Χώρας ἡ παράσταση εἰκονίζεται στὸ Β σκέλος τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ Δ τόξου (Εἰκ. 96).⁷³¹ Στὴν προκειμένη περίπτωσις ἔχει εἰκονιστεῖ μόνο τὸ α' τμήμα τοῦ ἀναγνώσματος πού ἀναφέρεται στὴν θυσία πού πραγματοποιοῦν οἱ ἱερεῖς: «καὶ ἔσται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης καὶ ἐπέκεινα ποιήσουσιν οἱ ἱερεῖς ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον τὰ

⁷²⁹ Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 13, 2. Gligorijević-Maksimović, Skinija, εἰκ. 4.

⁷³⁰ Xyngopoulos, *Au sujet*, εἰκ. 1.

⁷³¹ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 235-237, τ. 3, πίν. 466-468. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 345-349.

όλοκαυτώματα ύμῶν...» (Ιεζ. 43, 27). Ακριβῶς τὸ κείμενο αὐτὸ ὑπάρχει σὲ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐπιγραφή στὸ ἄνω μέρος τῆς παράστασης, ὅποτε τὸ περιεχόμενό της προσδιορίζεται ἐπακριβῶς.⁷³² Οἱ τρεῖς ἱερεῖς εἰκονίζονται νὰ κρατοῦν τὶς προσφορὰς τοὺς μπροστὰ στὸ θυσιαστήριο, ἐνῶ παραλείπεται πλήρως τὸ θέμα τῆς Πύλης. Στὸ ἄνω δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης εἰκονίζονται ἀκτῖνες δόξας ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν χῶρο.⁷³³

Εἰκονογραφικὰ, μετὰ τὴν ἐξαίρεση τῆς Πύλης, ἡ παράσταση τῆς Χώρας ἔχει σημαντικὲς ἀναλογίες μετὰ τὴν ἀντίστοιχη τῆς Παμμακαρίστου, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς στὸν Ἁγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος καὶ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐπίσης πρωταγωνιστοῦν οἱ τρεῖς ἱερεῖς ποὺ τελοῦν τὴν λατρεία (Εἰκ. 95, 87, 46).

Ἡ ἀπουσία τῆς κεκλεισμένης Πύλης δεν ἀλλοιώνει τὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης, τὸ ὁποῖο δηλώνεται ἄλλωστε σαφῶς καὶ ἀπὸ τὴν συνοδεύουσα ἐπιγραφή. Ἐπιπλέον, ὅπως σωστά ἔχει ἐπισημανθεῖ, μετὰ τὴν παράσταση αὕτη συμπληρώνεται ἡ ὁμάδα τῶν ἀπεικονίσεων ποὺ βασίζεται στὰ ἀναγνώσματα τῶν θεομητορικῶν εορτῶν.⁷³⁴ Ἡ τονισμένη ἐπίσης παρουσία τοῦ θυσιαστηρίου στὴν παράσταση παραπεμπει καὶ πάλι στὴν Θεοτόκο, καθὼς ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὡς τύποι τοῦ προσώπου της.⁷³⁵

Ἡ παράλειψη ἀπεικόνισης τῆς κεκλεισμένης Πύλης ὀφείλεται ἐνδεχομένως στὸ γεγονός, ὅτι θεωρήθηκε πῶς ὁ συγκεκριμένος συμβολισμὸς ὑπηρετεῖται ἐπαρκῶς ἀπὸ ἄλλες ἀπεικονίσεις στὸ ἴδιο μνη-

⁷³² Βλ. Engberg, Aaron, σ. 281, ἢ ὁποία ἀνέγνωσε τὴν ἐπιγραφή καὶ προσδιόρισε σωστά τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰκονιζομένου θέματος.

⁷³³ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 348.

⁷³⁴ Engberg, Aaron, σ. 281.

⁷³⁵ Στὴν ἀντίστοιχη παράσταση τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ ὀπτικά, ἀφοῦ τὸ θυσιαστήριο-τράπεζα κοσμεῖται μετὰ τὴν μορφή τῆς Θεοτόκου σὲ μετάλλιο. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 88, σ. 56.

μεῖο.⁷³⁶ Πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν παράσταση τῆς συντριβῆς τῶν Ἀσσυρίων, ἡ ὁποία μάλιστα, ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ συναφοῦς περιεχομένου της, ἔχει εἰκονιστεῖ δίπλα στὴν ἐξεταζόμενη, δηλαδή στὸ Ν σκέλος τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ Δ τόξου. Σὲ αὐτὴ ἡ Θεοτόκος, ὡς ἀπαραβίαστη Πόλις, τοποθετεῖται στὸ ὑπέρθυρο τῆς πύλης τῆς Ἱερουσαλήμ (Εἰκ. 99).⁷³⁷ Οἱ ἀναλογίες ὅσον ἀφορᾷ στὴν εἰκονογραφία καὶ τὸ περιεχόμενο μὲ τὴν κεκλεισμένη Πύλη εἶναι προφανεῖς.

Μιὰ δεύτερη πιὸ ἔμμεση, ἂν καὶ σαφής, ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς Πύλης καὶ τῆς θεοφρούρητης Κωνσταντινούπολης συνάγεται, κατὰ μία ἐρμηνεία, ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ θέσης τῆς ψηφιδωτῆς παράστασης τῆς Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας στὸν Δ τοῖχο τοῦ ἐξωνάρθηκα, στὸ τύμπανο τῆς κυρίας πύλης τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία ἔβλεπε πρὸς τὰ χερσαῖα τείχη τῆς Πόλεως. Ἡ ἀπεικόνιση, ἔτσι, τοποθετημένη σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, συνιστᾷ μιὰ διαρκὴ ὑπενθύμιση, ἀλλὰ καὶ αἴτηση ταυτοχρόνως, τῆς θείας προστασίας.⁷³⁸

Ἡ ἀπουσία τῆς κεκλεισμένης Πύλης ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὸν λειτουργικὸ χαρακτήρα τῆς παράστασης. Ἡ ιδιότητά της αὐτὴ τὴν συνδέει ἀμεσα μὲ τὶς παρακείμενες ἀπεικονίσεις τῆς μεταφορᾶς καὶ τοποθέτησης τῆς Κιβωτοῦ καὶ τῶν ὑπολοίπων ἱερῶν σκευῶν ἀπὸ τὴν Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου στὸν Ναὸ τοῦ Σολομῶντος.⁷³⁹ Στὸ ἴδιο πλαίσιο, τὸ θυσιαστήριο-τράπεζα πού προβάλλεται ἔντονα στὴν ἐξεταζόμενη ἀπεικόνιση τὴν συνδέει καὶ μὲ τὴν μορφὴ τοῦ ἁγ. Ἰωσήφ τοῦ ὕμνογράφου στὸ ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ τρούλλου, στὸ εἰλητὸ τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται τμῆμα ἀπὸ τὸ β' τροπᾶριο τῆς δ' ᾠδῆς τοῦ Ἀκαθίστου, ὅπου

⁷³⁶ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 348.

⁷³⁷ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 461-465.

⁷³⁸ Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 108. Τοῦ ἰδίου, *The Virgin of the Chora*, σ. 101-104.

⁷³⁹ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 453-460.

ἡ Θεοτόκος παραβάλλεται μέ τὸ ἱλαστήριον τοῦ Ναοῦ: «Ἱλαστήριον τοῦ κόσμου, χαῖρε, ἀχραντε Δέσποινα».⁷⁴⁰

Ἡ παρουσία, τέλος, τῶν τριῶν ἱερέων στήν παράσταση τὴν συνδέει καὶ μέ τῖς ἀντίστοιχες μορφές στοῦ τύμπανο τοῦ Β τρούλλου τοῦ ἐσωνάρθηκα. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ἀαρών (Εἰκ. 59), Μελχισεδέκ καὶ Σαμουήλ, σὰ πρόσωπα τῶν ὁποίων συμβολίζεται τὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα στήν Παλαιὰ Διαθήκη.⁷⁴¹

3.3.1.4 Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334) (ἀρ. κατ. 7δ)

Στὸν ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης εἰκονίζεται στὸν ΝΔ τομέα τοῦ Α σταυροθολίου ἀποδοσμένο, καὶ στήν περίπτωση αὐτῇ, σὰ πλαίσια μιᾶς σκηνῆς λατρείας (Εἰκ. 46).⁷⁴² Τρεῖς ἱερεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεσαῖος θυμιάζει, κατευθύνονται ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὸ θυσιαστήριον-τράπεζα, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ κτιστὴ κόγχη καὶ εἶναι τοποθετημένο σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο. Ἐπάνω στοῦ θυσιαστήριου βρίσκονται τοποθετημένα μακρόστενα ἀντικείμενα –πιθανὸν ράβδοι– ἐνῶ στήν πρόσοψή του, ἐπάνω στοῦ ὕφασμα πού τὸ καλύπτει, εἰκονίζεται μεγάλο μετάλλιο μέ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου. Πίσω καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν κόγχη εἰκονίζεται ἡ κεκλεισμένη Πύλη, σὰ φύλλα τῆς ὁποίας ὑπάρχει δεύτερο μετάλλιο ἐπίσης μέ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου.⁷⁴³ Στὸ δεξιὸ ἄκρο

⁷⁴⁰ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 217, τ. 3, πίν. 430-431, 436c. Γιὰ τὸ πλήρες κείμενο τοῦ τροπαρίου βλ. Θεοδωροπούλου, *Ἀκάθιστος*, σ. 78.

⁷⁴¹ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 54-56, τ. 2, πίν. 82-84.

⁷⁴² Stephan, *Apostelkirche*, σ. 138-141 καὶ εἰκ. 88, σ. 56 καὶ σχ. 88, σ. 56. Ὅπως ἔχει ἡδη ἀναφερθεῖ, μέ τὸν ἴδιο τρόπο εἰκονίζεται τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης καὶ στίς παραστάσεις στήν Παμμακάριστο, τὸν Ἀγ. Κλήμεντα καὶ τὴν Μ. Χώρας. Belting, *Mango, Mouriki, Pammakaristos*, εἰκ. 108-109. Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 466-468.

⁷⁴³ Μετάλλιο μέ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου ἐπάνω στήν Πύλη εἰκονίζεται καὶ στήν παράσταση τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος. Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146.

τῆς παράστασης ὑπάρχει μιά τέταρτη μορφή, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὸν προφήτη Ἰεζεκιήλ.⁷⁴⁴

Ἡ παράσταση τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων συγκεντρώνει, ἐπομένως, ὅλα τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ τυπου ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος, ἀνακεφαλαιώνοντας, τρόπον τινά, τὴν σχετικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση. Ἐτσι, στὸ σταθερὸ στοιχεῖο τῶν τριῶν ἱερέων που ἀπαντᾷ καὶ στὰ τρία ἀνάλογα παραδείγματα (Παμμακάριστος, Ἁγ. Κλήμης, Μ. Χώρας) προστίθεται καὶ τὸ θυσιαστήριο-τράπεζα που εἰκονίζεται στὴν Παμμακάριστο καὶ τὴν Χώρα καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἰεζεκιήλ που ἀπαντᾷ μόνο στὸν Ἁγ. Κλήμεντα καὶ ἡ Πύλη που ἱστορεῖται στὴν Παμμακάριστο καὶ τὸν Ἁγ. Κλήμεντα. Ἐχει, λοιπόν, ἡ ἀπεικόνιση στους Ἁγ. Ἀποστόλους μιά πληρότητα καθὼς συνδυάζει ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ θέματος.⁷⁴⁵

Ἡ παρουσία ἑνὸς ἐπιπλέον μεταλλίου ἐπάνω στὴν τράπεζα-θυσιαστήριο, πέραν αὐτοῦ που εἰκονίζεται, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἐπὶ τῆς Πύλης, εἶναι ἓνα νέο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο υπογραμμίζει περαιτέρω τὸ θεομητορικὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος. Ἡ παρουσία τοῦ μεταλλίου στὴν τράπεζα-θυσιαστήριο παραπέμπει εἰκονογραφικὰ σὲ ἀπεικονίσεις τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ὅπου συχνά ἡ Θεοτόκος ἱστορεῖται ἐπάνω στὴν τράπεζα-θυσιαστήριο, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς Σκηνῆς, τὰ ὁποῖα στὸ συνολό τους ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὡς τυποὶ της.⁷⁴⁶ Στὸν ἴδιο τὸν ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, στὴν παράσταση τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ Β τύμπανο τοῦ Α σταυροθολίου, τὸ ὕφασμα που καλύπτει τὴν τράπεζα, ἡ ἐπ' αὐτῆς εὐρισκόμενη Κιβωτὸς τῆς

⁷⁴⁴ Ὁ Ἰεζεκιήλ περιλαμβάνεται ἐπίσης στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὸν Ἁγ. Κλήμεντα καὶ τὸ Lesnovo. Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVIII.

⁷⁴⁵ Βλ. καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἀποψη τῆς Stephan, *Apostelkirche*, σ. 140, ἡ ὁποία θεωρεῖ ὅτι μὲ τὴν παράσταση τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων συμπληρώνεται ἡ γνώση μας γιὰ τὴν ἐξέλιξη στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης στὸν συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ τύπο.

⁷⁴⁶ Βλ. σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Gligorijević-Maksimović, *Skinija*, εἰκ. 2, 4-5, 8.

Διαθήκης καὶ ἡ παρακείμενη ἐπτάφωτος λυχνία κοσμοῦνται μὲ μετάλλιο μὲ τὴν προτομή τῆς Θεοτόκου.⁷⁴⁷

Ἡ παρουσία τοῦ μεταλλίου στὴν τράπεζα στὴν ἐξεταζόμενη παράσταση ὀπτικοποιεῖ κατ' οὐσίαν τὸν συσχετισμό, πού μὲ ἔμμεσο τρόπο ἀπαντᾷ ἤδη στὴν Μ. Χώρας.⁷⁴⁸ Στὴν ἐκεῖ εὗρισκόμενη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος ἡ προβολὴ τοῦ θυσιαστηρίου, ἡ σχέση μὲ τὶς εἰκονογραφικὰ παρεμφερεῖς ἀπεικονίσεις τῆς μεταφορᾶς καὶ τοποθέτησης τῶν σκευῶν ἀπὸ τὴν Σκηνὴ στὸν Ναὸ τοῦ Σολομῶντος καὶ ἡ σύνδεση μὲ τὸν ὕμνο τοῦ ἁγ. Ἰωσήφ τὸν ἀναφερόμενο στὸ ἱλαστήριο εἶναι στοιχεῖα πού ἐκφράζονται στὴν παράσταση τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων συμπυκνωμένα, ἀλλὰ καὶ σαφῶς, μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ μεταλλίου μὲ τὴν μορφή τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου. Καὶ στὴν περίπτωσι αὕτη, λοιπόν, ἡ παράσταση τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων συγκεφαλαιώνει μὲ ἐπιτυχῇ τρόπο σὲ ἓνα πρωτότυπο σύνολο τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ θέματος.

Ἐνα ἐπιπλέον ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς παράστασις τῆς κεκλεισμένης Πύλης στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους εἶναι ἡ παρουσία τῶν μακρόστενων ἀντικειμένων ἐπάνω στὴν τράπεζα-θυσιαστήριο. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ θὰ μπορούσαν μὲ ἀρκετὴ ἐπιφύλαξη, λόγῳ τῆς ἐκτεταμένης καταστροφῆς τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας, νὰ θεωρηθοῦν ὡς ράβδοι.⁷⁴⁹ Ἡ παρουσία τῆς ράβδου στὸν χῶρο τῆς Σκηνῆς εἶναι φυσιολογική, καθὼς γνωρίζουμε ὅτι ἐκεῖ εἶχε τοποθετηθεῖ, μαζὶ μὲ ἄλλα ἀντικείμενα, ἡ ἐκβλαστήσασα ράβδος τοῦ Ἀαρών, σύμβολο ἐπίσης τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς ὑπερλόγου Γεννήσεως τοῦ Κυρίου (Ἀρ. 17, 23-26). Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἡ ράβδος εἶναι παρούσα σὲ πολλὲς ἀπεικονίσεις τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου. Στὴν παράστασι τοῦ θέματος αὐτοῦ στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τὸ σύμβολο τῆς ράβδου εἰκονίζεται στὰ χέρια τοῦ Ἀαρών καὶ φέρει στὸ ἄνω τμήμα του

⁷⁴⁷ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 89, σ. 57.

⁷⁴⁸ Παραπέμπουμε στὴν ἀναλυτικὴ πραγμάτευσι τοῦ θέματος στὸ οἰκεῖο ὑποκεφάλαιο, στίς σ. 284-287 τῆς παρούσης ἐργασίας.

⁷⁴⁹ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 88, σ. 56. Ἡ Stephan δὲν ἀναφέρεται στὰ ἀντικείμενα αὐτὰ.

μετάλλιο μέ την προτομή της Θεοτόκου.⁷⁵⁰ Αν οί εικονιζόμενες ράβδοι στην εξεταζόμενη παράσταση είναι περισσότερες της μίας τότε μπορούμε νὰ θεωρήσουμε, ὅτι στην προκειμένη περίπτωση συνδυάζεται καὶ ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θαύματος τῆς ἐπιλογῆς τοῦ Ἀαρὼν στο ἀρχιερατικὸ ἀξίωμα, σύμφωνα μέ την διήγηση τῶν Ἀριθμῶν (17, 23). Ἐὰν ἰσχύει ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ καθίσταται, γιὰ τὸ συγκεκριμένο παράδειγμα, δόκιμη ἡ ταύτιση ἑνὸς ἐκ τῶν τριῶν ἱερέων μέ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀαρὼν, ἡ ὁποία ὑποστηρίζεται ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητές.⁷⁵¹

Ἡ παράσταση τῆς κεκλεισμένης Πύλης στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους συνδέεται στενὰ μέ τις ἀπεικονίσεις τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας καὶ τῆς Κλίμακος τοῦ Ἰακώβ (Εἰκ. 22) στὸν ΒΔ καὶ ΒΑ τομέα τοῦ Α σταυροθολίου ἀντιστοίχως, μέ βάση τὴν ρῆση τοῦ Ἰακώβ στο ὄραμα τῆς Κλίμακος, πού ἀποτελεῖ καὶ τὴν κατακλείδα τοῦ οἰκείου ἐσπερινοῦ ἀναγνώσματος: «ὡς φοβερὸς ὁ τόπος οὗτος· οὐκ ἔστι τοῦτο ἀλλ' ἡ οἶκος Θεοῦ, καὶ αὕτη ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ» (Γεν. 28, 17).⁷⁵² Μέ βάση, μάλιστα, τὴν ρῆση αὐτὴ, ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ, τὰ τρία θέματα συνδυάστηκαν καὶ ἀπετέλεσαν τὸ σῶμα τῶν ἐσπερινῶν ἀναγνωσμάτων τριῶν ἀπὸ τις βασικότερες θεομητορικές ἐορτές (Γενεσίου, Εὐαγγελισμοῦ, Κοιμήσεως).

Ἐπιπλέον, ἡ παράσταση συνδέεται γιὰ τοὺς προαναφερθέντες λόγους τόσο μέ αὐτὴ τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, στο Β τύμπανο τοῦ Α σταυροθολίου, ὅσο καὶ μέ τὸν κύκλο τῶν σκηνῶν πού σχετίζονται μέ τὴν μεταφορὰ καὶ τοποθέτηση τῆς Κιβωτοῦ στὸν Ναό, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στο κεντρικὸ σταυροθόλιο.⁷⁵³

Οἱ σκηνές τῆς προφητείας τοῦ Ἡσαΐου γιὰ τὴν ἀπαραβίαστη Ἱερουσαλὴμ καὶ γιὰ τὴν συντριβὴ τῶν Ἀσσυρίων, οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται στὰ Α

⁷⁵⁰ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 133 καὶ εἰκ. 89, σ. 57.

⁷⁵¹ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 235. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 345, 348.

⁷⁵² Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 85-86, σ. 53-54.

⁷⁵³ Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 79-83, σ. 49-51 καὶ εἰκ. 89, σ. 57.

σφαιρικά τρίγωνα τοῦ ΝΔ τρούλλου, συνδέονται ἐπίσης μὲ τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης καὶ ἀπαρραβίας Πύλης, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ.⁷⁵⁴

Ἐπομένως, καὶ στὴν περίπτωση τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης ἡ παράσταση τῆς κεκλεισμένης Πύλης συνδέεται μέσω τοῦ κοινοῦ συμβολικοῦ θεομητορικοῦ περιεχομένου μὲ τὸ σύνολο τῶν παραστάσεων τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων τοῦ κύκλου, καὶ ταυτοχρόνως –μέσω εἰδικότερων ἐρμηνευτικῶν παραμέτρων– ἔχει μιὰ πιὸ ἰδιαίτερη σχέση μὲ ὁρισμένες ἀπὸ αὐτές.

Τὸ θέμα τῆς κεκλεισμένης Πύλης συνιστᾷ μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερες θεομητορικὲς προτυπώσεις. Ὁ ἰδιαίτερος αὐτὸς χαρακτήρας του καθίσταται φανερός καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ θέμα ἐμφανίζεται ἐξ αρχῆς στὴν τέχνη ὡς θεομητορικὴ προεικόνιση καὶ ὡς τέτοιο διαγράφει τὴν πορεία του σὲ αὐτή. Ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα θέματα τοῦ κύκλου, προτιμᾶται ἡ συνοπτικὴ του κυρίως ἀπεικόνιση, ἐνῶ ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπόδοσή του περιορίζεται κυρίως στὴν πρόσφορη πρὸς τοῦτο Παλαιολόγειο περίοδο. Ὁ σαφὴς θεομητορικὸς χαρακτήρας του, τὸ ἔντονο λειτουργικὸ του περιεχόμενο καὶ ἡ συνάφειά του μὲ τὴν ἰδεολογία περὶ τῆς θεοφρουρήτου Κωνσταντινουπόλεως τὸ καθιστοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον σύνθετα ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοὺς θέματα, στοιχεῖο πού εὐνοοῦσε τὴν δημιουργία πολλαπλῶν ὅσο καὶ ἰδιαίτερων συσχετισμῶν του μὲ τὸ ἐκάστοτε εἰκονογραφικὸ περιβάλλον.

⁷⁵⁴ Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 74-75, σ. 45-46.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄ ΑΛΑΤΟΜΗΤΟΝ ΟΡΟΣ

1. Ἡ γραπτὴ παραδόση

1.1 Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη

Τὸ ἀλατόμητον Ὅρος συνιστᾷ μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προεικονίσεις. Τὸ θέμα προέρχεται ἀπὸ τὸ χωρίο 2,29-45 τοῦ βιβλίου τοῦ προφήτου Δανιήλ, στὸ ὁποῖο περιγράφεται ἓνα ἐνύπνιο τοῦ βαβυλωνίου βασιλέως Ναβουχοδονόσορος καὶ ἡ ἐξήγησή του ἀπὸ τὸν προφήτη: «... ἐθεώρεις ἕως οὗ ἐτμήθη λίθος ἐξ ὄρους ἀνευ χειρῶν καὶ ἐπάταξε τὴν εἰκόνα ἐπὶ τοὺς πόδας τοὺς σιδηροὺς καὶ ὀστρακίνους καὶ ἐλέπτυνεν αὐτοὺς εἰς τέλος ... καὶ ὁ λίθος ὁ πατάξας τὴν εἰκόνα ἐγενήθη ὄρος μέγα καὶ ἐπλήρωσε πᾶσαν τὴν γῆν ...». Ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο προφητικὸ βιβλίον συνέδεσε ἀρρηκτὰ τὸ ἀλατόμητον Ὅρος μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Δανιήλ.⁷⁵⁵

⁷⁵⁵ Ἡ σύνδεση, μάλιστα, αὐτὴ εἶναι τόσο στενὴ, ὥστε τὸ ἐνύπνιο-ὄραμα τοῦ Ὅρους καὶ τοῦ Λίθου ποὺ συνέτριψε τὸ ἀγαλμα ἀπεδόθησαν στὸν Δανιήλ, ἐνῶ ἡ σχετικὴ διήγησις ἐπακριβῶς ἀναφέρει, ὅτι ὁ προφήτης ἐκλήθη νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ὄνειρο τοῦ Ναβουχοδονόσορος. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ ἀποτυπώνεται μὲ ἐντυπωσιακὸ τρόπο σὲ μικρογραφίες ἀπὸ τὰ Ψαλτήρια τὰ λεγόμενα μὲ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο, ὅπου ὁ Δανιήλ εἰκονίζεται κοιμώμενος σὲ κλίνη νὰ ἐνυπνιάζεται τὸ Ὅρος καὶ τὸν Λίθο. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἡ παράστασις λαμβάνει σαφέστατα τὸν χαρακτήρα προφητικοῦ ὁράματος, κατ' ἐπίδρασιν παρομοίων θεμάτων μὲ κύριον τὸ περὶ τῆς Κλίμακος ἐνύπνιο τοῦ Ἰακώβ. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο εἰκονίζεται τὸ θέμα π.χ. στὰ Ψαλτήρια Chludon καὶ Παντοκράτορος (9^{ος} αἰ.), Θεοδώρου (1066), Bristol (11^{ος} αἰ.) καὶ στὸ μεταβυζαντινὸ τοῦ Uglich (1485). Ἡ μικρογραφία, μάλιστα, τοῦ θέματος στὸ Ψαλτήριον Bristol συνοδεύεται, μεταξύ ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὴν ἐξῆς εὐγλωττὴ ἐπιγραφή ποὺ δηλώνει σαφῶς τὴν περιγραφεῖσα ἀλλαγὴ «πατρότητος» τοῦ ἐνυπνίου: «ὁ Δανιήλ βλέπων τὴν ὄρασιν τῆς εἰκόνης τῆς λεπτυνθείσης ὑπὸ τοῦ λίθου». Βλ. Šepkina, *Miniatjura*, fol. 64r. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 11, φύλλο 83v καὶ πίν. 53, φύλλο 105v. Nersessian, *Psautiers*, πίν. 46, εἰκ. 136. Alpatov, *Treasures*, πίν. 172 καὶ σ. 282. Μιὰ παρόμοια περίπτωσι παρατηρεῖται καὶ στὴν παράστασι τῆς φλεγομένης Βάτου στὸ Lesnovo (1349), ὅπου ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται κοιμώμενος καὶ ἐνυπνιαζόμενος τὰ γινόμενα, ἐπίσης σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ τονισθεῖ ὁ ὁραματικὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος. Okunev, Lesnovo, εἰκ. 165, σ. 238.

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ

Τὸ θέμα τοῦ Ὁρους τοῦ Δανιήλ ἐνωρίτατα ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὡς τύπος τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς ἐκ Παρθένου γεννήσεως τοῦ Κυρίου. Ἡ «ἄνευ χειρῶν» ἀποκοπὴ τοῦ Λίθου ἀπὸ τὸ Ὅρος προτυπώνει τὴν ἄνευ ἀνδρὸς σύλληψη καὶ γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Τὸ Ὅρος, λοιπόν, εἶναι τύπος τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ Λίθος τύπος τοῦ Κυρίου⁷⁵⁶ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ ἄποψη, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς διαφορετικοῦ περιεχομένου ἐρμηνείας.

Ὁ ἁγ. Εἰρηναῖος Λουγδούνου, τὸν 2^ο ἡδὴ αἰῶνα, εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ συνέδεσε τὸ ἀλατόμητον Ὅρος μὲ τὴν Θεοτόκο: «Διὰ τοῦτο δὲ καὶ Δανιήλ, προιδὼν αὐτοῦ τὴν παρουσίαν, λίθον ἄνευ χειρῶν τμηθέντα φησὶν ἐληλυθέναι εἰς τὸν κόσμον. Τοῦτο γὰρ τὸ “ἄνευ χειρῶν” ἐσημαίνειν, ὅτι μὴ ἐργαζομένων ἀνθρωπίνων χειρῶν, τουτέστιν ἀνδρῶν τῶν εἰωθότων λίθους λατομεῖν, ἢ εἰς τὸν κόσμον αὐτοῦ παρουσία ἦν, τουτέστι μὴ ἐνεργοῦντος τοῦ Ἰωσήφ, ἀλλὰ μόνης τῆς Μαρίας συνεργοῦσης τῇ οἰκονομίᾳ».⁷⁵⁷

Ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (675π.-750π.) στὸν Α' Λόγο του *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας θεοτόκου*, στὴν 9^η παραγράφῳ, ἀναφέρει καὶ τὰ

⁷⁵⁶ Ὁ λίθος ἢ ἡ πέτρα ὡς τύπος τοῦ Χριστοῦ εἶναι κοινὸς τόπος στὴν βιβλικὴ καὶ πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ παράδοση. Τὴν πραγματικότητα αὕτη ἐκφράζει εὐστοχα ὁ Θεοδώρητος Κύρου (π. 393-460), ὁ ὁποῖος, σχολιάζοντας τὴν διήγησι τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ περὶ τοῦ Ὁρους καὶ τοῦ Λίθου, προβαίνει σὲ μιὰ ἐξαντλητικὴ παράθεση χωρίων ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη μὲ ἀναφορὰς στὸν Λίθο ὡς τύπο τοῦ Χριστοῦ, συνοψίζει δὲ τὸ συμπέρασμα του ὡς ἐξῆς: «... Οὐκοῦν ὑπὸ Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης διδασκόμεθα τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν προσηγορεῦθαι λίθον. Οὗτος γὰρ ἐτμήθη ἀπὸ ὀρους ἄνευ χειρῶν, γεννηθεὶς ἐκ Παρθένου γαμικῆς κοινωνίας χωρὶς». *Υπόμνημα εἰς τὰς ὁράσεις τοῦ προφήτου Δανιήλ*, PG 81, 1301B. Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν σημασίαν τοῦ περιγραφέντος παραλληλισμοῦ εἶναι καὶ μιὰ ἄποψη τοῦ J. Radovanović. Σὲ ἀρθρο του γιὰ τὴν παράστασι τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ναβουχοδονόσορος στὴν Δ ὄψι τοῦ νάρθηκα τοῦ Ρεά ἀποδίδει τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἀπεικόνισις τοῦ θέματος κοντὰ στὴν γωνία τοῦ τοίχου σὲ ἐπίδραση ἀκριβῶς τοῦ παραλληλισμοῦ τοῦ Χριστοῦ μὲ «λίθο ἀκρογωνιαῖο». San, σ. 299.

⁷⁵⁷ *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, βιβλ. III, 21,7. Rousseau, Doutreleau, *Irénee*, σ. 421. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀνασυντεθέν ἀπὸ τοὺς ἐκδότες χαμένο ἐλληνικὸ κείμενο βάσει τοῦ ἀντιστοίχου σωζομένου λατινικοῦ.

ἐξῆς: «... Τί δὲ τὸ ὄρος τοῦ Δανιήλ, ἐξ οὗπερ ὁ ἀκρογωνιαίος ἐτμήθη λίθος Χριστὸς οὐχ ὑποστάς ἀνδρὸς ἐγχειρίδιον; Οὐ σύ ἡ ἀσπόρως κύουσα καὶ πάλιν παρθένος μένουσα;». ⁷⁵⁸ Ὁ δὲ ἀγ. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (759-826) στὸ *Ἐγκώμιον εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἀγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου* παραθέτει, ἐν εἵδει καταλόγου, σειρά θεομητορικῶν προεικονίσεων, στίς ὁποῖες συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ ὄρος τοῦ Δανιήλ: «Χαίροις, τὸ ἀλάξευτον χειροῦψηλότατον ὄρος, ἐξ οὗ ὁ ἀκρογωνιαίος ἀποτέμνεται λίθος, κατὰ Δανιήλ τὸν θεολογικώτατον». ⁷⁵⁹

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες πατερικὲς ἀναφορές, κατὰ κανόνα τὸ σύμβολο τοῦ Ὅρους ἀναφέρεται μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ προφήτου ἢ κάποιο χαρακτηριστικὸ προσδιορισμὸ πρὸς διάκρισή του (ὅπως π.χ. ἀλατόμητον, ἀλάξευτον κ.ά), καθὼς ὑπάρχει καὶ τὸ «κατάσκιον δασύ» ὄρος, συνδεόμενο μὲ προφητεία τοῦ Ἀββακούμ ἀπὸ τὸ χωρίο 3,3 τοῦ ὁμωνύμου παλαιοδιαθητικοῦ βιβλίου: «ὁ Θεὸς ἀπὸ Θαιμάν ἤξει, καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος». Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ τὸ «πίον καὶ τετυρωμένον» ὄρος ποὺ ἀναφέρει ὁ Δαβὶδ στοὺς στίχους 16-17 τοῦ 67^{ου} Ψαλμοῦ του: «ὄρος τοῦ Θεοῦ, ὄρος πίον, ὄρος τετυρωμένον, ὄρος πίον. ἵνατί ὑπολαμβάνετε, ὄρη τετυρωμένα, τὸ ὄρος, ὃ εὐδόκησεν ὁ Θεὸς κατοικεῖν ἐν αὐτῷ; καὶ γὰρ ὁ Κύριος κατασκηνώσει εἰς τέλος».

Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ὄρη ἐρμηνεύονται ἐπίσης ὡς προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου τόσο στὴν πατερικὴ γραμματεία ὅσο καὶ στὴν ὑμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ τρία αὐτὰ συμβολικὰ ὄρη, μάλιστα, συνδυάζονται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις λόγῳ τῆς κοινότητος τῆς μορφῆς καὶ τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τους. ⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ Βλ. Kotter, *Die Schriften*, τ. V, σ. 494.

⁷⁵⁹ PG 99, 728A.

⁷⁶⁰ «Χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὄρος Θεοῦ, ὄρος πίον, ὄρος κατάσκιον, ὄρος ἀλατόμητον, ὄρος Θεοῦ τὸ ἐμφανές», ἀναφέρει γιὰ παράδειγμα ὁ ἀγ. Γερμανὸς Α' Κωνσταντινουπόλεως (655 π.-πρὸ τοῦ 741;) στὸν Α' Λόγο του *Εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*. PG 98, 321B. Ἐπίσης, στὸ γ' τροπάριο τῆς Ε' ἡμέρας τοῦ κανόνος τῆς Θεοτόκου τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Τετάρτης τῆς περιόδου τοῦ βαρέος ἡχου ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

1.2.2 Ἡ ὑμνογραφία

Τὸ θέμα τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ καὶ στὴν ὑμνογραφία. Ἀπὸ τὰ πολλὰ σχετικὰ παραδείγματα θὰ ἀναφερθοῦμε μόνο στὸ δ' τροπάριο τῆς Η' Ὡδῆς τοῦ κανόνος τῆς Θεοτόκου τοῦ Ὁρθρου τῆς ΚΖ' Ἰανουαρίου:

«Δανιήλ ὃ εἶδεν, ὄρος πρὶν ἀλατόμητον,
Θεογεννήτορ χαῖρε, ἐξ οὗ ἐτμήθη, ἀκρο-
γωνιαῖος λίθος· Χαῖρε Θεοδόχε, ἀνθρακο-
φόρε λαβίς· χαῖρε τῶν ἀνῶλων, Ἀγγέλων
ἀγιωτέρα· χαῖρε τῆς κτίσεως τιμιωτέρα».⁷⁶¹

2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆσις

Ἐνδεικτικὴ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως εἶναι καὶ ἡ λειτουργικὴ χρῆσις τοῦ χωρίου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου περιλαμβάνεται ἡ σχετικὴ μὲ αὐτὸ διήγησις· τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα τῆς προφητείας τοῦ Δανιήλ

«Σύμβολα τοῦ σοῦ τόκου, Προφητῶν ὁ σύλ-
λογος ἐμυεῖτο· ὄρος γὰρ κατάσκιον, ὄρος
ἀλατόμητον, πῖον ὄρος τετυρωμένον, σέ
ποικιλοτρόπως ἐτρᾶνωσεν».

Βλ. *Παρακλητική*, σ. 380.

Ὁ συνδυασμός-συμφυρμός τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν «ὀρέων» παρατηρεῖται καὶ στὴν τέχνη καὶ συγκεκριμένα στὴν εἰκονογράφηση τῶν Ψαλτηρίων. Σέ αὐτὰ ὁ 67ος Ψαλμός καὶ διὴ οἱ στίχοι 16-17 ποὺ ἀναφέρονται στὸ «πῖον καὶ τετυρωμένον» ὄρος, εἰκονογραφοῦνται σταθερὰ μὲ τὸν Δανιήλ ἐνυπνιαζόμενο καὶ προφητεῦοντα εἰς τὸ ὄρος τὸ ἀλατόμητον, ἐνῶ δίπλα του στέκει ὀρθίος ὁ Δαβὶδ δείχνοντας μὲ μιὰ ἐκφραστικὴ χειρονομία πρὸς τὸ κοινὸ σύμβολο. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρουμε τὴν πολὺ χαρακτηριστικὴ σχετικὴ μικρογραφία τοῦ Ψαλτηρίου Chludov. Βλ. Šepkina, *Miniatury*, fol. 64r.

Καὶ στὴν νεώτερη ἐρμηνευτικὴ ἀπαντᾷ ὁ συνδυασμός αὐτὸς τῶν «ὀρέων». Ὁ ἀγ. Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης (1749-1809) π.χ. ἐρμηνεύοντας τὸν Εἰρμὸ τῆς Δ' Ὡδῆς τοῦ ρυθμοτονικοῦ κανόνος τῶν Χριστουγέννων, συσχετίζει τὸ ἀναφερόμενο σέ αὐτὸν «κατάσκιον» ὄρος τοῦ Ἀββακοῦ μὲ τὸ «ἀλατόμητον» τοῦ Δανιήλ, ἐκθέτοντας, μάλιστα, λεπτομερῶς τὸ περιεχόμενο τῶν συμβολισμῶν. *Εορτοδρόμιον*, σ. 75-76.

⁷⁶¹ *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, σ. 326. ΓΙΑ ἐπιπλέον παραδείγματα χρήσεως τοῦ θέματος στὴν ὑμνογραφία βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 53.

ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς ἐορτῆς τῶν Χριστουγέννων.⁷⁶²

3. Ἡ σχέση τοῦ Δανιήλ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση

3.1 Στὴν λατρεία

Ὁ ἴδιος ὁ προφήτης Δανιήλ ὡς πρόσωπο συνδέεται στενὰ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καθὼς συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ προπατόρων τοῦ Κυρίου, ὅπως καὶ οἱ τρεῖς Παῖδες. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ὕμνολογία τῆς ἐορτῆς τῶν Προπατόρων, ἡ μνήμη τῶν ὁποίων τιμᾶται δύο Κυριακὲς πρὸ τῶν Χριστουγέννων, γίνεται ιδιαίτερη ἀναφορὰ στὸ πρόσωπό του καὶ στὴν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου ὑπάρχει κανόνας ἀφιερωμένος στὸν ἴδιο καὶ τοὺς τρεῖς Παῖδας μὲ τὴν εὐγλωττὴ ἀκροστιχίδα «Τρεῖς παῖδας ὕμνῳ, Δανιήλ τε τὸν μέγαν».⁷⁶³ Ἐπιπλέον, ἡ δική του μνήμη, ἡ ὁποία ἐορτάζεται μαζὶ μὲ τῶν τριῶν Παίδων, ἔχει σκοπίμως τεθεῖ λίγες ἡμέρες πρὸ τῶν Χριστουγέννων, τὴν 12' Δεκεμβρίου, καθὼς καὶ τὰ τέσσερα αὐτὰ πρόσωπα θεωροῦνται ὡς κατεξοχὴν προφητεύσαντα ἢ προτυπώσαντα τὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου.

Ἐνδεικτικὸ αὐτοῦ εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ Θεοτοκίου τῆς Η' Ὡδῆς τοῦ προαναφερθέντος κανόνος τῆς ἐορτῆς τῶν Προπατόρων, ὁ ὁποῖος ψάλλεται καὶ τὴν 12' Δεκεμβρίου:

«Μυσταγωγεῖται Πάναγνε, Δανιήλ
ὁ σοφώτατος, καὶ προζωγραφοῦσι,
Παῖδες τρεῖς τὴν γέννησιν, τὴν
σὴν οἱ θεόφρονες, διὰ συμβόλων
βλέποντες τὸν ἐκ τῆς γαστροῦ σου,
προελθόντα, ἀφράστως· ὃν Παῖδες εὐλογοῦσιν,
Τρεῖς ἀνυμνοῦσι, λαοὶ ὑπερυψοῦσιν,

⁷⁶² Μηναιὸν Δεκεμβρίου, σ. 304. Προφητολόγιον, σ. 538-541.

⁷⁶³ Μηναιὸν Δεκεμβρίου, σ. 112-119.

εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας». ⁷⁶⁴

Στὸ συναξάριο τῆς ἐορτῆς τους δίδεται καὶ ἡ ἐξῆς ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνεία γιὰ τὸν ἐορτασμὸ τῆς μνήμης τους λίγες ἡμέρες πρὸ τῶν Χριστουγέννων: «διὰ τὸ καὶ αὐτοὺς (οἶμαι) εἶναι τῆς ἐξ Ἰουδα φυλῆς, ἐξ ἧς καὶ ὁ Σωτὴρ πάντων Χριστὸς πρὸς γένος κατάγεται». ⁷⁶⁵

Τὸ συγκεκριμένο χωρίο ἐξηγεῖ καὶ τὸ σκεπτικό, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὰ τέσσερα αὐτὰ πρόσωπα συμπεριελήφθησαν στὴν ὁμάδα τῶν κατὰ σάρκα προπατόρων τοῦ Κυρίου. ⁷⁶⁶

3.2 Στὴν τέχνη

Ἡ ἰδιαίτερη σχέση τοῦ προφήτου Δανιήλ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση ἀποτυπώνεται καὶ στὴν τέχνη, καθὼς ἡ μορφή του συχνὰ εἰκονίζεται κοντὰ σὲ παραστάσεις τέτοιου περιεχομένου, ὅπως ὁ Εὐαγγελισμὸς καὶ ἡ Γέννησις, τὸ Μανδῆλιο κ.ά.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ καὶ πρῶιμα παραδείγματα ἀπαντᾷ στὸ καθολικὸ τῆς Νέας Μονῆς Χίου (1050 π.). Ὁ Δανιήλ εἰκονίζεται στὸν Δ τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα μαζί μὲ τοὺς προφῆτες Ἡσαΐα, Ἰεζεκιήλ καὶ Ἰερεμία σὲ ἓνα σύνολο ποὺ συνδέεται καὶ μὲ τὶς παρακείμενες μορφές τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Θεοπατόρων Ἰωακείμ καὶ Ἄννης. Κοινὴ συνισταμένη τοῦ συνόλου εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου. ⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 118, 187.

⁷⁶⁵ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 183.

⁷⁶⁶ Ἀποτύπωση τοῦ σκεπτικοῦ αὐτοῦ στὴν τέχνη ἀπαντᾷ στὴν Μ. Χώρας, ὅπου στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ Β τρούλλου τοῦ ἐσωνάρθηκα εἰκονίζεται ὁ προφῆτης Δανιήλ μὲ ἀνοιχτὸ κώδικα μὲ τὸ κείμενο γιὰ τὸ Ὅρος καὶ τὸν Λίθο καὶ παραπλεύρως οἱ τρεῖς Παῖδες. Βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 54-55, τ. 2, πίν. 79-80. Βλ. καὶ Eastmond, *Art and Identity*, σ. 107.

⁷⁶⁷ Εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι μὲ βάση ἀκριβῶς τὸ δεδομένο αὐτὸ ἡ μελετήτρια τοῦ μνημείου Ντ. Μουρίκη προσδιορίζει καθ' ὑπόθεσιν τὸ περιεχόμενο τοῦ κατεστραμμένου εἰλητοῦ τοῦ Δανιήλ ὡς ἀναφερόμενο στὸ ἀλατόμητον Ὅρος. *Νέα Μονή*, τ. Α', σ. 168-169, τ. Β', πίν. 73β, 220-221.

Άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα ἀπαντᾷ στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὴν Μερέντα (μέσα 13^{ου} αἰ.), ὅπου στὸ Ν σκέλος τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδος εἰκονίζεται ὁ Δανιήλ ὁλόσωμος ἐν σχέσει πρὸς τὴν παράσταση τοῦ Μανδηλίου στὸ κέντρο τοῦ μετώπου καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ Α ἄκρο τοῦ Ν σκέλους τῆς καμάρας.⁷⁶⁸

Επίσης, στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴν Κλένια Κορινθίας, οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὁποῖου τοποθετοῦνται πρὸ τοῦ 1287, ὁ προφήτης Δανιήλ ἔχει εἰκονιστεῖ ὁλόσωμος στὸν Β τοῖχο, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Γεννήσεως.⁷⁶⁹

Ένα ἄλλο σχῆμα, ἰδίου πάντοτε περιεχομένου, ἀπαντᾷ στὸν ὑστεροβυζαντινὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν στὴν Ἀγριακὸνα (1400 π.). Ἡ μορφή τοῦ Δανιήλ σὲ μετάλλιο συνυπάρχει στὴν ἀνωτέρα ζώνη τοῦ Ν τοίχου μὲ αὐτὲς τῶν τριῶν Παίδων καὶ τῶν Ἰωακείμ καὶ Ἄννης, σὲ ἓνα σύνολο ποὺ ἀναφέρεται στὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ ὑπογραμμίζει ταυτόχρονα τὴν ἐνότητα Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης.⁷⁷⁰

Ὁ εἰκονογραφικὸς συνδυασμὸς τοῦ Δανιήλ μὲ παραστάσεις σχετικές μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση εἶναι παρὼν καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο. Ἀναφέρουμε π.χ. τὴν ἀπεικόνιση τοῦ προφήτου στὴν καμάρα τῆς Λιτῆς τῆς Μονῆς Φιλανθρωπηνῶν (β' φάση τοιχογράφησης 1542), ὅπου συνυπάρχει μὲ θέματα, ὅπως ὁ Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος, οἱ

⁷⁶⁸ Βλ. Ν. Coumbaraki-Pansélinou, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Θεσσαλονίκη 1976, πίν. II, 82 καὶ σ. 129. Οἱ παραστάσεις ποὺ ἐξετάζουμε ἀνήκουν στὸ χρονολογούμενο περὶ τὰ μέσα τοῦ 13^{ου} αἰ. στρώμα τοιχογραφιῶν.

⁷⁶⁹ Βαρδαβακη-Ασπρά, Κλένια, σ. 122-123 καὶ πίν. 15α-β. Μία περαιτέρω διασταση στὴν ἔτσι κι ἄλλιως στενὴ σχέση τοῦ Δανιήλ καὶ τοῦ Ὁρους εἰδικά μὲ τὸ θέμα τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ στὸ εἰκονογραφικὸ πεδίο δίδει ὁ Κ.Δ. Καλοκύρης. Μὲ βάση τὸν στενὸ θεολογικὸ καὶ λειτουργικὸ συσχετισμὸ τῶν θεμάτων ἐπιχειρεῖ νὰ συνδέσει τὸ σχηματοποιημένο ὅρος, ἐπάνω στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ὁρισμένες φορὲς ἡ Θεοτόκος ἀνακεκλιμένη -σὲ μεταβυζαντινὰ κυρίως ἔργα-, μὲ τὸ ἀλατόμητον Ὅρος. Ἄθως, σ. 31, ὑποσ. 1. Γιά ὁρισμένα μεταβυζαντινὰ παραδείγματα βλ. τοῦ ἰδίου, *Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1956, πίν. X-XII. Επίσης Βοκοτοπούλου, *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, εἰκ. 151, σ. 170. Τὴν ἴδια ἀποψη διατυπώνει καὶ ὁ Γκ. Πασαρέλι, *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, Ἀθήνα 2004, σ. 88.

⁷⁷⁰ Δωρῆ-Δεληγιάννη, Ἀγριακὸνα, σ. 551-552.

τρεις Παῖδες, ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, τὸ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», οἱ κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Κυρίου, ὅλα σχετιζόμενα ἄμεσα πρὸς τὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου.⁷⁷¹

4. Ἡ εἰκαστική μαρτυρία

4.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους τοῦ Δανιήλ στὴν τέχνη δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ συχνότερα ἀπαντώμενα θέματα. Βασικὸς λόγος γι' αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει ἓνα ἄλλο εἰκονογραφικὸ θέμα, τὸ ὁποῖο ἔχει καθιερωθεῖ ὡς τυπικὸ γιὰ τὸν συγκεκριμένο προφήτη. Εἶναι αὐτὸ τοῦ λάκκου τῶν λεόντων, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται, ἐνωρίτατα ἤδη, στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν κατακομβῶν καὶ ἐφεξῆς ἔχει μιὰ σταθερὴ παρουσία σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Τὸ θέμα τοῦ Δανιήλ στὸν λάκκο τῶν λεόντων ἔχει σωτηριολογικὸ καὶ εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα. Συμβολίζει τὴν σωτηρία τοῦ δικαίου διὰ τῆς Θείας δυνάμεως, τὴν ἀπολυτρωτικὴ δύναμη τοῦ Βαπτίσματος καὶ συνιστᾷ τύπο τῆς θυσίας τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Μιὰ περαιτέρω παράμετρος τοῦ θέματος εἶναι ἡ ἐσχατολογικὴ του διάσταση. Τὸ ὄραμα τοῦ Δανιήλ γιὰ τὶς τέσσερις βασιλεῖες καὶ τὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν (Δαν. 7-8) θεωρεῖται ὅτι ἀναφέρεται στὴν Δευτέρα Παρουσία, ἡ εἰκονογραφία τῆς ὁποίας ἔχει λάβει πολυάριθμα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη παλαιοδιαθηκικὴ διήγηση. Ἐπιπλέον, αὐτοτελεῖς ἀπεικονίσεις θεμάτων ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο προφητικὸ βιβλίο (π.χ. ὁ Δανιήλ στὸν λάκκο τῶν λεόντων, οἱ τρεῖς Παῖδες) εἰκονογραφοῦνται συχνὰ κοντὰ σὲ παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας.⁷⁷²

⁷⁷¹ Βλ. Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Μονὴ Φιλανθρωπῶν*, εἰκ. 67, σ. 94 καὶ εἰκ. 72, σ. 101.

⁷⁷² Ἀναφέρουμε π.χ. τὸ Dečani (1346-50), ὅπου ἓνας κύκλος παραστάσεων βασιζόμενος στὸ βιβλίο τοῦ Δανιήλ (τρεις Παῖδες, λάκκος λεόντων καὶ ὄνειρο Ναβουχοδονόσορος) εἰκονογραφεῖται δίπλα στὸν κύκλο τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Ἕνα ἐνδιαφέρον μεταβυζαντινὸ παράδειγμα ἀπαντᾷ στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἁγ. Ἡρακλείδου

Τὸ θέμα τοῦ Δανιήλ καὶ τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους εἰκονίζεται στὴν τέχνη μὲ δύο τρόπους: εἴτε ἀπαντᾷ μὲ τὴν μορφή αὐτοτελοῦς ἀφηγηματικῆς παράστασης εἴτε ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν μορφή ἀπλῶς τοῦ Δανιήλ συνοδευομένου ἀπὸ τὸ σύμβολο τοῦ Ὁρους ἢ τοῦ Λίθου ἢ σχετικοῦ περιεχομένου εἰλητὸ ἢ συνδυασμὸ καὶ τῶν δύο, συχνά, ἂν καὶ ὄχι ἀπαραιτήτως,⁷⁷³ ὥς τμῆμα τῆς παράστασης «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται».⁷⁷⁴

Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος περιλαμβάνει λιγότερα ἢ περισσότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παλαιδιαθηκὴ ἀφήγηση,

τῆς Μ. Ἀγ. Ἰωάννου Λαμπαδιστοῦ (β' μισὸ 15^{ου} αἰ.), ὅπου στὸν Ν τοῖχο εἰκονίζονται ὁ Δανιήλ στὸν λάκκο τῶν λεόντων καὶ οἱ τρεῖς Παῖδες σὲ σχέση μὲ τὴν Δευτέρα Παρουσία ποὺ ἐκτείνεται στὸν Α. Βλ. Petković, *Dečani, II*, πίν. CCLXVII. Stylianou, *Painted Churches*, σ. 310. Παπαγεωργίου, *Μονὴ Λαμπαδιστοῦ*, εἰκ. 37, σ. 42.

Οἱ ἰδιαίτερες αὐτὲς ἐρμηνευτικὲς παράμετροι τοῦ θέματος «εὐθύνονται» γιὰ τὴν συχνὴ ἀπεικόνισή του στὶς κατακόμβες, σὲ μαυσωλεῖα καὶ σαρκοφάγους, χώρους καὶ ἀντικείμενα μὲ σαφὴ ταφικὸ χαρακτήρα σὲ μιὰ πορεία παράλληλη μὲ τὸ «ὁμόλογο» θέμα τῶν τριῶν Παίδων, καὶ ἐπιπλέον, ἀργότερα, στὸν χώρο τοῦ Ἱ. Βήματος σὲ διάφορες θέσεις. Γιὰ παραδείγματα ἀπεικόνισεως τοῦ θέματος στὶς κατακόμβες βλ. π.χ. Ferrua, *Via Latina*, πίν. Χ, CXVI. Ἐπίσης Grabar, *Premier art*, εἰκ. 239, σ. 217. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ μαυσωλεῖα θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ αὐτὸ τῆς Centcelles στὴν Ἰσπανία (μέσα 4^{ου} αἰ.), ὅπου τὸ θέμα εἰκονίζεται στὸν ἡμισφαιρικὸ θόλο μαζὶ μὲ ἄλλα συναφοῦς περιεχομένου, ὅπως οἱ τρεῖς Παῖδες καὶ ὁ Ἰωῆς. Περὶ αὐτοῦ βλ. Engemann, *Deutung und Bedeutung*, εἰκ. 56, σ. 69. F. Camprubi, «I Mosaici della cupola di Centcelles nella Spagna», *RACr* XIX (1942), εἰκ. 5, σ. 92. Γιὰ τὶς πολυάριθμες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος σὲ σαρκοφάγους βλ. Deichmann, *Repertorium*, No 23b, πίν. 7, No 45, πίν. 15 κ.ά. Ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὸν χώρο τοῦ Ἱ. Βήματος ἐπιλέγουμε αὐτὴ στὸ διακονικὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ (δ' δεκαετία 11^{ου} αἰ.), ὅπου συνυπάρχει μὲ τοὺς ἐν καμίνῳ τρεῖς Παῖδας, καὶ αὐτὴ στὴν πρόθεση τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων στὸ Ρεέ (1260 π.). Βλ. Χατζηδάκη, *Ὅσιος Λουκᾶς*, εἰκ. 26, σ. 39. J. Radovanović, «L'iconographie des fresques dans la prothèse de l'église des Saints-Apôtres à Peč», *ZLU* 4 (1968), εἰκ. 4 καὶ σ. 41-43, 62. Γενικότερα γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Θ.Α. Ἀρχοντοπούλου, «Δανιήλ στὸ λάκκο τῶν Λεόντων-Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου: Εἰκονογραφικὰ παράλληλα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΣΤ' (1991-1992), σ. 253-257.

⁷⁷³ Ἡ διπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ Δανιήλ μὲ τὸ Ὅρος στὸ Staro Nagoričino (1317-18) προσφέρει ἓνα δόκιμο παράδειγμα. Στὴν μία, δηλαδὴ, περίπτωσι συνιστᾷ τμῆμα τῆς παράστασης τῆς Κοιμήσεως ἐντασσόμενος σαφῶς στὸ θέμα «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» ποὺ ἔχει συγχωνευθεῖ σὲ αὐτή. Στὴν δευτέρη, ὅμως, εἰκονίζεται ὡς ἀνεξάρτητη παράσταση κάτω ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ Γαβριήλ, ὑπομνηματίζοντας, μαζὶ μὲ τὴν πάριση μορφή τοῦ Ἰακώβ ποὺ φέρει τὸν ἀστέρα-Ἐμμανουήλ καὶ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν Θεοτόκο, τὴν σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Βλ. Todić, *King Milutin*, σ. 323 καὶ εἰκ. 28, σ. 81, εἰκ. 55, σ. 115, εἰκ. 176, σ. 288. Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 79,3 καὶ 99,1.

⁷⁷⁴ Σημειώνεται, ὅτι τὸ ἀλατόμητον Ὅρος περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν θεομητορικῶν τύπων ποὺ ἀναφέρονται στὸ ὁμώνυμο τροπάριο.

ὅπως τὸ Ὅρος,⁷⁷⁵ τὸν λίθο, τὸ ἀγαλμα ποῦ συνετρίβη, τὸν κοιμώμενο Ναβουχοδονόσορα, τὸν Δανιήλ ἐξηγοῦντα τὸ ἐνῦπνιο κ.ά.⁷⁷⁶ Ἐπάνω στὸ Ὅρος ἢ τὸν Λίθο εἰκονίζεται συχνὰ ἡ προτομή τῶν συμβολιζομένων προσώπων σὲ μετάλλιο. Ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἐμμανουήλ ἱστοροῦνται εἴτε μεμονωμένοι εἴτε σὲ συνδυασμό.⁷⁷⁷

⁷⁷⁵ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸν γεωργιανὸ ναὸ τῆς Betania (μετὰ τὸ 1207). Ἡ παράσταση ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ προφήτου καὶ δίπλα του σὲ μεγάλο μέγεθος τὸ Ὅρος, κατάφυτο, σὲ μιὰ προσπάθεια ἀποδόσεως φυσικῶν λεπτομερειῶν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, καὶ παρότι ἡ παράσταση ἐμφανίζει μόνο τὰ δύο βασικὰ στοιχεῖα τοῦ θέματος καὶ ἐπιπλέον ἐντάσσεται σὲ ἓνα εὐρύτερο σύνολο ποῦ προσεγγίζει τὴν λογικὴ τοῦ μεταγενεστεροῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», τὴν θεωροῦμε ὡς ἀφηγηματικὸν χαρακτήρος καὶ τὴν ἐντάσσουμε στὴν πρώτη κατηγορία. Βλ. γιὰ τὴν παράσταση Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156.

⁷⁷⁶ Τὰ βασικὰ παραδείγματα ἀπεικόνισης τοῦ θέματος μὲ ἀφηγηματικὸ τρόπο στὴν βυζαντινὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ βρίσκονται στὸν Ἀγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5), τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μετὰ 1328 καὶ 1334), τὸ Ρεέ (πρὸ τοῦ 1337) καὶ τὸ Dečani τῆς Σερβίας (1346-50) καὶ περιλαμβάνουν, μὲ μικρὲς διαφοροποιήσεις, τὰ ἀναφερθέντα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Βλ. Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 13,1. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 115-117, εἰκ. 76, 76.α, σ. 47 καὶ σχ. 76, σ. 47. Radovanović, San, εἰκ. 1, σ. 297. Petković, *Dečani, II*, πίν. CCLXVII.

Ἰδιόμορφη περίπτωσις συνιστᾷ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Δανιήλ προφητεύοντος εἰς τὸ Ὅρος στὸν Ἀγ. Θεόδωρο στὸν Μερτέ Σελίνου (1344). Ἡ παράσταση περιορίζεται στὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ θέματος, τὸν προφήτη καὶ τὸ Ὅρος, καὶ ἐπιπλέον εἶναι ἐντεταγμένη σὲ κύκλο προεικονίσεων συνδυασμένο μὲ τὸ Ἅγιο Μανδύλιο, ὅποτε ἡ ἐνταξίς της στὴν κατηγορία τῶν «συνοπτικῶν» ἀπεικονίσεων φαντάζει αὐτονόητη. Ὡστόσο, ἡ μοναδικὴ εἰκονογραφικὴ ἐπιλογή τῆς ἀπεικόνισης τῆς Θεοτόκου ὁλόσωμης καθιστᾷ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Ὅρους, πρὸς τὴν ὁποία στρέφεται ἐκπληκτος ὁ Δανιήλ, καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ Ὅρους ὡς κατάφυτου λόφου εἶναι στοιχεῖα ποῦ προσδίδουν ἐντονὴ ἀφηγηματικότητα στὴν παράσταση καὶ τὴν τοποθετοῦν κάπου ἀνάμεσα στὶς δύο προσδιορισμένες κατηγορίες. Σημειωτέον, ὅτι καὶ στὰ ὑπόλοιπα θέματα τοῦ κύκλου στὸ συγκεκριμένο μνημεῖο ἐμφανίζονται εἰκονογραφικὲς ἰδιωτικότητες καὶ μάλιστα σὲ αὐτὰ περιλαμβάνεται καὶ ἡ μοναδικὴ γνωστὴ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου ὡς «κούφης νεφέλης». Γιὰ τὴν σύνθεση βλ. Μαδερᾶκη, Προεικονίσεις, σ. 68-69. Spitharakis, *Dated*, εἰκ. 74.

Ἡ αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος ἐπιβιώνει καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο, στὴν ὁποία βεβαίως κυριαρχεῖ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀλατομήτου Ὅρους ὡς τμήματος τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Σημαντικὰ σχετικὰ παραδείγματα ἀπαντοῦν π.χ. στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ν ἐξωνάρθηκα τῆς Μ. Φιλανθρωπῶν (γ' φάση 1560), τοῦ νάρθηκα τῆς μολδαβικῆς Μ. Sucevița (ἀρχ. 17^{ου} αἰ.) καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου (1676-77). Βλ. Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Μονὴ Φιλανθρωπῶν*, εἰκ. 166, σ. 202 καὶ σ. 207. Henry, *Moldavie*, πίν. LXII,1. Ἰω.Ηλ. Βολανάκη, *Ὁ Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο Ρόδου*, Ρόδος 2006, σ. 21. Στὴν ἔκδοση ὑπάρχει καὶ ἐγχρωμὴ φωτογραφία τῆς παράστασης, χωρὶς ὅμως αὐξοντα ἀριθμὸ ἢ ἀριθμὸ σελίδας, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς παραπομπὴ σὲ αὐτή.

⁷⁷⁷ Στὴν παράσταση τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος εἰκονίζεται ἔπάνω στὸ Ὅρος ἡ Θεοτόκος σὲ μετάλλιο, ἐνῶ σὲ αὐτὴ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων –κατὰ τὸ σχέδιο τῆς Stephan, γιὰ τὴν

Μιά έντελῶς διαφορετικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση τοῦ θέματος ἀπαντᾷ, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, στὰ Ψαλτήρια μὲ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο.⁷⁷⁸ Σὲ αὐτὰ οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους συνδυάζονται μὲ τὸ πῖον Ὅρος στὴν εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση τοῦ στίχου 16 τοῦ 67^{ου} Ψαλμοῦ. Ἀκολουθώντας τὸν συνδυασμὸ τῶν συμβόλων τους συναπεικονίζονται καὶ οἱ σχετιζόμενοι μὲ αὐτὰ προφῆτες, δηλαδὴ οἱ Δαβὶδ καὶ Δανιήλ. Στὶς παραστάσεις αὐτὲς ὁ Δανιήλ ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα κοιμώμενος ἐπὶ κλίνης καὶ ὁ Δαβὶδ σὲ ἐγρήγορση δείχνει πρὸς τὸ προφητικὸ Ὅρος, στὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἑμμανουήλ.⁷⁷⁹

Στὸν συνοπτικὸ εἰκονογραφικὸ τύπο ἱστορεῖται μόνος ὁ προφῆτης, ὁλόσωμος ἢ σὲ προτομή, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸ Ὅρος ἢ τὸν Λίθο, συχνὰ μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου μόνης ἢ μὲ τὸν Ἑμμανουήλ ἢ καὶ τοῦ Ἑμμανουήλ μόνου σὲ μετάλλιο. Ἡ ταυτότητα τοῦ συμβόλου πού φέρει ὁ Δανιήλ εἶναι συχνὰ δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ καθὼς ἡ ἀπόδοση τοῦ Ὁρους καὶ τοῦ Λίθου στὴν τέχνη εἶναι παρόμοια καὶ τὰ θέματα συχνὰ συμψύρονται. Κατὰ κανόνα εἰκονίζεται ἓνας τριγωνικοῦ σχήματος βραχῶδης λόφος, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ παριστᾷ ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ δύο σύμβολα. Ἡ σύγχυση αὐτὴ στὴν εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση ἐπιτείνεται καὶ ἀπὸ τὸ παρεμ-

παραστάση εἶναι πολὺ κατεστραμμένη- ὑπάρχει μετάλλιο στὸν Λίθο μὲ μὴ διακρινόμενη μορφή. Στὸ Dečani ὁ Ἑμμανουήλ σὲ μετάλλιο εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ Λίθου, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται δύο φορές- τὴν μία ἀποκολλᾶται ἀπὸ τὸ Ὅρος καὶ τὴν ἀλλή συντριβεῖ τὸ ἀγαλμα. Ἐνα ἀκόμη μετάλλιο ὑπάρχει καὶ στὸ Ὅρος, εἶναι ὅμως πολὺ φθαρμένο καὶ ἔτσι ἡ εἰκονιζόμενη μορφή δέν μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ ταυτιστεῖ. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα πάντως πρόκειται γιὰ τὴν Θεοτόκο. Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 13,1. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 76, σ. 47. Petković, *Dečani, II*, πίν. CCLXVII.

⁷⁷⁸ Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Radovanović, San, σ. 298, ὅπου θεωρεῖ τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ τοῦ θέματος στὰ Ψαλτήρια ὡς τὸν τρίτο εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ συμβολικοῦ διπόλου τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ὁρους, προσδιορίζοντας ὡς δύο πρῶτους τὴν ἀφηγηματικὴ καὶ συνοπτικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἐρμηνείας τοῦ ὀνείρου τοῦ Ναβουχοδονόσορος ἀπὸ τὸν Δανιήλ. Μιὰ ἀντίστοιχη ἰδιαίτερη εἰκονογραφικὴ παράδοση στὰ Ψαλτήρια μὲ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο ὑπάρχει, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, καὶ στὸ θέμα τοῦ ἐνδρόσου Πόκου.

⁷⁷⁹ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὰ Ψαλτήρια Chludon καὶ Παντοκράτορος (9^{ος} αἰ.) καὶ Bristol (11^{ος} αἰ.). Šepkina, *Miniatury*, fol. 64r. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 11, fol. 83v, πίν. 53, fol. 105v.

φερές θεολογικὸ περιεχόμενο τῶν δύο συμβόλων. Στὸν προσδιορισμὸ τῆς ταυτότητας τοῦ εἰκονιζομένου ἀντικειμένου μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ βοηθητικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ, ἐὰν ὑπάρχει, καθὼς καὶ ἡ τυχὸν ἀπεικόνιση τοῦ συμβολιζομένου προσώπου ἐπάνω στὸ σύμβολο.⁷⁸⁰

Ἡ ἀπεικόνιση αὐτὴ συνιστᾷ κατὰ κανόνα τμῆμα τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» καὶ ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνὰ κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο,⁷⁸¹ ἰδίως δέ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ, ὅποτε καὶ τὸ προκείμενο

⁷⁸⁰ Ἐνα παράδειγμα πού ἐνδείκνυται γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς αὐτῆς διαδικασίας, καθὼς προσφέρει ὅλα τὰ ἀπαραίτητα ἐπιμέρους στοιχεῖα, εἶναι ἡ διπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ Staro Nagoričino. Στὴν μία παράσταση, ἡ ὁποία ἱστορεῖται στὴν Δ ὥψη τοῦ ΒΑ πεσσού τοῦ Ἱ. Βήματος κάτω ἀπὸ τὸν ἀρχάγγελο Γαβριὴλ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἰκονίζεται σαφῶς ὁ Δανιὴλ μὲ τὸν Λίθο, ὅπως δείχνει τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Ἑμμανουὴλ ἐπάνω στὸ σύμβολο καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ προφήτου: «καὶ ἐτμήθη λίθος ἀπὸ ὅρους ἀνευ χειρ(ὸς) καὶ ἐπάταξεν τῇ οἰκόνι τῇ χρυσῇ» (sic). Ἡ ἀναφορὰ εἶναι κυρίως στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Βλ. Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 79,3. Στὴν δεύτερη ἀπεικόνιση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς παράστασης τῆς Κοιμήσεως στὸν Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ὁ προφήτης συνοδεύεται ἀπὸ τὸ Ὅρος, ὅπως ἐπιτάσσει καταρχὰς ἡ ἔνταξη τοῦ θέματος σὲ μιὰ κατεξοχὴν θεομητορικὸ περιεχομένου παράσταση καὶ ὅπως σαφῶς δηλώνει καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ συνοδεύοντος εἰλητοῦ:

«Ὁρ(ος) νοητὸν οὐπερ ἐτμήθη λίθ(ος)
πλάν(ην) τρέπ(ων) κέκληκά σε, βροτ(ών) σκέπη».

Τὸ κείμενο ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν Θεοτόκο. Βλ. Rhoby, *Epigramme*, σ. 112. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Στὴν πρώτη, ἐπομένως, περίπτωσι τὸ θέμα ἀναφέρεται κυρίως στὸν Χριστὸ, ὅποτε τὸ σύμβολο πού φέρει ὁ Δανιὴλ εἶναι δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Λίθο, ἐνῶ στὴν δεύτερη τὸ νόημα ἐπικεντρώνεται στὴν Θεοτόκο, ὅποτε ὁ προφήτης εἶναι λογικὸ νὰ ἔχει ἀπεικονιστεῖ μὲ τὸ οἰκεῖο τῆς σύμβολο, τὸ Ὅρος. Ἐχουμε, λοιπόν, ἓνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα, ὅπου ἡ ταυτότητα τοῦ συμβόλου τοῦ Δανιὴλ μπορεῖ μὲ ἀκρίβεια νὰ προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα. Σὲ πλείστες, ὅμως, περιπτώσεις τὰ δεδομένα δὲν εἶναι τόσο ξεκάθαρα, ὅποτε ἡ ταύτιση δὲν εἶναι βέβαιη. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα θεολογικοῦ καὶ εἰκονογραφικοῦ συμφυρμού τῶν δύο ἀντικειμένων-συμβόλων ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὸ εἰλητὸ τοῦ προφήτου Δανιὴλ στὴν παράσταση «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» τοῦ παρεκκλησίου τῆς Θεοτόκου τῆς Μ. Διονυσίου (1615): «λίθος ἀχειρότμητος ὠφθης παρθένε». Ὁ Λίθος ἔχει γίνῃ ἐδῶ τύπος τῆς Θεοτόκου! Βλ. Καλοκύρη, *Ἄθως*, πίν. 34, εἰκ. Β', σ. 157.

⁷⁸¹ Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα βυζαντινὰ παραδείγματα τῆς ἐξεταζομένης περιόδου ἀναφέρουμε ἐνδεικτικῶς τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Δανιὴλ μὲ τὸ Ὅρος στὴν Παναγία Ljeviška (1309), αὐτὴ στὸ Staro Nagoričino (1317-18) στὸν Δ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ὡς τμῆμα τῆς παράστασης τῆς Κοιμήσεως καὶ τὴν ἄλλη στὸν ΒΑ πεσσὸ τοῦ Ἱ. Βήματος τοῦ ἰδίου ναοῦ, τὴν παράσταση τῆς Περιβλεπτοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), καὶ τέλος τὶς ἀπεικονίσεις σὲ τρεῖς φορητὲς εἰκόνες, στὸ τρίπτυχο τοῦ Ubissi (14^{ος} αἰ.) καὶ σὲ αὐτὲς τῆς Ἑθνικῆς Πινακοθήκης τῆς Ἰρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αἰ.) καὶ τῆς Φλωρεντίας (α' μισὸ 15^{ου} αἰ.). Καὶ στίς τρεῖς τὸ θέμα εἶναι ἐντεταγμένο στὰ πλαίσια τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Βλ. Panić, Babić, *Ljeviška*, σχ. 30, σ. 139. Todić, *Nagoričino*, εἰκ. 26. Τοῦ ἰδίου, *King Milutin*, εἰκ. 28, σ. 81. Pepek-Miljković, *Deloto*, εἰκ. 42. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 78, 91. Alibegashvili, *Les icônes*, σ. 178-179 καὶ εἰκ. 80. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XVI, σ. 462. Lazarev, *Storia*, εἰκ. 575.

θέμα γνωρίζει ευρύτατη διάδοση.⁷⁸² Ο Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ προσδιορίζει ὡς ἐξῆς τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Δανιήλ, ὅταν εἰκονίζεται στὰ πλαίσια τοῦ ἐν λόγῳ θέματος:

«Ὅρος νοητόν, οὐπερ ἐτμήθη λίθος,
πλάνην τρέπων κέκλημαί σε, βροτῶν σκέπη».⁷⁸³

4.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Ἡ πρωιμότερη ἐμφάνιση τοῦ ἀλατομήτου Ὅρους στὴν τέχνη ὡς αὐτοτελοῦς εἰκονογραφικοῦ θέματος γίνεται μὲ τρόπο πού τὸ συσχετίζει ἄμεσα μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. Τὸ θέμα, δηλαδή, ἐμφανίζεται καὶ εἰκονογραφεῖται εὐθύς ἐξαρχῆς ὡς θεομητορική προεικόνιση καὶ ὡς τέτοιο διαγράφει τὴν πορεία του στὴν τέχνη ἐφεξῆς.

Συγκεκριμένα, στὰ Ψαλτήρια, τὰ λεγόμενα μὲ εἰκονογράφηση στὸ περιθώριο, ἀπὸ τὸν 9^ο ἤδη αἰῶνα τὸ ἀλατόμητον Ὅρος ἔχει ἐπιλεγεῖ γιὰ νὰ ἀποδώσει εἰκαστικά τοὺς στίχους 16-17 τοῦ 67^{ου} Ψαλμοῦ τοῦ Δαβίδ:

«ὄρος τοῦ Θεοῦ, ὄρος πῖον,
ὄρος τετυρωμένον, ὄρος πῖον.
ἵνατί ὑπολαμβάνετε, ὄρη τετυρωμένα,
τὸ ὄρος, ὃ εὐδόκησεν ὁ Θεὸς κατοικεῖν ἐν αὐτῷ;».

Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ὀφείλεται στὴν σύμπτωση τοῦ συμβολικοῦ ἀντικειμένου, δηλαδή τοῦ Ὅρους, στοιχείο πού ἀπὸ νωρὶς, ὅπως ἔχει

Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ μορφή τοῦ Δανιήλ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ σύμβολο τοῦ Ὅρους ἢ τοῦ Λίθου.

⁷⁸² Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα παραδείγματα τῆς περιόδου ἀναφέρουμε ἐνδεικτικῶς τοὺς ναοὺς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τοῦ Ἀγιασμάτι στὴν Πλατανιστάσα (1494) καὶ τῆς Παναγίας Ποδύθου στὴν Γαλάτα (ἀρχ. 16^{ου} αἰ.) τῆς Κύπρου, τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Αγ. Νικολάου τῆς Μεγίστης Λαύρας (1560), τὴν Μονὴ Βουλκάνου (1608) κ.ά. Βλ. Ἀργυροῦ, Μυριανθέως, *Ἀγιασμάτι*, σ. 50. Stylianos, *Painted Churches*, σ. 217. Zeniou-Frigerio, *Art italobyzantin*, εἰκ. 53 καὶ σ. 34. Semoglou, *Saint-Nicolas*, σ. 95-96, εἰκ. 81b. Κ.Δ. Καλοκύρη, *Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 96-97 καὶ σ. 146.

⁷⁸³ Διονυσίου, *Ἑρμηνεία*, σ. 282. Γιά τὸ θέμα βλ. ἐπίσης Rhoby, *Epigramme*, σ. 112.

ἀναφερθεῖ, ὁδήγησε στὸν συνδυασμὸ τῶν δύο θεμάτων: τοῦ πίου καὶ τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους.

Στὶς σχετικὲς μικρογραφίες τὸ Ὅρος ἐμφανίζεται ὡς ὄραμα-ἐνύπνιο τοῦ Δανιήλ, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ξαπλωμένος σὲ κλίνη, ἐνῶ ὄρθιος δίπλα στὸ προσκέφαλό του ὁ Δαβὶδ προφητεύει εἰς τὸ Ὅρος, τὸ ὁποῖο δείχνει μὲ τὸ ἀπλωμένο χεῖρι του. Στὴν κορυφὴ τοῦ Ὁρους ἱστορεῖται μετὰλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Ἐμμανουήλ σὲ προτομή.

Ἡ εἰκονογραφία τοῦ θέματος στὰ χειρόγραφα Ψαλτήρια ἐμφανίζεται ἤδη ἀποκρυσταλλωμένη στὰ βασικὰ τῆς στοιχεῖα καὶ δὲν θὰ ὑποστεῖ οὐσιώδεις μεταβολές μέσα στὸν χρόνο.⁷⁸⁴

Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος σὲ Ψαλτήρια ἀποτελοῦν οἱ ἀντίστοιχες μικρογραφίες στὰ Ψαλτήρια Chludon (φύλλο 64r) (Εἰκ. 101) καὶ Παντοκράτορος (φύλλο 83v) (9^{ος} αἰ.), Bristol (φύλλο 105v) (11^{ος} αἰ.) καὶ Θεοδώρου (φύλλο 84r) (1066).⁷⁸⁵

Στὶς μικρογραφίες αὐτές –μὲ ἐξαίρεση αὐτὴ τοῦ Ψαλτηρίου τῆς Μ. Παντοκράτορος– ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἐμμανουήλ ἐπὶ τοῦ Ὁρους προσφέρει μεγάλη ἀμεσότητα στὸν συσχετισμὸ καὶ τονίζει τὴν λειτουργία τοῦ θέματος ὡς θεομητορικῆς προτύπωσης. Ἐπιπλέον δέ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ παραστάσεις συνοδεύονται ἀπὸ λεπτομερεῖς ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες ρητῶς ἀναφέρουν τὴν ἐρμηνεία-περιεχόμενο τῶν εἰκονιζομένων συμβόλων.

⁷⁸⁴ Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα συνιστᾷ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ λεγόμενο Ψαλτήριο Uglich, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὰ 1485. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος εἶναι ὁ ἴδιος μὲ αὐτὸν τῆς ἀντίστοιχης παράστασης τῶν Ψαλτηρίων τοῦ 9^{ου} αἰῶνα (ὅπως π.χ. τοῦ Chludon), μὲ τὴν παράλειψη μόνο τῆς μορφῆς τοῦ Δαβίδ. Alpatov, *Treasures*, πίν. 172. Šepkina, *Miniatjury*, φύλλο 64r.

⁷⁸⁵ Šepkina, *Miniatjury*, φύλλο 64r. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 11, fol. 83v καὶ σ. 27, πίν. 53, fol. 105v καὶ σ. 60. Nersessian, *Psautiers*, πίν. 46, εἰκ. 136 καὶ σ. 37.

Πιὸ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ λεγομένου Ψαλτηρίου Bristol, ὅπου ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ὁρους καὶ τοῦ Λίθου συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή: «ὄρος ἐστὶν ἡ Θ(εοτό)κος· λίθος δὲ ὁ Χ(ριστός)ς».⁷⁸⁶

Ἡ διαδεδομένη παρουσία τοῦ θέματος τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους ὡς θεομητορικῆς προτύπωσης στὰ Ψαλτήρια ἤδη σὲ τόσο πρῶιμη περίοδο δὲν εἶναι μεμονωμένο φαινόμενο, καθὼς σὲ αὐτὰ εἰκονίζονται καὶ ἄλλα θέματα φορτισμένα μὲ θεομητορικὸ συμβολισμό, ὅπως ὁ πόκος τοῦ Γεδεών καὶ ἡ ἁγία Σιών.⁷⁸⁷

Ἐνα ἀκόμη σημαντικὸ παράδειγμα ἀπεικόνισης τοῦ Δανιὴλ καὶ τοῦ Ὁρους ὑπάρχει στὴν γνωστὴ εἰκόνα τοῦ Σινᾶ μὲ τὴν Κυκκώτισσα περιβαλλομένη ἀπὸ προφῆτες (μέσα 12^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 4).⁷⁸⁸ Ὁ Δανιὴλ εἰκονίζεται στὴν δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, πλευρὰ κρατώντας στὸ ἀριστερὸ του χέρι εἰλητό, ἐνῶ χαμηλὰ, δίπλα στὰ πόδια του, εἰκονίζεται τὸ Ὁρος. Τὸ κείμενο τοῦ εἰλητοῦ του εἶναι δυσδιάκριτο, μπορεῖ ὅμως μὲ σχετικὴ βεβαιότητα νὰ ἀναγνωσθεῖ ὡς ἐξῆς: «ἐθεώρουν ἕως οὗ ἀπετμήθη λίθος ἀπὸ ὄρους ἀνευ χειρῶν».

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται αὐτούσιο, μὲ μιὰ μόνο ἐπουσιώδη παραλλαγή, στὸ εἰλητό πού φέρει ὁ Δανιὴλ στὴν ἀπεικόνισή του σὲ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ τρούλλου τοῦ συγχρόνου ναοῦ τῆς Cappella Palatina στὸ Παλέρμο τῆς Σικελίας (1143): «ἐθεώρουν ἕως οὗ ἐτμήθη λίθος ἀπὸ ὄρους ἀνευ χειρῶν».⁷⁸⁹

Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ χρῆση τοῦ α' ἐνικοῦ προσώπου στὸ ρῆμα «ἐθεώρουν» ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ παλαιδιαθητικὸ κείμενο, ὅπου ὁ Δανιὴλ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ναβουχοδονόσορα σὲ β' ἐνικὸ πρόσωπο καὶ τοῦ λέει «σύ, βασιλεῦ, ἐθεώρεις...», ἀκριβῶς ἐπειδὴ

⁷⁸⁶ Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 53, fol. 105v καὶ σ. 60.

⁷⁸⁷ Βλ. ἐνδεικτικῶς τὶς σχετικὲς μικρογραφίες τοῦ Ψαλτηρίου τῆς Μ. Παντοκράτορος. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 12, fol. 93v (πόκος), πίν. 18, fol. 121r (Σιών).

⁷⁸⁸ Weyl Carr, *Enthroned Virgin*, σ. 372-373. Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 314-316.

⁷⁸⁹ Demus, *Mosaics*, ὑποσ. 99, σ. 64. Kitlinger, *Cappella Palatina*, εἰκ. 34.

εἶναι ἐκεῖνος πού εἶχε δεῖ τὸ ἐνύπνιο. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ προσώπου στὰ κείμενα τῶν δύο εἰλητῶν ἔγινε γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἐνύπνιο στὸν προφήτη καὶ ὄχι μόνο ἡ ἐρμηνεία του. Κατὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς λογική, καὶ στὶς μικρογραφίες τῶν Ψαλτηρίων πού προαναφέραμε ὁ ἴδιος ὁ Δανιήλ, καὶ ὄχι ὁ Ναβουχοδονόσωρ, εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς κλίνης ἐνυπνιαζόμενος.

Στὴν «ὁμολογία» τῆς Μ. Σινᾶ εἰκόνα, αὐτὴ τοῦ Μουσείου Ἑρμιτάζ (ὕστερος 12^{ος} αἰ.) (Εἰκ. 5), ἡ κατάσταση διατήρησης εἶναι κακὴ καὶ δὲν μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀπεικόνισης τοῦ Δανιήλ μὲ τὸ Ὅρος μεταξὺ τῶν προφητῶν πού περιβάλλουν τὴν Θεοτόκο. Πάντως, οἱ μελετητὲς τῆς εἰκόνας θεωροῦν πολὺ πιθανὴ τὴν παρουσία του, καθὼς σὲ δύο περιπτώσεις μὴ ἀναγνωρίσιμων, λόγῳ τῆς φθορᾶς τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας, μορφῶν, ἀπὸ τίς δύο σὲ κάθε περίπτωση προτεινόμενες δυνατότητες ταύτισης, ἢ μία εἶναι ὁ προφήτης Δανιήλ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι θεμιτὴ, διότι ὁ Δανιήλ καὶ τὸ Ὅρος συνιστοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικότερους καὶ εὐρέως διαδεδομένους θεομητορικοὺς τύπους καὶ εἶναι σταθερὰ παρόντες στοὺς κύκλους αὐτῆς τῆς θεματολογίας.⁷⁹⁰

Ὁ Δανιήλ μὲ εἰλητὸ πού ἀναπαράγει τὸ σχετικὸ μὲ τὸ Ὅρος καὶ τὸν Λίθο ἀπόσπασμα τοῦ βιβλίου του (Δαν. 2, 34) βρίσκεται καὶ μεταξὺ τῶν προφητῶν πού περιβάλλουν τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Ἑμμανουήλ στὸ Παναγιάριο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ Ἀγγέλου (12^{ος} αἰ.) (Εἰκ. 80).⁷⁹¹ Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ παράπλευρη τοποθέτησή του μὲ τὸν Ἀββακούμ, ὁ ὁποῖος φέρει εἰλητὸ γιὰ τὸ δικό του συμβολικὸ ὅρος, τὸ κατάσκιον.⁷⁹²

⁷⁹⁰ Piatnitsky, Icon, σ. 110-112.

⁷⁹¹ «Ἐτμήθη λίθος ἀπὸ ὅρους ἀνευ χειρῶν». Βλ. Piatnitsky, Panagiaron, σ. 42.

⁷⁹² Piatnitsky, Panagiaron, σ. 42 καὶ εἰκ. 1, σ. 41. Ἡ παράπλευρη ἢ συμμετρικὴ τοποθέτηση τῶν Δανιήλ καὶ Ἀββακούμ, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ὁμοιότητος τοῦ συμβόλου τους, παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες ἀπεικονίσεις τους στὰ πλαίσια προφητικῶν χορῶν ἢ τοῦ θέματος «Ἀνώθεν οἱ Προφῆται», ὅπως π.χ. στὸν τροῦλλο τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Στέγης στὴν Κακοπετριά (β' μισὸ 14^{ου} αἰ.), στὴν εἰκόνα τῆς Ἰρλανδίας (14^{ος}/15^{ος} αἰ.) καὶ στὴν Παναγία Ποδύθου (ἀρχὲς 16^{ου} αἰ.), γιὰ νὰ ἀναφέρουμε καὶ ἕνα μεταβυζαντινὸ παράδειγμα. Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, πίν. 63β. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 91.

Στήν μνημειακή ζωγραφική τὸ πρωιμότερο παράδειγμα ἀπεικόνισης τοῦ Ὁρους τοῦ Δανιήλ, συνδεδεμένο ἤδη μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, ἀπαντᾷ στὸν γεωργιανὸ ναὸ τῆς Betania (μετὰ τὸ 1207) (Εἰκ. 102).⁷⁹³ Ἡ παράσταση ποὺ περιλαμβάνει τὸν προφήτη καὶ δίπλα του σὲ μεγάλη κλίμακα τὸ Ὅρος ἀνήκει σὲ ἓνα σύνολο ὁμολόγου περιεχομένου θεμάτων, σχετικῶν μὲ τὴν Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν μιὰ προδρομικὴ μορφή τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους μολονότι περιλαμβάνει τὰ βασικότερα μόνο στοιχεῖα –τὸ σύμβολο, δηλαδή, καὶ τὸν προφήτη– μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ, ὡς ἀφηγηματικὴ, λόγῳ τῆς λεπτομεροῦς ἀπόδοσής τους (δένδρα στὸ Ὅρος,⁷⁹⁴ ἀπόδοση τῶν βράχων κ.ά.).⁷⁹⁵

Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, πίν. XV-XVI, σ. 462. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθέως, *Ποδύθου*, σ. 26. Μοναδικὸς εἶναι ὁ συνδυασμὸς τῶν ἀφηγηματικῶν ἀπεικονίσεων τῶν δύο θεμάτων στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334), ὅπου μεταξὺ τῶν δύο παραστάσεων ἔχει τοποθετηθεῖ ἓνα ὄρος, τὸ κοινὸ συμβολικὸ ἀντικείμενο, ποὺ φέρει μετὰλλιο μὲ τὴν προτομή τῆς Θεοτόκου. Δηλώνεται, ἔτσι, καὶ τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἡ ὑφιστάμενη σχέση μεταξύ τῶν δύο εἰκονογραφικῶν θεμάτων. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 117-119.

⁷⁹³ Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156.

⁷⁹⁴ Ἡ ἀπεικόνιση δένδρων στὸ Ὅρος εἶναι πιθανὸν νὰ ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τῆς προφητείας τοῦ Ἀββακούμ: «ὁ Θεὸς ἀπὸ Θαμῶν ἤξει, καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος» (Ἀββ. 3,3), ἢ ὁποῖα ἐπίσης συνιστᾷ βασικὴ θεομητορικὴ προεικόνιση. Ἡ χαρακτηριστικὴ, πάντως, περσικὴ ἐνδυμασία τοῦ Δανιήλ δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς μορφῆς.

⁷⁹⁵ Σημειώνεται ἡ ὁμοιότητα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ θέματος στὴν Betania μὲ τὴν ἀπόδοσή του στὴν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ Ὅρος εἰκονίζεται χαμηλὰ, δίπλα στὰ πόδια τοῦ προφήτου, καὶ ὄχι βασταζόμενο ἀπὸ αὐτόν, ὅπως στὰ μεταγενέστερα παραδείγματα τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», στὴν λογικὴ τῶν ὁποίων ἀνήκουν καὶ οἱ ὑπὸ συζήτησιν παραστάσεις. Πιθανὸν αὐτὸ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν πρωιμότητα τῶν ἀπεικονίσεων καὶ τὴν μὴ εἰσέτι πλήρη ἀποκρυστάλλωση τῶν ἐπιμέρους εἰκονογραφικῶν στοιχείων. Ἐπισημαίνεται, ἐξάλλου, ἡ γενικότερη σχέση τῶν δύο ἐργων, σύμφωνα μὲ τὴν ἤδη ἐκτεθεῖσα ἀποψη ποὺ τὰ θεωρεῖ, μαζὶ μὲ ἄλλα, «προϊόντα» τοῦ ἰδιαίτερου θεολογικοῦ-ἰδεολογικοῦ κλίματος τοῦ 12^{ου} αἰ., ὡς ἀπαντήσεις σὲ ἀναφυεῖσες ἀποκλίνουσες θεολογικὰ διδασκαλίες. Βλ. Piatnitsky, *Panagiaron*, σ. 46-47.

4.3 Ἡ Παλαιολόγεια περίοδος

Ἡ παρουσία τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους στήν εἰκονογραφία εἶναι ἐντονότερη κατὰ τήν Παλαιολόγειο περίοδο, ὅποτε καί ἀπαντοῦν οἱ περισσότερες σχετικές ἀπεικονίσεις, διάσπαρτες, μάλιστα, σέ διάφορες περιοχές –ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη μέχρι καί τήν Γεωργία. Τò στοιχεῖο αὐτό δείχνει τήν καθιέρωσή του ὡς σημαντικῆς θεομητορικῆς προτύπωσης, παρὰ τò γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχε τήν δυναμικὴ ἄλλων θεμάτων, ὅπως π.χ. ἡ Βάτος ἢ ἡ Ράβδος. Ἡ εἰκονογραφικὴ του διάδοση, ὅπως καί ἄλλων συναφῶν θεμάτων, τήν περίοδο αὐτὴ εἶναι «συνέπεια» τόσο τῆς ἑξάρσης τῆς τιμῆς πρὸς τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ὅσο καί τοῦ ἐμπλουτισμοῦ τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων μὲ διάφορα θέματα πλούσια σὲ συμβολικὸ καί θεολογικὸ περιεχόμενο.

4.3.1 Αὐτοτελεῖς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις –Τὰ μνημεῖα

4.3.1.1 Παναγία Περίβλεπτος (Ἅγιος Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/95) (ἀρ. κατ. 8α)

Στὸν Β τοῖχο τοῦ νάρθηκα τοῦ ναοῦ ἔχει εἰκονιστεῖ μιά ἐκτεταμένη ἀφηγηματικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους (Εἰκ. 103). Ἡ συγκεκριμένη παράσταση περιλαμβάνει ὅλα τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς παλαιοδιαθηκικῆς ἀφήγησης τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ καί συνιστᾷ τὴν πρώτη τόσο ἐκτεταμένη ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος.⁷⁹⁶

Ἡ παράσταση ἀναπτύσσεται ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου πού ἀνοίγεται στὸν τοῖχο ὡς ἑξῆς: στὸ ἀριστερὸ τμήμα, στὸ ἐπάνω μέρος, εἰκονίζεται τὸ Ὁρος καί στὸ κάτω ὁ Ναβουχοδονόσωρ κοιμώμενος ἐπὶ κλίνης φρουρούμενος ἀπὸ τοὺς σωματοφύλακές του. Σκυμμένος στὸ προσκέφαλό του καί ἀγγίζοντας τὸ στέμμα του εἰκονίζεται τρικέφαλος ἄγγελος, ὁ ὁποῖος τοῦ ὑπαγορεύει τὸ ἐνύπνιο. Ἐπάνω στὸ Ὁρος εἰκονίζεται μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου. Στὸ δεξιὸ τμήμα ὁ

⁷⁹⁶ Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 13, 1. Pepek-Miljković, *Deloto*, εἰκ. 21.

βαβυλώνιος βασιλιᾷς ἐμφανίζεται καθισμένος στὸν θρόνο του. Ὁρθιος μπροστά του ὁ Δανιήλ ἐρμηνεύει τὸ ἐνύπνιο. Ὁ προφήτης περιβάλλεται ἀπὸ ὁμάδα ἀνθρώπων, πιθανὸν τοὺς σοφοὺς καὶ μάγους τῆς αὐλῆς. Στὸ βάθος διακρίνεται ἀγαλμα στημένο σὲ ψηλὸ βάθρο καὶ πιὸ πάνω ὁ Λίθος –φέρων πιθανὸν μετάλλιο μὲ τὴν μορφή τοῦ Χριστοῦ⁷⁹⁷– ποὺ κατευθύνεται πρὸς αὐτὸ γιὰ νὰ τὸ συντρίψει. Δίπλα στὸ ἀγαλμα ὑπάρχει πολυστιχὴ ἐπιγραφή, ὅπου ἀναγράφεται μέρος τῆς σχετικῆς παλαιοδιαθηκικῆς διήγησης ποὺ περιλαμβάνει ἀκριβῶς τὴν περιγραφή του.⁷⁹⁸

Ἐπομένως, στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς παράστασης εἰκονίζονται τὰ κεντρικότερα σημεῖα τοῦ ὀνείρου (ὄρος, λίθος, ἀγαλμα), ἐνῶ στὸ κατώτερο τοποθετεῖται ἡ δράση τῶν προσώπων, τοῦ βασιλιᾷ καὶ τοῦ Δανιήλ, μὲ τὴν λογικὴ ἀλληλοδιαδόχων ἐπεισοδίων.⁷⁹⁹

Τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης ὁπτικοποιεῖται ἀπὸ τὸ μετάλλιο τῆς Θεοτόκου, τὸ ὁποῖο δηλώνει τὴν ιδιότητα τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους ὡς θεομητορικῆς προτύπωσης, καὶ ἀπὸ αὐτὸ τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ Λίθου, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ τύπο τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Καινῆς Βασιλείας ποὺ ἀπετέλεσε τομὴ στὴν ἱστορία, ἀλλάζοντας ὅλα τὰ ἕως τότε δεδομένα. Ἡ παρουσία μεταλλίου ἐπὶ τοῦ Ὁρους ἢ τοῦ Λίθου ἢ καὶ ἐπὶ τῶν δύο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, ὅπως στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 104), τὸ Staro Nagoričino, τὸ Dečani καὶ τὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρᾷ (Εἰκ. 51).⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ Βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 116.

⁷⁹⁸ «σύ, βασιλεῦ, ἐθεώρεις... ὁστράκινον» (Δαν. 2, 31-33).

⁷⁹⁹ Μὲ παρόμοιο τρόπο εἶναι δομημένη ἡ σχεδὸν ἐξίτηλη πλέον ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ Ρεέ (πρὸ τοῦ 1337). Καὶ ἐδῶ δημιουργοῦνται, δηλαδή, δύο σκηνές· στὴν πρώτη ὁ Ναβουχοδονόσωρ εἰκονίζεται κοιμώμενος ἐπὶ κλίνης καὶ ἐνυπνιαζόμενος, ἐνῶ δίπλα του στέκεται ἄγγελος. Στὴν δεύτερη ὁ βασιλιᾷς εἶναι ἐνθρονος, ἔχοντας ἐνώπιόν του τὸ βάθρο μὲ τὸ ἀγαλμα καὶ τὸν Δανιήλ ἐξηγοῦντα τὸ ἐνύπνιο, ἐνῶ στὸ βάθος ὑψώνεται τὸ Ὁρος. Ἡ ὑπαρξὴ ἢ μὴ μεταλλίου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθεῖ λόγῳ τῆς ἐκτεταμένης φθορᾶς τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας. Βλ. Radovanović, San, σ. 294-295, 304-305.

⁸⁰⁰ Βλ. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 76, σ. 47. Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 79, 3. Petković, *Dečani, II*, πίν. CCLXVII. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 78 καὶ σ. 219. Ἀπὸ τὰ ἀναφερθέντα

Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ στὶς μεταβυζαντινὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος.⁸⁰¹

Ἰδιαίτερο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τῆς παράστασης στὸν Ἁγ. Κλήμεντα συνιστᾷ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀγγέλου μὲ τὶς τρεῖς κεφαλές δίπλα στὸ προσκέφαλο τοῦ βασιλιᾶ, σαφὴς ὑπαινιγμὸς στὸ τριαδικὸ δόγμα, ποὺ ὑπογραμμίζει τὴν θεία προέλευση τοῦ ὀνείρου.⁸⁰² Ἡ ἰδιαίτερη αὐτὴ ἀπόδοση –μοναδικὴ ὅσον ἀφορᾷ στὶς σωζόμενες ἀπεικονίσεις τοῦ συγκεκριμένου θέματος– ἔχει συμπεριληφθεῖ στὴν εἰκονογραφία καὶ ἄλλων θεμάτων σὲ μνημεῖα τῆς περιόδου. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς παραστάσεις τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας στὴν Λιτὴ τῆς Μ. Χιλανδαρίου (1321/2) (Εἰκ. 105) καὶ στὸ Ἱ. Βῆμα τῆς Μ. Μεταμορφώσεως στὴν Zarzma (μέσα 14^{ου} αἰ.). Ἐπίσης, τὴν ἀποκαλυπτικοῦ χαρακτήρος ἀπεικόνιση τῆς ἁγ. Τριάδος μὲ τὴν μορφὴ τρικεφάλου Ἀγγέλου περιβαλλομένου ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν στὸν ἐσώναρθρο τῆς Μονῆς Ἁγ. Φανουρίου στὸ Βαλσαμόνερο (1431).⁸⁰³

παραδείγματα, μετάλλιο μὲ τὴν μορφὴ τῆς Θεοτόκου εἰκονίζεται μόνο στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρά, ἐνῶ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψιν ἡ ὑπαρξὴ μεταλλίου μὲ μὴ σωζόμενη πλέον ἀπεικόνιση τόσο στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους ὅσο καὶ στὸ Dečani. Στὴν δευτέρη, μάλιστα, περίπτωση ἡ ἀποκατάσταση τῆς φθαρείσης μορφῆς ὡς τῆς Θεοτόκου εἶναι δόκιμη, καθὼς, πρῶτον, τὸ μετάλλιο βρίσκεται ἐπὶ τοῦ Ὁρους καί, δεύτερον, στὴν παράσταση ὑπάρχουν ἄλλα δύο μετάλλια ἐπὶ ἰσαριθμῶν ἀπεικονίσεων τοῦ Λίθου, ποὺ φέρουν τὴν μορφὴ τοῦ Ἑμμανουήλ. Μόνη ἡ Θεοτόκος, ὁλόσωμη, ὅμως, καὶ καθισμένη ἐπὶ τοῦ συμβολικοῦ Ὁρους αὐτὴ τὴν φορὰ, εἰκονίζεται, ὅπως προανεφέρθη, καὶ στὴν ιδιόμορφη παράσταση στὸν Ἁγ. Θεόδωρο στὸν Μερτέ Σελίνου. Μαδεράκη, Προεικονίσεις, σ. 69.

⁸⁰¹ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Ὁρους στὰ πλαίσια τῆς παράστασης «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται» στὴν Παναγία Ποδύθου καὶ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Μεγίστης Λαύρας. Βλ. Zeniou-Frigerio, *Art italobyzantin*, εἰκ. 53. Semoglou, *Saint-Nicolas*, εἰκ. 81b.

⁸⁰² Αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὰ δεδομένα τῆς παλαιοδιαθηκικῆς ἀφήγησης καθὼς ὁ Δανιὴλ ἀπευθυνόμενος στὸν μονάρχη σαφῶς δηλώνει ὅτι: «... ἐστὶ Θεὸς ἐν οὐρανῷ ἀποκαλύπτων μυστήρια καὶ ἐγνώρισε τῷ βασιλεῖ Ναβουχοδονόσορ ἃ δεῖ γενέσθαι ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν.» (Δαν. 2, 28). Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπισημαίνει καὶ ἡ Evseeva, *Zarzma*, σ. 140. Βλ. ἐπίσης Stephan, *Apostelkirche*, σ. 116.

⁸⁰³ Βλ. Evseeva, *Zarzma*, σ. 134-143 καὶ πίν. 1-2, ὅπου δίδονται καὶ ἄλλα παραδείγματα. Millet, *Athos*, πίν. 79, εἰκ. 2. Γιά τὸ Βαλσαμόνερο βλ. Spatharakis, *Rethymnon*, εἰκ. 352 καὶ σ. 204-205, ὅπου παρατίθενται καὶ ἄλλα παραδείγματα ἰδιομόρφων ἀπεικονίσεων τῆς Ἁγ. Τριάδος καὶ πλούσια ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία. Γιά τὸ θέμα βλ. καὶ H. Schipperges, *Dreifaltigkeit*, Freiburg 1954, εἰκ. 17, 22, ὅπου ἐρευνῶνται κυρίως δυτικὰ παραδείγματα.

Ἡ συμβολικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Θεοῦ καὶ δὴ τῆς Θείας Σοφίας ποῦ εἶναι τὸ β' πρόσωπο τῆς Ἀγ. Τριάδος, ὁ Λόγος, μὲ τὴν μορφή Ἀγγέλου σὲ γεγονότα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶναι συνηθέστατη.⁸⁰⁴ Στὸν ἴδιο τὸν νάρθηκα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος ἀπαντᾷ σὲ δύο ἀκόμη παραστάσεις: αὐτὴ τοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου στὸ Β φουρνικὸ καὶ τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας στὸν Ν τοῖχο.⁸⁰⁵

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν συσχετισμὸ τῆς παράστασης μὲ τὸ λοιπὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ νάρθηκα, στὴν δεδομένη συγγένεια μὲ τίς ἄλλες ἀπεικονίσεις θεομητορικῶν προτυπώσεων, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ μιὰ ἰδιαίτερη πτυχή βασισμένη στὴν πατερικὴ ἐρμηνεία ἐνὸς χωρίου τῆς παλαιοδιαθηκικῆς περὶ τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους διήγησης.

Επίσης Μ. Παϊσίδου, «Ἡ ἀνθρωπόμορφη Ἀγία Τριάδα στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς Καστοριάς» στὸ *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 373-394 καὶ L. Stošić, «The Representation of Christ as King of Kings with a Triple Crown», *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 34-35 (2003), σ. 176 καὶ ὑποσ. 32, σ. 176, ὅπου καὶ παράθεση παρεμφερῶν παραδειγμάτων ἀπὸ τὸν σλαβικὸ χῶρο.

⁸⁰⁴ Ἡ ἀπεικόνιση αὐτὴ στηρίζεται σὲ παλαιοδιαθηκικὲς διηγήσεις ποῦ μιλοῦν γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀσάρκου τότε Λόγου «ἐν εἵδει» ἀγγέλου, ὅπως στὴν περίπτωσι τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Σημαντικὴ, ἐπίσης, ἐπίδραση ἀσκήσε ἡ μεσσιανικὴ προφητεία τοῦ Ἡσαΐου περὶ τοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου (Ἠσ. 9, 6). Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐπιλέγεται ὁ ἰδιαίτερος τονισμὸς τῆς ταυτότητος τοῦ εἰκονιζομένου ἀγγέλου μὲ ἐπιγραφές ἢ ἰδιόμορφες εἰκονογραφικὲς λύσεις, ὅπως π.χ. στὴν παράστασι τῆς συνάντησι τοῦ Ἀβραάμ μὲ τοὺς τρεῖς ἀγγέλους στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας τοῦ διακονικοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη στοὺς Πλησιούς (ἀρχ. 13^{ου} αἰ.), ὅπου ὁ μεσαῖος ἀγγελος φέρει ἐνσταυρο φωτοστέφανο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπληήματα ΙΣ ΧΣ. Επίσης, στὴν παράστασι τῆς Φιλοξενίας στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱ. Βήματος στὸν ναὸ τοῦ Σωτήρα Χριστοῦ στὸν Μέρωνα Ἀμαρίου (14^{ος} αἰ.) ὁ κεντρικὸς ἀγγελος περιβάλλεται ἀπὸ διπλὴ δόξα καὶ πάλι ὀνομάζεται ΙΣ ΧΣ. Βλ. Μουτσοπούλου, *Ἄρτα*, εἰκ. 18, σ. 41. Π. Βαρθαλίτου, «Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τίς πρόσφατες ἐργασίες συντήρησις σὲ δύο τοιχογραφημένους ναοὺς τοῦ Ἀμαρίου: τῆς Παναγίας, στὴ θέσι Λειβάδα τοῦ Φουρφουρᾶ καὶ τοῦ Σωτήρα Χριστοῦ στὸ Μέρωνα» στὸ *Ἡ ἐπαρχία Ἀμαρίου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα*, Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριον, Φουρφουρᾶς-Ἀποστόλοι Ἀμαρίου 27-31 Αὐγούστου 2010, Πρόγραμμα ἐργασιῶν καὶ περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ρέθυμνο 2010, σ. 40. Γιὰ τίς ἀπεικονίσεις τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀγγέλου βλ. καὶ J. Meyendorff, «L' iconographie de la Sagesse Divine dans la tradition byzantine», *CahArch* 10 (1959), σ. 259-277. Nersessian, *Christ-Ange*, σ. 209-216. J. Meyendorff, «Wisdom-Sophia: Contrasting Approaches to a Complex Theme», *DOP* 41 (1987), σ. 391-401. Δ.Ι. Πάλλα, «Ὁ Χριστὸς ὡς ἡ Θεία Σοφία. Ἡ εἰκονογραφικὴ περιπέτεια μιᾶς θεολογικῆς ἐννοίας», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΕ' (1989-90), σ. 119-144.

⁸⁰⁵ Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 13,2 καὶ 15,1.

Όταν ο Δανιήλ μιλά για τον Λίθο που απέκόπη από το Όρος αναφέρει: «καὶ ὁ λίθος ὁ πατάξας τὴν εἰκόνα ἐγενήθη ὄρος μέγα καὶ ἐπλήρωσε πᾶσαν τὴν γῆν» (Δαν. 2, 35). Ἡ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν ἀγ. Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο «... Καὶ ἐγένετο ὁ λίθος εἰς ὄρος μέγα. Τὰ ἀποστολικά ῥήματα τὴν οἰκουμένην ἐπλήρωσεν ἀπασαν»,⁸⁰⁶ τὸ θεωρεῖ τύπο τῆς διάδοσης τῆς ἀλήθειας τοῦ Εὐαγγελίου διὰ τοῦ κηρύγματος τῶν Ἀποστόλων σὲ ὅλη τὴν γῆ. Ἔτσι, μὲ ἑμμεσο τρόπο, μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ ἡ παράσταση τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους μὲ τὶς μορφές τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Εὐαγγελιστῶν, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται στὶς ἐπιφάνειες τῶν πεσσῶν ὡς στύλοι τῆς Ἐκκλησίας.⁸⁰⁷

Ἡ ἐμμεση σχέση μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους ἔχει, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, καὶ ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται δύο φορές στὸ πρόγραμμα τοῦ νάρθηκα: μία στὸ ΒΔ σφαιρικό τρίγωνο τοῦ φουρνικοῦ, ὡς τμῆμα τοῦ προφητικοῦ ὁράματος τοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου, καὶ μία στὸν Α τοῖχο στὰ πλαίσια τοῦ ὁράματος τῆς κεκλεισμένης Πύλης (Εἰκ. 87).⁸⁰⁸ Τὸ δεύτερο αὐτὸ ὄραμα συνδέεται μὲ τὸν ἰουδαϊκὸ Ναό. Μὲ τὸν ἴδιο χῶρο σχετίζεται καὶ ἓνα ἄλλο ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, συνέχεια τοῦ προηγουμένου καὶ ἐντάσσεται σὲ μιά σειρὰ ὁραμάτων καὶ προφητειῶν μὲ κέντρο ἀναφορᾶς τὸν Ναό. Ἡ ἀφήγησή τους ἐκτείνεται στὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰεζεκιήλ (40-48). Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὴν διήγηση ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ αἶθριο τοῦ Ναοῦ βλέπει ὁ προφήτης νὰ ρεεὶ φλέβα νεροῦ, ἡ ὁποία ὅλο καὶ ἐνισχύεται, γίνεται ὀρμητικὸ ποτάμι καὶ ἀρδεύει τελικὰ ὅλη τὴν γῆ (Ιεζ. 47, 1-12). Ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὸν Λίθο πού καλύπτει ὅλη τὴν

⁸⁰⁶ Ἐρμηνεία εἰς τὸν Δανιήλ προφήτην, PG 56, 207.

⁸⁰⁷ Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 18,4. Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 50-51.

⁸⁰⁸ Millet, Frolow, *La peinture*, πίν. 15, 3. Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146.

γῇ εἶναι προφανές· καὶ τὰ δύο ὁράματα σχετίζονται μέ τὴν ἐξάπλωση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας σέ ὅλον τὸν κόσμον.⁸⁰⁹

Ἄρα καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἰεζεκιήλ μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέσῳ τοῦ ἰδιαίτερου αὐτοῦ ἐρμηνευτικοῦ κρίκου καὶ μέ τις μορφές τῶν Ἀποστόλων καὶ μέ τὸν «άνευ χειρῶν» τμηθέντα Λίθο τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ναβουχοδονόσορος.

Ἡ ἀπεικόνιση, τέλος, τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ Λίθου ὑπογραμμίζει καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς Καινῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία συντρίβει ὅλες τις ἀνθρώπινες προσπάθειες καὶ προεκτείνεται εἰς τὸ διηνεκές. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ συνδέει ἀμεσα τὴν παράσταση καὶ μέ τὴν μορφή τοῦ Δανιήλ στὸν κεντρικὸ τροῦλλο, ὁ ὁποῖος φέρει εἰλητὸ μέ τὴν χαρακτηριστικὴ προφητεία του: «ἀναστήσει ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ βασιλείαν, ἥτις εἰς τοὺς αἰῶνας οὐ διαφθαρήσεται» (Δαν. 2, 44).⁸¹⁰ Ἡ προφητεία ἀναφέρεται στὸ τέλος τῆς ἐξήγησης τοῦ ἐνυπνίου, σχετίζεται, ἐπομένως, στενά μέ τὸ θέμα τοῦ Ὁρους –πέραν τοῦ περιεχομένου– καὶ σύμφωνα μέ τὰ ἴδια τὰ δεδομένα τῆς διήγησης. Μιὰ λίγο μεταγενέστερη ἀπεικόνιση ἔρχεται νά ἐπιβεβαιώσῃ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές. Στὴν αὐτοτελῆ ἀφηγηματικὴ παράσταση τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.) ὁ προφήτης Δανιήλ φέρει εἰλητὸ μέ τὴν συγκεκριμένη προφητεία.⁸¹¹

⁸⁰⁹ Κατὰ τὴν ἴδια λογική, σέ ἓναν προφανῆ νοηματικὸ καὶ λεκτικὸ παραλληλισμό, ὁ Ἡσύχιος ὁ Ἱεροσολυμίτης (+ πρὸ τῶν μέσων τοῦ 5^{ου} αἰ.·) σέ ἓνα ἐγκώμιο πρὸς τὴν Θεοτόκο τὴν ὀνομάζει «πηγὴν ἐσφραγισμένην», αἰτιολογώντας διὰ τῶν ἐξῆς τὸν χαρακτηρισμό: «ὅτι ποταμὸς ζωῆς ἐκ σοῦ προελθὼν τὴν οἰκουμένην ἐπλήρωσεν». Λόγος V, *Εἰς τὴν ἁγίαν Μαρίαν τὴν Θεοτόκον*, παρ. 2, 35-37. M. Aubineau, *Les homélies festales d'Hésychius de Jérusalem*, τ. I: *Les Homélies I-XV*, Bruxelles 1978, σ. 162.

⁸¹⁰ Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 5 καὶ πίν. 3.

⁸¹¹ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 115.

4.3.1.2 Ἁγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) (ἀρ. κατ. 8β)

Μιὰ ἀκόμη ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους ἀπαντᾷ στὸν ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης. Ἡ παράσταση βρίσκεται στὴν Ν στοᾶ τοῦ ναοῦ στὸ ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ ΝΔ τρούλλου (Εἰκ. 104).⁸¹²

Στὴν παράσταση, ἡ ὁποία εἶναι πολὺ φθαρμένη, διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς παλαιοδιαθηκικῆς ἀφήγησης. Στὸ κέντρο εἰκονίζεται τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ναβουχοδονόσορος καὶ δεσπόζει ἡ μορφή τοῦ βασιλιᾶ κοιμώμενου σὲ ἀνάκλιντρο. Δίπλα διακρίνονται κοιμώμενοι οἱ φρουροί. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς παράστασης εἰκονίζεται τὸ Ὅρος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποκολληθεῖ λίθος φέρων μετᾶλλιο, με μὴ ἀναγνωρίσιμη, ὅμως, μορφή, καὶ μπροστὰ ὁ Δανιήλ –σκύβοντας πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ βασιλιᾶ καὶ προτείνοντας με τὸ ἀριστερὸ του χερὶ ἀνοικτὸ εἰλητὸ με ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐπιγραφή. Τὸ περιεχόμενό του ταυτίζεται ἀσφαλῶς με τὴν προφητεία περὶ τῆς Καινῆς Βασιλείας: «... ἀναστήσει ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ βασιλείαν, ἣτις εἰς τοὺς αἰῶνας οὐ διαφθαρήσεται» (Δαν. 2, 44).⁸¹³ Μεταξὺ τοῦ προφήτου καὶ τοῦ βασιλιᾶ εἰκονίζεται στύλος –τὸ σημεῖο προφανῶς στήριξης τοῦ ἀγάλματος. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς παράστασης, ὅπου διακρίνεται μάλιστα καὶ τμῆμα ἀπὸ τὰ θραύσματα τοῦ πεσμένου ἀγάλματος.

Καὶ σὲ αὐτὴ, ἐπομένως, τὴν περίπτωσιν ἐπαναλαμβάνονται, ὅπως καὶ στὸν Ἁγ. Κλήμεντα, ὅλα τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς παλαιοδιαθηκικῆς

⁸¹² Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 76-76α, σ. 47 καὶ σχ. 76, σ. 47.

⁸¹³ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 115. Εἰλητὸ μὲ τὸ ἴδιο κείμενο φέρει ὁ Δανιήλ καὶ στὴν μία ἀπὸ τίς δύο ἀπεικονίσεις του στὰ πλαίσια τῆς Ρίζης Ἰεσσαὶ στὸν Α τοῖχο τῆς Ν στοᾶς. Stephan, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 156, 165-166.

διήγησης. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται, σύμφωνα μὲ τὴν παρατήρηση τῆς Stephan, στὸν τρόπο δομῆς τῆς παράστασης.⁸¹⁴

Στὸν Ἀγ. Κλήμεντα τὸ θέμα ἐμφανίζεται δομημένο μὲ τὴν λογικὴ ἀλληλοδιαδόχων ἐπεισοδίων –σὰν εἰκονογράφηση τῆς ἀφήγησης, τμῆμα τῆς ὁποίας, ἄλλωστε, ἀναγράφεται στὴν παράσταση– τόσο ὅσον ἀφορᾷ στὰ τοῦ ἐνυπνίου ὅσο καὶ στὴν δράση τῶν προσώπων. Ἐνῶ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους τὰ γεγονότα παρουσιάζονται μὲ συγχρονικὸ τρόπο μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν διπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ στύλου καὶ προφανῶς καὶ τοῦ ἀγάλματος, ἡ ὁποία δίδει τὴν αἴσθηση τῆς χρονικῆς διαδοχῆς.⁸¹⁵

Πρέπει, περαιτέρω, νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ὁ τρόπος ἀπεικόνισης τοῦ Δανιὴλ στὴν συγκεκριμένη παράσταση τὸν καθιστᾷ καὶ αὐτόν, κατ' οὐσίαν, τμῆμα τοῦ ἐνυπνίου. Ἡ στάση καὶ ὁ τρόπος πού ἀπευθύνεται στὸν κοιμώμενο βασιλιᾷ δίνουν σαφῶς τὴν ἐντύπωση, ὅτι ὁ Δανιὴλ εἶναι μέρος τοῦ ὁράματος καὶ ὄχι πρόσωπο πού δρᾷ ἐντὸς χρόνου. Ἡ διαφορὰ καθίσταται προφανῆς, ἐὰν ἀντιπαραβάλλει κανεὶς τὴν παράσταση τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος.⁸¹⁶

⁸¹⁴ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 116-117.

⁸¹⁵ Μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο εἶναι δομημένη ἡ ἀντίστοιχη παράσταση στὸ Dečani· στὸ κέντρο εἰκονίζεται ὁ βασιλιᾷς κοιμώμενος καὶ ἡ φρουρά του καὶ στὰ δύο ἄκρα τὸ Ὅρος, ὁ Λίθος, ὁ στύλος καὶ τὸ ἄγαλμα. Στὰ ἀριστερά, ὁ ἀποκολληθεὶς Λίθος κατευθύνεται πρὸς τὸ ἀκέραιο ἀκόμη ἄγαλμα, ἐνῶ δεξιὰ ὁ Λίθος ἔχει ἤδη «πατάξει» τὸ ἄγαλμα, τὰ συντρίμια τοῦ ὁποίου κείτονται δίπλα στὴν βάση τοῦ στύλου. Ὁ Δανιὴλ, στὰ ἀριστερά, ξεπροβάλλει πίσω ἀπὸ τὸ Ὅρος καὶ ἀπευθύνεται μὲ ἐντυπωσιακὴ χειρονομία λόγου πρὸς τὸν βασιλιᾷ καὶ τοὺς φρουροὺς. Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXVII.

⁸¹⁶ Τὴν ἴδια αἴσθηση ἀποκομίζει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ προφήτου στὴν παράσταση τοῦ Dečani, ὅπου ὁ Δανιὴλ ἱστορεῖται μισοκρυμμένος ἀπὸ τὸ Ὅρος νὰ ἀπευθύνεται, ὡς μέρος τοῦ ἐνυπνίου, στὸν κοιμισμένο Ναβουχοδονόσορα καὶ τὴν φρουρά του. Μὲ τὸ ἀριστερὸ του χερὶ δείχνει πρὸς τὰ πάνω, πρὸς πολὺστιχὴ ἐπιγραφή, ὅπου ἀναφέρεται τὸ γνωστὸ χωρίο τῆς ἐρμηνείας-προφητείας του: «ἐθεώρουν ἕως οὗ ἐτμήθη λίθος...». Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXVII. Ἡ στάση του ἔχει ὁμοιότητες καὶ μὲ αὐτὴ τοῦ τρικεφάλου ἀγγέλου στὴν παράσταση τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος, ὁ ὁποῖος, ἐπίσης μὲ τὸ ἀριστερὸ του χερὶ, δείχνει αὐτὴ τὴ φορὰ πρὸς τὸ Ὅρος. Ἡ ἐπιλογή στὸ Dečani τῆς ἀπεικόνισης τοῦ Δανιὴλ πίσω ἀπὸ τὸ συμβολικὸ Ὅρος εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ χώρου. Τὸ στοιχεῖο, πάντως, αὐτὸ ἐνισχύει τὸν ὁραματικὸ χαρακτήρα τοῦ θέματος καὶ ταυτοχρόνως ὑπογραμμίζει τὴν σχέση τοῦ προφήτου μὲ τὸ Ὅρος.

Ὁ περιορισμένος χώρος πιθανὸν νὰ ἔπαιξε ρόλο σὲ αὐτὸ τὸ ἰδιαῶδες ἀποτελεσμα, δὲν ἀποκλείεται, ὅμως, νὰ εἶναι καὶ μιὰ σκόπιμη ἐπιλογή, ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ ὁ ὁραματικὸς χαρακτήρας τοῦ θέματος, σὲ μιὰ λογικὴ ἀνάλογη μὲ αὐτὴ πού ὁδήγησε στὴν μετατροπὴ τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ναβουχοδονόσορος σὲ ὄραση τοῦ Δανιήλ, ἢ ὁποῖα ἐπεκράτησε στὴν γραμματεία, ἐπηρέασε δὲ σημαντικᾶ, ὅπως προανεφέρθη, καὶ τὴν εἰκονογραφία.

Σὲ αὐτὰ πρὲπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ κεκλιμένη μορφή τοῦ Δανιήλ μὲ τὸ προτεταμένο εἰλητὸ ἔχει ἄρκετὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴν μορφή τοῦ Ἀγγέλου πού φονεύει τοὺς Ἀσσυρίους, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ἐπίσης κεκλιμένος μὲ τὸ ξίφος στὸ ὑψωμένο δεξί του χέρι καὶ προτεταμένο τὸν κολεὸ στὸ ἄριστερό. Ἡ παρὰσταση βρίσκεται δίπλα σὲ αὐτὴ τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ναβουχοδονόσορος, στὸ ΝΑ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ ΝΔ τρούλλου.⁸¹⁷

Ὁ συμβολικὸς-θεομητορικὸς χαρακτήρας τῆς παρὰστασης τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους εἶναι δεδομένος, καθὼς, μάλιστα αὐτὴ εἶναι ἐντεταγμένη σὲ ἓνα εὐρύτερο πρόγραμμα ἀναλόγου περιεχομένου.

Ὡστόσο, στὴν προκειμένη περίπτωση, τόσο τὰ ἐσωτερικὰ ὅσο καὶ τὰ ἐξωτερικὰ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα ὑποδεικνύουν καὶ μιὰ ἐπιπλέον παρὰμετρο. Τὸν τονισμό, δηλαδή, στὴν παρὰσταση, πέραν τοῦ γεγονότος τῆς Θείας Ἐναθρωπήσεως, καὶ τοῦ ἔργου καὶ τῆς δόξας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν συνεπειῶν τους γιὰ τὴν ἱστορία. Τὸ περιεχόμενο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Δανιήλ τονίζει ἀκριβῶς τὴν καινὴ πραγματικότητα πού θὰ προκύψει μετὰ τὴν ἔλευση τοῦ Μεσσίου.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ κειμένου τοῦ εἰλητοῦ δὲν εἶναι ἡ ἀναμενόμενη καθὼς σὲ ὅλες τὶς παρὰστάσεις τοῦ Δανιήλ πού σχετίζονται μὲ τὶς θεομητορικὲς προτυπώσεις, τὰ εἰλητὰ ἢ οἱ κώδικες τοῦ προφήτου ἀνα-

⁸¹⁷ Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 75, σ. 46.

φέρονται στο Όρος ή τον Λίθο ή συνδυασμό τῶν δύο. Αντιθέτως, τὸ κείμενο τῆς προφητείας περὶ τῆς Καινῆς Βασιλείας ἐμφανίζεται νὰ συνοδεύει τὴν μορφή του κυρίως στὶς ἀπεικονίσεις στὸν χῶρο τοῦ τρούλλου –χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ ἀποκλειστική ἐπιλογή– καὶ γενικότερα σὲ συμφραζόμενα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ὕμνηση τῆς δόξας καὶ τῆς δυνάμης τοῦ Παντοκράτορος.⁸¹⁸

Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ιδιαίτερης αὐτῆς ἐρμηνευτικῆς παραμέτρου στὴν παράσταση τῶν Ἁγ. Αποστόλων εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ μορφή στὸ μέταλλο τοῦ Λίθου ὡς τοῦ Ἑμμανουήλ, καθὼς ἔτσι ἐκφράζονται πληρέστερα ὅλα αὐτὰ τὰ νοήματα.⁸¹⁹ Ἡ διάσταση αὐτὴ ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ Λόγου σὲ μέταλλο, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὴν κορυφή τοῦ ΝΔ τρούλλου.⁸²⁰

Κατὰ τὴν αὐτὴ λογικὴ καὶ ἡ παράδοση τοῦ Νόμου στὸν Μωυσῆ, ποὺ εἰκονίζεται στὸ τύμπανου τοῦ Ν τόξου στηρίξεως τοῦ τρούλλου,⁸²¹ συνιστᾷ τὸ προοίμιο τῆς νέας σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ συντριβή, ἐπίσης, τῶν Ἀσσυρίων ποὺ ἱστορεῖται στὸ ΝΑ σφαιρικό τρίγωνο καὶ τῶν διαφόρων βασιλειῶν ποὺ συμβολίζει τὸ ἀγάλμα τοῦ ἐνυπνίου, δείχνουν

⁸¹⁸ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἀπεικονίσεις στὸν τρούλλο τῆς Μ. Δαφνίου (τέλη 11^{ου} αἰ.), τοῦ Ἁγ. Ἱεροθέου Μεγάρων (1180 π.) καὶ τῆς Παναγίας Ἀρακιώτισσας (1192). Βλ. E. Diez-O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lucas and Daphni*, Cambridge, Massachusetts 1931, εἰκ. 57. Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος, σ. 129. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν, σ. 75 καὶ πίν. 33β. Ἀπὸ ἀντίστοιχα παλαιολόγια παραδείγματα μνημονεύουμε τὸν Ἁγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος (1294/5), τὸ β' στρώμα τοῦ τρούλλου τῆς Παναγίας Κρίνας στὴ Χίο (μετὰ τὸ 1389) κ.ά. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, σ. 5, 19-20 καὶ πίν. 3.

⁸¹⁹ Ἡ ἀποκατάσταση αὐτὴ βασίζεται κυρίως στὰ δεδομένα τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τῆς παραστάσεως καὶ ὄχι στὴν εἰκονογραφία. Δὲν ἀκολουθεῖται, δηλαδή, τὸ σκεπτικό, ὅτι ἐφόσον ὁ Λίθος εἶναι τύπος τοῦ Χριστοῦ ἐξυπακούεται, πῶς σ' αὐτὸν ἀπεικονίζεται ὁ Χριστός, διότι, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ Ὁρους καὶ τοῦ Λίθου στὴν εἰκονογραφία εἶναι παρεμφερῆς καὶ τὰ θέματα συχνά συμφύρονται. Στὶς ἄλλες δύο, πάντως, ἀφηγηματικὲς παραστάσεις τοῦ θέματος, στὸν Ἁγ. Κλήμεντα καὶ τὸ Dečani, μπορεῖ μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα (ὄχι ἀπόλυτη, λόγω φθορῶν) νὰ ὑποστηριχθεῖ, ὅτι ἔχει ἀκολουθηθεῖ ὁ παραπάνω διαχωρισμός· στὰ ἐπὶ τοῦ Ὁρους μέταλλα εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, στὰ ἐπὶ τοῦ Λίθου ὁ Χριστός. Στὴν παράσταση τοῦ Ρεέ οἱ ἐκτεταμένες φθορὲς δὲν ἐπιτρέπουν κἂν τὴν διαπίστωση ὑπάρξεως μεταλλίου.

⁸²⁰ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326.

⁸²¹ Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 78, σ. 48.

τὴν ἰσχὺ τοῦ Κυρίου, μπροστὰ στὴν ὁποία συντρίβονται τὰ ἀνθρώπινα κατασκευάσματα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνωθεν προστασία τῶν πιστῶν.

Ἐπομένως, στὸν χῶρο τοῦ ΝΔ τρούλλου δημιουργεῖται ἓνα εἰδικοῦ περιεχομένου ὑποσύνολο, ἀντίστοιχο πρὸς τὰ δύο πού διαμορφώνονται στὰ ἰσάριθμα σταυροθόλια στὸ κεντρικὸ καὶ Α τμήμα τῆς στοᾶς ἀντιστοιχῶς, στὸ κέντρο τῶν ὁποίων εἰκονίζονται μετάλλια μὲ τὴν Θεοτόκο, σύμφωνα μὲ τὸν σημαίνοντα νοηματικὸ ἄξονα τῶν ὁμαδοποιημένων γύρω ἀπ’ αὐτὰ παραστάσεων.

Ἡ παράσταση τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους σχετίζεται στενὰ καὶ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς προφητείας τοῦ Ἀββακούμ περὶ τοῦ κατασκίου Ὁρους, ἡ ὁποία ἱστορεῖται στὸ παρακείμενο ΒΔ σφαιρικὸ τρίγωνο (Εἰκ. 47).⁸²² Ἡ σύνδεση αὐτὴ ὑπογραμμίζεται καὶ μὲ τὴν ἀπεικόνιση στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν παραστάσεων Ὁρους, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ὑπάρχει μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Χριστὸ σὲ προτομή.⁸²³ Μὲ τὸν τονισμὸ τοῦ κοινοῦ συμβολικοῦ στοιχείου ἐπιτυγχάνεται μιὰ ὁμαδοποίηση τῶν δύο θεμάτων, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὶς ἀπεικονίσεις στὰ Α σταυροθόλια, ὅπου ἱστοροῦνται –ἐπίσης ὡς ἐνιαῖο ὑποσύνολο– τὰ γεγονότα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν προφητεία τοῦ Ἡσαΐου καὶ τὴν συντριβὴ τῶν Ἀσσυρίων πρὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ.⁸²⁴

4.3.2 Συνοπτικὲς παραστάσεις –Τὰ μνημεῖα

4.3.2.1 Μονὴ Χώρας (1315-1321) (ἀρ. κατ. 8γ)

Στὸ τύμπανο τοῦ Β τρούλλου τοῦ ἐσωνάρθηκος εἰκονίζεται ὁ προφήτης Δανιὴλ ὁλόσωμος, κρατώντας ἀνοικτὸ κώδικα, ὅπου ἀναγράφεται: «καὶ ὁ λίθος ὁ πατάξ(ας) τ(ὴν) εἰκόν(α)» (Εἰκ. 106).⁸²⁵

⁸²² Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 77 καὶ σχ. 77, σ. 48.

⁸²³ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 117-119.

⁸²⁴ Ἡ Stephan ἐπισημαίνει ὡς περαιτέρω κοινὸ ἄξονα τῶν παραστάσεων τῶν σταυροθολίων τὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση τῶν ἀπεικονιζομένων θεμάτων μὲ τὶς ἀκολουθίες τῆς ἐορτῆς τῶν Χριστουγέννων. *Apostelkirche*, σ. 119-120.

⁸²⁵ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 80. Ἐπισημαίνεται ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Δανιὴλ φέροντος κώδικα, ἀντὶ τοῦ συνηθους εἰλητοῦ, στοιχείο πού ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες

Παρότι δὲν φέρει σύμβολο, ἐντάσσουμε τὴν παράσταση στὴν μελέτη μας, καθὼς τὸ κείμενο, ἐν προκειμένῳ, ἐπέχει θέση συμβόλου. Ἐπιπλέον, καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα ὑποστηρίζουν τὴν ἔκτακτη αὐτὴ θεώρηση. Ὁ προφήτης εἰκονίζεται δίπλα στοὺς ἐν τῇ καμίνῳ τρεῖς Παῖδας, τὸν Μωυσῆ μετὰ τὴν στάμνο πού φέρει προτομὴ τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 43) καὶ τὸν Ἀαρὼν μετὰ τὴν ἐκβλαστήσασα ράβδο (Εἰκ. 59), σὲ ἓνα περιβάλλον, δηλαδή, πού ἔχει σαφὲς συμβολικὸ περιεχόμενο μετὰ εὐθεία ἀναφορὰ στὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ δὴ στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Τέλος, στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ μετάλλιο.⁸²⁶

Στὸ συγκεκριμένο σύνολο ὁ Δανιὴλ συγκαταλέγεται καταχρηστικῶς μετὰ τῶν προπατόρων τοῦ Χριστοῦ ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης σχέσης του μετὰ τὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, τὸ ὁποῖο προφήτευσεν. Ἡ ἐπιγραφὴ στὸν κώδικα μετὰ τὴν ἀναφορὰ στὸν Λίθο –τύπο τοῦ Χριστοῦ– ὑπογραμμίζει οὐσιαστικῶς τὸν κρίκο πού τὸν συνδέει μετὰ τὸ θέμα καὶ τὸν λόγο, γιὰ τὸν ὁποῖο τοῦ δόθηκε μιὰ θέση στὸ συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ σύνολο.⁸²⁷

ἀπεικονίσεις του, ὅπως π.χ. στὸν τρούλλο τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου Στρατηλάτου στὸ Novgorod (μεταξὺ 1360/1 καὶ 1378) καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Στέγης στὴν Κακοπετριά (β' μισὸ 14^{ου} αἰ.), ὅπου, μάλιστα, τὸ ἀναγεγραμμένο κείμενο ἀναφέρεται στὸν Λίθο καὶ στίς δύο πρῶτες περιπτώσεις εἶναι τὸ ἴδιο μετὰ αὐτὸ τῆς Μ. Χώρας. Βλ. Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, σ. 219 καὶ πίν. 78. Τ.Υ. Tsarevskaya, *Rospis' cerkvi Feodora Stratilata na Ruč'ju v Novgorode*, Moskva 2007, σ. 61 καὶ εἰκ. 6, σ. 56, εἰκ. 8, σ. 58. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκονος*, σ. 24 καὶ πίν. 63β. Βλ. καὶ τοὺς πίν. 122α, 137β, 141α, ὅπου ὑπάρχουν περαιτέρω παραδείγματα ἀπεικόνισης τοῦ Δανιὴλ μετὰ κώδικα, πού ἔχει διαφορετικὸ περιεχόμενο. Ἀναφορὲς στὸ θέμα τῆς ἀπεικόνισης τοῦ Δανιὴλ μετὰ εἰλητὸ ἢ κώδικα καὶ λίγα σχετικὰ παραδείγματα βλ. καὶ στὸ ἀρθρο τοῦ Popovich, *Figure proroka*, σ. 458 καὶ ὑποσ. 129-131, σ. 458.

⁸²⁶ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 68, 79-82.

⁸²⁷ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 50, 54-55, ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ ἐπιλογὴ τοῦ γεγονότος τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, ὡς ἀξίονος τοῦ προγράμματος τοῦ τρούλλου.

4.3.2.2 Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξύ 1365 καὶ 1374) (ἀρ. κατ. 8δ)

Στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ ἔχουμε ἓνα πλήρες παράδειγμα τοῦ συνοπτικοῦ τύπου ἀπεικόνισης τοῦ θέματος.

Μεταξύ τῶν προφητῶν εἰκονίζεται ὁ Δανιὴλ κρατώντας τὸ Ὅρος ἢ τὸ Λίθο μὲ τὸ δεξι καὶ ἀνοικτὸ κώδικα στὸ ἀριστερὸ χεῖρι (Εἰκ. 51). Ἐπάνω στὸ σύμβολο εἰκονίζεται μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ στὸν κώδικα ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς: «Καὶ ὁ λίθος [ὁ] πατάξας τὴν εἰκόνα ἐγένετο εἰς [ὁ]ρος μέγα κ(αὶ) ἐπλησεν».⁸²⁸

Ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφία, ἐπισημαίνεται τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ Δανιὴλ εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τούς εἴκοσι συνολικά προφήτες καὶ δικαίους, πού εἰκονίζονται στὸν συγκεκριμένο τρούλλο, ὁ ὁποῖος φέρει ἀνοικτὸ κώδικα ἀντὶ εἰλητοῦ, καὶ ἐμφανίζει ἔτσι μιὰ ἀναλογία μὲ τὴν παράστασή του στὸ τύμπανο τοῦ Β τρούλλου τοῦ ἑσωνάρθηκος τῆς Μ. Χώρας.⁸²⁹

Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐπισημαίνεται ἡ συνήθης ἀσάφεια στὴν ἀπόδοση τοῦ συμβόλου. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μεταλλίου μὲ τὴν Θεοτόκο συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ταύτισής του μὲ τὸ Ὅρος, ἐνῶ τὸ συνοδευτικὸ κείμενο ἀναφέρεται στὸν Λίθο. Πάντως, σὲ κάθε περίπτωση, ἡ παράσταση σχετίζεται μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπησιν μὲ ἐμφαση στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

Ἐκτὸς τοῦ Δανιὴλ, ἀπὸ τούς ὑπόλοιπους προφήτες πού εἰκονίζονται στὸν τρούλλο τῆς Περιβλέπτου σύμβολα φέρουν καὶ οἱ Μωυσῆς (Βάτο-Στάμνο), Ἀαρών (Ράβδο) καὶ Γεδεών (Πόκο) (Εἰκ. 48, 49, 50).⁸³⁰ Οἱ ἄλλες μορφές δὲν συνοδεύονται ἀπὸ σύμβολα, τὸ περιεχόμενο, ὅμως, τῶν εἰλητῶν πού φέρουν ἀφορᾷ στὴν Ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου καὶ τὸν ρόλο τῆς Θεοτόκου.

⁸²⁸ Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 219 καὶ πίν. 78. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ κώδικα βλ. καὶ Rhoby, *Epigramme*, σ. 248.

⁸²⁹ Βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 80.

⁸³⁰ Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 76-77, 79.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ λοιπὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ, ὁ Δανιὴλ σχετίζεται μὲ τὴν παράσταση τῶν τριῶν Παίδων ποὺ βρίσκεται στὸν Ν τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Εἰκ. 52) καὶ μὲ τὸν κύκλο τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου ποὺ ἐκτείνεται σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, θέματα μὲ ἀνάλογο θεολογικὸ περιεχόμενο.⁸³¹

Τὸ θέμα τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους, ἀρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ προφήτου Δανιὴλ, διαγράφει μιὰ πορεία στὴν εἰκονογραφία χωρὶς ἰδιαίτερες διακυμάνσεις. Ἐμφανίζεται –μὲ ἀποκρυσταλλωμένη ἐν πολλοῖς τὴν εἰκονογραφία– εὐθὺς ἐξαρχῆς ὡς τύπος τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι σημαντικό, καθὼς τὸ διαφοροποιεῖ ἀφενὸς ἀπὸ τὶς περισσότερες ἄλλες παραστάσεις θεομητορικῶν προτυπώσεων, ἀφετέρου εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ἀποκλειστικῆς ἐρμηνείας του μὲ ἄξονα τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ σταθερὴ παρουσία τοῦ ἀλατομήτου Ὁρους καὶ τοῦ Δανιὴλ στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» μαρτυρεῖ ἀκριβῶς γιὰ τὴν θεώρηση τοῦ θέματος ὡς μιᾶς ἀπὸ τὶς κυριότερες προτυπώσεις τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ ἐνσάρκου Λόγου.

⁸³¹ Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge*, τ. Ι, σ. 50. Millet, *Mistra*, πίν. 111, 3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ΄

ΤΡΕΙΣ ΠΑΙΔΕΣ ΕΝ Τῃ ΚΑΜΙΝῳ

1. Ἡ γραπτὴ παράδοση

1.1 Ἡ Παλαιᾶ Διαθήκη

Ἡ σχετικὴ μὲ τοὺς Τρεῖς Παῖδες διήγηση περιλαμβάνεται στὸ γ' κεφάλαιο τοῦ προφητικοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ. Σὲ αὐτὸ περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ ἄρνηση τῶν Ἀνανία, Ἀζαρία καὶ Μισαήλ νὰ προσκυνήσουν τὴν χρυσὴ εἰκόνα τοῦ Ναβουχοδονόσορος, ἡ τιμωρία τους μὲ τὴν εἰσαγωγή τους στὴν κάμινο τοῦ πυρός, ὁ ὕμνος τους πρὸς τὸν Θεὸ κατὰ τὴν παραμονή τους σὲ αὐτὴ καὶ ἡ θαυμαστὴ διάσωσή τους ἀπὸ ἄγγελο Κυρίου: «... καὶ οἱ τρεῖς οὗτοι, Σεδράχ, Μισάχ καὶ Ἀβδεναγώ, ἔπεσον εἰς μέσον τῆς καμίνου τοῦ πυρός τῆς καιομένης πεπεδημένοι. καὶ περιεπάτουν ἐν μέσῳ τῆς φλογὸς ὑμνοῦντες τὸν Θεὸν καὶ εὐλογοῦντες τὸν Κύριον. ... ὁ δὲ ἄγγελος Κυρίου συγκατέβη ἅμα τοῖς περὶ τὸν Ἀζαρίαν εἰς τὴν κάμινον καὶ ἐξετίναξε τὴν φλογα τοῦ πυρός ἐκ τῆς καμίνου καὶ ἐποίησε τὸ μέσον τῆς καμίνου ὡς πνεῦμα δρόσου διασυρίζον, καὶ οὐχ ἤψατο αὐτῶν τὸ καθόλου τὸ πῦρ καὶ οὐκ ἐλύπησεν οὐδὲ παρηνώχλησεν αὐτοῖς». (Δαν. 3, 23 καὶ 25-26).

1.2 Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία

1.2.1 Ἡ πατερικὴ συγγραφὴ

Τὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων ἔχει ἐρμηνευθεῖ μὲ διαφόρους τρόπους ἀπὸ τοὺς Πατέρες. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς θεωρήθηκε τύπος τῆς θυσίας καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, τοῦ ἀποδόθηκε, δηλαδή, εὐχαριστιακὸς καὶ σωτηριολογικὸς χαρακτήρας. Ἡ σωτηρία τῶν Παίδων συμβολίζει τὴν

σωτηρία τῆς ψυχῆς τῶν πιστῶν.⁸³² Μιὰ σημαντικὴ παρᾶμετρο τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος πατερικῆς ἐρμηνευτικῆς συνιστᾷ ἡ ταυτότητα τῆς μορφῆς τοῦ ἀγγέλου Κυρίου ποὺ μετέβαλε σὲ δρόσο τὸ πῦρ τῆς καμίνου. Σύμφωνα μὲ τοὺς περισσότερους ἐρμηνευτὲς ὁ ἄγγελος αὐτὸς ἦταν ὁ ἄσαρκος ἀκόμη τότε Λόγος, ἐπομένως τὸ ὅλο γεγονός ἔχει τὸν χαρακτήρα μιᾶς θεοφάνειας.⁸³³

⁸³² Εἶναι ἐνδεικτικό, ὅτι τὸ πρῶτο ὑπόμνημα στὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ γράφεται ἀπὸ τὸν ἀγ. Ἰππόλυτο στὰ 202-204, στὴν κορυφωσὴ τοῦ διωγμοῦ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, γιὰ διαφόρους λόγους, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἡ ἱστορία τῶν Τριῶν Παίδων συμβόλιζε κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἱστορία τῶν χριστιανῶν μαρτύρων καὶ συνιστοῦσε πρότυπο καὶ παρηγοριά γιὰ τοὺς διωκόμενους πιστοὺς. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Α'*, σ. 375. Καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος στὴν Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολὴ του (11, 34) συγκαταλέγει τοὺς Παῖδες μεταξὺ τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Βλ. Κωνστ.Σ. Βλάχου, «“Μάρτυς” καὶ “Ἅγιος” στὴν Παλαιὰ Διαθήκη» στὸ Στυλ.Γ. Παπαδοπούλου (ἐπ.), *Ὁ Ἅγιος καὶ ὁ Μάρτυρας στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, Εἰσηγήσεις IB' Συνεδρίου Πατερικῆς Θεολογίας*, Ἀθήνα 1994, σ. 10, 17. Εἶναι σημαντικό νὰ σημειωθεῖ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅτι κατὰ μία παράδοση καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Τρεῖς Παῖδες εἶχαν μαρτυρικὸ τέλος. Ἡ σύνδεση, ἐπομένως, μὲ τοὺς χριστιανούς μάρτυρες γίνεται στενότερη. Εἶναι δὲ ἐνδεικτικό, ὅτι ἡ δοκιμασία τοὺς ἔχει ἐπηρεάσει καὶ τὶς ἀναφορὲς σὲ συναξάρια ἀγίων ποὺ ὑπέστησαν τὸ διὰ πυρὸς μαρτύριο. Στὸν βίο π.χ. τῶν ἀγ. Νικάνδρου καὶ Ἑρμαίου, ὅπως παραδίδεται σὲ χειρόγραφο τοῦ 11^{ου} αἰ., ἀναφέρεται ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ βασανιστήρια ἦταν ἡ τοποθέτησή τους σὲ κάμινον. Οἱ ἅγιοι διεφυλάχθησαν ἀβλαβεῖς, ἐνῶ οἱ βασανιστὲς κήκων ἀπὸ τὴν φωτιά. Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου παραλληλίζει τὰ γεγονότα μὲ τὰ περιστατικά τοῦ βίου τῶν Τριῶν Παίδων: «κάμινον γὰρ ἐκκαῦσας ὁ τύραννος ἐνήσιν αὐτοὺς ἐν αὐτῇ. Οἱ δὲ ἅγιοι μάρτυρες εὐχὴν ἀναπέμφαντες πρὸς θεὸν πάντων ἐρρῶσθησαν τῶν δυσχερῶν· καὶ γὰρ ὁ τοῖς τρισὶν νεανίαις πάλαι τῇ καμίνῳ συγκαταβάς καὶ τοὺς ἀνακαίοντας ἐξαναλώσας καὶ τοὺς παῖδας ἀβλαβεῖς περισωσάμενος αὐτὸς καὶ τοῖς μάρτυσι προσευχομένοις παρίσταται βοηθὸς καὶ τοὺς ἀνάπτοντας μὲν ἀσεβεῖς τὴν φλόγα σὺν τῷ δυσσεβεῖ Ἀλεξίῳ πυρὶ καταναλίσκει, τοὺς δὲ ἁγίους μάρτυρας ἀσινεῖς διαφυλάττει». W. Lackner, «Eine unedierte Passion der Märtyrer Nikandros und Hermaios», *JÖB* 29 (1980), σ. 126.

Ἡ παράδοση αὕτη ποὺ ἀπέδιδε στοὺς Τρεῖς Παῖδες τὴν ιδιότητα τῶν Μαρτύρων ἐπηρέασε καὶ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, καθὼς οἱ Παῖδες ἐμφανίζονται συχνὰ ἐντεταγμένοι σὲ χοροὺς μαρτύρων καὶ σὲ μνηολόγια-μαρτυρολόγια, ὅπου συνδυάζονται μὲ τὰ μαρτύρια διαφόρων ἀγίων. Μιὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωση εἶναι ἡ ἀπεικόνισή τους στὴν πρόθεση τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου στὸ Ρεέ (1337), ὅπου καὶ οἱ τρεῖς κρατοῦν σταυροὺς μαρτυρίου (Εἰκ. 107).

⁸³³ Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ναβουχοδονόσωρ μαρτυρεῖ γιὰ τὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ τετάρτου προσώπου ποὺ ἐμφανίζεται στὴν κάμινον: «... ἰδοὺ ἐγὼ ὁρῶ ἄνδρα τέσσαρας λελυμένους καὶ περιπατοῦντας ἐν μέσῳ τοῦ πυρός, καὶ διαφθορὰ οὐκ ἔστιν ἐν αὐτοῖς, καὶ ἡ ὄρασις τοῦ τετάρτου ὁμοία υἱῷ Θεοῦ» (Δαν. 3, 25). Ἦδη στὸ πρωιμότερο ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ ὁ ἀγ. Ἰππόλυτος ἀναπτύσσει ἐκτενῶς τὴν ἀποψὴ τῆς ταύτισης τοῦ ἀγγέλου μὲ τὸν ἄσαρκο Λόγο, συνδέει τὸ θέμα μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπιση καὶ προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο διατυπώνοντας τὴν γνώμη, ὅτι μόνος ὁ Ναβουχοδονόσωρ ἀπὸ τοὺς παρισταμένους ἔβλεπε τὴν ἀγγελικὴ μορφή. Ἡ ἀναγνώριση καὶ ὁμολογία τοῦ

Σε ένα δεύτερο επίπεδο καὶ σὲ μεταγενέστερο χρόνο τὸ θέμα ἐρμηνεύθηκε καὶ ὡς προτύπωση τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς Θεοτόκου. Ὅπως οἱ Τρεῖς Παῖδες διατηρήθηκαν ἀλώβητοι στὴν κάμινο τοῦ πυρός, ἔτσι καὶ ἡ Θεοτόκος, ἂν καὶ ἄνθρωπος, δὲν κατεφλέγη ἀπὸ τὸ πῦρ τῆς θεότητος καὶ ἐπιπλέον, παρότι γέννησε, παρέμεινε παρθένος.

Ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς τῶν Πατέρων παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ δύο. Ἡ μία προέρχεται ἀπὸ τὸν πρῶτο λόγο τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (675 π.-750 π.) στὸ γεγονός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου: «Οὐ σε (ἐνν. Θεοτόκε) δὲ προεμήνυσε κάμιнос πῦρ δροσίζον ἅμα καὶ φλέγον δεικνύουσα καὶ τοῦ Θείου πυρός ἀντίτυπον τοῦ ἐν σοὶ κατοικήσαντος;».⁸³⁴

Ἡ δεύτερη ἀναφορὰ γίνεται ἀπὸ τὸν ἁγ. Ταράσιο Κωνσταντινουπόλεως (730-806) στὸν λόγο του *Εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*: «σὲ (ἐνν. Θεοτόκε) οἱ ἐν Βαβυλῶνι τρεῖς παῖδες τύπον ἔχοντες, καὶ τοῦ Υἱοῦ σου τὴν ἐπιθυμίαν κατανοήσαντες, τὴν κάμινον τὴν ἑπταπλασίως καυθεῖσαν διῆλθον ἀβλαβεῖς, καὶ ὡς ἐν θαλάμῳ χαίροντες μέσον ἐχόρευον».⁸³⁵

1.2.2 Ἡ ὕμνογραφία

Στὴν ὕμνογραφία τὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα καὶ ἔχει μιὰ σταθερὴ παρουσία. Οἱ δύο ὕμνοι πού ἔφαλαν μέσα

Θείου χαρακτηρὸς τῆς τελευταίας ἀπὸ τὸν βασιλιᾶ ἐρμηνεύεται, μάλιστα, ὡς τύπος τῆς μελλοντικῆς ἀναγνωρίσεως καὶ ἀποδοχῆς τοῦ Μεσσίου ἀπὸ τὰ ἔθνη. Αναφέρεται χαρακτηριστικὰ: «Ζητεῖν οὖν χρή· τίς ἦν οὗτος ὁ ἀγγελος ὁ ἐν τῇ καμίνῳ φανείς ... Οὐκ ἄλλος ἦν, μὴ πλανῶ, ἀλλ' ἡ οὗτος ὁ καὶ τοὺς Αἰγυπτίους ἐν ὕδατι κρίνας». *Εἰς τὸν Δανιήλ, Λόγος Β', Περὶ τῆς εἰκόνης ἧς (sic) ἔστησεν Ναβουχοδονόσορ ὁ βασιλεὺς*, XXXII, 1-2. Βλ. Μ. Lefèvre, *Hippolyte, Commentaire sur Daniel*, (SC 14), Paris 1947 (ἀνατύπωσης 2006), σ. 180. Ἡ μορφή τοῦ ἀγγέλου τοῦ Κυρίου ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἄλλες παλαιοδιαθηκικὲς διηγήσεις καὶ ἔχει ἐπίσης ταυτισθεῖ ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρμηνευτὲς μὲ τὸν ἀσαρκο Λόγο. Τὸ πιὸ γνωστὸ σχετικὸ παραδειγμα ὑπάρχει στὸ περιστατικὸ τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ μὲ τὸν ἀγγελο, τὸ ὁποῖο περιγράφεται στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως (32, 24-32). Βλ. καὶ Βέλλα, *Mal'ak-Jahve*, σ. 7-10.

⁸³⁴ *Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Θεοτόκου λόγος πρῶτος*, 8, 33-35. Kotter, *Die Schriften*, σ. 493.

⁸³⁵ PG 98, 1493A.

στήν κάμινο οἱ Τρεῖς Παῖδες γιά νά δοξάσουν τὸν Θεὸ συμπληρώνουν τὴν ὀκτάδα τῶν ὕμνων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὁποῖοι μαζί μὲ τὸν καινοδιαθηκικὸ ὕμνο τῆς Θεοτόκου συνιστοῦν τὰ πρότυπα τῶν ἐννέα ῥδῶν τοῦ ὕμνογραφικοῦ εἴδους τοῦ κανόνος. Συγκεκριμένα, οἱ εἰρμοί, τὰ πρῶτα, δηλαδή, τροπάρια, τῶν ῥδῶν Ζ' καὶ Η' ἔχουν σταθερὰ περιεχόμενο σχετικὸ μὲ τοὺς Τρεῖς Παῖδας. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς εἶναι πάρα πολλές. Ἐνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὲς πραγματεύεται τὸ θέμα ὡς τύπο τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς Θεοτόκου.⁸³⁶ Ἐνδεικτικὰ παραθέτουμε τὸν εἰρμὸ τῆς Η' ῥδῆς τοῦ ρυθμοτονικοῦ κανόνος τοῦ Ὁρθρου τῆς ἐορτῆς τῶν Χριστουγέννων:

«Θαύματος ὑπερφυοῦς ἡ δροσοβόλος,
ἐξεικόνισε κάμιнос τύπον· οὐ γὰρ οὐς
ἐδέξατο φλέγει νέους, ὡς οὐδὲ πῦρ
τῆς Θεότητος, Παρθένου ἦν ὑπέδυ νηδύν·
διὸ ἀνυμνοῦντες ἀναμέλψωμεν· Εὐλογεῖτω
ἡ κτίσις πᾶσα τὸν Κύριον, καὶ ὑπερυψούτω,
εἰς πάντα τοὺς αἰῶνας».⁸³⁷

⁸³⁶ Καὶ στὸ πρωιμότερο τοῦ κανόνος ὕμνογραφικὸ εἶδος τοῦ κοντακίου ὑπάρχουν σημαντικὲς ἀναφορὲς στὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων, φορτισμένες μὲ ποικίλο συμβολικὸ-θεολογικὸ περιεχόμενο. Ὁ ἀγ. Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς ἀναφέρεται στὸν VIII ὕμνο τοῦ ἀποκλειστικὰ στὸ θέμα αὐτό, τονίζοντας καὶ τὴν θεία ιδιότητα τοῦ ἐμφανισθέντος ἀγγέλου καὶ τὸν συμβολικὸ χαρακτήρα τοῦ γεγονότος ὡς τύπου τῆς ὑπερλόγου συλλήψεως. Ἐνδεικτικὰ παραθέτουμε τὸν ΚΣΤ' Οἶκο:

«Ὅθεν καταπλαγέντες ἐξέστησαν τῇ καρδίᾳ
Σεδράχ, Μισάχ καὶ Ἀβδεναγώ, καὶ ἀλλήλοις συνελάλησαν·
“Τί, φησίν, ἐστὶ τοῦτο; Οὐκ ἔστιν ἄγγελος οὗτος,
ἀλλὰ Θεὸς τῶν ἀγγέλων· ἐν ἀγγέλου μορφῇ φαίνεται
ὁ εἰς τὸν κόσμον μέλλων ἐρχεσθαι, καὶ σβεννύειν
τὴν τῶν εἰδώλων γέενναν ὥσπερ ἄρτι τὴν κάμινον.
Αὐτὸς καὶ νῦν ὤφθη καὶ τῶν μελλόντων γίνεσθαι
τὴν εἰκόνα ὑπέδειξεν ἡμῖν·
καθάπερ καὶ ἄρτι τὴν κάμινον ἐδρόσισεν,
οὕτως μέλλει ὡς ὑετὸς εἰς τὴν ἀγαμον καταρδεύειν τοὺς ψάλλοντας’...”.

De Matons, *Hymnes, I*, σ. 396-398.

⁸³⁷ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 314. Γιά περισσότερες ὕμνογραφικὲς ἀναφορὲς στὸ θέμα βλ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος*, σ. 32.

2. Ἡ λειτουργικὴ χρῆση

Ἡ χρῆση τοῦ θέματος στὴν λατρεία προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ πολλαπλὸ θεολογικὸ καὶ συμβολικὸ του περιεχόμενο. Καταρχάς, ἡ ἐρμηνεία τῆς διάσωσης τῶν Τριῶν Παίδων ἀπὸ τὴν κάμινο ὡς τύπου τῆς Ἀναστάσεως ἔπαιξε ρόλο στὸν ὀρισμὸ τῆς σχετικῆς διήγησης ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Δανιήλ ὡς ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ὁ ὁποῖος τελεῖται τὸ πρωὶ τῆς ἡμέρας.⁸³⁸

Σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, ἡ ἐπιλογή τοῦ χρόνου ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Παίδων σχετίζεται στενά μὲ τὴν συμβολικὴ σύνδεσή τους μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας. Συγκεκριμένα, ἡ μνήμη τους τιμᾶται, μαζὶ μὲ τοῦ προφήτου Δανιήλ, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονται στενά, τὴν 1Ζ' Δεκεμβρίου, λίγες δηλαδὴ ἡμέρες πρὸ τῶν Χριστουγέννων.⁸³⁹ Ἐπιπλέον, οἱ ἴδιοι ἐντάσσονται καταχρηστικῶς στὴν σειρὰ τῶν κατὰ σάρκα προπατόρων τοῦ Κυρίου, λόγῳ τῆς καταγωγῆς τους ἀπὸ τὴν ἴδια μὲ ἐκείνον φυλὴ, τοῦ Ἰούδα, καὶ λόγῳ τῆς ἐρμηνείας τῶν γεγονότων τοῦ βίου τους ὡς τύπων τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως.⁸⁴⁰

⁸³⁸ Τριώδιον, σ. 496-498. Προφητολόγιον, σ. 394-415.

⁸³⁹ Μηναιὸν Δεκεμβρίου, σ. 182-183.

⁸⁴⁰ Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ Συναξαριὸ τῆς ἡμέρας, ὅπου λέγεται ὅτι ἡ μνήμη τους τιμᾶται λίγες ἡμέρες πρὸ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ «διὰ τὸ καὶ αὐτοὺς (οἶμαι) εἶναι τῆς ἐξ Ἰούδα φυλῆς, ἐξ ἧς καὶ ὁ Σωτὴρ πάντων Χριστὸς πρὸς γένος κατάγεται». Μηναιὸν Δεκεμβρίου, σ. 183. Ἀλλωστε, καὶ στὴν ὑμνολογία τῆς Κυριακῆς τῶν Προπατόρων, ἡ μνήμη τῶν ὁποίων ἑορτάζεται δύο Κυριακὲς πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα, οἱ Τρεῖς Παῖδες καὶ ὁ προφήτης Δανιήλ συγκαταριθμοῦνται στοὺς κατὰ σάρκα προπάτορες τοῦ Κυρίου. Στὸν Ὅρθρο, μάλιστα, τῆς ἡμέρας πέραν τοῦ κανόνος τῶν Προπατόρων ὑπάρχει καὶ δεύτερος ἀφιερωμένος στοὺς Τρεῖς Παῖδες. Μηναιὸν Δεκεμβρίου, σ. 111-120. Ἡ συγκεκριμένη θεώρηση ἔχει ἀποτυπωθεῖ καὶ στὴν εἰκονογραφία. Ἐπιφανέστερο σχετικὸ παράδειγμα συνιστᾷ ἡ παρουσία τῶν Τριῶν Παίδων καὶ τοῦ Δανιήλ στὸ τύμπανο τοῦ Β τρούλλου τοῦ ἐσωνάρθηκα τῆς Μονῆς Χώρας (1315-1321), ὅπου εἰκονίζεται σειρὰ προπατόρων τοῦ Κυρίου καὶ ἐπίσης ἄλλες προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῶν ὁποίων ἡ δράση θεωρήθηκε τύπος τῶν γεγονότων τῆς Θείας Οἰκονομίας (Μωυσῆς, Ααρὼν κ.ά.). Βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 54-55, τ. 2, πίν. 68-71. Καὶ ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ ἀναγνωρίζει αὐτὴ τὴν ιδιότητα στοὺς Τρεῖς Παῖδες ἐντάσσοντάς τους σὲ μιὰ εἰδικὴ κατηγορία ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἕτεροι προπάτορες ἔξω ἀπὸ τὴν γενεαλογία». Ἐρμηνεία, σ. 75-76. Ἀκριβῶς τὸν ἴδιο τίτλο, μεταφρασμένο στὰ ἀγγλικά, χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Underwood γιὰ τὴν συγκεκριμένη κατηγορία προπατόρων στὴν Μονὴ Χώρας: «Other Ancestors outside the Genealogy». *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 50.

Ἐπομένως, οἱ δύο βασικές ἐρμηνευτικές παράμετροι τοῦ θέματος ἐκφράζονται ἀπὸ τὴν χρῆση τοῦ στήν λατρεία. Ἡ ἴδια ἐρμηνευτική πολυσημία θὰ ἐπιδράσει καὶ στὴν διαμόρφωση τοῦ θέματος στὴν εἰκονογραφία.

3. Ἡ εἰκαστική μαρτυρία

3.1 Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοση

Τὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων γνώρισε πολὺ μεγάλη διάδοση στὴν εἰκονογραφία. Ἡ ἀπεικόνισή του γίνεται μὲ δύο κύριους τρόπους. Εἴτε εἰκονίζεται ὡς αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση ἀποτελούμενη ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα ἐπεισόδια⁸⁴¹ εἴτε οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται ὡς μεμονωμένες μορφές, ὁλόσωμοι ἢ, κατὰ κύριο λόγο, σέ μετάλλια.

Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἀπεικόνιση ἀκολουθεῖ στὰ βασικὰ σημεῖα τὴν ἀφήγηση τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: τὴν φλεγόμενη κάμινο, τοὺς Τρεῖς Παῖδας μέσα σέ αὐτὴ κατὰ κανόνα δεομένους ἢ, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, χορεύοντες⁸⁴² καὶ τὸν

⁸⁴¹ Κατὰ μία ἄλλη ἀποψη οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῶν Τριῶν Παίδων πρέπει νὰ διαιεσθῶν στὸν ἀπλὸ καὶ τὸν ἀφηγηματικὸ ἢ ἀνεπτυγμένο τύπο, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπεικόνιση ἢ ὅχι περισσότερων ἐπεισοδίων μὲ βάση τὴν διήγηση τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ λαμβάνεται ὑπόψιν μόνο ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος καὶ ὅχι ἡ ἐξίσου διαδεδομένη ἀπεικόνιση τῶν Παίδων ὡς μεμονωμένων μορφῶν. Βλ. Archontopoulos, *Trois Hébreux*, σ. 125.

⁸⁴² Ὁ χορὸς τῶν Τριῶν Παίδων μέσα στὴν κάμινο δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν παλαιοδιαθηκὴ διήγηση, προέκυψε ὅμως ἀπὸ τὸ γεγονὸς, ὅτι οἱ Παῖδες εὕρισκόμενοι στὴν κατάσταση αὐτὴ ἀνέπεμψαν δύο ὕμνους δοξολογικοῦ χαρακτῆρος πρὸς τὸν Θεό. Ἐτοίχισαν πανηγυρικὸ τόνο στὴν δοκιμασία τους διατρανώνοντας καὶ τὴν πίστη τους στὴν θεία παντοδυναμία. Ἀπὸ τὰ δεδομένα αὐτὰ προέκυψε τὸ στοιχεῖο τοῦ χοροῦ τῶν Παίδων. Οἱ τρεῖς νέοι ὕμνουν τὸν Θεὸ ψάλλοντας καὶ χορεύοντας. Ὁ συνδυασμὸς δοξολογικοῦ ὕμνου καὶ χοροῦ μαρτυρεῖται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ρητῶς καὶ στὸ βιβλίον τῶν Ψαλμῶν, ὅπου ὁ λαὸς προτρέπεται στὴν δοξολογία τοῦ Θεοῦ, μεταξύ ἄλλων, καὶ ὡς ἐξῆς: «Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν τυμπάνῳ καὶ χορῷ» (Ψαλμ. 150, 4). Ὁ χορὸς τῶν Παίδων στὴν κάμινο ἀναφέρεται συχνὰ στὴν ὕμνογραφία. Στὸν ΚΕ' Οἶκο τοῦ VIII ὕμνου τοῦ ἁγ. Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, ποῦ εἶναι, ὅπως προαναφέρθη, ἀφιερωμένος στοὺς Τρεῖς Παῖδας, ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«Στήσαντες οὖν οἱ παῖδες χορὸν ἐν μέσῳ καμίνου,
οὐράνιον ἐκκλησίαν ἀπειργάσαντο τὴν κάμινον,
ψάλλοντες μετ' ἀγγέλου τῷ ποιητῇ τῶν ἀγγέλων

άγγελο Κυρίου πού τούς καλύπτει μὲ τὰ φτερά του διαφυλάσσοντάς τους ἀβλαβεῖς.⁸⁴³ Στὰ σταθερὰ αὐτὰ στοιχεῖα προστίθενται ἐνίοτε καὶ ἄλλα δευτερεῦοντα ἐπεισόδια, ὅπως οἱ ὑπηρέτες, τοὺς ὁποίους κατέκαψε ἡ φωτιά ἢ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ναβουχοδονόσωρ, ὁ ὁποῖος εἶτε ἀνακρίνει τοὺς Παῖδας εἶτε παρακολουθεῖ τὴν τιμωρία τους.⁸⁴⁴ Οἱ ἀπεικονίσεις περισσοτέρων ἐπεισοδίων ἀπὸ τὴν διήγηση περὶ τῶν Τριῶν Παίδων εἶναι σπανιότερες στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ,⁸⁴⁵ ἀλλὰ ἰδιαίτερα διαδεδομένες κυρίως στὰ εἰκονογραφημένα Ψαλτήρια.⁸⁴⁶

καὶ πᾶσαν τὴν λειτουργίαν τῶν ἀσάρκων ἐκμιμούμενοι' ...».

De Matons, *Hymnes*, I, σ. 396. Τὸ στοιχεῖο τοῦ χοροῦ τῶν Παίδων μέσα στὴν κάμινο ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος στὴν εἰκονογραφία. Ἀναφέρουμε π.χ. τὴν πολὺ χαρακτηριστικὴ παράσταση στὴν πρόθεση τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Κρεμλίνο (1482 ἢ 1514/15), ὅπου οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται πιασμένοι μὲ τὸν ἄγγελο σὲ κυκλικὸ χορό. M.V. Alpatov, *Uspenskij sobor Moskovskogo Kremlja*, Moskva 1971, εἰκ. 43. Γιά τὸ θέμα τοῦ χοροῦ τῶν Παίδων βλ. καὶ Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, «Τρεῖς παῖδες ἐν καμίνῳ: ἐπισημάνσεις στὴν πρωτοχριστιανικὴ εἰκονογραφία τοῦ θέματος», *Βυζαντινὰ* 24 (2004), σ. 341-352.

⁸⁴³ Ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου ἀναφέρουμε τὶς παραστάσεις τοῦ Πρωτάτου (1290 π.), τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (1294/5), τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (1312) καὶ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (μεταξύ 1365 καὶ 1374). Βλ. Καλλινίκου, *Ἡ τεχνικὴ*, εἰκ. 38, σ. 172. Τσιγαρίδα, *Τὰ ψηφιδωτά*, εἰκ. 215, σ. 252. Millet, *Mistra*, πίν. 111, 3. Ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος ἀπαντᾷ καὶ σὲ πολλὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα, ὅπως π.χ. ἡ Μονὴ Ἀναπαυσᾶ (1527), ἡ Μεγίστη Λαύρα (1535), ἡ Μολυβοκκλησιὰ (1541) κ.ά. Σοφianoῦ, *Τσιγαρίδα, Ἀναπαυσάς*, σ. 267. Millet, *Athos*, πίν. 120, 2. Παντζαρίδου, *Μολυβοκκλησιὰ*, εἰκ. 72, σ. 351.

⁸⁴⁴ Ἡ ἀνάπτυξη τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἐπιμέρους ἐπεισοδίων ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν ὑπαρξὴ στὸ Βυζάντιο, καὶ ἀργότερα στὴν Ρωσία, λειτουργικοῦ δράματος μὲ θέμα ἀκριβῶς τὴν ἱστορία τῶν Τριῶν Παίδων. Περὶ αὐτοῦ βλ. V. Cottas, *Le théâtre à Byzance*, Paris 1931, σ. 97-102. M.M. Velimirović, «Liturgical Drama in Byzantium and Russia», *DOP* 16 (1962), σ. 349-385 καὶ εἰκ. 1-7. M. Bernabò, «Teatro a Bisanzio: le fonti figurative dal VI all' XI secolo e le miniature del Salterio Chludov», *Bizantinistica*, Σ. 2, VI (2004), σ. 71-72 καὶ πίν. IX, εἰκ. 15.

⁸⁴⁵ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἀπεικονίσεις στὸν νάρθηκα τῶν Ἀγ. Ἀναγύρων Καστοριάς (1180-1190) καὶ στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Dečani (1346-50), ὅπου στὸ κυρίως θέμα προστίθενται καὶ οἱ Χαλδαῖοι πού φονεύονται ἀπὸ τὸ πῦρ τῆς καμίνου. Πελεκανίδου, Χατζηδάκη, *Καστοριά*, σ. 25 (ἀρ. 159). Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXVII. Ἀπὸ τὰ μεταβυζαντινὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε τὴν παράσταση στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἡρακλείδιου τῆς Μονῆς Λαμπαδιστῆ στὴν Κύπρο (β' μισὸ 15^{ου} αἰ.), ὅπου οἱ μορφές τῶν Τριῶν Παίδων μέσα στὴν κάμινο πλαισιώνονται τόσο ἀπὸ δύο ὑπηρέτες πού συνδαιλίζουν τὴν φωτιά ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ναβουχοδονόσορα πού παρακολουθεῖ τὰ τεκταινόμενα καθισμένος στὸν θρόνο του. Παπαγεωργίου, *Μονὴ Λαμπαδιστοῦ*, εἰκ. 37, σ. 42.

⁸⁴⁶ Γιά παραδείγματα τέτοιων ἀπεικονίσεων στὰ Ψαλτήρια βλ. Archontopoulos, *Trois Hébreux*, σ. 125. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν Τριῶν Παίδων

Οί αφηγηματικές παραστάσεις τοῦ θέματος ἔχουν, ὅπως προανέφερθη, πολυεπίπεδο θεολογικό-συμβολικό περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο, ὅμως, δὲν δηλώνεται ἀπὸ εἰκονογραφικά στοιχεῖα, ὅπως π.χ. κάποιο μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο, ἀλλὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον πρόγραμμα.⁸⁴⁷ Ἔτσι, εἶναι σὲ κάθε περίπτωση δύσκολο νὰ γίνεи μὲ ἀπόλυτους ὅρους μιὰ διάκριση τῶν παραστάσεων αὐτῶν σὲ καθαρά ἱστορικοῦ ἢ συμβολικοῦ περιεχομένου. Μὲ ἐπίγνωση τῶν περιορισμῶν αὐτῶν θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὅτι οἱ παραστάσεις τοῦ θέματος σὲ χειρόγραφα (Ψαλτήρια, Μηνολόγια), σὲ φορητὲς εἰκόνες καὶ στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ, ὡς τμήματα τοῦ κύκλου τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ τοῦ Μηνολογίου, ἔχουν κατὰ βάσιν ἱστορικὸ χαρακτήρα.

Οἱ συνοπτικὲς ἀπεικονίσεις, ὅπου οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται ὡς μεμονωμένες ὁλόσωμες μορφές ἢ σὲ μετάλλια ἐντάσσονται κυρίως σὲ χοροὺς μαρτύρων ἢ σὲ μηνολόγια, στοιχεῖο πού παραπέμπει στὴν προαναφερθεῖσα παράδοση πού τοὺς ἀποδίδει μαρτυρικὸ τέλος.⁸⁴⁸ Τὸ

εἰκονίζονται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἤδη περίοδο. Πολλὰ παραδείγματα ἀπαντοῦν π.χ. σὲ σαρκοφάγους, τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν ὁποίων περιλαμβάνει σταθερὰ σχετικὲς ἀπεικονίσεις λόγω τοῦ συσχετισμοῦ τῆς σωτηρίας τῶν Παίδων μὲ τὴν Ἀνάσταση. Βλ. Deichmann, *Repertorium*, τ. 1, No 28, πίν. 9, No 340, πίν. 64, No 625, πίν. 94.

⁸⁴⁷ Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις π.χ. τὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων εἰκονίζεται ἐντεταγμένο σὲ εἰκονογραφικοὺς κύκλους θεομητορικῶν προτυπώσεων ἢ σὲ συσχετισμὸ μὲ παραστάσεις τῆς ἰδίας τῆς Θεοτόκου ἢ σκηνῶν τοῦ βίου της. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν παρουσία τοὺς στὸν κύκλο τῶν προτυπώσεων στὴν Betania (μετὰ τὸ 1207) καὶ σὲ αὐτὸν τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου στὸ καθολικὸ τῆς Μ. Βατοπαιδίου (1312). Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156. Τσιγαρίδα, Τὰ ψηφιδωτά, εἰκ. 215, σ. 252 καὶ σ. 246.

⁸⁴⁸ Ἐνὰ ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα ἀπεικόνισης τῶν Τριῶν Παίδων σὲ μετάλλια ἀπαντᾷ στὴν Μονὴ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη (1100 π.). C. Mango, E.J.W. Hawkins, S. Boyd, «The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsovendis (Cyprus) and Its Wall Paintings», *DOP* 44 (1990), εἰκ. 112 καὶ σ. 84. Στὴν παλαιολόγειο ἰδιαίτερα περίοδο ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ ἡ ἀπεικόνιση τῶν Τριῶν Παίδων ἐντὸς μεταλλίων στὴν μεσαία ζώνη εἰκονογραφήσεως τῶν ναῶν ἀνάμεσα σὲ μορφές μαρτύρων καὶ ἄλλων ἁγίων. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸν ναὸ τῶν Ἀγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης στὴν Ἀχρίδα (14^{ος} καὶ 15^{ος} αἰ.), τῶν Ταξιαρχῶν στὴν Ἀγριακὸνα (π. 1400), καὶ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου Ρουσούλη στὴν Καστοριά (1441/2). Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, σ. 51 καὶ σχ. 3. Δωρὴ-Δεληγιάννη, Ἀγριακὸνα, σ. 551-552 καὶ εἰκ. 22. Τσιγαρίδα, Ἅγιος Ἀνδρέας, εἰκ. 170, σ. 313. Γιά τὴν ἀπεικόνιση στὰ πλαίσια τῶν Μηνολογίων βλ. τὸ παράδειγμα στὴν Μονὴ τοῦ Treskavac (1334-1335 μὲ 1350 π.). M. Gligorijević-Maksimović, «La peinture du XIVe siècle au monastère de Treskavac», *ZRVI* 42 (2005), εἰκ. 25-27, σ. 146-148.

συμβολικὸ περιεχόμενο τέτοιων ἀπεικονίσεων εἶναι δύσκολα ἀνιχνεύσιμο καὶ μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ μόνο με βάση τὰ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα.⁸⁴⁹

Οἱ πολλαπλές ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις τοῦ θεματος τῶν Τριῶν Παίδων ἔχουν ἐπηρεάσει καὶ τὴν πορεία του στὴν τέχνη, ὅχι τόσο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν εἰκονογραφία του, ἢ ὅποια εἶναι κατὰ βάσιν σταθερή, ὅσο στὴν παρουσία καὶ χρήση του σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς τῆς βυζαντινῆς τέχνης (γλυπτική, μικρογραφία, μνημειακὴ ζωγραφικὴ, μικροτεχνία) καὶ σὲ ποικίλα συμφραζόμενα.

Τὸ θέμα τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων χρησιμοποιήθηκε εὐρέως στὴν βυζαντινὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ καὶ ἔχει συμπεριληφθεῖ στὸ πρόγραμμα πολλῶν ναῶν. Ἡ διάδοσή του αὐτὴ ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὸ πλούσιο θεολογικὸ του περιεχόμενο καὶ στὶς πολλαπλές ἐρμηνεῖες πού ἔχει δεχθεῖ, στοιχεῖο πού τὸ καθιστᾷ «εὐελικτο» στὴν προσαρμογὴ του στὰ ἐκάστοτε εἰκονογραφικὰ-θεολογικὰ συμφραζόμενα. Συνεπεία αὐτοῦ εἶναι ἡ δυνατότητα δόκιμης τοποθέτησής του σὲ διάφορα σημεῖα τῶν ναῶν ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα μέχρι τὸν νάρθηκα.⁸⁵⁰

3.2 Ἡ παρουσία καὶ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἕως τὴν Παλαιολόγεια περίοδο

Ἡ παράσταση τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων ἐμφανίζεται πολὺ νωρὶς στὴν τέχνη καθὼς εἶναι ἀπὸ τὰ ἀγαπητὰ παλαιοχριστιανικά

⁸⁴⁹ Γιὰ παράδειγμα στὴν Ἀγριακὸνα τὰ μετάλλια τῶν Τριῶν Παίδων συνδυάζονται μετὰ τις μορφές τοῦ Δανιὴλ καὶ τῶν Θεοπατόρων Ἰωακείμ καὶ Ἄννης, ἐνῶ στὸν Ἁγ. Ἀνδρέα Ρουσούλη βρίσκονται ἐπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἐνθρονῆς Βρεφοκρατούσας. Δωρὴ-Δεληγιάννη, Ἀγριακὸνα, σ. 551-552 καὶ εἰκ. 22. Τσιγαρίδα, Ἅγιος Ἀνδρέας, εἰκ. 170, σ. 313.

⁸⁵⁰ Ἀπὸ τις ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος σὲ διάφορες θέσεις σὲ παλαιολόγεια μνημεῖα ἀναφέρουμε τὴν παράσταση τοῦ θέματος στὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), στὸν κυρίως ναὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (1312) καὶ στὸν ἐσωνάρθηκα τῆς Μονῆς Χώρας (1315-1321). Millet, *Mistra*, πίν. 111, 3. Τσιγαρίδα, *Τὰ ψηφιδωτά*, εἰκ. 215, σ. 252. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 79-80.

θέματα.⁸⁵¹ Τὸ θέμα εἰκονίζεται πολὺ συχνά στὶς κατακόμβες καὶ σὲ σαρκοφάγους.⁸⁵²

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία τοῦ θέματος σὲ πρώιμα ἔργα μικροτεχνίας, ὅπως τὸ ἐλεφαντοστῆινο δίπτυχο τῆς Ραβέννας (6^{ος} αἰ.).⁸⁵³

Πρώιμο καὶ σημαντικὸ παραδείγμα ἀπεικόνισης τοῦ θέματος συνιστᾷ ἡ φορητὴ εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ (7^{ος} αἰ. π.) (Εἰκ. 108).⁸⁵⁴ Σὲ αὐτὴ τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ μορφή τοῦ ἀγγέλου, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖται δίπλα στοὺς Παῖδες νὰ χτυπᾷ μὲ τὴν σταυροφόρο λόγχη του τὶς φλόγες τῆς καμίνου. Ἡ εἰκόνα ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸν χώρο τῆς Παλαιστίνης καὶ γενικότερα τὴν κοπτικὴ τέχνη, στὴν ὁποία τὸ θέμα εἶναι ἐπίσης ἀγαπητό.⁸⁵⁵

Ἡ παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων ἔχει μιᾶ σταθερὴ παρουσία στὰ χειρόγραφα καὶ ιδίως στὰ Ψαλτήρια, ὅπου συμπεριλαμβάνεται στὴν εἰκονογράφηση τῶν Θ' βιβλικῶν ῥόδων (Εἰκ. 109).⁸⁵⁶ Ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ, ὁ κατὰ βᾶσιν ἱστορικὸς χαρακτήρας τῶν ἀπεικονίσεων στὰ χειρόγραφα

⁸⁵¹ Γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὴν πρώιμη χριστιανικὴ τέχνη βλ. C. Carletti, *I tre giovani Ebrei di Babilonia nell' arte cristiana antica*, Brescia 1975 καὶ M. Rassart-Debergh, «Les trois Hébreux dans la fournaise dans l'art paléochrétien-Iconographie», *Byzantion* 48 (1978), σ. 430-455 καὶ πίν. I-III.

⁸⁵² Στὴν κατακόμβη τῆς Via Latina (4^{ος} αἰ.) π.χ. οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται δύο φορές σὲ διαφορετικὲς αἰθουσες. Βλ. Ferrua, *Via Latina*, πίν. XIII, LXXXIX, 1. Γιὰ παραδείγματα ἀπεικονίσεων σὲ σαρκοφάγους βλ. Deichmann, *Repertorium*, τ. 1, No 28, πίν. 9, No 340, πίν. 64, No 625, πίν. 94.

⁸⁵³ Βλ. Volbach, *Elfenbeinarbeiten*, σ. 64, No 125, πίν. 39. Βλ. καὶ σ. 77-78, No 162, πίν. 53 καὶ σ. 82, No 178, πίν. 55 γιὰ περαιτέρω παραδείγματα.

⁸⁵⁴ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, τ. Α'-Εἰκόνες, Ἀθῆναι 1956, σ. 12-13, τ. Β'-Κείμενον, Ἀθῆναι 1958, σ. 26-28. Weitzmann, *Icons of Sinai*, No B. 31, σ. 56 καὶ πίν. XXII.

⁸⁵⁵ Γιὰ σχετικὰ παραδείγματα βλ. K. Wessel, *Koptische Kunst*, Recklinghausen 1963, εἰκ. 101, σ. 164 καὶ σ. 180-182. Ἐπίσης M. Zibawi, *Bagawat. Peintures paléochrétiennes d'Égypte*, Paris-Milano 2005, εἰκ. 29, σ. 55 καὶ σ. 90-91.

⁸⁵⁶ Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ἀπεικόνισης στὰ Ψαλτήρια ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς περιπτώσεις σὲ αὐτὸ τῆς Μονῆς Παντοκράτορος (9^{ος} αἰ.), φύλλο 222r, καὶ στὸ Chludov (9^{ος} αἰ.), φύλλο 160v, καὶ στὸ Ψαλτήριο τοῦ Θεοδώρου (1066), φύλλο 202r. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 33, fol. 222r. Šepkina, *Miniatjura*, fol. 160v. Nersessian, *Psautiers*, πίν. 113, εἰκ. 318. Ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις σὲ ἄλλα χειρόγραφα ἀναφέρουμε αὐτὴ στὸ εἰκονογραφημένο ἀντίτυπο τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τοῦ Παρισιοῦ (879), φύλλο 435v, αὐτὴ στὸν Φυσιολόγο τῆς Σμύρνης (11^{ος} αἰ.), φύλλο 59r, καὶ αὐτὴ σὲ ἕνα ἀρμενικὸ ἀναγνωσμάτιο (1286), φύλλο 207r. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 43. Bernabò, *Fisiologo*, εἰκ. 66. Rapti, *Image et liturgie*, εἰκ. 18, σ. 129.

καὶ ἡ μεγαλύτερη ἐλευθερία ἐπιλογῶν ἐν σχέσει μὲ τὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ ὁδήγησε στὴν ἀνάπτυξη τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἐπιμέρους ἐπεισοδίων τοῦ θέματος στὶς σχετικὲς ἀπεικονίσεις.

Στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ τὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων ἔχει ἱστορηθεῖ σὲ ἀρκετὰ μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ στὴν Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (δ' δεκαετία 11^{ου} αἰ.) (Εἰκ. 110), τὴν Ἀγ. Σοφία Κιέβου (1042-1046), τοὺς Ἀγ. Αναργύρους Καστοριᾶς (1180-1190), τὴν Ζωοδόχο Πηγὴ στὴν Σαμαρίνα (1200 π.) καὶ τὴν Παναγία Studenica (1208/9).⁸⁵⁷

Ὁ παλαιότερος τυπολογικὸς συσχετισμὸς τοῦ θέματος μὲ τὴν Θεοτόκο ἀπαντᾷ στὴν Ἀγ. Σοφία Ἀχρίδος (μεταξὺ 1037 καὶ 1056) (Εἰκ. 111), ὅπου συναπεικονίζεται στὸν χώρο τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος μὲ τὴν Κλίμακα τοῦ Ἰακώβ (Εἰκ. 3), τὴν Φιλοξενία καὶ τὴν Θυσία τοῦ Ἀβραάμ.⁸⁵⁸ Ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ ἡ Κλίμαξ συνιστᾷ «κλασικὴ» προτύπωση τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο ἔχουν κυρίως εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο. Ὁ Ἰσαάκ, πάντως, ὡς τύπος τοῦ Χριστοῦ παραπέμπει καὶ στὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Ἡ ὁμαδοποίηση αὐτὴ τῶν συγκεκριμένων θεμάτων ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς μιὰ προδρομικὴ μορφή τοῦ κύκλου τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων.⁸⁵⁹ Εἶναι σημαντικὴ ἡ παρουσία τοῦ θέματος σὲ ἕναν τέτοιο κύκλο μὲ χαλαρὴ ἔστω, ἀλλὰ ὑπαρκτὴ, σχέση πρὸς τὴν Θεοτόκο ἤδη ἀπὸ τὸν 11^ο αἰ., πολὺ νωρίτερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Παλαιολόγειο περίοδο, ὅποτε καὶ συνήθως τοποθετεῖται ἡ ἐμφάνιση τοῦ συσχετισμοῦ τῶν Τριῶν Παίδων μὲ τὴν Θεοτόκο στὴν τέχνη.⁸⁶⁰

⁸⁵⁷ Χατζηδάκη, *Ὁσιος Λουκᾶς*, εἰκ. 25. Powstenko, *St. Sophia*, σ. 128. Πελεκανίδου, Χατζηδάκη, *Καστοριᾶ*, σ. 25 (ἀρ. 159). Grigoriadou, *Peintures murales*, σ. 6. Gavrilović, *Živopis vestibila*, εἰκ. 2 καὶ σ. 185, 189, 192.

⁸⁵⁸ Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, εἰκ. 19-23. Grozdanov, *Saint Sophia*, σ. 22-23, 25-26.

⁸⁵⁹ Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 164. Τὴν διάσταση αὐτὴ τῶν θεμάτων ἐπισημαίνει καὶ ὁ Α. Grabar, «Les peintures murales dans le chœur de Sainte-Sophie d'Ohrid», *CahArch* XV (1965), σ. 261.

⁸⁶⁰ Βλ. π.χ. Σοφianoῦ, Τσιγαρίδα, *Ἀναπανσᾶς*, σ. 88.

Ἡ ἔνταξη τοῦ θέματος τῶν Τριῶν Παίδων σὲ ἕναν σαφῆ κύκλο παλαιοδιαθητικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων ἀπαντᾷ στὸν γεωργιανὸ ναὸ τῆς Betania (μετὰ τὸ 1207), ὅπου συνυπάρχει μὲ σειρά σχετικῶν θεμάτων στὸ Ν καὶ σὲ τμήμα τοῦ Β κλίτους (Εἰκ. 112).⁸⁶¹ Ἐδῶ τὸ θέμα ἔχει ξεκάθαρο προεικονιστικὸ περιεχόμενο.

Τὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων γνωρίζει σημαντικὴ διάδοση στὴν τέχνη στὰ πλαίσια διαφόρων θεολογικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν συσχετισμῶν, ἀλλὰ ἡ ἀπεικόνισή του σὲ ἀμεση σχέση μὲ τὴν Θεοτόκο εἶναι περιορισμένη. Ἰδιαίτερη διάδοση θὰ γνωρίσει κατὰ τὴν Παλαιολόγειο περίοδο.

3.3 Ἡ Παλαιολόγεια περίοδος

Ὁ συσχετισμὸς τοῦ θέματος τῶν Τριῶν Παίδων μὲ τὴν Θεοτόκο στὸ εἰκονογραφικὸ πεδίο ἀπαντᾷ σὲ ἀρκετὰ παραδείγματα στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Παλαιολογείου περιόδου, ὅποτε τὰ θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Θεοτόκο, καὶ δὴ τὰ συμβολικοῦ περιεχομένου, διαδίδονται εὐρέως. Στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος μὲ συμβολικὸ περιεχόμενο σχετικὸ μὲ τὴν Θεοτόκο συγκαταλέγονται καὶ περιπτώσεις, ὅπου αὐτὴ δηλώνεται μὲ πιὸ ἔμμεσο τρόπο, εἶναι παρόλα αὐτὰ ὑπαρκτή.

Οἱ ἐξεταζόμενες παραστάσεις ἀνήκουν τόσο στὶς συνοπτικὲς ὥς καὶ στὶς ἀφηγηματικὲς. Ἡ ἐξέταση τῶν συγκεκριμένων παραδειγμάτων ὡς θεομητορικῶν προτυπώσεων δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων θεολογικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν παραμέτρων. Ἀπλῶς καθορίζεται τὸ πρὸς τανεῦον σὲ κάθε περίπτωσι θεολογικό-συμβολικὸ περιεχόμενο μὲ βάση κυρίως τὰ ἐκάστοτε εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα, διαδικασία ἀπαραίτητη γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ χαρακτῆρος ἑνὸς θέματος ποὺ δὲν ἀποτελεῖ «κλασικὴ» θεομητορικὴ προτύπωση ἀφενὸς καὶ ἐμφανίζει πολλὰ ἐρμηνευτικὰ ἐπίπεδα ἀφετέρου.

⁸⁶¹ Eastmond, *Royal Imagery*, σ. 156.

3.3.1 Αὐτοτελεῖς ἀφηγηματικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα

3.3.1.1 Πρωτάτο (1290 π.) (ἀρ. κατ. 9α)

Στὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου οἱ ἐν τῇ καμίνῳ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται στὸν Δ τοῖχο τοῦ ΒΔ γωνιακοῦ διαμερίσματος (Εἰκ. 15).⁸⁶² Ἡ παράσταση ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ βασικὰ μόνο στοιχεῖα τοῦ γεγονότος. Οἱ Παῖδες εἰκονίζονται δεόμενοι μέσα στὴν κάμινο καὶ ἀπὸ ἐπάνω τους ἐμφανίζεται ἡμίσωμος μὲ ἀνοιχτὲς φτεροῦγες ὁ ἄγγελος ποῦ τοὺς προστατεύει.⁸⁶³

Τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὴν σχέση τῆς μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἀπεικονίσεις θεομητορικῶν προτυπώσεων ποῦ βρίσκονται στὸν χώρο τῆς Πρόθεσης, ὁ ὁποῖος ἀντιστοιχεῖ στὸ ΒΑ διαμέρισμα. Τὰ θέματα, ἐπομένως, τῆς Βάτου, τῆς Κλίμακος καὶ τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου βρίσκονται σὲ θέση ἀνάλογη μὲ αὐτὸ τῶν Τριῶν Παίδων στὸ ΒΔ διαμέρισμα.⁸⁶⁴

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν Τριῶν Παίδων σὲ διαφορετικὸν χώρο, ἐκτὸς τοῦ ὑπολοίπου κύκλου τῶν προεικονίσεων, δὲν σημαίνει ἀπουσία θεομητορικοῦ περιεχομένου τοῦ θέματος.⁸⁶⁵ Ἀλλωστε βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία χώρου μὲ τὰ ὑπόλοιπα θέματα τῶν προεικονίσεων καὶ ἐπιπλέον εἶναι ἐντεταγμένη σὲ ἓνα εὐρύτερο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ὅπου κατεξοχήν ὑπογραμμίζεται τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρώπησης (προπάτορες στὸ κεντρικὸ κλίτος, προφῆτες στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων, Γενέσιον, Εἰσόδια, Κοίμησις Θεοτόκου).⁸⁶⁶

⁸⁶² Καλλινίκου, *Ἡ τεχνική*, εἰκ. 38, σ. 172. Djurić, *Les conceptions hagiologiques*, εἰκ. 10, σ. 74. Καλομοιράκη, *Παρατηρήσεις*, σ. 205-206. *Μανουὴλ Πανσέληνος*, σ. 28.

⁸⁶³ Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, περιορισμένο δηλαδὴ στὰ βασικὰ στοιχεῖα, εἰκονίζεται τὸ θέμα καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιόδου, ὅπως ἡ Μονὴ Βατοπαιδίου (1312), ἡ Gračanica (1321), ἡ Μονὴ Ὁδηγήτριας Καϊνούργιου στὴν Κρήτη (μέσα 14^{ου} αἰ.) κ.ά. Βλ. Τσιγαρίδα, *Τὰ ψηφιδωτά*, εἰκ. 215, σ. 252. Μαδεράκη, *Ἡ δέηση*, σ. 104 καὶ προσωπικὴ παρατήρηση.

⁸⁶⁴ Καλομοιράκη, *Παρατηρήσεις*, σ. 205-206.

⁸⁶⁵ Γιὰ τὸν προεικονιστικὸν χαρακτήρα τῆς παράστασης βλ. καὶ *Μανουὴλ Πανσέληνος*, σ. 28.

⁸⁶⁶ Γιὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου βλ. Καλομοιράκη, *Παρατηρήσεις*, σ. 205-206.

Ἡ μετακίνηση αὐτῆ τῆς παράστασης τῶν Τριῶν Παίδων ὑπαγορεύθηκε προφανῶς ἀπὸ κάποιον ἰδιαίτερο λόγο. Ἡ ἐρμηνεῖα πού ἔχει δοθεῖ εἶναι, ὅτι στὸν χῶρο ἔξω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σημεῖο πού ἔχει εἰκονιστεῖ τὸ θέμα μαρτύρησαν ὁ Πρῶτος Κοσμᾶς καὶ ἄλλοι ἁγιορεῖτες μοναχοὶ ἀπὸ τοὺς λατινόφρονες, ἐπὶ πατριαρχίας Ἰωάννου Βέκκου (1275-1282).⁸⁶⁷ Ἡ τοποθέτηση, ἐπομένως, τοῦ θέματος στὸ σημεῖο αὐτὸ συνιστοῦσε, μέσῳ τοῦ προφανοῦς παραλληλισμοῦ, μιᾶ διαρκῆ ὑπόμνηση τοῦ γεγονότος. Ἡ ἐπιλογή τοῦ συγκεκριμένου θέματος δὲν ἦταν τυχαία καθὼς αὐτὸ ἔχει συνδεθεῖ καὶ μὲ τὸ διὰ πυρᾶς μαρτύριο τῶν δεκατριῶν μοναχῶν τῆς Παναγίας Κανταριωτίσσης στὰ 1231 στὴν Κύπρο ἀπὸ τοὺς Λατίνους.⁸⁶⁸

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἡ παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων στὸ Πρωτᾶτο ἔχει, πέραν τοῦ θεομητορικοῦ, καὶ ἓνα σαφές ἀντιλατινικὸ περιεχόμενο⁸⁶⁹ καὶ καθίσταται ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρη καθὼς δημιουργεῖται ἐπὶ

⁸⁶⁷ Καλομοιράκη, Πρωτᾶτο, σ. 97-98. Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Βέκκου βλ. Ν.Γ. Ξεξάκη, *Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, (διατρ. ἐπὶ διδ.), Ἀθῆναι 1981.

⁸⁶⁸ Βλ. γιὰ τὸ θέμα Θ. Παπαδοπούλλου, «Μαρτύριον Κυπρίων» στὸ *Τόμος Ἀναμνηστικὸς ἐπὶ τῇ 50ετηρίδι τοῦ περιοδικοῦ «Ἀπόστολος Βαρνάβας»* (1918-1968), Λευκωσία 1975, σ. 336. Ἐπίσης, Γ.Χρ. Εὐθυμίου, «Τὸ μαρτύριον τῶν δεκατριῶν Ὀσιομαρτύρων τῆς Μονῆς Παναγίας τῆς Κανταριωτίσσης», *ΕΕΘΣΠΑ ΛΗ'* (2003), σ. 623-633. Τὸ στοιχεῖο τοῦ πυρός, μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἐγίνε ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸ ἐπίσης διὰ πυρός μαρτύριο τῶν δεκατριῶν ὀσιομαρτύρων, πιθανὸν νὰ ἔχει παίξει ρόλο καὶ στὴν συνύπαρξη τοῦ θέματος τῶν Τριῶν Παίδων μὲ αὐτὸ τῆς φλεγόμενης Βατου. Σὲ δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, στὴν Gračanica (1321) καὶ τὴν Μονὴ Ὁδηγήτριας στὴν Κρήτη (μέσα 14^{ου} αἰ.), συναπεικονίζονται σὲ συγκεκριμένους χώρους μόνον αὐτὰ τὰ δύο θέματα ἀπὸ τὸν εὐρύτερο κύκλο τῶν σχετικῶν θεμάτων αποτελώντας μιᾶ μικρὴ ὁμάδα θεομητορικῶν προτυπώσεων. Todić, *King Milutin*, σ. 105, 334. Μαδεράκη, Ἡ δέηση, σ. 104. Τὸ ἴδιο στοιχεῖο μπορεῖ νὰ ἐπαιξε ρόλο καὶ στὴν συναπεικόνιση τῶν Τριῶν Παίδων μὲ τὴν θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ τὴν ἀνάληψη τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ στὴν Studenica (1208/9). Gavrilović, *Živopis vestibila*, σ. 185, 189, 192 καὶ εἰκ. 2.

⁸⁶⁹ Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι στὸ πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου ὑπάρχει καὶ ἀλλὴ μιᾶ ἀπεικόνιση, αὐτὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὶς τότε ἐξελίξεις καὶ θεωρεῖται ἐπίσης ἀντιλατινικοῦ χαρακτήρος. Βλ. Καλομοιράκη, Πρωτᾶτο, σ. 98-99. Μανουὴλ Πανσέληνος, εἰκ. 52-53, σ. 172-173. Kalopissi-Verti, *Aspects of Byzantine Art*, σ. 19. Τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ περιεχόμενο τῆς συγκεκριμένης ἀπεικόνισης συνέτεινε στὴν συχνὴ παρουσία τῆς σὲ μνημεῖα τῶν λατινοκρατούμενων περιοχῶν, ὅπως ἡ Κρήτη, καὶ ἦταν προφανῶς γνωστὸ καὶ στοὺς κυριάρχους, ὅπως δηλώνουν οἱ περιπτώσεις συγκεκριμένης καταστροφῆς τῆς μορφῆς τοῦ πρώτου βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, μόνης ἀπὸ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἰκονιζόμενα πρόσωπα. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Στ.Ν. Μαδεράκη, «Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὸ Νομὸ Χανίων. Ἅγιος Δημήτριος στὸν Πλατανὲ Σελίνου», *Χανιά* 1985, σ. 82.

τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328), ὁ ὁποῖος στήριξε ἐνεργὰ τὴν ὀρθόδοξη πίστη συμβάλλοντας στὴν ἀνατροπὴ τῶν ἐπιπτώσεων τῆς Συνόδου τῆς Λυών (1274).⁸⁷⁰

3.3.1.2 Παναγία Περίβλεπτος (Ἁγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5) (ἀρ. κατ. 9β)

Στὸν Ἁγ. Κλήμεντα οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται στὸν Β τοῖχο τοῦ διακονικοῦ.⁸⁷¹ Ἡ παράσταση, ὅπως καὶ τοῦ Πρωτάτου, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ βασικά στοιχεῖα τοῦ θέματος, δηλαδή τοὺς Παῖδας μέσα στὴν κάμινο καὶ τὸν ἄγγελο σὲ προστατευτικὴ στάση ἐπάνω ἀπὸ αὐτοὺς. Ἐκτεταμένη φθορὰ στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς ἀπεικόνισης εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπάλειψη τῆς μορφῆς ἑνὸς ἀπὸ τοὺς Παῖδες.

Καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῶν ὑπολοίπων θεομητορικῶν προτυπώσεων, ὁ ὁποῖος ἔχει ἱστορηθεῖ στοὺς τοίχους τοῦ νάρθηκα.⁸⁷² Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἐπηρεάζει τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος, ἐν προκειμένῳ τὸν προεικονιστικὸ χαρακτήρα του, καθὼς αὐτὸς συνάγεται ἀβίαστα ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ περιβάλλον τῆς παράστασης.⁸⁷³

⁸⁷⁰ Βλ. Καλομοιράκη, Πρωτάτο, σ. 88-90, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐνδεικτικὴ τῆς στάσεως αὐτῆς τοῦ Ἀνδρονίκου εἶναι μιὰ ἀναφορὰ τοῦ συγχρόνου του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἁγ. Ἀθανασίου (1235 π.-μετὰ τὸ 1310 καὶ πρὸ τοῦ 1323) σὲ ἐπιστολὴ πού τοῦ ἀπευθύνει: «Ὅσον ἐσπούδασε μετὰ Κύριον ἢ ἐκ Θεοῦ βασιλεία σου τὴν ἐκκλησίαν καθάραι συγκοινωνίας τῶν Ἰταλῶν, οὐκ ἐστὶν εἰπεῖν ὅσος ἀπόκειται ταύτῃ μισθός». Talbot Maffry, *Correspondence*, σ. 24, 314-315.

⁸⁷¹ Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, σχ. 21c. Grozdanov, *O idejno-tematskim*, εἰκ. 1, σ. 94.

⁸⁷² Βλ. Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 50-51 καὶ σχ. V-VI. Παρόμοιος διαχωρισμὸς ὑπάρχει καὶ στὸ Πρωτάτο, ὅπου οἱ Παῖδες εἰκονίζονται στὸ ΒΔ διαμέρισμα καὶ οἱ λοιπὲς προεικονίσεις στὴν πρόθεση. Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205-206.

⁸⁷³ Εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι στὸ σχεδιάγραμμα τῶν παραστάσεων τοῦ διακονικοῦ ἡ ἀναφορὰ σὲ αὐτὴ τῶν Τριῶν Παίδων ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ σχόλιο: «Typus der unbefleckten Empfängnis», τὸ ὁποῖο προσδιορίζει σαφῶς τὸν χαρακτήρα τῆς ὡς θεομητορικῆς προτυπώσεως. Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, σχ. 21c, Νο 1α. ΓΙΑ τὸν προεικονιστικὸ χαρακτήρα τῆς παράστασης καὶ τὴν σχέση τῆς μὲ τὸν κύκλο τῶν προεικονίσεων τοῦ νάρθηκα βλ. ἐπιπλέον Grozdanov, *O idejno-tematskim*, σ. 98.

Συγκεκριμένα, οί ἐν τῇ καμίνῳ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται ἀκριβῶς δίπλα στήν παράσταση τῆς ἐπίσκεψης τῆς Θεοτόκου στήν Ἑλισάβετ καί ἀπέναντι ἀπό ἄλλες τρεῖς σκηνές τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὸν Ν τοῖχο τοῦ διακονικοῦ: τὴν ἀπόρριψη τῶν προσφορῶν τῶν Θεοπατόρων, τὴν ἐπιστροφή τους ἀπὸ τὸν Ναὸ καὶ τὸν εὐαγγελισμό τοῦ Ἰωακεῖμ.⁸⁷⁴ Ὁ συνδυασμὸς τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων, τύπου τῆς ὑπερλόγου καὶ ἀφθόρου συλλήψεως, εἰδικὰ μὲ τὴν συνάντησιν τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν Ἑλισάβετ, κατὰ τὴν ὁποία καὶ οἱ δύο γυναῖκες εἶναι μὲ ὑπερφυσικὸ τρόπο –τηρουμένων σέ κάθε περίπτωσιν τῶν ἀναλογιῶν– ἐγκυμονοῦσες, ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.⁸⁷⁵ Ἐπιπλέον, κατὰ τὴν συνάντησιν αὐτὴ γίνεται ἀπὸ τὴν Ἑλισάβετ μετὰ ἀπὸ θεῖο φωτισμὸ ἡ ὁμολογία τοῦ γεγονότος τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου: «Εὐλογημένη σύ ἐν γυναιξὶ καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου. καὶ πόθεν μοι τοῦτο ἵνα ἔλθῃ ἡ μήτηρ τοῦ Κυρίου μου πρὸς με; ...» καὶ ἀκολουθεῖ ἡ δοξολογία τῆς Θεοτόκου πρὸς τὸν Θεὸ πού τὴν ἀξίωσε νὰ ἀναλάβῃ τὴν μοναδικὴ αὐτὴ ἀποστολή: «Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον καὶ ἡγαλλίασε τὸ πνεῦμά μου ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ σωτῇρι μου, ὅτι ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης αὐτοῦ. ἰδοὺ γὰρ ἀπὸ τοῦ νῦν μακαριοῦσί με πᾶσαι αἱ γενεαί· ...» (Λουκ. 1, 42-43 καὶ 47-48). Ἡ τοποθέτησιν τῆς παράστασιν τῶν Τριῶν Παίδων δίπλα ἀκριβῶς στὸ συγκεκριμένο θέμα, κατεξοχὴν συνδεόμενο μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, εἶναι συνειδητὴ ἐπιλογή, πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν γνώσιν τοῦ σχετικοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τῆς.

Περιπτώσεις συνδυασμοῦ τῶν Τριῶν Παίδων μὲ γεγονότα τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου ὑπάρχουν καὶ σέ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως π.χ. στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (1312) (Εἰκ. 113) καὶ σέ αὐτὸ τῆς Μονῆς Ὁδηγήτριας

⁸⁷⁴ Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, σχ. 21b-c. Grozdanov, *O idejno-tematskim*, σ. 93 καὶ εἰκ. 2, σ. 94 καὶ εἰκ. 5, σ. 96.

⁸⁷⁵ Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ θέματος ἔχει ἐκφραστεῖ καὶ εἰκονογραφικὰ μὲ τὴν προσθήκην σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἀγ. Ἰωάννου ὡς ἐμβρύων. Αναφέρουμε τὸ γνωστὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου (μετὰ τὸ 1353 καὶ ἕως τὸ 1374/5). Stylianos, *Painted Churches*, εἰκ. 132, σ. 230.

στήν Κρήτη (μέσα 14^{ου} αἰ.). Στὴν πρώτη, τὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων συνυπάρχει στὸν Β χορὸ μὲ σκηνές τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ στὴν δεύτερη, σὲ κόγχη τοῦ Β τοίχου, οἱ Τρεῖς Παῖδες καὶ ἡ φλεγόμενη Βάτος συνδυάζονται μὲ ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.⁸⁷⁶

Ἡ συνδυασμένη ἀπεικόνιση σκηνῶν ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων καὶ ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου ἐκφράζει καὶ ὀπτικά τὴν στενὴ συγγένεια περιεχομένου τῶν θεμάτων ἐκατέρωθεν καὶ ὥς ἐκ τούτου συνιστᾷ μιὰ ἐνδιαφέρουσα εἰκονογραφικὴ ἐπιλογή, συμβατὴ μὲ τὶς καλλιτεχνικὲς τάσεις τῆς περιόδου.

3.3.1.3 Μονὴ Βατοπαιδίου (1312) (ἀρ. κατ. 9γ)

Στὴν Μονὴ Βατοπαιδίου ἡ παράσταση τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων εἰκονίζεται στὴν κατώτερη ζώνη τοῦ Β χοροῦ τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 113).⁸⁷⁷ Ἡ ἀπεικόνιση, ὅπως καὶ στὸ Πρωτάτο καὶ τὸν Ἀγ. Κλήμεντα, περιορίζεται στὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ θέματος, δηλαδὴ στοὺς Παῖδες δεομένους μέσα στὴν κάμινο καὶ στὸν ἡμίσωμο ἄγγελο ἐπάνω ἀπὸ αὐτούς, ὁ ὁποῖος τοὺς σκεπάζει προστατευτικὰ μὲ τὰ χέρια καὶ τὰ φτερά του.

⁸⁷⁶ Τσιγαρίδα, Τὰ ψηφιδωτά, σ. 245-246 καὶ εἰκ. 215, σ. 252. Μαδεράκη, Ἡ δέηση, σ. 104 καὶ προσωπικὴ παρατήρηση. Ἡ ἐνταξὴ παλαιοδιαθηκικῶν προεικονίσεων στοὺς εἰκονογραφικοὺς κύκλους τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾷ καὶ στὰ προγράμματα ἄλλων μνημείων τῆς περιόδου, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ Παναγία Κερά Κριτσᾶς Λασιθίου, ὅπου ἡ κεκλεισμένη Πύλη τοῦ Ἰεζεκιήλ εἰκονίζεται στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας τοῦ Ν κλίτους (ἀρχές 14^{ου} αἰ.) μαζί μὲ παραστάσεις ὅπως ὁ ἀσπασμὸς τῶν Θεοπατόρων, ἡ εὐλογία τῶν ἱερέων, τὸ ὕδωρ τῆς ἐλέγξεως κ.ά., καὶ ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρος στὸ Dečani (1346-50), ὅπου στὸν Β τοῖχο τῆς Προθέσεως συνδυάζεται ἡ παράσταση τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου μὲ τὰ Εἰσόδια, τὴν Μνηστεία καὶ τὸ Ὑδωρ τῆς ἐλέγξεως. Βλ. Μυλοποταμιτάκη, *Κριτσᾶ*, εἰκ. 43, σ. 69 καὶ σ. 93. Gligorijević-Maksimović, Skinija, σ. 335 καὶ εἰκ. 1. Ἀπὸ μεταβυζαντινὰ σχετικὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴν Μολυβοκκλησιὰ (1541), ὅπου στὸν Β χορὸ εἰκονίζονται οἱ Τρεῖς Παῖδες καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῶν Θεοπατόρων Ἰωακεῖμ καὶ Ἄννης. Παντζαρίδου, *Μολυβοκκλησιὰ*, εἰκ. 71-72, σ. 350-351.

⁸⁷⁷ Τσιγαρίδα, Τὰ ψηφιδωτά, σ. 245-246 καὶ εἰκ. 215, σ. 252. Millet, *Athos*, πίν. 88, 2. Στὸν χώρο τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται ἀφηγηματικὲς παραστάσεις τοῦ θέματος καὶ στὴν Μονὴ Ὁδηγήτριας στὴν Κρήτη (μέσα 14^{ου} αἰ.), τὸ Dečani (1346-50) κ.ά. Μαδεράκης, Ἡ δέηση, σ. 104. Petković, *Dečani, II*, πίν. CCLXVII.

Τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος προσδιορίζεται καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα, καθὼς αὐτὸ συνδυάζεται στὸν χώρο μὲ σκηνές τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου καὶ συγκεκριμένα τὴν Κολακεία, τὴν Εὐλογία τῶν ἱερέων καὶ τὰ Εἰσόδια.⁸⁷⁸ Ἡ ἔνταξη τοῦ θέματος στὸν βίον τῆς Θεοτόκου προσδιορίζει σαφῶς τὸν προεικονιστικὸ χαρακτήρα του. Εἶναι, μάλιστα, ἐνδιαφέρον, ὅτι στὸ συγκεκριμένο μνημεῖο οἱ Τρεῖς Παῖδες συνιστοῦν τὴν μόνη σκηνὴ ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν παλαιοδιαθητικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων ποὺ ἀπαντᾷ στὸ καθολικὸ, ἀρα ἔχουν ἐπιλεγεῖ ἔναντι ἄλλων πιὸ «κλασικῶν» θεμάτων αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου.⁸⁷⁹ Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δείχνει τὴν ξεκάθαρη συγκατατίθιση τοῦ θέματος μεταξὺ τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου καὶ μάλιστα σὲ σημαντικὴ θέση μεταξὺ τῶν ὁμοειδῶν θεμάτων.

3.3.1.4 Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2) (ἀρ. κατ. 9δ)

Ἡ παράσταση τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων εἰκονίζεται στὸ ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ Ν τρούλλου τῆς Λιτῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς (Εἰκ 114).⁸⁸⁰ Τὸ κέντρο τῆς παράστασης καταλαμβάνουν οἱ Τρεῖς Παῖδες μέσα στὴν κάμινο, τοὺς ὁποίους σκεπάζει προστατευτικὰ ὁ ἄγγελος. Στὰ δεξιὰ τους εἰκονίζεται ὁμάδα ἀνθρώπων ποὺ παρακολουθοῦν τὸ

⁸⁷⁸ Τσιγαρίδα, Τὰ ψηφιδωτά, σ. 246 καὶ εἰκ. 194, σ. 236. Γιά τοὺς Τρεῖς Παῖδας καὶ τὶς προεικονίσεις γενικότερα ὡς τμήματα τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου βλ. τὰ ἀναφερθέντα στὸ ὑποκεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Ἄγ. Κλήμεντα Ἀχρίδος.

⁸⁷⁹ Ὁ Τσιγαρίδας ἐπισημαίνει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς παρουσίας τῶν Τριῶν Παίδων ὡς μόνων ἐκπροσώπων τοῦ κύκλου τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων σὲ ἓνα εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ διερωτᾶται γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων, μὴ σωζομένων πλέον, τέτοιου περιεχομένου παραστάσεων στὸν ἐσωνάρθηκα. Τσιγαρίδα, Τὰ ψηφιδωτά, σ. 251, 253.

⁸⁸⁰ Markonίς, Original paintings, σ. 230. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 8. Ἡ παράσταση αὐτὴ, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες τοῦ ναοῦ, ἔχει ἐπιζωγραφιστεῖ στὰ 1803-1804 ἀπὸ τοὺς γαλατσιάνους ἀγιογράφους Βενιαμίν καὶ Ζαχαρία, οἱ ὁποῖοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σεβάστηκαν τὸ ὑπάρχον εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Markonίς, ἐνθ' ἄν., σ. 221. Ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸν χώρο τοῦ νάρθηκα ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα σύγχρονα μνημεῖα, ὅπως π.χ. ἡ Μονὴ Βλατάδων (1360-1380). Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Βλατάδων, τελευταία ἀναλαμπὴ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὴ Θεσσαλονίκη», *Ἡ Θεσσαλονίκη* 1 (1985), σ. 234 καὶ πίν. 6-7β, σ. 246-247 (ἐγχρ.) καὶ πίν. 4-5α, σ. 252-253 (ἀσπρόμ.).

γεγονός,⁸⁸¹ ἐνῶ στὸ βάθος εἰκονίζεται ἡ προσκύνηση τοῦ χρυσοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ μιὰ πόλη ἐν εἵδει σκηνικοῦ.⁸⁸² Ἡ παρουσία τῶν ἐπιπλέον στοιχείων προσδίδει ἕναν ἀφηγηματικότερο χαρακτήρα στὴν ἀπεικόνιση.⁸⁸³

Ἡ παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων εἶναι ἐντεταγμένη σὲ ἕναν εὐρύτερο κύκλο θεομητορικῶν προτυπώσεων καὶ ἄλλων θεμάτων σχετικῶν μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο, στοιχεῖο πού προσδιορίζει σαφῶς τὸν χαρακτήρα τῆς ὡς θεομητορικῆς προτύπωσης.⁸⁸⁴

Συγκεκριμένα, συνυπάρχει στὸν χῶρο τοῦ Ν τρούλλου μὲ τὶς παραστάσεις τῶν ὁραμάτων τοῦ Ἡσαΐα καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ τῆς ἱασης τῶν ὑδάτων τῆς Ἰεριχοῦς ἀπὸ τὸν Ἐλισσαῖο, οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται στὰ ὑπόλοιπα σφαιρικὰ τρίγωνα. Στὸ δὲ τύμπανο ἱστοροῦνται μορφές ἀπὸ τὴν κατὰ σάρκα γενεαλογία τοῦ Κυρίου, στὴν ὁποία ἐντάσσονται καταχρηστικῶς, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, καὶ οἱ Τρεῖς Παῖδες.⁸⁸⁵

⁸⁸¹ Ομάδα ἀνθρώπων πού παρακολουθεῖ τὸ γεγονός εἰκονίζεται καὶ στὴν παράσταση τῶν Ἀγ. Αναργύρων Καστοριάς (1180-1190). Archontopoulos, *Trois Hébreux*, σ. 126.

⁸⁸² Τὰ δύο τελευταῖα στοιχεῖα, ἡ προσκύνηση τοῦ ἀγάλματος καὶ ἡ πόλη, εἶναι πιθανότατα προσθήκες τῆς ἐπιζωγράφησης. Δὲν ἐπηρεάζουν πάντως τὴν οὐσία τῆς ἀπεικόνισης. Ἡ προσκύνηση τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸν λαὸ κατὰ τὴν διαταγὴ τοῦ Ναβουχοδονόσορος εἰκονίζεται κυρίως στοὺς κύκλους ἐπεισοδίων πού ἐμφανίζονται στὰ χειρόγραφα, ὅπως π.χ. στὸ Ψαλτήριο τοῦ Θεοδώρου (1066). Nersessian, *Psautiers*, πίν. 113, εἰκ. 318.

⁸⁸³ Ἀπὸ τὰ σύγχρονα παραδείγματα ἀντίστοιχο χαρακτήρα ἔχει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θεματοῦς στὸ Dečani (1346-50), ὅπου δίπλα στὴν κάμινο εἰκονίζεται ὁμάδα ἀνθρώπων, πιθανότατα ὑπηρετῶν, οἱ ὁποῖοι φονεύονται ἀπὸ τὸ πῦρ. Petković, *Dečani*, II, πίν. CCLXVII.

⁸⁸⁴ Ἡ ἐνταξὴ τῆς παράστασης τῶν Τριῶν Παίδων σὲ ἕναν εὐρύτερο κύκλο θεομητορικῶν προτυπώσεων ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα σύγχρονα μνημεῖα, ὅπως ἡ Gračanica (1321) καὶ ἡ Μονὴ Ὁδηγήτριας στὴν Κρήτη (μέσα 14^{ου} αἰ.), ὅπου συνδυάζεται μὲ τὴν φλεγόμενη Βάτο, καὶ τὸ Dečani (1346-50), ὅπου συνυπάρχει μὲ τὸ ἐνύπνιο τοῦ Ναβουχοδονόσορος καὶ τὸ ἀλατόμητον Ὅρος τοῦ Δανιήλ. Σὲ συνάφεια, τέλος, περιεχομένου παρὰ τὴν διαφορὰ θέσεως βρίσκεται ἡ παράσταση τῶν Παίδων μὲ τοὺς ἐκτεταμένους κύκλους προτυπώσεων στὸ Πρωτάτο (1290 π.) καὶ τὸν Ἀγ. Κλήμεντα (1294/5).

⁸⁸⁵ Marković, *Original paintings*, σ. 229-230. Ἀντίστοιχα θέματα εἰκονίζονται στὸ τύμπανο καὶ τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ Β τρούλλου τῆς Λιτῆς. Περισσότερα γιὰ τὰ θέματα καὶ τὶς μεταξὺ τους σχέσεις βλ. σὲ Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, ὅπου ἀναλύονται ἐκτενῶς. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὁμολογία τοποθέτησης τοῦ θεματοῦς τῶν ἐν τῇ καμίνῳ Τριῶν Παίδων μὲ αὐτὸ τῆς θυσίας τῶν γονέων τοῦ Σαμψών· οἱ παραστάσεις βρίσκονται στὰ ΝΔ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ Ν τρούλλου ἢ πρώτη καὶ τοῦ Β ἢ δεύτερη. Ἡ ἀναλογία αὕτη

Πέραν αὐτῶν, ἡ παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων σχετίζεται καὶ μὲ ἄλλες ἀπεικονίσεις τόσο τῆς Λιτῆς ὅσο καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ ποὺ ἔχουν ἄξονα τὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρώπησης καὶ τὴν Θεοτόκο, ὅπως π.χ. ὁ Οἶκος τῆς Σοφίας στὸν Α τοῖχο τῆς Λιτῆς (Εἰκ. 105) καὶ ὁ κύκλος τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου ποὺ ἐκτείνεται στοὺς δύο χοροὺς καὶ τὸν Δ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ.⁸⁸⁶

3.3.2 Συνοπτικὲς παραστάσεις-Τὰ μνημεῖα

3.3.2.1 Παναγία Χρυσάφτισσα Λακωνίας (1289/90) (ἀρ. κατ. 9ε)

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα συσχετισμοῦ τῶν Τριῶν Παίδων μὲ τὴν Θεοτόκο στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο ἀπαντᾷ στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὰ Χρυσάφα τῆς Λακωνίας.⁸⁸⁷ Οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίων⁸⁸⁸ στὴν Ν κεραία τοῦ σταυροῦ, στὴν βάση τοῦ Α σκέλους τῆς καμάρας, ἀκριβῶς πρὸ τῆς, χτισμένης σήμερα, εἰσόδου στὸ διακονικό.

Ἡ τοποθέτηση τῆς παράστασης στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαία καθὼς ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω, στὸ Α σκέλος τῆς καμάρας, βρίσκεται ἡ παράσταση τῆς Γεννήσεως, στὸ τύμπανο τῆς Ν κεραίας αὐτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ στὴν μεσαία ζώνη τοῦ Ν τοίχου εἰκονίζονται τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Ἐπιπλέον, στὴν καμάρα τοῦ παρακείμενου χώρου τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται σειρὰ παραστάσεων ἀπὸ τὸν βίον τῆς Θεοτόκου: ἡ

ὀφείλεται πιθανὸν στὸ κοινὸ κυρίαρχο στοιχεῖο τῶν δύο γεγονότων, τὸ πῦρ, καὶ ἐπαναλαμβάνεται στὰ θέματα τῶν ΒΔ σφαιρικῶν τριγώνων, τὴν ἴαση τῶν ὑδάτων ἀπὸ τὸν Ἐλισσαῖο στὸν Ν καὶ τὸν Πόκο τοῦ Γεδεῶν στὸν Β, μὲ κοινὸ αὐτὴ τὴν φορὰ τὸ στοιχεῖο τοῦ ὑδάτος. Βλ. Εὐθυμίου, ἐνθ' ἄν.

⁸⁸⁶ Περὶ αὐτῶν βλ. Marković, *Original paintings*, σ. 232, 235. Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*.

⁸⁸⁷ Νικ. Δρανδάκη, «Παναγία ἢ Χρυσάφτισσα (1290)» στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν (Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982)*, Ἀθῆναι 1982-1983, σ. 365. Albani, *Chrysaphitissa*, σ. 33, 38-39.

⁸⁸⁸ Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἰκονίζονται οἱ Παῖδες καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιόδου στὴν περιοχὴ, ὅπως π.χ. οἱ Ταξιάρχες Ἀγριακόνας (1400 π.) καὶ ἡ Παναγία Βρεστενίτισσα (1400 π.). Δωρῆ-Δεληγιάννη, *Ἀγριακόνα*, σ. 551.

ἀπόρριψη τῶν προσφορῶν τῶν Θεοπατόρων, ὁ διαλογισμὸς τοῦ Ἰωακείμ πάνω στὸ γεγονὸς τῆς ἀτεκνίας καὶ τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου.⁸⁸⁹

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, τὸ περιβάλλον εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα σχετίζεται μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπησι καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, στὴν ὁποία ἄλλωστε εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Ἡ παρουσία τῶν Τριῶν Παίδων σὲ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ἐπιτάσσει, θὰ λέγαμε, τὴν ἐρμηνεία τοῦ θέματος ἐν προκειμένῳ ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου.

Σημειώνεται, ὅτι ἡ τριάδα τῶν μεταλλίων μὲ τοὺς Ἀνανία, Ἀζαρία καὶ Μισαήλ εἶναι μία ἀπὸ τὶς τέσσερις ἀντίστοιχες πού ὑπάρχουν στὸν ναὸ καὶ διατάσσονται στὶς ἀπολήξεις τῶν σκελῶν τῶν καμαρῶν πού καλύπτουν τὴν Β καὶ Ν κεραία τοῦ σταυροῦ ἀντιστοίχως.⁸⁹⁰ Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονὸς, ὅτι ἀπὸ τὶς τέσσερις τριάδες τῶν ἁγίων ἐπιλέγεται αὕτη τῶν Τριῶν Παίδων γιὰ νὰ μπεῖ στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ ναοῦ, ὅπου τὸ πρόγραμμα παρουσιάζει τὰ προαναφερθέντα χαρακτηριστικά. Ἡ ἐπιλογή αὕτη ὑποδηλώνει γνώση τῆς ιδιότητος τοῦ θέματος ὡς τύπου τῆς Θεοτόκου καὶ ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς συγκεκριμένης πτυχῆς τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου του.

Ἡ τοποθέτηση τῶν μεταλλίων μὲ τοὺς Τρεῖς Παῖδας σὲ ἐπιλεγμένα σημεία, ὥστε νὰ προκύπτουν συσχετισμοὶ μὲ τὶς παρακείμενες παραστάσεις καὶ δὴ μὲ τὶς θεομητορικοῦ περιεχομένου εἶναι σύνηθες φαινόμενο στὰ προγράμματα τῆς περιόδου, ὅπως δείχνει ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀντιστοίχων περιπτώσεων,⁸⁹¹ καὶ συνιστᾷ ἀσφαλῆ ὁδηγὸ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἐκάστοτε συμβολικοῦ περιεχομένου τοῦ θέματος.

⁸⁸⁹ Albani, *Chrysaphitissa*, σ. 38-40.

⁸⁹⁰ Συγκεκριμένα πρόκειται, κατὰ τὴν πιθανότερη ἐκδοχή, γιὰ τοὺς Μηνᾶ, Βίκτωρα, Βικέντιο καὶ Σώζοντα, Χριστοφόρο, Τρύφωνα στὴν Β κεραία καὶ τοὺς Γουρία, Σαμωνᾶ καὶ Ἀβιβο στὴν Ν. Albani, *Chrysaphitissa*, σ. 39.

⁸⁹¹ Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τοὺς Ἀγ. Κωνσταντῖνο καὶ Ἑλένη Ἀχρίδος (14^{ος} καὶ 15^{ος} αἰ.), τοὺς Ταξιάρχες Ἀγριακόνας (1400 π.) καὶ τὸν Ἀγ. Ἀνδρέα Ρουσούλη Καστοριάς (1441/2), ὅπου οἱ Παῖδες συνδυάζονται μὲ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπησι καὶ τὴν Θεοτόκο. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, σχ. 3. Δωρὴ-Δεληγιάννη, Ἀγριακόνα, σ. 551. Τσιγαρίδα, Ἅγιος Ἀνδρέας, εἰκ. 170, σ. 313.

3.3.2.2 Μονή Χώρας (1315-1321) (ἀρ. κατ. 9στ)

Στὴν Μονή Χώρας οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται ὡς μεμονωμένες ὁλόσωμες μορφές στὸ τύμπανο τοῦ Β τρούλλου τοῦ ἐσωνάρθηκα μεταξὺ τῶν κατὰ σάρκα προπατόρων τοῦ Κυρίου (Εἰκ. 115).⁸⁹² Οἱ Τρεῖς Παῖδες βρίσκονται δίπλα στὸν προφήτη Δανιήλ (Εἰκ. 106), μὲ τὸν ὁποῖον σχετίζονται στενά, καὶ κοντὰ στοὺς Μωυσῆ (Εἰκ. 43), Ἀαρών (Εἰκ. 59), Ὡρ, Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, Σαμουήλ, Ἰώβ καὶ Μελχισεδέκ. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ συγκροτοῦν ἓνα ἰδιαίτερο σύνολο, τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται καταχρηστικῶς στὴν γενεαλογία τοῦ Χριστοῦ, διότι προτύπωσαν ἢ προφήτευσαν τὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως.⁸⁹³

Ἡ ἔνταξη τῶν Τριῶν Παίδων στὴν σειρά τῶν προπατόρων συνδέει ἄμεσα τὴν συγκεκριμένη ἀπεικόνισή τους μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπιση καὶ τὴν Θεοτόκο. Ἐνα περαιτέρω στοιχεῖο εἶναι ἡ γειτνίασή τους μὲ τοὺς Μωυσῆ καὶ Ἀαρών, οἱ ὁποῖοι φέρουν στὰ χέρια τους σύμβολα-τύπους τῆς Θεοτόκου· τὴν στάμνο, κοσμημένη μάλιστα μὲ τὴν προτομή της, ὁ πρῶτος καὶ τὴν ἐκπλαστήσασα ράβδο ὁ δεύτερος.⁸⁹⁴ Τὸ εὐρύτερο, τέλος, πρόγραμμα τόσο τῶν δύο ναρθήκων ὅσο καὶ τοῦ παρακειμένου παρεκκλησίου ἔχει βασικὸ νοηματικὸ ἀξονα τὸ γεγονός τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου.⁸⁹⁵

3.3.2.3 Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσῶνος (1332-1348) (ἀρ. κατ. 9ζ)

⁸⁹² Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 50, 54-55, τ. 2, πίν. 79-80. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὡς ὁλόσωμες μεμονωμένες μορφές, σὲ διαφορετικὰ ὅμως συμφραζόμενα –Μηνολόγιο– εἰκονίζονται οἱ Τρεῖς Παῖδες καὶ στὴν Μονή τοῦ Treskavac (1334-1335 μὲ 1350 π.), ὅπου συνδυάζονται μὲ τὴν μορφή τοῦ Δανιήλ, μὲ τὸν ὁποῖον συνεορτάζονται στίς 17 Δεκεμβρίου. Gligorijević-Maksimović, Treskavac, εἰκ. 25-27, σ. 146-148.

⁸⁹³ Ἡ ἔνταξη τῶν Τριῶν Παίδων στὴν γενεαλογία τοῦ Κυρίου εἶναι, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, σύνηθες γεγονός στὴν ἐκκλησιαστικὴ λατρεία καὶ ὕμνολογία.

⁸⁹⁴ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 81-82.

⁸⁹⁵ Στοὺς νάρθηκες εἰκονίζεται ἐκτεταμένος κύκλος ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ στὸ παρεκκλήσιο κύκλος παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων. Βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 60-107. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 334-349.

Στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται σὲ προτομή, ὅχι ὅμως ἐντὸς μεταλλίων, σὲ περίοπτη θέση ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τοὺς τρεῖς κίονες ποὺ ὀριοθετοῦν τὸ κεντρικὸ τετράγωνο τοῦ ναοῦ, καθὼς στηρίζουν τὰ τόξα ποὺ φέρουν τὸν τρουῖλλο (Εἰκ. 116).⁸⁹⁶ Στὰ τὺμπανα τῶν τόξων αὐτῶν εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ δωδεκάορτο.

Συγκεκριμένα, στὴν Ν πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου ὁ Ἀναγίας συνδυάζεται μὲ τὴν Ὑπαπαντὴ καὶ τὴν Βάπτισι, στὴν Δ ὁ Μισαήλ μὲ τὴν Κοίμησι καὶ στὴν Β ὁ Ἀζαρίας μὲ τὸν Ἐπιτάφιο Θρῆνο καὶ τὸν Λίθο.⁸⁹⁷ Σὲ δύο, ἐπομένως, περιπτώσεις οἱ Παῖδες συνδέονται μὲ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπησι καὶ τὴν Θεοτόκο (Ὑπαπαντὴ, Κοίμησις), ἐνῶ σὲ τρεῖς μὲ θέματα σχετικὰ μὲ τὸ Βάπτισμα, τὸ Πάθος καὶ τὴν Ἀνάστασι τοῦ Κυρίου. Ἔτσι, τὸ θέμα τῶν Τριῶν Παίδων ἐμφανίζεται στὴν προκειμένη περίπτωσι συνδεδεμένο μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν κύριες ἐρμηνευτικὲς παραμέτρους τοῦ.⁸⁹⁸

Οἱ Τρεῖς Παῖδες συνδέονται καὶ μὲ τοὺς προφήτες καὶ τοὺς ὕμνογράφους, ἀγ. Ἰωάννη Δαμασκηνὸ καὶ Κοσμᾶ Μαΐουμᾶ, οἱ ὅποιοι εἰκονίζονται στὰ τὺμπανα τοῦ τρουῖλλου.⁸⁹⁹ Θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ, ὅτι ἐντάσσονται κατὰ κάποιον τρόπο στὴν ὁμάδα τῶν προφητῶν, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους, σημειωτέον, φέρουν εἰλητὰ μὲ περιεχόμενο σχετικὸ μὲ

⁸⁹⁶ Constantinides, *Olympiotissa*, τ. I, σ. 80, 197-199, τ. II, πίν. 52-53, 158α, 235α. Ἡ μελετήτρια τοῦ μνημείου χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες στὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰ. Constantinides, ἐνθ' ἂν., σ. 379. Γιά τὴν νεώτερη ἀποψὲ ποὺ τὶς τοποθετεῖ στὰ 1332-1348 βλ. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 9. Ἡ παρουσίᾳ τῶν Τριῶν Παίδων σὲ μετὰλλια στὸν εὐρύτερο χώρο τοῦ κεντρικοῦ τρουῖλλου ἀπαντᾷ καὶ στὴν Ἀγία Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.), ἐὰν δεχθοῦμε τὴν ταύτισι τῶν μορφῶν ποὺ πλαισιώνουν τὸν Ἐμμανουήλ στὸ μέτωπο τοῦ Α τόξου μὲ τοὺς Τρεῖς Παῖδας. Βλ. Eastmond, *Art and Identity*, σ. 107.

⁸⁹⁷ Constantinides, *Olympiotissa*, τ. II, πίν. 9, 49, 158α.

⁸⁹⁸ Ἡ μελετήτρια τοῦ μνημείου συσχετίζει τὶς μορφές τῶν Τριῶν Παίδων μὲ τὶς μορφές τῶν ἁγίων στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, οἱ ὅποιοι σχηματίζουν ἕνα κύκλο Μηνολογίου Ὀκτωβρίου, Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου. Ἡ ἐορτὴ τῶν Τριῶν Παίδων στὶς 17 Δεκεμβρίου ἐντάσσεται χρονικὰ στὸ σύνολο. Constantinides, *Olympiotissa*, τ. I, σ. 197. Ἡ ἀποψὲ αὐτὴ προσθέτει μιὰ ἐπιπλέον πτυχή στὴν ἀπεικόνισι τῶν Τριῶν Παίδων στὸ καθολικὸ τῆς Ὀλυμπιώτισσας.

⁸⁹⁹ Constantinides, *Olympiotissa*, τ. I, σ. 79-80, 199.

τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο.⁹⁰⁰ Δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι οἱ Τρεῖς Παῖδες εἶναι οἱ μοναδικές μεμονωμένες μορφές ἁγίων πού ἔχουν ἀπεικονιστεῖ στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ἓνα «κλειστό» εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα μὲ κύριο θεματικὸ ἄξονα τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση.

Μὲ βάση τὰ προαναφερθέντα δεδομένα εἶναι δόκιμη ἡ ἔνταξη τῆς παράστασης τῶν Τριῶν Παίδων στὸ καθολικὸ τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν κατηγορία τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος πού σχετίζονται στενά μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν ρόλο τῆς στὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Κυρίου.

3.3.2.4 Ταξιάρχες Ἀγριακόνας (1400 π.) (ἀρ. κατ. 9η)

Στὴν μεσαία ζώνη τοῦ Ν τοίχου τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ὁμάδα μορφῶν σὲ μετὰλλια καὶ συγκεκριμένα, ἀπὸ Α πρὸς τὰ Δ, οἱ Ἀνανίας, Ἀζαρίας, Μισαήλ, Δανιήλ, Ἰωακείμ, Ἄννα, Κυριακὴ καὶ Παρασκευὴ (Εἰκ. 117).⁹⁰¹

Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων σχετίζεται μὲ τὴν Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο, ὅπως ὑποδεικνύουν τὰ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα.

Καταρχάς, οἱ Παῖδες μαζί μὲ τὰ τρία ἐπόμενα πρόσωπα, τὸν Δανιήλ, δηλαδή, καὶ τοὺς Θεοπάτορες, συνιστοῦν ἓνα μικρὸ κύκλο μὲ ἀναφορὰ στὴν Θεία Ἐνανθρώπηση. Ἡ συνύπαρξη τῶν Παίδων μὲ τὸν Δανιήλ εἶναι συνήθης, λόγω τῆς στενῆς μεταξύ τους σύνδεσης.⁹⁰² Ἡ προσθήκη ὁμως

⁹⁰⁰ Constantinides, *Olympiotissa*, τ. I, σ. 98-112, 199. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 9. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ καθολικοῦ στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου ἐξηγεῖ τὴν ἐμφαση στὴν συγκεκριμένη θεματολογία, ἢ ὁποία ἐκπροσωπεῖται στὸ πρόγραμμα καὶ ἀπὸ ἄλλους εἰκονογραφικοὺς κύκλους, καὶ συγκεκριμένα αὐτοὺς τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου καὶ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου. Constantinides, *ἐνθ' ἀν.*, τ. I, σ. 134-182.

⁹⁰¹ Δωρὴ-Δεληγιάννη, *Ἀγριακόνα*, σχ. 1, σ. 625.

⁹⁰² Στὴν Παναγία Βρεστενίτισσα (1400 π.) π.χ. καὶ στὴν Ἀγ. Παρασκευὴ τοῦ οἰκισμοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου Λακωνίας (1430 π.) οἱ Τρεῖς Παῖδες καὶ ὁ προφήτης Δανιήλ εἰκονίζονται δίπλα δίπλα σὲ μιὰ διάταξη παρόμοια μὲ τῆς Ἀγριακόνας, ὡς μορφές δηλαδή ἐντὸς μεταλλίων. Δωρὴ-Δεληγιάννη, *Ἀγριακόνα*, σ. 551. Kalopissi-Verti, *Hagia Paraskeue*, σ. 185 καὶ πίν. 11-12, σ. 201.

τῶν Θεοπατόρων δίδει ἐπιπλέον ἔμφαση στήν σχέση τοῦ συνόλου μέ τὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Οἱ ἅγ. Ἰωακείμ καὶ Ἄννα ἐμφανίζονται συχνὰ σέ σύνολα μέ αὐτὸ τὸ κεντρικὸ περιεχόμενο λόγῳ ἀκριβῶς καὶ τοῦ δικοῦ τους σημαντικοῦ ρόλου στὰ πλαίσια τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Οἰκονομίας. Ἔτσι, συνδυάζονται μέ τὸ ἅγ. Μανδήλιο, τὸν Εὐαγγελισμό ἢ τὶς μορφές τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου ἐμπλουτίζοντας τὸ περιεχόμενο τῶν παραστάσεων.⁹⁰³

Ἐπιπλέον, οἱ Τρεῖς Παῖδες γειτνιάζουν μέ τὴν παράσταση τῆς Δέησης μέ τὸν Χριστό, τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Πρόδρομο, ἡ ὁποία βρίσκεται στήν κατωτέρα ζώνη τοῦ Ν τοίχου, καὶ μέ αὐτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς στήν ἀνωτέρα.

Ὅλα τὰ παραπάνω στοιχεῖα προσδιορίζουν σαφῶς τὴν ιδιότητα τῆς συγκεκριμένης ἀπεικόνισης ὡς τύπου τῆς ὑπερλόγου συλλήψεως.

3.3.2.5 Παναγία Βρεστενίτισσα (1400 π.) (ἀρ. κατ. 9Θ)

Στὸν Β τοῖχο τοῦ ναοῦ, στὸ ὄριο μεταξύ κυρίως ναοῦ καὶ Ἱεροῦ Βήματος, εἰκονίζονται οἱ Τρεῖς Παῖδες σέ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίων (Εἰκ. 118). Ἀποτελοῦν τὴν κατάληξη μιᾶς σειρᾶς ἀνάλογων μορφῶν ποὺ περιλαμβάνει ἐπίσης ἓνα ἀδιάγνωστο πρόσωπο, πιθανὸν τὸν Δαβίδ, τὸν Σολομῶντα καὶ τὸν Δανιήλ.⁹⁰⁴

⁹⁰³ Τέτοιοι εἰκονογραφικοὶ συνδυασμοὶ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς περιόδου στήν εὐρύτερη περιοχή. Ἀναφέρουμε π.χ. τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἀγ. Σαράντα Λακεδαίμονος (β' φάση 1304-5), ὅπου οἱ μορφές τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Θεοπατόρων συνδυάζονται μέ τὸ Μανδήλιο, καὶ τὴν Ὁδηγήτρια τοῦ Μυστρᾶ (1310-1320), ὅπου οἱ Θεοπάτορες πλασιώνουν τὴν Θεοτόκο-Ζωοδόχο Πηγὴ Ν.Β. Δρανδάκη, «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἀγίων Σαράντα στὴ Λακεδαίμονα καὶ τὸ ἀσκηταριό του», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΣΤ' (1991-1992), σ. 119, 125. Millet, *Mistra*, πίν. 97, 2. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα τέτοιων ἀπεικονίσεων βλ. Μουρίκη, Ἡ Παναγία καὶ οἱ Θεοπάτορες, σ. 46-49 καὶ Στ. Παπαδάκη-Οεκλάντ, «Τὸ Ἅγιο Μανδήλιο ὡς τὸ νέο σύμβολο σὲ ἓνα ἀρχαῖο εἰκονογραφικὸ σχῆμα», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-88), σ. 283-294.

⁹⁰⁴ Δωρὴ-Δεληγιάννη, Ἀγριακόνα, σ. 551. Γιὰ τὸ μνημεῖο, χωρὶς ἀναφορὰ στήν ἀπεικόνιση τῶν Παίδων, βλ. καὶ Ν.Β. Δρανδάκη, «Παναγία ἢ Βρεστενίτισσα», ΛακΣπουδ Δ' (1979), σ. 160-185 καὶ εἰκ. 1-36.

Ἡ σχέση τῶν Παίδων με τὴν Θεοτόκο καὶ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση εἶναι καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση προφανής. Καὶ οἱ τρεῖς προφῆτες, με τοὺς ὁποίους συναπεικονίζονται, συνδέονται στενά με τὰ θέματα αὐτά καὶ μίλησαν προφητικά ἐπανειλημμένως γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ Μεσσίας καὶ τὰ σχετικά γεγονότα.⁹⁰⁵ Ἡ ἔνταξη τῶν Τριῶν Παίδων σὲ ἓναν ἀμιγῆ προφητικὸ χορὸ εἶναι ἓνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς ἀπεικόνισής τους στὸ πρόγραμμα τοῦ συγκεκριμένου ναοῦ.⁹⁰⁶ Ἡ τυπολογικὴ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων τοῦ βίου τους καὶ ὁ στενὸς τους συσχετισμὸς με τὰ γεγονότα τῆς Θείας Ἐνανθρώπησεως ὁδήγησε στὴν ἀπόδοση σ' αὐτοὺς προφητικῆς ιδιότητος καὶ στὴν καταχρηστικὴ ἔνταξή τους σὲ ἓναν προφητικὸ χορὸ,⁹⁰⁷ ὅπως συνέβη καὶ με τὴν ἐπίσης καταχρηστικὴ ἔνταξή τους στὴν γενεαλογία τοῦ Χριστοῦ.

Πέραν αὐτῶν, καὶ τὸ εὐρύτερο εικονογραφικὸ περιβάλλον τῆς παράστασης τῶν Παίδων ἐνισχύει τὴν σύνδεσή τους με τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση καὶ τὴν Θεοτόκο. Οἱ μορφές τους γειτνιάζουν με τὴν Μεταμόρφωση τοῦ Κυρίου, τὸν ἀγ. Ἰωάννη τὸν Θεολόγο –πού φέρει εἰλητὸ με τὴν ἀρχὴ τοῦ Εὐαγγελίου του «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος»– καὶ δύο σκηνές ἀπὸ τὸν βίον τῆς Θεοτόκου, τὰ Εἰσόδια καὶ τὸ Γενέσιον.⁹⁰⁸

⁹⁰⁵ Οἱ προφῆτες φέρουν καὶ εἰλητά, δυστυχῶς σχεδὸν ἐξίτηλα. Μόνο τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ Σολομώντος μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ με ἐπιφύλαξη ὡς ἑξῆς: «πολλαὶ θυγατέρες ἐποίησαν δύναμιν...» (Παρ. 31, 29). Τὸ συγκεκριμένο χωρίο ἔχει συχετισθεῖ με τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

⁹⁰⁶ Καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ Τρεῖς Παῖδες συνυπάρχουν μὲν με μορφές προφητῶν, ὅπως π.χ. συμβαίνει στὴν Μονὴ Χώρας (1315-1321), ὅπου συναπεικονίζονται, μεταξύ ἄλλων, καὶ με τοὺς Μωσῆ, Ααρὼν καὶ Δανιήλ, ὅχι ὁμως στὰ πλαίσια ἐνὸς ἀμιγῶς προφητικοῦ χοροῦ, ὅπως στὴν Βρεστενίτισσα, ἀλλὰ με τὴν παρουσία καὶ ἄλλων προσώπων, στὸ συγκεκριμένο παραδειγμα τῶν Μελχισεδέκ, Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ κ.ά. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 49-56.

⁹⁰⁷ Με τὸ ἴδιο σκεπτικὸ ἐντάσσεται στὸ χορὸ τῶν προφητῶν καὶ ὁ Κριτὴς Γεδεὼν καὶ εἰκονίζεται ἀρκετὲς φορὲς μεταξύ τους στὸ τύμπανο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου. Σὲ μιὰ μάλιστα περίπτωση, στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ (μεταξύ 1365 καὶ 1374), ἡ ἀπεικόνισή του στὸν τρούλλο συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμὸ «ὁ προφήτης» ἀντὶ τοῦ συνήθους «ὁ δίκαιος». Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, πίν. 79.

⁹⁰⁸ Δρανδάκη, *Παναγία Βρεστενίτισσα*, σ. 171-172 καὶ εἰκ. 17, σ. 291.

Όλα τὰ προαναφερθέντα στοιχεῖα ὁδηγοῦν στὴν ἀπόδοση χαρακτῆρα θεομητορικῆς προτυπώσεως καὶ στὴν ἀπεικόνιση αὐτῇ τῶν Τριῶν Παίδων.

3.3.2.6 Ἀγ. Παρασκευὴ οἰκισμοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου Λακωνίας (1430 π.) (ἀρ. κατ. 9ι)

Στὸν ναὸ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται σὲ μετάλλια στὴν μεσαία ζώνη τοῦ Β τοίχου (Εἰκ. 119).⁹⁰⁹ Δίπλα τους ἀκριβῶς βρίσκεται ὁ προφήτης Δανιήλ, στὴν γνωστὴ διάταξη, μὲ τὴν ὁποία συγκροτεῖται μιὰ μικρὴ ἐνότητα μὲ περιεχόμενο σχετικὸ πρὸς τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση.⁹¹⁰ Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι στὴν προκειμένη περίπτωσι τὸ κριτήριον, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ παράστασι τῶν Τριῶν Παίδων συνδέεται μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση.⁹¹¹

3.3.2.7 Ἀγ. Ἀνδρέας Ρουσούλη Καστοριᾶς (1441/2) (ἀρ. κατ. 9ια)

Στὴν μεσαία ζώνη εἰκονογράφησης τοῦ ναοῦ ὑπάρχει σειρὰ μορφῶν ἐντὸς μεταλλίων. Στὸν Ν τοῖχο ἡ σειρὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ Α μὲ τρεῖς μορφές, οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται μὲ πῖλον στὸ κεφάλι καὶ μαργαριτοκόσμητους μανδύες. Στὴν τρίτη κατὰ σειρὰν μορφὴν σώζεται τὸ ὄνομα Μισαήλ, τὸ ὁποῖο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλῆ ταύτιση τῶν μορφῶν μὲ τοὺς Τρεῖς Παῖδας (Εἰκ. 120).⁹¹²

⁹⁰⁹ Kalopissi-Verti, Hagia Paraskeue, σ. 185 καὶ πίν. 11, σ. 201.

⁹¹⁰ Kalopissi-Verti, Hagia Paraskeue, σ. 185 καὶ πίν. 12, σ. 201. Παρόμοια διάταξη ἀπαντᾷ καὶ στὰ προαναφερθέντα μνημεῖα τῶν Ταξιαρχῶν Ἀγριακόνας καὶ τῆς Παναγίας Βρεστενίτισσας (1400 π.).

⁹¹¹ Τόσο οἱ Τρεῖς Παῖδες ὅσο καὶ ὁ Δανιήλ συνδέονται στενά μὲ διαφόρους τρόπους, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

⁹¹² Βλ. Τσιγαρίδα, Ἅγιος Ἀνδρέας, εἰκ. 170, σ. 313, εἰκ. 187, σ. 330 καὶ σ. 305, ὅπου θεωρεῖ τὶς δύο μορφές τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα δὲν σώζεται ὡς ἀδιάγνωστες. Οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ὅπως ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης Ἀχρίδος (14^{ος} καὶ 15^{ος} αἰ.), τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου Μουζάκη (1383/4), τῆς Κοιμήσεως στὸ Ζευγοστάσι τῆς Καστοριᾶς (1432) κ.ά. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, σχ. 3. Πελεκανίδου, Χατζηδάκη, *Καστοριᾶ*, εἰκ. 7, σ. 113. Ε.Ν. Τσιγαρίδα, «Συμβολὴ στὴ χρονολόγησι τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριᾶς» στὸ *Φίλια Ἐπὶ εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν*, τ. Γ', Αθήναι 1989,

Ἡ ἀπεικόνισή τους στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου συνδυάζεται μὲ συγκεκριμένες παραστάσεις ποὺ τοὺς συνδέουν καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ μὲ τὴν Ἐνανθρώπιση καὶ τὴν Θεοτόκο.

Καταρχάς, στὸν Ν τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου ξεκινᾷ ἡ ζώνη μὲ τὰ μετάλλια, εἰκονίζεται ἡ παράσταση τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι, οἱ Τρεῖς Παῖδες γειτνιάζουν μὲ ἓνα θέμα μὲ τὸ ὁποῖο κατεξοχήν συνδέονται καὶ ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου καὶ ἑορτολογικά, μιὰ καὶ ἡ μνήμη τους τιμᾶται λίγες ἡμέρες πρὸ τῶν Χριστουγέννων.

Ἐπιπλέον, στὴν κατώτερη ζώνη τοῦ Ν τοίχου, κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων, εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ἔνθρονη Βρεφοκρατοῦσα δίπλα στὸν ἐπώνυμο ἅγιο τοῦ ναοῦ. Ἡ Θεοτόκος ἐπιγράφεται «ἡ ἀκαταμάχητος».⁹¹³ Ἡ ἐπιλογή τοποθετήσεως τῶν Τριῶν Παίδων κοντὰ στὴν μορφὴ τῆς Θεοτόκου ἐκφράζει τὴν ὑπάρχουσα μεταξὺ τους σχέση.

Ἡ πολυπλοκότητα τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου καὶ ἡ πολυσημία τοῦ θέματος τῶν Τριῶν Παίδων καθὼς καὶ οἱ πολλὲς δυνατότητες ἀπεικονίσεώς του (αὐτοτελὴς ἀφηγηματικὴ παράσταση, ὁλόσωμες μεμονωμένες μορφές, προτομές σὲ μετάλλια) συνέτειναν στὴν εὐρεῖα χρῆση του σὲ διάφορες θέσεις καὶ ποικίλα εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα.

Οἱ ιδιαιτερότητές του αὐτὲς δὲν εὐνόησαν τὴν πλήρη καθιέρωσή του σὲ εὐρεῖς κύκλους μὲ παραστάσεις προεικονίσεων, παρότι ὑπάρχουν ὀρισμένα σχετικὰ παραδείγματα καὶ παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ θέμα ἀνέκαθεν θεωρεῖτο –παράλληλα πρὸς τὶς ἄλλες τοὺς ιδιότητες– καὶ τύπος τῆς Θεοτόκου. Γιὰ τοὺς ἴδιους πιθανότατα λόγους δὲν συμπεριελήφθη καὶ στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ «Ἀνωθεν οἱ Προφῆται».

σ. 336 καὶ πίν. 85γ. Ἐχουμε, ἐπομένως, μιὰ τοπικὴ διάδοση τοῦ θέματος ἀντίστοιχη μὲ αὐτὴ ποὺ παρατηρεῖται σὲ μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῆς Λακωνίας.

⁹¹³ Τσιγαρίδα, Ἅγιος Ἀνδρέας, εἰκ. 170, σ. 313. Μὲ τὸ ἴδιο ἐπίθετο χαρακτηρίζεται ἡ Θεοτόκος καὶ στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Κουμπελίδικης (1370 μὲ 1380), στὴν ὁποία, μάλιστα, περιλαμβάνονται καὶ ἀναφορὲς σὲ παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις. Βλ. Παπαμαστοράκη, Κουμπελίδικη, σ. 597, 601-602. Rhoby, *Epigramme*, σ. 182.

Ὡς ἀντιστάθμισμα αὐτῶν πρέπει νά σημειωθεῖ ἡ ἐπιλογή του – κατὰ κανόνα ὅχι ὡς αὐτοτελοῦς παραστάσεως– σὲ προγράμματα στὰ ὁποία δὲν ὑφίσταται καμία ἄλλη παράσταση θεομητορικῆς προεικονίσεως. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ χαρακτήρας του ὡς θεομητορικῆς προτυπώσεως συνάγεται μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ του περιβάλλον. Ἐχει σημασία νά σημειωθεῖ, ὅτι ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν περιπτώσεων τέτοιων ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος ἀπαντᾷ σὲ μνημεῖα τῆς ὕστερης Παλαιολογεῖου περιόδου, τῆς ἐποχῆς δηλαδὴ ποὺ χαρακτηρίζεται, κατὰ μία ἀποψη, ἀπὸ τὴν δραματικὴ μείωση τῶν παραστάσεων τῶν παλαιοδιαθηκικῶν προτυπώσεων. Ἡ διάδοση τῆς παράστασης τῶν Τριῶν Παίδων μὲ θεομητορικὸ περιεχόμενο στὰ προγράμματα τῶν μνημείων αὐτῆς τῆς περιόδου δίδει τὴν ἀπάντηση στὸν προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τῶν ἀπεικονίσεων τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων. Δὲν πρόκειται, δηλαδὴ, γιὰ ἐξαφάνιση τῶν θεμάτων, ἀλλὰ γιὰ ἐπιλογή διαφορετικοῦ τρόπου εἰκονογραφικῆς ἀπόδοσής τους.

ΜΕΡΟΣ Γ'
ΟΙ ΚΥΚΛΟΙ:
Η ΘΕΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΣΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ/ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ
ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'
Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΥΚΛΩΝ ΤΩΝ
ΠΡΟΕΙΚΟΝΙΣΕΩΝ ΣΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΩΝ
ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Στὴν παροῦσα ἐνότητα θὰ γίνεῖ ἀναφορὰ στοὺς ναοὺς τοῦ Πρωτάτου (1290 π.), τῆς Παναγίας Περιβλέπτου (Ἀγ. Κλήμεντος) Ἀχρίδος (1294/5), τῆς Μ. Χώρας (1315-1321), τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334) καὶ τῆς Μ. Χιλανδαρίου (1321/2), στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται ἐκτεταμένοι κύκλοι θεομητορικῶν προτυπώσεων.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ παίζουν ρόλο στὴν παρουσία ἀνεπτυγμένων κύκλων προτυπώσεων στὰ προγράμματα τῶν μνημείων εἶναι καὶ ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Χωρὶς νὰ ἀπολυτοποιεῖται ὡς κριτήριον, εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ πλέον ἐκτεταμένοι κύκλοι προτυπώσεων ἐμφανίζονται σὲ μνημεῖα σχετιζόμενα μὲ τὴν Θεοτόκον, ὅπως ἡ Παναγία Περιβλεπτος (Ἀγ. Κλήμης) Ἀχρίδος, ἡ Παναγία Ljeviška, ἡ Μ. Χώρας, οἱ Ἀγ. Ἀπόστολοι (ναὸς ἀρχικὰ ἀφιερωμένος στὴν Θεοτόκον) Θεσσαλονίκης, τὸ καθολικὸ τῆς Μ. Χιλανδαρίου (ἀφιερωμένο στὰ Εἰσόδια), ὁ ναὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν Gračanica κ.ά.

Οἱ κύκλοι τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων συνιστοῦν εἰκονογραφικὰ ὑποσύνολα, τὰ τμήματα τῶν ὁποίων συνδέονται καταρχὰς μεταξύ τους μὲ κοινὸ σημεῖον τὸ ὅμοιον θεολογικὸ περιεχόμενο. Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ σαφῶς προσδιορίζει τὸν ἐνιαῖον χαρακτήρα τους, ἀκόμα καὶ ὅταν τὰ θέματα τοῦ κύκλου δὲν βρίσκονται ὅλα στὸν ἴδιον χώρον, ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὴν παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων στοὺς ναοὺς τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς Περιβλέπτου (Ἀγ. Κλήμεντος), ὅπου τοποθετεῖται στὸ ΒΔ γωνιακὸ διαμέρισμα καὶ στὸ διακονικὸ ἀντιστοιχῶς, ἐκτὸς τῶν εἰκονογραφικῶν

κύκλων τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων ποὺ βρίσκονται στὴν πρόθεση καὶ τὸν νάρθηκα.⁹¹⁴

Παράλληλα πρὸς τὸν κοινὸ θεολογικὸ καὶ νοηματικὸ αὐτὸν ἀξονα ὑπάρχουν καὶ ἄλλες εἰδικότερες μεταξὺ τῶν θεμάτων συνδέσεις μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς εἴτε τὸ κοινὸ δρῶν πρόσωπο, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ Μωυσῆς στὰ θέματα τῆς φλεγομένης Βάτου καὶ τῆς παραλαβῆς τοῦ Νόμου, εἴτε τὸν κοινὸ τόπο, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ Ναὸς στὶς ὁράσεις τῆς κεκλεισμένης Πύλης καὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος, κ.ά. Οἱ ἀλληλεπιδράσεις αὐτές ἀποτυπώνονται κατὰ περίπτωσιν στὴν εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιλογὴ τῆς θέσης τῶν θεμάτων. Ἔτσι, στὴν Περίβλεπτο (Ἀγ. Κλήμεντα) γιὰ παράδειγμα, τὰ θέματα τῆς παραλαβῆς τοῦ Νόμου καὶ τῆς φλεγομένης Βάτου εἰκονίζονται συνδυασμένα σὲ μιὰ ἐνιαία παράσταση. Σὲ ἄλλη περίπτωση, τοὺς τομεῖς τοῦ κεντρικοῦ σταυροθολίου τοῦ Ν περιστώου στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης καταλαμβάνουν θέματα σχετιζόμενα μὲ τὸν χῶρο τοῦ Ναοῦ, ὅπως ἡ μεταφορὰ τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης καὶ τῶν σκευῶν καὶ ἡ ὁρασις περὶ τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος.⁹¹⁵

Ἄλλο συνδετικὸ στοιχεῖο τῶν ἐπιμέρους παραστάσεων τῶν κύκλων θεομητορικῶν προτυπώσεων μὲ ἐπίδραση στὴν ἐπιλογὴ ἢ στὴν ὁμαδοποίησιν σκηνῶν μέσα στὸ εὐρύτερο σύνολο τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου συνιστᾷ ἡ λειτουργικὴ χρῆσις τῶν οἰκείων παλαιοδιαθηκικῶν περικοπῶν ὡς ἀναγνώσμάτων σὲ διάφορες ἐορτές. Ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση τῆς Μ. Χώρας, ὅπου ὅλες οἱ εἰκονιζόμενες προτυπώσεις –μὲ ἐξαίρεση τὸ θέμα τῆς συντριβῆς τῶν Ἀσσυρίων– ἀντιστοιχοῦν στὰ ἀναγνώσματα τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν (Γενεσίου, Εἰσοδίων, Εὐαγγελισμοῦ, Κοιμήσεως).⁹¹⁶ Στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης, ἐπίσης, τοὺς τρεῖς ἀπὸ τοὺς τέσσερις τομεῖς τοῦ Α σταυροθολίου καταλαμβάνουν

⁹¹⁴ Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 206. Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 50-51.

⁹¹⁵ Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 122-131.

⁹¹⁶ Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 316-317.

ισάριθμα θέματα καὶ συγκεκριμένα ἢ Κλίμαξ, ἢ Πύλη καὶ ὁ Οἶκος τῆς Σοφίας, πού ἀντιστοιχοῦν στὰ βασικά θεομητορικά ἀναγνώσματα, τὰ ὁποῖα διαβάζονται στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις βασικὲς θεομητορικὲς ἐορτὲς.⁹¹⁷

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς σχέσεις, αὐτὲς δηλαδὴ πού υἰφίστανται μεταξὺ τῶν ἐπιμέρους θεμάτων πού τοὺς ἀπαρτίζουν, οἱ κύκλοι τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων συνδέονται καὶ μὲ τὰ λοιπὰ θέματα τοῦ ἐκάστοτε εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Οἱ σχέσεις αὐτὲς εἴτε ἔχουν ἕναν εὐρύτερο χαρακτήρα εἴτε κινοῦνται σὲ στενότερα πλαίσια πού ἀφοροῦν σὲ εἰδικότερες σχέσεις μεταξὺ ἐπιμέρους θεμάτων ἀπὸ δύο ἢ περισσότερους κύκλους. Ἔτσι, ἡ ἀναφορὰ στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἢ στὸ γεγονός τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, ὅπως στὴν περίπτωση κύκλων τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ, χορῶν προφητῶν, προπατόρων κ.ά., συνιστᾷ τὸν συνδετικὸ κρίκο τῶν τελευταίων μὲ τοὺς κύκλους προεικονίσεων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σημεῖο πού βρίσκονται μέσα στὸν ναό. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς περιπτώσεις τῶν σχέσεων εἰδικοῦ χαρακτήρα, ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης, ὅπου ἡ ὄρασις τῆς ἀνθρακοφόρου Λαβίδος στὸ Ν περίστωο συνδέεται, λόγῳ τοῦ προσώπου τοῦ Ἡσαΐα, μὲ τὴν παράσταση τῆς συντριβῆς τῶν Ἀσσυρίων ἀπὸ τὸν ἴδιο θεματικὸ κύκλο καὶ ἐπιπλέον μὲ τὴν Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, ἐπίσης στὸ Ν περίστωο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν μορφή τοῦ Σοφονία στὸν κεντρικὸ τροῦλλο, ὁ ὁποῖος κρατεῖ εἰλητὸ μὲ τὴν προφητεία τοῦ Ἡσαΐα περὶ τῆς κούφης Νεφέλης.⁹¹⁸ Ἄλλο παράδειγμα εἰδικοῦ τύπου σχέσεων προεικονιστικῶν θεμάτων μὲ παραστάσεις ἄλλων εἰκονογραφικῶν κύκλων συνιστᾷ τὸ θέμα τῆς ἐκβλαστήσασας Ράβδου. Ὁ Ἀαρὼν πού φέρει τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο συνδέεται μὲ τὴν παράσταση τῆς Μνηστείας τῆς Θεοτόκου, ὅταν σὲ αὐτὴ ἡ ράβδος τοῦ Ἰωσήφ

⁹¹⁷ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 130-131, 135-136, 138-141.

⁹¹⁸ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 8.

εικονίζεται, κατά παρέκκλισιν ἀπὸ τὴν σχετικὴ διήγηση τοῦ Πρωτευαγγελίου, ἐπίσης ὡς ἐκβλαστήσασα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση μάλιστα τῆς ἀντίστοιχης τοῦ Ἀαρών.⁹¹⁹ Τὸ συγκεκριμένο παράδειγμα ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατί ὁ ἰδιαίτερος συσχετισμὸς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν θεμάτων, ὁ ὁποῖος προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ὁμοιότητος στὴν εἰκονογραφικὴ τους ἀπόδοση, εἶναι ταυτόχρονα καὶ τὸ αἷτιο ποὺ διαμόρφωσε τὴν συγκεκριμένη εἰκαστικὴ ἐπιλογή.

Ἡ θέσις τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων μέσα στὸν ναὸ προσδιορίζεται ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὴν κατὰ περίπτωσιν ἀποδιδόμενη βαρὺτητα σὲ μία ἀπὸ τὶς πολλὰς ἐρμηνευτικὰς πτυχὲς τους. Ἐτσι, ἡ προέλευσις τῶν θεμάτων ποὺ τοὺς ἀπαρτίζουν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ἡ ἔντονη σὲ αὐτὰ προφητικὴ παρουσία τοὺς προσδίδει ἕναν προπαρασκευαστικό-προοιμιακὸ χαρακτήρα, καθὼς ἐκφράζουν ὅλη τὴν ἀναμονὴ τοῦ πρὸ τῆς Χάριτος κόσμου γιὰ τὴν ἔλευσις τοῦ Μεσσία ἀποτελώντας ταυτόχρονα καὶ διαρκεῖς διαβεβαιώσεις γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς θείας ὑπόσχεσης. Ὑπ' αὐτὸ τὸ φῶς εἶναι εὐλογη ἡ συχνὴ τοποθέτησις τῶν προεικονιστικῶν κύκλων σὲ δευτερεύοντες χώρους, ὅπως νάρθηκες, παρεκκλήσια καὶ περίστωα, οἱ ὁποῖοι εἶναι τὰ τμήματα τοῦ ναοῦ ποὺ δηλώνουν ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν προπαρασκευαστικὴ περίοδο. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα παραδείγματα ἀναφέρουμε τὶς περιπτώσεις τῆς Περιβλέπτου (Ἀγ. Κλήμεντος), ὅπου ὁ κύκλος τῶν προεικονίσεων βρίσκεται στὸν νάρθηκα, τῆς Μ. Χώρας, ὅπου τὰ θέματα βρίσκονται στὸ Ν παρεκκλήσιο, καὶ τῶν Ἀγ. Αποστόλων Θεσσαλονίκης, ὅπου βρίσκονται στὸ Ν περίστωο.⁹²⁰

⁹¹⁹ Ἀναφέρουμε τὰ παραδείγματα τοῦ Ἀγ. Κλήμεντος, ὅπου ὁ Ἀαρών μετὰ τὴν Ράβδο εἰκονίζεται στὸν νάρθηκα, ὡς τμῆμα τῆς παράστασις τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, καὶ ἡ Μνηστεία στὸν κυρίως ναό, καὶ τῆς Μ. Χώρας, ὅπου ὁ Ἀαρών μετὰ τὴν Ράβδο καὶ ἡ Μνηστεία συνυπάρχουν στὸν ἐσωνάρθηκα. Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 49, 51. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82, 138.

⁹²⁰ Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 50-51. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 305. Stephan, *Apostelkirche*, σ. 326-327.

Πολύ συχνή –και εξίσου δόκιμη– είναι, επίσης, ή απεικόνιση τῶν κύκλων τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὸν χῶρο τοῦ Ἱ. Βήματος, καθὼς σχετίζονται ἀμεσα μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν Θεία Ἐνανθρώπηση, ἡ ὁποία ὑπῆρξε προϋπόθεση τῆς σωτηριώδους θυσίας τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι, στὸ Πρωτᾶτο π.χ., τὴν Gračanica, τὸ Dečani κ.ά. τέτοια θέματα εἰκονίζονται στὸν χῶρο τοῦ Ἱ. Βήματος.⁹²¹ Ὁ εὐχαριστιακός, λοιπόν, χαρακτήρας τῶν θεμάτων εἶναι ἡ αἰτία τῆς συχνῆς παρουσίας τους στὸ Ἱ. Βῆμα, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀλλοιώνει στὸ παραμικρὸ τὸν θεομητορικό-προτυπωτικὸ χαρακτήρα τους.

Ἡ προσέγγιση τῶν κύκλων θεομητορικῶν προτυπώσεων τῶν ἐξεταζομένων μνημείων μὲ βάση τὰ περιγραφέντα πλέγματα σχέσεων προσφέρει ἓνα ἀσφαλὲς ἐρμηνευτικὸ κλειδί ὅσον ἀφορᾷ στὴν λειτουργία καὶ τὴν ἀλληλεπίδραση τῶν συγκεκριμένων θεμάτων σὲ ποικίλα εἰκονογραφικὰ περιβάλλοντα.

Στὸ Πρωτᾶτο ὁ κύκλος τῶν προεικονίσεων βρίσκεται κατὰ τὸ μέγιστο τμῆμα τοῦ στὸν χῶρο τῆς πρόθεσης, ἐνῶ ἡ παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων ποὺ ἀνήκει σ' αὐτὸν ἔχει εἰκονιστεῖ στὸ ΒΔ γωνιακὸ διαμέρισμα ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν πρόσφατων γεγονότων τοῦ διωγμοῦ καὶ τοῦ μαρτυρίου ἁγιορειτῶν πατέρων κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου.⁹²² Ὁ κύκλος τῶν προεικονίσεων σχετίζεται μὲ τὶς μορφές τῶν προπατόρων στὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, οἱ ὁποῖοι συνιστοῦν τὴν κατ' ἀνθρώπον γενεαλογία τοῦ Κυρίου, καὶ μὲ αὐτὲς τῶν προφητῶν στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων ποὺ ὀρίζουν τὰ κλίτη, οἱ ὁποῖοι προφήτευσαν τὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας. Ἀμεση εἶναι καὶ ἡ σχέση μὲ τρία ἀπὸ τὰ βασικότερα γεγονότα τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου, τὸ

⁹²¹ Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 206. Todić, *King Milutin*, σ. 331, 334. Popović, *Program živopisa*, σ. 93-94.

⁹²² Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 206. Τοῦ ἰδίου, Πρωτᾶτο, σ. 97-98.

Γενέσιον, τὰ Εἰσόδια, καὶ τὴν Κοίμησιν, τὰ ὅποια περιλαμβάνονται στὸ πρόγραμμα τοῦ κυρίως ναοῦ.⁹²³

Στὴν Περιβλεπτο (Ἀγ. Κλήμεντα) Ἀχρίδος ὁ κύκλος τῶν προεικονίσεων καταλαμβάνει μεγάλο μέρος τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκα, ἐνῶ μιὰ ἐπιπλέον παράσταση, καὶ πάλι αὐτὴ τῶν Τριῶν Παίδων, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Πρωτάτου, βρίσκεται σὲ διαφορετικὸ σημεῖο καὶ συγκεκριμένα στὸ διακονικό. Οἱ παραστάσεις τῶν προτυπώσεων συνδέονται μὲ διάφορα ἄλλα θέματα τοῦ προγράμματος. Στὸν νάρθηκα καταρχὰς μὲ τὸ προφητικὸ ὄραμα τοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου στὸ φουρνικὸ καὶ μὲ τὸ Στιχηρὸ τῶν Χριστουγέννων, θέματα σχετιζόμενα καὶ τὰ δύο μὲ τὴν Θεία Ἐνανθρώπησιν. Ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἐπισημαίνεται ἡ ὑπάρχουσα συγγένεια μὲ τὰ θέματα τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου πού εἰκονίζονται στοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἰ. Βήματος, μὲ τὶς προτομές τῶν προπατόρων στὸ μέτωπο τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, οἱ ὁποῖες πλαισιώνουν τὴν δεομένη Θεοτόκο στὸ τεταρτοσφαίριο, καὶ μὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς προφητικὲς μορφές στὸ τύμπανο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, οἱ ὁποῖες φέρουν εἰλητὰ μὲ ἀναφορὲς στὸ γεγονὸς τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως.⁹²⁴

Στὴν Μ. Χώρας ὁ κύκλος τῶν προεικονίσεων ἔχει ἱστορηθεῖ στὸ Ν παρεκκλήσιο. Οἱ προτυπώσεις συνδέονται στενὰ μὲ τὶς μορφές τῶν ὕμνογράφων πού εἰκονίζονται στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ τρούλλου τοῦ παρεκκλησίου, σχέση ἡ ὁποία δηλώνεται καὶ στὰ κείμενα τῶν εἰλητῶν πού φέρουν οἱ τελευταῖοι μὲ ἀναφορὲς –περισσότερο ἢ λιγότερο ἀμεσες– σὲ θεομητορικὰ σύμβολα-τύπους πού ἐν πολλοῖς συμπίπτουν μὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ εἰκονιζόμενα θέματα στὸν ἀντίστοιχο κύκλο. Σημειώνεται, ἐπίσης, ἡ σχέση τῶν προεικονίσεων τόσο μὲ τὶς μορφές τῶν προπατόρων καὶ προφητῶν στοὺς δύο τρούλλους τοῦ ἐσωνάρθηκα, ὅσο καὶ μὲ τὶς

⁹²³ Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205.

⁹²⁴ Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 48-50. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 5.

παραστάσεις από τὸν βίο τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ πού ἱστοροῦνται στοὺς δύο νάρθηκες.⁹²⁵

Στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης ὁ κύκλος τῶν παλαιοδιαθηκικῶν προτυπώσεων ἔχει ἱστορηθεῖ στὶς ἐπιφάνειες τοῦ Ν περιστώου. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς συνδέονται μὲ τὴν Ρίζα τοῦ Ἰεσσαὶ στὸν ἴδιο χῶρο, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν κατὰ σάρκα γενεαλογία τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου. Ἐπίσης, μὲ ὁρισμένες προφητικὲς μορφὲς στὸν κεντρικὸ τρούλλο μὲ συνεκτικὸ κρίκο τὸ περιεχόμενο τῶν εἰλητῶν καθὼς καὶ μὲ τὸν κύκλο τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου στὸν ἐσωνάρθηκα, ὅπως καὶ τὸ Στιχηρὸ τῶν Χριστουγέννων στὸ Β περίστωο.⁹²⁶

Στὸ καθολικὸ, τέλος, τῆς Μ. Χιλανδαρίου οἱ θεομητορικὲς προτυπώσεις εἰκονίζονται στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τῶν δύο τρούλλων τῆς Λιτῆς. Οἱ παραστάσεις βρίσκονται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὶς μορφὲς τῶν προπατόρων στὰ τύμπανα τῶν ἰδίων τρούλλων καὶ μὲ τὴν παράσταση τοῦ Οἴκου τῆς Σοφίας στὸν Α τοῖχο τῆς Λιτῆς. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς προφητικὲς μορφὲς τοῦ τρούλλου καὶ ἡ σειρὰ τῶν σκηνῶν ἀπὸ τὸν βίο τῆς Θεοτόκου στὸν κυρίως ναὸ συνιστοῦν ἐπίσης θέματα στενά συνδεόμενα μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ κύκλου τῶν προεικονίσεων.⁹²⁷

Οἱ κύκλοι τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων ἐντάσσονται καὶ λειτουργοῦν μὲ εὐχέρεια, ὅπως φαίνεται καὶ τὰ ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα παραδείγματα, σὲ ποικίλα εἰκονογραφικὰ περιβάλλοντα καὶ σὲ διαφόρους χώρους. Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ ἀναπτύσσονται καὶ οἱ διάφορες εἰδικὲς σχέσεις τῶν ἐπιμέρους θεμάτων ἐντός, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου πού τὰ περιλαμβάνει, οἱ ὁποῖες συμβάλλουν στὴν πολυπλοκότητα τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων τῶν μνημείων τῆς παλαιολόγειας περιόδου, ἀποτελώντας ταυτόχρονα καὶ βασικά

⁹²⁵ Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 60-85, 86-107, 217-221.

⁹²⁶ Stephan, *Apostelkirche*, σ. 190-211, 227-231, 327. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, σ. 8.

⁹²⁷ Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*.

έρμηνευτικά κλειδιά για την όρθη και πλήρη κατά τὸ δυνατόν –
έρμηνευτικά, θεολογικά και εἰκονογραφικά– προσπέλασή τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'
Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΔΙΑΘΗΚΙΚΩΝ ΘΕΟΜΗΤΟΡΙΚΩΝ
ΠΡΟΤΥΠΩΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟ
ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Οί παλαιοδιαθηκικές θεομητορικές προτυπώσεις αφορούν σε αντικείμενα ή γεγονότα της Παλαιᾶς Διαθήκης, τὰ ὅποια ἐρμηνεύθηκαν στήν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ὡς τύποι τοῦ γεγονότος τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καί τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου εἰδικότερα. Οἱ θεομητορικές προεικονίσεις συνιστοῦν ἓνα πολύ σημαντικό κομμάτι μέσα στοῦ σύνολο τῶν παλαιοδιαθηκικῶν τύπων, γεγονὸς πού σχετίζεται ἀκριβῶς μέ τήν σημασία τῶν γεγονότων πού προετύπωσαν. Ἡ Ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου, τοῦ δευτέρου, δηλαδή, προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὑπῆρξε ἡ κορύφωση ὅλου τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Οἰκονομίας γιά τήν σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἡ πραγματικότητα αὐτή καί ἐπιπλέον ἡ ἐξαίρετη θέση τῆς Θεοτόκου στήν Ἐκκλησία ὁδήγησαν στήν εὐρεῖα χρήση καί διάδοση τῶν θεμάτων αὐτῶν σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου (πατερική συγγραφή, ὕμνογραφία, λατρεία, τέχνη).

Ἡ χρήση καί διαμόρφωση τῶν θεομητορικῶν προεικονίσεων, ὅπως καί ὅλων τῶν θεμάτων τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἐξηρᾶτο καί ἀνταποκρινόταν ταυτοχρόνως στίς ἐκάστοτε θεολογικές προκλήσεις πού διετύπωναν ἀρχικά οἱ εἰδωολάτρες καί οἱ ἰουδαῖοι καί κατὰ κύριο λόγο οἱ κατὰ καιρούς αἵρετικοί. Ἔτσι, οἱ Πατέρες εὐθύς ἐξαρχῆς ἔδωσαν ἰδιαίτερη βαρύτητα στήν ἐκπλήρωση τῶν τύπων καί τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στοῦ πρόσωπο τοῦ Κυρίου, ὥστε νά δείξουν ὅτι πράγματι αὐτός εἶναι ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας. Προϊόντος τοῦ χρόνου, γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν διαφόρων χριστολογικῶν αἱρέσεων πού ἀνεφύησαν,

ὅπως ὁ ἀρειανισμός, ὁ νεστοριανισμός, ὁ μονοφυσιτισμός κ.ά., καὶ ἔθεσαν ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸν τρόπο ἢ καὶ τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα τοῦ γεγονότος τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καθὼς καὶ τὸν ρόλο τῆς Θεοτόκου σὲ αὐτὴ, χρησιμοποιήθηκαν, μεταξύ πολλῶν ἄλλων θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων, καὶ οἱ τύποι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, ὅποτε καὶ πάλι τονίζεται ἰδιαίτερος τόσο ἡ Θεία Ἐνανθρώπησις ὅσο καὶ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, καθὼς ἀκριβῶς στὴν πραγματικότητα τῆς Ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου βάσιζαν οἱ Πατέρες τὴν δυνατότητα ἀπεικόνισης τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν προσώπων, τῆς Θεοτόκου, δηλαδή, καὶ τῶν ἁγίων.

Κατὰ τὴν ἴδια λογικὴ, ἔμφασις στὶς παλαιοδιαθηκικὲς προτυπώσεις θὰ δοθεῖ καὶ λόγῳ τῶν θεολογικῶν ἐρίδων τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰ., ὅποτε ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀμφισβητήθηκαν ἦταν ἡ ἐνότητα τῶν δύο Διαθηκῶν.

Τὰ θέματα τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων χρησιμοποιήθηκαν, λοιπόν, εὐρέως στὴν πατερικὴ συγγραφὴ ἀπὸ τὰ πρῶιμα χριστιανικὰ χρόνια καὶ κυρίως μετὰ τὴν Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο. Ἰδιαίτερα ἀναπτύχθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, καὶ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προαναφέρθηκαν, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἤδη τότε εἶχαν κατ' οὐσίαν θεσπιστεῖ καὶ οἱ κύριες θεομητορικὲς ἐορτές, στοιχεῖο ποὺ ὑπῆρξε ἐπιπλέον πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ τοὺς Πατέρες στὰ ὁμιλητικὰ τους κυρίως ἔργα.

Οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς στὴν πατερικὴ συγγραφὴ εἶναι συνεχεῖς μέχρι καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, ὅποτε τὰ θέματα αὐτὰ ἀπαντοῦν συχνὰ καὶ στὰ συγγράμματα τῶν ἡσυχαστῶν Πατέρων, σύμφωνα μὲ τὴν ὁμόφωνη μαρτυρία τῶν πηγῶν, σωστὰ ὀριοθετημένα, ὥστε νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς συγκαταβατικὰ μέσα προσέγγισης τῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὸν ἀδύναμο νὰ τὴν συλλάβει διανοητικὰ ἄνθρωπο καὶ ὄχι ὡς ὑποκατάστατα αὐτῆς.

Ἡ χρήση τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων συνεχίζεται καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο ἕως καὶ τὰ νεώτερα χρόνια.

Στὴν ὑμνογραφία ἢ πορεία τῶν θεμάτων εἶναι ἀνάλογη, πρᾶγμα ἀναμενόμενο, καθὼς αὐτὰ ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, οἱ δὲ σημαντικότεροι ποιητὲς ὑπῆρξαν κατὰ κανόνα καὶ ἐπιφανεῖς θεολόγοι-συγγραφεῖς (π.χ. ἁγ. Ἀνδρέας Κρήτης, ἁγ. Ἰωάννης Δαμασκηνός).

Ἡ καθιέρωση τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν, περὶ τῆς ἐπιρροῆς στὴν πατερικὴ γραμματεία, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν εἰσαγωγή τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν λατρεία, ἀφοῦ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς σχετικὲς διηγήσεις καθιερώθηκαν ὡς ἀναγνώσματα τῶν ἐορτῶν αὐτῶν.

Παράλληλα πρὸς τὴν θεολογικὴ προσέγγιση τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων, ἡ ὁποία ὑπῆρξε –ὄχι ὡς πρὸς τὴν οὐσία καὶ τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν εὐρύτητα καὶ τὸν τρόπο χρήσης– καὶ ἀνάλογη τοῦ ἐκάστοτε πνευματικοῦ κλίματος, ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἄλλη προσέγγιση τοῦ θέματος, βασισμένη στὴν θέση καὶ τὸν ρόλο ποὺ ἀποδιδόταν στὴν Θεοτόκο ὡς προστάτιδα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἰδικὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἰδέα τῆς θεοφροῦρητης πρωτεύουσας συνιστοῦσε βασικὸ ἄξονα τῆς θεολογικῆς καὶ κυρίως τῆς πολιτικῆς ιδεολογίας τῶν βυζαντινῶν, γι’ αὐτὸ καὶ οἱ ἀναφορὲς σὲ θαυμαστὲς διασώσεις τῆς Πόλεως ἀπὸ διαφόρους ἐχθροὺς μὲ παρεμβάσεις τῆς Θεοτόκου γίνονται σὲ λόγους τόσο ἐκκλησιαστικῶν ὅσο καὶ κρατικῶν ἀξιωματοῦχων. Ἡ θεία αὐτὴ προστασία δὲν ἐδραζόταν, ὅμως, σὲ μιὰ μεροληπτικὴ προτίμηση, ἀλλὰ ἐξηρτᾶτο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν πιστότητα τῶν κατοίκων τῆς Πόλεως στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Γι’ αὐτὸ καὶ διαχρονικὰ οἱ Πατέρες τόνιζαν τὴν ἀνάγκη γιὰ ἐπιστροφή καὶ μετάνοια, καθὼς ἢ ἀποστασία ἀπεμάκρυνε τὴν Θεία Χάρη καὶ ἔτσι προξενοῦντο συμφορὲς.

Μια από τις σημαντικότερες υπήρξε η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως στα 1204 από τους Σταυροφόρους. Ή απελευθέρωσή της στα 1261 αποδόθηκε στην παρέμβαση της Θεοτόκου, δίδοντας το έναυσμα για περαιτέρω αύξηση της μεγάλης ήδη τιμής προς το πρόσωπό της κατά την τελευταία περίοδο του βίου της αυτοκρατορίας. Οί εξαιρετικά δυσχερείς ιστορικές και πολιτικές συνθήκες της περιόδου υπήρξαν μια επιπλέον αφορμή για τον τονισμό της προστασίας της Θεοτόκου στην πρωτεύουσα, καθώς αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει συνεκτικό στοιχείο όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας –άλλα και των πληθυσμών που βρίσκονταν σε λατινοκρατούμενα εδάφη– διατηρώντας παράλληλα τον πολιτικό, ιδεολογικό και θρησκευτικό προσανατολισμό τους σταθερά στραμμένο προς το ένα κέντρο, εκεί όπου βρισκόταν ο μόνος νόμιμος φορέας της πολιτικής εξουσίας, ο βυζαντινός αυτοκράτορας.

Μέσα στο πνεύμα αυτό και για την επιδίωξη των προαναφερθέντων στόχων οί Παλαιολόγοι αυτοκράτορες προέβησαν σε σειρά ενεργειών, ώστε να ενισχύσουν τόσο την τιμή προς την Θεοτόκο, όσο και την σχέση της με την Κωνσταντινούπολη (επέκταση εορτασμού εορτής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου όλο τον μήνα Αύγουστο, έκδοση νομίσματος με την Θεοτόκο εν μέσω των τειχών της Κωνσταντινουπόλεως κ.ά.).

Μέσα στο περιγραφέν ιδιάζον και φορτισμένο κλίμα της περιόδου, όλα τα θέματα τα σχετιζόμενα με το πρόσωπο της Θεοτόκου απέκτησαν και ένα επιπλέον περιεχόμενο πέραν της συνήθους θεολογικής τους έρμηνείας. Μεταξύ αυτών εξέχουσα θέση κατέχει η περίπτωση των παλαιοδιαθηκικών θεομητορικών προτυπώσεων, για τις οποίες έπεφυλάχθη ακόμη πιο ιδιαίτερη μεταχείριση για διαφόρους λόγους. Κι αυτό γιατί όρισμένες από αυτές χρησιμοποιούνται και ως σύμβολα της Κωνσταντινουπόλεως, κυρίως βάσει του παραλληλισμού της με την

Παλαιά Ἱερουσαλήμ καὶ τὸ Ὅρος Σιών, τὰ ὁποῖα ὁμῶς συνιστοῦν ταυτοχρόνως καὶ τύπους τῆς Θεοτόκου. Ἡ Θεοτόκος εἶναι ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ, τὸ ὄρος τὸ ἅγιον, ὅπου ὁ Θεὸς ἐπέλεξε νὰ κατοικήσει, καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι ἡ Νέα Ἱερουσαλήμ καὶ Νέα Σιών, ποὺ συνεχίζει τὴν παράδοση καὶ διαφυλάσσει τὴν ὀρθὴν χριστιανικὴ πίστιν. Μὲ τὸν συνδυασμὸ τῶν τυπολογιῶν αὐτῶν ἡ Θεοτόκος μοιάζει νὰ ταυτίζεται πλέον μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς προστασίας της καὶ ἔτσι ἡ μεταξύ τους σχέση τονίζεται περαιτέρω.

Οἱ σημαντικὲς αὐτὲς ἐρμηνευτικὲς παράμετροι τῶν θεμάτων τῶν παλαιοδιαθηκικῶν προεικονίσεων καὶ ὁ ἰσχυρὸς πολιτικός, ἰδεολογικὸς καὶ θεολογικὸς συμβολισμὸς τοὺς καθιστοῦν κατανοητὴ τὴν εὐρεῖα χρῆση τοὺς σὲ κάθε εἶδους κείμενα τῆς περιόδου (νεαρές, δημηγορίες, ὁμιλίες, ἐγκώμια, ὕμνογραφικὰ ἔργα κ.ά.), προερχόμενα τόσο ἀπὸ τὸ «θύραθεν» ὅσο καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον.

Ἡ πορεία τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν τέχνη, καθορίστηκε ἐν πολλοῖς ἀπὸ τοὺς ἴδιους παράγοντες ὅσον ἀφορᾷ στὴν γένεση καὶ τὴν ἐξέλιξή της. Ἔτσι, τὰ πρῶτα σχετικὰ θέματα μὲ σαφῆ τὸν θεομητορικὸ προεικονιστικὸ τοὺς χαρακτήρα ἐμφανίζονται στὰ χρόνια τῆς εἰκονομαχίας, ὁπότε συνέτρεχαν οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις ποὺ καθιστοῦσαν τὴν σχετικὴ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου θεματολογία ἐξαιρετικὰ ἐπὶκαιρη. Παράλληλη αἰτία εἶναι ἡ καθιέρωση τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν καὶ ἡ συνακόλουθη σημαντικὴ ἀνάπτυξη τῆς ὁμιλητικῆς κυρίως γραμματείας μὲ κεντρικὸ θέμα τὸ πρόσωπο καὶ τὸν ρόλο τῆς Θεοτόκου στὴν Θεία Ἐνανθρώπηση.

Ὁ ἐπόμενος σημαντικὸς σταθμὸς στὴν εἰκονογραφικὴ ἐξέλιξη τῶν θεμάτων ἐντοπίζεται στὸν 11^ο καὶ 12^ο αἰ., ὁπότε καὶ ἀπαντοῦν παραστάσεις τῶν προτυπώσεων τῆς Θεοτόκου ἤδη μὲ ἀνεπτυγμένη σημαντικὰ τὴν μορφή τους. Καὶ στὴν περίπτωσή αὐτή, ἡ ἔξαρση στὴν ἀπεικόνιση τῶν συγκεκριμένων θεμάτων ἔχει συνδεθεῖ, ὅπως

προανεφέρθη, με τις πνευματικές συνθήκες της περιόδου, όπως διαμορφώθηκαν από το ξέσπασμα διαφόρων θεολογικῶν ἐρίδων. Λίγο μετά την περίοδο αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ ὁ πρῶτος σαφὴς εὐρύς κύκλος τῶν θεμάτων αὐτῶν στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ.

Οἱ παλαιοδιαθηκικὲς θεομητορικὲς προτυπώσεις γνώρισαν τὴν εὐρύτερη διάδοσή τους καὶ τὴν τελικὴ εἰκονογραφικὴ τους διαμόρφωση κατὰ τὴν Παλαιολόγια περίοδο. Τὸ κλίμα καὶ ἡ τέχνη τῆς περιόδου αὐτῆς εὐνοοῦσαν πιὸ σύνθετες εἰκονογραφικὲς προσεγγίσεις, γεγονός που ἔδωσε ώθηση στὴν ἀνάπτυξη εὐρέων εἰκονογραφικῶν κύκλων, ἀλλὰ καὶ στὴν δημιουργία νέων θεμάτων. Ἔτσι, οἱ προτυπώσεις εἰκονογραφήθηκαν με διάφορες μορφές σὲ σειρὰ μνημείων ὡς αὐτοτελεῖς εἰκονογραφικοὶ κύκλοι ἢ συνοπτικά, μεμονωμένα ἢ στὰ πλαίσια τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Ἡ θεολογικὴ πολυσημία τῶν θεμάτων τοὺς προσέδιδε ιδιαίτερη εὐελιξία, καθὼς μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν με δόκιμο τρόπο σὲ ποικίλα εἰκονογραφικὰ περιβάλλοντα. Ἡ ιδιότητά τους αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπεικόνισή τους σὲ ὅλα τὰ μέρη τῶν ναῶν, ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ τὸν κυρίως ναό, ἕως τὸν νάρθηκα, τὰ περίστωα καὶ τὰ παρεκκλήσια. Σὲ κάθε περίπτωση ὁ εἰδικὸς χαρακτήρας τοῦ κάθε θέματος –πέραν τῆς δεδομένης σχέσεώς του με τὴν Θεία Ἐνανθρώπιση καὶ τὴν Θεοτόκο– προσδιορίζεται ἀπὸ τὰ ἐκάστοτε συμφραζόμενα, εἴτε ἐσωτερικὰ (εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες) εἴτε ἐξωτερικὰ (εἰκονογραφικὸ περιβάλλον, θέση ἐντὸς τοῦ ναοῦ). Ἡ σχέση π.χ. τῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων με τὴν Θεία Ἐνανθρώπιση, ἡ ὁποία συνιστᾷ προϋπόθεση τῆς σωτηριώδους θυσίας τοῦ Χριστοῦ, τοὺς προσδίδει καὶ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο. Σύμφωνα με τὰ παραπάνω εἶναι εὐεξήγητη ἡ συχνὴ ἀπεικόνισή τους στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Τὸ ἰδιάζον πολιτικό-ιδεολογικὸ κλίμα τῆς περιόδου εὐνόησε ἐπίσης τὴν διάδοση τῶν προτυπώσεων, ὅπως καὶ ὅλων τῶν θεμάτων τῶν σχετιζομένων με τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, ἢ τὴν δημιουργία νέων, με

ἐπιφανέστερο τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο. Καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὸ εἰδικὸ νοηματικὸ φορτίο ποὺ ἔφεραν οἱ προτυπώσεις ἐπέδρασε ὁρισμένες φορές στὴν χρῆσιν τοὺς στὴν εἰκονογραφία. Ἐτσι π.χ. ἡ κεκλεισμένη Πύλη τοῦ Ἰεζεκιήλ, ἀπὸ τοὺς βασικοὺς τύπους τῆς Θεοτόκου, ἔγινε σύμβολο τῆς ἀπαρβίαστος πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας καὶ γι' αὐτὸ εἰκονίστηκε συχνὰ μὲ τὴν μορφή ὀχυροῦ πυλῶνα. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ἔχει τεθεῖ ἐπάνω ἀπὸ πύλες εἴτε σὲ εἰκονογραφικὰ συνθέσεις εἴτε στὰ ἴδια τὰ μνημεῖα ὡς ὀπτική ὑπόμνηση καὶ ταυτόχρονα διαρκῆς αἴτηση τῆς θείας προστασίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι στὴν Μονὴ Χώρας, μνημεῖο-σύμβολο τῆς πολιτικῆς ιδεολογίας καὶ θεολογίας τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων, ἀπαντοῦν καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τρόποι ἀπεικόνισης τοῦ θέματος.

Μιὰ ἐπιπλέον πτυχὴ αὐτῆς τῆς χρήσης τῶν θεμάτων συνιστᾷ ἡ παρουσία τοὺς σὲ λατινοκρατούμενες περιοχὰς καὶ δὴ στὴν Κρήτη, ὁρισμένες φορές σὲ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα μὲ σαφὲς ἀντιλατινικὸ περιεχόμενο. Καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ λειτουργοῦν ὡς σύμβολα τῆς ιδέας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ δηλώνουν τὴν προσήλωση τῶν ὑπὸ κατοχὴν πληθυσμῶν στὸ ἱστορικὸ καὶ πνευματικὸ τοὺς κέντρο, τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὅλα τὰ προαναφερθέντα στοιχεῖα προσδιορίζουν τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ περιεχόμενο ποὺ ἔλαβαν τὰ θέματα τῶν παλαιοδιαθηκικῶν θεομητορικῶν προτυπώσεων στὴν πορεία καὶ ἐξέλιξιν τοὺς στὴν γραμματεία, τὴν λατρεία καὶ τὴν τέχνη τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὸν βίον τῆς αὐτοκρατορίας γενικότερα. Πέραν τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας τοὺς ὡς τύπων τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς Θεοτόκου, ἕνας ἄλλος σημαντικὸς παράγων ποὺ ἐπέδρασε στὸν χαρακτῆρα τοὺς ἦταν οἱ συνθήκες –ἱστορικὲς, πολιτικὲς καὶ πνευματικὲς– τῆς Παλαιολογεῖου περιόδου, λόγῳ τῶν ὁποίων τοὺς ἀπεδόθη ἕνα ἐπιπλέον περιεχόμενο ὡς συμβόλων τῆς πρωτεύουσας καὶ ἐν πολλοῖς τῆς ιδέας τῆς αὐτοκρατορίας.

Σύμφωνα με τὰ δεδομένα αὐτά ἡ παρουσία τους τόσο στὰ κείμενα ὅσο καὶ στὴν τέχνη τῆς περιόδου πρέπει νὰ προσεγγίζεται με γνώση τοῦ διπτοῦ αὐτοῦ χαρακτήρα καὶ ρόλου τους –με συνυπολογισμό βεβαίως καὶ τῶν ἐκάστοτε συμφραζομένων– ὥστε νὰ εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν ὀρθότερη καὶ πληρέστερη. Ὁ δυισμός αὐτός δὲν ἀναιρεῖ σὲ καμία περίπτωση τὸν στέρεο κεντρικὸ θεολογικὸ χαρακτήρα τῶν θεομητορικῶν προεικονίσεων, διότι τότε θὰ ἐξέπιπταν ἀπὸ τὸν βασικὸ ρόλο τους ὡς θέματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰκονογραφίας. Ἡ πολυπλοκότητα ποὺ τὶς χαρακτηρίζει ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὴν εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων. Κατὰ τὴν διάρκειά της ἡ θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σκέψη γνώρισε ἰδιαίτερη ἀνθηση, κινούμενη, ὅμως, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μέσα ἀπὸ ἐπικίνδυνες ἀτραπούς, ἴσως σὰν μιὰ καταφυγὴ ἀπὸ τὴν ζοφερὴ πραγματικότητα, στοιχεῖα ποὺ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁδήγησαν σὲ ἀστοχίες ἢ καὶ ἀδυναμία ἀναγνώρισης τῆς πραγματικότητας. Τὸν κίνδυνο αὐτὸν δὲν ἔπαυαν νὰ τονίζουν οἱ διορατικότεροι ἀπὸ τοὺς Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς τῆς περιόδου (ἀγ. Ἀθανάσιος Κωνσταντινουπόλεως, Ἰωσήφ Βρυέννιος, ἀγ. Μάρκος ὁ Εὐγενικός κ.ά.), καλώντας σὲ ἐπιστροφή καὶ μετάνοια γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τῶν ἐπερχομένων δεινῶν.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

1. Κλίμαξ Ἰακώβ

1α. Αγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.)

Θέση: Β τοῖχος Β προστώου

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα ὁ Ἰακώβ εἰκονίζεται κοιμώμενος καὶ δεξιὰ ἡ Κλίμαξ, τῆς ὁποίας ἡ ἀπόληξη εἶναι κατεστραμμένη, μὲ τρεῖς ἀγγέλους ἐπάνω της.

Ἐπιγραφές: «Ἰακώβ» «καὶ ἐκοιμήθη ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ. Καὶ ἐνυπνιάσθη καὶ ἰδοὺ κλίμαξ ἐστηριγμένη ἐν τῇ γῇ, ἧς ἡ κεφαλὴ ἀφικνεῖτο εἰς τὸν οὐρανόν» «καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ' αὐτῆς»

Βιβλιογραφία: Talbot Rice, *Haghia Sophia*, σ. 150-151 καὶ εἰκ. 112, σ. 150 καὶ πίν. VIII, 63A. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, εἰκ. 11. Lukovnikova, *Ikonografičeskaja programma*, σ. 146-148 καὶ εἰκ. 9. Eastmond, *Art and Identity*, σ. 68.

1β. Πρωτᾶτο (1290 π.)

Θέση: Ν τοῖχος προθέσεως

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα εἰκονίζεται ἡ Κλίμαξ ποὺ ἀπολήγει σὲ κενὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ. Σὲ αὐτὴ ἀνεβαίνουν δύο ἄγγελοι. Δεξιὰ ὁ Ἰακώβ σὲ ὥριμη ἡλικία εἰκονίζεται ὄρθιος καὶ σὲ ἐγρήγορση νὰ παρακολουθεῖ τὸ ὄραμα δείχνοντας μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ τὴν Κλίμακα καὶ κρατώντας στὸ ἀριστερὸ κλειστὸ εἰλητό.

Ἐπιγραφές: «ὁ δίκ(αιος) Ἰακώβ»

Βιβλιογραφία: Γ. Τσίμα-Π. Παπαχατζιδάκη, *Ἄθως, Πρωτᾶτον, I Σειρᾶ*, ἀ.τ.χ., πίν. 10. Millet, *Athos*, πίν. 32, 2. Καλομοιράκη, *Παρατηρήσεις*, σ. 205-206. Μανουὴλ Πανσέληνος, σ. 28 καὶ εἰκ. 116-117, σ. 246-247. Καλλινίκου, *Ἡ τεχνικὴ*, εἰκ. 33, σ. 167. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο*, σχ. 1.1.3, σ. 50 καὶ σ. 55 (ἀρ. 210).

1γ. Παναγία Περίβλεπτος (Άγ. Κλήμης) Άχρίδος (1294/5)

Θέση: Δ τοίχος νάρθηκα

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς παράστασης εἰκονίζεται ἡ Κλίμαξ καὶ ἐπ’ αὐτῆς τέσσερις ἄγγελοι. Στὴν ἀπόληξή της εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καὶ στὴν βάση της ὁ Ἰακώβ σὲ ὥριμη ἡλικία κοιμώμενος. Στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης ἱστορεῖται τὸ περιστατικὸ τῆς πάλης τοῦ πατριάρχῃ μετὸν ἄγγελο.

Ἐπιγραφές: «Ἡ κλίμαξ ἦν εἶδ(εν) Ἰακώβ» «πάλη Ἰακώβ»

Βιβλιογραφία: Čornakov, *Saint-Clément*, εἰκ. 4, 6. Mac Lean, *Hallensleben, Monumentalmalerei*, σχ. 20. Peppek-Miljković, *Deloto*, σ. 51. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, εἰκ. 12. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 25. Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, εἰκ. 111, σ. 134.

1δ. Άγ. Θεοδώρα Άρτης (τέλη 13^{ου}-ἀρχ. 14^{ου} αἰ.)

Θέση: Ν καμάρα νάρθηκα

Περιγραφή: Στὸ δεξιὸ κάτω μέρος εἰκονίζεται ὁ Ἰακώβ κοιμώμενος, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς ἀπεικόνισης καταλαμβάνει ἡ Κλίμαξ, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς σὲ ὥριμη ἡλικία. Ἐπάνω στὴν Κλίμακα βρίσκονται τέσσερις ἄγγελοι.

Ἐπιγραφές: «έκοιμήθη» «Ἡ κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ»

Βιβλιογραφία: Γιαννουλή, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἄρτας*, εἰκ. 74, σ. 429, εἰκ. 317-319, σ. 567.

1ε. Μονὴ Χώρας (1315-1321)

Θέση: Β τοίχος παρεκκλησίου

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα εἰκονίζεται ἡ Κλίμαξ καὶ ἐπ’ αὐτῆς τέσσερις ἄγγελοι. Στὴν ἀπόληξή της εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ προτομή καὶ στὴν βάση της ὁ νέος τὴν ἡλικία Ἰακώβ

κοιμώμενος. Στὸ δεξιὸ τμήμα ἱστορεῖται τὸ ἐπεισόδιο τῆς πάλης τοῦ Ἰακώβ μετὸν ἄγγελο.

Ἐπιγραφές: «Κ(αὶ) ἔλαβ(εν) Ἰακώβ ἀπὸ τῶν λίθ(ων) τοῦ τόπου κ(αὶ) ἔθηκε πρ(ὸς) κεφαλῇ(ς) αὐτοῦ κ(αὶ) ἐκοιμήθη» «ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ κ(αὶ) ἐνυπνιάσθει» «κ(αὶ) ἰδού κλίμαξ ἐστηριγμένη ἐν τῇ γ[ῇ] ἥς ἡ κεφαλὴ ἀφικ[νεῖ]το εἰς τ(ὸν) οὐρανὸν κ(αὶ) οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέβαιν(ον) καὶ κατέβαιν(ον) ἐπ’ αὐτήν. ὁ δὲ Κ(ύριος) ἐπεστήρικτο ἐπ’ αὐτῆς»

Βιβλιογραφία: Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 224-225, τ. 3, πίν. 437-443. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 334-336.

1στ. Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334)

Θέση: ΒΑ τομέας Α σταυροθολίου Ν περιστώου

Περιγραφή: Ἡ παράσταση εἶναι πολὺ κατεστραμμένη καὶ ἡ περιγραφή γίνεται μετὰ βάσιν τὸ σχέδιο τῆς Stephan. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο της εἰκονίζεται ὁ Ἰακώβ κοιμώμενος ἐνῶ τὸν παραστέκει ἄγγελος. Τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης καταλαμβάνει ἡ Κλίμαξ μετὰ τέσσερις ἄγγελους, ἡ ὁποία ἀπολήγει σὲ κενὸ τεταρτοκύκλιο τοῦ οὐρανοῦ.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Stephan, *Apostelkirche*, σ. 135-136 καὶ εἰκ. 86, σ. 54 καὶ σχ. 86, σ. 54.

1ζ. Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2)

Θέση: ΒΑ σφαιρικὸ τρίγωνο Β τρούλλου Λιτῆς

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς παράστασης εἰκονίζεται ὁ Ἰακώβ κοιμώμενος, ἐνῶ τὸν παραστέκει ἄγγελος. Στὰ δεξιὰ ὑψώνεται ἡ Κλίμαξ ποὺ ἀπολήγει σὲ κενὸ τεταρτοκύκλιο τοῦ οὐρανοῦ. Δύο ἄγγελοι βρῖσκονται ἐπάνω σὲ αὐτή.

Ἐπιγραφές: «ἡ κλίμαξ ...»

Βιβλιογραφία: Marković, *Original paintings*, σ. 230. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εύρετήριο*, σχ. 5.1.5, σ. 186 καὶ σ. 188 (ἀρ. 93). Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 1.

2. Βάτος φλεγόμενη

2α. Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.)

Θέση: Β τοῖχος Β προστώου

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς παράστασης εἰκονίζεται μεγάλος ἄγγελος μέσα στὴν Βάτο. Τὸ δεξιὸ τμήμα, ὅπου προφανῶς εἰκονιζόταν ὁ Μωυσῆς, εἶναι κατεστραμμένο.

Ἐπιγραφές: «(λῦσαι) τὸ ὑπόδημα (ἐκ) τῶν ποδῶν ...»

Βιβλιογραφία: Talbot Rice, *Haghia Sophia*, σ. 150-151. Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, πίν. 29, εἰκ. 18α. Lukonnikova, *Ikonograficheskaja programma*, σ. 146-148 καὶ εἰκ. 9. Eastmond, *Art and Identity*, σ. 68.

2β. Πρωτᾶτο (1290 π.)

Θέση: Ν τοῖχος προθέσεως

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα εἰκονίζεται ἡ Βάτος, μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ μορφή τῆς δεομένης Θεοτόκου σὲ προτομή ἐκτὸς μεταλλίου. Στὸ δεξιὸ τμήμα ἐμφανίζεται ὁ Μωυσῆς σὲ ὥριμη ἡλικία μὲ τὰ χέρια σὲ κίνηση δηλωτικὴ δέους μπροστὰ στὸ παράδοξο ὄραμα.

Ἐπιγραφές: «(ἀ)κατάφλεκτος (βά)τος» «ὁ προφήτης Μωϋσῆς»

Βιβλιογραφία: Τσίμα, Παπαχατζιδάκη, *Πρωτᾶτον*, πίν. 10. Millet, *Athos*, πίν. 32, 1. Καλομοιράκη, *Παρατηρήσεις*, σ. 205-206. Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, πίν. 33, εἰκ. 24. Μανουήλ Πανσέληνος, σ. 28. Καλλινίκου, *Ἡ τεχνική*, εἰκ. 35, σ. 169. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εύρετήριο*, σχ. 1.1.3, σ. 50 καὶ σ. 55 (ἀρ. 209).

2γ. Παναγία Περίβλεπτος (Ἀγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5)

Θέση: Δ τοῖχος νάρθηκα

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα εἰκονίζεται ἡ Βάτος, μέσα στὴν ὁποία ἱστορεῖται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ προτομὴ ἐκτὸς μεταλλίου. Ἀπὸ τὴν Βάτο προβάλλει ἄγγελος πού ἀπευθύνεται στὸν Μωυσῆ. Στὸ κέντρο τῆς παράστασης εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς καθιστὸς νὰ λύνει τὸ σανδάλι του, ἐνῶ στὸ δεξιὸ τῆς τμήμα ἐμφανίζεται ἄλλες δύο φορές, τὴν μία ἔντρομος μπροστὰ στὸ ὄραμα, καὶ τὴν ἄλλη νὰ παραλαμβάνει τὸν Νόμο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ στὸ ὄρος Σινᾶ.

Ἐπιγραφές: «ἡ ἀκατάφλεκτος Βάτος»

Βιβλιογραφία: Čornakov, *Saint-Clément*, εἰκ. 5, 7. Mac Lean, *Hallensleben, Monumentalmalerei*, σχ. 20. Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 50. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24.

2δ. Ἀγ. Θεοδώρα Ἄρτης (τέλη 13^{ου}-ἀρχ. 14^{ου} αἰ.)

Θέση: Δ τοῖχος νάρθηκα

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς παράστασης ὁ Μωυσῆς σκύβει πρὸ τῆς Βάτου γιὰ νὰ βγάλει τὸ ὑπόδημά του. Μέσα στὴν Βάτο εἰκονίζεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἑμμανουήλ. Στὸ δεξιὸ τμήμα ὁ Μωυσῆς ἐμφανίζεται γιὰ δεύτερη φορὰ κρατώντας τὴν ράβδο του πού ἔχει μεταβληθεῖ σὲ ὄφι καὶ συνομιλώντας μὲ τὸν ἄγγελο.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἄρτας*, εἰκ. 75, σ. 430, εἰκ. 327, σ. 571, εἰκ. 329, σ. 571.

2ε. Μονὴ Χώρας (1315-1321)

Θέση: Β τοῖχος παρεκκλησίου

Περιγραφή: Δύο ἐπεισόδια ἀποδιδόμενα ὡς αὐτοτελεῖς παραστάσεις. Στὸ πρῶτο ὁ Μωυσῆς στέκει ἀρχικά μπροστὰ στὴν Βάτο καὶ κατόπιν βγάζει γονατιστὸς τὸ σανδάλι του καὶ στὸ δεύτερο ἀποστρέφει ἔντρομος τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὸ παράδοξο ὄραμα. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἀπὸ τὴν

Βάτο προβάλλει ἡμίσωμος ἄγγελος πού ἀπευθύνεται πρὸς αὐτόν, ἐνῶ μέσα σὲ αὐτὴ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίου.

Ἐπιγραφές: «Εἰσῆλθε Μωσῆς εἰς τὸ ὄρος τοῦ Θεοῦ Χωρηβ ὡφθη δὲ αὐτῷ ἄγγελος Κυρίου ἐν φλογὶ πυρὸς ἐκ τοῦ βātu» «Λῦσ(αι) τὸ ὑπόδημα ἐκ τ(ῶν) ποδῶν σου ὅ [γὰρ] τόπος ἐν [ᾧ] σύ ἔσ[τη]κας γῆ ἁγία ἐστίν]» «Ἀπέστρεψε δὲ Μω(σῆ)ς τὸ πρόσωπ(ον) αὐτοῦ εὐλαβεῖτο γὰρ κατεμβλέψαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ»

Βιβλιογραφία: Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 226-228, τ. 3, πίν. 444-452. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, σ. 336-338. Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, πίν. 35, εἰκ. 27, πίν. 37, εἰκ. 26, πίν. 38, εἰκ. 28-29.

2στ. Ἁγ. Νικόλαος Ὁρφανὸς Θεσσαλονίκης (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.)

Θέση: Β τοῖχος Ν περιστώου

Περιγραφή: Στὸ ἄνω μέρος εἰκονίζεται ἡ Βάτος μὲ τὴν Θεοτόκο σὲ προτομὴ ἐκτὸς μεταλλίου. Ἀπὸ αὐτὴ προβάλλει ἄγγελος καὶ ἀπευθύνεται στὸν Μωυσῆ πού εἰκονίζεται μπροστά της δύο φορές: τὴν μία ὀρθίως καὶ τὴν ἄλλη γονατιστὸς νὰ λύνει τὸ ὑπόδημά του κατὰ τὴν θεία ἐπιταγὴ.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Ξυγγοπούλου, *Ἅγιος Νικόλαος*, σ. 20 καὶ πίν. 61, εἰκ. 118. Τσιούμη-Μαυροπούλου, *Ὁρφανός*, σ. 33. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, σ. 157-159 καὶ πίν. 61-62. Ἀλιπράντη, *Ὁ Μωϋσῆς*, πίν. 31, εἰκ. 25. Kirchhainer, *Nikolauskirche*, εἰκ. 4, σ. 152. Τῆς ἰδίας, *Die Bildausstattung*, πίν. 71. Μπακιρτζῆ, *Ἅγιος Νικόλαος*, εἰκ. 7, 62.

2ζ. Άγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334)

Θέση: ΝΑ τομέας Α σταυροθολίου Ν περιστώου

Περιγραφή: Πολύ κατεστραμμένη παράσταση. Μὲ βάση τὸ σχέδιο τῆς μελετήτριας τοῦ μνημείου Stephan μπορούμε νά ἀποκαταστήσουμε τὴν παράσταση ὡς ἑξῆς: ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται δύο φορές. Στὰ ἀριστερὰ ὄρθιος σὲ στάση δέους καὶ στὸ κέντρο γονατιστὸς νά λύνει τὸ σανδάλι του. Ἡ Βάτος στὰ δεξιὰ εἶναι σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ κατεστραμμένη.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 87, σ. 55 καὶ σχ. 87, σ. 55.

2η. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374)

Θέση: τύμπανο κεντρικοῦ τρούλλου

Περιγραφή: Ὁ Μωυσῆς κρατᾷ στὸ δεξιὸ του χέρι τὴν Βάτο, ὅπου ὑπάρχει μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου, καὶ τὴν στάμνο τοῦ μάννα καὶ στὸ ἀριστερὸ εἰλητὸ μὲ σχετικὸ περιεχόμενο.

Ἐπιγραφές: «Βάτον κεομένη(ν) κ(αὶ) μὴ φλεγόμενην ἐθεώρου[ν] σε πρὶν τέξης»

Βιβλιογραφία: Dufrenne, *Mistra*, εἰκ. 59. Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 217-218, 221-225 καὶ πίν. 76. Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, σ. 13. Rhoby, *Epigramme*, σ. 246-247.

3. Ράβδος ἐκβλαστήσασα

3α. Άγ. Δημήτριος Κατσούρη Ἄρτης (β' φάση, τέτ. 13^{ου} αἰ.)

Θέση: Δ σκέλος ἐσωρραχίου Β τόξου πού στηρίζει τὸν τρούλλο

Περιγραφή: Ὁ Ἀαρὼν φέρει στὸ δεξιὸ του χέρι θυμιατήριο καὶ στὸ ἀριστερὸ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο.

Ἐπιγραφές: «Ὁ προ(φήτης) Ἀαρών»

Βιβλιογραφία: Παπαμαστοράκη, Άγιος Δημήτριος, σ. 421. Γιαννούλη, *Βυζαντινά μνημεῖα Ἄρτας*, σ. 168 καὶ εἰκ. 129, σ. 490.

3β. Πρωτᾶτο (1290 π.)

Θέση: Α σκέλος έσωρραχίου τόξου Β χοροστασίου

Περιγραφή: Ὁ Ἀαρών φέρει στὸ δεξί του χέρι τὴν Ράβδο καὶ στὸ ἀριστερὸ τὴν στάμνο.

Ἐπιγραφές: «Ὁ προφήτης Ἀαρών»

Βιβλιογραφία: Millet, *Athos*, πίν. 8, 3. Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205. Μανουήλ Πανσέληνος, σ. 30. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριον*, σχ. 1.1.2, σ. 49 (ἀρ. 129)

3γ. Μονὴ Χώρας (1315-1321)

Θέση: Τύμπανο Β τρούλλου έσωνάρθηκα

Περιγραφή: Ὁ Ἀαρών φέρει στὸ δεξί του χέρι τὴν έκβλαστήσασα Ράβδο.

Ἐπιγραφές: «Ἀαρών»

Βιβλιογραφία: Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82.

3δ. Τίμιος Πρόδρομος Χρυσάφων Λακωνίας (1367/8)

Θέση: τύμπανο Ν κεραίας τοῦ σταυροῦ

Περιγραφή: Ὁ Ἀαρών φέρει στὸ ἀριστερὸ του χέρι τὴν έκβλαστήσασα Ράβδο καὶ στὸ δεξί θυμιατήριον.

Ἐπιγραφές: «ὁ ἅγι(ος) Ἀα(ρών)»

Βιβλιογραφία: Δρανδάκη, Σταυροειδής ναός, σ. 319-320 καὶ εἰκ. 14, σ. 333.

3ε. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374)

Θέση: τύμπανο κεντρικοῦ τρούλλου

Περιγραφή: Ὁ Ἀαρών φέρει στὸ ἀριστερὸ του χέρι τὴν έκβλαστήσασα Ράβδο καὶ εἰλητὸ μὲ σχετικὸ περιεχόμενο.

Ἐπιγραφές: «Ρά[βδ]ον βλαστήσασάν σε εἶδον (;), κ(ύριον) κ(αί) θ(εὸν) ἡμῶν τεκοῦσα(ν) κόρη»

Βιβλιογραφία: Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 218-219, 226-227 καὶ πίν. 77.

Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, σ. 13. Rhoby, *Epigramme*, σ. 247-248.

3στ. Ἀγ. Παρασκευὴ Πλάτσας Ἐξω Μάνης (1412)

Θέση: Β ἄκρο Α σκέλους ἐγκάρσιας καμάρας

Περιγραφή: Ὁ Ἀαρὼν εἰκονίζεται σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίου κρατώντας στὸ δεξιὸν χεῖρ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο.

Ἐπιγραφές: «προφ(ήτης) (Αα)ρῶ(ν)»

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη

3ζ. Παντάνασσα Μυστρᾶ (1430 π.)

Θέση: α) τροῦλλος Δ ὑπερώου

β) τεταρτοσφαίριο κόγχης Ν ὑπερώου

Περιγραφή: Στὴν πρώτη ἀπεικόνιση ὁ Ἀαρὼν φέρει στὸ ἀριστερὸν χεῖρ τὴν ἐκβλαστήσασα Ράβδο καὶ στὴν δευτέρη στὸ ἀριστερὸν χεῖρ τὴν Ράβδο καὶ στὸ δεξιὸν θυμιατήριον.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Millet, *Mistra*, πίν. 143, 1. Dufrenne, *Mistra*, εἰκ. 57.

Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ, Ἑμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, σ. 83-84, 172-173 καὶ εἰκ. 71, σ. 171 καὶ εἰκ. 77, σ. 181.

4. Πόκος ἔνδροσος

4α. Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334)

Θέση: Ν τύμπανο Α σταυροθολίου Ν περιστώου

Περιγραφή: Ὁ Γεδεὼν στίβει τὸν Πόκο ἐπάνω ἀπὸ λεκάνη.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Stephan, *Apostelkirche*, σ. 142-144, εικ. 90, σ. 57.

4β. Μονή Χιλανδαρίου (1321/2)

Θέση: ΒΔ σφαιρικό τρίγωνο Β τρούλλου Λιτῆς

Περιγραφή: Ὁ Γεδεών εἰκονίζεται δύο φορές. Στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς παράστασης στέκεται ὄρθιος μπροστὰ στὸν Πόκο, στὸν ὁποῖο κατεβαίνει δρόσος-ύετὸς ἀπὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ στὸ ἄνω μέρος. Στὰ δεξιὰ ὁ Κριτῆς στίβει τὸν Πόκο ἐπάνω ἀπὸ λεκάνη.

Ἐπιγραφές: «ὁ πόκος τοῦ Γεδεών» «... (τ)οῦ πόκου πλύρ(ης) [λεκάνη] (ὔδα)τος»

Βιβλιογραφία: Radovanović, Runo, εικ. 1, σ. 38. Marković, *Original paintings*, σ. 230. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο*, σχ. 5.1.5, σ. 186 καὶ σ. 188 (ἀρ. 90). Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εικ. 3.

4γ. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374)

Θέση: τύμπανο κεντρικοῦ τρούλλου

Περιγραφή: Ὁ Γεδεών φέρει στὸ δεξιὸ του χέρι δοχεῖο γεμᾶτο νερὸ καὶ στὸ ἀριστερὸ εἰλητὸ μὲ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή. Ὁ Πόκος πού φέρει μετάλλιο μὲ τὴν προτομή τῆς Παναγίας αἰωρεῖται λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ δοχεῖο. Σὲ αὐτὸν καταλήγει λεπτὴ ταινία πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τῆς παράστασης, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Πόκο ἡ δρόσος πέφτει ἐν συνεχείᾳ στὸ ὑποκείμενο δοχεῖο.

Ἐπιγραφές: «ὁ προφήτη(ς) Γεδεών»

Βιβλιογραφία: Μουρίκη, *Προεικονίσεις*, σ. 219, 228-229 καὶ πίν. 79. Παπαμαστοράκη, *Ὁ διάκοσμος*, πίν. 48α. Rhoby, *Epigramme*, σ. 249.

5. Κλίνη Σολομώντος

5α. Παναγία Περίβλεπτος (Άγ. Κλήμης) Άχρίδος (1294/5)

Θέση: Δ τοίχος νάρθηκα

Περιγραφή: Στὸ κέντρο τῆς παράστασης βρίσκεται ἡ Κλίνη περιβαλλόμενη ἀπὸ ἐξήντα νέους ἄνδρες. Ἐπάνω σὲ αὐτὴ εἰκονίζεται μέσα σὲ τετράγωνο πλαίσιο ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα σὲ προτομή.

Ἐπιγραφές: «... Σολομῶν περικυκλοῦσι νέοι ἐξήκοντα ... ἀνεπαύσατο»

Βιβλιογραφία: Čornakov, *Saint-Clément*, εἰκ. 54. Nersessian, *Lit*, εἰκ. 1.

Χηγοπουλος, *Au sujet*, σ. 301-302, 304-306, εἰκ. 1-2.

6. Λαβίδα ἀνθρακοφόρος

6α. Παναγία Περίβλεπτος (Άγ. Κλήμης) Άχρίδος (1294/5)

Θέση: Α τοίχος νάρθηκα

Περιγραφή: Ὁ προφήτης Ἡσαΐας σὲ σεβίζουσα στάση ἐτοιμάζεται νὰ δεχθεῖ τὸν ἀνθρακα ἀπὸ τὴν Λαβίδα πού τοῦ προτείνει ἓνα σεραφεῖμ.

Ἐπιγραφές: «... προφή[της] ... τὸν θεῖον ἀ[νθρακα] ...»

Βιβλιογραφία: Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, εἰκ. 19.

6β. Άγ. Εὐθύμιος Θεσσαλονίκης (1302/3)

Θέση: Μέτωπο κόγχης διακονικοῦ

Περιγραφή: Ἡ παράσταση εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένη. Στὸ σωζόμενο τμήμα διακρίνεται τὸ μεγαλύτερο μέρος ἑνὸς σεραφεῖμ στὰ ἀριστερὰ καὶ μιᾶς σεβίζουσας ἀνδρικής μορφῆς στὰ δεξιὰ.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: *Μανουήλ Πανσέληνος*, εἰκ. 152, σ. 288. Σκῶπτη, *Ὅραμα Ἡσαΐα*, ὑποσ. 48, σ. 191. Τσιγαρίδα, *Άγιος Εὐθύμιος*, εἰκ. 26, σ. 57.

6γ. Άγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334)

Θέση: ΝΔ τομέας κεντρικοῦ σταυροθολίου Ν περιστώου

Περιγραφή: Ἀπὸ τὴν ἀρκετὰ κατεστραμμένη παράσταση διακρίνεται στὸ δεξιὸ κάτω μέρος ὁ Ἡσαΐας γονατιστὸς μὲ τὰ χέρια ἀπλωμένα πρὸς ἓνα τετράμορφο στὸ ἀριστερὸ ἄνω ἄκρο τῆς ἀπεικόνισης.

Ἐπιγραφές: «... νθρακ ...»

Βιβλιογραφία: Stephan, *Apostelkirche*, εἰκ. 84, σ. 52 καὶ σχ. 84, σ. 52.

6δ. Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2)

Θέση: ΝΑ σφαιρικὸ τρίγωνο Ν τρούλλου Λιτῆς

Περιγραφή: Ὁ προφήτης σὲ σεβίζουσα στάση πλησιάζει ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὸ σεραφεῖμ πού τοῦ προτείνει τὴν ἀνθρακοφόρο Λαβίδα.

Ἐπιγραφές: «ὄρασις τοῦ προφήτου Ἡσαΐου»

Βιβλιογραφία: Markonić, *Original paintings*, σ. 229-230. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο*, σχ. 5.1.5, σ. 186 καὶ σ. 187 (ἀρ. 31). Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 6.

7. Πύλη κεκλεισμένη

7α. Μονὴ Παμμακαρίστου (1290 π.)

Θέση: Δ κόγχη Β τοίχου Ν στοᾶς

Περιγραφή: Τρεῖς ἀρχιερεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο θυμιάζουν, στέκονται πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου, ἐνῶ στὸ βάθος διαμορφώνεται κόγχη. Ἐπάνω σὲ αὐτὴ εἰκονίζεται ἡ κεκλεισμένη Πύλη, στὰ θυρόφυλλα τῆς ὁποίας ἔχει ἱστορηθεῖ ὁλόσωμη ἡ Θεοτόκος.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, εἰκ. 18. Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, σ. 107-109 καὶ εἰκ. 108-110.

7β. Παναγία Περιβλεπτος (Ἀγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5)

Θέση: Α τοῖχος νάρθηκα

Περιγραφή: Τρεῖς ἀρχιερεῖς θυμιατίζουν πρὸ κλειστῆς Πύλης, στὰ θυρόφυλλα τῆς ὁποίας εἰκονίζεται μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο σὲ προτομή. Ἡ Πύλη φρουρεῖται ἀπὸ δύο σεραφεῖμ τοποθετημένα ἐκατέρωθεν αὐτῆς. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς παράστασης εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ.

Ἐπιγραφές: «Ἡ [πύλη αὕ]τη κε[κλεισ]μένη ἔστα[ι] οὐκ ἀνοιχθήσεται κ[αὶ]»

Βιβλιογραφία: Babić, *Porte fermée*, εἰκ. 1, σ. 146. Nersessian, *Frescoes of Parecclesion*, εἰκ. 19.

7γ. Μονὴ Χώρας (1315-1321)

Θέση: Β σκέλος ἐσωρραχίου Δ τοῦ

Περιγραφή: Τρεῖς παλαιοδιαθητικοὶ ἀρχιερεῖς, κρατώντας προσφορές, στέκονται πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐντεταγμένο σὲ πολύπλοκο ἀρχιτεκτόνημα.

Ἐπιγραφές: «[Ἔ]σται] ἀπὸ τῆ(ς) ἡμέρ(ας) τῆ(ς) ὀ(γ)δό(ης) κ(αὶ) [ἐπέκεινα ποιήσουσιν οἱ] (ἰ)ε(ρεῖς) ἐπὶ τὸ θυσιαστήριο(ν) τὰ ὀλοκαυτώμ(ατα) ὑμῶ(ν)»

Βιβλιογραφία: Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 235-237, τ. 3, πίν. 466. Engberg, Aaron, σ. 281.

7δ. Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334)

Θέση: ΝΔ τομέας Α σταυροθολίου Ν περιστώου

Περιγραφή: Τρεῖς ἱερεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεσαῖος θυμιάζει, κατευθύνονται πρὸς τὸ θυσιαστήριο πού βρίσκεται σὲ κτιστὴ κόγχη, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία εἰκονίζεται ἡ κεκλεισμένη Πύλη μὲ τὴν μορφή τῆς Θεοτόκου σὲ μετάλλιο στὰ φύλλα τῆς.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Stephan, *Apostelkirche*, σ. 138-141 καὶ εἰκ. 88, σ. 56 καὶ σχ. 88, σ. 56.

8. Ὅρος ἀλατόμητον

8α. Παναγία Περίβλεπτος (Ἁγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5)

Θέση: Β τοῖχος νάρθηκα

Περιγραφή: Στὸ ἀριστερὸ τμήμα εἰκονίζεται στὸ βάθος τὸ Ὅρος καὶ μπροστά ὁ Ναβουχοδονόσωρ κοιμώμενος, ἐνῶ τρικέφαλος ἄγγελος τοῦ ὑπαγορεύει τὸ ἐνύπνιο. Στὸ δεξιὸ τμήμα ὁ βασιλιᾶς ἐμφανίζεται καθισμένος στὸν θρόνο του καὶ ὁ Δανιὴλ ὄρθιος μπροστά του ἐρμηνεύει τὸ ἐνύπνιο. Στὸ βάθος διακρίνεται τὸ ἀγάλμα τοῦ ἐνυπνίου ἐπάνω σὲ βάθρο καὶ ὁ Λίθος πού ἐτοιμάζεται νὰ τὸ συντρίψει.

Ἐπιγραφές: «σύ, βασιλεῦ, ἐθεώρεις ... ὀστράκινον» (Δαν. 2, 31-33)

Βιβλιογραφία: Millet, Frolov, *La peinture*, πίν. 13, 1. Pepek-Miljković, *Deloto*, εἰκ. 21.

8β. Ἁγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξὺ 1328 καὶ 1334)

Θέση: ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο ΝΔ τρούλλου Ν περιστώου

Περιγραφή: Στὸ κέντρο εἰκονίζεται ὁ Ναβουχοδονόσωρ κοιμώμενος σὲ ἀνάκλιντρο. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο εἰκονίζεται τὸ ἀλατόμητον Ὅρος καὶ μπροστά του ὁ Δανιὴλ πού σκύβει πρὸς τὸν βασιλιᾶ. Στὸ δεξιὸ ἄκρο διακρίνεται στύλος καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ κρημνισθέντος ἀγάλματος.

Ἐπιγραφές: «(ἡ)τις εἰς (τ)οὺς αἰῶνας οὐ διαφθα(ρή)σεται»

Βιβλιογραφία: Stephan, *Apostelkirche*, σ. 115-117 καὶ εἰκ. 76-76α, σ. 47 καὶ σχ. 76, σ. 47.

8γ. Μονὴ Χώρας (1315-1321)

Θέση: τύμπανο Β τρούλλου ἐσωνάρθηκος

Περιγραφή: Ὁ Δανιήλ εἰκονίζεται ὁλόσωμος κρατώντας στὸ ἀριστερό του χέρι ἄνοικτὸ κώδικα, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται στὸ Ὅρος καὶ τὸν Λίθο.

Ἐπιγραφές: «καὶ ὁ λίθος ὁ πατάξ(ας) τ(ήν) εἰκόν(α)»

Βιβλιογραφία: Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 54-55, τ.2, πίν. 80.

8δ. Περίβλεπτος Μυστροᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374)

Θέση: τύμπανο κεντρικοῦ τρουῖλλου

Περιγραφή: Ὁ Δανιήλ εἰκονίζεται ὁλόσωμος, φέροντας στὸ δεξι χέρι τὸ Ὅρος ἢ τὸν Λίθο καὶ στὸ ἀριστερὸ ἄνοικτὸ κώδικα.

Ἐπιγραφές: «Καὶ ὁ λίθος [ὁ] πατάξας τὴν εἰκόνα ἐγένετο εἰς (ὁ)ρος μέγα κ(αὶ) ἔπλησεν» «(Δα)νή(λ)»

Βιβλιογραφία: Μουρίκη, Προεικονίσεις, σ. 219, 227-228 καὶ πίν. 78.

Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος, σ. 13. Rhoby, *Epigramme*, σ. 248.

9. Τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ

9α. Πρωτᾶτο (1290 π.)

Θέση: Δ τοῖχος ΒΔ γωνιακοῦ διαμερίσματος

Περιγραφή: Οἱ Παῖδες εἰκονίζονται δεόμενοι στὴν κάμινο καὶ ἐπάνω ἀπὸ αὐτοὺς ἐμφανίζεται ὁ ἄγγελος πού τοὺς προστατεύει.

Ἐπιγραφές: «ἄγγε(λος) [Κυρίου]»

Βιβλιογραφία: Καλομοιράκη, Παρατηρήσεις, σ. 205-206. Καλομοιράκη,

Πρωτᾶτο, σ. 97-98. Djurić, *Les conceptions hagioritiques*, εἰκ. 10, σ. 74.

Μανουήλ Πανσέληνος, σ. 28. Καλλινίκου, *Ἡ τεχνική*, εἰκ. 38, σ. 172.

9β. Παναγία Περίβλεπτος (Ἁγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5)

Θέση: Β τοῖχος διακονικοῦ

Περιγραφή: Ὁ ἄγγελος καλύπτει μὲ τὰ φτερά του τοὺς Παῖδας πὺν βρίσκονται μέσα στὴν κάμινο.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, σχ. 21c. Pepek-Miljković, *Deloto*, σ. 50. Grozdanov, *O idejno-tematskim*, εἰκ. 1, σ. 94.

9γ. Μονὴ Βατοπαιδίου (1312)

Θέση: Β χορὸς καθολικοῦ

Περιγραφή: Εἰκονίζονται οἱ Τρεῖς Παῖδες μέσα στὴν κάμινο κάτω ἀπὸ τὴν προστατευτικὴ μορφὴ τοῦ ἀγγέλου.

Ἐπιγραφές: «Οἱ ἅγιοι τρεῖς παῖδες» «ἀγγελ(ος) Κ(υρίο)υ»

Βιβλιογραφία: Millet, *Athos*, πίν. 88, 2. Τσιγαρίδα, *Τὰ ψηφιδωτά*, σ. 245-246 καὶ εἰκ. 215, σ. 252. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο*, σχ. 3.1.2, σ. 117 καὶ σ. 122 (ἀρ. 263).

9δ. Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2)

Θέση: ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο Ν τρούλλου Λιτῆς

Περιγραφή: Τὸ κέντρο τῆς παράστασης καταλαμβάνουν οἱ Παῖδες στὴν κάμινο καὶ ὁ ἄγγελος πὺν τοὺς προσταστεύει, ἐνῶ στὰ δεξιὰ τους εἰκονίζεται ὁμάδα ἀνθρώπων πὺν παρακολουθοῦν γεγονὸς καὶ στὸ βάθος ἡ προσκύνηση τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸν λαό.

Ἐπιγραφές: «Οἱ ἅγιοι τρεῖς παῖδες»

Βιβλιογραφία: Marković, *Original paintings*, σ. 230. Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο*, σχ. 5.1.5, σ. 186 καὶ σ. 187 (ἀρ. 29). Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 8.

9ε. Παναγία Χρυσάφτισσα Λακωνίας (1289/90)

Θέση: Ν κεραία σταυροῦ, στὴν βάση τοῦ Α σκέλους τῆς καμάρας

Περιγραφή: Οἱ Παῖδες εἰκονίζονται σέ προτομή ἐντὸς μεταλλίων.

Ἐπιγραφές: —

Βιβλιογραφία: Albani, *Chrysaphitissa*, σ. 33, 38-39.

9στ. Μονὴ Χώρας (1315-1321)

Θέση: τύμπανο Β τρουῖλλου ἐσωνάρθηκα

Περιγραφή: Οἱ Παῖδες εἰκονίζονται ὁλόσωμοι μεταξὺ προπατόρων τοῦ Κυρίου καὶ δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ἐπιγραφές: «Ἀνανίας» «Ἀζαρίας» «Μισαήλ»

Βιβλιογραφία: Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 50, 54-55, τ.2, πίν. 79-80.

9ζ. Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσῶνος (1332-1348)

Θέση: Στις τρεῖς πλευρὲς (Β, Ν, Δ) τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου ποῦ ἀνέχει τὸν τρουῖλλο

Περιγραφή: Οἱ Παῖδες εἰκονίζονται σέ προτομή ἐκτὸς μεταλλίων.

Ἐπιγραφές: «Ὁ ἅγιος Ἀνανίας» «Ὁ ἅγιος Ἀζαρίας» «Ὁ ἅγιος Μισαήλ»

Βιβλιογραφία: Constantinides, *Olympiotissa*, τ. I, σ. 80, 197-199, τ. II, πίν. 52-53, 158α, 235α.

9η. Ταξιάρχες Ἀγριακόνας (1400 π.)

Θέση: μεσαία ζώνη Ν τοίχου

Περιγραφή: Οἱ Παῖδες εἰκονίζονται σέ προτομή ἐντὸς μεταλλίων.

Ἐπιγραφές: «Ὁ ἅγιος Ἀνανίας» «Ὁ ἅγιος Ἀζαρίας» «Ὁ ἅγιος Μισαήλ»

Βιβλιογραφία: Δωρῆ-Δεληγιάννη, Ἀγριακόνα, σ. 551 καὶ σχ. 1, σ. 625.

9θ. Παναγία Βρεστενίτισσα (1400 π.)

Θέση: Β τοῖχος, στὸ ὄριο κυρίως ναοῦ καὶ Ἱεροῦ Βήματος

Περιγραφή: Οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται σέ προτομή ἐντὸς μεταλλίων.

Έπιγραφές: «Ο ἅγιος Ἀνανίας» «Ο ἅγιος Ἀζαρίας» «Ο ἅγιος Μισαήλ»

Βιβλιογραφία: Δωρῆ-Δεληγιάννη, Ἀγριακόννα, σ. 551.

9ι. Ἀγ. Παρασκευὴ οἰκισμοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου Λακωνίας (1430 π.)

Θέση: μεσαία ζώνη Β τοίχου

Περιγραφή: Οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίων.

Έπιγραφές: «Ἀζα(ρίας)»

Βιβλιογραφία: Kalopissi-Verti, Hagia Paraskeue, σ. 185 καὶ πίν. 11, σ. 201.

9ια. Ἀγ. Ἀνδρέας Ρουσούλη Καστοριᾶς (1441/2)

Θέση: μεσαία ζώνη Ν τοίχου

Περιγραφή: Οἱ Τρεῖς Παῖδες εἰκονίζονται σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίων.

Έπιγραφές: «Μισαήλ»

Βιβλιογραφία: Τσιγαρίδα, Ἅγιος Ἀνδρέας, εἰκ. 170, σ. 313, εἰκ. 187, σ. 330 καὶ σ. 305.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Η κατάταξη των μνημείων ακολουθεί χρονολογική σειρά.

1. Άγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.)

- α. Κλίμαξ Ιακώβ (άρ. κατ. 1α)
- β. Φλεγόμενη Βάτος (άρ. κατ. 2α)

2. Άγ. Δημήτριος Κατσούρη Άρτης (τελ. τέτ. 13ου αἰ.)

- α. Ἐκπλαστήσασα Ράβδος (άρ. κατ. 3α)

3. Παναγία Χρυσάφτισσα (1289/90)

- α. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9ε)

4. Πρωτᾶτο (1290 π.)

- α. Κλίμαξ Ιακώβ (άρ. κατ. 1β)
- β. Φλεγόμενη Βάτος (άρ. κατ. 2β)
- γ. Ἐκπλαστήσασα Ράβδος (άρ. κατ. 3β)
- δ. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9α)

5. Παμμακάριστος Κωνσταντινουπόλεως (1290 π.)

- α. Κεκλεισμένη Πύλη (άρ. κατ. 7α)

6. Παναγία Περίβλεπτος (Άγ. Κλήμης) Ἀχρίδος (1294/5)

- α. Κλίμαξ Ιακώβ (άρ. κατ. 1γ)
- β. Φλεγόμενη Βάτος (άρ. κατ. 2γ)
- γ. Κλίνη Σολομώντος (άρ. κατ. 5α)
- δ. Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα (άρ. κατ. 6α)
- ε. Κεκλεισμένη Πύλη (άρ. κατ. 7β)

στ. Αλατόμητον Όρος (άρ. κατ. 8α)

ζ. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9β)

7. Άγ. Θεοδώρα Άρτης (τέλη 13^{ου}-άρχ. 14^{ου} αἰ.)

α. Κλίμαξ Ιακώβ (άρ. κατ. 1δ)

β. Φλεγόμενη Βάτος (άρ. κατ. 2δ)

8. Άγ. Εὐθύμιος Θεσσαλονίκης (1302/3)

α. Ανθρακοφόρος Λαβίδα (άρ. κατ. 6β)

9. Μονή Βατοπεδίου (1312)

α. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9γ)

10. Μονή Χώρας Κωνσταντινουπόλεως (1315-1321)

α. Κλίμαξ Ιακώβ (άρ. κατ. 1ε)

β. Φλεγόμενη Βάτος (άρ. κατ. 2ε)

γ. Έκβλαστήσασα Ράβδος (άρ. κατ. 3γ)

δ. Κεκλεισμένη Πύλη (άρ. κατ. 7γ)

ε. Αλατόμητον Όρος (άρ. κατ. 8γ)

στ. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9στ)

11. Άγ. Νικόλαος Όρφανός Θεσσαλονίκης (β' δεκαετία 14ου αἰ.)

α. Φλεγόμενη Βάτος (άρ. κατ. 2στ)

12. Άγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334)

α. Κλίμαξ Ιακώβ (άρ. κατ. 1στ)

β. Φλεγόμενη Βάτος (άρ. κατ. 2ζ)

γ. Ένδροσος Πόκος (άρ. κατ. 4α)

δ. Ανθρακοφόρος Λαβίδα (άρ. κατ. 6γ)

- ε. Κεκλεισμένη Πύλη (άρ. κατ. 7δ)
- στ. Αλατόμητον Όρος (άρ. κατ. 8β)

13. Μονή Χιλανδαρίου (1321/2)

- α. Κλίμαξ Ιακώβ (άρ. κατ. 1ζ)
- β. Ένδροσος Πόκος (άρ. κατ. 4β)
- γ. Ανθρακοφόρος Λαβίδα (άρ. κατ. 6δ)
- δ. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9δ)

14. Όλυμπιώτισσα Έλασσώνος (1332-1348)

- α. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9ζ)

15. Περίβλεπτος Μυστροᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374)

- α. Φλεγόμενη Βάτος (άρ. κατ. 2η)
- β. Έκβλαστήσασα Ράβδος (άρ. κατ. 3ε)
- γ. Ένδροσος Πόκος (άρ. κατ. 4γ)
- δ. Αλατόμητον Όρος (άρ. κατ. 8δ)

16. Τίμιος Πρόδρομος Χρυσάφων Λακωνίας (1367/8)

- α. Έκβλαστήσασα Ράβδος (άρ. κατ. 3δ)

17. Ταξιάρχες Αγριακόνας (1400 π.)

- α. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9η)

18. Παναγία Βρεστενίτισσα (1400 π.)

- α. Τρεῖς Παῖδες (άρ. κατ. 9θ)

19. Αγ. Παρασκευή Πλάτσας Μάνης (1412)

- α. Έκβλαστήσασα Ράβδος (άρ. κατ. 3στ)

20. Παντάνασσα Μυστρά (1430 π.)

α. Έκβλαστήσασα Ράβδος (ἀρ. κατ. 3ζ)

21. Άγ. Παρασκευή Άγ. Ανδρέου Λακωνίας (1430 π.)

α. Τρεῖς Παῖδες (ἀρ. κατ. 9ι)

22. Άγ. Ανδρέας Ρουσούλη Καστοριάς (1441/2π.)

α. Τρεῖς Παῖδες (ἀρ. κατ. 9ια)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' ΠΗΓΕΣ

- Arranz M., *Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, Codex Messinensis gr. 115 A.D. 1131*, (Orientalia Christiana Analecta 185), Roma 1969.
- Aubineau M., *Les homélies festales d'Hésychius de Jérusalem*, τ. I: *Les Homélies I-XV*, Bruxelles 1978.
- Beck E., *Des heiligen Ephraem des Syrers Hymnen de Nativitate (Epiphania)*, (CSCO 187), Scriptores Syri 83, Louvain 1959.
- Bobichon, *Dialogue* = Bobichon P., *Justin Martyr, Dialogue avec Tryphon*, τ. I-II, Fribourg 2003.
- Βουλγάρεως, *Τὰ Εὐρεθέντα* = Βουλγάρεως Εὐγ. (ἐπιμ.), *Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου, Τὰ Εὐρεθέντα*, τ. Α', Γ', Θεσσαλονίκη 1991², τ. Β', Θεσσαλονίκη 1990².
- Constas, *Proclus* = Constas N., *Proclus of Constantinople and the cult of the Virgin in late antiquity, Homilies 1-5, Texts and Translations*, Leiden-Boston 2003.
- Gallay P., *Grégoire de Nazianze, Discours 27-31 (Discours Théologiques)*, (SC 250), Paris 1978.
- Gautier P., «Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotokos pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 Juillet 1403)», *RÉB* XIX (1961), σ. 340-357.
- Grumel, *Homélie de saint Germain* = Grumel V., «Homélie de saint Germain sur la délivrance de Constantinople», *RÉB* XVI (1958), σ. 183-205.
- Daniélou, *Grégoire de Nysse* = Daniélou J., *Grégoire de Nysse. La vie de Moïse ou Traité de la perfection en matière de vertu*, (SC 1), Paris 1968³.
- Datema, *Amphilochii Opera* = Datema C., *Amphilochii Iconiensis Opera*, (CCG 3), Turnhout Brepols 1978.
- De Matons, *Hymnes* = De Matons Grosdidier J., *Romanos le Mélode, Hymnes*, τ. I-V, (SC 99, 110, 114, 128, 283), Paris 1964-1981.
- Delehaye, *Synaxarium* = Delehaye H., *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis 1902.
- Dieten I.A. van, *Nicetae Choniatae Historia*, (CFHB 11/1), Berlin-New York 1975.
- Διονυσίου, *Ερμηνεία* = Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, (ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως), ἐν Πετροπόλει 1909 (ἀνατ. ἐκδόσεις Σπανός).
- Εὐστρατιάδου, *Θεοτοκάριον* = Εὐστρατιάδου Σ., *Θεοτοκάριον*, τ. Α', Paris 1931.
- Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* = *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (ἐκδ. οἶκος «Ἀσπὴρ»), Ἀθῆναι 1970.

- Τερατικόν = Τερατικόν, (ἔκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), Ἀθῆναι 1987³.
- Jeffreys E. καὶ M., *Iacobi Monachi Epistulae*, Turnhout 2009.
- Kannengiesser, Athanase = Kannengiesser Ch., *Athanase d'Alexandrie. Sur l'incarnation du Verbe*, (SC 199), Paris 1973.
- Kotter, *Die Schriften* = Kotter B., *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. V *Opera homiletica et hagiographica*, Berlin-New York 1988.
- Lackner W., «Eine unedierte Passion der Märtyrer Nikandros und Hermaios», *JÖB* 29 (1980), σ. 99-131.
- Λάμπρου Σπ.Π., «Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524», *NE H'* (1911), τχ. Α', σ. 3-59, τχ. Β', σ. 113-192.
- Λαούρδα, Φωτίου Ὁμιλίας = Λαούρδα Β., *Φωτίου Ὁμιλίας*, Θεσσαλονίκη 1959.
- Lefèvre M., *Hippolyte, Commentaire sur Daniel*, (SC 14), Paris 1947 (ἀνατύπωσις 2006).
- Leroy, *Homilétique de Proclus* = Leroy F.J., *L'homilétique de Proclus de Constantinople. Tradition manuscrite, inédits, études connexes*, (Studi e Testi 247), Città del Vaticano 1967.
- Mann F. (ἔκδ.), *Gregorii Nysseni, In diem natalem*, στὸ E. Rein, F. Mann, D. Teske, H. Polack (ἑπ.), *Gregorii Nysseni Sermones, Pars III*, Leiden· New York· Köln 1996, σ. 145-269.
- Mateos, *Typicon*, I = Mateos J., *Le Typicon de la Grande Église* (Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle), τ. I, *Le Cycle des douze mois*, (Orientalia Christiana Analecta 165), Roma 1962.
- Messié, Neyrand, Borret, *Origène* = Messié P., Neyrand L., Borret M., *Origène, Homélies sur les Juges*, (SC 389), Paris 1993.
- Μηναῖα = *Μηναῖα*, (ἔκδ. Σαλιβέρου), τ. 1-12, Ἀθῆναι ἀ.χ.
- Μορεζήνου, *Κλίνη Σολομῶντος* = Μορεζήνου Ἰω., *Κλίνη Σολομῶντος. Ἱστορίες θαυμάτων τῆς Παναγίας [1599]*, (ἔκδ. Ἐ. Κακουλίδη-Πάνου, Ἐ. Καραντζόλα, Μ. Χαλβατζιδάκη), Ἡράκλειο 2007.
- Müller F., *Gregorii Nysseni opera dogmatica minora*, III1, Leiden 1958.
- Νεκταρίου ἱερομ. (ἐπιμ.), *Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, Τρεῖς ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι*, Ἅγιον Ὅρος 1991.
- Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, *Θεοτοκάριον*, Ἐνετίησι 1796.
- Νικοδήμου, *Εορτοδρόμιον* = Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, *Εορτοδρόμιον ἢτοι Ἑρμηνεῖα εἰς τοὺς ἁσματικούς κανόνας τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν*, ἐν Βενετία 1836, (ἀνατύπωσις Χαρ.Ι. Σπανοῦ).
- Οἰκονόμου Κ. ἐξ Οἰκονόμων, *Ὑμνωδῶν ἀνάλεκτα ἐκ τῶν ἀπογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, Ἀθήνησιν 1840.
- Παπαδοπούλλου Θ., «Μαρτύριον Κυπρίων» στὸ *Τόμος Ἀναμνηστικὸς ἐπὶ τῇ 50ετηρίδι τοῦ περιοδικοῦ «Ἀπόστολος Βαρνάβας»* (1918-1968), Λευκωσία 1975, σ. 307-338.
- Παρακλητικὴ = *Παρακλητικὴ*, (ἔκδ. Φῶς), Ἀθῆναι 1959.

- Πεντηκοστόριον = Πεντηκοστόριον, (ἐκδ. Φῶς), Ἀθῆναι 1971.
- Petit L., Siderides X.A., Jugie M., *Œuvres complètes de Georges Scholarios*, τ. I, Paris 1928.
- Προφητολόγιον = Προφητολόγιον. Τὰ Λειτουργικὰ Ἀναγνώσματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, Ἀθῆναι 2008.
- Reischl, Rupp, *Cyrilli opera* = Reischl W.C.-Rupp J., *Cyrilli Hierosolymarum Archiepiscopi opera quae supersunt omnia*, τ. II, Hildesheim 1967.
- Renoux A., «Un manuscrit du Lectionnaire arménien de Jérusalem (cod. Jérus. arm. 121)», *Le Muséon* LXXIV (1961), τχ. 3-4, σ. 361-385.
- Ρήγα Γ., *Τυπικόν*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Rousseau, Doutreleau, *Irénée* = Rousseau A.-Doutreleau L., *Irénée de Lyon, Contre les Hérésies*, (SC 211), Paris 1974.
- Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη Α., Κωνσταντινίδου Κ., Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδου Ν., Κατσαροῦ Β., Σοφianoῦ Δ., Καρποζήλου Ἀπ. (ἐκδ.), *Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, Συγγράμματα*, τ. Ε', Πάφος 2005.
- Speck P., *Theodoros Studites Jamben auf verschiedene Gegenstände*, Berlin 1968.
- Talbot Maffry, *Correspondence* = Talbot Maffry A.-M., *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Washington D.C. 1975.
- Tischendorf C., *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853.
- Τριῳδιον = Τριῳδιον, (ἐκδ. Φῶς), Ἀθῆναι 1967.
- Trypanis, *Fourteen Cantica* = Trypanis C.A., *Fourteen early byzantine cantica*, Vienna 1968.
- Τωμαδάκη Ν.Β., «Μικρὸν ἁγιορειτικὸν Θεοτοκάριον τῆς Ἀκαθίστου ἑορτῆς», *ΕΕΒΣ* ΛΒ' (1963), σ. 1-25.
- Follieri E., *Un Theotocarion Marciano del sec XIV (cod. Marciano cl. I, 6)*, Roma 1961.
- Heisenberg A., *Georgii Acropolitae Opera*, τ. I, (ἀνατύπωσις ἐκδ. 1903 διορθ. ὑπὸ P. Wirth), Stuttgart 1978.
- Holl K., *Epiphanius (Ancoratus und Panarion)*, τ. 3, (GCS 37), Leipzig 1933.
- Hunger H., «Gregorios von Korinth, Epigramme auf die Feste des Dodekaorton», *AnBoll* 100 (1982), σ. 637-651.
- Ψευτογκᾶ, Φιλοθέου Λόγοι = Ψευτογκᾶ Β.Σ., Φιλοθέου Κοκκίνου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἔργα, τ. 3, Λόγοι καὶ ὁμιλίαι, Θεσσαλονίκη 1979.
- Ψευτογκᾶ, Ἀντωνίου Λόγοι = Ψευτογκᾶ Β.Σ., Ἀντωνίου Ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης, Λόγοι θεομητορικοί, δεσποτικοί, ἁγιολογικοί, (Εἰσαγωγή-Κείμενα-Σχόλια), Θεσσαλονίκη 2002.
- Ωρολόγιον τὸ Μέγα = Ωρολόγιον τὸ Μέγα, (ἐκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), ἐν Ἀθήναις 1970⁴.
- Wenger A., «Un nouveau témoin de l'Assomption: Une homélie attribuée à Saint Germain de Constantinople», *RÉB* XVI (1958), σ. 43-58.
- Wolska-Conus, *Indicopleustès* = Wolska-Conus W., *Cosmas Indicopleustès, Topographie chrétienne*, τ. II, (SC 159), Paris 1970.

Β' ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Ἀθανασίου Ἰακ., «Ἡ περὶ Θεοτόκου διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ» στὸ Πρακτικὰ Κ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου μὲ θέμα «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός», Θεσσαλονίκη 2000, σ. 37-49.
- Albani, Holy Apostles = Albani J., «The painted decoration of the cupola of the western gallery in the Church of the Holy Apostles at Leondari», *CahArch* 40 (1992), σ. 161-180.
- Albani, Chrysaphitissa = Albani J., *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha/Lakonien*, Athen 2000.
- Ἀλμπάνη Τζ., «Ψάλατε συνετῶς. Ἀπεικονίσεις ὕμνων σέ ὑστεροβυζαντινά τοιχογραφικά σύνολα», στὸ Θωράκιον. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη, Ἀθήνα 2004, σ. 231-246 καὶ πίν. 71-76.
- Alexander, The Strength = Alexander P.J., «The Strength of Empire and Capital as Seen Through Byzantine Eyes», *Speculum* 37 (1962), τχ. 3, σ. 339-357.
- Alibegashvili, Les icônes = Alibegashvili G., «Les icônes peintes géorgiennes du style des Paléologues», *Ars Georgica* 11 (2001), σ. 86-94 καὶ εἰκ. 79-91 καὶ σ. 171 (ρωσ. περίλ.), 178-179 (γαλλ. περίλ.).
- Ἀλιπράντη, Ὁ Μωϋσῆς = Ἀλιπράντη Θ.Χρ., Ὁ Μωϋσῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους Σινά. Εἰκονογραφία τῆς κλήσεως τοῦ Μωϋσέως καὶ τῆς παραλαβῆς τοῦ Νόμου, Θεσσαλονίκη 1991.
- Alpatov, Treasures = Alpatov M.V., *Treasures of Russian Art in the 11th -16th Centuries (Painting)*, Leningrad 1971.
- Alpatov M.V., *Uspenskij sobor Moskovskogo Kremlja*, Moskva 1971.
- Ἀναγνώστου-Παρχαρίδου Μ., «Τρεῖς παῖδες ἐν καμίνῳ: ἐπισημάνσεις στὴν πρωτοχριστιανικὴ εἰκονογραφία τοῦ θέματος», *Βυζαντινὰ* 24 (2004), σ. 341-352.
- Angelidi C. and Papamastorakis T., «Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria» στὸ Μ. Vassilaki (ἐπ.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot-Burlington 2005, σ. 209-223, εἰκ. 18.1-18.10.
- Angelov D., *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press 2007.
- Ἀρβελέρ-Γλύκατζη Ἑ., Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς Ἀντοκρατορίας, (μτφρ. Τούλας Δρακοπούλου), Ἀθήνα 1992⁴.
- Ἀργυροῦ, Μυριανθέως, Ἀγιασμάτι = Ἀργυροῦ Χ., Μυριανθέως Δ., Ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τοῦ Ἀγιασμάτι, Λευκωσία 2004.
- Archontopoulos, Trois Hébreux = Archontopoulos Th., «“Les trois Hébreux dans la fournaise” dans une icône du Musée Byzantin d’Athènes (XVe-

- XVIe siècle) No 7706. T. 2505. Étude iconographique», *Cahiers Balkaniques* 11 (1987), σ. 121-140.
- Αρχοντοπούλου Θ.Α., «Δανιήλ στο λάκκο τῶν Λεόντων-Εισόδια τῆς Θεοτόκου: Εἰκονογραφικὰ παράλληλα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΣΤ' (1991-1992), σ. 253-258.
- Babić, Porte fermée = Babić G., «L'image symbolique de la "Porte fermée" à Saint-Clément d'Ohrid», *Synthronon*, Paris 1968, σ. 145-151.
- Babić G., «Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle. Les évêques officiant devant l'Hétimasie et devant l'Amnos», *Frühmittelalterliche Studien* 2 (1968), σ. 368-386 καὶ πίν. XXIII-XXXI.
- Babić, Ikonografski program = Babić G., «Ikonografski program živopisa u pripratama crkava Kralja Milutina» στο *L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposium de Gračanica* 1973, Beograd 1978, σ. 105-126, εἰκ. 1-6.
- Babić, Pološko = Babić G., «Quelques observations sur le cycle des Grandes Fêtes de l'église de Pološko (Macédoine)», *CahArch* 27 (1978), σ. 163-178.
- Βαράλη Ἰω.Δ., «Παρατηρήσεις για τὴ θέση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΘ' (1996-1997), σ. 201-220.
- Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ, Κλένια = Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ Μ., «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Κλένια τῆς Κορινθίας», *Δίπτυχα* Δ' (1986-87), σ. 94-140, πίν. 1-16.
- Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ Μ., «Observations on a Thirteenth-Century Sinaitic Diptych Representing St Procopius, the Virgin Kykkotissa and Saints along the Border» στο Μ. Vassilaki (ἐπ.), *Byzantine Icons: Art, Technique and Technology*, Heraklion 2002, σ. 89-104.
- Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ, Ἐμμανουήλ, *Μονὴ Παντᾶνασσας* = Βαρδαβάκη-Ἀσπρᾶ Μ.-Ἐμμανουήλ Μ., *Ἡ Μονὴ τῆς Παντᾶνασσας στὸν Μυστρά. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 15^{ου} αἰῶνα*, Ἀθήνα 2005.
- Βαρθαλίτου Π., «Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἐργασίες συντήρησης σὲ δύο τοιχογραφημένους ναοὺς τοῦ Ἀμαρίου: τῆς Παναγίας, στὴ θέση Λειβάδα τοῦ Φουρφουρά καὶ τοῦ Σωτῆρα Χριστοῦ στο Μέρωνα» στο *Ἡ ἐπαρχία Ἀμαρίου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα, Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, Φουρφουράς-Ἀποστόλοι Ἀμαρίου* 27-31 Αὐγούστου 2010, *Πρόγραμμα ἐργασιῶν καὶ περιλήψεις ἀνακοινώσεων*, Ρέθυμνο 2010, σ. 40.
- Baynes, Supernatural defenders = Baynes N.H., «The supernatural defenders of Constantinople», *AnBoll* LXVII (1949), σ. 165-177.
- Beck H.-G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.
- Bêljaev M.N., «Le "Tabernacle du Témoignage" dans la peinture balkanique du XIVe siècle» στο *L'art Byzantin chez les Slaves. Les Balkans, Premier*

- recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, τ. I, 2, Paris 1930, σ. 315-324.
- Βέλλα, *Mal'ak-Jahve* = Βέλλα Β.Μ., *Mal'ak-Jahve*, (Ανατύπωσις ἐκ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου Ἀπριλίου-Μαΐου-Ιουνίου 1931), ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1931.
- Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos* = Belting H., Mango C., Mouriki D., *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington D.C. 1978.
- Bernabò, *Fisiologo* = Bernabò M., *Il Fisiologo di Smirne. Le miniature del perduto codice B.8 della Biblioteca della Scuola Evangelica di Smirne*, Firenze 1998.
- Bernabò M., «Teatro a Bisanzio: le fonti figurative dal VI all' XI secolo e le miniature del Salterio Chludov», *Bizantinistica*, Σ. 2, VI (2004), σ. 57-85, πίν. I-XXV.
- Βέρρα-Γεωργοπούλου, Μονὴ Ταξιαρχῶν = Βέρρα-Γεωργοπούλου Μ., «Παλαιὰ μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά Β'1, σ. 318.
- Vzdornov, *Volotovo* = Vzdornov G.I., *Volotovo. Freski cerkvi Uspenija na Volotovom pole bliz Novgoroda*, Moskva 1989.
- Blanchet M.-H., *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin*, Paris 2008.
- Βλάχου Ἱ., «Τὰ ἀναγνώσματα τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν», στὸ *Ἱερουργεῖν τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ Ἀγία Γραφή στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία, Πρακτικὰ Ε' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, Ν. Προκόπι Εὐβοίας, 2-5 Νοεμβρίου 2003, Ἀθήνα 2004, σ. 161-200.
- Βλάχου Κωνστ.Σ., «“Μάρτυς” καὶ “Ἅγιος” στὴν Παλαιὰ Διαθήκη» στὸ Στυλ.Γ. Παπαδοπούλου (ἐπ.), *Ὁ Ἅγιος καὶ ὁ Μάρτυρας στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, Εἰσηγησεις IB' Συνεδρίου Πατερικῆς Θεολογίας*, Ἀθήνα 1994, σ. 9-36.
- Βοκοτοπούλου, Ἑπτὰ κρητικὲς εἰκόνες = Βοκοτοπούλου Π.Λ., «Ἑπτὰ κρητικὲς εἰκόνες τοῦ 17^{ου} αἰ.» στὸ *Ἀμητός. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο*, Μέρος πρῶτο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 133-156 καὶ πίν. 11-20.
- Βοκοτοπούλου Π.Λ., *Εἰκόνες τῆς Κερκύρας*, Ἀθήνα 1990.
- Βοκοτοπούλου, *Βυζαντινὲς εἰκόνες* = Βοκοτοπούλου Π., *Ἑλληνικὴ Τέχνη, Βυζαντινὲς εἰκόνες*, Ἀθήνα 1995.
- Βοκοτοπούλου, *Κτιτορικὴ τοιχογραφία* = Βοκοτοπούλου Π.Λ., «Ἡ κτιτορικὴ τοιχογραφία στὸ περίστωο τῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΚΘ' (2008), σ. 73-80.
- Βολανάκη Ἰω.ΗΛ., *Ὁ Ναὸς τῆς Κοιμησεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο Ρόδου*, Ρόδος 2006.
- Bolman E.S. (ἐπ.), *Monastic Visions at the Red Sea*, New Haven and London 2002.

- Borsook, *Messages* = Borsook E., *Messages in Mosaic. The Royal Programmes of Norman Sicily (1130-1187)*, Oxford 1990.
- Βουρλή Αθ.Θ., *Δογματικοθητικά ὄψεις τῆς Ὁρθοδόξου Ψαλμωδίας*, (ιδ. διατρ.), Ἀθῆναι 1994.
- Βουρλή, *Θέματα χριστολογίας* = Βουρλή Αθ.Θ., *Θέματα Ὁρθοδόξου Χριστολογίας (ἐπὶ τῇ βάσει ὑμνολογικῶν κειμένων)*, Ἀθῆναι 2000.
- Βουρλή, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως* = Βουρλή Αθ.Θ., *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως-ἐκφωνήσεως τῶν ἀγιογραφικῶν ἀναγνωσμάτων*, Ἀθῆναι 2004.
- Brubaker, *Vision and Meaning* = Brubaker L., *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium. Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge University Press 1999.
- Buschhausen H. καὶ H., *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien 1976.
- Camprubi F., «I Mosaici della cupola di Centcelles nella Spagna», *RACr* XIX (1942), σ. 87-110.
- Carletti C., *I tre giovani Ebrei di Babilonia nell' arte cristiana antica*, Brescia 1975.
- Cecchelli, Furlani, Salmi, *Rabbula Gospels* = Cecchelli C., Furlani G., Salmi M., *The Rabbula Gospels*, Olten and Lausanne 1959.
- Chotzakoglou, *Mega-Spelaion*, τ. I-II = Chotzakoglou Ch.G., *Untersuchungen zur Geschichte, Architektur und Wandmalerei der Klosterkirche Mega-Spelaion auf der Peloponnes*, τ. I. Text, τ. II. Abbildungen, Wien 1997.
- Christoforaki I., «Cyprus between Byzantium and the Levant: Eclecticism and interchange in the cycle of the life of the Virgin in the church of the Holy Cross at Pelendri», *Ἑπετηρίς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* XXII (1996), σ. 215-255 καὶ εἰκ. 1-18, σ. 247-255.
- Collins, *Visual Piety* = Collins K.M., «Visual Piety and Institutional Identity at Sinai» στὸ *Holy Image Hallowed Ground. Icons from Sinai*, Los Angeles 2006, σ. 95-119.
- Constantinides, *Olympiotissa* = Constantinides E.C., *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, τ. I-II, Athens 1992.
- Cormack, *Writing in Gold* = Cormack R., *Writing in Gold. Byzantine Society and Its Icons*, London 1985.
- Čornakov, *Saint-Clément* = Čornakov D., *Les fresques de l'église de Saint-Clément à Ohrid*, Beograd 1961.
- Cottas V., *Le théâtre à Byzance*, Paris 1931.
- Cutler, *Transfigurations* = Cutler A., *Transfigurations. Studies in the Dynamics of Byzantine Iconography*, The Pennsylvania State University 1975.
- Gabelić, *Lesnovo* = Gabelić S., *Manastir Lesnovo. Istorija i slikarstvo*, Beograd 1998.
- Galavaris G., *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, Wien 1979.
- Γαλίτη Γ.Ἀντ., «Ὁ προφήτης Μωυσῆς ὡς τύπος τοῦ Χριστοῦ» στὸ *Ἁγία Γραφή καὶ σύγχρονος ἄνθρωπος. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 91-100.

- Gavrilović, Živopis vestibila = Gavrilović Z., «Živopis vestibila Bogorodičine crkve u Studenici. Izbor tema i simbolika» στο V. Korać (ἐπ.), *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, September 1986*, Beograd 1988, σ. 185-192, εικ. 1-5.
- Gero S., *Byzantine Iconoclasm during the reign of Leo III. With particular attention to the oriental sources*, (CSCO 346), Louvain 1973.
- Gero S., *Byzantine Iconoclasm during the reign of Constantine V. With particular attention to the oriental sources*, (CSCO 384), Louvain 1977.
- Γιαννακοπούλου Ί., *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄*, τ. 25 Σολομών, Παροιμίαι-Ἐκκλησιαστικῆς-ᾠδὴς ᾠδῶν-Σοφία Σολομώντος, Ἀθῆναι 1964.
- Γιαννακοπούλου Ί., *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄*, τ. 7, Κριταί-Ρούθ, Θεσσαλονίκη 1969².
- Γιαννακοπούλου Ί., *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄*, τ. 20, Ὁ Προφήτης Ἰεζεκιήλ, Θεσσαλονίκη 1986⁴.
- Γιαννοπούλου Βασ.Ν., *Αἱ χριστολογικαὶ ἀντιλήψεις τῶν Εἰκονομάχων*, Ἀθῆναι 1975.
- Γιαννούλη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀρτας* = Γιαννούλη Δ.Γρ., *Οἱ τοιχογραφίες τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἀρτας κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Ἰωάννινα 2010.
- Γιέβτις Α. (κείμε.-εἰσ.-σχόλ.), *Ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἡ Θεοτόκος. Τέσσερις θεομητορικὲς ὁμιλίαι*, Ἀθῆναι 1970.
- Γιώτα Έ., «Ἐνα σπάραγμα εἰκόνας τοῦ 11^{ου} αἰῶνα στὸ Σινᾶ καὶ ἡ πρωιμότερη μεσοβυζαντινὴ παράσταση ἀπεικόνισης τοῦ Χριστοῦ σὲ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ», στὸ *Εἰκοστὸ Ἐνατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*. Ἀθήνα, 15, 16 καὶ 17 Μαΐου 2009. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2009, σ. 30-31.
- Γκαβαρδῖνα Γ.Χ., *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργο*, (διδ. διατρ.), Κατερίνη 1998.
- Γκιολέ, Ἅγιος Νικήτας = Γκιολέ Ν., «Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικήτα στὸν Καραβᾶ Μέσα Μάνης», *ΛακΣπουδ Ζ'* (1983), σ. 154-202, πίν. 1-11.
- Γκιολέ Ν., «Εἰκονογραφικὰ θέματα στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση καὶ τὰ σχίσματα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν» στὸ *Θωράκιον. Τόμος στὴ μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, σ. 263-284 καὶ πίν. 85-92.
- Γκιολέ Ν., «Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά», *ΕΕΒΣ ΝΓ'* (2007-2009), σ. 139-160, εικ. 1-8.
- Γκιολέ Ν., *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου στὸ Ἅγιο Ὅρος*, Ἀθήνα 2009.
- Γλάρου-Χριστινᾶκη Εἰρ.Π., *Τὸ Βιβλίον τοῦ Ἡρακλείδη καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Νεστορίου. Ἱστορικοκανονικὴ θεώρηση*, Ἀθήνα 2009.
- Gligorijević-Maksimović, Skinija = Gligorijević-Maksimović M., «Skinija u Dečanima poreklo i razvoj ikonografske teme» στο V.J. Djurić (ἐπ.),

- Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle, Septembre 1985*, Beograd 1989, σ. 319-337, εἰκ. 1-8.
- Gligorijević-Maksimović, Treskavac = Gligorijević-Maksimović M., «La peinture du XIVe siècle au monastère de Treskavac», *ZRVI* 42 (2005), σ. 77-171 καὶ εἰκ. 1-50, σ. 124-171.
- Gligorijević-Maksimović, Ikonografija praobrazu = Gligorijević-Maksimović M., «Ikonografija bogorodičnih praobrazu u slikarstvu XIV i XV veka», *ZRVI* 43 (2006), σ. 281-317.
- Γουλούλη, *Ρίζα Ἰεσσαί* = Γουλούλη Στ.Γ., «*Ρίζα Ἰεσσαί*». Ὁ σύνθετος εἰκονογραφικὸς τύπος (13^{ος}-18^{ος} αἰ.). Γένεση, ἔρμηνεία καὶ ἐξέλιξη ἐνὸς δυναστικοῦ μύθου, Θεσσαλονίκη 2007.
- Gouma-Peterson Th., «Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1303», *DOP* 32 (1978), σ. 197-216 καὶ εἰκ. 1-28.
- Grabar A., «Deux notes sur l'histoire de l'Iconostase d'après des monuments de Yougoslavie», *ZRVI* 7 (1961), σ. 13-22, εἰκ. 1-8.
- Grabar, Sur les sources = Grabar A., «Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles», *CahArch* 12 (1962), σ. 351-380.
- Grabar A., «Les peintures murales dans le chœur de Sainte-Sophie d'Ohrid», *CahArch* 15 (1965), σ. 257-265.
- Grabar, *Premier art* = Grabar A., *Le premier art chrétien* (200-395), Paris 1966.
- Grabar A., «Les images des poètes et des illustrations dans leurs œuvres dans la peinture byzantine tardive», *Zograf* 10 (1979), σ. 13-16.
- Grigoriadou, *Peintures murales* = Grigoriadou H., *Peintures murales du XIIIe siècle en Grèce*, Paris 1968.
- Γρηγορίου ἱερομ., *Ἡ θεία Λειτουργία. Σχόλια*, Ἀθήνα 1985².
- Γριτσοπούλου, *Μονὴ Φιλοσόφου* = Γριτσοπούλου Τ.ΑΘ., *Μονὴ Φιλοσόφου*, ἐν Ἀθήναις 1960.
- Grozdanov, *St. Kliment* = Grozdanov C., *Church St. Kliment Ohrid*, Zagreb 1991.
- Grozdanov, *Saint Sophia* = Grozdanov C., *Saint Sophia Ohrid*, Zagreb 1991.
- Grozdanov, O idejno-tematskim = Grozdanov C., «O idejno-tematskim osnovama živopisa u dakonikonu crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu», *Zograf* 33 (2009), σ. 93-100.
- Grumel V., «Le mois de Marie des Byzantins», *Echos d'Orient* 31 (1932), σ. 257-269.
- Dagron, *Constantinople Imaginaire* = Dagron G., *Constantinople Imaginaire. Études sur le recueil des "Patria"*, Paris 1984.
- De Matons, *Les origines* = De Matons Grosdidier J., *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Paris 1977.
- Debergh-Rassart M., «Les trois Hébreux dans la fournaise dans l'art paléochrétien-Iconographie», *Byzantion* 48 (1978), σ. 430-455, πίν. I-III.
- Deichmann, *Repertorium* = Deichmann F.W., *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, τ. 1, Wiesbaden 1967.

- Delbrueck, *Lipsanothek* = Delbrueck R., *Probleme der Lipsanothek in Brescia*, Bonn 1952.
- Demus, *Mosaics* = Demus O., *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1949.
- Demus O., «Bemerkungen zum Physiologus von Smyrna», *JÖB* 25 (1976), σ. 235-257 και εικ. 1-20.
- Δετοράκη Θ.Ε., *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετική πρὸς αὐτοὺς φιλολογία*, (διατρ. ἐπὶ διδ.), Ἀθῆναι 1970.
- Δετοράκη Θ.Ε., *Κοσμάς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Δετοράκη Θ.Ε., *Βυζαντινὴ θρησκευτικὴ ποίηση καὶ ὕμνογραφία*, Ρέθυμνο 1992.
- Δετοράκη Θ.Ε., *Ὁ "Ἀκάθιστος Ὑμνος" καὶ τὰ προβλήματα του*, Ἀθήνα 1993.
- Δημητράκου Δ.Β., *Νέον λεξικὸν ὀρθογραφικὸν καὶ ἐρμηνευτικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι 1969³.
- Diez E.-Demus O., *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lucas and Daphni*, Cambridge, Massachusetts 1931.
- Dimitrova E., *The Gospels of Tsar Ivan Alexander*, London 1994.
- Dionisopoulos N., «Loza Jesejeva u Svetim Apostolima u Solunu », *Zograf* 21 (1990), σ. 62-70.
- Djurić, *Icônes* = Djurić V.J., *Icônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961.
- Djurić V.J., *Die Kirche der Hl. Sophie in Ohrid*, Beograd 1963.
- Djurić, *Sopoćani* = Djurić V.J., *Sopoćani*, Beograd 1963.
- Djurić V.J., «La peinture murale byzantine: XIIe et XIIIe siècles» στὸ *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes-Septembre 1976*, τ. I, Athènes 1979, σ. 159-252 καὶ πίν. I-XX.
- Djurić, *Les conceptions hagiologiques* = Djurić V.J., «Les conceptions hagiologiques dans la peinture du Prôtaton», *Hilandarski Zbornik* 8 (1991), σ. 37-89, εικ. 1-25.
- Dmitrievskij, *Opisanie, I* = Dmitrievskij A., *Opisanie liturgitseskich rukopisej, I*, (ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως Κιέβου 1895), Hildesheim 1965.
- Δοΐκου Δαμ., «Τὰ θεομητορικά ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὴν ὀρθόδοξη λατρεία καὶ ἡ σημασία τους», στὸ *Διακονία καὶ Λόγος, Χριστῆριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χριστοδούλου*, Ἀθήνα 2004, σ. 1-11.
- Dölger F.J., «Die eigenartige Marienverehrung der Philomarianiten oder Kollyridianer in Arabien», *Antike und Christentum* 1 (1974), σ. 107-142.
- Doris-Deliyanni H., *Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*, München 1975.
- Δωρῆ-Δεληγιάννη, Ἀγία Παρασκευή = Δωρῆ-Δεληγιάννη Ἑ., «Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἑξω Μάνης (1412)» στὸ *Ἑκτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 23, 24 καὶ 25 Μαΐου 1986, Ἀθήνα 1986, σ. 22-23.

- Δωρῆ-Δεληγιάννη, Ἀγριακόνα = Δωρῆ-Δεληγιάννη Ἑ., «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στήν Ἀγριακόνα» στὰ *Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τεγέα-Τρίπολις 11-14 Νοεμβρίου 1988)*, Τιμητικὸς Τόμος εἰς Γεώργιον Μερίκαν, Ἀθῆναι 1990, σ. 541-626.
- Dosogne-Lafontaine, *Théophanies-Visions* = Dosogne-Lafontaine J., «Théophanies-Visions auxquelles participent les prophètes dans l'art byzantin après la restauration des images», *Synthronon*, Paris 1968, σ. 135-143.
- Dosogne-Lafontaine, *Enfance de la Vierge* = Dosogne-Lafontaine J., *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, τ. I-II, Bruxelles 1992².
- Δρανδάκη, Παναγία Βρεστενίτισσα = Δρανδάκη Ν.Β., «Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα», *ΛακΣπονδ Δ'* (1979), σ. 160-185, εἰκ. 1-36.
- Δρανδάκη Ν.Β., «Παναγία ἡ Χρυσafίτισσα (1290)» στὰ *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν (Μολαῖοι 5-7 Ἰουνίου 1982)*, Ἀθῆναι 1982-1983, σ. 337-403, πίν. ΟΓ' - Η', ΡΗ'.
- Δρανδάκη, Σταυροειδῆς ναός = Δρανδάκη Ν.Β., «Ὁ σταυροειδῆς ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρῦσαφα τῆς Λακεδαίμονος», *ΛακΣπονδ 9* (1988), σ. 301-333, σχ. 1-4, εἰκ. 1-16.
- Δρανδάκη Ν.Β., «Μεταβυζαντινὲς εἰκόνες (Κρητικὴ Σχολή)», στὸ Κ.Α. Μανάφη (ἐπ.), *Σινᾶ. Οἱ θησαυροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης*, Ἀθῆνα 1990, σ. 125-132.
- Δρανδάκη Ν.Β., «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἀγίων Σαράντα στὴ Λακεδαίμονα καὶ τὸ ἀσκηταριό του», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΣΤ' (1991-1992), σ. 115-138.
- Δρανδάκη Ν.Β., «Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα "Ἄνωθεν οἱ Προφῆται" σὲ τοιχογραφία τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὁρους», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Κ' (1998), σ. 195-200.
- Δρίτσα Δ.Λ., *Ὁ εὐρυθμὸς πατερικὸς λόγος εἰς τὴν ἱστορικὴν του ἐξέλιξιν (Ἡ προῖστορία τοῦ Κοντακίου)*, Ἀθῆναι 1986.
- Drpić I., «Notes on Byzantine panagiaria», *Zograf* 35 (2011), σ. 51-61.
- Dufrenne, *L'illustration* = Dufrenne S., *L'illustration des Psautiers Grecs du Moyen Âge I*, Paris 1966.
- Dufrenne, *Mistra* = Dufrenne S., *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris 1970.
- Dujčev I., *Die Miniaturen der Manasses-chronik*, Sofia-Leipzig 1965.
- Dürig, *Lesungen* = Dürig W., «Lesungen, liturgische», *Lexikon für Theologie und Kirche* 6 (1961²), στ. 982-985.
- Eastmond, *Royal Imagery* = Eastmond A., *Royal Imagery in Medieval Georgia*, Pennsylvania 1998.

- Eastmond, Narratives = Eastmond A., «Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia, Trebizond», *DOP* 53 (1999), σ. 219-236 καὶ εἰκ. 1-33.
- Eastmond, *Art and Identity* = Eastmond A., *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, Aldershot-Burlington 2004.
- Evseeva, Zarzma = Evseeva L.M., «Dve simvoličeskie kompozicii v rospisi XIVv. monastyrja Zarzma», *VizVrem* 43 (1982), σ. 134-146, πίν. 1-2, 4, 8-9.
- Ἐλευθεριάδης Εὐθ., «Ἡ Θεομητορολογία τοῦ Μ. Ἀθανασίου» στὰ *Πρακτικά ΙΖ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου με θέμα Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, 11-14 Νοεμβρίου 1996*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 119-171.
- Engberg, Aaron = Engberg G., «“Aaron and His Sons” – A Prefiguration of the Virgin?», *DOP* 21 (1967), σ. 279-283.
- Engemann, *Deutung und Bedeutung* = Engemann J., *Deutung und Bedeutung frühchristlicher Bildwerke*, Darmstadt 1997.
- Ἐξάρχου Βασ.Κ., *Τὸ παρ' ἡμῖν ἰσχύον σύστημα βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, τχ. Α' Ὁ κινητὸς κύκλος, ἐν Ἀθήναις 1935*.
- Ἐτζέογλου Ρ., *Ὁ νάρθηκας στὸ Ἀφεντικὸ τοῦ Μυστρά. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα καὶ ἡ ἐρμηνεία του*, (ἀδημ. διδ. διατρ.), Ἀθήνα 1999.
- Étingof O.E., «Vetchozavetnye simvoly i ikonografičeskie tipy Bogomateri (po miniatjura fragmenta “Christianskoj topografii” Kosmy Indikoplova, podšitovo k “Smirnskomu Fiziologu”)», *VizVrem* 58 (83) (1999), σ. 147-159 καὶ εἰκ. 1-8.
- Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου = Εὐθυμίου Α.Γ., «Ὁ κύκλος τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου στὴν Λιτὴ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Χιλανδαρίου» ὑπὸ ἔκδοσιν στὰ *Πρακτικά τοῦ Β' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης* (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο, 26-27 Νοεμβρίου 2010).
- Εὐθυμίου Γ.Χρ., «Τὸ μαρτύριον τῶν δεκατριῶν Ὁσιομαρτύρων τῆς Μονῆς Παναγίας τῆς Κανταριωτίσεως», *ΕΕΘΣΠΑ ΛΗ'* (2003), σ. 623-633.
- Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος* = Εὐστρατιάδου Σ., *Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ*, Paris 1930.
- Εὐστρατιάδου Σ., «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ τὰ ποιητικὰ αὐτοῦ ἔργα», *ΝΣ ΚΣΤ'* (1931), τχ. Ζ', σ. 385-401, τχ. Η', σ. 497-512, τχ. Θ', σ. 530-538, τχ. Ι', σ. 610-617, τχ. ΙΑ', σ. 666-681, τχ. ΙΒ', σ. 721-736. *ΚΖ'* (1932), τχ. Α', σ. 28-44, τχ. Β', σ. 111-123, τχ. Γ', σ. 165-177, τχ. Δ'-Ε', σ. 216-224, τχ. ΣΤ', σ. 329-353, τχ. Ζ', σ. 415-422, τχ. Η', σ. 450-472, τχ. Θ', σ. 514-534, τχ. Ι', σ. 570-585, τχ. ΙΑ', σ. 644-664, τχ. ΙΒ', σ. 698-719. *ΚΗ'* (1933), τχ. Α', σ. 11-25.
- Εὐστρατιάδου Σ., «Κοσμᾶς Ἱεροσολυμίτης ὁ ποιητὴς ἐπίσκοπος Μαΐουμᾶ», *ΝΣ ΚΗ'* (1933), τχ. Β', σ. 83-99, τχ. Γ', σ. 143-158, τχ. Δ', σ. 202-218, τχ.

- Ε', σ. 257-272, τχ. ΣΤ', σ. 330-338, τχ. Ζ', σ. 400-416, τχ. Η', σ. 489-505, τχ. Θ', σ. 530-544.
- Εύστρατιάδου Σ., «Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ τὰ ποιητικὰ αὐτοῦ ἔργα», *ΕΕΒΣ* ΙΕ' (1939), σ. 182-255, ΚΕ' (1955), σ. 211-283.
- Zeniou-Frigerio, *Art italobyzantin* = Zeniou-Frigerio St., *L'art "italobyzantin" à Chypre au XVIe siècle*, Venise 1998.
- Ζερβάκου Φ., *Βίος Πολιτεία καὶ Θαύματα τοῦ Πατρὸς Ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ Νέου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Πάρῳ ἀσκήσαντος*, ἄ.τ., 1960.
- Zibawi M., *Bagawat. Peintures paléochrétiennes d'Égypte*, Paris-Milano 2005.
- Živković B., *Bogorodica Ljeviška, Crteži fresaka* (Spomenici Srpskog Slikarstva srednjeg veka 9), Beograd 1991.
- Ζήση Θ.Ν., *Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος-Συγγράμματα-Διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Ζήση Θ.Ν., *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1989.
- Ζήση Θ.Ν., «Ἄνδρ' εὐσεβὲς Κρήτης Ἱεροσολυμίτης (660-740). Περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του», *ΕΕΘΣΠΘ*, Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, Ν.Σ. 4 (1995), σ. 9-19.
- Ἡλιάδου Ἰω.Α., *Εἰκόνες τῆς Παναγίας στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Ναοὶ καὶ ἀπεικονίσεις τῆς στήν τέχνη τῆς Κύπρου*, (κατάλογος ἐκθέσεως στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἰδρύματος Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 31 Μαρτίου-30 Σεπτεμβρίου 2009), Λευκωσία 2009.
- Θεοδωροπούλου, Ἀκάθιστος = Θεοδωροπούλου Ἐ.Ι., *Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος μετὰ ἐρμηνείας*, ἐν Ἀθήναις 1972³.
- Θεοδώρου Α., *Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν*, Ἀθῆναι 1960.
- Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία* = Θεοδώρου Ε.Δ., *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, ἐν Ἀθήναις 1958.
- Θεοδώρου Ε.Δ., «Ἀνάγνωσμα. (Λειτουργική)», *ΘΗΕ* 2 (1963), στ. 459-462.
- Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκη 1997.
- Ἰωαννίδου Ν.Χ., *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος. Βίος-Ἔργο-Διδασκαλία*, Ἀθήνα 1985.
- Jerphanion de G., *Les églises rupestres de Cappadoce*, τ. 2.1, *Texte*, Paris 1936.
- Jordan R.H., *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, September-February*, (Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.5), Belfast 2000.
- Jordan, *March-August* = Jordan R.H., *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, March-August, The Movable Cycle*, (Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.6), Belfast 2005.
- Kazarian V.O., Manukian C.C., *Matenadarhan*, τ. I *Armenian Manuscripts of VI-XIV centuries*, Moscow 1991.
- Kazhdan A., Weyl Carr A., «Prefiguration», *ODB*, τ. 3, σ. 1714.
- Kalavrezou-Maxeiner, *Steatite* = Kalavrezou-Maxeiner I., *Byzantine Icons in Steatite*, τ. 1 *Text*, τ. 2 *Plates*, Wien 1985.

- Καλλινίκου, *Η τεχνική* = Καλλινίκου Σταυροβουνιώτη, *Η τεχνική τῆς ἀγιογραφίας*, Λευκωσία 1996.
- Καλοκύρη Κ.Δ., *Η Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1956.
- Καλοκύρη, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι* = Καλοκύρη Κ.Δ., *Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης*, Ἀθῆναι 1957.
- Καλοκύρη, *Ἄθως* = Καλοκύρη Κ.Δ., *Ἄθως. Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθῆναι 1963.
- Καλοκύρη Κ.Δ., *Βυζαντιναὶ Ἐκκλησίαι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Καλομοιράκη, *Παρατηρήσεις* = Καλομοιράκη Δ., «Ἑρμηνευτικὲς παρατηρήσεις στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΕ' (1989-90), σ. 197-220.
- Καλομοιράκη, *Πρωτᾶτο* = Καλομοιράκη Δ., «Πρωτᾶτο. Ἡ ἔρευνα, τὸ μνημεῖο καὶ οἱ πάτρωνές του», *Κληρονομία* 22 (1990), σ. 73-104.
- Kalopissi-Verti, Hagia Paraskeue = Kalopissi-Verti S., «Ein Monument im Despotat von Morea: Die Kirche der Hagia Paraskeue bei der Siedlung Hagios Andreas» στὸ *Studies in the Mediterranean World Past and Present* XI, Tokyo 1988, σ. 177-205, εἰκ. 1-20.
- Καλοπίση-Βέρτη Σ., «Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς περὶ τὸ 1300 στὸν ἑλλαδικὸ καὶ νησιωτικὸ χῶρο (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μακεδονία)» στὸ *Ὁ Μανουὴλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1999, σ. 63-90 καὶ πίν. Α'-ΙΑ' καὶ εἰκ. 1-29.
- Καλοπίση-Βέρτη Σ., «Ἐπιπτώσεις τῆς Δ' Σταυροφορίας στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας ἕως τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνα» στὸ Π.Α. Βοκοτοπούλου (διεύθ.), *Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη μετὰ τὴν Τέταρτη Σταυροφορία. Ἡ Τέταρτη Σταυροφορία καὶ οἱ ἐπιπτώσεις της*, Διεθνὲς Συνέδριο, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 9-12 Μαρτίου 2004, Ἀθήνα 2007, σ. 63-81 καὶ πίν. 44-48.
- Kalopissi-Verti, *Aspects of Byzantine Art* = Kalopissi-Verti S., «Aspects of Byzantine Art after the Recapture of Constantinople (1261-c. 1300): Reflections of Imperial Policy, Reactions, Confrontation with the Latins» ὑπὸ ἔκδοσιν στὸ J.-P. Callet, F. Joubert (ἐπ.), *Orient-Occident au 13ème siècle: Les programmes pictureaux*, σ. 1-40, εἰκ. 1-15.
- Καραμπερίδη Α., *Ἡ Μονὴ Πατέρων καὶ ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 16^{ου} καὶ 17^{ου} αἰῶνα στὴν περιοχὴ τῆς Ζίτσας Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα 2009.
- Κατσουλάκου, *Ἀσημομύτη, Γόλα* = Κατσουλάκου Θ., Ἀσημομύτη Β., *Τὸ μοναστήρι τῆς Γόλας Λακωνίας*, Ἀθήνα 1991.
- Καψάνη Γ., *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς διδάσκαλος τῆς θεώσεως. Τέσσαρες Ὀμιλίες γιὰ τὴν Θεολογία του*, Ἅγιον Ὄρος 2000.
- Kirchhainer, Nikolauskirche = Kirchhainer K., «Die Bildausstattung des südlichen Annex der Nikolauskirche in Thessaloniki-Überlegungen

- zum Verhältnis von Bildauswahl und Funktion eines Seitenraumes» στο G. Koch (ἐπ.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme-Ikonographie-Stil, Symposium in Marburg vom 25.-29. 6. 1997*, Wiesbaden 2000, σ. 147-163.
- Kirchhainer, *Die Bildausstattung* = Kirchhainer K., *Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki. Untersuchungen zu Struktur und Programm der Malereien*, Weimar 2001.
- Κίσσα Σ., *Όμορφοκκλησιά. Οί τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου κοντὰ στήν Καστοριά*, Βελιγράδι 2008.
- Kitzinger, *The descent* = Kitzinger E., «The Descent of the Dove. Observations on the Mosaic of the Annunciation in the Cappella Palatina in Palermo» στο I. Hutter (ἐπ.), *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Wien 1984, σ. 99-115 καὶ πίν. XXXIII-XXXIX.
- Kitzinger, *Cappella Palatina* = Kitzinger E., *I mosaici del Periodo Normanno in Sicilia*, τ. I, *La Cappella Palatina di Palermo. I Mosaici del Presbiterio*, Palermo 1992.
- Kniazeff, *Mariologie* = Kniazeff A., «Mariologie biblique et liturgie byzantine», *Irénikon* XXVIII (1955), σ. 268-289.
- Κορακίδη Α.Σ., *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνος καὶ λόγος*, Θεσσαλονίκη 1990.
- Κορναράκη Κ.Ι., *Ἡ θεολογία τῶν ἱερῶν εἰκόνων κατὰ τὸν ὅσιο Θεόδωρο τὸ Στουδίτη*, Κατερίνη 1998.
- Κοτσανίδη Β., «Ὁρθόδοξος Σωτηριολογία εἰς τοὺς Ἀσματικοὺς Κανόνας τῶν ἀκινήτων Δεσποτικῶν ἑορτῶν», *Θεολογία ΜΘ'* (1978), τχ. Δ', σ. 907-923, Ν' (1979), τχ. Α', σ. 205-230, τχ. Β', σ. 409-423.
- Kötzsche-Breitenbruch, *Neue Katakomben* = Kötzsche-Breitenbruch L., *Die neue Katakomben an der Via Latina in Rom. Untersuchungen zur Ikonographie der alttestamentlichen Wandmalereien*, (JAC Ergänzungsband 4), Münster Westfalen 1976.
- Κουκιάρη, *Θαύματα Ἀγγέλων* = Κουκιάρη Σ., *Τὰ Θαύματα-Ἐμφανίσεις τῶν Ἀγγέλων καὶ Ἀρχαγγέλων στήν Βυζαντινὴ Τέχνη τῶν Βαλκανίων*, Ἀθήνα-Γιάννινα 1989.
- Κουκιάρη, *Ἐμφανίσεις Ἀγγέλων* = Κουκιάρη Σ., *Τὰ Θαύματα-Ἐμφανίσεις τῶν Ἀγγέλων καὶ Ἀρχαγγέλων στή Μεταβυζαντινὴ Τέχνη*, Ἀθήνα 2006.
- Koukias S., «The depiction of the Vision of Saint Peter of Alexandria in the sanctuary of Byzantine churches», *Zograf* 35 (2011), σ. 63-71.
- Κουμανοῦδη Στεφ.Α., *Λεξικὸν Λατινοελληνικόν*, Ἀθῆναι ἀ.χ.
- Κωνσταντινίδη, *Κόκκινη Παναγία* = Κωνσταντινίδη Χ., «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου μὲ τίς προεικονίσεις καὶ ὁ Μελισμὸς στήν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στήν Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΚΘ' (2008), σ. 87-100.
- Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου Μ., «Τὰ Εἰσόδια τῆς Παναγίας καὶ ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ» στο Μ. Βασιλάκη (ἐπ.), *Χεῖρ Ἀγγέλου*.

- Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Αθήνα 2010, (άρ. κατ. 59), σ. 222-223.
- Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθέως, Ποδύθου = Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου Μ., Μυριανθέως Δ., Οί ναοί τῆς Παναγίας Ποδύθου καὶ τῆς Θεοτόκου (ἡ τοῦ Ἀρχαγγέλου) στὴ Γαλάτα, Λευκωσία 2005.
- Ladouceur P., «Old Testament Prefigurations of the Mother of God», *St Vladimir's Theological Quarterly* 50 (2006), τχ. 1-2, σ. 5-57.
- Lazarev, *Storia* = Lazarev V., *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967.
- Lévy-Jolivet, *Églises de Cappadoce* = Lévy-Jolivet C., *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et des ses abords*, Paris 1991.
- Linardou, Couch of Solomon = Linardou K., «The Couch of Solomon, a Monk, a Byzantine Lady, and the Song of Songs» στὸ R.N. Swanson (ἐπ.), *The Church and Mary*, Woodbridge, Suffolk and Rochester, New York 2004, σ. 73-85.
- Linardou, Depicting the Salvation = Linardou K., «Depicting the Salvation: Typological Images of Mary in the Kokkinobaphos Manuscripts» στὸ L. Brubaker and M. Cunningham (ἐπ.), *The Cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and Images*, Surrey, Burlington 2011, σ. 133-149.
- Lordkipanidze, *Nabakhtevi* = Lordkipanidze I., *La peinture de Nabakhtevi*, (γεωργ. μὲ ρωσ. καὶ γαλλ. περὶλ.), Tbilisi 1973.
- Lukovnikova, *Ikonografičeskaja programma* = Lukovnikova E.A., «Ikonografičeskaja programma dekoracii narteksa i pritvorov cerkvi Sofii v Trapezunde», *VizVrem* 62 (87) (2003), σ. 141-150, εἰκ. 1-12.
- Λούσκου, Νικολιδάκη, *Μονὴ Λουκοῦς* = Λούσκου Κ.Γ.-Νικολιδάκη Ε.Ν., *Τερὰ Μονὴ Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Λουκοῦς*, Αθήνα 2009.
- Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei* = Mac Lean-Hamann R., Hallensleben H., *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Gießen 1963.
- Macrides R., «The New Constantine and the New Constantinople-1261?», *BMGS* 6 (1980), σ. 13-41.
- Μαδεράκη, Προεικονίσεις = Μαδεράκη Στ.Ν., «Προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου στὸ χωριὸ Μερτές Σελίνου», *Υἷδωρ ἐκ Πέτρας* 1 (1978), τχ. 1, σ. 59-98.
- Μαδεράκη Στ.Ν., «Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὸ Νομὸ Χανίων. Ἅγιος Δημήτριος στὸν Πλατανὲ Σελίνου», *Χανιά* 1985, σ. 78-90.
- Μαδεράκη, Ἡ δέηση = Μαδεράκη Στ.Ν., «Ἡ "δέηση" στὶς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης», *Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη*, περ. Β', 22 (2003), σ. 9-150 καὶ εἰκ. 1-50, σ. 111-150.
- Μανάφη Κ.Α. (ἐπ.), *Σινά. Οἱ θησαυροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης*, Αθήνα 1990.

- Mango C., *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington D.C. 1962.
- Mango C., «The Chalkoprateia Annunciation and the Pre-Eternal Logos», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-1994), σ. 165-170.
- Mango C., «Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη» στο Μ. Βασιλάκη (ἐπ.), *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη*, Ἀθήνα-Μιλάνο 2000, σ. 17-25.
- Mango C., Hawkins E.J.W., Boyd S., «The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsovendis (Cyprus) and Its Wall Paintings», *DOP* 44 (1990), σ. 63-94 καὶ εἰκ. 1-8 (ἐγχρ.) καὶ 1-186 (ἀσπρόμ.).
- Μανουήλ Πανσέληνος = Μανουήλ Πανσέληνος. *Ἐκ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Μαντᾶ Α.Γ., *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ελλάδας (843-1204)*, Ἀθήνα 2001.
- Μαντζαρίδου Γ.Ι., *Παλαμικά*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Μαντζαρίδου Γ.Ι., «Θεόπτῃς Μωυσῆς καὶ Θεοπτία» στο *Ἀγία Γραφή καὶ σύγχρονος ἄνθρωπος. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 287-294.
- Marković, Original paintings = Marković M., «The original paintings of the monastery's main church», στο *Hilandar Monastery*, Belgrade 1998, σ. 221-242.
- Marković, Program živopisa Perivlepte = Marković M., «Ikonografski program najstarijeg živopisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu», *Zograf* 35 (2011), σ. 119-143.
- Mateos J., *La célébration de la Parole dans la Liturgie Byzantine, Étude historique*, (Orientalia Christiana Analecta 191), Roma 1971.
- Μαυροσκᾶ, Οἱ πρωτόπλαστοι = Μαυροσκᾶ Β.Β., «Οἱ πρωτόπλαστοι ὡς προτύπωση τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας», *ΕΕΘΣΠΘ*, Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, Ν.Σ. 11 (2006), σ. 171-207.
- Μενεβίσογλου Π., *Ιστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνες τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990.
- Μεταλληνοῦ Γ.Δ., «Ἱστορία καὶ δόγμα ἐν τῇ ὕμνογραφίᾳ τῆς ἑορτῆς τῆς Ὁρθοδοξίας», *Κοινωνία Κ'* (1977), τχ. 2, σ. 137-157, τχ. 3, σ. 214-225.
- Meyendorff J., «L'iconographie de la Sagesse Divine dans la tradition byzantine», *CahArch* 10 (1959), σ. 259-277.
- Meyendorff J., *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Μυστικὴ παράδοση*, (μτφρ. Ἑλ. Μάινα), Ἀθήνα 1983.
- Meyendorff J., «Wisdom-Sophia: Contrasting Approaches to a Complex Theme», *DOP* 41 (1987), σ. 391-401.
- Μητσάκη, Ὑμνογραφία, τ. Α' = Μητσάκη Κ., *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, τ. Α', *Ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ἕως τὴν Εἰκονομαχία*, Θεσσαλονίκη 1971.
- Milanović, Proroci = Milanović V., «"Proroci su te nagovestili" u Peći» στο V.J. Djurić (ἐπ.), *L'Archévêque Danilo II et son époque. Colloque Scientifique*

- International à l'occasion du 650e anniversaire de sa mort, Décembre 1987*, Beograd 1991, σ. 409-424, εικ. 1-10.
- Millet, *Mistra* = Millet G., *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910.
- Millet, *Athos* = Millet G., *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, τ. 1, πίν. 1-114, τ. 2, πίν. 115-262, Paris 1927.
- Millet, Frolov, *La peinture* = Millet G.-Frolov A., *La peinture du moyen âge en Yougoslavie, III*, Paris 1962.
- Μίνεβα Ε., *Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργον τοῦ ἁγ. Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ*, Ἀθήνα 2004.
- Moorsel, Forerunners of the Lord = Moorsel van P., «Forerunners of the Lord. Saints of the Old Testament in Medieval Coptic Church Decoration», *CahArch* 37 (1989), σ. 119-133.
- Μουρίκη Ντ., «Τέσσαρες μὴ μελετηθεῖσαι σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ», *ΑΕ* 1968, Ἀρχαιολογικά Χρονικά, σ. 1-6 καὶ πίν. Α-Δ.
- Μουρίκη, Ἡ Παναγία καὶ οἱ Θεοπάτορες = Μουρίκη Ντ., «Ἡ Παναγία καὶ οἱ Θεοπάτορες: Ἀφηγηματικὴ σκηνὴ ἢ εἰκονιστικὴ παράσταση», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 31-56 καὶ πίν. 22-31.
- Μουρίκη, Προεικονίσεις = Μουρίκη Ντ., «Αἱ βιβλικαὶ προεικονίσεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τρούλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ», *ΑΔ* 25 (1970), Μέρος Β', Μελέται, σ. 217-251 καὶ πίν. 72-93.
- Μουρίκη, Ἅγιος Ἰερόθεος = Μουρίκη Ντ., «Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ τρούλλου τοῦ Ἁγίου Ἰεροθέου κοντὰ στὰ Μέγαρα», *ΑΑΑ* XI (1978), τχ. 1, σ. 115-142.
- Μουρίκη, Ἀλεποχώρι = Μουρίκη Ντ., *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος*, Ἀθήνα 1978.
- Μουρίκη, *Νέα Μονῆ* = Μουρίκη Ντ., *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου*, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 1985.
- Mouriki, Painter Peter = Mouriki D., «Four Thirteenth-Century Sinai Icons by the Painter Peter» στὸ *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, September 1986*, Beograd 1988, σ. 329-347, εικ. 1-21.
- Mouriki D., «A pair of early 13th century Moses icons at Sinai with the scenes of the Burning Bush and the Receiving of the Law», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΣΤ' (1991-92), σ. 171-184.
- Mouriki D., «A Moses Cycle on a Sinai Icon of the Early Thirteenth Century» στὸ *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton, New Jersey 1995, σ. 531-546, εικ. 1-16.
- Μουτσοπούλου, Ἄρτα = Μουτσοπούλου Ν.Κ., *Οἱ βυζαντινὲς ἐκκλησίαι τῆς Ἄρτας*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Μουτσούλα Ἡ.Δ., *Γρηγόριος Νύσσης. Βίος Συγγράμματα Διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1997.
- Μπακιρτζῆ, Ἅγιος Νικόλαος = Μπακιρτζῆ Χ. (ἐπ.), *Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Οἱ τοιχογραφίαι*, Ἀθήνα 2003.

- Μπάκου, *Βυζαντινή ποίησις* = Μπάκου Ἡλ.Δ., *Βυζαντινή ποίησις καὶ εἰκονομαχικαὶ ἔριδες*, Ἀθῆναι 1992.
- Μπολανάκη Ἰω., *Ἐκκλησία καὶ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο 2002.
- Μπούλοβιτς Εἰρ., *Τὸ μυστήριον τῆς ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας κατὰ τὸν ἅγιον Μάρκον Ἐφέσου τὸν Εὐγενικόν*, Ἀθήνησι 1980.
- Μπρατσιώτου, *Εἰσαγωγή* = Μπρατσιώτου Π.Ι., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, ἐν Ἀθήναις 1993 (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1937).
- Μπρούσαλη Π. (εἰσ.-κείμε.-μτφρ.-σχόλ.), *Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὸν βίον τοῦ Μωϋσέως*, Ἀθῆναι 1990.
- Μυλοποταμιτάκη, Κριτσά = Μυλοποταμιτάκη Κ.Κ., *Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Κεράς Κριτσάς*, Ἡράκλειο 2005.
- Μωραΐτου Δ.Ν., *Ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀρχαῖοι χρόνοι (Α'-Δ' αἰών)*, Ἀθῆναι 1964.
- Νέλλα, Καβάσιλας = Νέλλα Π. (κείμε.-μτφρ.-εἰσ.-σχόλ.), *Νικολάου Καβάσιλα, Ἡ Θεομήτωρ. Τρεῖς θεομητορικὲς ὁμιλίαι*, Ἀθῆναι 1974².
- Nelson R.S., Kazhdan A., «James of Kokkinobaphos», *ODB*, τ. 2, σ. 1031.
- Nersessian, Lit = Nersessian der S., «Le lit de Salomon», *ZRVI VIII/1* (1963), σ. 77-82 καὶ εἰκ. 1-3.
- Nersessian, Christ-ange = Nersessian der S., «Note sur quelques images se rattachant au thème du Christ-ange», *CahArch* 13 (1962), σ. 209-216.
- Nersessian der S., «A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks», *DOP* 19 (1965), σ. 153-183, εἰκ. 1-62.
- Nersessian, Psautiers = Nersessian der S., *L'illustration des Psautiers Grecs du Moyen Âge II. Londres, Add. 19. 352*, Paris 1970.
- Nersessian, Frescoes of Parecclesion = Nersessian der S., «Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion» στὸ *The Kariye Djami*, τ.4, *Studies in the Art of the Kariye Djami and its intellectual Background*, London 1975, σ. 303-349 καὶ εἰκ. 1-19.
- Νικολαΐδη Ν.Ι., «Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ρόλος τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ Θεοτόκου στὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου κατὰ τὸν Ἅγιο Ἐπιφάνιο Κύπρου» στὸ *Ἀνάλεκτα ἡ Περί τοῦ ὄντως ὄντος καὶ τῶν ὄντων*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2002, σ. 51-74.
- Νικολαΐδη Ν.Ι., *Ἡ εἰκονομαχία καὶ ἡ εἰκονολογία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Ξεξάκη Ν.Γ., *Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, (διατρ. ἐπὶ διδ.), Ἀθῆναι 1981.
- Ξεξάκη Ν.Γ., *Ὁρθόδοξος Δογματική*, τ. Α': *Προλεγόμενα στὴν Ὁρθόδοξη Δογματική*, Ἀθήνα 2009².
- Εὐδή Θ., *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Ἀθήνα 1978.

- Xyngopoulos, Au sujet = Xyngopoulos A., «Au sujet d'une fresque de l'église Saint-Clément à Ohrid», *ZRVI VIII/1* (1963), σ. 301-306 καὶ εἰκ. 1-3.
- Ευγγοπούλου Α., *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1964.
- Oekland-Παπαδάκη Στ., «Τὸ Ἅγιο Μανδήλιο ὡς τὸ νὲο σύμβολο σὲ ἓνα ἀρχαῖο εἰκονογραφικὸ σχῆμα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-88), σ. 283-294.
- Oekland-Παπαδάκη Στ., *Byzantine Illuminated Manuscripts of the Book of Job. A Preliminary Study of the Miniature Illustrations its Origin and Development*, Athens 2009.
- Okunev, Lesnovo = Okunev M.N.L., «Lesnovo» στὸ *L'art Byzantin chez les Slaves. Les Balkans, Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, τ. I, 2, Paris 1930, σ. 222-263.
- Osborne Kirigin M., *La mano divina nell' iconografia cristiana*, Città del Vaticano 1976.
- Ousterhout, The Virgin of the Chora = Ousterhout R., «The Virgin of the Chora: An Image and Its Contexts» στὸ R. Ousterhout and L. Brubaker (ἐπ.), *The Sacred Image East and West*, Urbana-Chicago 1995, σ. 91-109, εἰκ. 40-56, σ. 256-269.
- Ousterhout, *Kariye Camii* = Ousterhout R., *The Art of the Kariye Camii*, London, Istanbul 2002.
- Παῖσιδου Μ., «Ἡ ἀνθρωπόμορφη Ἁγία Τριάδα στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς Καστοριᾶς» στὸ *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 373-394.
- Pallas D., «Eine Differenzierung unter den himmlischen Ordnungen», *BZ* 64 (1971), σ. 55-60.
- Πάλλα Δ., «Ὁ Χριστὸς ὡς ἡ Θεία Σοφία. Ἡ εἰκονογραφικὴ περιπέτεια μιᾶς θεολογικῆς ἔννοιας», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΕ' (1989-90), σ. 119-144.
- Panayotidi M., «L'église rupestre de la Nativité dans l'île de Naxos. Ses peintures primitives», *CahArch* 23 (1974), σ. 107-120.
- Panayotidi M., «Les tendances de la peinture de Thessalonique en comparaison avec celles de Constantinople, comme expression de la situation politico-économique de ces villes pendant le XIVe siècle», στὸ *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1996, σ. 351-362 καὶ εἰκ. 113-122.
- Panayotova-Piguet D., *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen âge*, Paris 1987.
- Panić, Babić, *Ljeviška* = Panić D.-Babić G., *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1975.
- Πάνου-Κακουλίδη Έ., «Διδασκαλία καὶ Λογοτεχνία. Ἡ περίπτωση τῆς “Κλίνης Σολομώντος” (1599) τοῦ Ἰωάννη Μορεζήνου» στὸ *Ἰ Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, Χανιά, 1-8 Ὀκτωβρίου 2006, Περιλήψεις*, Χανιά 2006, σ. 158-159.

- Pansélinou-Coumbaraki N., *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Παντζαρίδου, *Μολυβοκκλησιά* = Παντζαρίδου Σ.Θ., *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιάς) Καρυές Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Παπαγεωργίου, *Μονή Λαμπαδιστοῦ* = Παπαγεωργίου Α., *Ἡ Μονή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδιστοῦ στὸν Καλοπαναγιώτη*, Λευκωσία 2007.
- Παπαδημητρίου, *Ἡ ἐξέλιξη* = Παπαδημητρίου Π.Χ., *Ἡ ἐξέλιξη τοῦ τύπου καὶ τῆς εἰκονογραφίας τοῦ βημοθύρου ἀπὸ τὸν 10^ο ἕως τὸν 18^ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Παπαδοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἄρτα* = Παπαδοπούλου Β.Ν., *Ἡ βυζαντινὴ Ἄρτα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς*, Ἀθήνα 2002.
- Παπαδοπούλου-Σιδέρη Β.Γ., «Ἡ ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἐρμηνεία τοῦ ὄνειρου τοῦ Ναβουχοδονόσορα (Δαν. 2, 1-49)» στὸ *Χρυσοστομικὸ Συμπόσιο. Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθήνα 2007, σ. 747-764.
- Παπαδοπούλου, *Χρυσόστομος*, τ. Α'-Β' = Παπαδοπούλου Στ.Γ., *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 1999.
- Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Α'-Γ'* = Παπαδοπούλου Στ.Γ., *Πατρολογία*, τ. Α', Ἀθήνα 2000⁴, τ. Β', Ἀθήνα 1999², τ. Γ', Ἀθήνα 2010.
- Παπαδοπούλου Στ.Γ., *Ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Βίος, Θεολογία, Χριστολογία, Ἑρμηνευτικὴ*, Ἀθήνα 2004.
- Παπαμαστοράκη, *Ἡ σημασία τῶν προφητῶν* = Παπαμαστοράκη Τ., «Ἡ σημασία τῶν προφητῶν στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος καὶ οἱ ἀντίστοιχες περιπτώσεις τῆς Παναγίας Μυριοκεφάλων καὶ τῆς Παναγίας τῆς Veljusa», *ΑΔ* 40 (1985), Μῆρος Α'-Μελέτες, σ. 71-89, σχ. 1-3, πίν. 31-36.
- Παπαμαστοράκη, *Ἡ ἐνταξη* = Παπαμαστοράκη Τ., «Ἡ ἐνταξη τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ὑψωσης τοῦ Σταυροῦ σὲ ἓνα ἰδιότυπο εἰκονογραφικὸ κύκλο στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-88), σ. 315-327.
- Παπαμαστοράκη, *Ἐνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο* = Παπαμαστοράκη Τ., «Ἐνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου: Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΕ' (1989-90), σ. 221-240.
- Παπαμαστοράκη, *Ἅγιος Δημήτριος* = Παπαμαστοράκη Τ., «Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τροῦλλου» στὸ Εὐ. Χρυσοῦ (ἐπ.), *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἄρτα 1990, σ. 419-454.
- Παπαμαστοράκη Τ., «Εἰκαστικὲς ἐκφάνσεις τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τοῦ Στέφανου Dušan σὲ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ βυζαντινά

- πρότυπά τους» στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 140-157 καὶ εἰκ. 6-7, 26-32.
- Παπαμαστοράκη, Εἰκόνα Παναγίας = Παπαμαστοράκη Τ., «Εἰκόνα Παναγίας βρεφοκρατούσας μὲ μορφές τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης» στο Μ. Βασιλάκη (ἐπ.), *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη*, Αθήνα-Μιλάνο 2000, (ἀρ. κατ. 28), σ. 314-316.
- Παπαμαστοράκη, Ὁ διάκοσμος = Παπαμαστοράκη Τ., *Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τῶν ναῶν τῆς Παλαιολόγειας περιόδου στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο*, Αθήνα 2001.
- Παπαμαστοράκη Τ., «Ἡ Ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Σκουταριώτισσας καὶ Ἀκαταμαχίτου (Κουμπελίδικης) στὴν Καστοριά» στο Λαμπηδών, *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 597-608.
- Παπαμαστοράκη Τ., «Οἱ “σταυροφορικὲς” εἰκόνες τῆς ἔκθεσης» στο *Προσκύνημα στο Σινά*, Αθήνα 2004, σ. 46-63.
- Πασαρέλι Γκ., *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, Αθήνα 2004.
- Πάσχου Π.Β., «Τὰ δογματικὰ θεοτοκία τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση (Α' Τμῆμα)», *ΕΕΘΣΠΑ ΚΣΤ'* (1984), σ. 455-491.
- Πάσχου Π.Β., *Λόγος καὶ Μέλος: Εἰσαγωγή στὴν βυζαντινὴ-λειτουργικὴ Ὑμνογραφία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Α' Τόμος: Προεισαγωγικά*, Αθήνα 1999.
- Πελεκανίδου Σ., Χατζηδάκη Μ., *Καστοριά*, Αθήνα 1992.
- Pélékidou-Nystazopoulou, Constantinople = Pélékidou-Nystazopoulou Μ., «Constantinople centre de pouvoir et d'autorité», *Βυζαντιακὰ* 5 (1985), σ. 19-32.
- Peltomaa L.M., *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden-Boston-Köln 2001.
- Πέννα, *Βυζαντινὴ Αἶγινα* = Πέννα Χ., *Ἡ βυζαντινὴ Αἶγινα*, Αθήνα 2004.
- Pepek-Miljković, Deloto = Pepek-Miljković Ρ., *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij*, Skopje 1967.
- Petković S., *Morača*, Beograd 1986.
- Petković, *La peinture* = Petković V.R., *La peinture serbe du Moyen Âge, II*, Beograd 1934.
- Petković, *Dečani, II* = Petković V., *Dečani, II, Živopis*, Beograd 1941.
- Piatnitsky, Panagiarion = Piatnitsky Y., «The Panagiarion of Alexios Komnenos Angelos and Middle Byzantine Painting» στο O.Z. Pevny (ἐπ.), *Perceptions of Byzantium and Its Neighbors (843-1261)*, New York 2000, σ. 40-55.
- Piatnitsky, Icon = Piatnitsky Y., «Icon with Mother of God and Child Enthroned, surrounded by Prophets» στο Y. Piatnitsky, O. Baddeley, E. Brunner, M. Mundell Mango (ἐπ.), *Sinai Byzantium Russia. Orthodox Art*

- from the Sixth to the Twentieth Century*, London 2000, (ἀρ. κατ. B90), σ. 110-112.
- Piralishvili O., *Qintsvisi Murals*, (γεωργ. μὲ ρωσ. καὶ ἀγγλ. περίλ.), Tbilisi 1979.
- Popova, *Miniatures russes* = Popova O., *Les miniatures russes du XIe au XVe siècle*, Léninegrad 1975.
- Popović, Program živopisa = Popović B.V., «Program živopisa u oltarskom prostoru» στὸ V.J. Djurić (ἐπ.), *Mural Painting of Monastery of Dečani. Material and Studies*, Beograd 1995, σ. 77-97, εἰκ. 1-23.
- Popovich, Figure proroka = Popovich L.D., «Figure proroka u kupoli Bogorodice Odigitrije u Peći: identifikacija i tumačenje tekstova» στὸ V.J. Djurić (ἐπ.), *L'Archévêque Danilo II et son époque. Colloque scientifique international à l'occasion du 650e anniversaire de sa mort, Décembre 1987*, Beograd 1991, σ. 443-469, εἰκ. 1-8.
- Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου Μ., «Ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης» στὸ Μ. Χατζηδάκη (ἐπ.), *Βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ελλάδα, Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες. Νάξος*, Ἀθήνα 1989, σ. 66-79.
- Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες* = Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου Μ., *Ελληνικὴ Τέχνη, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, Ἀθήνα 1994, 1995.
- Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου, *Μονὴ Φιλανθρωπῶν* = Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου Μ., *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τῶν Φιλανθρωπῶν στὸ νησί τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 2004.
- Ποταμιάνου-Ἀχειμάστου Μ., *Ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἄρτας. Τοιχογραφίες*, Ἀθήνα 2009.
- Powstenko, *St. Sophia* = Powstenko O., *The Cathedral of St. Sophia in Kiev*, New York 1954.
- Privalova C., «Certaines particularités des peintures murales géorgiennes des XIIe-XIIIe siècles» στὸ *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, September 1986*, Beograd 1988, σ. 415-433, εἰκ. 1-10.
- Προεστάκη, Μαλεσίνα = Προεστάκη Ξ., *Ὁ Δημήτριος Κακαβάς καὶ ἡ ζωγραφικὴ στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας στὴ Μαλεσίνα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τῶν ζωγράφων Κακαβά (Θεοδοσίου, Μαρίνου, Δημητρίου καὶ Θεοδούλου)*, (ἀδημ. διδ. διατρ.), Ἀθήνα-Ἰωάννινα 2003.
- Radovanović J., «L'iconographie des fresques dans la prothèse de l'église des Saints-Apôtres à Peć», *ZLU* 4 (1968), σ. 25-63, εἰκ. 1-11.
- Radovanović, Runo = Radovanović J., «Runo Gedeonovo u srpskom srednjovekovnom slikarstvu», *Zograf* 5 (1974), σ. 38-43.
- Radovanović, San = Radovanović J., «San cara Navuhodonosora i pijanstvo Nojevo u priprati Pečke Patrijaršije», *Balkanica* XV (1984), σ. 293-305.
- Radovanović, Hristovi preci = Radovanović J., «Hristovi preci po telu u živopisu manastira Hilandara» στὸ V. Korać (ἐπ.), *Huit siècles du*

- monastère de Chilandar, Colloque Scientifique International, Octobre 1998, Beograd 2000, σ. 639-652.*
- Rahlfs, *Alttestamentliche Lektionen* = Rahlfs A., *Die alttestamentlichen Lektionen der griechischen Kirche* στο «Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen», Phil.-Hist. Kl. 1915.
- Ραντοσάβλιεβιτς Α., *Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν*, Ἀθῆναι 1975.
- Rapti, *Image et liturgie* = Rapti I., «Image et liturgie à la cour de Cilicie: le lectionnaire du prince Het'um (Matenadaran ms 979)», *MonPiot* 87 (2008), σ. 105-142.
- Restle M., *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, τ. I Text, τ. II-III Plates, Recklinghausen 1967.
- Rhoby, *Epigramme* = Rhoby A., *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009.
- Rhoby, *Byzantinische Epigramme* = Rhoby A., *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst*, Wien 2010.
- Ρωμανίδου, *Πατερική Θεολογία* = Ρωμανίδου Ἰω.Σ., *Πατερική Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Σάκκου, *Ὁ Σταυρός* = Σάκκου Στ.Νικ., *Ὁ Σταυρὸς εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, Ἀθῆναι 1969.
- Santoro, *Codice* = Santoro C., *Il Codice Purpureo di Rossano*, Roma 1974.
- Sarabianov V.D., «Ikonografičeskaja programma rospisej sobora Snetogorskogo monastyrja (po materialam poslednich raskrytij)» στο *Drevnerusskoe iskusstvo. Vizantija i drevnjaja Rus'. K 100-letiju Andreja Nikolaeviča Grabara (1896-1990)*, S.-Peterburg 1999, σ. 229-259.
- Schiemenz, *The Significance* = Schiemenz G.P., «The Significance of the Prophet Gideon in Lagoudera», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 6 (2004), σ. 193-218, εἰκ. 1-15.
- Schipperges H., *Dreifaltigkeit*, Freiburg 1954.
- Schmit, *Koimesis-Kirche* = Schmit T., *Die Koimesis-Kirche von Nikaia*, Berlin und Leipzig 1927.
- Schulz H.J., *Ἡ Βυζαντινὴ Λειτουργία. Μαρτυρία πίστεως καὶ συμβολικὴ ἔκφραση*, (ἀπόδοση Δ.Β. Τζέρεπος), Ἀθήνα 1998.
- Semoglou, *Saint-Nicolas* = Semoglou A., *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage par le peintre thébain Frangos Catellanos*, Villeneuve 2000.
- Semoglou A., «Le portrait de saint Lazare le Galésiot aux Saints-Apôtres de Thessalonique: Un nouveau témoignage sur la datation des peintures murales de l'église», *Βυζαντινά* 21 (2000), σ. 617-628.
- Σέμογλου Α., Παπαδοπούλου Α., «Συμπληρώσεις στὴν ἀνάγνωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Βεροΐας» στο *Φιλοτιμία. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὴν ὁμότιμη καθηγήτρια Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 573-586, εἰκ. 1-9.

- Šepkina, *Miniatjury* = Šepkina M.V., *Miniatjury chloudovskoj psaltyri*, Moskva 1977.
- Ševo L., «Jedna neuobičajena tema u srpskom slikarstvu–Bogorodica između Joakima i Ane u crkvi Uspenja Bogorodice u srpskom Kovinu » στο *Niš and Byzantium, Sixth Symposium, Niš, 3-5 June 2007, The Collection of Scientific Works VI*, Niš 2008, σ. 281-295.
- Shchennikova L., «The Annunciation of Oustugue. The origin of the name and the meaning of the iconography» στο *Λαμπηδών, Αφιέρωμα στη μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 711-726.
- Siomkos N., *L'église Saint-Étienne à Kastoria. Étude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Σκαμπαβία Κ.Νικ., *Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Πυργὶ Χίου*, Αθήνα 2005.
- Σκώπτη, Ὁραμα Ἡσαΐα = Σκώπτη Τ.-Π., «Τὸ ὄραμα τοῦ προφήτη Ἡσαΐα στὸ ψαλτήριον Βατοπεδίου 760 καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΚΗ' (2007), σ. 181-192.
- Σοφιανοῦ, Τσιγαρίδα, Ἀναπανσάς = Σοφιανοῦ Δ.Ζ., Τσιγαρίδα Εὐθ.Ν., *Ἁγία Μετέωρα. Τερὰ Μονὴ Ἀγίου Νικολάου Ἀναπανσά Μετεώρων, Ἱστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα 2003.
- Spatharakis, *Rethymnon* = Spatharakis I., *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τ. I, *Rethymnon Province*, London 1999.
- Spatharakis, *Dated* = Spatharakis I., *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001.
- Spatharakis, *Pictorial cycles* = Spatharakis I., *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005.
- Spatharakis I., *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τ. II, *Mylopotamos Province*, Leiden 2010.
- Σπουρλάκου-Εὐτυχιάδου Α., «Χριστολογικά καὶ ἐκκλησιολογικά τινὰ ἐκ τῶν τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων», στο Α.Π. Χαστούπη (ἐπ.), *Πόνημα Εὐγνωμον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 40ετηρίδι συγγραφικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι καθηγεσίας τοῦ Βασιλείου Μ. Βέλλα*, ἐν Αθήναις 1969, σ. 647-667.
- Σπουρλάκου-Εὐτυχιάδου Α., *Ἡ Παναγία Θεοτόκος τύπος χριστιανικῆς ἀγιότητος. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον τοποθέτησιν ἐναντι τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἀσπίλου Συλλήψεως καὶ τῶν συναφῶν ταύτῃ δογμάτων*, (διατρ. ἐπὶ διδ.), Αθήναι 1990.
- Stephan, *Apostelkirche* = Stephan C., *Ein byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Worms 1986.
- Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* = Στεφανίδου Β.Κ., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Αθήναι 1959.
- Stornajolo, *Omilie* = Stornajolo C., *Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Cod. Vatic. gr. 1162) e dell' Evangelionario greco Urbinate (Cod. Vatic. Urbin. gr. 2). Codices e Vaticanis Selecti, Series minor, I*, Roma 1910.

- Stošić L., «The Representation of Christ as King of Kings with a Triple Crown», *Zbornik Matiće srpske za likovne ymetnosti* 34-35 (2003), σ. 167-180.
- Στρατῆ Δ., *Βαρθολομαῖος Κοντλουμουσιανός (1772-1851). Βιογραφία-Εργογραφία*, Ἁγίον Ὅρος 2002.
- Strzygowski, *Bilderkreis* = Strzygowski J., *Der Bilderkreis des Griechischen Physiologus des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna*, Leipzig 1899 (ἀνατύπωσις Verlag Bouma's Boekhuis N.V., Groningen 1969).
- Stylianou, *Painted Churches* = Stylianou A. καὶ J.A., *The Painted Churches of Cyprus*, Nicosia 1997².
- Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena* = Subotić G., *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Beograd 1971.
- Σωτηρίου Γ. καὶ Μ., *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, τ. Α'-Εἰκόνες, Ἀθῆναι 1956, τ. Β'-Κείμενον, Ἀθῆναι 1958.
- Talbot Rice, *Haghia Sophia* = Talbot Rice D., *The Church of Haghia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968.
- Tatić-Djurić M., «Les icônes de la Vierge à Studenica» στὸ V. Korać (ἐπ.), *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, September 1986, Beograd 1988, σ. 193-203, εἰκ. 1-7.
- Tatić-Djurić, *Bogorodica* = Tatić-Djurić M., «Bogorodica u delu Arhiepiskopa Danila II» στὸ V.J. Djurić (ἐπ.), *L'Archévêque Danilo II et son époque. Colloque scientifique international à l'occasion du 650e anniversaire de sa mort, Décembre 1987*, Beograd 1991, σ. 391-408, εἰκ. 1-11.
- Taft R.F., «Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence», *DOP* 50 (1996), σ. 209-238.
- Taylor M.D., «The Prophetic Scenes in the Tree of Jesse at Orvieto», *ArtB* 54 (1972), τχ. 4, σ. 403-417.
- Τζιζάκη Νικ.Ε., *Απολογητές. Συμβολή στὴ σχέση τῶν Απολογιῶν μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία*, τχ. Α', Ἀθήνα 2003.
- Thierry, *Ayvali Kilise* = Thierry N. καὶ Μ., «Ayvali Kilise ou pigeonnier de Gülli Dere église inédite de Cappadoce», *CahArch* 15 (1965), σ. 97-154.
- Todić, *Nagoričino* = Todić B., *Staro Nagoričino*, Beograd 1993.
- Todić, *Gračanica* = Todić B., *Gračanica. Slikarstvo*, Priština 1999.
- Todić, *King Milutin* = Todić B., *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrade 1999.
- Τοιχογραφίες Μονῆς Διονυσίου*= *Τοιχογραφίες Καθολικοῦ Μονῆς Διονυσίου*, Ἁγίον Ὅρος 2006.
- Τομάσοβιτς Μ., *Ὁ Μελχισεδέκ καὶ τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*, Ἀθῆναι 1990.
- Τουτοῦ, Φουστέρη, *Εὐρετήριο* = Τουτοῦ Ν., Φουστέρη Γ., *Εὐρετήριο τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους. 10^{ος}-17^{ος} αἰῶνας*, Ἀθῆναι 2010.

- Τρεμπέλα Π.Ν., *Υπόμνημα εἰς τὰς Ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης*, τ. 3, *Ἡ πρὸς Ἑβραίους καὶ αἱ ἑπτὰ Καθολικάι*, Ἀθήναι 1956².
- Τρεμπέλα, *Δογματικῇ*, τ. 2 = Τρεμπέλα Π.Ν., *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. 2, Ἀθήναι 1959.
- Τρεμπέλα Π.Ν., *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας)*, ἐν Ἀθήναις 1961.
- Τρεμπέλα Π.Ν., *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας)*, Ἀθήναι 1962.
- Τρεμπέλα Π.Ν., *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1997³.
- Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ὕμνογραφίας* = Τρεμπέλα Π.Ν., *Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας*, Ἀθήναι 2007⁴.
- Τσαγγαλίδου Ἰω.Αν., *Προτυπώσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐν τῇ Παλαιᾷ κατὰ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Tsamakda V., *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002.
- Tsarevskaya T.Y., *Nikol'skii sobor na Jaroslavouom dvorišče v Novgorode*, Moskva 2002.
- Tsarevskaya T.Y., *Rospis' cerkvi Feodora Stratilata na Ruč'ju v Novgorode*, Moskva 2007.
- Τσιάπαλη Μ., «Ἱερὰ μονὴ Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας: Πρώτη παρουσίαση τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς», *ΑΑΑ XXXII-XXXIV* (1999-2001), σ. 251-262.
- Τσιγαρίδα-Λοβέρδου Κ., «Παναγιάριον» (ἀρ. κατ. 9.9) στὸ *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 298-299.
- Tsigaridas E.N., «La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icônes» στὸ *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, September 1986*, Beograd 1988, σ. 309-320 καὶ εἰκ. 1-37.
- Τσιγαρίδα Ε.Ν., «Συμβολὴ στὴ χρονολόγησι τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ζευγοστάσι Καστοριᾶς» στὸ *Φίλια Ἐπὶ εἰς Γεώργιον Μυλωνᾶν*, τ. Γ', Ἀθήναι 1989, σ. 332-338, πίν. 79-87.
- Τσιγαρίδα, *Τὰ ψηφιδωτὰ* = Τσιγαρίδα Ε.Ν., «Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίαι» στὸ *Τερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Παράδοση-Ἱστορία-Τέχνη*, τ. Α', Ἅγιον Ὄρος 1996, σ. 220-284.
- Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Ἀνδρέας* = Τσιγαρίδα Ε.Ν., «Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Ρουσούλη Καστοριᾶς (γύρω στὰ 1430)» στὸ *Τοιχογραφίαι τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων σὲ ναοὺς τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 303-330, εἰκ. 170-187.
- Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος* = Τσιγαρίδα Ε.Ν., *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου (1302/3) στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*.

- Ἔργο τοῦ Μανουὴλ Πανσελήνου στὴν Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 2008.
- Τσίγκου Βασ.Α., «Ἡ διαμόρφωση τοῦ ὅρου “Θεοτόκος” κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ἡ χριστολογικὴ καὶ σωτηριολογικὴ σημασία του», *ΕΕΘΣΠΘ*, Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, Ν.Σ. 7 (2001), σ. 171-201.
- Τσίμα, Παπαχατζιδάκη, *Πρωτᾶτον* = Τσίμα Γ.-Παπαχατζιδάκη Π., *Ἄθως, Πρωτᾶτον*, *Ι Σειρᾶ*, ἄ.τ.χ.
- Τσιούμη-Μαυροπούλου Χ., *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Τσιούμη-Μαυροπούλου Χ., «Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Βλατάδων, τελευταία ἀναλαμπὴ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὴ Θεσσαλονίκη», *Ἡ Θεσσαλονίκη* 1 (1985), σ. 231-254 καὶ πίν. 1-8 (ἐγχρ.) καὶ πίν. 1-6 (ἀσπρόμ.).
- Τσιρπανλὴ Ζαχ.Ν., *Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17^{ος} αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967.
- Τσιτουρίδου, Ἅγιος Νικόλαος = Τσιτουρίδου Ἀ., *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολᾶου Ὀρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Tsitouridou-Turbié A., «Remarques sur le programme iconographique de l'église du Christ Sauveur à Veroia» στὸ G. Koch (ἐπ.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme-Ikonographie-Stil, Symposion in Marburg vom 25.-29. 6. 1997*, Wiesbaden 2000, σ. 337-344.
- Τσουγκαράκη Δ., «Ἡ συνείδηση τῆς ταυτότητας τῶν κοινοτήτων τῆς Κρήτης στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ στὴν πρώιμη βενετοκρατία» στὰ *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἐλοῦντα, 1-6 Ὀκτωβρίου 2001), *Κεντρικὲς Εἰσηγήσεις*, Ἡράκλειο 2006, σ. 25-45.
- Τωμαδάκη Ν.Β., *Ὁ Ἰωσήφ Βρυνέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400*, ἐν Ἀθήναις 1947.
- Τωμαδάκη Ν.Β., «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ», *Κρητικὰ Χρονικὰ Β'* (1948), σ. 47-72.
- Τωμαδάκη Ν.Β., «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις καὶ ἡ συμφωνία αὐτῆς πρὸς τὸ δόγμα καὶ πρὸς τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν», *Ἀθηνᾶ* 53 (1949), σ. 94-118.
- Τωμαδάκη Ν.Β., «Θεώνυμα καὶ ἱερόνυμα ἥτοι ἡ ἑλληνικὴ ὀρολογία εἰς τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν γλῶσσαν», *ΕΕΒΣ ΜΣΤ'* (1983-86), σ. 143-145.
- Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία* = Τωμαδάκη Ν.Β., *Ἡ βυζαντινὴ ὕμνογραφία καὶ ποίησις ἥτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν*, τ. Β', (Ἀνατύπωσις Π. Πουρναρᾶ), Θεσσαλονίκη 1993.
- Φαράντου Μ.Α., *Ἡ περὶ Θεοῦ ὀρθόδοξος διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1985.
- Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* = Fenster E., *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968.

- Ferrua, *Via Latina* = Ferrua A., *Le pitture della nuova catacomba di Via Latina*, Città del Vaticano 1960.
- Φίλια, *Θεομητορικές έορτές* = Φίλια Γ.Ν., *Οί θεομητορικές έορτές στη λατρεία τής Έκκλησίας*, Αθήνα 2002.
- Φίλια Γ.Ν., «Οί Θεομητορικές έορτές» στο *Τò Χριστιανικόν Έορτολόγιον, Πρακτικά Η' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Τερῶν Μητροπόλεων, Βόλος, 18-20 Σεπτεμβρίου 2006*, Αθήναι 2007, σ. 323-361.
- Folda, *Crusader Art* = Folda J., *Crusader Art in the Holy Land. From the Third Crusade to the Fall of Acre, 1187-1291*, Cambridge University Press 2005.
- Forsyth, Weitzmann, *Church and Fortress* = Forsyth G.H. and Weitzmann K., *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian, Plates*, Princeton 1973.
- Φούντα Ί., *Η Παλαιά Διαθήκη (Περιεχόμενο και Θεολογία της)*, Αθήναι 2003².
- Φούντα Ί., «Η Παλαιά Διαθήκη πολεμουμένη και άπολογουμένη», *Θυμίαμα* 34 (2003), σ. 3-32.
- Φουντούλη, Μηναιῖον = Φουντούλη Ίω., «Μηναιῖον», *ΘΗΕ* 8 (1966), στ. 1117-1120.
- Φούσκα Κ., *Γρηγόριος ό Νεοκαισαρείας έπίσκοπος ό θαυματουργός (ca. 211/3-270/5)*, Αθήναι 1969.
- Fundić L., «Zidno slikarstvo crkve Svetog Nikole Rodijasa kod Arte. Prilog proučavanju njegovog programa, ikonografije i stila», *Zograf* 34 (2010), σ. 87-110.
- Φυτράκη Α., «Η Έκκλησιαστική ήμῶν ποίησις κατά τας κυριωτέρας αύτῆς φάσεις», *ΕΕΘΣΠΑ* 1955-1956, σ. 267-282.
- Hannick Ch., «Exégèse, typologie et rhétorique dans l'hymnographie byzantine», *DOP* 53 (1999), σ. 207-218.
- Hannick Ch., «The Theotokos in Byzantine hymnography: typology and allegory» στο Μ. Vassilaki (έπ.), *Images of the Mother of the God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot-Burlington 2005, σ. 69-76.
- Χατζηδάκη, Θεοφάνης = Χατζηδάκη Μ., *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης, Άγιον Όρος* 1986.
- Χατζηδάκη, Όσιος Λουκάς = Χατζηδάκη Ν., *Όσιος Λουκάς*, Αθήνα 1996.
- Henry, *Moldavie* = Henry P., *Les Églises de la Moldavie du Nord*, τ. 2, *Album*, Paris 1930.
- Χρήστου Παν.Κ., «Περὶ τὰ αίτια τῆς ήσυχαστικῆς έριδος», *Γρηγόριος Παλαμάς ΑΘ'* (Μάρτιος-Άπρίλιος 1956), σ. 128-138.
- Χρήστου Παν.Κ., *Θεολογικά Μελετήματα 4. Ύμνογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Χρήστου Παν.Κ., *Έλληνική Πατρολογία*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1992.

- Underwood, *Kariye Djami* = Underwood P.A., *The Kariye Djami*, τ. 1-4, New York 1966, London 1975.
- Velimirović M.M., «Liturgical Drama in Byzantium and Russia», *DOP* 16 (1962), σ. 349-385, εἰκ. 1-7.
- Velmans T., Alpago Novello A., *Miroir de l'invisible. Peintures murales et architecture de la Géorgie (VIe-XVe s.)*, Milano 1996.
- Vojvodić D., «O likovima starozavetnih prvosveštenika u vizantijskom zidnom slikarstvu s kraja XIII veka», *ZRVI* 37 (1998), σ. 121-153.
- Vojvodić D., *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005.
- Volbach, *Elfenbeinarbeiten* = Volbach W.F., *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz 1952².
- Walter C., *The iconography of Constantine the Great Emperor and Saint. With associated Studies*, Leiden 2006.
- Weiss P., *Die Mosaiken des Chora-Klosters in Istanbul. Theologie in Bildern aus spätbyzantinischer Zeit*, Stuttgart, Zürich 1997.
- Weitzmann, Four Icons = Weitzmann K., «Four Icons on Mount Sinai: New Aspects in Crusader Art», *JÖB* 21 (1962), σ. 279-293 καὶ εἰκ. 1-11.
- Weitzmann K., «Thirteenth Century Crusader Icons on Mount Sinai», *ArtB* 45 (1963), σ. 179-203.
- Weitzmann K., «Fragments of an early St. Nicholas triptych on Mount Sinai», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 1-23, πίν. 1-10.
- Weitzmann K., «Loca Sancta and the Representational Arts of Palestine», *DOP* 28 (1974), σ. 31-55 καὶ εἰκ. 1-56.
- Weitzmann, *Icons of Sinai* = Weitzmann K., *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, τ. 1, *From the sixth to the tenth century*, Princeton, New Jersey 1976.
- Weitzmann K., *Die Ikone 6. bis 14. Jahrhundert*, München 1978.
- Weitzmann K., «Eine spätkomnenische Verkündigungssikone des Sinai und die zweite byzantinische Welle des 12. Jahrhunderts» στὸ *Studies in the Arts at Sinai*, Princeton, New Jersey 1982, σ. 271-288.
- Weitzmann, Bernabò, Tarasconi, *Octateuchs* = Weitzmann K., Bernabò M., Tarasconi R., *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint*, τ. II, *The Byzantine Octateuchs*, τ. 1, Text, τ. 2, Plates, Princeton 1999.
- Weitzmann, Galavaris, *Sinai Manuscripts* = Weitzmann K.-Galavaris G., *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts*, τ. 1, *From the Ninth to the Twelfth Century*, Princeton 1990.
- Weitzmann, Kessler, *Dura Synagoge* = Weitzmann K. and Kessler H.L., *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art*, Washington D.C. 1990.
- Wessel K., *Koptische Kunst*, Recklinghausen 1963.
- Wessel, Jakob = Wessel K., «Jakob», *RbK* III (1978), στ. 519-525.
- Weyl Carr A.M., «The Presentation of an Icon at Mount Sinai», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), σ. 239-248.

- Weyl Carr, Enthroned Virgin = Weyl Carr A.M., «Icon with the Enthroned Virgin Surrounded by Prophets and Saints» στὸ H.C. Evans and W.D. Wixom (ἐπ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, New York 1997, (ἀρ. κατ. 244), σ. 372-373.
- Weyl Carr A.M., «Icon with the Annunciation» στὸ H.C. Evans and W.D. Wixom (ἐπ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, New York 1997, (ἀρ. κατ. 246), σ. 374-375.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εἰκ. 1.** Via Latina (4^{ος} αἰ.), Κλίμαξ Ἰακώβ. Grabar, *Premier art*, εἰκ. 253, 230.
- Εἰκ. 2.** Par. gr. 510 (879), Κλίμαξ Ἰακώβ. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 23.
- Εἰκ. 3.** Ἀγ. Σοφία Ἀχρίδος (μεταξύ 1037 καὶ 1056), Κλίμαξ Ἰακώβ. Grozdanov, *Saint Sophia*, σ. 25.
- Εἰκ. 4.** Μονὴ Σινᾶ, Ἐνθρονη Βρεφοκρατοῦσα μὲ Προφῆτες (μέσα 12^{ον} αἰ.). Παπαμαστοράκη, *Εἰκόνα Παναγίας*, σ. 315.
- Εἰκ. 5.** Ἑρμιτάζ, Ἐνθρονη Βρεφοκρατοῦσα μὲ Προφῆτες (ὕστερος 12^{ος} αἰ.). Piatnitsky, *Icon*, σ. 111.
- Εἰκ. 6.** Par. gr. 1208, Κλίμαξ Ἰακώβ (12^{ος} αἰ.). Bibliothèque nationale de France.
- Εἰκ. 7.** Betania (μετὰ τὸ 1207), Κλίμαξ Ἰακώβ.
- Εἰκ. 8.** Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.), Κλίμαξ καὶ πάλῃ Ἰακώβ, φλεγόμενη Βάτος. Eastmond, *Art and Identity*, εἰκ. 41, σ. 68.
- Εἰκ. 9.** Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.), Ρίζα Ἰεσσαί. Eastmond, *Art and Identity*, εἰκ. 43, σ. 69.
- Εἰκ. 10.** Πρωτᾶτο (1290 π.), Κλίμαξ Ἰακώβ. Μανουήλ Πανσέληνος, εἰκ. 117, σ. 247.
- Εἰκ. 11.** Πρωτᾶτο (1290 π.), Φλεγόμενη Βάτος. Καλλινίκου, *Ἡ τεχνική*, εἰκ. 35, σ. 169.
- Εἰκ. 12.** Dečani (1346-50), Κλίμαξ Ἰακώβ. Srpskoblagο.
- Εἰκ. 13.** Ἀγ. Θεόδωρος Μερτέ (1344), Μανδήλιο καὶ θεομητορικὲς προεικονίσεις. Spatharakis, *Dated*, εἰκ. 74.
- Εἰκ. 14.** Πρωτᾶτο (1290 π.), Σκηνὴ Μαρτυρίου. Μανουήλ Πανσέληνος, εἰκ. 114, σ. 244.
- Εἰκ. 15.** Πρωτᾶτο (1290 π.), Τρεῖς Παῖδες. Καλλινίκου, *Ἡ τεχνική*, εἰκ. 38, σ. 172.
- Εἰκ. 16.** Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Κλίμαξ Ἰακώβ. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 25.
- Εἰκ. 17.** Μονὴ Χώρας (1315-1321), Κλίμαξ Ἰακώβ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 438.
- Εἰκ. 18.** Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Θεοτόκος δεομένη καὶ προπάτορες. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 2.
- Εἰκ. 19.** Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Κλίμαξ Ἰακώβ. Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 1.
- Εἰκ. 20.** Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Πάλῃ Ἰακώβ. Εὐθυμίου, *Λιτὴ Χιλανδαρίου*, εἰκ. 2.
- Εἰκ. 21.** Μονὴ Χώρας (1315-1321), Ἰακώβ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 55.
- Εἰκ. 22.** Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Κλίμαξ Ἰακώβ. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 86, σ. 54.

- Εἰκ. 23.** Lesnovo (1349), Κλίμαξ Ἰακώβ. Okunev, *Lesnovo*, πίν. XXXV.
- Εἰκ. 24.** Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Πόκος ἑνδροσος. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 3.
- Εἰκ. 25.** Via Latina (4^{ος} αἰ.), Φλεγόμενη Βάτος. Ferrua, *Via Latina*, πίν. XXXIII, 2.
- Εἰκ. 26.** Μονὴ Σινᾶ, Φλεγόμενη Βάτος (μέσα 6^{ου} αἰ.). Forsyth, Weitzmann, *Church and Fortress*, πίν. CXXVI.
- Εἰκ. 27.** Par. gr. 510 (879), Φλεγόμενη Βάτος. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 28.
- Εἰκ. 28.** Φυσιολόγος Σμύρνης (11^{ος} αἰ.), Φλεγόμενη Βάτος. Bernabò, *Fisiologo*, εἰκ. 81.
- Εἰκ. 29.** Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Φλεγόμενη Βάτος. Bibliothèque nationale de France.
- Εἰκ. 30.** Matenadarhan 979 (1286), Φλεγόμενη Βάτος. Kazarian, Manukian, *Matenadarhan*, εἰκ. 285, σ. 153.
- Εἰκ. 31.** Μονὴ Snetogorsky (1313), Φλεγόμενη Βάτος. Sarabianov, Snetogorsky Monastery, σ. 250.
- Εἰκ. 32.** Πρωτᾶτο (1290 π.), Μωυσῆς. Καλλινίκου, *Ἡ τεχνική*, εἰκ. 34, σ. 168.
- Εἰκ. 33.** Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Φλεγόμενη Βάτος. Grozdanov, *St. Kliment*, εἰκ. 24.
- Εἰκ. 34.** Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Κλίνη Σολομῶντος. Čornakov, *Saint-Clément*, εἰκ. 54.
- Εἰκ. 35.** Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Εὐαγγελιστῆς Λουκᾶς.
- Εἰκ. 36.** Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Σκηνὴ Μαρτυρίου.
- Εἰκ. 37.** Μονὴ Χώρας (1315-1321), Φλεγόμενη Βάτος. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 444.
- Εἰκ. 38.** Lesnovo (1349), Φλεγόμενη Βάτος. Gabelić, *Lesnovo*, πίν. XLVI.
- Εἰκ. 39.** Ἀγ. Νικόλαος Ὁρφανός (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), Φλεγόμενη Βάτος. Μπακιρτζή, *Ἅγιος Νικόλαος*, εἰκ. 62.
- Εἰκ. 40.** Ναὸς Παναγίας Ρεέ (γ' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), Φλεγόμενη Βάτος. Srpskoblagο.
- Εἰκ. 41.** Μονὴ Χώρας (1315-1321), Μεταφορὰ Κιβωτοῦ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 455.
- Εἰκ. 42.** Dečani (1346-50), Ὁ Οἶκος τῆς Σοφίας. Srpskoblagο.
- Εἰκ. 43.** Μονὴ Χώρας (1315-1321), Μωυσῆς. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 81.
- Εἰκ. 44.** Ἀγ. Νικόλαος Ὁρφανός (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), ΣΤ' Οἶκος Ἀκαθίστου Ὑμνου. Τσιτουρίδου, *Ἅγιος Νικόλαος*, πίν. 53.
- Εἰκ. 45.** Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Φλεγόμενη Βάτος. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 87, σ. 55.
- Εἰκ. 46.** Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Κεκλεισμένη Πύλη. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 88, σ. 56.

- Εἰκ. 47.** Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Κατάσκιον Ὅρος. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 77, σ. 48.
- Εἰκ. 48.** Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Μωυσῆς. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 76.
- Εἰκ. 49.** Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Ἀαρών. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 77.
- Εἰκ. 50.** Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Γεδεών. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 79.
- Εἰκ. 51.** Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Δανιήλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 78.
- Εἰκ. 52.** Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Τρεῖς Παῖδες. Millet, *Mistra*, πίν. 111, 3.
- Εἰκ. 53.** Εὐαγγέλιο Rabbula (586), Ἀαρών. Cecchelli, Furlani, Salmi, *Rabbula Gospels*, πίν. f. 3b.
- Εἰκ. 54.** Φυσιολόγος Σμύρνης (11^{ος} αἰ.), Ράβδος ἐκβλαστήσασα. Bernabò, *Fisiologo*, εἰκ. 80.
- Εἰκ. 55.** Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Ράβδος ἐκβλαστήσασα. Bibliothèque nationale de France.
- Εἰκ. 56.** Betania (μετὰ τὸ 1207), Ράβδος ἐκβλαστήσασα.
- Εἰκ. 57.** Ἀγ. Δημήτριος Κατσούρη (β' φάση, τελ. τέτ. 13^{ου} αἰ.), Ἀαρών.
- Εἰκ. 58.** Πρωτᾶτο (1290 π.), Ἀαρών. Millet, *Athos*, πίν. 8, 3.
- Εἰκ. 59.** Μονὴ Χώρας (1315-1321), Ἀαρών. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 82.
- Εἰκ. 60.** Τίμιος Πρόδρομος Χρυσάφων (1367/8), Ἀαρών.
- Εἰκ. 61.** Ἀγ. Παρασκευὴ Πλάτσας (1412), Ἀαρών.
- Εἰκ. 62.** Παντάνασσα Μυστρᾶ (1430 π.), Ἀαρών. Βαρδαβάκη, Ἑμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, εἰκ. 71, σ. 171.
- Εἰκ. 63.** Παντάνασσα Μυστρᾶ (1430 π.), Μωυσῆς. Βαρδαβάκη, Ἑμμανουήλ, *Μονὴ Παντάνασσας*, εἰκ. 70, σ. 170.
- Εἰκ. 64.** Μονὴ Χώρας (1315-1321), Μνηστεία. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 140.
- Εἰκ. 65.** Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Μνηστεία.
- Εἰκ. 66.** Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Μνηστεία. Millet, *Mistra*, πίν. 130, 2.
- Εἰκ. 67.** Ἀφέντης Χριστὸς Καστελλίου Πεδιάδος (14^{ος} αἰ.), Ἀαρών.
- Εἰκ. 68.** Par. gr. 510 (879), Πόκος ἔνδροσος. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 35.
- Εἰκ. 69.** Ayvali Kilise (913-920), Προσευχὴ Ἡλιὸν-Πόκος ἔνδροσος. Thierry, *Ayvali Kilise*, εἰκ. 15, σ. 120.
- Εἰκ. 70.** Ψαλτήριον Μονῆς Παντοκράτορος (9^{ος} αἰ.), Πόκος ἔνδροσος. Dufrenne, *L'illustration*, πίν. 12, fol. 93v.
- Εἰκ. 71.** Ψαλτήριον Κιέβου (1397), Πόκος ἔνδροσος. Porona, *Miniatures russes*, εἰκ. 51, σ. 92.

- Εἰκ. 72.** Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Πόκος ἔνδροσος. Bibliothèque nationale de France.
- Εἰκ. 73.** Παναγία Ἀρακιώτισσα (1192), Γεδεών. D. and J. Winfield, *The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudhera, Cyprus: The Paintings and Their Painterly Significance*, Washington D.C. 2003, εἰκ. 64.
- Εἰκ. 74.** Ἄγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Πόκος ἔνδροσος.
- Εἰκ. 75.** Ἄγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Ρίζα Ἰεσσαί. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 91, σ. 59.
- Εἰκ. 76.** Dečani (1346-50), Πόκος ἔνδροσος. Srpskoblagο.
- Εἰκ. 77.** Dečani (1346-50), Ρίζα Ἰεσσαί. Srpskoblagο.
- Εἰκ. 78.** Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Γεδεών.
- Εἰκ. 79.** Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Κλίνη Σολομώντος. Bibliothèque nationale de France.
- Εἰκ. 80.** Παναγιάριο Ἀλεξίου Κομνηνοῦ Ἀγγέλου (τέλος 12^{ου} αἰ.). Piatnitsky, Panagiarion, εἰκ. 1, σ. 41.
- Εἰκ. 81.** Πινακοθήκη Τρετιακῶφ, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου (ἀρχὲς 12^{ου} αἰ.). V.N. Lazarev, *Novgorodian icon-painting*, Moscow 1969, πίν. 6.
- Εἰκ. 82.** Μονὴ Σινᾶ, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου (ὕστερος 12^{ος} αἰ.). Βοκοτοπούλου, *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, εἰκ. 49, σ. 72.
- Εἰκ. 83.** Εὐαγγέλιο Rossano (6^{ος} αἰ.), Ἡ Μετάδοσις τοῦ Ἄρτου. Santoro, *Codice*, πίν. 6.
- Εἰκ. 84.** Μονὴ Ἄγ. Ἀντωνίου (1232/3), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα. Bolman, *Monastic Visions*, εἰκ. 5. 8, σ. 81.
- Εἰκ. 85.** Par. gr. 510 (879), Ὅραμα Ἡσαΐου. Brubaker, *Vision and Meaning*, εἰκ. 11.
- Εἰκ. 86.** Ayvali Kilise (913-920), Ὅραμα Ἡσαΐου. Thierry, Ayvali Kilise, εἰκ. 12, σ. 117.
- Εἰκ. 87.** Ἄγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα-Πύλη κεκλεισμένη.
- Εἰκ. 88.** Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 6.
- Εἰκ. 89.** Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Ὅραμα Ἡσαΐου. Bibliothèque nationale de France.
- Εἰκ. 90.** Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Ὅραμα Ἰεζεκιήλ. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 5.
- Εἰκ. 91.** Ἄγ. Εὐθύμιος Θεσσαλονίκης (1302/3), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα. Τσιγαρίδα, *Ἅγιος Εὐθύμιος*, εἰκ. 26, σ. 57.
- Εἰκ. 92.** Ἄγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 84, σ. 52.
- Εἰκ. 93.** Cappella Palatina (1143), Ἰεζεκιήλ. Kitzinger, *Cappella Palatina*, εἰκ. 35.
- Εἰκ. 94.** Betania (μετὰ τὸ 1207), Πύλη κεκλεισμένη.

- Εἰκ. 95.** Μονή Παμμακαρίστου (δεκαετία 1290), Πύλη κεκλεισμένη. Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, εἰκ. 109.
- Εἰκ. 96.** Μονή Χώρας (1315-1321), Πύλη κεκλεισμένη. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 466.
- Εἰκ. 97.** Παναγία Φορβιώτισσα (φάση 14^{ου} αἰ.), Πύλη κεκλεισμένη. Cormack, *Writing in Gold*, εἰκ. 61, σ. 171.
- Εἰκ. 98.** Dumbarton Oaks, χειρόγραφο ἀρ. 3 (Ψαλτήριο-Καينὴ Διαθήκη) (1084), Ὡδὴ Θεοτόκου. Nersessian, *A Psalter and New Testament*, ἔγχρ. εἰκ. στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου.
- Εἰκ. 99.** Μονή Χώρας (1315-1321), Συντριβὴ Ἀσσυρίων. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 3, πίν. 461.
- Εἰκ. 100.** Παναγία Κερὰ Κριτσᾶς (ἀρχ. 14^{ου} αἰ.), Πύλη κεκλεισμένη. Μυλοποταμιτάκη, *Κριτσᾶ*, εἰκ. 43, σ. 69.
- Εἰκ. 101.** Ψαλτήριο Chludov (9^{ος} αἰ.), Ἀλατόμητον Ὅρος. Šepkina, *Miniatjury*, fol. 64r.
- Εἰκ. 102.** Betania (μετὰ τὸ 1207), Ἀλατόμητον Ὅρος.
- Εἰκ. 103.** Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Ἀλατόμητον Ὅρος. fotki.yandex.ru/users/liblion/album/70288/
- Εἰκ. 104.** Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Ἀλατόμητον Ὅρος. Stephan, *Apostelkirche*, σχ. 76, σ. 47.
- Εἰκ. 105.** Μονή Χιλανδαρίου (1321/2), Οἶκος Σοφίας. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 9.
- Εἰκ. 106.** Μονή Χώρας (1315-1321), Δανιήλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 80.
- Εἰκ. 107.** Ναὸς Παναγίας Ρεć (1337), Τρεῖς Παῖδες. Srpskoblagο.
- Εἰκ. 108.** Μονή Σινᾶ, Τρεῖς Παῖδες (7^{ος} αἰ. π.). Μανάφη, *Σινᾶ*, εἰκ. 8, σ. 140.
- Εἰκ. 109.** Ψαλτήριο Chludov (9^{ος} αἰ.), Τρεῖς Παῖδες. Šepkina, *Miniatjury*, fol. 160v.
- Εἰκ. 110.** Μονή Ὁσίου Λουκᾶ (δ' δεκαετία 11^{ου} αἰ.), Τρεῖς Παῖδες. Χατζηδάκη, Ὁσιος Λουκᾶς, εἰκ. 25, σ. 38.
- Εἰκ. 111.** Ἀγ. Σοφία Ἀχρίδος (μεταξύ 1037 καὶ 1056), Τρεῖς Παῖδες. Grozdanov, *Saint Sophia*, σ. 26.
- Εἰκ. 112.** Betania (μετὰ τὸ 1207), Τρεῖς Παῖδες.
- Εἰκ. 113.** Μονή Βατοπαίδιου (1312), Τρεῖς Παῖδες. Τσιγαρίδα, Τὰ ψηφιδωτά, εἰκ. 215, σ. 252.
- Εἰκ. 114.** Μονή Χιλανδαρίου (1321/2), Τρεῖς Παῖδες. Εὐθυμίου, Λιτὴ Χιλανδαρίου, εἰκ. 8.
- Εἰκ. 115.** Μονή Χώρας (1315-1321), Ἀνανίας, Ἀζαρίας. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 2, πίν. 79.
- Εἰκ. 116.** Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσῶνος (1332-1348), Ἀζαρίας. Constantinides, *Olympiotissa*, τ. II, πίν. 53.
- Εἰκ. 117.** Ταξιάρχες Ἀγριακόνας (1400 π.), Ἀνανίας, Ἀζαρίας. Δωρῆ-Δεληγιάννη, Ἀγριακόννα, εἰκ. 22, σ. 622.

- Εἰκ. 118.** Παναγία Βρεσπενίτισσα (1400 π.), Ἀζαρίας, Μισαήλ.
- Εἰκ. 119.** Ἁγ. Παρασκευὴ Ἁγ. Ἀνδρέου Λακωνίας (1430 π.), Ἀνανίας.
Kalopissi-Verti, Hagia Paraskeue, εἰκ. 11, σ. 201.
- Εἰκ. 120.** Ἁγ. Ἀνδρέας Ρουσούλη Καστοριᾶς (1441/2), Μισαήλ. Τσιγαρίδα,
Ἅγιος Ἀνδρέας, εἰκ. 187, σ. 330.

Εἰκ. 1. Via Latina (4^{ος} αἰ.), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 2. Par. gr. 510 (879), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 3. Ἀγ. Σοφία Ἀρχίδος (μεταξὺ 1037 καὶ 1056), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 4. Μονὴ Σινᾶ, Ἐνθρονη Βρεφοκρατοῦσα μὲ Προφῆτες (μέσα 12^{ου} αἰ.).

Εἰκ. 5. Ἑρμιτάζ, Ἐνθρονη Βρεφοκρατοῦσα μὲ Προφῆτες (ὕστερος 12^{ος} αἰ.).

Εἰκ. 6. Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 7. Betania (μετὰ τὸ 1207), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 8. Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.), Κλίμαξ καὶ πάλη Ἰακώβ, φλεγόμενη Βάτος.

Εἰκ. 9. Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντος (1260 π.), Ρίζα Ἰεσσαί.

Εἰκ. 10. Πρωτᾶτο (1290 π.), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 11. Πρωτᾶτο (1290 π.), Φλεγόμενη Βάτος.

Εἰκ. 12. Dečani (1346-50), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 13. Ἀγ. Θεόδωρος Μερτέ (1344), Μανδήλιο καὶ θεομητορικὲς προεικονίσεις.

Εἰκ. 14. Πρωτᾶτο (1290 π.), Σκηνὴ Μαρτυρίου.

Εἰκ. 15. Πρωτᾶτο (1290 π.), Τρεῖς Παῖδες.

Εἰκ. 16. Ἁγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 17. Μονὴ Χώρας (1315-1321), Κλῖμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 18. Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Θεοτόκος δεομένη καὶ προπάτορες.

Εἰκ. 19. Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 20. Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Πάλη Ἰακώβ.

Εικ. 21. Μονή Χώρας (1315-1321), Ιακώβ.

Εικ. 22. Αγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ή μεταξύ 1328 και 1334), Κλίμαξ Ιακώβ.

Εἰκ. 23. Lesnovo (1349), Κλίμαξ Ἰακώβ.

Εἰκ. 24. Μονή Χιλανδαρίου (1321/2), Πόκος ἑνδροσος.

Εἰκ. 25. Via Latina (4^{ος} αἰ.), Φλεγομένη Βάτος.

Εἰκ. 26. Μονή Σινᾶ, Φλεγομένη Βάτος (μέσα 6^{ου} αἰ.).

Είκ. 27. Par. gr. 510 (879), Φλεγομένη Βάτος.

Είκ. 28. Φυσιολόγος Σμύρνης (11^{ος} αἰ.), Φλεγομένη Βάτος.

Εἰκ. 29. Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Φλεγομένη Βάτος.

Εἰκ. 30. Matenadarhan 979 (1286), Φλεγομένη Βάτος.

Εἰκ. 31. Μονὴ Snetogorsky (1313), Φλεγόμενη Βάτος.

Εἰκ. 32. Πρωτᾶτο (1290 π.), Μωυσῆς.

Εικ. 33. Άγ. Κλήμης Άσκριδος (1294/5), Φλεγόμενη Βάτος.

Εικ. 34. Άγ. Κλήμης Άσκριδος (1294/5), Κλίνη Σολομώντος.

Εικ. 35. Άγ. Κλήμης Αχρίδος (1294/5), Ευαγγελιστής Λουκάς.

Εικ. 36. Άγ. Κλήμης Αχρίδος (1294/5), Σκηνή Μαρτυρίου.

Εἰκ. 37. Μονὴ Χώρας (1315-1321), Φλεγόμενη Βάτος.

Εἰκ. 38. Lesnovo (1349), Φλεγόμενη Βάτος.

Εικ. 39. Άγ. Νικόλαος Όρφανός (β' δεκαετία 14^{ου} αϊ.), Φλεγόμενη Βάτος.

Εικ. 40. Ναός Παναγίας Ρεΐ (γ' δεκαετία 14^{ου} αϊ.), Φλεγόμενη Βάτος.

Εἰκ. 41. Μονὴ Χώρας (1315-1321), Μεταφορὰ Κιβωτοῦ.

Εἰκ. 42. Dečani (1346-50), Ὁ Οἶκος τῆς Σοφίας.

Εἰκ. 43. Μονὴ Χώρας (1315-1321), Μωυσῆς.

Εἰκ. 44. Ἁγ. Νικόλαος Ὁρφανός (β' δεκαετία 14^{ου} αἰ.), ΣΤ' Οἶκος Ἀκαθίστου Ὑμνου.

Εἰκ. 45. Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334),
Φλεγομένη Βάτος.

Εἰκ. 46. Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334),
Κεκλεισμένη Πύλη.

Εἰκ. 47. Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334),
Κατάσκιον Ὅρος.

Εἰκ. 48. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Μωυσῆς.

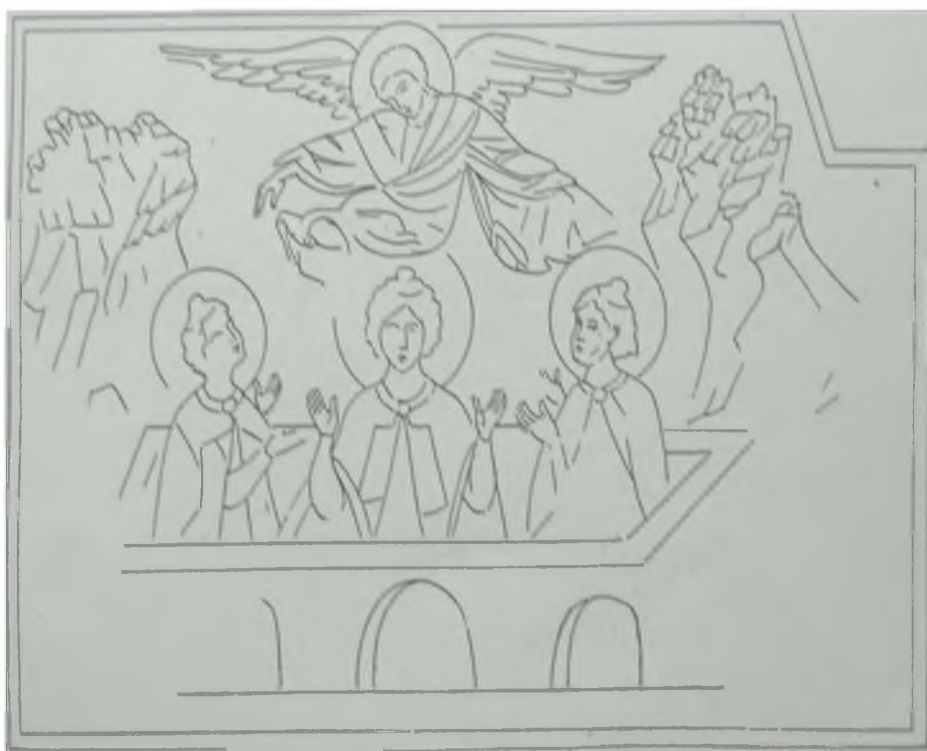
Εἰκ. 49. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Ἀαρών.

Εἰκ. 50. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Γεδεών.

Εἰκ. 51. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Δανιήλ.

Εἰκ. 52. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Τρεῖς Παῖδες.

Είκ. 53. Ευαγγέλιο Rabula (586), Άαρών.

Είκ. 54. Φυσιολόγος Σμύρνης (11^{ος} αϊ.), Ράβδος εκβλαστήσασα.

Εἰκ. 55. Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Ράβδος ἐκβλαστήσασα.

Εἰκ. 56. Betania (μετὰ τὸ 1207), Ράβδος ἐκβλαστήσασα.

Εἰκ. 57. Ἁγ. Δημήτριος Κατσούρη (β' φάση, τέλ. τέτ. 13^{ου} αἰ.), Ἀαρών.

Εἰκ. 58. Πρωτᾶτο (1290 π.), Ἀαρών.

Εἰκ. 59. Μονὴ Χώρας (1315-1321), Ἀαρών.

Εἰκ. 60. Τίμιος Προδρόμος Χρυσάφων (1367/8), Ἀαρών.

Εικ. 61. Αγ. Παρασκευή Πλάτσας (1412), Ααρών.

Εικ. 62. Παντάνασσα Μυστρᾶ (1430 π.), Ααρών.

Είκ. 63. Παντάνασσα Μυστρᾶ (1430 π.), Μωυσῆς.

Είκ. 64. Μονή Χώρας (1315-1321), Μνηστεία.

Εικ. 65. Μονή Χιλανδαρίου (1321/2), Μνηστεία.

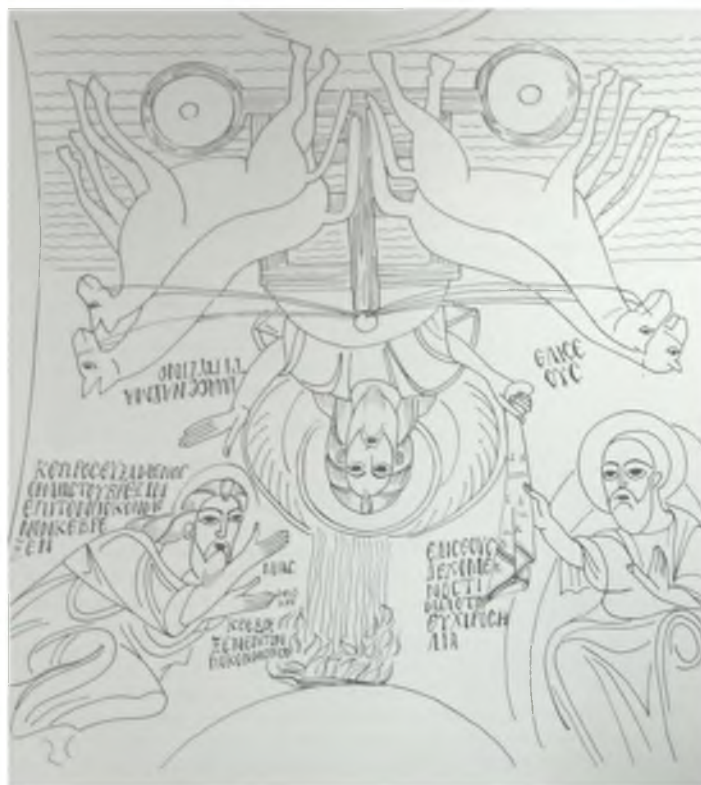
Εικ. 66. Περίβλεπτος Μυστρᾶ (μεταξὺ 1365 καὶ 1374), Μνηστεία.

Εἰκ. 67. Ἀφέντης Χριστὸς Καστελλίου Πεδιάδος (14^{ος} αἰ.), Ἀαρών.

Εἰκ. 68. Par. gr. 510 (879), Πόκος ἑνδροσος.

Είκ. 69. Αγναι Kilise (913-920), Προσευχή Ἡλίου-Πόκος ἔνδροσος.

Είκ. 70. Ψαλτήριο Μονῆς Παντοκράτορος (9^{ος} αἰ.), Πόκος ἔνδροσος.

Εἰκ. 71. Ψαλτήριο Κιέβου (1397), Πόκος ἑνδροσος.

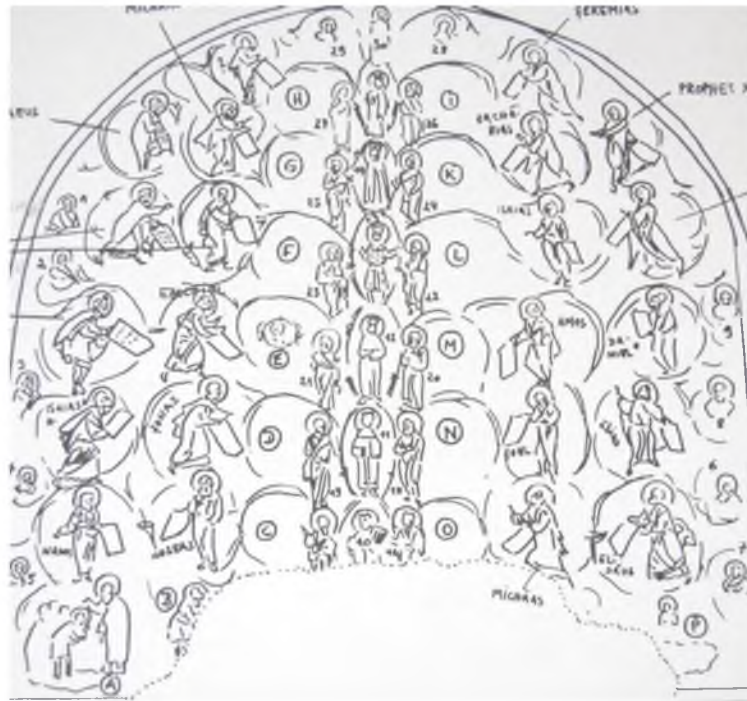
Εἰκ. 72. Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Πόκος ἑνδροσος.

Εἰκ. 73. Παναγία Ἀρακιώτισσα (1192), Γεδεών.

Εἰκ. 74. Ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334),
Πόκος ἔνδροσος.

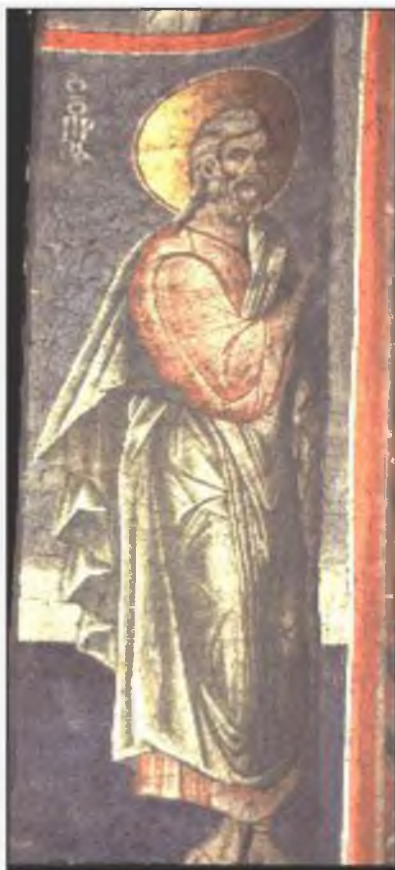
Εἰκ. 75. Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Ρίζα Ιεσσαί.

Εἰκ. 76. Dečani (1346-50), Πόκος ἑνδροσος.

Εἰκ. 77. Dečani (1346-50), Ρίζα Ἰεσσαί.

Εἰκ. 78. Μονή Χιλανδαρίου (1321/2), Γεδεών.

Εἰκ. 79. Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Κλίνη Σολομῶντος.

Εἰκ. 80. Παναγίαριο Ἀλεξίου Κομνηνοῦ Ἀγγέλου (τέλος 12^{ου} αἰ.).

Εἰκ. 81. Πινακοθήκη Τρετιακώφ, Εὐαγγελισμός Θεοτόκου (ἀρχές 12^{ου} αἰ.).

Εἰκ. 82. Μονὴ Σινᾶ, Εὐαγγελισμός Θεοτόκου (ὕστερος 12^{ος} αἰ.).

Είκ. 83. Εὐαγγέλιο Rossano (6^{ος} αἰ.), Ἡ Μετάδοσις τοῦ Ἀρτοῦ.

Είκ. 84. Μονὴ Ἀγ. Ἀντωνίου (1232/3), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα.

Εἰκ. 85. Par. gr. 510 (879), Ὁράμα Ἡσαΐου.

Εἰκ. 86. Ayvali Kilise (913-920), Ὁράμα Ἡσαΐου.

Εἰκ. 87. Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα-Πύλη
κεκλεισμένη.

Εἰκ. 88. Μονή Χιλανδαρίου (1321/2), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα.

Εἰκ. 89. Par. gr. 1208 (12^{ος} αἰ.), Ὁραμα Ἡσαΐου.

Εἰκ. 90. Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Ὁραμα Ἰεζεκιήλ.

Εικ. 91. Άγ. Εὐθύμιος Θεσσαλονίκης (1302/3), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα.

Εικ. 92. Άγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Ἀνθρακοφόρος Λαβίδα.

Εἰκ. 93. Cappella Palatina (1143), Ἰεζεκιήλ.

Εἰκ. 94. Betania (μετὰ τὸ 1207), Πύλη κεκλεισμένη.

Είκ. 95. Μονή Παμμακαρίστου (δεκαετία 1290), Πύλη κεκλεισμένη.

Είκ. 96. Μονή Χώρας (1315-1321), Πύλη κεκλεισμένη.

Εικ. 97. Παναγία Φορβιώτισσα (φάση 14^{ου} αἰ.), Πύλη κεκλεισμένη.

Εικ. 98. Dumbarton Oaks, χειρόγραφο αρ. 3 (Ψαλτήριο-Καινή Διαθήκη) (1084), ρδὴ Θεοτόκου.

Εἰκ. 99. Μονὴ Χώρας (1315-1321), Συντριβὴ Ἀσσυρίων.

Εἰκ. 100. Παναγία Κερά Κριτσᾶς (ἀρχ. 14^{ου} αἰ.), Πύλη κεκλεισμένη.

Είκ. 101. Ψαλτήριο Chludon (9^{ος} αἰ.), Ἀλατόμητον Ὅρος.

Είκ. 102. Betania (μετὰ τὸ 1207), Ἀλατόμητον Ὅρος.

Εἰκ. 103. Ἀγ. Κλήμης Ἀχρίδος (1294/5), Ἀλατόμητον Ὅρος.

Εἰκ. 104. Ἀγ. Απόστολοι Θεσσαλονίκης (1315 π. ἢ μεταξύ 1328 καὶ 1334), Ἀλατόμητον Ὅρος.

Εἰκ. 105. Μονὴ Χιλανδαρίου (1321/2), Οἶκος Σοφίας.

Εἰκ. 106. Μονὴ Χώρας (1315-1321), Δανιήλ.

Εικ. 107. Ναός Παναγίας Ρεć (1337), Τρεῖς Παῖδες.

Εικ. 108. Μονή Σινᾶ, Τρεῖς Παῖδες (7^{ος} αἰ. π.).

Εἰκ. 109. Ψαλτήριο Chludon (9^{ος} αἰ.), Τρεῖς Παῖδες.

Εἰκ. 110. Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ (δ' δεκαετία 11^{ου} αἰ.), Τρεῖς Παῖδες.

Εἰκ. 111. Ἀγ. Σοφία Ἀχρίδος (μεταξὺ 1037 καὶ 1056), Τρεῖς Παῖδες.

Εἰκ. 112. Βετανία (μετὰ τὸ 1207), Τρεῖς Παῖδες.

Εικ. 113. Μονή Βατοπαιδίου (1312), Τρεῖς Παῖδες.

Εικ. 114. Μονή Χιλανδαρίου (1321/2), Τρεῖς Παῖδες.

Εικ. 115. Μονή Χώρας (1315-1321), Ανανίας, Αζαρίας.

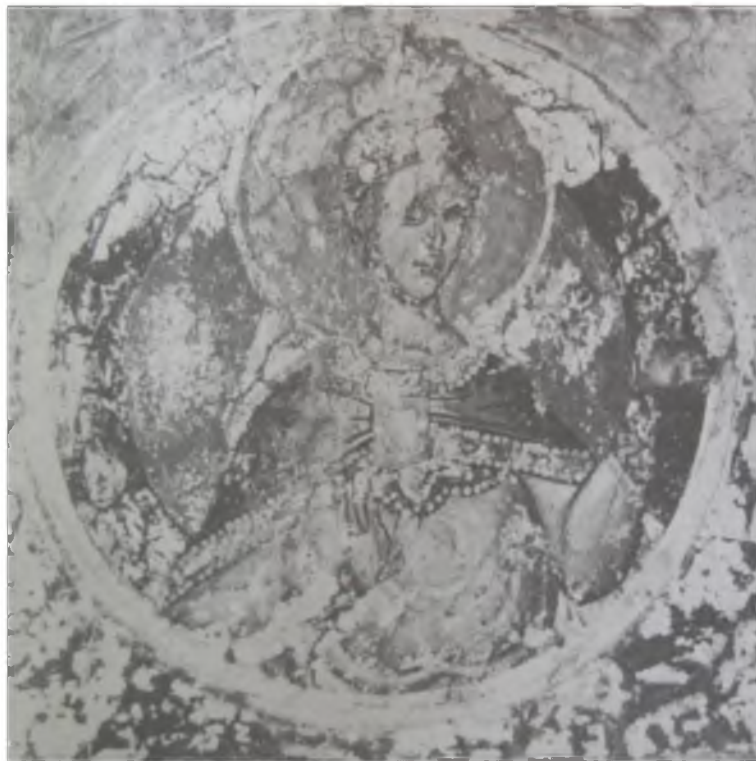
Εικ. 116. Όλυμπιώτισσα Έλασσώνος (1332-1348), Αζαρίας.

Εἰκ. 117. Ταξίαρχες Ἀγριακόνas (1400 π.), Ἀνανίας, Ἀζαρίας.

Εἰκ. 118. Παναγία Βρεστενίτισσα (1400 π.), Ἀζαρίας, Μισαήλ.

Εικ. 119. Άγ. Παρασκευή Άγ. Ανδρέου Λακωνίας (1430 π.), Άνανίας.

Εικ. 120. Άγ. Ανδρέας Ρουσούλη Καστοριάς (1441/2), Μισαήλ.